تاریخ حسن

جلد اوّل

در بیان جغرافیۂ کشمیر

مؤلفہ

پیر غلام حسن کھویہامی

فہرست مطالب

	صفحہ
آغاز	۱
در نعت حضرت رسول اکرمؐ	۳
در مناقب خلفاء الراشدین و ائمہ معصومین	۵
کوس اقتدار نواختن و علم مناقب پیر خود افراختن	۶
مقدمہ	۱۱
مقدمہ در تبیین بعض حالات سماوات و تکشیف آثار و امارات پیکر زمین	۱۳
حقیقت اشاعت براعظم امریکہ	۲۸
قسمت ہفت اقلیم	۳۳
قسمت آبادی دنیا بر چہار حصہ	۳۴
تشریح سلطنت ہائے یورپ	۳۵
سلطنت ہائے حصہ ایشیا	۴۰
تشریح افریقہ	۴۲
تشریح ممالک براعظم امریکہ	۴۴
جزائر بحر الہند	۴۷
نفر شماری ممالک دنیا وغیرہ	''
حصہ اول در بیان جغرافیہ کشمیر و کمیت و کیفیت حالات متعلقہ و متفرقہ آن	۴۸
خطۂ دلپذیر کشمیر	''
رفعت کشمیر	''
طول و عرض کشمیر	۴۹
وجہ تسمیہ بقول مورخان ہنود	۵۰
خصوصیات کشمیر	۵۶
فصل اول در تشریح مقامات و علامات قدرتی	''
ہوائے کشمیر	۶۲
موسم کشمیر	۶۴





ریاح کشمیر	۶۹
کہسار کشمیر	۷۰
مرغزارہائے کشمیر	۸۳
کریوہ ہائے کشمیر	۹۰
آراضی کشمیر	۹۸
غارہائے کشمیر	۹۹
احجار کشمیر	۱۰۳
معادن کشمیر	۱۰۴
چشمہ سار کوہستان کشمیر	۱۰۶
چشمہ سار دیار کشمیر	۱۲۰
رودخانہائے کشمیر	۱۳۸
تالاب ہائے کشمیر	۱۵۲
بطائح کشمیر	۱۶۰
پیداوار کشمیر	۱۶۲
ادویات کشمیر	۱۶۳
بقولات کشمیر	۱۷۵
توابل کشمیر	۱۷۸
ریاحین کشمیر	۱۷۹
اقراع و افجال کشمیر	۱۸۰
گلزار کشمیر	″
اشجار غیر مثمرہ کوہستان کشمیر	۱۸۲
اشجار غیر مثمرہ بستان کشمیر	″
اثمار کشمیر	۱۸۳
غلات کشمیر	۱۸۵
حیوانات متدھنہ کشمیر	۱۸۷
طیور کشمیر	″
طیور آبی	۱۸۸

سباع کشمیر	۱۸۸
حشرات کشمیر	۱۸۹
ہوام کشمیر	۱۹۰
حشرات آبی در کشمیر	〃
وحوش کشمیر	〃
دواب اہلی کشمیر	〃
شوارع کشمیر	۱۹۱
مضافات کشمیر	۲۱۰
فصل دوم در تشریح آثار و امارات حدوثی و ایجاد و ابداع مصنوعی صوبۂ کشمیر	۲۴۳
قصبہ جات کشمیر	۲۵۲
پرگنات کشمیر در زمان شاہان چغت	۲۵۸
آبادی ملک کشمیر در عہد شاہان چغتائیہ	۲۶۸
نقشہ آمدنی ملک کشمیر در عہد شاہان چغت موجب بندوبست آصف جاہ خان	۲۶۹
آمدنی خطۂ کشمیر در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ	۲۷۳
نقشہ مردم شماری ملک کشمیر در سال سنہ ۱۸۷۳ء	۲۷۸
باغات کشمیر	۲۸۱
پلہائے کشمیر	۳۱۰
مساجد کشمیر	۳۱۶
پشمینۂ کشمیر	۳۵۴
کیفیت داغ شال	۳۶۰
زبان کشمیر	۳۶۵
تواریخ کشمیر	۳۶۷
تواریخ فارسی	۳۷۱
تواریخ کشمیر بزبان انگریزی	۳۷۷
سنۂ کشمیر	۳۷۸
خانہائے کشمیر	۳۸۲
سفائن کشمیر	〃

قلعہ جات کشمیر	۳۸۵
بت خانہ ہائے کشمیر	۳۸۹
منادر جدید	۴۰۵
درآمد و برآمد تجارت کشمیر	۴۰۶
اقسام پشمینۂ کشمیر	۴۰۹
اقوام مردم کشمیر	۴۱۰
قبائل فرقۂ اہل اسلام	〃
قبائل فرقۂ سادات	۴۱۲
قبائل فرقۂ مغلان	۴۱۳
قبائل قوم شیخ	۴۱۵
اقوام طائفہ داران	۴۱۹
مذاہب کشمیر	۴۲۳
اشاعت مذہب اسلامیہ	۴۲۸
اشاعت مذہب سنگان	۴۴۲
پوشاک مردم کشمیر	۴۵۲
خورش مردمان کشمیر	۴۵۴
حوادث و شدائد کشمیر	۴۵۶
حادثہ وبائے کشمیر	۴۶۵
زلزلہ ہائے کشمیر	۴۶۸
سیلاب ہائے کشمیر	۴۷۳
واقعات آتش	۴۷۶
تاراج شیعہ	۴۷۹
حادثات متفرقہ	۴۹۵
فہرست مدارک و ماخذ حواشی	۵۰۳
فہرست نام ہائے کساں	۵۰۵
فہرست نام ہائے جاہا	۵۱۷
فہرست اغلاط	۵۳۷

بسم الله الرحمن الرحیم

سرنامهٔ عنوانِ سخن و دیباچهٔ بیان مدوّن بطغرائے غرای ستایش و ثنای شاهنشاهِ بے همتائی حقیقی مزیّن و مجلّی است که تاریخ دیمومیّتِ سلطنت او از بدایت و نهایت مُعرّا است و کارنامهٔ قیومیت مملکت از استدلالِ دالِ مُبرّا. خطبهٔ عظمت و جلال او "تؤتی الملك من تشآء، وتنزع الملك ممن تشآء، وتعزّ من تشآء، وتذل من تشآء"[1] بر منابر ادوار مذکور و مبیّن و سکّهٔ سطوت و استقلال او "لمن الملك الیوم لله الواحدِ القهّار"[2] بر روی دنانیر ادوات روزگار نافذ و مزیّن. واقعات و حالات حکومت او بر صفحات اوقات مذکور، و آثار و اخبار حکمت او بر اوراق اشجار و ازهار مسطور، فرامینِ قوانین استحکام انتظامش در عالم کون و فساد هر دم ناسق و مکمّل، و منشورِ امورِ مقدورات او بر افراد نوع مستطاع همیشه مسجّل و مستقبل، بر یرلیغ بلیغ احکامات شهریاری او گرامیهٔ

---

[1] قرآن کریم، سورهٔ آل عمران پاره ۳ : [2] سورهٔ مومن پاره ۲۴ :

منزل مرسول و مشمول د توقیع وقیع جهانداری اُو صحایف منزله اول مُعوّل و معمول
"له الملك وله الحمد وهو علی كل شیءٍ قدیر"[۳] نظم

تعالی الله شهنشاهِ جهان است — که ظلّ اُو همه صاحب قران است
جهانگیراں که اکبر در جهانند — چو عالمگیر از و شاهِ جهانند
شهنشاهیش دایم بے زوال است — قوی قیوم و قادر ذو الجلال است

حبذّا پادشاهی است که به قوّتِ قدرتِ کاملهٔ خود وسعت آباد مملکت
دُنیا به ترصیص اساس نه گنبد آسمان و به تنصیص آوان و ازمان مختلف الالوان
کارگاه نمایاں بوفور وسعت و رفعت آراست و رونق و شگرف کاری آن
بآرایش چراغانهٔ ثوابت و طوارق تابنده، و از نمایش قنادیل سیاره درخشنده
تماشاگاه شایگان بکمال خضارت و نضارت پیراست و پیکر کرهٔ غبراء در کنار
دایهٔ آب و هوا برضاعت چهار پستان[۴] ارکان و باغذیهٔ تاثیرات مختصهٔ کواکب
آسمان پرورده، ظلمت کدهٔ آن از انعکاس انوار مشاعل تابندهٔ نیّرین به
انفکاک لیل و نهار روشن کرده معسکرے بدیع معلق افراخت و موهبت
مقصود و مطلوب ارادت ذاتیهٔ خود بر فرق آن بظهور موالید ثلثه[۵] ممکنات و
عسکر موجودات بانواع گوناگون و اقسام بوقلموں پیدا ساخته غلغلهٔ "انی
جاعل فی الارض خلیفة"[۶] در عالم بسیط انداخت و نوع انسان را به وفور
مرحمت و احسان از جمیع موجودات اکلیل فاخرهٔ "ولقد کرّمنا بنی آدم"[۷]
برسر نهاده سریر آرای مسند خلافت و حکومت گردانید و کارگاه دُنیا را

---

۳ سورهٔ تغابن پاره ۲۸ ؛ ۴ چهار پستان ارکان کنایه از عناصر اربعه یعنی آب و آتش
و خاک و باد ؛ ۵ جمادات و نباتات و حیوانات ؛ ۶ قران کریم، سورهٔ بقره پاره ۱
۷ سورهٔ بنی اسرائیل پاره ۱۵ ؛

باحداث بقاع و بلاد و امصار و مساکن و اسواق و اشیا و ما فیہا آرایش داد و نمایش گاہ بظہور رسانید۔ نظم

شہنشاہی کہ تختش ہر مکان است — بہ مُلکِ آفرینش حکمران است

جہاندارانِ دوراں شوکتِ اوست — پئے تنظیم عالم حکمتِ اوست

بشاہِ خاوری اکلیلِ زر داد — ز تاثیرش بہ بحر و کاں گُہر داد

سکندر صارم از فرمان او آخت — ز مشرق تا بمغرب رایت افراخت

سلیمان را چو او تخت و نگیں داد — طیور و انس و جاں فرمود منقاد

ازو خاقانِ چیں ایں جانشیں یافت — ازو قیصر جہاں زیرِ نگیں یافت

بہ زارِ روس داد او کوسِ شاہی — تصلّف می کند از کج کلاہی

ازو مورے چو تیمورِ جہاں شد — شبانی در زمان صاحب قِراں شد

جہانداراں کہ در دوراں سبب کرد — مطیعِ حکمِ سلطانِ عرب کرد

در نعت حضرت رسول اکرم صلے اللہ علیہ وسلم

پیش کارِ پیش گاہ عظمت و کبریا، سرِ دائرہ بارگاہ جلالت و اعتلا، مختار دولت العالیہ خافقین، کارگذار سلطنت محروسہ کونین، مدار المہام مملکت آفرینش، دیوان دفاتر دانش و بینش، منتظم ریاست مشمولہ کون و فساد، مہتمم ولایت آجلہ مرجع و معاد، سپہ سالار عسکر ممکنات و موجودات، سپہ دار لشکر مرئیات و مغیبات، مقدمۃ الجیش انبیا و مرسلین۔ تقدمۃ الجیش اولیاء و متقین، مبدع قوانین دین و ملت، مخترع مضامین علم و حکمت، والی شارستان طریقت و تقویٰ، جالی اعیان معرفت و صفا۔ قاضی مقدمات شریعت، قاضی مجملات حقیقت، شارع مترصدان عاصی، قامع متمردان قاسی،

کاسر اکاسرِ ظلام، ناصر عساکر اسلام، آقای قدسیان آفاق، پیشوائے سبتو حیان نہ رواق، خدیو جہاں کش، حاکم قضا امضا، خازن مخازن شفاعت، مالک ممالک جلالت، مطاع و ملجأ عالم، متاع و مفخر آدم، قسیم بسیم الصفات جسیم وسیم الحرکات، جناب مستطاب، طاہا خطاب، یاسین القاب۔ لولاک شان، صاحب قرآن، خاتم النبیین "وما ارسلناک الا رحمۃ للعلمین"[ش]

نظم

محمد کہ بر عالمش سروری است | یلیواج از حضرت تنگری است[۹]
نہ نورش مواد ہمہ کائنات | ظہورش مراد از ہمہ ممکنات
بہارِ جہاں را بدایت ازو | خزانِ زمان را نہایت ازو
بدیعُ البیان و فصیح اللسان | شفیعِ جہاں و رفیع المکان
خُور از چتر دارانِ درگاہِ او | مہ از پاسدارانِ خرگاہ اُو
خلافت گر خاص عالم پناہ | حمایت گرِ اُمتِ پر گناہ
رفیعے جہاں را کشایش ازو ست | شفیعے کہ ما را رہایش ازوست
شرف بیں کہ در کشورِ کائنات | نظیرش نہ دیدہ کس از ممکنات
خیابان او باغِ ہفت آسمان | بیابان او ساحتِ لامکان
چو دربان کیواں بر ایوان اُو | سلیماں، نگہبان بدیوان اُو
ز دادار مختارِ کل در جہاں | بادوارِ فرماں دہِ سروراں

سزد نزل حق رحمتش بر دوام
علیہ الصلوٰۃ علیہ السلام

ش: قرآن کریم پارہ ۱۷، سورۂ انبیاء

۹: یلیواج و تنگری یعنی پیغمبر و خدا بزبان ترکیہ

در مناقب خلفاء الراشدین و ائمہ معصومین رضوان اللہ علیہم اجمعین

خواقین بارگاہ عالیہ رسالت، اراکین کارگاہ نامیہ خلافت، طرفداران کشور ملت عالی، سپہداران عسکر امت غالی، متصدیان ممالک ناسوت، مقتدایان مسالک لاہوت، مستوفیان دیوان شریعت و تقویٰ، منہیان عرفان حقیقت و ہدیٰ تاجداران کوکبہ فخامت، نامداران دیدبۂ شہامت، متولیان جنود مسعود اولیا محتسبان و نور اتقیا، اعیان دودمان نبوت، اعوان خاندان فتوت، سرفرازان عسکر سید ابرار، "والذین معہ اشدآء علی الکفار"[1]

رؤس نجابت نصوص متین | فصوص فخامت شموس مبین
ہمہ مجتبائے اتقیا رہنما | ہمہ پیشوا مقتدا اہتدا
ظہیران امت بشیران دیں | امیران ملت مشیران دیں
ازیشاں ہمہ تا بدور قیام | سعید و رشید و حمید و ہمام
باں آل و اصحاب سلطان دیں | فدا قرۃ العین کنم از یقیں
خصوصاً باں چار مہر جلی | ابوبکر و فاروق عثمان علے
مصابیح امت مآب ہمہ | مفاتیح جنت جناب ہمہ
ہمہ تاجداران ملک یقیں | ہمہ پاسداران دنیا و دیں
ہمہ مہتر و بہتر و شاہ دہر | ہمہ سرور و رہبر دیں ز مہر
ازیں جیش در عیش امت ہمہ | کہ از کیش شاں یافت رفعت ہمہ

ہمہ ہادی راہ عین الیقین
سلام علی کلہم اجمعین

---

[1] قرآن کریم پارہ ۲۶، سورہ محمد ۞

کوس اقتدار نواختن و علم مناقب پیر خود افراختن

تاجدار اورنگ صدق و یقین، جهاندار کشور دنیا و دین، آقای ابنای حقیقت، مقتدای اولیای شریعت، رهنمائے شب روان طریق وصال، پیشوای پیشوایان فضل و کمال، عقده کشای معاقد اشغال طریقت، اورنگ آرای ممالک اعمال و وطویت، مبشر به خطاب خالق بے چون۔ "الا ان اولیاء الله لا خوف علیهم ولا هم یحزنون"[۱۱]

ولایت مآب و معلّی جناب　　ملقب بالقاب شیخ شهاب[۱۲]

علم سهروردست چون نام او　　بعالم بسیط است انعام او

ز فیضش شده بهره ور خاص و عام　　که کهف امان است و فخر انام

سبیل نجات و دلیل هدیٰ　　کفیل عصاة و خلیل خدا

چراغ فلاح و سراغ رجا　　مراغ صلاح و ایارغ عطا

اساس شریعت ازو استوار　　رصاص طریقت ازو زرنگار

چراغ حقیقت ازو روشن است　　مراغ هدایت ازو گلشن است

معارف ازو نشر اندر جهان　　عوارف بود لمعهٔ نور آں[۱۳]

---

[۱۱] قرآن مجید، سورهٔ یونس پاره ۱۱ ؛ [۱۲] مراد از شیخ شهاب الدین سهروردی رحمة الله علیه (متوفی ۵۸۹ھ) بانی سلسلهٔ سهروردیه است۔ بقول دکتور براون روایتے که شیخ موصوف بوجه میلان بفلسفه بحکم صلاح الدین ایوبی مقتول شده غلط است ؛ فی الحقیقت شخصے دیگر که همنام شهاب الدین سهروردی بود بامر سلطان مزبور بسبب الحاد و زندقه به قتل رسید۔ عوارف المعارف منسوب به شیخ موصوف است۔

[۱۳] درین بیت بالفاظ معارف و عوارف مصنّف بطریق ایهام کنایه از عوارف المعارف من تصنیف شهاب الدین سهروردی کرده است ؛

بسی غوث و اقطاب چوں ماہتاب	منور شد از تاب آں آفتاب
بسے اولیاء کف بداماں اُو	شدہ مست از جام عرفان اُو
از و شیخ حمزہ شدہ مقتدا[۱۴]	بکشمیر زد رایت اہتدا
دریں ملک مملوک او شد تمام	اقاصی ادانی خواص و عوام
شدہ رہبر و سرور عارفاں	زدہ کوس سلطانی اندر جہاں
از و فیض باطن باہل سداد	رسید و مبدام تا بہ یوم التناد
نگارم اگر جود و الطاف اُو	نگنجد بصد دفتر اوصاف اُو
از و نام کشمیر والا شدہ	از و کوہ ماراں مطلّےٰ شدہ
از و جدّ من نور اسلام یافت	از و جان من در جہاں کام یافت
بدربار او از سگے کم ترم	ولے از نگاہش غضنفر فرم

باین حیثیتش پر علیش در روز حشر
الٰہی حسن را بکن بعث و نشر

[۱۴] یکے از بزرگانِ دین و سرحلقۂ صوفیائے کشمیر است۔ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری صاحب "واقعات کشمیر" در ۹۰۰ھ از کتم عدم بوجود آمدند۔ "خاص دہر" تاریخ ولادت شد۔ و در ۹۸۴ھ بتاریخ ۲۴ ماہ صفر المظفر واصل بحق شدند۔ شیخ بابا داؤد خاکی یکے از مریدانِ خاص آنحضرت در ابیات ذیل ذکر وصال ایشاں کردہ اند ؎

شیخ حمزہ مرشد والا گہر	فوت شد در بست و چارم از صفر
رفت اکمل یافت فضل کردگار	عاقبت در نہصد و ہفتاد و چار

[۱۵] مراد از شیخ غازی الدین کول است کہ بتوجہ مخدوم شیخ حمزہ علیہ الرحمۃ دین اسلام قبول کرد۔ در زمانہ کفر موسوم بہ گنیش دتا تریہ کول بود۔

امّا بعد مخفی نماناد که این مخطی محذوف منهی بلهوف فجاجت و عبادت سیما حسن ابن عبد الرسول شیوا ساکن الاصل ضلع زونی مر شهر سرینگر کشمیر ستر الله عیوبهما و غفر ذنوبهما به خدمت ارباب فطرت و فطانت و اصحاب خبرت و رزانت متعرض و منتصد گردد که این ضعیف نحیف به علت قلت ممارست طبیعت و عدم مهارت انشاء و عبارت مستدعی این امر خطیر و متحمل پیغارهٔ اهل تعبیر نه بود. امّا به مقتضای الحاح و ابرام بعضے عظمای نامی و جمعے از اصدقای گرامی که در اذعان فرمان ایشان عدولی کردن عین فضولی بود در تنسیم و ترقیم این رساله اتفاق انتساق افتاد. و بر وقت تقطیع لباس این عروس و هنگام افتتاح عنوان این منشور منصوص تهیهٔ تاریخ متقدمین برائے استدلال و استنباط حالات پیشین و تکشیف واقعات دیرین بلحاظ توثیق مضامین این نمیقه نگارین از بسکه الزم و متحتم بود بسعی بلیغ همگی سی[30] جلد کتب تواریخ قدیم و جدید که متضمن حالات این گل زمین مبسوط بود دستیاب گشته بر موضع تلفیق و تالیف آن متکفل و مستقصے ملاک این امر گردید.

تاریخ وقایع کشمیر از ملا احمد[16]، واقعات کشمیر از خواجه اعظم[17]

---

[16] دریں ایام این کتاب از نادرات است. امکان است که در عهد مصنف نسخهٔ "وقایع کشمیر" موجود بوده و بعده ظاهراً از امتداد زمانه مفقود شد۔ [17] خواجه اعظم متوفی ۱۱۷۹ هجری. منشی اشرف علی "استاد" دهلی کالج در سنه ۱۸۴۶ء ترجمه اردو واقعات کشمیر بنام "تاریخ اعظمی" شایع کردند و در سنه ۱۳۰۳ه بار اوّل در لاهور متن فارسیش بجامع الطبایع پوشید. غلام محمد و نور محمد ناشران کتب سرینگر کشمیر بار دوم متنش در سلسله مطبوعات نمبر ۱۸۰۵ اچاپ سنگی نمودند۔ مخطوطات قلمی این کتاب در کتابخانهٔ رضا رام پور موجود است. از آں جمله یک در سنه ۱۸۱۴ء و دوم در ۱۸۴۷ء نقل شده است. یک نسخهٔ قلمی این کتاب در کتابخانهٔ موقوفه

بہارستان شاہی[۱۸] مشہور براز ترنگ، تاریخ حیدر ملک چاڈورہ[۱۹]، نظام الوقایع مولوی محمد، تاریخ مولوی ہدایت اللہ متّو، تاریخ شاہنامۂ محمد توفیق[۲۰] و سامی و شایق منظوم، تحقیقات امیری از امیر الدین پکلیوال، لُب التواریخ[۲۱] از مولوی بہاؤ الدین، باغ سلیمان از میر سعد اللہ منظوم[۲۲]، مختصر التواریخ از ملا عبد النبی

عبد السبحان معہ دیگرے در کتابخانۂ لٹن، جامعہ اسلامیہ علی گڈھ (ہند) موجود است۔ (فہرست مخطوطات قلمی نمبر ۷۲)٭

[۱۸] از نادرات است مُصنّف کتاب مذکور تاریخ کشمیر از ابتداء ازمنۂ قدیمہ لغایت سنہ ۱۰۲۳ھ بیان نمودہ است۔ از سنہ ۹۸۶ھ بیان واقعات کشمیر را بالتفصیل بکار بردہ است (فہرست مخطوطات برٹش میوزیم نمبر ۸۲۴۷ و ۲۹۷ B و فہرست مخطوطات کتابخانہ انڈیا آفس لندن نمبر ۵۰۷)٭

[۱۹] بقول صاحب "اقبالنامۂ جہانگیری" ملک حیدر چاڈورہ عرصۂ ۲۴ سال در ملازمت یوسف شاہ چک تاجدار آخرین کشمیر بود و در ایام جلاوطنی مؤخر الذکر بہ بنگال در جاگیر او ہمراہ آقا و ولی نعمت خود بودہ دامن رفاقتش از دست نداد۔ ملک حیدر مذکور شاہد عینی واقعۂ قتل شیر افگن است۔

یک نقل کتاب (حصہ اوّل) در کتابخانۂ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر تحت نمبر ۳۴ موجود است۔

کتاب مذکور بدو حصہ انقسام دارد۔ در تاریخ کشمیر از زمانۂ قدیم تا عہد جہانگیر بیان شدہ است و در دوم خاندانہائے ہم عصر ایران و توران مذکور است مُصنّف اختصار احوال ہنود از "راجہ ترنگنی" تصنیف کلہن پنڈت اخذ کردہ است (فہرست مخطوطات کتابخانہ انڈیا آفس نمبر ۲۸۴۶ و نمبر ۵۱۰ و کتابخانۂ برٹش میوزیم نمبر ۲۹۸ B و فہرست کتابخانہ پیرس میوزیم مخطوطات نمبر ۶۲۵ و تتمۂ فہرست مخطوطات مرتبہ دکتور براؤن جامعہ کیمبرج و

تاریخ ہادی از محمد حیات و پنج مثنوی از سلیم و کلیم و غصالی و مہر الٰہی و احسن در تعریف کشمیر، گلزار کشمیر[۲۳] و گلاب نامہ از دیوان کرپا رام[۲۴]، منتخب التواریخ[۲۵]

کتابخانہ جامعہ آکسفورڈ نمرہ ۳۱۶ و ۳۱۷ و کتابخانہ میونخ نمرہ ۳۶۶ ؛

۲۰ رجوع کنید بہ "ببلیوگرافی آف پرشین مینوسکرپٹس" تصنیف پروفسور سٹوری چاپ لیوزک اینڈ کمپنی لندن، نمرہ ۸۷۹ در احوال کشمیر و واقعات ملک گیری اکبر در کشمیر۔ نام کتاب "احوال کشمیر" درج است۔ خان ہیوجل این را تصنیف رفیع الدین محمد بیان کردہ است ؛

۲۱ نقلے در کتابخانہ برٹش میوزیم تحت فہرست مخطوطات قلمی نمرہ ۹۵۷ (A) موجود است

۲۲ فہرست کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر نمرہ ۴۷ و فہرست کتابخانہ آصفیہ حیدرآباد دکن نمرہ ۲۰۵ ؛

۲۳ از دیوان کرپا رام متوفی ۱۸۷۶ء مطبع کوہ نور لاہور ۱۲۸۷ھ ؛

۲۴ گلاب نامہ از دیوان کرپا رام بفرمائش مہاراجہ رنبیر سنگھ (م ۱۸۸۴ء) بطرز اکبرنامہ نوشتہ شد۔ از روئے واقعات تاریخی معتبر شمار نمی شود۔ از قصص و روایات عامہ مملو است۔ مصنفش ذکر ماخذ ہائے خود نکردہ است۔ کتاب مذبور در ۱۹۳۲ بکرمی در مطبع سری رنبیر پرکاش جموں حلیۂ انطباع پوشیدہ است و در کتابخانہ "تحقیقات علمیہ" حکومت جموں و کشمیر تحت نمرہ ۵۶۱ نسخہ موجود است ؛

دیوان کرپا رام مذبور از خاندان دیوان جوالا سہائے مدار المہام مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود و در قصبۂ ایمن آباد پنجاب سکونت داشت۔ بعد فوت پدر خود بعہد رنبیر سنگھ مدار المہام ریاست بود۔ در انشاء فارسی و علوم متداولہ مہارت نامہ داشت ؛

۲۵ بفرمائش عارف خاں نائب و دیوان صوبۂ کشمیر در ۴ سنہ جلوس شاہ عالم نوشتہ شد۔ نقلے در کتابخانہ پیرس میوزیم نمرہ ۶۲۸ مع تتمۂ حالات تا ۱۸۴۷ء موجود است و یک در کتابخانۂ موتوی عبد السبحان در کتابخانۂ لٹن جامعہ اسلامیہ علی گڑھ نمرہ ۱ ؛

از نراین کول، مجموعہ تواریخ از بیربل کاچرو[26]، تاریخ انگریزی از مسٹر لارنس صاحب[27]، نادرن باربار از مسٹر درو صاحب[28]، جغرافیہ عالم از ہنڈرسن صاحب، تاریخ فرشتہ[29]، ناسخ التواریخ، تاریخ رشیدی، واقعات درانی، قصص الہند، واقعات ہند، گلدستہ کشمیر[30]، جام جہاں نما، رنجیت نامہ، خرد افروز، مفتاح الارض وغیرہ موجب مطابقت و مقابلت یک دیگر در تصحیح و تصدیق حالات باقصے انعابات کوشیده قصص وحکایات غیر وثوق و اختلاف روبہ ترک داده ترتیب آں بر یک مقدمہ و چہار حصہ منتظم گردید۔

مقدمہ

در تبئین بعضے حالات سماوات وتکشیف آثار و امارات پیکر زمین۔ حصہ اوّل در بیان جغرافیہ کشمیر وکمیت وکیفیت حالات متعلقہ و متفرقہ آں۔ حصہ دوم در ذکر راجہای کامگار و سلاطین نامدار۔ حصہ سوم در ذکر اولیائی بزرگوار و فضلای تقوی شعار۔ حصہ چہارم در بیان احوال شعرای بلاغت آثار

امّا در تنمیق ایں رسالہ چند چیز مشمول است :-

اوّل۔ بنا بر رعایت ابناء وقت از تدقیق عبارت و تثاقل الفاظ اجتناب

---

۲۶ کتابخانہ "تحقیقات علمی" حکومت جموں وکشمیر نمبرہ ۱۴ ؛

۲۷ مراد از "ویلی آف کشمیر"۔ کتاب مذبور در ۱۸۹۵ء چاپ شدہ است ؛

۲۸ "دی نادرن بیریر آف انڈیا" از فریڈرک ڈریو اطبع در ۱۸۷۷ء باہتمام ایڈورڈ سٹینفورڈ، ۵۵ چیرنگ کراس، ایس۔ ڈبلیو۔ لنڈن ؛

۲۹ تاریخ فرشتہ از محمد قاسم ہندوشاہ فرشتہ ؛

۳۰ تصنیف ہرگوپال کول خستہ۔ کتاب مذبور در زبان اُردو است۔ در ۱۸۸۳ء چاپ سنگی شدہ۔ فی الحال از نادرات است ؛

کردہ بعبارت سادہ و مترسلانہ بنموذجے عام فہم، خالی از فتور مختصر مخل و عاری از قصور طول ممل مرتب گشت۔

دوم۔ بعضے نکات کہ در تذکرۂ راجہای پیشین مشحون از اغراق و مبالغہ مروی بُود اگرچہ ایراد آں محل پیغارۂ اہل تقریر است لیکن بنا بر چاشنیِ خاطر دوستانِ عجائب پسند ترک آں انسب نہ دیدہ۔ من جملۂ آں بعضے نکات تسطیر یافت و برائے تنبہ و آگاہی آں علامت "قف"، بر موقعۂ مبالغہ مرقوم شد تاکہ بینندگاں از مبالغہ و اغراق متنبہ باشند۔

سوم۔ ایں مجموعۂ مرسوم کہ بہ تاریخ حسن موسوم است در سنہ یک ہزار و سہ صد و یک سنہ ۱۳۰۱ از ممکن خاطر جلوۂ ظہور افروخت و ہنگام تلفیق آں سنوات مختلفہ کہ در تداول ازمنہ مشہور است بہ حساب جمل صغیر از خزینۂ خیال ہمچنیں ظہور یافت سنۂ ہجری تاریخ ملک ۱۳۰۱ سنۂ عیسوی تاریخ ملوک کاشمیر ۱۸۸۴ سنۂ بکرمی تاریخ سلاطین کشمیر ۱۹۴۱ سنہ کلجوگ تاریخ بے نظیر در نظامت ولات کشمیر ۴۹۸۰۔

چہارم۔ اکثر مؤرخان کشمیر از روی مکابرہ و استعلا کوس خود ستائی نواختہ علم تعصب و مفاخرت افراختہ از حقیقت اصلی انحراف ورزیدہ۔ نیاز مند موجب استکانت ذاتیہ تعصب و تفاخر و جانب داری شیوۂ خود نگذاشتہ در حفظ مراتب و رعایت ہر کس پرداختہ ہیچ کسے را خراش خاطر ننمود۔

پنجم۔ تاریخ راجہ ترنگنی کلہن پنڈت کہ اصل الاصول تواریخ کشمیر بزبان سنسکرت مشہور است ترجمۂ فارسی آں بہ علت انقلاب و استکتاب جہلا تصحیف و تحریف یافتہ بود، نیاز مند ترجمۂ خود با اصل نسخہ مقابلہ

نموده تحریف کلمات و اغلاط به قلم تصحیح آراسته مضامین غیر مفید بعلت طوالت محذوف نمود۔

ششم۔ بعضی از اذکار راجها که کلهن پنڈت بعدم وثوق اخبار ترک داده بود موجب ترجمهٔ رتن پوران درین رساله اندراج پذیرفت۔

هفتم۔ در مطابقت سنین مشهوره هیچ کسی از مورخان پیشین پرداخت نکرده بود۔ این هیچمدان بکمال عرق ریزی تطبیق سنهٔ هجری و عیسوی و بکرمی وغیره نموده درین نسخه درج نمود۔ والله الموفق والمعین

مقدمه

"در تبیین بعضی حالات سماوات و تکشیف آثار و امارات پیکر زمین و تشریح افلاک"

بدان که علمائے متقدمین یونان نه طبق افلاک ثابت کرده اند که در ضمن هر یک طبقهٔ آسمان چند طبقهٔ دیگر مرکوز است و تمامی آسمانها همیشه در گردش می باشند و پیوسته اند باهمدیگر بغیر فصل مانند کره های عناصر همچنانکه کرهٔ هوا ملفوف است بر کرهٔ زمین و آب از هر جانب و کرهٔ نار حاوی است بر کرهٔ هوا کذالک آسمان اول پیچیده است بر کرهٔ نار و فلک دوم محیط است بر آسمان الی آخره و تمامی افلاک مدور اند بشکل کروی مانند بیضه و زمین درمیان آسمان به مثال زردی بیضه است۔ هشت آسمان همیشه دور میکنند از مغرب بطرف مشرق و آسمان نهم مخالف دیگر افلاک گردش می کنند از مشرق بطرف مغرب که آسمانهای ماتحت خود را با کرهٔ نار بالقسر با خود می گرداند۔ علمای اسلامی همگی مخصوص می دارند هفت طبقهٔ آسمان ها و فلک هشتم را کرسی و نهم را عرش می نامند[۳۱]۔ اما کرویت افلاک و نه بودن فصل درمیان دو آسمان ثابت نمی دارند۔ و گردش آسمان را قایل اند۔ حکما هر یک آسمان را

دو قطب وہمی لازم می دارند۔ قطب آں نقطہ مفروضہ را گویند کہ چوں جسم کروی دور می کند۔ آں نقطہ بجائی خویش قایم باشد۔ بنا برآں ہر یک آسمان را دو نقطۂ متقابلہ غیر متحرک ضروریست پس در ہر آسمان قطبے بطرف شمال و قطبی بجانب جنوب لازم می آیند۔

تخیل در تعین سبع سموات

بدانکہ ہفت آسمان متضمن است بر چند طبقۂ دیگر و جملۂ آن منقسم است بر سہ قسم۔

قسم اوّل۔ فلک حاوی یعنی وے محیط می باشد و مرکز او کرۂ زمین است۔

قسم دوم۔ محیط است بر عالم امّا زمین مرکز او نیست و آں را فلک الخارج المرکز می نامند۔

قسم سوم را فلک التدویر نام کردہ اند و آں محیط عالم نیست بلکہ در ضمن فلک واقع است در وسط مخصوص بالجملہ ہر طبقہ را فلک می نامند مجازاً و جملۂ ایں ہا موسوم اند بہ فلک کلّی و فلک ہشتم و نہم غیر ایں ہا است۔ بداں کہ در ضمن فلک کلّی کہ طبقات دیگر مرکوز اند ہر یک را گردش خود مختلف دارد و گردش تمامی آسمان ہا بمانند۔ رحیٰ باشد یعنی مثل آسیا برسرما می گردد و یا دولابیکہ مانند دولاب حرکت کند و یا حمایلے حرکت رحوی بنظر سکّان تحت اقطاب بُود و حرکت دولابی نظر سکّان

ﮨ ۳۱۔ تصورنہ افلاک اعتقاد مذاہب مختلف است۔ امّا نزد علمائے "سائنس" آسمان منتہائے نظر را می گویند۔ نزد ایشاں نیلگونی کہ ما مشاہدہ می کنیم عبارت از بخارہائے آبی است کہ ہمیشہ در کرۂ ہوائی مجتمع می باشند جامع اللغات اردو جلد ۲ مولفۂ خواجہ عبدالمجید بی۔ اے مطبوعہ جامع اللغات کمپنی لاہور

خط استوا و حرکت حمایلی نظر سکان اقلیم متوسط ایں دو سمت۔

بدانکہ حرکت فلک التدویر بہ نسبت ہر فلک مختلف است گاہے بر طبق فلک کلی متحرک شود گاہی مخالف آں۔ ازاں جملہ بعضے بسرعت گردند بعضی باہستگی بالجملہ فلک التدویر قمر اسرع الحرکت است از کردۂ فلک التدویر آسمانہای دیگر۔ لہذا قمر را پیک فلک میگویند کہ فلک تدویر ماہ در چہاردہ روز دورہ تمام کند۔ آسمان اوّل۔ کہ آں را آسمان دنیا و فلک القمر میگویند دریک ماہ دورہ تمام می کند۔ دوم فلک العطارد۔ قریب یک سال دورہ تمام می کند۔ سوم فلک الزہرہ کہ دریک سال دورہ ختم مے کند۔ چہارم فلک الشمس دریک سال دورہ تمام مے کند۔ پنجم فلک المریخ کہ دریک سال و دو ماہ دورہ تمام می کند۔ ششم فلک المشتری کہ درعرصۂ دوازدہ سال یک دورہ تمام می کند۔ ہفتم فلک الزحل است داو بسی سال دورہ تمام می کند۔ بالا گفتہ شد کہ ہر فلک علوی محیط ماتحت خود است و آنچہ از تعیین مدت دور ہر واحد ذکر یافت بنا بر حرکت طبیعی آنہاست در نہ بہ سبب گردش فلک الافلاک جملہ آسمانہا را دریک شبانروز بطرف مخالف حرکت آن ہا بالقسر دورہ تمام می گردد چنانچہ گفتہ شود:۔

تشریح آسمان ہشتم کہ آں را فلک البروج و فلک الثوابت و بقول اہل شرع کرسی خوانند۔ حرکت طبیعی وے مثل آسمان ہائے دیگر از مغرب بہ مشرق است گفتہ اند در سی و شش ہزار سال دورہ تمام مے کند و تمامی ستارہ غیر از سبع سیارہ دریں ثابت اند۔

اکنوں بداں کہ حکما ایں فلک را دوازدہ حصۂ متساوی کردہ اند و آں را دوازدہ برج می نامند طول ہمہ برج بسمت شمال و جنوب

باشد عرض آنها بناحیۂ مشرق و مغرب یعنی از قطب شمالی تا قطب جنوبی
راستا راست هر برج رسیده بمشابهٔ قاشهائی خربوزه پس هر برجے
به سی قسم منقسم می شود و هر قسم را درجه خوانند پس فلک البروج سی
صد و شصت درجه باشد و در هر برجے از اجتماع چند ستاره شکلے
از اشکال واقع است آں برج بهماں شکلے مسمے شد چوں حمل[۱]، ثور[۲]،
جوزا[۳]، سرطان[۴]، اسد[۵]، سنبله[۶]، میزان[۷]، عقرب[۸]، قوس[۹]، جدی[۱۰]، دلو[۱۱]
حوت[۱۲]۔ بزبان هندی میگه[۱]، برکهه[۲]، متهن[۳]، کرک[۴]، سنگهه[۵]، کنیان[۶]، تلا[۷]،
درچک[۸]، دهن[۹]، مکر[۱۰]، تونب[۱۱]، مین[۱۲]۔ این که میگویند که فلان ستاره در
فلان برج رسید معنی آں باشد مثلاً وقتیکه آفتاب در برج حمل می
آید پس آن وقت خطی مستقیم و همی از آفتاب کشیده آسمان ها را قطع
کرده بفلک البروج می رسانیم در برج حمل برابر افتد گوئیم آفتاب در
حمل است و گرنه ظاهر است سیارها در آسمان هائے ما تحت اند۔ وقوع
این ها در فلک هشتم امکان ندارد۔ و این فلک را نیز دو قطب است و
درین محل اتفاقاً دو ستاره نیز واقع است در شمال و جنوب چنانچه قطب شمالی
مشاهده می شود۔ اما قطب جنوبی بر سکان اهل شمال مخفی است۔ چنانچه
ربع مسکون در ناحیۂ شمال واقع است و سمت جنوب به تمامه در آب۔
فیما بین قطبین خطے تصور باید کرد که از مشرق تا بمغرب متساوی بگذرد
و آں دایره را منطقة البروج گویند۔

آسمان نهم مسمّی است بفلک الافلاک و فلک الاطلس و فلک الاعظم و
حرکت وی بر خلاف حرکت آسمان هاي دیگر است یعنی از مشرق بمغرب
در غایت سُرعت حرکت در یک شب و روز دوره تمام می کند و او همه

افلاک را بالقسر با خود حرکت می دہد پس دورۂ قسری آسمان ہای دیگر نیز بمتابعت او در یک شبانروز می شود۔ ہر چند کہ دور طبیعی آن ہا بر ضد این حرکت است چنانچہ گذشت۔ درین فلک ہیچ ستارہ نیست لہذا آن را اطلس خوانند۔

اکنوں دریابند کہ محیط حقیقی ہمیں فلک است و زمین بمثابۂ مرکز است در وسط حقیقی آن۔ چوں ہر فلک را دو قطب ضروری است درین جا نیز فرض کنند یکے بہ سمت شمال دویم بطرف جنوب در مقابل آن۔ و فیما بین قطبین خطے تصور کنند کہ در سایر فلک گذشتہ باشد از مشرق تا بمغرب۔ و این خط موہومہ را دائرہ معدل النہار[۳۲] گویند و منطقہ خوانند مثلاً کرۂ فلک مذبور را دو کاسہ فرض کنند شمالاً و جنوباً و در وسط حقیقی ہر کاسہ نقطہ قطبی ثبت سازند و ملتقای این دو کاسہ متساوی المقدار دائرہ معدل النہار تصور نمایند و حکما این فلک را بہ خیال خود محدود خوانند و گویند ما ورائے این نہ خلاست نہ ملا۔

بیان کیفیت زمین و سیّارہ۔

بدانکہ حکما را در وضع آن اختلافست بعضے گویند بر شکل نیم کرہ است بر آب استادہ و بعضے گویند بر ہوا قایم است و بر شکل سپر است

۳۲ھ۔ خط معدل النہار دایرہ ایست کہ تنصیف عالم می نماید از مشرق تا بمغرب چوں سر آفتاب برین دایرہ واقع گردد در جمیع نواحی تقریباً روز و شب برابر می شود مگر در عرض این تعیین برابر نمی شود آفتاب در سال بدو مرتبہ برین دایرہ سیر می کند ؛

و زمین همیشه قایم است و آسمان متحرک. امّا اکثرے از قدما و جمهور دانایان فرنگ بر آنند که کروی است بمشابهٔ زردی بیضه در وسط هوا واقع همیشه متحرک است بحرکت دولابی. تبدل که در اجزائے فلکی نسبت به خود مے بینیم بنا بر انتقال ارض است۔

پوشیده نماند که ارض سه طبقه است یکے آں که نزد ما است و وے مرکب است بآب و هوا. دوم آں که زیر آنست و وے مرکب است بآب نه به هوا. سوم آں که قریب بمرکز است و وے بر صرافت و بساطت است و آب در آں جا نمی رسد. درحالیتکه زمین بمشابهٔ نقطه ایست در دایرهٔ فلک و چوں وے در وسط سما واقع شده، در محاذی معدل النهار و منطقة البروج همان سان خطے بر وسط زمین فرض می کنند و ایں خط مفروضه را خط استواء[۳۳] می نامند بنا بر استوا ایچه دریں جا شب و روز همیشه برابر می باشد. به وقوع خط استواء زمین را دو حصّه فرضی می شوند شمالی و جنوبی و ایں دو حصّه بمشابهٔ دو کاسه باشد که لبهائی هر دو باهم پیوسته بود و ملتقاي آں ها خط استواءست و در وسط حقیقی دو کاسه دو نقطهٔ متقابلهٔ تصور نموده اند. شمالاً و جنوباً و ایں هر دو نقطه را قطب زمین می خوانند مجازاً و از جملهٔ کرهٔ زمین سه ربع در آب غرق است و یک ربع مکشوف که آں را ربع مسکوں نامند و هفت اقلیم و جز آن جبالها و خرابها در همیں محصور است۔

---

۳۳ - خطیست موهومی که یک سر آں بشرق و سر دیگر بمغرب که حکما در عین محاذات دایره معدل النهار بر وسط زمین فرض کنند به نهجیکه اگر دایره معدل النهار قاطع عالم شده زمین را باهم قطع نماید پس زمین از جائیکه قطع شود همانجا خط استواءست ؞

تقاضای طبیعی آں است کہ آب بر جمیع اجزائی زمین محیط می شد و حایل می گشت میاں ہوا و زمین۔ لیکن چوں کشف بعض زمین جہت ظہور مرکبات درخواست بود، خالق الخلق حیلۂ بر انگیخت تا آب در بعض اجزائی زمین در آید تا کہ زمین از یک جہت مکشوف باشد۔ و حیلہ آں بود کہ کواکب را تاثیر بخشیدہ است کہ بقوای خود بعض عناصر را گرم می کند و بداں سبب عنصر متبخر و متدخن مے شود۔ پس ہرگاہ بعض اجزای زمین گرم شود و متصاعد گردد دخان شدہ آں قدر از اجزائی زمین کاواک* می نماید زیراکہ زمین سیال نیست تا جبر نقصان تواند کرد۔ ازاں کہ آب طالب جہت مرکز است بالطبع بداں جائیگاہ خالی در زمین می در آید آب کہ در خلل زمین می در آید مستحیل بارض می گردد و باز چوں در اجزای زمین بسبب تدخن فرج می افتد دیگر آب در آں جا می در آید و روئی زمین مکشوف ماند بصنعت الٰہی۔

حرکت روزانۂ زمین۔

بقیاس حکمای متاخرین ثابت آن است کہ آسمان قایم است و زمین بر محور خود ہمیشہ دور مے کند و انسان و جمیع حیوانات و امصار و نباتات و سمندر وغیرہ اشیا را بالقسر با خود حرکت میدہد و در عرصہ ۲۴ ساعت یک دورہ تمام می کند۔ ازیں گردش شب و روز پیدا می شود۔ چوں آں حصۂ زمین کہ محل سکونت ماست محاذی آفتاب گردد، بر ما روز پیدا میشود۔ چوں آں حصہ منقلب گردد بر ما شب ہویدا گردد۔ مثلاً یک سیب بمقابلۂ چراغ آویزان می گذاریم حصۂ کہ مقابل چراغ باشد، روشن میشود۔ و حصہ خلف آں تاریک

* تہی و خالی

می ماند۔ بدینساں حِصّۂ زمین کہ مقابل آفتاب می باشد، روشن میشود۔ و حِصّۂ پسین زمین کہ پرتوِ آفتاب براں نمی تابد تاریک می ماند۔ پس حِصّۂ زمین کہ ازما بطرف مشرق واقع است آں حِصّہ را اوّلاً بہ شعاع خود آفتاب روشن ہمی کند و مارا طلوع آفتاب از افق بنظر می آید چونکہ لحظ بلحظ ما مقابل آفتاب میشویم و آفتاب سمت الراس اوج می کند، دوپہر می شود پس بحرکت زمین آں حِصّہ کہ بر سرآں می باشیم بطرف مشرق رجوع کند و آفتاب بجانب مغرب گراید بما معلوم می شود کہ خورشید در مغرب غروب میکند۔ فی الحقیقت آفتاب غروب نمیکند لیکن ما بہ سبب گردش زمین بطرف مشرق می رویم۔ آفتاب ازما غائب گردد موجب آں ظلمت پدید می آید۔ ایں حرکت را حرکت روزانہ میگویند۔

حرکت سالانۂ زمین

زمین را بغیر از حرکتِ روزانہ حرکتِ سالانہ دیگر است یعنی گرد آفتاب در سال تمام یک دورہ ختم می کند۔ پس ازیں حرکت تغیر و تبدلِ موسم ہا پیدا می شود۔ زمین بحرکتِ خود گرد آفتاب یک دایرہ پیدا می کند کہ آں را مدارِ ارضی گویند۔ در ماہ دسمبر یعنی پوہ[۳۴] زمین بفاصلہ نہ کرور و پنجاہ میل از آفتاب بعید می نماید۔ و در ماہ جون یعنی ہاڑ[۳۵] ازاں جاکہ در ماہ دسمبر می باشد نوزدہ کرور میل دور تر گردد۔ پس ایام سال سی صد و شصت و پنج یوم و پنج ساعت و ۴۸ لحظ ۴۸ پل مقرر میشود۔ حکمائے فرنگ ساعات مذکورہ تا سہ سال از حساب خارج می دارند در سال چہارم در ماہ فروری یک روز زیادہ می کنند۔

۳۴۔ "پوہ"۔ نام ماہ ہندی۔ ۳۵۔ "ہاڑ"۔ نام ماہ ہندی۔

تغیر و تبدیل موسم ہا

قطب شمالی زمین با قطب شمالی آسمان ہمیشہ مقابل می باشد۔ محور زمین بر سطح مدار ارضی بیک طرز خاص منحرف واقع است بہمیں سبب در موسم ہا تغیر و تبدیل میشود۔ چہ بسبب انحراف محور زمین و مدار ارضی ششماہ زمستان در نصف کرۂ شمالی از گردۂ نصف حصہ جنوبی سردی زیادہ ترمی باشد و ششماہ تابستان در حصہ جنوبی از گردۂ حصہ شمالی حرارت افزوں گردد۔ و در ششماہ روز ترقی می کند۔ و در ششماہ شب قطب شمالی کہ قریب ماست در موسم زمستاں مقابل آفتاب نمی باشد موجب آں آفتاب وقت دوپہر از سمت الراس پائین می ماند۔ شعاع آں بر حصہ شمالی منحرف می افتد۔ بہ سبب آں دراں وقت بر حصہ شمالی سردی می باشد و شب ہا دراز و روز ہا کوتاہ۔ برعکس آں چوں قطب شمالی مقابل آفتاب میشود در آں ایام تابش آفتاب بر ما عموداً یعنی برابر واقع میشود۔ بہمیں سبب دراں ایام گرمی موسم یافتہ می شود۔ زمین گرد آفتاب در یک پل ۳۶ میل مسافت قطع می کند و بہ سبب گردش محوری زمین لندن در یک منٹ ۱۰۳/۴ میل دور می کند۔ زمینی کہ قریب قطب شمالی است بطئی الحرکت است و زمین خط استوا سریع الحرکت۔

محیط دایرہ زمین

یک خط وہمی کہ از مشرق تا بمغرب راستا راست کشیدہ می شود آں را قطر زمین می گویند۔ مسافت آں ۷۹۱۲ است و محیط

۳۶۔ محذوف در اصل نسخہ ٭

کرۂ زمین ۲۴۸۵۶ میل[37]۔ اگر یک ریل گاڑی[38] بحساب فی ساعت بیست و پنج میل مسافت گرد زمین می گردد پس در عرصۂ بیست و چہار روز گردِ زمین دورہ تمام کند۔

آفتاب

بدانکہ آفتاب از کرۂ زمین دوازدہ لک و پنجاہ ہزار درجہ وسیع و کلاں[39] است و سہ لک و پنجاہ ہزار مرتبہ ثقیل و تا مدت بیست و پنج روز بر محور خود دورہ تمام کند۔ و نہ کرور و بیست لک میل از کرۂ زمین بعید می نماید[40] و موجوداتِ سفلی و اجرام علوی را از تاثیرات آں بسیار فوائد عائد میشود خصوصاً موالید ثلاثہ را تاثیراتِ حدّتِ آں ضروریست۔ آفتاب بموجبِ طاقت کشش خود زمین را مانندِ سنگ فلاخن معلّق گرفتہ است۔ چہ ہر گاہ کسے در جوفِ فلاخن سنگے نہادہ بکمالِ زور گردش می دہد، سنگ مذکور مطلقاً از فلاخن جدا نمی شود۔ و ہمچناں زمین از کرۂ سنگِ فلاخن ہزار چند تیزی گردِ آفتاب دورہ کند و از آفتاب یک جو دور نمی شود و نزدیک آفتاب یک ذرّہ نمی آید۔ بباعث اینکہ آفرینندۂ حقیقی ہر یک شی را بمقدار مادہ خاصیتے بخشیدہ است کہ یک چیز چیز دیگر را بہماں خاصیت کشش

---

[37] صحیح آنست کہ قطر زمین ہشت ہزار میل و محیط او بست و پنج ہزار میل است۔ جامع اللغات اردو حصہ بیستم در بیان زمین ٭ [38] مراد از کالسکۂ بخار است ٭ [39] بدانکہ کرۂ آفتاب از زمین بحساب کہ حسن گفتہ سی و یک ارب و بیست و پنج کرور میل کلاں تر می باشد۔ لیکن این اندازہ مخالف جمہور علماء جغرافیہ دان است۔ صحیح اینست کہ محیط آفتاب ہشت لک و شصت و چہار ہزار میل است ٭ [40] بر صفحۂ ۲۳ باید دید ٭

می کند چنانچہ کاہ رُبا و آہن ربا وغیرہ۔ بہمیں خاصیت آفتاب کرۂ زمین را باستعداد کشش مادۂ خود ہمی کشد و زمین بزور مادۂ خود از آفتاب دور رفتن می خواہد۔ بہمیں سبب مقدور نیست کہ زمین باآفتاب نزدیک شود و اصلا نمی تواند کہ دور تر گردد۔ بلکہ از روئے کشش گرد آفتاب می گردد۔ وقتیکہ ماہتاب درمیانِ زمین و آفتاب حائل می شود، کسوفِ آفتاب واقع گردد۔ فقط۔

ماہتاب

بدانکہ قطر ماہ ۲۱۴۰ میل تصور کردہ اند۔ و از کرۂ زمین دو لک و سی و ہفت ہزار میل دور است و کرۂ ماہ بذات خود روشن نیست بلکہ بانعکاس شعاع آفتاب روشن مے شود۔ درحالتے کہ قمر ہمیشہ گرداگرد زمین می گردد۔ موجب آں روي ماہ ہر روز برابر بنظر نمی آید چنانچہ درحالت بودن ہلال ماہتاب بمقابلۂ زمین می آید موجب آں رخ تابندۂ او از ما منحرف گردد و درحالت بودن قمر خلف زمین می باشد رخ تابندۂ او بر ما مقابل می شود۔ و در دو ہفتہ اوّل قمر از محاذی زمین بطرف خلف می رود موجب آں روز بروز روشنی او ترقی پذیرد و در دو ہفتہ دوم کرۂ قمر از خلف زمین سمت مقابل می آید موجب آں رخ تابندۂ او روز بروز بے نور گردد و بہ سبب گردش ماہتاب آب دریاي محیط بجوش می آید

---

* بُعد آفتاب از زمین نود و دو کرور ہشتاد و سہ لک میل می باشد و آنکہ حسن گفتہ، روایات متداولہ آں زمان است ۞

کہ مدو جزر[۴۱] آں واقع میشود و نیز وقتیکہ درمیان آفتاب و ماہتاب زمین می آید خسوف ماہ واقع گردد۔

عطارد۔ سہ کرور و پنجاہ لک میل[۳۵۰۰۰۰۰۰] از آفتاب بعید است[۴۲] و انسان را چنداں بنظر نمی آید۔

زہرہ۔ شش کرور و شصت لک میل[۶۶۰۰۰۰۰۰][۴۳] از آفتاب دور است و با کرۂ زمین نزدیک بنا براں از ستارہ ہاي دیگر روشن تر بنظر می آید۔

مریخ۔ سیزدہ کرور و نود لاکھ میل[۱۳۹۰۰۰۰۰۰][۴۴] از آفتاب دور است و رنگ سرخ دارد۔ اما بذریعہ دوربین داغہائی بسیار بر سطح آن معلوم میشود و حکما داغہاي سیاہ را زمین و داغہاي سفید را برف تصور ہمے کنند

مشتری۔ چہل و ہفت کرور و شصت لک میل از آفتاب بعید است و یک ہزار و سہ صد مرتبہ از گردۂ کرۂ زمین کلان و سہ صد درجہ گراں و چہار ماہتاب شامل اوست[۴۵] و حوالیی آن حلقۂ بسیار

---

[۴۱] معمول است کہ اول ہر یک ماہ قمری آب دریائے محیط لسبب گردش مہتاب جوش می زند و از قرارگاہ خود بالا عروج می نماید آنرا "مد" گویند و در دو ہفتہ آخر کہ ماہ درمحاق باشد آب دریائے مذبور فرو می رود۔ و در ایام تحت الشعاع بر کنارۂ اصلی قرار گیرد آنرا "جزر" گویند ؛

[۴۲] صحیح اینست کہ سہ کرور شصت لک میل از زمین دور است۔

[۴۳] فاصلۂ صحیح اش از آفتاب شصت و ہفت کرور می باشد۔

[۴۴] فاصلہ اش از آفتاب چہاردہ کرور و پانزدہ لک میل است و از زمین ۳½ کرور میل۔

[۴۵] صحیح چہل و ہشت کرور و سی لک میل است۔ قطرش بقول صاحب جامع اللغات اردو ۸۶۵۰۰ میل و مشتمل بر ہشت ماہتاب است ؛

در نظر می آیند۔

زحل۔ ہشتاد و ہفت کرور و بیست لک میل از آفتاب دُور است[46]۔ و ہشت ماہتاب گرد آں روشن و بر سطح آں چہار حلقہ بہ نظر می آیند۔ ازاں جملہ سہ حلقہ روشن است و یک حلقہ تاریک فقط۔

ستارۂ دُمدار۔ ہفتاد و شش کرور میل از آفتاب بعید است و چہار ماہتاب شامل اوست فقط[47]۔

نیپٹون۔ دو ارب و ہفتاد و پنج کرور میل از آفتاب دُور است و ہمرہِ آں دو ماہتاب بنظر می آیند و در ۱۸۴۶ء ظاہر شدہ است[48] فقط۔

اجرام سیّارات۔ بداں کہ سیّارات ہم مثل زمین گرد آفتاب می گردند۔ و گردش آن ہا نیز مانند زمین ہمیشہ بر محور خود می باشد۔ شک نیست کہ درمیان سطح سیّارات مثل زمین موسم ہا خواہند بُود۔ شاید کہ در بسیار سیّارہ ابر و باران ہم می تواند بُود۔ و برنہ بودن آبادی درمیان سیّارات چیزے وجہ معقول معلوم نمیشود۔ احوال آفتاب و سیّارات ازیں مثال بہ خُوبی واضح گردد۔ مثلاً درمیدان وسیع یک کرہ کہ قطر آں دو فٹ باشد آفتاب

---

[46] صحیح دوری او از آفتاب ہشتاد و ہشت و شصت لک میل است و مشتمل بر نہ ماہتاب است۔

[47] مطابق ویبسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری سیارۂ دُمدار نام یک ستارہ نیست بلکہ مختلف سیارہا است کہ مشہور باین نامست۔ و ہمیں است کہ فاصلۂ ہر یک از زمین و آفتاب مختلف است برائے تفصیل رجوع کنید بکتاب مذکور

[48] نیپٹون را ایسٹرن نیز می گویند۔ بمطابق نوشتہ "ویبسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری" فاصلہ صحیحش از آفتاب دو ارب و ہفتاد و نہ کرور و بیست لک می باشد۔ ستارۂ مذکور را گال نامی یک عالم فرانسیسی بتاریخ ۲۳ ستمبر ۱۸۴۶ء دریافت کردہ است۔

مقرر کنیم و دُورتر ازاں بفاصلہ ۲۸ گز یک دانۂ خردل عطارد گذاریم و بفاصلۂ پنجاہ و دو گز یک دانہ مونگ زہرہ قیاس کنیم و بفاصلۂ ۷۲ گز یک دانۂ مشنگ[۲۹] زمین تصوّر کنیم پس بفاصلۂ یک صد و نہ گز یک دانۂ عدس مریخ خیال داریم۔ پس بفاصلۂ دو صد گز برابر ذرّات ریگ سیّارات جدید میدانیم، پس بفاصلہ ۳۷۳ گز برابر سنگترہ مشتری قیاس کنیم، پس بفاصلۂ شش صد و ہشتاد و چہار گز یک سیاہ دانہ را زحل بشماریم، پس بفاصلۂ یک ہزار و چہار صد و پنجاہ و دو گز سیّارات دُمدار و ستارہ ہاي دور دست مقرر داریم۔

بیان سیّارات اندرونی و بیرونی

تمامی سیّارات بر دو قسم است۔ سیّارات اندرونی و سیّارات بیرونی۔ سیّارات اندرونی از گِردۂ اجرام بیرونی صغیر اند و ہمیشہ گرد آفتاب دورۂ خود جلد ختم ہمے کنند۔ درعرصہ بیست و چہار ساعت بر محورات خود گردش می سازند۔ ازاں جملہ ہمگی قمر بزرگ و شاندار است فقط سیّارات بیرونی بغایت کلان و عظیم الشان اند۔ گرد آفتاب باہستگی مے گردند۔ تقریباً در عرصۂ دہ ساعت بر محورہائے خود گردش می سازند۔ ہمراہ آن ہا قمر ہاي متعدد است۔ بعلاوہ سیّارات مذکورہ دیگر اجسام کہ آن ہا را ذات الاذناب یعنی ستارہ ہاي دُمدار می گویند بگرد آفتاب می گردند گاہے قریب با آفتاب می باشند گاہے بعید۔ ازاں جملہ بعضے تا سہ ہزار سال بنظر نمی آیند۔ بموجب نظام شمسی معلوم میشود کہ اجرام فلکیہ بہ کدام تسلسل و انتظام

---

[۲۹] مشنگ بالضم و باکاف فارسی نام غلہ ایست سہ گوشہ برنگ سفید کہ بہندی ادرا کوہساری گویند شمس اللغات ۱۲

گرد آفتاب می گردند۔

تشریح بحر محیط

پیرامون کرۂ زمین بحر محیط کہ آں را دریای شور و سمندر می نامند از شش جہت محیط است و این بحر محیط بالذات واحد است عمق آں تا نہصد (۹۰۰) میل[۵۰] یافتہ اند۔ و زیادہ ازاں عمق نمی یابند۔ حکمای فرنگ آں را پنج حصّہ فرض کردہ اند حصّۂ اوّل کہ از براعظم جدید یعنی امریکہ تا ملک فرنگستان و افریقہ واقع است آں را بحر اوقیانوس و بحر اٹلانٹک نام کردہ اند طول آں یک ہزار میل عرض از سہ ہزار تا چہار ہزار[۵۱] حصّہ دوم کہ حایل است درمیان براعظم جدید و براعظم قدیم آں را بحر الکاہل و پاسفک سمندر میگویند۔ طول آں نہصد میل عرض دوازدہ ہزار میل[۵۲]۔

---

۵۰ درست نہ میل است۔ و آنکہ در متن اصل کتاب است غالباً از سہو کاتب شدہ است۔ در بحور دنیا عمق بحر الکاہل از ہمہ زیادہ است۔ و در نواح جزائر جاپان تا نہ میل عمیق است۔

۵۱ نزد محققین بحر اوقیانوس جا بجا طول مختلف دارد۔ فاصلہ کہ مابین قطب جنوبی و قطب شمالی است ہشت ہزار میل تحقیق کردہ اند و آنکہ مابین گرین لینڈ و ناروے است نزد ایشاں ہشت صد میل است و این از تمام فاصلہ ہا کم است مابین فلوریڈا در امریکائے جنوبی و مراکو در افریقائے شمالی طولش ۳۰۰۰ میل است و ہمیں قدر فاصلہ مابین راس امید و لاپلاٹا است کہ بالترتیب در افریقۂ جنوبی و امریکائے جنوبی واقع اند۔

۵۲ مثل بحر اوقیانوس بحر الکاہل نیز جا بجا طولش مختلف دارد۔ گویند کہ از مشرق تا بمغرب از چہل میل تا ۸۵۰۰ میل رسیدہ است۔ مابین تنگنائے بیرنگ کہ انجا براعظم امریکہ و ایشیا متصل یکدیگر می شوند فاصلہ اش چہل میل است و مابین کیپلے نوربیا و چین این فاصلہ تا ۸۵۰۰ میل برسد و نزد علمائے جغرافیہ فاصلۂ مذکور درمیان کیوٹو در خط استوا و ملکا از دہ ہزار میل متجاوز است مختصراً اینکہ علاقہ ایکہ بر او بحر الکاہل محیط است تخمینۂ رقبہ اش از پنج کرور تا دہ کرور مربع میل است۔

حصہ سوم۔ کہ از حد افریقہ بر آمدہ تا حد ہندوستان و ٹاپوی* اسٹرل ایشیا حاوی گشتہ آں را بحر الہند می گویند۔ طول و عرض آں قریب شش ہزار میل۔
حصہ چہارم کہ از قطب جنوبی تا حد مشرق محیط است بحر جنوبی خوانند۔
حصہ پنجم۔ کہ از حد مشرق تا محاذی قطب شمالی از یخ منجمد گشتہ است۔ آں را بحر شمالی و بحر منجمد موسوم دارند۔ فی الحقیقت کیفیت حصہ چہارم و پنجم بخوبی واضح نہ شدہ است۔ از حصص بحر محیط اکثر قطعات بحری درمیان سطح ربع مسکون داخل گشتہ اند آں را خلیج و بحیرہ می گویند چنانچہ بہ نفوذ خلیج بحر محیط سطح زمین را قطعات بسیار واقع شدہ اند کہ آں ہا بہ جزایر و ٹاپو مشہور اند۔ ازاں جا کہ درمیان سطح زمین حصہ دوم بحر محیط کہ آں را پاسفک سمندر نام کردہ اند واقع است بنا براں کرۂ زمین را دو حصہ می شود، حصہ شرقی و حصہ غربی۔ حصہ شرقی موسوم است بہ گیہان کہن و ربع مسکون و براعظم قدیم۔ حصہ غربی را دنیای نو و ارض جدید و امریکہ و براعظم جدید می خوانند۔

حقیقت اشاعت براعظم امریکہ

مؤرخان یورپ رقم طراز اند کہ از مبادی آبادی ربع مسکون سواد اعظم امریکہ از خبر عالمیاں مکنون بود بہ ہدایت ایزد لے چوں بہ نیروی خواہش افراد ذو فنون از مکمن غیب بمنصۂ ظہور بیروں آمدہ، باعث مفاد افزوں گردید۔ از بسکہ یافتن ایں دیار نادر ترین اعجوبہ روزگار است لہذا حقیقت آں بطریق اختصار ایراد کردہ شود۔

قریب عرصہ ۱۶۰۰ بکرمی مطابق سنہ ۱۳۰۶ ع ۵۳ برہنمونی خالق اشیاء سنگ جاذبہ آہن ربا کہ بنام مقناطیس مشہور است بر ضمیر حکما القا گشتہ افراد نوع

* جزیرہ
۵۳۔ ملاحظہ کنند بر صفحۂ آیندہ

را باعث مفاد کثیر گردید ازاں جملہ حکمای یورپ بہ خاصیت مقناطیس آلہ قطب نما ابداع ساختہ، و ایں آلہ بہ جہات و اطراف رہنما گشتہ مردماں در سیاحت بحر محیط دلیر شدہ، بے محابا درمیان بحر محیط ہر سو شتافتند۔ برخلاف جہاز بانان پیشیں کہ آں ہا بہ خوف گم کردن سمت مقصود جسارت براندن مراکب در وسط دریا نمی نمودند پیوستہ ساحل را در نظر می داشتند۔ بعد دریافت خاصیت مقناطیس دو صد سال گذشتہ شخصے کلمبس[۵۴] نام

۵۳؎ تاریخ ابتدائی دریافت سنگ آہن ربا کسے را معلوم نیست۔ از چند آرائے مستندہ معلوم میشود کہ سنگ مذکور اولاً در ملک چین دریافت شدہ است و از انجا غالباً براہ عرب در ممالک اوریا EUROPE آمدہ است لیکن از تحقیقات جدیدہ معلوم میشود کہ دعوئ چینیاں بر دریافت کردن مقناطیس دعویست بلا ثبوت زیراکہ کتب ہائے قدیم ایشاں ہیچ دلالت بر وجود ایں سنگ ندارند۔ ہمچناں دعوئ حسن بر ابداع آلہ قطب نما در سنہ ۱۳۰۲ع محل نزاع و بحث است زیراکہ اولیں ذکر ایں آلہ بر السنۂ اہالئ اوریا در قرن دوازدہم عیسوی رفتہ است و ایں خبر برجدت وجود او ندارد۔ زیراکہ آلۂ مذکور دریں وقت چیزے نو بشمار نرفتہ است۔ انسائیکلوپیڈیا برٹینکا جلد ۱۵

۵۴؎ کرسٹافر کولمبس ۱۵۰۶ — ۱۴۳۶ در ۱۴۳۵ و یا در ۱۴۳۶ میلادی در جینوا پیدا شد۔ پسر ڈامینیکو کولمبو و فان ٹانا روسا است بسبب دریافت دنیائے جدید کہ بامریکہ مشہور است شہرت تاریخی حاصل کرد۔ کولمبس در سنہ ۱۴۹۲ میلادی بروز جمعہ ۳ اگست سنہ مذکور بوقت صبح از بندرگاہ لزبن روانۂ امریکہ شدہ اولاً وارد جزائر کنیری گشت تعداد جہاز رانان کہ ہمراہ او بودند ۱۲۰ نفر بود مقصدش دریافت شہر سیپانگو بود کہ در چینی ترکستان است۔ او می خواست کہ خان بزرگ آنجا را بمع رعیتش داخل مذہب مسیحی گرداند اما از حسن اتفاق وارد "ارض جدید" شد۔ اولاً کسے کہ خوشخبری دریافت امریکہ بہمراہیان خویش داد "راڈرڈی ٹریانا" است و بقول بعض محققان جدید آنکس عرب بود علی نام کہ از ہمراہیان کولمبس موجب بشارت ایں امر شدہ (بقیہ بر صفحۂ دوم)

در شہر جینوہ[۵۵] ملک اٹلی پیدا شدہ و از استادانِ پرتگیز در فن جہاز رانی کمال حاصل کردہ در سیاحت بحری تجربہ ہای گزیدہ و آزمونہائے پسندیدہ بہم رسانید۔ روزے چند چوب نجیرراں و مانند آں کہ بالوان نگار برنگاشتہ و ہوای غربی آں را بساحل بحر مغرب انداختہ بُود یافتہ بسیار شادماں گردید بہ یقین دانست کہ بسمت مغرب مملکتے یا معمورۂ خواہد بود۔ مدّعا کہ گونہ آگاہی بریں معنی حاصل کردہ عازم سفر دریا از بہر یافتن معمورۂ مظنون گردید۔ خواست کہ برائے تجہیز سامان ایں گراں مایہ سیاحت طلب اعانت از پادشاہاں و فرمارویان آں کشور نماید۔ اولاً از حکّام ملک خود درخواست امداد نمودہ آں ہا دست رد بر سینہ التماس اُو نہادند۔ بعد ازاں از پادشاہ پرتگال یاری خواستہ وے بنظر منافع کہ مطمح نظر کلنبس بُود بہ زودی معتمدی را از دولت خود بدیں مہم نامزد ساختہ روانہ نمود۔ چوں ایں شخص مانند کلنبس صاحب عزم نہ بود اندکے راہ دریا طے کردہ بہ خوف امواج طوفان بحری سراسیمہ و ترسناک باز گردید۔ کلنبس جام محرومی نوشیدہ برادر خود برائے دستگیری بسوی دولت برطانیہ رواں ساخت ازاں جا کار بستہ او را کشایش نہ شدہ۔ پس کلنبس بجانب پادشاہ اسپین رجوع نمودہ۔ او با اہل اسلام پیکار داشتہ، عزیمت کلنبس بعید از عقل دانستہ، درخواست او نامقبول ساخت۔ آنگاہ کلنبس خواست کہ بجانب دولت انگلینڈ رجوع کند۔ لیکن شاہ بانو خاتون شاہ را بر حال او رحم آمدہ زیورات خود گرو گذاشتہ

بتاریخ ۱۲ اکتوبر ۱۴۹۲ء بوقت صبح روز جمعہ ایں امر واقع شدہ زمینے کہ اولاً دیدہ شدہ گواناہانی بود کولمبس او را ”سان سالی ڈر“ نام داد۔

[۵۵] درست ”جنیوا“ است۔

از برائے تجہیز سامان سفر مبلغے از زر بہم رسانید و سامان سفر درست کردہ سی و دو ہزار روپیہ راسہ منزل جہاز خورد خرید کردہ، سویم ماہ اگست ۱۴۹۲ء مطابق سنہ ۱۵۴۴ بکرمی بر جہاز سوار شدہ، جمعی کثیر از مردمان برلب دریا جمع آمدہ، درباره حصول مرامش دست بدعا برداشتند۔ کلنبس بادبانہا بجانب مغرب برداشتہ روانہ گردید۔ زمین از نظر آں ہا غائب گشتہ در بحر اعظم افتادند۔ کشتی بانان افسوس میکردند۔ کلنبس بامید حصول مرام راحت و آرام را وداع کردہ بسوی مغرب می شتافت۔

بعد انقضای بیست و یک روز جہازیان بحریان سراسیمہ گشتہ برگشتن کلنبس قصد کردند۔ کلنبس استمالت آنہا برفق و مدارا نمودہ عہد کرد کہ ہرگاہ تا سہ روز کنار زمین بنظر نیاید مراجعت خواہیم نمود۔ انگا کلنبس بہنجارۂ آب سنج اثر زمین دریافتہ و برگ درختان و خیزران ہای نو بریدہ دیدہ ہمراہیان را تسلے نمود۔ یازدہم ماہ اکتوبر سنہ ۱۴۹۲ء دو نیم پاس از شب گذشتہ روشنی متحرک بنظر درآمدہ شادمان گشتند۔ دوازدہم ماہ مذکور کلنبس برزمین نو یافتہ اول قدم نہادہ علم شاہ اسپین برپا نمودہ توپ ہا سر کردند۔ جم غفیری از مردمان آں دیار فراہم شدہ گرد ایشاں گرفتند و از دیدن اتواپ و اسلحہ و اقمشہ و پوست ہای سفید و ریشہای کلان شان حیرت ناک شدند۔ خیال کردند کہ این ہا خورشید زادگان اند۔ جہازیاں از دیدن صورت شاں کہ یکسر برہنہ و بے ریش بودند و پوست بغایت نرم و رنگ مانند مس داشتند متحیر شدند۔ شامگاہاں چندکس از ایشاں بر کشتی کوچک نشستہ نزدیک جہاز آمدند و چند گونہ ماکولات بطریق ضیافت پیشکش کلنبس نمودند۔ کلنبس در عوض آں

عقدہای آبگینہ وپارہ ہائے بلورین وجرس ہای کوچک باچیزہای کم بہا باایشاں داد ہفت روز دراں جا توقف کردہ رجعت نمود۔ شاہ اسپین ہفت پلاٹن سپاہاں درجہاز نشانیدہ برای تسخیر آں بلاد مامور ساخت۔

بعد آں ایں واقعہ شہرت یافتہ شاہ روس وشاہ انگلینڈ وغیرہ برای تسخیر آں دیار افواج خود فرستادہ بلاد ہای آں سواد را قابض شدند۔ در سنہ ۱۴۹۹ء امریکو نام شخصے از ساکنان فلارنس در ارض جدید رفتہ انتظام سیاحت آں جا نمودہ در سفرنامہ خود دنیای نورا امریکہ نام نہادہ براں شہرت یافت۔ از لندن تا امریکہ جنوبی سی وپنج ہزار وہفت صد[56] میل۔ از لیورپول تا نیویارک امریکہ شمالی سی ہزار وپنجاہ میل مسافت بحری[57] فقط

طول وعرض زمین

طول معمورۂ ربع مسکون از ساحل غربی بحر محیط[58] تا ساحل شرقی آں بقول بطلیموس[59] یک صد وہفتاد وہفت درجہ وعرض ہفتاد ونہہ درجہ۔ و نزد اکثرے از جزایر خالدات[60] کہ منتہائی غربی است تا گنگ ڈز کہ منتہایی

---

[56] صحیح پنج ہزار وپانصد میل است وآنکہ در متن اصل کتاب است غالباً سہو کاتب است ؛

[57] ۳۵۰۰ میل صحیح است ؛

[58] مراد از بحر اوقیانوس (ATLANTIC) است ؛

[59] "کلاڈیوس ٹیلی میوس" ریاضی دان ومنجم وجغرافیہ دان مشہور بود۔ گویند مصری است۔ لیکن درست ایں است کہ صحیح جائے ولادت او کسے را معلوم نیست۔ بروایاتے کہ مابین عرب متداول است شخص مذبور بعمر ہفتاد وہشت سالگی فوت شدہ۔ اغلب ایں است کہ صد سال قبل از مسیح بود۔

[60] مراد از جزایر کنیری است۔ در ازمنۂ قدیم مورخان اسلام اینہا را منتہائے زمین خیال می کردند۔

شرقی است یک صد و ہشتاد درجہ و عرض از خط استوا تا حد شمالی شصت و
شش درجہ۔ بعضے حکما عرض ربع مسکوں را از خط استوا تا حد شمال نود
درجہ تخمینہ کردہ اند۔ از انجملہ سی درجہ از سمت قطب شمالی بہ سبب عدم قابلیت
آبادی کہ بہ باعث بعد آفتاب دراں سمت برودت و ظلمت بسیار است
خارج کردہ، عرض ہفت اقلیم ہمگی شصت درجہ یافتہ اند مسافت درجہ ارضی
شش صد و شصت و شش و نیم میل و شش صد و شصت و شش گز
باشد۔ و دقیقۂ ارضی یک میل و چہار صد و چہل و چہار گز، و میل چہار ہزار گز۔
و ثانیہ حصّہ شصتم دقیقہ۔ امّا خط استوا خطے است فرضی کہ مابین
قطبین از مغرب تا بہ مشرق کشیدہ میشود و کرۂ زمین را دو حصّہ کردہ اند
حصّہ شمالی و حصّہ جنوبی چنانکہ مشروحاً گفتہ شدہ آں از جنوب چین
شروع شدہ بر گنگ دژ و جزیرہ جمکوٹ گذشتہ بر جنوب سراندیپ
و جزایر زنگ و بر جنوب سپاہان مغرب بہ بحر اوقیانوس منتہی شود۔

قسمت ہفت اقلیم[۱]

ہفت اقلیم مانند ہفت بساط معمولہ از مشرق تا بمغرب در ربع
مسکوں واقع است برابر یک دیگر یعنی عرض ربع مسکون را از خط استوا



کرۂ زمین

[۱] ہیچ حقیقتے ندارد۔ صرف ایں قدر کہ در ازمنۂ قدیمہ کرۂ ارض را بہ ہفت
حصّہ منقسم کردہ بودند؛

تا حد شمال ہفت حصہ برابر کردہ ہفت اقلیم نام نہادہ اند۔ اقلیم اوّل طول آں سہ ہزار و بست و دو فرسنگ و عرض آں از خط استوا جانب شمال یک صد و چہل و ہفت فرسنگ۔ دریں اقلیم بیست کوہ و سی نہر و مردم آں جا سیاہ رنگ طول نہار دوازدہ ساعت و ربع۔ اقلیم دوم۔ دو ہزار و ہشت صد و سی و دو فرسنگ و عرض یک صد و سی و دو فرسنگ۔ دریں اقلیم ہفت کوہ و ہفت دریاست رنگ مردم گندم گون۔ طول نہار سیزدہ ساعت و نصف و ربع۔ اقلیم سوم۔ طول آں دو ہزار و دو صد چہل و چار فرسنگ۔ و عرض یک صد و شانزدہ فرسنگ۔ دریں اقلیم سی و سہ کوہ و بست و دو نہر و رنگ مردم گندم گون۔ طول نہار چہاردہ و نیم ساعت اقلیم چہارم۔ طول آن دو ہزار و دو صد و شصت و شش فرسنگ و عرض نود و نہ فرسنگ۔ و دریں اقلیم بست و پنج کوہ و بیست و دو دریا۔ رنگ مردم گندم گون مایل بہ سفیدی۔ طول نہار پانزدہ ساعت ربع کم۔ اقلیم پنجم۔ طول آں ۱۷۸۰ فرسنگ و عرض ۸۴ فرسنگ سی کوہ و پانزدہ دریا۔ لون مردم سفید۔ طول نہار پانزدہ ساعت و نیم ساعت۔ اقلیم ششم۔ طول آں ۱۵۱۱ فرسنگ و عرض ہفتاد و یک فرسخ۔ دریں اقلیم دہ کوہ و چہل نہر و مردم آں جا سُرخ رنگ۔ طول نہار پانزدہ ساعت و نیم ربع۔ اقلیم ہفتم۔ نہایت آبادی شمال است عمارت و آبادی دراں کم تر طول آں یک ہزار و یک صد و سہ فرسخ دہ کوہ و چہل نہر۔ رنگ مردم سُرخ و سفید فقط۔

قسمت آبادی دُنیا بر چہار حصہ

حکمای فرنگ دو بر اعظم دنیا را چہار حصہ قسمت کردہ اند۔ از انجملہ

براعظم قدیم یعنی ربع مسکون را سه حصہ یورپ[۱] - ایشیا[۲] - افریقہ[۳] و براعظم جدید یعنی امریکا را یک حصہ تصوّر کرده اند-

تشریح سلطنت ہای یورپ[۶۲]

یورپ من جملہ حصص اربع خورد تر است طول آن میان شرق و



[۶۲] باید دانست کہ تفصیل تقسیم ملکی و سیاسی و آبادیٔ مملکت ہائے اوروپا و آسیا و افریقہ و امریکہ که درین جا مذکور است تعلق بقرن نوزدہم سنہ میلادی دارد- اما اکنوں در نتیجہ جنگ ہائے عالمگیر (۱۹۱۸-۱۹۱۴ و ۱۹۴۵-۱۹۳۹) تغیرات اہم واقع شده است ؛

غرب سہ ہزار و پانصد میل و عرض آں از شمال تا جنوب دو ہزار و چہار صد میل۔ رقبۂ آں سی و ہفت لک میل مربع۔ مردم شماری سی و دو کرور و ہفتاد لک۔ فی میل ۸۰ نفر ہمہ دانا و محنت کش۔ سلطنت ہای یورپ این است۔

سلطنت برٹن کلاں

شامل آں چہار ملک نامی است اوّل انگلینڈ۔ دوم ویلز۔ آبادی ہر دو بمعہ جزایر دو کرور و چہل و شش لک و ہشت ہزار و سہ صد و نود و یک نفر۔ سوم۔ سکاٹ لینڈ آبادی آں سی و ہفت لک و سی و پنج ہزار و پانصد و ہفتاد و سہ نفر۔ چہارم آیرلینڈ۔ آبادی پنجاہ و یک لک و ہفتاد و چہار ہزار و ہشت صد و سی و شش نفر۔ مذہب پراٹسٹنٹ

سلطنت فرانس

طول آں شش صد میل عرض پانصد و شصت میل آدمی سہ کرور و ہفتاد و شش لک و ہفتاد ہزار مذہب رومن کیتھولک۔

سلطنت بلجیم۔

شامل آں سہ شہر کلاں است اوّل برسلز۔ دوم گنٹ۔ سوم گنٹورب[۶۳] نفر شماری ۵۵ لک و ۱۹ ہزار۔ مذہب رومن کیتھولک۔

سلطنت ہالینڈ۔

دریں ملک پنج شہر کلاں آباد است۔ مردم شماری ۱۴۱ لک و ۱۴ ہزار۔

سلطنت پرشا۔ شامل آں ہشت صوبہ کلاں نفر شماری سہ کرور و ہفتاد لک نفر

۶۳ھ۔ انٹورپ

مذہب پروٹسٹنٹ بعضی رومن بعضی یہودی۔

سلطنت آسٹریا۔

مشتمل بر نوزدہ صوبۂ کلاں، نفر شماری کروز وہفتاد وہفت لک و ہشتاد وشش ہزار مذہب پروٹسٹنٹ بعضے کلیسیائے۔

ممالک خورد جرمنی۔

دریں ملک سی وسہ ریاست موجود است بعضے ہارا پادشاہ و بعضے ہارا دیوک می گویند۔ نفر شماری چہار کرور و پنجاہ لک مذہب پروٹسٹنٹ و بعضے رومن و بعضی یہودی۔

سلطنت سوئیزرلینڈ۔

درضمن آں سہ شہر نامی است مشتمل بر بیست و دو صوبہ آبادی ۲۸ لک و ۴۶ ہزار مذہب رومن و پروٹسٹنٹ مخلوط۔

حکومت ڈنمارک۔

دریں ملک کوہ آتش فشاں واقع است آبادی نوزدہ لک و شصت و نہ ہزار مردم۔ مذہب پروٹسٹنٹ۔

سلطنت متحدہ سویڈن۔ مشتملبر بیست وچہار صوبہ نفر شماری پل و پنج لک وشصت و پنج ہزار وششصد نفر مذہب پروٹسٹنٹ۔

ناروے۔

درحدود شمالی آں در موسم تابستان دو سہ ماہ آفتاب غروب نمی کند و عرصۂ دو ماہ یک روز متصور گردد۔ سمت جنوب آں طول نہار ہشردہ ساعت۔ نفر شماری نوزدہ لک بیست و پنج ہزار۔ متصل آں لیپلینڈ نام شہر یست دراں جا ہشت ماہ برف منجمد می باشد۔ مردماں آں جا کوتاہ قد

بقدر سہ دست۔ نفر شماری آں شصت ہزار۔

سلطنت روس۔

سلطنت روس را دو حصہ می شود ازاں جملہ یک حصہ در ایشیا است ویک حصہ در یورپ و در حصہ یورپ پنجاہ ویک صوبہ شامل است۔ آبادی آں ہشت کرور وسی وشش لک نفر۔ مذہب پروٹسٹنٹ و قریب پنج لاکھ یہودی۔

سلطنت روم۔

اہل فطرت آں را دو حصہ کردہ اند۔ ازاں جملہ یک حصہ ایشیا است و یک حصہ در یورپ ۴۷ لک و ۱۵ ہزار مردم می باشند۔ مذہب مسلمان زیادہ و کلیسیائی۔

یونان۔

پیشتر شامل روم بود۔ حال خودسر۔ آبادی ۱۶ لک و ہشتاد ہزار مردم پروٹسٹنٹ۔

حکومت اٹلی۔

دریں ملک کوہی است آتش فشاں مردم آں جا دو کرور و ہشتاد و چہار ہزار۔ شامل آں یازدہ صوبہ مذہب رومن کیتھولک۔

اسپین۔ آبادی آں یک کرور و ۶۶ لک و ۲۵ ہزار نفر۔

پرتگال۔ آبادی آں چہل ویک لک وشصت ہزار نفر۔

پولینڈ۔ شامل روس ہفتاد لک و چہار ہزار مردم نفر شماری۔

سیکنی[۶۴]۔ درمیان آسٹریا و پروشا آبادی آں ۲۹ لک مردم سلطنت خودسر۔

---

[۶۴] سیکسنی۔

لوبک ہمبیر ۔ بر ہمن ۔

آبادی آں شش لک و ہفتاد و چہار ہزار نفر نود سر ۔

بو بریا ۔

آبادی آں پنجاہ و دو لک و ہشتاد و چہار ہزار مردم ۔



(نقشہ ایشیا متعلق بصفحہ آئندہ)

رومانیا۔

نفر شماری آں پنجاہ و دو لک و نود ہزار۔

سرویا۔

آبادی آں ہفدہ لک و بیست و پنج ہزار۔

مانٹ نگر۔[۶۵]

دو لک و پنجاہ ہزار مردم۔ فقط۔

سلطنت ہای حصہ ایشیا

طول از شمال مشرق تا جنوب مغرب شصت و نہہ ہزار میل و عرض از شمال تا جنوب سی و پنج ہزار و چہار صد میل۔ کل رقبہ آں یک کرور و ہفتاد و پنج لک میل مربع۔ نفر شماری ہفتاد نہ کرور و پنجاہ و پنج لک و نود ہزار مردم تخمیناً فی میل ۴۵۔

ایشیائی روس[۶۶]

دریں ملک شش صوبہ کلاں واقع است۔ طول آں شش ہزار و شش صد میل۔ عرض ہفت صد و شصت میل در بعض بلاد شمالی چند ماہ آفتاب غروب نمی کند و شب واقع نمی شود آبادی آں ہشتاد لک مردم۔ دار السلطنت طفلیس ایشیائی روم۔ مشتمل بر شش صوبہ کلاں واقع است۔ ایشیائی کوچک سیریا[۶۷]۔ پلس ٹین[۶۸] جورد شلم آرمینیا۔ کردستان۔

---

[۶۵] مانٹی نیگرو۔

[۶۶] مراد ازاں علاقہ ایست کہ گرداگرد بحر ارل واقع است و از سنہ ۱۹۱۸ء وقتیکہ حکومت شوریہ روسیہ بوجود آمد اطلاق "ایشیائی روس" بر سائبریا، جارجیا، آرمینیا، قفقاز و روسی ترکستان تا حد گلگت سرحد شمالی مملکت جموں و کشمیر می شود۔

[۶۷] شام۔

[۶۸] فلسطین۔

تاتار۔ یعنی ترکستان درضمن آں پنج صوبۂ کلاں واقع است کاشغر۔ یارکند
تہن شن[69]۔ بخارا و خیوا[70]۔

وسط ایشیا۔ پنج صوبہ تاشکند۔ خجند۔ سمرقند۔ قوقان[71]۔ کلاجا

سائبیریا۔ دو حصہ می شود یکے سائبیریا غربی دوم سائبیریا شرقی
آبادی سائبیریا غربی پنجاہ لک مردم و شرقی سائبیریا کم از چہل لک ؛

چین۔ ملک ہائے بے شمار است۔ ازاں جملہ شش صوبۂ کلاں مشہور
اصل چین۔ منچوریا۔ منگولیا۔ تبت و کولیا[72]۔ آبادی آں تخمیناً چہل کرور و پنجاہ
لک مردم بمذہب بودھ۔ ازاں جملہ اصل چین پانزدہ لک باشند و منچوریا دو
کرور و چہل لک و منگولیا بیست لک صحرانشین۔ و کولیا ولایتے است جزیرہ نما
احوال آں چنداں معلوم نیست۔ و ملک تبت تقریباً شصت لک۔

جاپان۔ متصل چینی تاتار اکثر جزائر بحر الکاہل شامل اوست نفر
شماری ۷ کرور۔

ممالک جزیرہ نمائی۔ برہما۔ سیام۔ آسام۔ ملایا ازاں جملہ ہفت ضلع

[69] تھیان شیان ؛ [70] قدیم "خوارزم" ؛ [71] صحیح خوقند ؛ [72] کوریا ؛

در تصرف انگریز۔

افغانستان شرقی۔ مشتمل بر شش صوبہ کابل۔ و قندہار جلال آباد غزنین۔ ہرات۔ بلوچستان۔ آبادی پنجاہ لک باشندہ۔

ہندوستان۔ رقبۂ مربع آں ہشت لک و پنجاہ و شش ہزار و پانصد مربع میل[۷۳]۔ صوبجات آں بنگالہ، ممالک شمال و مغرب، پنجاب ممالک متوسط، بمبئی، و سند، و مدراس و آسام، برہمای انگریزی، برار، گورک، اجمیر، جزایر انڈمن، نکوبار۔ باشندہ دو صد و پنجاہ و پنج ملین صوبجات[۷۴] باجگذار یک صد و پنجاہ و یک۔ آمدنی آں ہفت لک و بیست و پنج ہزار پونڈ و غیر باجگذار فی زماننا نیپال۔ سکم۔ بھوٹان۔

جزیرۂ لنکا۔ کہ آں را سیلون و سنگلدیپ نامند طول آں دو صد و ہفتاد میل۔ عرض یک صد و چہل میل۔ نفر شماری[۷۵] . . . . . .

ایران۔ دریں سلطنت بسیار شہرہای نامی است باشندہ ہفتاد و شش لک و پنجاہ ہزار۔

عربستان۔ متضمن بلادہای کثیر مردم شماری ہشتاد لک از مدینہ تا مکہ مسافت دو نیم صد[۲۵۰] میل۔

تشریح افریقہ

حصہ سوم ربع مسکون افریقہ است طول آں دو ہزار و دو صد میل عرض از مشرق تا مغرب چہار ہزار و ششصد و پنجاہ میل رقبۂ آں یک کرور

---

[۷۳] فی الحقیقت رقبۂ ہندوستان ماسوائے برما ہجدہ لک مربع میل است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر ظن و تخمین است۔

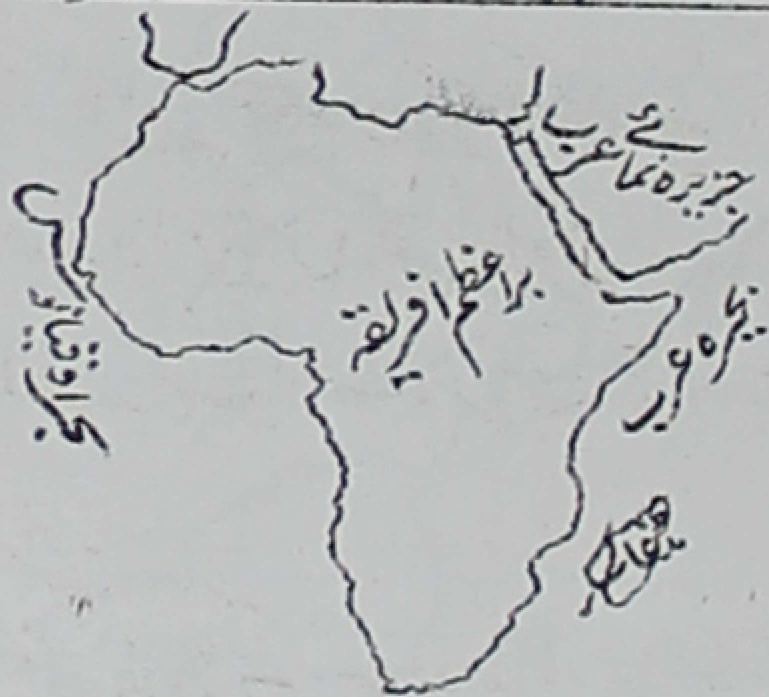
[۷۴] مراد از ریاست ہائے ہند۔

[۷۵] در اصل بیاض چنیں یافتہ شد۔

د پانزدہ لک مربع میل۔ آبادی[76] آں بیست کروڑ د پنجاہ و ہشت لک آدمی فی میل ۱۷ تا ۱۸ نفر و بباعث تمازت آفتاب و باد سموم و ریگستان آبادی آں کم تر است۔

بربر۔ دریں ملک[77] شہرہای بسیار است آبادی شصت و یک لک و چہل ہزار مراکو دار السلطنت۔ الجیریا۔ بیست و ہشت لک و شصت ہزار مردم۔ ٹیونس۔ بیست و یک لک نفر۔ ترپولیا۔ سہ صوبہ کلان است آبادی آں یازدہ لک و پنجاہ ہزار۔ صحرای اعظم بعضی جاہا آبادی دارد و آب دریا ناباب۔

مصر۔ شامل آں چہار صوبہ کلاں قاہرہ ۱۰۵ اسکندریہ۔ روزتہ[78]۔



[76] صحیح رقبہ اش یک کرور و دوازدہ لک و شصت و دو ہزار مربع میل و عرض چار ہزار و ششصد میل و طول پنج ہزار میل است۔ جامع اللغات اردو مؤلفہ خواجہ عبد المجید بی۔ اے مطبوعہ جامع اللغات کمپنی لاہور ؛ [77] علاقۂ شمالی افریقہ است کہ ما بین مصر و بحر اوقیانوس در شمال صحرائے اعظم واقع است۔ در بربر علاقہ ہائے طرابلس و ٹیونس و الجیریا و مراکو شامل است حسن موافق اطلاع آں زمانہ این ہا را از غلطی خطہ ہائے مختلف خیال کردہ است ؛

[78] صحیح "روزیٹا" است شہر لبیت تاریخی معروف دریں جا در سنہ ۱۲۹۹ء سنگے یافتہ شد کہ بر دے کتبہ بود در ہر دو زبانہائے قدیم مصری و یونانی از شے طریق قرأت مصری قدیم دریافت شد۔ آبادی ہفت ہزار

دمیاط[79]- آبادی پنجاہ و پنج لک[80] - نوبیا یعنی خرطوم و شرقی سوڈان آبادی آں ۱۲ ملین
ابی سینیا یعنی حبش مشتمل بر پنج صوبہ آبادی چہل لک - زنگبار دو ہزار و پانصد
میل طویل صوبہائے بسیار دارد - مغربی افریقہ متضمن سہ صوبہ - سنی گنیا - اپر گنی
لوئر گنی - جنوبی افریقہ - ممالک آں کیپ کالونی - نٹال[81] صوبجات آزاد - جزائر افریقہ
پرتگیز مدیریا - کیپ واڈ - سینٹ ٹامس - پرسنز ایلنڈ -

تشریح ممالک براعظم امریکہ

حصہ چہارم دنیا براعظم امریکہ است منقسم بر دو حصہ یکے امریکہ شمالی
دوم امریکہ جنوبی - رقبہ آں یک کروڑ و شصت لک میل مربع[82] آبادی آں دہ کروڑ



[79] دمیاط شہریست در مصر واقع بر لب شاخ مشرقی دریائے نیل از قاہرہ ۱۲۵ میل بجانب
شمال مشرق - آبادی ۳۵۰۰۰ نفر - (بقول صاحب جامع اللغات)

[80] شمار مذبور از زمانہ حسن تعلق دارد لیکن دریں ایام صحیح آبادیش ۴۱۸۷۰۰۰ را است ؛

[81] نیٹال ؛

[82] برصفحہ ۴۵

وچہار لک و پانزدہ ہزار مردم۔

گرین لینڈ۔ بلادیست سردسیر کہ گوسفند و گاؤ و اسپ و سگ و گربہ وخرگوش دراں جانمیباشند۔ آبادی آں دہ ہزار مردم[۸۳]۔ جزایر بسیار دارد۔

روسی امریکہ۔ متعلق بچند صوبہ پیدائش غلات دراں جا نیست ہمگی پوستہای جانوراں بہم کردہ میفروشند۔ آبادی سی ہزار مردم۔

کناڈا۔ یعنی برٹش امریکہ مشتمل بر ہفت صوبہ[۸۴] در تصرف انگریز۔

صوبجات متحدہ۔ بیشتر در تصرف انگریزاں بودہ عاقبت طاقت بہم آوردہ خود سر شدند[۸۵] و آں چہل و نہہ صوبہ است۔ مردم شماری زیادہ از پنجاہ بلین۔

مکسیکو۔ مشتمل بر چند صوبہ کلاں آبادی نو دو سہ[۹۳] لک سی و سہ ہزار مردم۔ ۹۳۳۳۰۰۰

وسطی امریکہ۔ در ضمن آں چند شہرہای نامی است و کوہ آتش فشاں نیز واقع۔

۸۲؎ بقول صاحب جامع اللغات رقبہ اش ۵۰۰۰۰،۶۷،۵ مربع میل است و آبادیش ۱۷،۰۰۰،۰۰۰ نفر

۸۳؎ ۱۵۰۰۰ نفر ؞

۸۴؎ صحیح ہشت صوبہ است باین تفصیل نواسکوشیا، جزیرہ پرنس اڈورڈ، نئو برنزدک کیوبک، انٹیریو، مینی ٹوبا، برٹش کولمبیا، نیو فاؤنڈ لینڈ۔

۸۵؎ قائد این تحریک حریت امریکہ جارج واشنگٹن (۱۷۳۲-۱۷۹۹) بود کہ انگلیسیاں را در محاربہ استقلال وطنی شکست فاش دادہ۔ جمہوریہ متحدہ امریکا ئی بوجود آورد و تا ہفت سال بہ صدارت جمہوریہ مذکور فائز بود ؞

جزایر غربی ہند۔ جزایر کثیر در بحر محیط آباد۔
گنی ۸۶ منقسم بر سہ ریاست۔ برٹش گایانا۔ ڈچ گائنا۔ فرنچ گائنا۔

ڈنی زویلا ۸۷۔ بیست و ہفتاد و پنج ہزار سلطنت جمہوری۔
کولمبیا۔ بیست و نہ لک و پنجاہ ہزار سلطنت جمہوری۔
اکونڈر ۸۸۔ آبادی آں دہ لک و شصت و شش ہزار مردم سلطنت جمہوری۔
پیرو۔ دریں ملک گاہے بارش نمیشود۔ مردم شماری ۲۵ لک جمہوری
بولویا۔ سلطنت خود سر مردم شماری بیست و سہ لک۔
برازیل۔ دریں ملک کان ہای جواہر و نقرہ و زر و الماس وغیرہ فلزات بسیار است آبادی دو کرور۔
پراگو۔ دریں ملک چائی بافراط متکون می شود۔ آبادی سہ لک مردم
ارگوبی ۸۹۔ آبادی آں چہار لک و سی و پنج ہزار مردم۔ چلی۔ کان سیماب و کان زر دراں جا بسیار است مردم شماری بست و یک لک و ہشتاد و سہ ہزار۔
آرکن ٹین لاپلاٹا کی؟ سلطنت متحد چہاردہ ریاست۔ چہار صوبہ۔ آبادی ۱۹ لک ملک سردسیر کوہ آتش فشاں در آں جا بسیار۔ انسان کوتاہ قد بقدر سہ شبر فقط۔

---

۸۶ گی آنا
۸۷ ونزویلا
۸۸ اکوبڈر
۸۹ یوردگوئے

جزایر بحر الہند

جزایر اوشینیا - ملیشیا - آسٹریلیشیا - پولینیشیا - آبادی سہ کرور وہشتاد لک مردم۔

جزایر سنڈیا[۹۰] - سماٹرا - جاوا - مدورا - نفر شماری یک کرور و نود لک مردم - در ۱۸۶۳ء بہ سبب زلزلہ یک جزیرہ مع سی ہزار مردم غرق شد -

بورنیو - دو ہزار و پانصد میل طویل است آبادی آں بست لک -

جزایر فلی پائن - دوازدہ صد جزیرہ است - کوہ آتش فشاں بسیار دارد - آبادی شصت و سہ لک آدمی -

سلیبس[۹۱] - آبادی آں چہل لک مردم در تحت ڈچ -

نفر شماری ممالک دنیا و اختلاف السنہ و وسعت کرۂ زمین

کل نفر شماری روی زمین موجب ہینڈر سین جغرافیہ یک ارب و چہل و شش کروڑ و شصت وہشت ہزار مردم و زبان ہای مختلف در دنیا دو صد و کرۂ زمین یک ارب و پنجاہ و دو کروڑ و یک لک و پنجہزار میل مربع - ازاں جملہ خشکی یعنی زمین پنج کروڑ و سی و سہ لک مربع میل و تری سمندر یک ارب و چہل و شش کرور و شصت وہشت لک و پنج ہزار میل - فی میل ۲۷ انسان -

---

[۹۰] درست سنڈا - نام مجمع الجزائر ملایا است - بقول صاحب جامع اللغات بدو حصہ منقسم است - سنڈا کلاں و سنڈا خورد - اول بورنیو، سماٹرا، جاوا و جزائر سلیبس را شامل است و دوم بلی و لمبوک و سمباوا وغیرہ را ؛

[۹۱] مراد از جزائر "سلے لس" است ؛

حصہ اول در بیان جغرافیۂ کشمیر و کمیت و کیفیت و حالات متعلقہ و متفرقہ آں

خطۂ دلپذیر کشمیر

خطۂ کشمیر ولایتی است در حصۂ ایشیا کہ سمت مشرق ایشیائی چین و جانب شمال آں وسط ایشیا و طرف غرب و جنوب آں ایشیای ہند یافتہ می شود۔ و بہ موجب قرار داد مساحان یونان در حاق وسط اقلیم چہارم واقع است کہ عرض آں از خط استوا سی و پنج درجہ و طول آں از جزایر خالدات یک صد و پنج درجہ است۔ و بحساب ہندیاں در اول اقلیم چہارم واقع است چہ عرض آں از خط استوا سی و چہار درجہ و ہشت و نیم دقیقہ و طول آں از جزایر خالدات یک صد و ہشت درجہ است۔ و بحساب رصدبندان انگلشیہ طول آں از گرین وچ کہ از منسوبات لنڈن رصدگاہ سلطانی است تا ہاری پربت ہفتاد و چہار درجہ و چہل و نہ دقیقہ و یک ثانیہ است و عرضش از خط استوا سی و چہار درجہ و شش دقیقہ و بست و شش ثانیہ است و بحساب لٹی چوڈ یعنی عرض البلد شمالی ۳۴ درجہ پانزدہ دقیقہ و لانجی چوڈ شرقی ۷۴ درجہ و دہ دقیقہ۔

رفعت کشمیر

محققان یورپ بلندی شہر سری نگر کشمیر از معدل بحر محیط بقدر پنج ہزار و دو صد ۵۲۰۰ فیٹ انگریزی کہ عبارت از یک ہزار و ہفت صد و سی و سہ گز میباشد یافتہ اند و کوہستان منیع کہ حوالی آں مانند حصن متین حاوی گشتہ اند تقریباً از ہشت ہزار تا ہفدہ ہزار فیٹ متفاوت بلند خواہند بود۔ لہذا بمقتضای رفعت محل در ساحت کشمیر ثلث سال را برف می بارد۔ و کوہستان بلند کہ از سیزدہ ہزار فیٹ مرتفع شدہ اند

ہمیشہ از برف محفوف می باشند وتا سیزدہ ہزار فٹ ذوبان[92] برف می شود ۔

طول وعرض کشمیر

ساحت کشمیر بہ مثابۂ یکدرہ ایست وسیع میان ہمالی کوہستانِ منیع که از گوشۂ مشرق وجنوب بجانب گوشۂ شمال ومغرب بصورت مربع ومستطیل واقع ۔ طول آں بقول خواجه اعظم از حد شرقی تا حد غربی چہل فرسخ[93] و از جنوب تا شمال از ہفت فرسخ تاہشت فرسخ متفاوت وصاحبان سروبیر[94] مساحت ساحت کشمیر حدود اربعه آں بر چہار گوشه مقرر کردہ اند ۔ گوشه شرقی بر کوہ سناسرناگ که در پرگنۂ دچھن پارہ از شیشرم ناگ یک کروہ بالا است وگوشه غربی بر کوہ اوڑی وگوشۂ شمال بر کوہ دل پورہ که از قلعه گوریس بطرف دو کروہ است وگوشۂ جنوبی بر قله کوہ کوثر نصب کردہ ۔ درازی خطۂ دلپذیر از مقام مربل که بر کوہ پرگنۂ برنگ واقع است تا اسمال ڈوری که بر کوہ شیوہ لورہ است یک صد ونہ میل ۔ وعرض آں از کوہ سرموکھ تا کوہ کوثر ناگ شصت ونیم میل ورقبۂ آں مربع ومکسر پنج ہزار ویک صد وچہل و دو میل وہر میل پنج ہزار و دو صد وہفتاد فٹ که عبارت از یک ہزار وہفت صد و شصت گز باشد ۔ مؤرخ جدید مسٹر انس[95] صاحب در کتاب خود طول آں از حدِ ویری ناگ تا شیوہ لورہ یک صد میل وعرض آں بدرجۂ اوسط بست وپنج

[92] گداختن ۔

[93] یک فرسخ بمقدار ہیجدہ ہزار فٹ باشد ۔ ازیں حساب یک فرسخ مساوی $3\frac{1}{2}$ میل خواہد شد ۔

[94] مراد از عمال محکمہ "سروے آف انڈیا" است ۔

[95] لارنس ۔

میل و رقبۂ آں چہار ہزار و پانصد میل مربع می نگارد و مسٹر درو صاحب طول آں ہشتاد میل و عرض آں بیست و پنج میل ثبت کردہ است[۹۶]۔

وجہ تسمیہ بہ قول مؤرخان ہنود

صاحب نیلہ مت پوران می نگارد کہ در زمان اوّل ساحت کشمیر تالابی بود عمیق[۹۷] و وسیع مابین جبال بلند و رفیع بآب ہای زلال مالامال چہ آب ہائے برف و باراں و رودبار و چشمہ ساراں در عمق آں جمع می شدند و بہ اتصال جبال راہ برآمدِ آب مسدود ہمی بود دراں زماں بر قلۂ کوہ ہرموکھ ماتا ستی یعنی پاروتی کہ قدرت کاملہ سری مہادیو جی است علم اقامت افراشتہ درمیان تالاب بسواری سفینہ تا قلال کوہ کوثرناگ سیر و تماشا میکرد لاجرم ایں تالاب را ستی سر نام نہادہ بودند چہ بزبان سنسکرت سر تالاب را گویند۔ ہمدراں زماں میانِ تالابِ ستی سر دیوے بود۔ جلدبو نام قوی ہیکل و تناور و مہیب و دلاور۔ بیت:۔

بزور و توانا چو آہر منے
بادم خوری ہمی پر فنے

---

۹۶ ہمیں رائے قرینِ صوابست ۔ ۹۷ قدیم مؤرخانِ کشمیر مثلاً کلہن پنڈت و سوم پنڈت "شری ور" و "پراج بھٹ" در تاریخہائے خود در وجہ تسمیۂ کشمیر و آبادی او چنیں می نگارند۔ ہیون سانگ سیاح مشہور چینی کہ در قرنِ ہفتم میلادی وارد کشمیر گشتہ ایں روایت را عقیدۂ عوام قرار دادہ است۔ امّا محققان جدید دریں قصّہ قدرے اصلیت دانستہ گویند باشد کہ در زمانۂ قدیم مردے کشپ مر نام بہ سہولتہائے قدرتیہ استفادہ نمودہ موجب اخراج آب ازیں خطۂ دلپذیر شدہ باشد۔ بنام او ایں سرزمین اولاً "کشپ مر" موسوم شد و ثانیاً از امتداد زمانہ کشمیر گشت۔ برنیر سبب در بیروں شدن آب زلزلہ را قرار دہد (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

چو عفریت غوں خوارۂ پر شکوہ قوی ہیکلے ہمچو یکپارہ کوہ۔

آں دیو بے ہمال در اوایل حال بہ تضرع و ابتہال پوزش برہما می ساخت و در جناب او تقرب حاصل کردہ انعام یافتہ بود کہ درمیان آب ہیچ کسے بر قتل تو قادر نگردد۔ پس ازاں آں دیو بدسیر درمیان تالاب ستی سر پناہ گرفتہ بر قلال جبال اکثر اوقات می تاخت و بہ ہر جا جانداراں را نہب و غارت ہمیساخت ہمچنیں تا دہور موفور آں دیو دیجور در جور و ایذای مخلوق مغرور ہمی بود و خرابی و تباہی می نمود۔

بعد آں وقتے از اوقات کشف رکھیشر کہ نبیرۂ برہماست برای طواف اطراف عالم بہر سو سیر و سیاحت کردہ در نواحی تالاب ستی سر ورود نمود و بہ نسیم ہوای مرغزار و جبال ایں محال باغ دلش گل گل شگفتہ بزبان حال می گفت۔ بیت۔

زہے زہے چہ مکان دلنشیں است
بر روی زمین ارم ہمین است

و در حوالی تالاب کسی از باشندگان ندیدہ متعجب گردید و از پیر مردے تطاول جلدبو کہ باعث خرابی آبادی بود معلوم ساختہ دلش بدرد آمدہ بمقام نوبندن بر کمر کوہِ کوثر ناگ یا متصل ہیر پورہ صومعہ بنا نہادہ تا عرصہ ہزار

بقیہ صفحہ ۵۰۔ کہ وقتے باعث شگافتہ شدن آں کوہ شد کہ نزد قصبۂ بارہ مولہ دیدہ می شود و نظرے بہ عقیدۂ علماء طبقات الارض قرین قیاس است۔ بقول صاحب انسائیکلوپیڈیا برٹانیکا در زمان ہیون سانگ اطلاق کشمیر بر کابل و پنجاب و لایات گاندھار ہم می شد۔ در قرن شانزدہم شاہان چغتائیہ نیز بلحاظ مصالح ملکی کابل و غزنی شامل یک ولائت کشمیر کردہ بودند۔ دریں ایام دار الخلافہ کشمیر کابل بود۔ دریں جا مراد حسن از وادی کشمیر است۔ ایں لفظ نزد اہالیان ایں ملک بہ کشمیر مروج است ؂

سال۔ درآں جا بعبادت قادر بے ہمال استقامت کردہ باند فاع دیو پُرغرور التجا نمود۔ جناب عظمت وکبریا پوزش آں بے ریا پسندیدہ باستدعای مدعائی خود مجاز گردید۔ وے برای اندفاع جلدبو اعانت طلبید و از پیش گاہ داور کارگذاراں عالم خیر و شر برہما۔ بشن و مہیشر برقتل آں دیو بدگہر مامور گردید۔ پس ہر سہ نامدار تا مدّت بسیار با دیو خون خوار کارزار میکردند و برقتل او قادر نگشتند ہر گاہ کہ آں دیو مغلوب و منکوب می شد در تحت آں آب مخفی می گشت پناہ او بود دریا و محافظ او بود دعای برہما عاقبت سری بشن جی قریب بارہ مولہ محل برآوردن آب سنجیدہ بسلاح سودرشن چکر کوہ خارا را پارہ پارہ کردہ مجرائے آب پیدا نمود۔ چوں آب تالاب فرورفت جلدبو در کمین گاہ زمین متواری گشت و برہما۔ بشن و مہیشر ہم جاہای خود درگذشت آنگاہ جلدبو باز شیوۂ خود ظاہر ساخت کہ آب از کمین گاہِ او می جوشید و سطح زمین را می پوشید کشف رکھیشر باز بدرگاہِ بے نیاز التجا کردہ پذیرائی آں شکتی یعنی قدرت تعالیٰ و تبارک بشکل شارک کہ آں را بزبان کشمیری ہاری میگویند برہوا طیران کردہ از کوہِ سمیر یک لخت کوہ بمنقار برداشتہ آوردہ۔ برکمین گاہ جلدبو گذاشت تاکہ آں دیو بصدمۂ کوہ پارہ کوفتہ شدہ آب مسدود گشت و آں کوہ پارہ را الحال کوہ ہاری پربت میگویند و مقام شارکا بھگوتی دراں جا میدانند و جنود ہنود بروز موعود دراں جا رفتہ پرستش می سازند۔ بعد دفع جلدبو چوں آب فرو رفت اولاً کریوۂ آڈون ظاہر گشت (آڈ بمعنی اول وِن بمعنی زمین) یعنی آں سر زمین را اول زمین نام کردند۔ القصہ چوں سطح مسطح ایں گلزمین نمودار گشت و انہار بسیار و آب ہای خوشگوار

وچمن هاي بے شمار پدیدار شد پس دیوتا ها یعنی فرشتگاں ایں مکان را پسندیده هر کسے بموجب خواهش خود ها در هر جا مقام ها مقرر نمود ند چنانچه تا حال استهانها* و باترا هاي آں ها در بعضی جا ها مقرر اند بعد آں کشف رکهیشر دریں دیار فرحت اثر قرار کرده برهمنان مهذب الاخلاق از آفاق فراهم آورده دریں گل زمیں آباد ساخت دراں وقت ایں گل زمیں را کشف مر نام نهادند۔ مر بلغت سنسکرت خانه را گویند یعنی خانۂ کشف نام کردند بعد مرور دهور کشمر می گفتند۔ رفته رفته بانقلاب السنه کشمیر گفتند۔

ملّا احمد[98] مترجم رتن پوران نقل می آرد که یکے از بزرگ رکهیشران نامی موسوم به امرت ساگر در کوهِ بندا چل[99] بعبادت ایزد بے همال اشتغال می داشت دراں زماں کاشم وبر نام پهلوانے در شجاعت و جلادت مشهور بُود که یک صد من سنگ در دست گرفته براه می رفت۔ روزے آں دلاور جرار برائے شکار در کوهسار رفته بُود تشنه و گرسنه نزد رکهیشر رسید و بکمال خشونت و درشت مزاجی از و آب طلبید۔ رکهیشر دلو بدست او داده اشاره به چاه نمود۔ آں پهلوان دلو در چاه انداخته هر چند شجاعت و جلادت خود در کشش و کوشش خرج نمود دلو از چاه کشیدن نتوانست نهایت متحیر شد و رکهیشر را بر دست و پا بوسه ها داده بسیار عجز و نیاز مندی ساخت۔ آں رکهیشر آواز داد که "اے مادر ایں بهادر را آب بده" کاشم وبر دلو از چاه کشید

---

[98] ملّا احمد نواسۂ ملّا احمد علامه است۔ در مصاحبت و منادمت سلطان زین العابدین رئیس زبان دراز و انیس دمساز بود۔ در شعر و سخن طبع عالی داشت۔ تاریخ وقائع ملک کشمیر و ترجمۂ مهابهارت وغیره از تصنیفات او ست۔ مدفنش در مزار سلاطین در جائے نامعلوم است

[99] بندهیاچل سلسلۂ کوهستانی است در ولائت وندهیه پردیش وفاق جمهوریه هند ۔

* مقامات متبرکه و زیارت گاه

بجائی صد بقعہ یک بقعہ آب نوشیدہ سیراب شد انگاہ در بجا آوری خدمات رکھیشر استقامت کردہ در ریاضات شاقہ شاغل گشت و ہمیشہ بے خورد خواب در بندگی رب الارباب و خدمتِ رکھیشر اوقات بسر می بُرد۔ روزے در خدمت آں مرشد بزرگ شان بیان نمود کہ در سالف زمان جرایم و عصیان بے پایان برمن ثابت و عیان است چگونہ عفو خواہند شد رکھیشر گفت ہرگاہ می روی بروز موعود بطواف امرناتھ سوامی و میخواہی دراں جا عفو جرایم خود پس پاک و صاف می شوی از گناہاں ہمچنانکہ صاف می باشد آں ہیکل یخ کہ دراں جاست پس کاشم ویر باتفاق آں فقیر عزم طواف امرناتھ جزم کردہ از راہ کوہستان جنوبی بر کوہ امرناتھ رسید و دراں جا بروز موعود مراسم آں بجا آوردہ اطمینان خود حاصل کردند و بہ عفو جرایم از غیب مستبشر شدند۔ آنگاہ تمامی تیرت ہائی کوہستان کشمیر را طواف کردہ بر مقام کوٹی تیرت در بارہ مولہ رسیدند۔ کاشم ویر خواص کوٹی تیرت از رکھیشر پرسیدہ۔ رکھیشر گفت کہ درمیان ستی سر یک ہزار تیرتھ موجود است و از غسل کوٹی تیرت ثواب ہزار تیرت حاصل می شود۔ کاشم ویر گفت کہ کسے آں تیرت ہا را بہ چشم خود می تواند دید؟ رکھیشر گفت ہرگاہ کشیدہ می شود ایں آب البتہ بہ زیارت آں تیرت ہا ہر کسے کامیاب خواہد شد۔ کاشم ویر گفت کہ کسے در دنیا می باشد کہ ایں آب را نایاب گرداند۔ رکھیشر گفت اگر میکنی تو عبادت قادر بے ہمال تا ہزار سال البتہ ایں امر محال بر تو آسان گردد پس کاشم ویر تا عرصہ ہزار سال بر کوہ قیصر ناگ بعبادت پرداخت۔ روزے در صومعۂ خود موشی دید کہ کوزۂ آب را سوراخ نمود و آب آں کوزہ از راہ سوراخ بدر رفت کاشم ویر

آں را اشارۂ غیبی پنداشتہ درباره مولہ بہ مقام کھادہ نیار اساس کوہ را بہ شجاعت ذاتیہ خود نقب دادہ سوراخے بہم رسانید و بہ قدرت رب قدیر ازاں سوراخ آب جوشیدن گرفت تاکہ ستی سر خشک شدہ سطح زمین پدیدار گشت و سقف آں سوراخ تا عہدِ سندر سین موجود بُود۔ آں وقت بہ سبب زلزلہ فرو غلطید و شہر سندمت نگر را سیلاب نمود۔

چوں کاشم ویر دریں دیار خلد نظیر در آمد بطواف تمامی تیرت ہائی ایں دیار مستفیض گشتہ بُود باش خود در ایں دیار اختیار نمود بعد ازاں تمامی رکھیشران ہندوستان و عابدان و زاہدانِ آں زمان دریں جا آمدہ بریاضت ہائی شاقہ عامل شدند و اکثر موبداں و برہمناں از اطراف آمدہ دریں جا بُود و باش خود اختیار نمودند۔ ازاں جاکہ اشاعت ایں مکان بہ نیروی ہمت کاشم ویر سرزدہ بُود بنا براں ابنای زمان نام ایں مکان کاشی مرے گفتند تاکہ بہ مرور ایام کشمیر گفتند۔ واللہ اعلم بحقائق الامور

الغرض بتائید مقولۂ مؤرخان متذکرہ بالا و بہ معائنہ علامات و نشانات موجودہ معلوم می شود کہ ساحتِ ایں کُل زمین در آدان اولین از آب مملو بُودہ است و دراں زمان بر قلال جبال مردماں بُود و باش می داشتند و عبور و مرور بہ سبیل کشتی ہا بہر طرف می ساختند چنانچہ بہ کوہ ہرموکھ و کوثرناگ و دریلاق وچھن پارہ و لولاب وغیرہ اکثر جا ہا نوکا بندن ہا موجودند چہ در زمان پیشین ملاحاں در باطن سنگ ہا سوراخ کردہ سفائن خود باں مضبوط میداشتند و آں سوراخ را نوکہ بندن میگویند۔ نوکا بزبان سنسکرت کشتی و بندن جائے بستن کشتی و در بعضے کوہستان ہادن ہاي سنگین کہ بکثرت استعمال صاف و لخشندہ شدہ است بر موقع مشرب ہا موجود است

و بہ نظر تعمق بعضی جاہا دانستہ می شود کہ تا ایں جا آب بودہ است۔

خصوصیات کشمیر

خطۂ کشمیر روضۂ دلپذیر و دوحۂ بے نذیر است کہ فضلا و نجبای برگزیدۂ پیشین و حکمائی و علمای فطرت آگیں ایں خطۂ دلنشیں را از جمیع بلاد و بقاع روئی زمین بہ خصوصیات پسندیدہ جنّتِ نظیر نام کردہ اند۔ الحق ہمچنیں خصوصیات دلنشین کہ متعلق ایں گلزمین است در ہیچ بلاد دیگر یافتہ نمی شود:۔

اوّل۔ ہوای ایں دیار در غایت اعتدال بلطافت و نظافت مروح رُوح و موجب صحّت مزاج و باعث فرح و فتوح است۔ در حرارت ہوائے تابستان طبعیت انسان محتاج بہ مروحہ نمیشود و در برودت زمستان باوجود کثرت برف و باراں آرزوئی پوستین نمیگردد۔ بلکہ حرارت غریزی و مزاج طبیعی را در جلوہ می آرد۔ بیت:۔

ہوایش ز خُلد آمدہ بے خلاف دہد مردہ را جاں بہ تن بے گزاف

ہمہ سال باشد ہوا معتدل نوائے عنادل برد غم ز دل

دوم۔ آب ہای ایں گل زمیں کہ از کوہستان برف آگیں و از عیون و تالاب ہای گزیں کہ بہ سبیل انہار و جوئبار ہمیشہ جاری می باشد۔ الحق بسان آب زندگانی عیش جاودانی را نوید کامرانی بخشیدہ روان مردگاں را مژدۂ حیات میرساند و بکمال لطافت و نظافت ملک را سیراب و خلق را شاداب گرداند۔

بہ بین آب ایں بوستاں خوشگوار
لطیف و رواں بخش چوں روئی یار

سوم۔ در تمامی سطح ایں دیار و در اطراف و اکناف و کوہسار و کنار

رودبار درہر جا اقسام سبزہ زارہای خضر البسان قالین زمردین گسترده بکمال خضارت ونضارت خوش نما وروح افزا می باشند۔ بیت

زخانہ چوں بہ صحرا سر نہادی میانِ سبزہ و گل اوفتادی

چہارم۔ بساتین این گل زمین کہ از سلاطین پیشین بہ تعمیر رواق و منظرہا و بہ تنظیم انہار و آبشار و فوارہ ہا و ترتیب خیابان وچمن ہا و بہ توفیر اشجار و ازہار و سبزہ ہا رشک افزائی بہار فرخار* و نشاط انگیز نظارگیان روزگار است۔ بیت۔

بگلزار کشمیر خوش خوش گل است
ہزاراں فزوں خوشنوا بلبل است

پنجم۔ در حوالی این گلزار کوہسار بے شمار مانند حصار بہر سو حاوی گشتہ فضای آں خوش وسواد آں دلکش از آبیاری قدرت باری کامیاب وبکمال خضارت ونضارت سر سبز وشاداب کہ برای حفظ مراتب این گلستان برپای استقامت استادہ اند دبمروحۂ قدرتِ ازلی نسایم دلکشا وشمایم روح افزا بہر طرف ساری می دارند۔ فرد

ز رشک سبزہ زارِ کوہ کشمیر زغم فیروزہ در معدن شود پیر

ششم۔ مرغزارہای کوہستان این دیار بہ لطافت ہوا ونظافت فضا نزہت افزای عشرتیان کامگار ونظارگیانِ ہوشیار است۔ بیت

اگر در مرغزارش میکنے جای
دہد بوسہ دو صد گل برکف پائے

ہفتم۔ درین دیار خلد آثار اشجار میوہ دار باقسام بے شمار در بساتین ونخلستان وصحرا ودشتہ ہا بہ فواکہ آبدار و اثمار خوشگوار پُر بار

* بالفتح شہریست در ترکستان معروف بہ حسن وجمال

می باشند۔ بیت

چو جنت ہمہ مثمر اشجار اوست
رواں زیر اشجار انہار اوست

ہشتم۔ غلات بسیار باقسام بے شمار کہ دریں دیار پیداوار است علی الدوام ارزان و فراواں می باشد خصوصاً برنج کہ بکثرت دریں جا متکون گردد تغذیۂ عام وخاص بداں حاصل می شود۔

نہم۔ در بیابان و کوہسار ایں دیار شکار وحوش وطیور بسیار می باشد چنانچہ شائقان انگلستان باسراف سرمایۂ فراواں از سیر و شکار ایں دیار محظوظ گشتہ برای احباب تحائف فراواں ارمغاں می برند۔

دہم۔ درندگاں خون خوار وحشرات زہر دار مثل مار و کثر دم و نہنگ[1] و سنسار وغیرہ دریں ملک معدوم است ومخلوق محفوظ۔ فرد

بہشت آں جا کہ آزارے نہ باشد   کسے را با کسے کارے نہ باشد

یازدہم۔ حکیم حقیقی مردمان ایں دیار را بہ زیور عقل وفطرت محلّی ساختہ در فنون دانشوری وصنعت گری بر ہنروران امصار دیگر آنہا را فضیلت بخشیدہ است خصوصاً در صنعت پشمینہ کہ بایں آراستگی جائی ساختہ نمیشود و بزرگان دہر از لباس آں تمکین و تزئین یافتہ از تجارت آں ابنای روزگار متمتع و منتفع می باشند وغیر ازیں ابداع صنایع فراواں از روئ تیز ہوشی می نمایند۔

دوازدہم۔ حسن وجمال ایں محال بہ صباحت وملاحت بحد کمال و خوبی ورعنائی در غایت لطافت واعتدال۔

[1] نہنگ۔ بزبان ہندی ٭

نظامی[۱۰۱]

یکے گفتا کہ در اقصای کشمیر | نباشد از لطافت ہیچ تقصیر
مقامِ خوبرویاں آں زمین است | بخوبی رشک فردوس برین است

سعدی[۱۰۲]

آں کیست کہ می رود بہ نخچیر | پائے دلِ دوستاں بہ زنجیر
ہم شیوۂ جادوانِ بابل | ہمشیرۂ گل رخانِ کشمیر

جامی[۱۰۳]

زکشمیری بتانِ دین بر انداز | دلم بُت خانۂ کشمیر گشتہ

غنی[۱۰۴]

کشمیر از صبا روشن گر جمال است | حسنِ سیاہ آں جا گرہست خال است

۱۰۱ نظامی گنجوی (۵۹۷ - ۵۰۷) اُستاد مسلم الثبوت زبان فارسی است تصانیف کثیرہ دارد از انجملہ مشہور سکندر نامہ است کہ در وے تاریخ بادشاہ سکندر نظم کردہ است خمسہ اش یعنی مجموعۂ کتب باین تفصیل مخزن اسرار۔ لیلی مجنوں۔ خسرو شیرین۔ ہفت پیکر و سکندر نامہ بنظر وقعت دیدہ میشود

۱۰۲ نامش مصلح الدین و سعدی لقب است در ۵۷۱ھ در شیراز پیدا شد و در ۶۹۱ھ در ینجا وفات یافت۔ سی سال جہاں نوردی کرد۔ صاحب تصانیف کثیرہ است۔ از انجملہ گلستان در نثر و بوستان در نظم لاجواب است و تا امروز از ہیچ یکے جواب اینہاں بالخصوص اول الذکر نوشتہ نشد

۱۰۳ عبدالرحمن جامی شاعر مشہور زبان فارسی بود۔ بتاریخ ۲۳ شعبان ۸۱۷ھ مطابق ۷ نومبر ۱۴۱۴ء در موضع جام از مضافات ہرات پیدا شد و بعمر ہشتاد و یک سالگی بتاریخ ۸ محرم ۸۹۸ھ مطابق ۹ نومبر ۱۴۹۲ء براہ مدینہ منورہ ازیں جہاں در گذشت۔ از تصانیفش شرح جامی در عربی و کلیات جامی و یوسف زلیخا و تحفۃ الاحرار و شواہد النبوۃ و نفحات الانس و لیلی مجنون و بہارستان در فارسی بسیار مشہور است۔ ۱۰۴ نام محمد طاہر تخلص غنی است شاعر معروف کشمیر بود از یگانۂ روزگار شیخ

سیزدهم۔ در پوران های قدیم و پوستکهای فخیم نوشته اند که خطهٔ کشمیر در سابقهٔ زمان سیرگاه دیوتاها بوده اکثر ها درین مقام مقام کرده آثار و علامت آن ها بهر جا موجود۔

چهاردهم۔ اکثری از عظمای اولیای فرقهٔ اسلامیه درین دیار عالی مقدار به عبادات و ریاضات تزکیهٔ نفس و تصفیهٔ باطن حاصل نموده معابد و مقابر آن ها بهر جا محل فیض و فتوح است۔

پانزدهم۔ برمصداق جنّت نظیر بودن این گل زمین علما و فضلای متقدمین و شعرا و فصحای پیشین دُرهای آبدار و لآلی تابدار سُفته اند و بزبان نظم و نثر داستان ها گفته چنانچه مثنوی سلیم۔ و کلیم۔ و قدسی۔ و خصالی و ظفر خان احسن[۱۰۵] و میر الٰهی۔ و طغرا[۱۰۶] و عرفی[۱۰۷]۔ و فیضی[۱۰۸] و غیره

مُسلسل محسن فانی فیض یاب گشت۔ غنی مزبور از خاندان عشائی محسوب می شود۔ استغنا از حد داشت از دیک دیوان یادگار است که بنامش موسوم است و در مطبع نولکشور لکھنو مدّت شد که طبع شده ٭

[۱۰۵] ظفر خان احسن متوفی ۱۰۷۳ه مطابق ۱۶۶۲ع از امرای شاه جهانی بود بمنصب هزاری داشت۔ مدّت العمر صوبه دار کشمیر بود۔ پدر عنایت خان مصنّف شاه جهان نامه است ٭

[۱۰۶] از شعرای عهد مغول است۔ بعهد جهانگیر از هندوستان وارد کشمیر گشته بعد انتقال در گجی بل مدفون گشت

[۱۰۷] نامش جمال الدین و تخلصش عرفی است بعهد جلال الدین اکبر از موطنش شیراز وارد هندوستان گشت بعمر سی و شش سالگی در ۹۹۹ه در لاهور فوت شد و همانجا مدفون گشت تصانیف مختلفه دارد مگر از انجمله دیوانش که بر قصائد و ابیات مشتمل است بسیار شهرت دارد

[۱۰۸] معاصر عرفی بود و در عهد جلال الدین اکبر خطاب ملک الشعرائی داشت۔ در هندیان فیضی شخص دوم است که اشعار فارسی مثل اهل زبان گفته۔ نامش ابو الفیض و پسر شیخ مبارک بود بعمر چهل و نه سالگی در ۱۰۰۴ه راهی ملک بقا گردید۔ از تصانیفش تفسیر سواطع الالهام مثنوی نل دمن و ترجمه شریمد بهاگوت گیتا بسیار شهرت دارد ٭

در توصیف و تعریف ایں دیار یادگار است شیخ شہاب الدین سندی:-

کَانَ الکَشمِیرُ لِسُکَّانِہَا جَنَّتُ عَدنٍ ھِیَ لِلمُؤمِنِین
قَد کَتَبَ اللہُ عَلیٰ بَابِہَا مَن دَخَلَہٗ کَانَ مِنَ الاٰمِنِین

قطب*

ہزاران ناز اے کشمیر بر باغ جہان داری کہ در فصل خزاں ہم خوش بہار زعفران داری
ہزاراں گل بود فصل خزاں در باغ کشمیرم چہ می نازی تو ای کابل ہمیں یک ارغوان داری

شاہجہاں۱۰۹

خورد آدم گندم از جنّت کشید ندش بروں من کہ خوردم آش جو یارب بکشمیرم رساں

طغرا

از شاہ جہانگیر دم نزع چو جستند با خواہشِ دل گفت کہ کشمیر و دگر ہیچ

ظفر خان احسن

کشمیر مگو رشک پری خانۂ چین است القصہ بہشتے است کہ بر روی زمین است

عرفی

ہر سوختہ جانے کہ بکشمیر در آید گر مرغ کباب است کہ با بال و پر آید

قدسی۱۱۰

چو کشمیر افتخار ہر دیار است بہشت و سلسبیلش آب لار است

---

۱۰۹ صاحب قران ثانی شہاب الدین محمد شاہ جہاں (دورِ حکومت ۱۶۲۸ - ۱۶۵۸ء) بادشاہ غازی:

۱۱۰ حاجی محمد جان قدسی مشہدی در عہد شاہ جہانی ملک الشعرا بود۔ تصانیفش ظفر نامہ شاہ جہانی و بادشاہ نامہ است۔ در لاہور وفات یافت:

* سلطان زین العابدین:

فصیحے

نسبتِ کشمیر را با روضۂ رضواں چہ کار　　این بود باغِ سلیماں آں بود باغِ جناں

کلیم[۱۱۱۱]

چرا آشفتۂ اے چرخِ دل گیر　　تماشا کن کہ کشمیر است و کشمیر
پُر از گل دشت و کوہ و راغ بینے　　ہزاراں باغ را یک باغ بینے

غرض کہ این خصوصیات مندرجہ بالا کیفیتے علاوہ دارد در دو فصل گفتہ شود فصل اوّل۔ در تشریح مقامات و علامات قدرتی۔ فصل دوم۔ در بیان آثار و امارات حدوثی۔

فصل اوّل در تشریح مقامات و علامات قدرتی

ہوائی کشمیر

باید دانست کہ کرۂ زمین را از مشرق تا مغرب پنج حصّہ کردہ اند و ہر حصّہ را منطقہ می نامند اوّل از خطِ استوا تا مسافت شانزدہ ہزار میل سمت شمال و شانزدہ ہزار میل جانب جنوب منطقہ حارہ است دریں منطقہ حرارت آفتاب بہ شدّت می باشد و از منطقہ حارہ تا مسافت سہ ہزار میل سمت شمال و تا سہ ہزار میل سمت جنوب دو منطقہ معتدلہ است یکے جنوبی و دوم شمالی ہوای این دو منطقہ باعتدال است در

[۱۱۱۱] نام ابوطالب و تخلص کلیم داشت۔ از بزرگ شاعران ہمدان بود۔ در عہد جہانگیر بار اوّل وارد ہندوستان گشتہ در ۱۰۲۸ھ مراجعت فرمائے وطن شد۔ بعد چندے بار دوم بعہد شاہجہان بہ ہند آمد و ملازمت شاہی اختیار نمود و لقب ملک الشعرائی یافت۔ از تصانیفش ظفرنامہ شاہجہان و دیوان فارسی یادگار است۔ بتاریخ ۱۵ ذی الحج ۱۰۶۱ھ مطابق ۱۹ نومبر ۱۶۵۱ء بمقام سرینگر کشمیر رحلت نمود۔ در نواح خانقاہِ قدیم درگجن مدفون شد۔

حرارت و برودت پس از منطقہ معتدلہ تا مسافت شانزدہ ہزار میل سمت
جنوب شانزدہ ہزار میل سمت شمالی منطقہ بارد است در حدودِ این منطقہ ہا
شعاع آفتاب نمی تابد لاجرم آب و ہوائی آں طرف بہ غایت سرد و برف
و آب ہمیشہ منجمد می باشد۔ ازاں جا کہ خطۂ کشمیر در منطقہ معتدلۂ شمالیہ
واقع است لاجرم ہوای این دیار در حرارت و برودت معتدلست۔ سوای
آں کہ ہوائے بلد مرتفع بارد است و ہوای بلد حضیض گرم۔ ایضاً ہوا اگر
بواسطۂ مجاورت دریا باشد و آں بالذات ترطیب کند امّا اگر شمالی باشد
تبرید و اگر جنوبی بود تسخین و اگر شرقی بود ترطیب و اگر غربی بُود
تغلیظ۔ ہرگاہ بواسطہ بلد طینی باشد برطوبت مایل گردد۔ ازاں جا کہ بلد کشمیر
میان کوہستان برفین کہ ثلث اراضی آں زیر آب محجوبست یافتہ می شود اگر
ہوائی آں جا از برف و آب و ارض طینی متولد گردد بامتزاج تبرید و
تسخین و ترطیب و تغلیظ کیفیت تعدل ہوا ثابت گردد بنا براں ہوای
این دیار در تفریح روح و انتعاش طبیعت و تولید اخلاط صالحہ و تقویت
اعضاء رئیسہ از جمیع بقاع ربع مسکوں افضل است و در موسم گرما
چنداں گرم نیست کہ حاجت بمروحہ افتد و در موسم زمستان باوجود کثرتِ برف
چنداں مضر نیست کہ باعث افساد بدن گردد بلکہ حرارت غریزی و
مزاج طبعی را در جلوہ می آرد و پرگنہ لعل و پھاک اَعدلِ بقاع کشمیر
است چنانچہ در موسم تابستان میان درۂ لار و درۂ شالمار علی الاستمرار
در موسم بہار روایح روح فزا از مغرب وزیدن گیرد و تا آخر روز موجب
انبساط خاطر گردد و بعد غروب آفتاب نسیمے از مشرق می آید کہ تا ہنگام
صبح باعث تنویم و نشاط می باشد و در موسم تابستان باعتدال خنک می

باشد و در زمستاں چنداں ابر نہ گردد بلکہ از کوہ آہک ٹینگ تا دامن تخت سلیماں برف کم تر می بارد۔ شاہاں پیشیں و سیّاحانِ یورپین از بقاع کشمیر آں را خوش تر دانستہ برائی سیاحت قبول کردہ اند و پرگنۂ لار را کرنیل مور صاحب لالہ رُخ نام[۱۱۲] نہادہ است و شعرائی متقدمین در وصف آں مثنوی ہا گفتہ اند۔ بیت

لار بر کاخ ملک تا لار است
بر ہمہ پرگنات[۱۱۳] سالار است

موسم کشمیر

موسم ایں گلستاں در زمستاں و تابستاں دلکشا و مسرت افزا است لیکن بہ موجب اختلاف فصول و گردش آفتاب در موسم ایں سواد تاثیرات مختلفہ واقع می شوند۔ اوّل فصل بہار کہ عبارت از ماہ چہتر و بساکھ و جیٹھ می باشد۔ دراں موسم ہوای ایں دیار در غایت اعتدال مُلطّف و مرطب و مفرح و مفتح و سریع النفوذ می باشد بالیدگی اجسام و تصفیہ خون و تقویت

۱۱۲؎ صحیح "ملک لالہ رخ" است۔ در حکایت منظوم شہزادی لالہ رُخ بزبان انگلیسی کہ یک قصّۂ خیالی است تھامس مور نغمۂ ہائے در تعریف حسن و خوبی باغ شالامار و تالاب ڈل سرودہ است۔ کتاب مزبور در سنہ ۱۹۰۱ء باہتمام فریڈرک و لان ہیڈ فورڈ سٹریٹ لنڈن بہ زیور طبع آراستہ شد۔ فیض ایں تصنیف است کہ تمامی خطہ کشمیر در ممالک اوریائی عموماً و در عالم انگلیسی خصوصاً مشہور بہ "ملک لالہ رُخ" شد ؂

۱۱۳؎ اشارہ بہ تقسیم ملکی است کہ در زمان سابق حاکمان ایں دیار برائے سہولیت انتظام کردہ بودند۔ تعداد پرگنہ جات در ہر وقت مختلف بودہ است۔ ابوالفضل در آئین اکبری شمارہ آن ہا تا سی و سہ رسانیدہ و قاضی علی تا چہل و یک و سٹائن در "این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر" تعداد آن ہا چہل و سہ نام بنام دادہ است ؂

اعضای رئیسہ[۱۱۴] حاصل می شود ۔ بیت

مصطفےٰ فرمود با صحب کبار   تن مپوشانید از بادِ بہار

دراں زماں بوفور بارش باراں در کوہ و بیاباں ہر جا سبزہ ہائی خضرا بہ نضارت و خضارت از زمیں رستہ در اطراف باغات و دہات جا بجا شگوفہ ہاي اشجار و گلزار شگفتہ ہوش ربای ہوشمنداں و غمزدای دردمنداں گردد ۔ دراں زماں شایقاں و عیاشاں دیوانہ وار بہر سو دامن گیر اشجار شگوفہ دار گشتہ در تماشاي جلوۂ گلہا بسان مجنون مبہوت می باشند و ہر کسے از اعلیٰ و ادنیٰ زن و مرد سفینہ ہا برای سیر و سیاحت بہ فروشِ مکلّف آراستہ و خوردنی ہا و نوشیدنی ہا ہمراہ داشتہ، با دوستاں و خویشاں گاہے برائے تماشاي شگوفہ، وقتے براي خوردن تُوت و خربوزہ و تربوزہ بجانب تالاب ڈل می روند و میان نالۂ نیل بل و باغ شالمار و نشاط و نسیم وغیرہ در تماشاي شگوفۂ بادام و گُل سرخ و یاسمن و گل کول[۱۱۵] و نسترن بضاعات خود صنایع نمایند و دیوانہ وار جا بجا گردیدہ در زیر درختاں غلطیدہ میباشند ۔

دوم فصل تابستان، کہ عبارت از ماہ ہار و ساون و بادرون[۱۱۶] می باشد دریں فصل ہواي ایں دیار از حد اعتدال اندک بحرارت مایل گردد و بعضے افراد را نوعے سخونت و غلیان اخلاط حاصل میکند و درد چشم بعضے مرداں را تکلیف می رساند و بر وقت نصف النہار بہ موجب حدّتِ

---

[۱۱۴] دل و دماغ و جگر

[۱۱۵] درست کَنول بفتح کاف و نون غنہ قسمے است از نیلوفر

[۱۱۶] مطابق جولائی ۔ اگست ستمبر ماہ ہائے تقویم عیسوی ؛

گرما طبیعت بجانب تفریح محتاج می شود دراں زماں مقیاس الموسم از ہشتاد و پنج درجہ تا نود و پنج درجہ متصاعد میگردد۔ عیاشاں برای کسب ہوا باطراف و دہات میروند ادا ایل ماہ ہار طول نہار کشمیر چہاردہ ساعت و سیزدہ دقیقہ ونیم دقیقہ می رسد وقتیکہ باراں برشگال مترشح گردد۔ بعض اوقات برق و رعد و صاعقہ ذنگرگ و ژالہ متصدع می باشد و حدت آفتاب روز بروز کم گردد۔

سوم فصل خریف۔ وآں عبارت از ماہ اسوج و کتک و مگھر[117] می باشد دراں وقت سخونت ہوا بہ یبوست مایل گردد بہ سبب تسدید مسامات اندک کندی حواس و یبوست حاصل می شود و مرداں در جمع کردن اسباب زمستان مثل ہیزم و زگال و سالن ہاي[118] خشک وغیرہ متوجہ باشند و برای ششماہ مہیا کردہ می گذارند و در آخر موسم برودت بدرجۂ کمال رسد کہ درختاں از صدمات برد برگ ریز می گردد و فضائی غبار ناک و کوہسار پوشیدہ و آفتاب گرفتہ میباشد و بر کوہستان اطراف نزول برف شروع می کند مرداں لباسہای گرم مثل پشمینہ و پٹو[119] و پوستین و طاف و پوشاک پختہ دار پوشند و بجانب مکانات گرم رجوع کنند و مردم عوام آتش کدہ کانگڑی[120] شب و روز در بغل گرفتہ دفع برودت می سازند و در موسم زمستاں آں را بسیار عزیز می دارند چناں چہ گفتہ اند۔ بیت

---

[117] مطابق اکتوبر، نومبر، دسمبر ماہ ہائے تقویم عیسوی ؛

[118] "الوان"

[119] گلیمہائے کہ نہ پچوں بہ صابون مالیدہ گردند نزدِ اہالیانِ کشمیر بہ "پٹو" موسوم شوند ؛

[120] صورت کانگڑی بر صفحۂ آیندہ باید دید ؛

کانگڑی در بغل بگو چون است
لیلئے در کنار مجنون است

و بہ باعث حرارت کانگری بر شکم و بن ران مردم کشمیر داغہای سیاہ بلکہ قرحہ و آبلہ پیدا می شود و با وجود کثرت البسہ و اقمشہ از کانگری گریز ندارند۔

چہارم فصل زمستان کہ عبارت از ماہ پوہ و ماگھ و پھاگن[۱۲۱] می باشد آں وقت در ہوا برودت و یبوست غالب گشتہ مسدد مسام و مکدر حواس و مقوی معدہ و باہ میگردد دراں زماں مردماں در و دریچہ بستہ کردہ در مکان گرم مثل حمام وغیرہ می نشینند و در ماہ پوہ و ماگ بارش برف متواتر متراکم گردد۔ و بعض اوقات در نفس شہر قریب دو ذرعہ برف جمع می شود زیادہ بر آں حکم نادر دارد۔ آب ہای تالاب ہا و نہر ہا منجمد گشتہ یخ بندی ہای عجیب باشکال غریب متصور گردد و دراں روزہا مقیاس الموسم بدرجہ انجماد برسد و در دامن بام ہای خانہ قطار ہای



کانگڑی

[۱۲۱] مطابق دسمبر، جنوری، فروری ماہ ہائے تقویم عیسوی۔

دنگالہ باشکال مخروطی معلق می باشند - و در بعضے زمستانہای سخت گاہی می باشد کہ بخارات ارضیہ در فضای آسمان عالم گیر گشتہ ہوای دمہ واقع می شود کہ آں موسم مسموم را بزبان کشمیری "کٹ کشو" گویند و دراں زماں فراز کوہستان رفیع آفتاب جلوہ گر بودہ بارش برف و باراں موقوف می باشد و قریب ساحت زمین ہوا تیرہ و اندوہ گیں گردد و موسم آں گاہے تا دونیم روز گاہے تا دونیم ہفتہ بعضے تا دونیم ماہ گزندہ و سوزندہ میباشد و بصولت برودت شاخسار اشجار را رطوبت اصلیہ شپلیدہ خشک گرداند - مردماں بسیار تنگ می آیند و بیضہ ہا منجمد می شوند و تیل سیاہ مثل روغن در کاغذ بستہ کردہ بقالاں میفروشند دراں زماں بعضے اوقات دریای بہت[۱۲۲] ہم یخ بند می شود چنداں کہ مرداں بالای آں سوار می روند و تالاب اولر دراں وقت ہمیشہ منجمد می گردد کہ بالای آں مردماں بارہائی گراں برداشتہ عبور مرور ہمیکنند بعضے اوقات تا دو سہ ماہ بستہ می باشد - میگویند کہ در سال ۱۱۰۰ھ ہجری موسم زمستاں سخت مشکل بود و دریای بہت و تالاب اولر منجمد شدہ پرگنہ سایرالمواضع پائین کہ بر کنارہ تالاب اولر سمت جنوب است و پرگنہ کہوہامہ بجانب شمال دراں وقت مردماں سایرالمواضع پائین فراز یخ بندی تالاب اولر در کوہامہ آمدہ بہماں راہ بارہای کاہ خشک بردوش گرفتہ واپس می رفتند و در اثنای راہ برگ کاہ

۱۲۲ نام کشمیری این دریا "ویتھ" است کہ بہ فارسی "بہت" شد - نزد علماء یونان قدیم ہمیں دریا بہ "ہائی ڈس پس" و نزد علماء سنسکرت بہ "وتستہ" مشہور است بزبان پنجابی و اردو بہ "جہلم" معروف است ؛

بسیار افتاده بود و در راه بسا که برگ های چنار برابر پنجهٔ مرغ شده بودند و تخم ریزی شالی بقدر یک گره از زمین رسته بود. آں زماں چهارده راس اسپاں از جانب سایر المواضع بر سطح یخ بندی اُولر بامید خوردن برگ گاه که در عرض راه اُفتاده بُود بطرف کوهامه عبور کردند اسپان مذکوره در کوهامه رسیده تخم ریزی شالی خوردند تا آں زمان یخ بندی تالاب استوار و برودت هوا گزنده و آفتاب محجوب و بهت مسدُود بُود و تالاب اُولر مع جمیع تالاب ها بعد انقضای سه چهار سال ضرور در یک سال منجمد گردد لیکن گاه اوقات دریای بهت هم انجماد پذیرد چنانچه در سنه ۱۰۶۷ و سال سنه ۱۱۰۰ و سال سنه ۱۱۹۵ و سال سنه ۱۲۳۱ و سال سنه ۱۲۴۸ و سال سنه ۱۲۹۶ هجری دریای بهت منجمد شده مردماں بسیار محنت کشیدند. ازاں جا که هوای زمستان این جا دُشوار است موجب آں مردمانِ بلادِ دیگر دریں ملک بود و باش نمی کنند لیکن ساکنان این جا را موجب عادت چنداں دشوار نمی شود و در بعضے فصول زمستاں هوا باعتدال و بارش و برف اندک می باشد دراں سال به باعث کمی آب اکثر جا ها نقصان مزروعات متصور گردد.

ریاح کشمیر

باد جنوب در ماه ساون و بادروں بر تیغ کوه بانهال سمت جنوب بعد دو پهر روز تا شام و خفتن ابر سفید بمسافت یک دو میل حاوی گردد بزبان کشمیری آں را داوه ال میگویند و از سحاب مذکور صرصر سخت که بصولت آں اشجار متحرک گردد بر آمده در ساعت کشمیر منتشر شود و بعضے اوقات درختان سطح کشمیر را درهم برهم سازد. گویند که به هبوب ریاح مذکوره محصولات این دیار پخته و بالیده می شود و بعد تسکین ریاح سحاب مرتفع گردد پس برق های لامعه

متواتر و متراکم در کنارهٔ آسمان تا آخر شب جلوه می دهد و بعضے تجربه کار میگویند که اکثر اوقات هبوب ریاح هفتم ساون شروع می کند و یازدهم ماه موقوف می شود و هفدهم ماه ساون باز عود میکند۔

باد دبور۔ در اوقات متذکرهٔ بالا میان درهٔ کوهِ دچهنه و کهاوره سمت مغرب از حدود پنجاب بعد دوپهر روز به شدّت می آید و از باره موله باطراف منتشر گردد گویند به هبوب ریاح مذکور در ملک کشمیر تپ لرزه عارض نگردد

بادشمال۔ در بعضی ایّام تابستان فراز کوه کرناه که آں را بزبان کشمیری فسادنار گویند محاذی گوشهٔ شمال و مغرب بر کنارهٔ آسمان خط های شعاعی هویدا گردد و بعد ازاں تند باد شدید که اشجار تناور را از بیخ برکند می آید بزبان کشمیری آں را کامراجی می گویند۔

ایضاً در موسم تابستان بعضے اوقات محاذی کوه دِچهِ بال میان گوشهٔ شمال و مشرق ریاح سخت می آیند درختاں و عمارات را قلع قمع سازند بزبان کشمیر آں را دِچهِ واو گویند۔

کوهسار کشمیر

پیرامون ساحتِ این دیار کوهسار بے شمار مانند حصار تا مسافت بسیار مسلسل و مخلخل محفوف است محاذات آں بکمال طراوت و نضارت سرسبز و دل کشا و فرحت افزا و درمیان اطراف و خلال آں اشجار دیوه دار و عرعر و شمشاد و صنوبر بقدرت ایزد دادر کوه درکوه مغروس و اقسام و الوان نباتات عجیب و غریب انبوه انبوه در هر جا بر زمین مفروش و بالای آں کوهسار چشمه سار های بے شمار به هر سو جاری اما حدود آں کوهستان شرقاً پیوسته است به مبادي لداخ و غرباً تا حدود مظفر آباد شمالاً تا دریاي

کرشنا گنگا و جنوباً تا ساحل چندر باگا۔ محققان یورپ رفعت آں کوہستان از ہشت ہزار فٹ تا ہفدہ ہزار متفاوت گفتہ اند و رقبہ آں بقول انس[123] صاحب بیست و پنج ہزار میل مربع ازاں جملہ ذکر بعضے جبال شامخہ وکتل ہا کہ مفید رجال است گفتہ آید:-

کوہ ہرموکھ

از سری نگر بہ مسافت سی کروہ بجانب شمال متصل پرگنہ لار وکوہیامہ در غایت بلندی مشہور رفعت آں شانزدہ ہزار و نود و ہشت فٹ انگریزی و برسر آں کوہ پرشکوہ پنج قلہ منیع کہ ہمیشہ از برف محفوف می باشند ظاہر ازاں جملہ قلۂ اوسط بسیار رفیع و مہیب پُر برف بنظر می آید مے گویند کہ سال تمام بر قلہ مذکور بوقت ابر برف می بارد ہمگی در ماہ ساون تا عرصۂ ہفت روز بارش برف موقوف می باشد۔ فی الاصل ہماں قلہ را ہرموکھ[124] نام نہادہ اند یعنی بلقب سداشو موکھ۔ بہ معنی چہرہ یعنی چہرہ سداشو[125] اہل ہنود آں را بسیار متبرک میدانند و گویند کہ ماتا پاربتی جی[126] در جنم[127] اول باسم ستی مسمی بودہ بر آں کوہ اقامت میداشت و درمیان خلال قلال مذکور خزینہ ہاي برف از عرصۂ روزگار موجودند و بہ سبب بعد زمانہ الوان برف بعضی سرخ بعضے زرد و سبز و بنفشہ وغیرہ بہ نظر می آید و در ذیل آں

---

[123] ظاہراً سہو کاتب است مراد مصنف از مسٹر "لارنس" صاحب "ویلی آف کشمیر" است ؎

[124] در پرگنۂ لار نقش ۱۶،۰۸۹ فٹ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" مصنفہ پنڈت آنند کول)

[125] "شیو" یا "سداشیو" بکسر شین وسکون دال نام یکے از خدائگان ہنود کہ باعتقاد شاں آفرنیندہ و فنا کنندۂ عالم است بُت ہائے شیو در اشکال مختلفہ کہ بر کیفیت حلم و غضب او دلالت کنند در منادر (معابد) ہند یافت می شوند۔ فرقۂ شیو (بقیہ برصفحہ ۷۲) ؎ [126] [127] برصفحہ آیندہ)

مرغزارهای عجیب و چشمه سارهای دلفریب روح افزا است خصوصاً سرچشمهٔ هرموکھٹہ گنگا[۱۲۸] جانب مشرق و سرچشمهٔ شیراسر سمت مغرب واقع. میگویند که الی حال ایچ کسے از افراد بشر بر قلال کوه هرموکھ عروج نه کرده است۔

"قف"۔ چنانچه یکی از راجهائی قدیم برای زیارت پرتمای سداشو در عروج قله اوسط مبادرت کرده بود۔ فی الحال به آشوب هجوم زنبوران معاودت نمود۔ الحال در ۱۹۱۱ء بکرمی مطابق ۱۲۷۱ھ هجری اول مسٹر جانسین صاحب سرویر براه کوهسامه برائے نصب کردن نشان هاي کمپاس بر کوه مذکور بامردم بسیار و اسباب بے شمار صعود نمود و عروج قله منیع دشوار دانسته بر قله صغیر سمت شمالی از دامن کوه به مسافت چهارده کروه عروج نموده بر فرق آن کمپاس نصب کرده رجعت نمود۔ بعد آں مسٹر منٹگمری صاحب افسر سرویر قریب هزار کس همراه گرفته عروج نمود و بر منزل اوّل رسیده بادِ صرصر همچنان هیجان ساخت که سنگهائے ثقیل متحرک شدند واحدے را

یک از سه فرقه هائے بزرگ هندوان امروزه است۔ بنا بر تحقیق مُصنّف "کاشمیر شیوازم" مذهب شیو در ابتدائے قرن نهم یا در اواخر قرن هشتم ع در کشمیر آمد و به قول مُصنّف "قرون وسطے میں هندوستانی تهذیب" اول کسے که تعلیمات شیو را در کشمیر رواج داد سوانند بود۔ این مرد در قرن دهم میلادی مے زیست و یک کتاب بنام شیو درشٹی (نظر شیو) تصنیف کرد۔ علمائے این فرقه تا اکنون بسیار کتب درین مذهب نوشته اند۔ من جمله ازاں هشتاد کتب بر فلسفه و تعلیماتِ شیو به اوقات مختلف از اهتمام "محکمهٔ تحقیقاتِ علمیه" حکومت جموں و کشمیر اشاعت پذیر شده اند۔

[۱۳۶] "پاربتی جی" نام زن "سداشو"

[۱۲۷] پیدائش اوّل

[۱۲۸] "هرموکھٹہ گنگا" نام دریا

اُمید زندگانی نمانده عاقبت بخیر گذشت. صاحبِ موصوف تا عرصۂ نہ روز بکار مساحت مشغول مانده معاودت نمود۔

"قف" گویند بر قلۂ رفیع کوہِ مذکور کانِ زمرد دارد۔ لہٰذا ہر جا کہ قلۂ کوہِ ہرموکھ بنظر می آید در آنجا مارہ واقعی کمتر باشد۔

کوہ[۱۲۹] کوثر۔ کہ از سری نگر بفاصلۂ سی کروه بطرف جنوب نواحی دیوه سر در غایت رفعت عظیم الشان است۔ و تا حدودِ پنجاب و جموں نمایاں۔ رفعتِ آں ۱۵۵۳۰ فٹ انگریزی و بر اطراف آں سہ قلۂ منیع کہ آنہا را کوثرن کوٹھر نامند وہمیشہ از برف محفوف می باشند۔ گویند کہ بر قلالِ مذکوره تاحال کسے عروج نہ کرده بود۔ ہمگی صاحبانِ سروبر بر قلۂ صغیر آں عروج کرده مساحت نمودند۔ و در خلالِ قلالِ مذکوره مرغزاریست دلکشا وسطِ آں چشمہ ایست معروف بہ کوثر ناگ بسیار عجیب و سہمناک فقط

کوہِ کاجی[۱۳۰] ناگ کہ از سری نگر بجانب مغرب بفاصلۂ سی کروه در حدود کامراج[۱۳۱] درمیان علاقۂ دچھنہ و کرناه است۔ رفعتِ آں بقول

[۱۲۹] کون سرانی کوثر یا وشن پاد این تیغ ہائے کوه کہ محفوف از برف باشند بجانب غرب دره بانہال واقع اند؛ اینہا را قلۂ برہمانیہ گفتہ می شود (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنّفہ آنند کول صفحہ نمبر ۲؛ [۱۳۰] کوه کاجی ناگ یا کالی ناگ در اترچھی پوره واقع است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مصنّفہ آنند کول صفحہ نمبر ۲) [۱۳۱] در زمانۂ قدیم کشمیر را بدو حصّہ کنونی کامراج و مراز منقسم کرده بودند۔ اصل این ہا کامراجیہ و مٹروراجیہ بزبان سنسکرت بوده است۔ بنا بر آراء متداولہ از مراز آں یک حصّۂ کشمیر مراد است کہ تا سرینگر بہر دو جانب دریائے جہلم ممتد است و از کامراج علاقۂ پائیں آں باین نوع از علامت ہائے کہ صاحب راجہ ترنگنی ذکر نموده حد این تقسیم موجوده عمارات دفاتر راج گڑھ (بقیہ بر صفحہ آینده)

انس[۱۳۲] صاحب ۱۵۵۲۴ فٹ[۱۳۳] انگریزی۔ فرق آں ہمیشہ از برف مملوی باشد۔ صاحبانِ سروے بر قلۂ آں با قلۂ ہرموکھ مقابل داشتہ مساحت نمودند۔ و بالائے آں چشمۂ کاجی ناگ مشہور۔

کوہِ ہوکھ سر۔ کہ از سرینگر بفاصلۂ سی کروہ بجانب مشرق و جنوب مابین پرگنۂ برنگ دمرو واڑون واقع است۔ رفعتِ آں ۱۵۶۰ فٹ[۱۳۴]۔ در ذیل آں چشمۂ ہوکھ سر موجود۔

گواشہ براری۔ از دچھن پارہ بطرف مشرق بالاتر از پہلگام متصل موضع فرس تُن دمنڈلن۔ رفعتِ آں ۱۷۸۳۶[۱۳۵] فٹ۔ فرق آں ہمیشہ از برف محفوف می باشد۔ و زیرِ دامنِ شمالی آں میدانیست پر از برف۔ در آنجا از عہدِ قدیم برف موجودست۔ آنرا گنج می گویند آبش در نہر امراوتی یا سندلار می پیوندد۔

کوہِ براربال۔ کہ از سری نگر بجانب جنوب بفاصلۂ سی کروہ مابین شاہ آباد و علاقہ ڈوڈی[۱۳۶] واقعست؛ رفعت آں ۱۴۳۰۰[۱۳۷] فٹ۔ قلۂ آں ہمیشہ

{مسلسل} محلات شاہی سابقہ متعین می شود۔ (ان سٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر مُصنّفہ سٹائن صفحہ ۱۳۳)

[۱۳۲] ہماں لارنس صاحب کہ ذکرش درسابق آمدہ۔

[۱۳۳] "جموں اینڈ کشمیر" صفحہ نمبر ۲۔

[۱۳۴] دُرست ۱۵۰۶۰ فٹ است۔ کوہ مذبور مابین پرگنۂ واڑون و برنگ واقع است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مُصنّفہ آنند کول صفحہ نمبر ۵)

[۱۳۵] (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۷۔

[۱۳۶] صاحب "جموں اینڈ کشمیر" مقام مذبور را "ڈوڈا" نوشتہ است۔

[۱۳۷] ایضاً صفحہ نمبر ۵۔

پُر برف۔ زیر دامنش بسیار چشمہ سار سرشار اند۔

کوہِ افروٹھ۔ کہ از سرینگر بجانب گوشۂ جنوب و مغرب متصل گلمرگ سیزدہ ہزار و سی و دو فٹ[۱۳۸] در بلندی معروفست و در ذیل آں چشمۂ ابلہ پتری می جوشد۔

کوہِ مہادیو از سری نگر بفاصلۂ چہاردہ میل سمت مشرق مابین لار و پھاک واقعست۔ رفعت آں ۱۴۲۰۰ فٹ[۱۳۹]۔ ہنود آنرا متبرک می دانند۔ و بر فرقِ آں یخدانِ قدرتی واقعست کہ دوازدہ ماہ ہمیشہ در انجا یخ موجود می باشد۔ مرداں در شہر رسانیدہ می فروشند۔ ساون پورناشی[۱۴۰] پنڈتاں برائے یاترا در انجا می روند۔

کوہِ امرناتھ[۱۴۱]۔ از سری نگر بجانب مشرق بفاصلۂ ہفتاد و پنج میل

۱۳۸؎ درست ۱۴٬۵۰۰ فٹ است (ایضاً صفحہ نمبر ۲)

۱۳۹؎ صحیح ۱۱٬۵۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ نمبر ۴)

۱۴۰؎ ساون پورناشی نام روز بزرگ اہل ہنود است۔ ایں روز چنانکہ نامش ظاہر می کند در شب مہتاب کامل در ماہ ساون ہندی مطابق ماہ اگست انگلیسی ست ؂

۱۴۱؎ چہار منزل از پہلگام بطرف مشرق۔ رفعتش ۱۷٬۸۹۰ فٹ انگلیسی (جموں و کشمیر صفحہ ۴)

۱۴۲؎* غار امرناتھ بر تیغۂ کوہ امرناتھ واقعست و نزد اہل ہنود یکے از پنج مقامات مقدسہ مذہب برہمناں است چہار مقامات دیگر جگناتھ پوری در ولایت اُڑیسہ دوارکا در ولایت سوراشٹر بدری ناتھ در ولایت اتر پردیش و رامیشورم در ولائت دکن است۔ در ماہ ساون وقتیکہ مہتاب بر آسمان تکمیل پذیر شود اہل ہنود در جم غفیر از اطراف و اکناف ہند ہر سال برائے زیارت ایں غار می آیند۔ روزے قبل از ساون پورناشی قافلہ زایران در پہلگام جمع می شود و روز دیگر روانۂ منزل مقصود گردد (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

*(متعلق بصفحہ ۷۶)

رفعتِ آں شانزدہ ہزار فٹ انگریزی۔ و بر کمرِ آں غار امرناتھ جی[۱۴۲] موجود
رفعتِ آں غار دوازدہ ہزار فٹ۔ ہمیں است جبالِ شامخہ کشمیر۔
غیر ازیں کتل ہائے دیگر کہ طرق و شوارع آمد و رفت مسافراں از
فرق آں مے گذرند بیانِ رفعت و کیفیتِ آں ہا ضروری است۔

کتلِ پیر[۱۴۳] پنچال۔ از سرینگر بفاصلہ ۳۵ میل بجانب جنوب در عرض
راہ ہیرہ پورہ موجود۔ رفعت آں ۱۱۰۲۰[۱۴۴] فٹ انگریزی نوشتہ اند۔ تسلسلِ
آں کوہ تا مسافت چہار ہزار میل بقول انس صاحب مسلسل گشتہ است
و درمیانِ خلالِ آں ہر جا جنگل ہا و غار ہا موجود۔ و در موسمِ زمستاں راہ
آمد و رفتِ مسافراں مسدود می باشد۔ بلکہ در موسمِ تابستاں وقت
ہیجانِ باد و باراں ازاں کوہ گذشتن دشوار۔ و بر فرق آں زیارتِ

کوہ مذکور بنا بر رفعت شدیدہ اکثر اوقات سال از برف محفوف می باشد و ہمیں است کہ
زایراں ایں مقام مانند تن واحد یکجا سفر می کنند۔ در سلوک انفرادی خطرۂ بزرگ می باشد
غایت مراد اہل ہنود از زیارت غار امرناتھ پرستش مجسمۂ لنگ (عضو تناسل) شیو جی
است کہ بتقاطر قطرات برف در غار مذکور عین شب پورنماشی از اسباب قدرتیہ بظہور
می آید۔ مُصنّف "راج ترنگنی" کہ اولین مؤرخ کشمیر بزبان سنسکرت است در کتاب اوّل
صفحہ ۲۶۷ می نگارد کہ رسم زیارت غار امرناتھ در عہدِ بادشاہ نارا (۱۰۰۸ — ۱۰۴۸ ق م)
نیز بودہ است۔ مُصنّف کتاب مذکور کلہن پنڈت کہ در سنہ دوازدہم عیسوی می زیست
ازیں رواج نشان دادہ است (جموں اینڈ کشمیر مُصنّفہ پنڈت آنند کول سابق صدر بلدیہ
سرینگر کشمیر صفحہ ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶) ۞ [۱۴۳] قدیم "پیر پنت سال" ان شئنٹ جیوگرافی
آف کشمیر صفحہ ۲۶ ۞ [۱۴۴] (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۲)۔ بنا بر روایت آنند کول مُصنّف کتاب
مذکور پیر پنچال کوہے است کہ خطۂ کشمیر را از میدان ہائے ہند جدا می کند۔ طولش از کشتواڑ تا مظفرآباد
۱۲۰ میل است ۞

پیر محمد کہ از مریدانِ حضرت امیر کبیر است موجود فقط۔

کتلِ بانہال۔ از سرینگر بفاصلۂ پنجاہ میل بجانب جنوب مابین شاہ آباد و بانہال مشہور۔ بلندی آں انس صاحب نہ ہزار و سہ صد فٹ[۱۴۵] می نویسد۔ جانبِ کشمیر جار و جنگل بسیار دارد و طرف بانہال برہنہ و در موسمِ زمستاں مردمانِ آزمودہ کار بغیر سواری و بار برداری بدشواری عبور می کنند۔ ہر گاہ ہیجان باد می باشد در آں وقت عبور دم مرد مقدور نیست۔ فی زماننا ملازمانِ مہاراجہ رنبیر سنگھ[۱۴۶] بر سبیل کوہِ مذکور جنوب رویہ برمہب باد برجہائے متعددہ پختہ و سنگین بفاصلۂ یک یک تیر پرتاب تعمیر کردہ اند تاکہ بر وقت ہیجانِ ریاح مسافراں درمیانِ برجہائے مذکورہ فوراً داخل گشتہ از صدمۂ باد محفوظ می باشند۔ باوجود آں در بعضے اوقات بر وقتِ ہیجان باد تا چند روز راہ مسدود می باشد

کتلِ مربل۔ کہ درمیان پرگنۂ برنگ[۱۴۷] و از سرینگر بجانبِ گوشۂ

---

[۱۴۵] آنند کول زفتش ۹,۲۰۰ فٹ ذکر کردہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۲)

[۱۴۶] مدّت حکومت (۱۸۵۷ــــ۱۸۸۵ء) :

[۱۴۷] اشارہ بطرف تقسیم سیاسی است کہ در زمانِ قدیم بصورت تقسیم کشمیر در حصص خورد کردہ بودند۔ این نام تا این زمانہ موجود است۔ ابوالفضل در عہد آصف خان تعداد پرگنہ جات را ناسی و ہشت رسانیدہ است و قاضی علی کہ قدرے متقدم در عہد است این تعداد را چہل و یک بیان کردہ و نزد صاحب ان شُٹنٹ "جیوگرافی آف کشمیر" صفحات ۲۱۹, ۲۲۰, ۲۲۱ این تعداد چہل و دو است۔ بیست و چہار در مراز و ہشردہ در کامراز۔

ہر پرگنہ در طول و عرض مختلف است۔ در عہد مغول و افاغنہ در شمار پرگنہ جات ہیچ تبدیلی ہم واقع نہ شدہ۔ امّا در عہد سکھاں قدرے کمی واقع شد چنانچہ تعداد این ہا

مشرق وجنوب بفاصلۂ شصت میل یازده ہزار و پانصد وہفتاد فٹ[۱۴۸] رفیع است۔ راہ کشتوار بصعوبت بسیار بر فرق آں می گذرد۔

کتلِ مرگن۔ ازسری نگر بجانب گوشۂ مشرق وجنوب متصل نوبوک نے درعرض راہ مرو واردون واقعست۔ رفعت آں صاحبانِ سرو بر یازده ہزار شش صدفٹ[۱۴۹] تحقیق کرده اند۔

کتلِ رازدان آنگن[۱۵۰] ازسری نگر بجانبِ شمال نواحی پرگنۂ کوہامہ[۱۵۱] درعرض راہ گوریج[۱۵۲] واقع است بلندی آں یازده ہزار وہفت صد وہفتاد فٹ[۱۵۳]

کتلِ زوجہ بال[۱۵۴]۔ ازسری نگر بفاصلۂ ہفتاد میل بہ طرف مشرق در حدود پرگنۂ لار مابین سونہ مرگ و دراس[۱۵۵] محل خوف ناک است رفعت آں یازده ہزار وسہ صد فٹ[۱۵۶]۔ درموسم زمستان عبور آں غیر ممکن چہ دراں جا

سی وشش پرگنہ بماند۔ و درعہدِ خاندان ڈوگره (موجوده) اولاً شمار مذبور تا چہل وسہ پرگنہ جات رسید لیکن بعد ازاں ایں تقسیم در اتباع انگلیسیاں درہند درہشت تحصیل کرده شد ("ان شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۱۳۵-۱۳۴") ؛

[۱۴۸] "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۵ ؛

[۱۴۹] (ایضاً صفحہ ۶)

[۱۵۰] کوه مذبور بنام تراگ بل نیز شہرت دارد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۴)

[۱۵۱] مابین گریز و بانڈی پور (ایضاً) ؛

[۱۵۲] گریز (ایضاً)

[۱۵۳] درست ۱۱,۹۵۰ فٹ است (ایضاً)

[۱۵۴] زوجیلا و زوجی بل ہر دو آمده ؛

[۱۵۵] (ایضاً) [۱۵۶] (ایضاً)

هیجان باد اکثراوقات متصادم باشد۔ هرگاه احیاناً در موسم سرما قافلہ برآں
گذرکنند بہ سبب هیجان باد کسے از قافلہ۔ آشفتہ گردد و خود بخود برف در
بغل می اندازد ومیخورد و خود را می غلطاند پس رفقای خود او را زدوکوب
کرده برداشتہ می برند ورنہ هماں جا ضایع میشود و بالای فرق آں کوه
جائے است کہ آں را برارِ آنگن میگویند ساکنانِ آں طرف قایل هستند کہ دراں
جا تصرف اجنہ است بعضے کسان جنیہ را بصورت عورت دیده او را برار باجی
نام نهاده اند گاهے درآں جا صدای نغمہ وساز مسموع مے شود میگویند کہ
دراں جا پیشتر اکثر مسافران تلف مے شدند تاکہ در عرصۂ سنہ ۱۰۹۰ھ
شخصے از اولیاء اللہ مسمی شیخ عبداللہ گزربالی[۱۵۷] درآں جا گذر کرده از
ساکنان آں نواح احوال آنجا شنیده بر فرق کوه و زیر دامن آں برجهای
متین استوار ساخت وچند روز بہ مقام برار آنگن توقف نمود و بہ توجہ
باطنی جنیاں را حاضر کرده برای آں هانذرے معین ساخت یعنی مزدور از
زادراه خود و تاجر از مال تجارت خود چیزے خیرات کند تاکہ هر کسے
باسانی بگذرد و آں رسم الی الآن جاری است ۔ ابتدای گگنہ گیر تا حدود
زوجہ بال درۂ کوهسار بہ مسافت دوازده کرده بسیار تنگ و دشوار گذار
است از یمین ویسار کوهسار مانند حصار ایستاده میان آں رودبار سندھ
لار میگذرد[۱۵۸] و در ماه ماگ و پهاگن تمامی کوهستان از برف مملو می باشد

---

[۱۵۷] بابا عبداللہ گزربالی مرید باصفا حضرت بابا نصیب الدین غازی علیہ الرحمۃ است۔
کرامات وخارق العادات بیشتر داشت در سنہ ۱۱۱۷ھ انتقال فرمود۔ قبرش در موضع
گزربال پرگنۂ دتر است ۞　　[۱۵۸] رودبار مذبور مثل کوه زوجیلا از درمیان کوه هر مکھ
و کوه امرناتھ گذشتہ نزد شادی پور شامل دریائے جہلم میگردد (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۵)

و آں وقت از تیغ کوه سنگے با پارهٔ برفے بجانب اسفل غلطیده می رود تا که برف را منطوی ساختہ ہمچناں زور و شور می کند که تمامی برف اطراف ہا لخشیده بکمال تندی از کوہسار بسیار فرود آمده به جانب یمین صعود می کند۔ باز ہم چناں از کوہستان یمین به کمال جوش و خروش فرود رفته بجانب یسار صعود می نماید دراں زمان میان آں کوہستان طرفه اعوالے می باشد حتی که تمامی برف فراز قلال جبال فرود آمده در نشیب آں دره جمع گردد و بالای دریای سند بسان سقف سطح نمودار شود بلکه بعضے اوقات تا عرصهٔ یک دو ہفته آب رودبار سند مسدود می باشد و دراں زمان مسافراں از راه مجرائے سند بر سبیل برف عبور و مرور می سازند و بعد ذوبان برف در ماه جیٹھ[159] راه زوجه بال بدستور جاری می شود۔

کتل نستہ چھنو۔ از سرینگر بجانب گوشۂ شمال و مغرب منتہای پرگنۂ اوتر۔ رفعت آں نه ہزار و سه صد فٹ[160] بر فرق آں راه کرناو[161] جاری است از سرینگر به مسافت ۷۲ میل۔

انتباه ۔ سه کوه عجیب بغیر اتصال جبال مقطوع و معرا و خوش نما سمت شرقی بسان سه ستاره میزان بر سطح کشمیر نمایاں ہستند کیفیت ہر سه در ذیل گفته شود۔

تخت سلیمان۔ که قریب شہر سرینگر شرق رویه بطرف شہر استاده می بیند۔ ظفر خان احسن۔ گفته است۔

---

[159] مطابق ماه مئی تقویم انگلیسی ؎

[160] "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" مصنفه آنند کول صفحه نمبر ۴ ؎

[161] کرناه ؎

نہی چوں پای بر تخت سلیمان ۔۔۔ شود کشمیر شہر اُو نمایاں

ملا احمد[۱۶۲] در تاریخ خود رقم طراز است کہ حضرت سلیمان[۱۶۳] پیغمبر بر ہوامی پرید و چندی بر فرق آں کوہ آرمید لہذا آں کوہ را تخت سلیمان نام کردہ اند ایضاً در ۴۸۰ ک[۱۶۴] راجہ سندیمان[۱۶۵] بت خانہ زیشٹی شور بر قلۂ کوہ مذکور آباد کردہ است بنا براں آں کوہ را کوہ سندیمان می گویند فقط۔ شنکراچارج[۱۶۶] نام شخصے دراں جا عبادت میکرد و عمر عزیز در مباحثۂ بُودھا بسر برد موجب آں اہل ہنود آں را کوہِ شنکراچارج نامند و در زمان پیشین کوہ مذکور را جیٹ لدرک میگفتند رفعت آں ۶۲۶۳[۱۶۷] فٹ۔

ہاری پربت۔ مورخان ہنود می نگارند کہ در زمان پاستاں شارکا دیوی بصورت شارک متشکل گشتہ لختے از کوہ سمیر بہ منقار خود

---

[۱۶۲] نواسۂ ملا احمد علامہ است در زمان سلطان زین العابدین بود۔ از مصنفات او تاریخ وقائع کشمیر و ترجمۂ فارسی مہابھارت است۔

[۱۶۳] سلیمان بن داؤد علیہ السلام (۱۰۳۳ - ۹۷۵ ق م)

[۱۶۴] کلجگ یا کل یگ۔ نزد اہل ہنود در دنیا چہار دور اند باین ترتیب ست یگ و ترتایگ و دواپر یگ و کل یگ و مدت ہر یک بالترتیب ۱۷۲۸۰۰۰، ۱۲۹۶۰۰۰، ۸۶۴۰۰۰، ۴۳۲۰۰۰ سال است۔ نزد ایشاں سہ دور اول گذشتہ اند و اکنوں دور چہارم کہ موسوم بہ کلجگ یا بہ کلیگ ہست جاری است۔ در ست یگ ہمہ مردماں راست کردار بودند و در ترتایگ ¾ و در دواپر یگ ½ ایشاں راست کردار بودند و در دور موجود ¼ ایشاں راست کردار اند۔ و گویند بعد از اختتام این دور از سر نو دور ست یگ و ترتایگ و دواپر یگ و کل یگ خواہد آمد و ہمچناں تسلسل خواہد ماند تا کہ بعد از انقطاع ہزار ہا دور مثل آنہا دنیا فنا خواہد شد؛ نمبرہ ہائے ۱۶۵ و ۱۶۶، ۱۶۷ بر صفحہ ۸۲؛

برداشتہ آوردہ دریں جا بر سر جلد بو نہاد بنا براں آں لخت را ہاری پربت می گویند (ہاری بہ معنئے شارک، پربت بہ معنی کوہ) بعضے ہا پردمن پیٹ نام کردہ اند لہذا اہل ہنود آں را متبرک میدانند۔ مورخانِ اسلامیہ کوہ ماراں نامیدہ اند در زمانِ پاستان کوہ ماراں میان شہر مانند مرکز دائرہ نمایاں بود چنانچہ زیر دامانِ آں قلعۂ ناگرنگر از تعمیرات اکبر شاہ شہر پناہ موجود است اکنوں بہ صدمۂ حوادث و نوازل آبادی شہر و دولت خانۂ شاہی ویران گشتہ بجائی عمارات مزروعات یافتہ می شود و بر فرق آں قلعۂ عطا محمد خان[۱۶۸] موجود و بر کمر آں غرب رو بہ مکان شارکا دیوی

یعنی نزد ما قیامت و نزد ہنود "پرلے" است ؛

۱۶۵؎ پسر راجہ رامانند است شصت و پنج سال حکمرانی کردہ راہی ملک بقا شد

۱۶۶؎ شمکر یا شنکر اچارج نام مختلف علمائے وید و بالخصوص یک عالم وید و مبلغ مذہب برہمنی است کہ مطابق روایتے مابین ۸۲۰ - ۷۸۸ء می زیست و بہ روایت دیگر ۲۰۰ سال قبل مسیح بود شخصے مذبور باشندۂ مالابار یا کربلا است شنکر اچارج تمام عمر خود در بحث و مناظرہ صرف نمود و دریں فن چناں چرب زبانی و حاضر جوابی داشت کہ تا امروز نزد متبعینش ثانی شیو ابشمار می رود کرامات ہائے چند نیز باو منسوب کردہ می شوند۔ شنکر اچارج چہار شاگرد بزرگ داشت کہ نامش بایشاں زندہ جاوید شد۔ یکے ازاں پدم پاد دوم ہستملکا سوم سوریشور و چہارم ٹوٹکا است از شاگرد انش یک کس آنند گیری نام تاریخ مباحثہ اش نوشتہ است ؛ از بعض روایات چناں معلوم میشود کہ شنکر اچارج مذبور پیرو شیو بود ؛ ۱۶۷؎ درست ۔۔۔۔ فٹ است (دی ٹورسٹ گائڈ ٹو کشمیر لداخ اینڈ اسکرد و مصنفہ آرتھر نیوی صفحہ ۴۸) ؛ ۱۶۸؎ عطا محمد خان پسر مختار الدولہ شیر محمد خان از سرداران افاغنہ است چندے از جانب شجاع الملک پسر تیمور شاہ حاکم کشمیر بود بعدہ از ضعف او استفادہ نمود خود سر شد۔ آخر از دست فتح محمد خان شکست خوردہ ترک کشمیر نمود و بمع برگ و بارش عازم پشاور شد ؛ (نگارستان کشمیر صفحہ ۲۳۳)

مرجع اہل ہنود و جنوب رویہ بزیارت حضرت شیخ حمزہ مخدوم مطاف اہل اسلام و نیز علامت مسجد ملّاشاہ[۱۶۹] و خانۂ داراشکوہ جنوب رویۂ آں موجود رفعت آں از بحر محیط پنج ہزار و ہفت صد فٹ

آہک ٹبنگ از سرینگر بفاصلہ ہفت[۱۷۰] کروہ بجانب شمال قریب صفاپور بر ساحل جنوبی مانسر واقع است و در ذیل شمالی آں سنگ چونہ پختہ می سازند و بر کمر آں جانب جنوب چشمۂ آبے می جوشد و بلندی آں از معدل بحر محیط شش ہزار و دو صد فٹ[۱۷۱]

داراشس۔ واقع در پرگنہ پانچہامہ مقابل کوہ ماراں سمت چپ مقطوع و معرّا و در ذیل آں موضع رٹ سُون و پیوڈارہ واقع فراز آں زیارت بابا رجب دین[۱۷۲] رفعت ...۶ فٹ۔

مرغزارہائی کشمیر

بالای کوہستان ایں دیار مرغزارہائی بسیار در غایت وسعت مُسطح[۳]

---

۱۶۹ اصلش بدخشانی است و شاہ محمد نام۔ در عنفوان شباب از علوم متداولہ فارغ گشتہ۔ اولاً در خدمت حضرت میاں میر لاہوری و ثانیاً در کشمیر وارد گشت۔ زیر دامان کوہ ماران سکونت اختیار نمود۔ از جذب باطنی بہرۂ کامل داشت و پیر طریقت شہزادہ داراشکوہ پسر بزرگ شاہجہاں بود۔ کلامش از تصوف مملو است در حالت نزع تاریخ وفاتش گفتہ۔ ع داد در توحید ملّا شاہ جان ۱۰۷۲ھ ؛

۱۷۰ ۲۵ میل انگلیسی۔ دنگارستان کشمیر صفحہ نمبر ۸۷ ؛

۱۷۱ ایضاً صفحہ ۸۷ ؛

۱۷۲ از خلفائے بابا بام الدین است۔ کرامات و خارق العادات از حد داشت۔ مدفنش در موضع ناگہ نارن است۔ تاریخ وفاتش معلوم نہ شد ؛

وهموار و بلطافت فضا و نظافت هوا دل کشا و خوش نما جا بجا موجودند۔ اقسام گل های رنگارنگ هر سو شگفته و سبزه های خوش رنگ هر جا رُسته در موسم تابستان طایفهٔ شبانان و گلبانان رمه ها و گله های چار پایان جمع کرده فراز مرغزارها برای چرانیدن می برند و در ماه کتک واپس می آرند۔ تشریح بعضے مرغزارشایان که پسند شاهان وسیرگاه سیاحان دوران است گفته آید۔

مرغزار گلمرگ۔ مرغزاریست دل کشا و خوش نما از سرینگر به فاصلهٔ سی میل جانب مغرب فراز کوه رنبوه[۱۴۳] متصل پرگنهٔ بانگل[۱۴۴] طوالت سطح آں قریب سه میل و عرض بدرجهٔ اوسط قریب دو صد درعه تا چهار صد درعه حوالی آں اشجار صنوبر و عرعر منقطع و خوش نما موجود۔ و در وسط آں نهری ست سیال عرض آں تقریباً پنج درعه۔ آب آں به سبب استوای محل به تدریج جریان می باشد و در حکومت خود یوسف شاه چک به سواری سفینهٔ کوچک دراں جوی سیر می کرد و در سطح آں گل زمین گل های رنگارنگ زیاده از بیست و پنج رنگ[۱۴۵] شگفته می باشد۔

۱۴۳ پنڈت آنند کول بجائے "کوه رنبوه" کوه افروٹ نوشته است۔ امکان است که نام دیگر کوه مذبور رنبوه باشد ؛

۱۴۴ "بانگل" بکسر گاف پرگنه ایست در علاقهٔ کامراج حصهٔ زیرین کشمیر۔ صاحب راج ترنگنی اورا بهانگیلا نوشته است (ان شئنٹ جیوگرافی صفحه نمبر ۲۲۱)

۱۴۵ ملک حیدر وصف گل مرگ را بالفاظ ذیل بیان کرده است :۔

"روزے از زبان قدسی بیان قبلهٔ عالم و عالمیان خدیو زمین و زمانیان الخاقان ابن الخاقان نورالدین جهانگیر بادشاه که ترجمهٔ الهام

ازاں جملہ گُل زن دُور برنگ حمرا بہ غیر سبزہ و شاخ بر وقت ذوبان برف بہ مشابہ خوبہ قالبین یک دست از زمین می روید و تا دو سہ روز پژمردہ گردد بسیار خوش نماست۔ وقتے جہانگیر پادشاہ یک دفعہ دستہ گل ہا بدست خاص چیدہ بست و یک قلم گل ہا در دست آمدند پیشتر مرغزار گل مرگ را گوری مرگ[۱۷۶] می گفتند در سنہ ۸۹۰ھ[۱۷۷] یوسف شاہ چک دراں جا بر موقع رفیع عمارات منیع بنا ساختہ بہ گل مرگ موسوم ساخت دراں جا ہمیشہ داد عشرت می داد بعد آں شاہانِ مغلیہ دراں گل زمین سیر و سیاحت می کردند و جہانگیر شاہ اکثر اوقات دراں جا بسر می برد شبانان را منع کردہ بُودند کہ رمہ ہا را بداں سو نہ برند بعضی زمینداران بانگل برای حفاظت آں مقام جاگیرات عطا کردہ بُودند۔ دریں زماں عیاشانِ انگلستان گل گشت آں خوش میدارند و تعمیرات میسازند۔

است بہ بندہ حکم شد کہ برائے یادگار میرزا ایلچی شاہ عباس از خوبی ہائے کشمیر بیان بکنم بندہ عرض کرد کہ مابین پرگنہ بانگل و بارہ مولہ براہ پونچھ یلاقے ایست گوری مرگ (گل مرگ)......

چنانچہ بطریق سیر در آنجا گل گشت واقع شد کہ یک بار دست بہ گل ہا انداختند مقدار بیست و پنج بدست مبارک در آمد۔"

۱۷۶ایضاً

۱۷۷ درست سنہ ۹۹۰ھ است و آنکہ در متن است غالباً سہو کاتب است۔ بر روایت فرشتہ یوسف شاہ چک از ابتدائے سنہ ۹۸۷ تا سنہ ۹۹۰ھ حاکم کشمیر بماند؛

مرغزار سونہ مرگ مرغزار ایست از سرینگر بہ فاصلۂ شصت میل جانب مشرق منتہای پرگنہ لعل[۱۷۸] متصل زوجہ بال میان درۂ کوہسار بر لب دریای سند لار باقسام گُل ہای رنگارنگ وسبزہ ہای دل پسند موصوف طول آں تقریباً دو کروہ عرض آں مختلف و در موسم تابستان رمہ ہا و گلہ ہای زمینداران برائے تعلیف دراں جامیباشد و در اطراف جبال آں اشجار شمشاد و عرعر فراواں وہوای آں در غایت رطوبت و خُنکے بر وقت نصف النہار دل کشاست و در وسط شب خنک۔ درین زمان سیّاحانِ انگلستان آں مقام را پسند کردہ اند فقط۔

مرغزار وشنہ سر۔ یُلاقی است در کوہستانِ لار زیبندہ بہ گوناگوں سبزہ ہا و گل ہای فریبندہ در وسط آں تالاب وشنہ سر ظاہر و دراں جاباراں مثل غبار ترشح می کند کہ در تمام روز یک لباس تر نمیشود و قسمی از گیاہ بسیار نازک دراں جامی روید کہ از برگ مقطوع آں شیر می بر آید۔ وقتیکہ مادیان ہا میخورند بہ کثرتِ لبن بچہ ہای آں ہا ساقط میشود۔

کنہ مرگ[۱۷۹] ۔ چراگاہے است مرغوب متصل زوجہ بال سمت دراس رمہ ہا وگلہ ہای بسیار دراں تعلّف می سازند و فربہ می شوند۔

گنگہ بل مرگ ۔ یُلاقے است دل پذیر زیر دامن جبال[۱۸۰] ہرموکھ متصل ہرموکھ گنگا بکثرت سبزہ زار وگل ہای بے شمار زبدۂ کوہساران این دیار۔

ناگہ مرگ ۔ مرغزار یست سرسبز و شاداب میان پرگنہ کوہہامہ و

۱۷۸ء بقول صاحب "جموں وکشمیر سٹیٹ" لار۔ داین پرگنہ ایست در علاقہ کامراج وان شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱ ؛

۱۷۹ء کھنہ مرگ ؛ ۱۸۰ء وبقول پنڈت آنند کول بالائے کوہ "برنھ" در پرگنۂ لار ؛

لولاب[۱۸۱] درغایت فسحت مشہور۔

منہ مرگ۔ یُلاقیست وسیع بطرف گوریس[۱۸۲] بالای لب کچال باآب وہوای دلکشا۔

وِجہ مرگ۔ مرغزارے است بر کوہ وجہ بال نواحی پرگنۂ کوہامہ برسر راہ گوریس تکون گلہا وسبزہ ہا دراں جا بسیار۔

مہالشہ مرگ۔ برفرق کوہ برنہہ[۱۸۳] دریُلاق پرگنہ لعل برسر راہ تلیل در وسعت قریب ہفت میل مربع۔ ہنگام سیاحت آں ساحت کشمیر کف دست معائنہ می شود۔

سالن مرگ۔ درذیل کوہ ہرموکھ[۱۸۴] جانب شمال بہ کمال خضارت و نضارت خوشنما۔ وسعت آں قریب دہ میل۔

مرغزار بنگس۔ دریُلاق کامراج سمت کرنا[۱۸۵] درغایت لطافت و نظافت ہوا مشہور باقسام گلہا معروف خصوصاً گُل زن دور دراں جا بسیار متکون می شود و درموسم تابستان مردمان گوجر وشباناں از علاقہ کرنا و دراوا و کامراج بہ معۂ دواب ومواشے خود دراں جاے روند و تا عرصۂ سہ چہار ماہ دراں جا سکونت میدارند و برفرق آں راہ کرنا جاری می باشد۔

توسہ مرگ۔ بالای کوہ متصل پرگنۂ بانگل کہ آں را توسہ میدان می گویند

---

۱۸۱ مطابق راجہ ترنگنی کوہ باسرم دلولاڈ ہر دو درعلاقہ کامراج ÷ ۱۸۲ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۷۔ اما درے ہمراہ گریز ذکر برزل نیز آمدہ است ÷ ۱۸۳ ایضاً ÷

۱۸۴ بقول پنڈت آنند کول" بالائے کوہ برنہ" چنانکہ مذکور شد ÷

۱۸۵ کرناہ ÷

راہ پونچھ میان آں جاری می باشد[۱۸۶] گل ہای رنگارنگ خصوصاً گل زن دور دراں جا موفور است و چراگاہ وسیع و مشہور۔

ننہ مرگ۔ ییلاقے است فراخ در حدود کوہسار کہل نارہ واڈ بطرف گوگل مرگ[۱۸۷] بالاتر از واسک ناگ در غایت وسعت و فسحت مشہور اکبر بادشاہ یک بار دراں جا رفتہ دو روز بہ سیر و شکار مصروف بود و درمیان ننہ مرگ دہے آباد ساخت الی الآن موجود است۔

زجہ مرگ۔ بالائی کوہ دبوہ سر[۱۸۸] از جبال کوثر سمت مشرق در عرض راہ کہوری برکوہ ناربل در غایت لطافت ہوا و اقسام ازہار و سبزہ ہا معروف از شوپیان بہ مسافت دہ کروہ جانب جنوب وسعت آں قریب ہشت کوہ مربع۔

ییلاق رای نبور۔ مرغزاریست عجیب از شوپیان بطرف جنوب متصل کوہ ہاپت کھوڈ در عرض راہ بدلی در غایت وسعت مشہور باقسام ریاحین دل کشا و سبزہ ہائی دلنشیں معمور رمہ ہای راجور و شوپیاں در آں جا تعلیف میسازند۔

مرغزار نندن سر[۱۸۹] متصل کوہ پیر پنچال بہ مقام روپڑی جانب جنوب بہ وفور گلزار و علف زار دل کشا و مرغوب در وسط آں تالاب نند سر بسیار خوب۔

فام مرگ۔ مرغزاریست دل کشا محاذی کوہ ہوکھ سر در عرض راہ

۱۸۶ھ وبقول آنندکول برسر راہے بطرف پونچھ ؛

۱۸۷ھ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ نمبر ۸۷ ؛ ۱۸۸ھ ایضاً

۱۸۹ھ مؤلف "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ایں را نندہ مرگ نوشتہ است ؛

مرو[۱۹۰]. بالوان گلہا و سبزہ ہا معروف۔

مرغزار مرگن۔ بالای کوہ چوگام جانب کوٹھار سطح آں چار کروہ مربع و دراں مرغزار گلہای دل فریب متلکون می شوند و راہ واڑون[۱۹۱] میان آں جاری است۔

بڈمرگ۔ چراگاہ دچھن پارہ بالای کوہ آڑو دمنڈل[۱۹۲] بسیار وسیع ازہار و سبزہ زار دراں جا بسیار پیداوار راہ امرناتھ جی بداں صوب می رود

زبہ مرگ متصل بڈمرگ[۱۹۳]۔ بالای کوہ مذکور بہ کمال خضارت و نضارت مشہور۔

مرغزار سنگ سفید۔ مرغزاریست باآب و ہوا دل کشا فراز کوہ سنگ سفید از راہ چرار* حوالی آں چشمہ ایست عجیب سیاحانِ جہاں برای کسب ہوا و سیر و صفا دراں جا اکثر می روند۔

استھان مرگ[۱۹۴]۔ ٹیلاقیست بر کوہ دچھن پارہ[۱۹۵] بالاتر از شیشرم ناگ در وسعت و فسحت و کثرت گل ہا دل پذیر و بے نظیر دریں زماں اکثر صاحبان سیاح برای شکار دراں جا می روند و در سال ۱۹۴۰ سنہ بکرمی لارڈ رپن وائسرائی کشور ہند برائی سیر و شکار دراں جا رفتہ بسیار خوش وقت شد۔

---

۱۹۰ سنہ و بقول مؤلف مز بور نزد "واڑون"۔ ۱۹۱ سنہ ایضاً۔ ۱۹۲ سنہ ایضاً۔ ۱۹۳ سنہ ایضاً

۱۹۴ سنہ استنان مرگ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ نمبر ۸۷۔ بقول پنڈت آنند کول مرگ مزبور مابین کوہیچہ ساسکت و پہلگام واقع است۔ رفعت ۱۲۰۰۰ فٹ۔

۱۹۵ سنہ در علاقہ مراز۔ بروایت سٹائن نام قدیمش "دکشن پارا" بودہ است۔

* قصبہ ایست کہ مزار حضرت شیخ نور الدین در آں جا واقع است از سرینگر بفاصلہ ہجدہ میل۔

کریوہ[196] های کشمیر

درساحت این دیار کریوه های بسیار مسطح و منقطع به هر جا موجود است که از سطح درجهٔ اوسط از یک صد فٹ تا دو صد فٹ مرتفع می باشند ازاں جمله بعضی ها به جبال اتصال دارند و بعضے ها بلا اتصال مرتفع۔

کریوهٔ مٹن[197] - از سرینگر بجانب جنوب به مسافت هجده کروه درمیان پرگنهٔ مارتنڈ[198] که طوالت آں یک فرسنگ و عرض آں تقریباً یک میل تا دو میل۔ در ذیل آں چشمهٔ ساربون و اننت ناگ وغیره عیون بے شمار همی جوشند۔ ساحت آں مسطح و هموار قابل زرع و لایق آبادی است لیکن به سبب نایابی آب این وقت خراب۔

منترجم رتنه پوران[199] می نگارد که در اوایل کل جوگ راجه رام دیو[200]

---

[196] کریوه ها جمع کریوه، پشتهٔ بلند از کوه مثلاً ؎

دیده انداز پس کریوهٔ غیب
رب خود را بدیدهٔ لاریب (شمس اللغات)

[197] تحصیل اننت ناگ ؛ [198] مٹن (جونراج) ؛ [199] ملا احمد کشمیری۔ نیلمت پران کتابے است قدیم که مشتمل به حالات مقامات مقدسهٔ اهل هنود کشمیر است ؛ اخبار مصنف راجه ترنگنی پنڈت کلهن راجع به کشمیر قدیم از این کتاب ماخوذ است علم الاصنام کشمیر که بیشتر متداول سکان این دیار است از نیلمت پوران ماخوذ است هندوان این خطه نیلمت پوران را تصنیف راجه نیله ناگ (چشمهٔ ویری ناگ) که وقتے در شکل انسانی حلول کرده بود خیال می کنند۔ باعتقاد شاں کتاب مزبور در قدامت ثانی وید (کتب ہائے مقدسه اهل هنود) به شمار می رود لیکن پروفیسر بوہلر اء پیش از یک تصنیف قرن ششم یا هفتم میلادی خیال نه کرده است زیراکه نام مقامات ہا کشمیر مابین راجه ترنگنی و کتاب مزبور هیچ فرق دریافت نمی شود (این شنٹ جوگرافی آف کشمیر صفحه ۴۶) ؛ [200] سنه ۲۹۳۶ — ۳۰۰۵ ق م)

بر کریوۂ مذکور شہر بابل آباد کردہ بود و متصل دولت خانۂ خاص بُت خانۂ
مارتانڈی[۲۰۱] شور کہ بنیاد آں تا حال موجود است احداث نمود و از کوہستان
کھادر پارہ نہر آبی آوردہ میان شہر جاری ساخت۔ چوں نہر مذکور بہ
سبب یخ بندی مسدود شد فرزند او راجہ واسدیو درضمن شہر چاہی
وسیع وعمیق حفر نمود و بعد مرور دہور موفور شہر مذکور ویران وچاہ پریشان
گشت مردماں بر کنارۂ آں چاہ رفتہ از مغیبات سخنان می شنیدند
ومردم عوام عقیدہ پیدا کردہ بودند کہ دریں چاہ ہاروت و ماروت
دو ملک آسمانی معذّب ہستند بایں زعم مردماں جوق جوق نذرات ومبرات
گرفتہ بر کنارۂ آں چاہ رفتہ موجب تقرب کبریا و انجاح مدعای خود می
پنداشتند درسال ۷۸۱ھ[۲۰۲] جناب حضرت امیر کبیر قدس سرہ بہ تشریف
خاص ایں خطہ دلپذیر را اختصاص بخشیدہ فراز آں چاہ چندگاہ اقامت
فرمود۔ و از کیفیت چاہ کہ کمین گاہ شیاطین بود آگاہ گشتہ برای ہدم بنیان
بدعت آں چاہ را از سنگ بُت خانہ وخاک ویرانہ انباشتہ معدوم ساخت بعد
ازاں جناب میر محمد ہمدانی[۲۰۳] بہ قدوم خود ایں دیار را رشک فرخار گردانیدہ

۲۰۱ء ایں قدیم ترین آثار است کہ در کشمیر جنوبی یافت می شود۔ بت خانۂ مزبور بفاصلۂ
چہار میل بہ شمال اچھ بل واقع است۔ ہمہ عمارت از سنگہائے منقوش است و تا پنجاہ
گز بلند است۔ سنگہائے ایں بُت خانہ در طول نو گز و در عرض شش گز اند۔ وحیرت میشود
کہ بکدام طریقہ سنگ ہائے مزبور دریں جا آوردہ بر قرار کردہ اند" (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۴۱)

۲۰۲ء وصال آنحضرت در خطۂ پکھلی بمقام نبیر یا سوات بتاریخ ۶ ذی الحجہ ۷۸۶ھ شد
چنانچہ ازیں مصرعۂ تاریخی مستنبط شود۔

"قضا پیر کامل امیر کبیر"
۷۸۶ھ

۲۰۳ء بر صفحہ آیندہ

متصل آں چاہ مسجدے بنا فرمود و یکے از منسوبان خود در انجا نشانید آں بزرگوار عمر خود گذرانیده دراں جا مدفون گشت۔ فی زماننا مردم عوام مرقد آں بزرگوار را زیارت ہاروت و ماروت می دانند و کریوہ مذکور را صحرای بابل می گویند۔

کریوہ نونگری[۲۰۴] ۔ واقع در پرگنہ چھرات[۲۰۵] و شاورہ بلا اتصال جبال مرتفع طول آں تقریباً شش کروہ و عرض قریباً دو میل منقطع و مسطح زمین آں اکثر مزروع یک طرفش زرع شالی است از اشجار و خاربن خالی در باستان راجہ گلگندر[۲۰۶] بر سطح کریوہ مذکور شہر نونگر آباد کردہ بود بنا بران آں کریوہ را نونگری می گویند۔

کریوہ زینہ پورہ ۔ در پرگنہ اڈون[۲۰۷] سطح آں ہموار درمیان آں نشیب ہای بسیار و زراعت آبی و خشکے و اشجار و خار زار بے شمار و بر سطح آں دہات متعددہ آباد۔ سلطان زین العابدین در کریوہ مذکور زینہ پورہ آباد ساخت و بہ عمارات رفیع و کوشک ہای منیع دراں جا دار الحکومت خود طرح انداخت و برای جریان آب بہ مسافت ہفت کروہ سدّی متین مسمی بہ زینہ ستھو[۲۰۸] از پنجاہ درعہ تا صد درعہ رفیع و وسیع افراخت و بر سر آں از

(مسلسل) تاریخ قدوم آنحضرت درین دیار پر بہار ۷۹۶ھ گفتہ اند۔ گویند وقتیکہ آنجناب وارد کشمیر شدند سی صد کس از علماء سادات ہمراہ آنحضرت بودند۔ روز وفات آنحضرت سہ شنبہ ہفدہم ربیع الاول ۸۵۴ھ است (تاریخ حسن جلد سوم)

۲۰۴ھ نونگر تحصیل اونتی پورہ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸)

۲۰۵ھ علاقہ کامراج (این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر) ؛ ۲۰۶ھ ابو الفضل نامش در فہرست راجگان شامل نہ کردہ است ؛ ۲۰۷ھ کرالہ (راج ترنگنی) اڑھون (جونراج)

۲۰۸ھ ستھو بفتح سین و تشدید تا لفظ کشمیری بہ معنی سد ؛

آب سونی کلہ نہری جاری ساختہ کریوۂ مذکور آباد نمود۔ گویند دراں زمان جماعتہ فقیراں برمکان رسیدہ مربی ایشاں پادشاہ را بطریق امتحان گفت کہ فقیراں ہمسر پادشاہاں ہستند و دو پادشاہ در یک جا نہ گنجند پادشاہ برای رضای فقیراں ازاں مکان برخاستہ بمقام نوشہرہ[209] دار الخلافت اختیار نمود و بعد ترمیم عمارات آں جا خراب و سد مذکور منہدم و آب منقطع گشت۔

کریوۂ بیج بہاڑہ[210]۔ رفعتے است مختصر از ہر سو مقطوع در پیشیں زمان یکے از راجہای دوران بر فرق آں دار الحکومت کردہ بود۔

کریوۂ باباپور[211]۔ در پرگنۂ زینہ پورہ[212] متصل آڈون اقصای آں مسطح و ہوای آں مفرح در بلندی مشہور۔ نگاہش باطراف دور زراعت آبی و خشکی فراواں و قریہ ہای بسیار بر سر آں۔

کریوۂ خام پور[213]۔ واقع در پرگنۂ ناگام[214] بسیار وسیع در عرض راہ شوپیان[215]۔ زمین آں لایق زراعت آبی و خشکی خصوصاً جنس مونگ کہ دراں جا سیر دانہ و لذیذ و پُر قوت می باشد در وسط آں سرای علی مردان خان[216] موجود۔

---

۲۰۹ بہ شمال سرینگر بہ فاصلۂ چہار میل ؎

۲۱۰ تحصیل کولگام۔ بیجباڑہ قصبہ ایست بزرگ در جنوبی کشمیر بنیادش راجہ وجے (ق م ۱۰۶-۱۱۴) نہادہ است تعداد سکان ۴۲۴،۴ نفر (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۷ و ۱۱)

۲۱۱ تحصیل کولگام۔ ایضاً ؎ ۲۱۲ جنیا پور (جونراج) ؎ ۲۱۳ تحصیل کولگام

۲۱۴ ناگرام (جونراج) ؎ ۲۱۵ جنوبی کشمیر آبادی ۲،۱۱۴ نفر (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸ و ۱۱) ؎ ۲۱۶ در عہد شاہ جہاں دو مرتبہ حاکم کشمیر بود۔ بار اول در ۱۰۵۱ھ مطابق ۱۶۴۱ء و بار دوم ۱۰۶۰ھ مطابق ۱۶۵۰ء ؎

کریوهٔ ناگام - در عرض راه چرار ربیع و وسیع قابل زرع للمی[۲۱۷] بے آب و در وسط آں چشمهٔ انیل ناگ[۲۱۸] هولناک بُود الحال مفقود ۔

داموددر ۔[۲۱۹] از سرینگر به فاصلهٔ پنج کروه جانب جنوب واقع در پرگنهٔ اچهه[۲۲۰] طول آں قریب هفت میل و عرض آں دو میل از هر سو مقطوع وهموار و در وسط آں نشیب های بسیار خالی از اشجار و خار زار بے آب ۔ زراعت اجناس ربیعی و خریفی باآبیاری باراں سیر دانه و پُر قوت می باشد۔ "قف"۔ میگویند که راجه دامودر[۲۲۱] بالای آں شهر دمودر آباد کرده بُود۔ روزی بنام روح پدر خود طعامے ترتیب داده خود برای تغسیل سوی بهت رفت و بیرون درش دو فقیر برهمن از و طعام خواستند راجه گفت صبر کنید تاکه من از بهت غسل کرده می آیم ۔ برهمناں دریای بهت در پیش او حاضر کردند راجه خرق عادت شاں سحر پنداشته بر سوی بهت در گذشت ۔ برهمناں گفتند ترا شکل مار خواهد شد به گفتن شاں راجه به شکل مار مسخ گشت و بر سطح کریوه متوحش ماند ۔ برهمناں گفتند اگر کسی کتاب باگوت گیتا در یک روز پیش او بخواند به شکل خود باز آید و در عرصهٔ یک روز کسے نه توانست خواند و راجه به شکل مار مانده بسیار مدّت زنده بُود بعضے کساں او را می دیدند بنا براں کریوهٔ

۲۱۷ للمی به تشدید لام دوم به معنے زمین خشک ؛

۲۱۸ تحصیل سری پرتاپ سنگھ پوره ؛

۲۱۹ در "جموں و کشمیر سٹیٹ" ایں مقام "دامودر" آمده است ۔ تحصیل ایضاً ؛

۲۲۰ اِک شکا (راج ترنگنی)

۲۲۱ مُراد از دامودر دوم (۱۳۰۲ ق م) است ؛

مذکور را دامودر وڈر نام کردہ اند۔ والعہدۃ علی الرّاوی۔

کریوۂ کھوشی پورہ[۲۲۲]۔ رفقے است مقطوع میل در میل از سرینگر سمت مغرب برلب ہاکورسر سلطان زین العابدین بر سر آں عمارات رفیع آباد کردہ بود۔

کریوۂ ہانجک[۲۲۳]۔ متصل کریوۂ خوشی پورہ دور آں قریب سہ میل مقطوع زراعت خشکی قلیلی متکوّن گردد۔ فقط۔

کریوۂ بڈگام[۲۲۴]۔ واقع است در پرگنۂ دین سو مقطوع وسعتش فرسنگ در فرسنگ خواہد بود و بر سطح آں دہات موفور مزروع۔

کریوۂ چھندپورہ[۲۲۵]۔ واقع است در پرگنہ مانچھاموں[۲۲۶] بسیار وسیع آب رس و دہات متعددہ بر آں موجود۔

کریوۂ مکھ ہامہ[۲۲۷]۔ بطوالت دو سہ میل در پرگنۂ مانچھاموں بے آب و مقطوع متصل کوہ دارا واقع است۔

زبرہ وڈر[۲۲۸]۔ پشتہ ایست در پرگنۂ دین سو بطوالت سہ چہار کروہ و پہنائی دو سہ کروہ پشت بکوہ اشجار و خارزار انبوہ۔

کریوۂ پٹن[۲۲۹]۔ پشتہ ایست دسیع بر سطح آں دہات بانگل[۲۳۰] آباد

---

[۲۲۲] تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ ؛ [۲۲۳] ایضاً ؛

[۲۲۴] تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ؛

[۲۲۵] سٹائن از ذکر نامش خاموشی اختیار کردہ است۔ امّا در تصنیفات قدیم مثل آئین اکبری و واقعات کشمیر نام ایں پرگنہ بہ ہمیں شکل موجود است ؛

[۲۲۶] تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ؛ [۲۲۷] ماکسرام (این شٹنٹ جیوگرافی)

[۲۲۸] تحصیل پرتاپ سنگھ پورہ ؛ [۲۲۹] ایضاً ؛ [۲۳۰] ایضاً ؛

و بہ سبیل نہرہا فصل شالی در بعضے جاہا متکون گردد و فصل خریف بہ غایت جید دبالیدہ می باشد۔ دیوان نہال چند بر سر آں قریۂ نہال پور آباد نمود۔

کریوۂ کریری۔ واقع در پرگنۂ کردہن[۲۳۱] پیوستہ بہ کوہ بسیار طویل قابل زراعت آبی و خشکی در وسط آں زیارت سید حاجی مراد موجود۔

کریوۂ اشکورہ[۲۳۲]۔ واقع در پرگنۂ کردہن بسیار وسیع و فسیح قابل زراعت بعضے آب رس بر سر آں قریہا آباد و اشجار و خاربن انبوہ متصل بکوہ۔

کریوۂ واگب[۲۳۳]۔ واقع در پرگنۂ کردہن از ہر سو مقطوع بے آب زراعت خشکی موفور بغیر اشجار و خار زار مشہور۔

کریوۂ بنڈہ پورہ۔ واقع در پرگنۂ کوہامہ[۲۳۴] آب رس پشت بہ کوہ زراعت شالی و اجناس انبوہ بر سر آں باغ بادام و چندر ہا و آسیاہا برای استعمال شالی از تعمیرات مہاراجہ گلاب سنگھ[۲۳۵] موجود است۔

کریوۂ صفاپور۔ واقع در سایر المواضع[۲۳۶] پائین بر کنارہ چشمہ مان سر آب رس لایق زراعت شالی و اجناس متصل بکوہ و قریہ صفاپور در وسط آں۔

کریوۂ کرہامہ[۲۳۷]۔ واقع در پرگنۂ لعل متصل با کوہ آہک ٹینگ بسیار وسیع آب رس قابل زرع چند قریہ بر سر آں آباد است۔

---

۲۳۱ نام قدیم کردہن کرودھنہ است (ابن شٹنٹ جیوگرافی) واقع در تحصیل مزبور۔

۲۳۲ تحصیل بارہ مولہ ؛ ۲۳۳ ایضاً ؛

۲۳۴ اوتر مچھی پورہ تحصیل۔ نام قدیم کوہامہ "کوہ یاسرم" است (ابن شٹنٹ جیوگرافی)

۲۳۵ متوفی ۱۸۵۷ء مہاراجہ گلاب سنگھ در فوج مہاراجہ رنجیت سنگھ رتبۂ سوارے داشت۔ بعد ازاں حاکم جموں گشت۔ از انگلستان ریاست کشمیر بعوض شصت لک خرید کرد و ہمیں سلطنت در عالم است کہ بفروخت قایم شدہ ؛ ۲۳۶ تحصیل سرینگر ؛ ۲۳۷ ایضاً ؛

واج وڈر[۲۳۸] - در پرگنۂ لعل متصل باکوہ فشل تونگ اکثر لایق زراعت خشکے قلیلی آبی درختان زرد آلو برسر آں فراواں از مغز آں نفع می یابند زیر دامن آں جوی شاہی کہ در سرینگر می رسد جاری است۔

کریوۂ پاندرح[۲۳۹] - از باغ ملا شاہ تا محلۂ سورہ بہ طوالت سہ کروہ قابل زراعت آبی و خشکی۔ کنارۂ تالاب آنچار سر واقع و در عہد شاہان چغتائیہ برسر آں باغات بسیار معمور شدہ بود۔

کریوۂ چندری - در پرگنۂ دچھن پارہ متصل موضع کنل ون طول آں تخمیناً چہار میل و عرض یک میل آب رس برسر آں دہات بسیار آباد۔

کریوۂ دیوہ پور[۲۴۰] - در پرگنۂ سیرہ[۲۴۱] سمن واقع است۔ وسعت از سہ چہار میل افزوں۔ درمیان آں بطایح[۲۴۲] بسیار موجود۔

گوس ڈڈر - در پرگنۂ چھراٹ واقع است برسر آں دہات موفور آباد

ڈڈِ وڈر - در پرگنۂ دچھن پارہ[۲۴۳] متصل موضع عرہامہ برسر آں دہات آباد۔

کریوۂ پانپور - در پرگنۂ وہو[۲۴۴] از ہر سو منقطوع یک طرف آں دریای بہت و جانب دیگر تالاب و درمیان آں فاصلہ ہائی نشیب و فراز واقع بے آب لایق زراعت اجناس اکثر ازاں جملہ قریب یک ہزار و دوازدہ

---

۲۳۸ ایضاً ۲۳۹ ایضاً ۲۴۰ تحصیل پرتاب سنگھ پورہ ۲۴۱ دران شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر نام ایں پرگنہ چنیں یافتہ شد۔ ۲۴۲ بطیحہ بفتح طاء و جائے غیر منقوط نشستن گاہ آب کہ در سنگ ریزہ باشد۔ کذا فی شمس اللغات۔ ۲۴۳ تحصیل اونتی پورہ۔ نام قدیم دچھن پارہ "دکشن پارا" است در ان شٹنٹ جیوگرافی۔ ۲۴۴ ایضاً ابوالفضل ایں را وہی نوشتہ است۔ بروایت راج ترنگنی نام قدیمش "کھنددی" بود۔

بیگہ زمین قابل زرع زعفران است کیفیت آں بجای خود گفتہ آید۔

اراضی کشمیر

ساحت کشمیر برسہ درجہ منقسم گردد یکے زمین مسطح وہموار دوم درہ ہای کوہسار سوم دامنۂ کوہ ہا و کریوہ ہا۔ درجہ اول اوسط کشمیر میدانی است مستطیل مسطح وہموار فارغ از رمال و احجار و خالی از مغاک و خارزار طول آں از چشمۂ اچھہ بل[۲۴۵] تا منتہای پرگنہ زینہ گیر[۲۴۶] تقریباً پنجاہ کروہ و عرض آں بدرجۂ اوسط تا ہشت کروہ زمین آں قابل زراعت آبی و تلمی خاک آں خاکستری رنگ بسیار پر قوت فصل آں بیر دانہ و بالیدہ پیداوار آں افزوں از زمین ہای بلند دو چند یا سہ چند۔ و در اطراف و اکناف آں تالاب ہا و سرہای[۲۴۷] وسیع مثل تالاب اولر و تالاب ڈل و آنچار سر و مانس سر و پماسر و ہاکور سر و خوشحال سر وغیرہ آب خیز ہا و آب گیر ہا و نیستان و لوخ[۲۴۸] زار ہا واقع۔ و در وسط آں شہر سرینگر مشہور۔ بالا و پائین آں دہات موفور معمور۔ و درمیان ایں سطح دریای بہت ہمیشہ جاری میباشد۔ و در بعضی سنین دریای مسطور طغیانی گشتہ سطح مذکور را سیلابے گرداند۔ عمارات شہر ہم بحادثۂ طغیان آں بارہا ویران گشتہ است و آبادی دہات و مزروعات خصوصاً پائین شہر اکثر تلف میسازد۔

درجہ دوم۔ از کوہستان حوالی کشمیر پوزہ ہای کوہسار درمیان سطح ہموار

---

[۲۴۵] تحصیل اننت ناگ [۲۴۶] جو نراج تبلفظ ہندی "جیناگیر" نوشتہ است [۲۴۷] سرد بفتح سین و سکون را بمعنی تالاب بزرگ ماخوذ از لفظ سنسکرت سرد و ربفتح سین ورا و سکون داؤ دفتح داؤ ثانی و سکون را۔ [۲۴۸] گیاہے است کہ از دبوریا می بافند۔

ہر سو کشیده اند و درمیان آں دہات موفور مسر فوع فصل آں در قوت و بالیدگی و افزدنی بدرجۂ اوسط۔

درجہ سوم۔ دامنہ کوسارہا و کریوہ ہا و پشتہ ہا است کہ در سطح ہموار تا دور کشیده از یک صد تا دو صد فٹ انگریزی از درجۂ اول مرتفع گشتہ اند و اکثر مسطح و ہموار قابل زراعت آبی و خشکی میباشد فصل پیداوار آں در قوت و بالیدگی و افزدنی بدرجۂ سوم یافتہ می شود درمیان آں در بعضے جاہا زمین سنگلاخ و خارستان و مغاک و خراب ہا موجود۔

غارہای کشمیر

غار منڈا[۲۴۹] - درمیان پرگنۂ شاہ آباد از قصبۂ ڈورہ سمت جنوب بہ مسافت سہ میل قریب موضع منڈا بر کمر کوہ بانہال شگفت غاری است کہ از دہان آں غار میان تاریکی بہ مشاعل انوار اندک پیش رفتہ دو راہ بہ نظر می آیند ازاں جملہ یک راہ بطرف چپ بہ غایت خایف و ہولناک است رفتن آں راہ متعسر گردد۔ دوم راہ پیش رو بعد مسافت اندک در نفس آں غار حجرہ ایست و میان حجرہ سرچشمۂ عجیب پیدا است کہ آب از دہان غار بیروں ہمی آید نہایت عذب و شیریں و خنک یافتہ می شود و از سقف آں حجرہ قطرات آب ہمیشہ متقاطر می باشند کہ بہ باعث برودت محل فوراً منجمد گردد مردماں ڈنگالۂ آں بسان نبات دراں جا می خورند و مورخان کشمیر می نگارند کہ ڈنگالۂ مذکور از غار کشیدہ مثل حجر می شود غلط صریح است۔

غار آری رای۔ غاریست مشہور واقع در موضع بومہ زوہ پرگنۂ مٹن زیر دامن کریوہ جانب شمال منتہای آں را کسے نمی بیند عرض آں پنج درعہ و

[۲۴۹] قدیم "دیر" در جنوبی کشمیر۔

ارتفاع آں چہار درعہ دکسرے در اطراف آں غار حجرہ ہاست گویا معابد ریشیان بودہ است و درمیان یک حجرہ صورت قبر معائنہ گردد۔ الحال تمامی آں غار در تصرف شب پرہ ہاست موجب آں طبیعت متنفر و دخول دراں متعسر گردد۔

حیدر ملک چاڈورہ در تاریخ خود[۲۵۰] می نگارد کہ بقصد تحقیق دراں غار در آمدم و دوازدہ نفر چراغ ہا بدست گرفتہ و یک یک آثار روغن بہر کدامی سپردہ مابین یک تیر پرتاپ فاصلہ ہر مشعلے بودہ چوں مسافتے بعید قطع شد دریک گنبدے ارتفاعش بیست گز بودہ و دورش پنجاہ گز دیدہ رسیدیم۔ چہار راہ بہ نظرم درآمدہ جانب راست[۱] راہے مار پیچ دار و از جانب[۲] چپ راہے و بالا[۳] روبہ راہے و راہ پیش طرف پائین می نمود یعنی بابل باسفل بود دریں ہر سہ راہ دلیری نتوانستیم۔ امّا سنگے در راہ پائین روبہ بہ جہنمہ

۲۵۰ھ تاریخ کشمیر صفحہ ۱۰۶ مملوکہ کتاب خانہ "تحقیقات علمی" حکومت جموں و کشمیر نمبرہ ۳۴ فہرست فارسی و عربی مخطوطات جب قول اے سی استوری مؤلف ببلیوگرافی آف پرشین لٹریچر حصہ دوم چھاپ شرکت لوزاک لندن صفحہ ۶۸۰ "تاریخ مذکور در ۱۰۲۷ھ مطابق ۱۶۱۸ء آغاز شدہ در ۱۰۳۰ھ مطابق ۱۶۲۰ء اختتام پذیر شد۔ تاریخ کشمیر از ابتدائے ازمنۂ قدیمہ تا عہد جلال الدین اکبر علے سبیل الاختصار مشتمل بر وقائع تاریخی کشمیر است۔ کتاب مذکور خلاصہ "راج ترنگنی" است لیکن در عہد اواخر مصنّف اضافہ معتدبہ از جانب خود نمودہ است۔ تاریخ ملک حیدر چاڈورہ از ماخذہائے معتبرۂ تاریخ کشمیر بہ شمار می رود۔

مصنفش ملک حیدر پسر ملک حسن بن ملک محمد ناجی باشندۂ چاڈورہ از مضافات سرینگر متصل قریۂ دھتورہ پرگنہ ناگام بود۔ خاندانش از شرفائے کشمیر بودہ است شخص مذکور کہ ابیش بیست و چہار سال در ملازمت یوسف شاہ چک (۱۵۸۵/۹۹۳ — ۹ — ۱۵۷۸/۹۸۶) ھ تاجدار آخرین کشمیر بود۔ دبا و در جلا وطنیش بطرف بنگال (بقیہ برصفحہ آیندہ)

امتحان غلطانیده شد تا یک گری[۲۵۱] آواز فرو رفتن آں سنگ در گوش می رسید و از سقف گنبد وغیرہ آبے می چکید - اندک زمین تر شده بود دراں حین خبر دار کردند که روغن کم تر مانده باز ہماں راہ برگشته بیروں آمدیم -

صاحب تاریخ می نگارند که راجه اری رای المعروف سندیمان[۲۵۲] ترک سلطنت نموده و پوست آهو پوشیده درمیان آں غار درآمد - آنگاه واپس نرسید بنا براں آں غار را آری رای نام نهاده اند - بعد او راجه رنادت باتفاق رانی خود در غار مذکوره داخل گشت و اثرے از آنها پدیدار نشد -

غار امرناتھ[۲۵۳] - در کوهستان پرگنه دچھن پاره سمت شرقی بالای کوه غاریست عجیب طول آں پنجاه درعه عرض ہمیں قدر ارتفاع بسی درعه تا سی و پنج درعه و از عرصهٔ روزگار برف و یخ بالوان بسیار دراں جا موجود است که گاہے شعاع آفتاب نمی بیند - مؤرخان کشمیر می نگارند که از سقف آں غار قطرات آب متقاطر گردد و به مطابق مدّ و جزر دریای محیط در تزاید

(مسلسل) در جاگیرش رفاقت کرد - حیدر ملک صاحب سیف هم بود - چنانچه در جهے که خلاف راجه بلبهدر روانه کرده شد - حیدر ملک بحیثیت سالار فوج کامیاب شد - در سنه ۱۶۰۷م / ۱۰۱۶ھ ملک حیدر چاڈوره مهر النساء (بعدهٔ نور جهاں) را بعد از قتل شوهرش شیر افگن خان محافظت کلی نمود - جهانگیر بصلهٔ خدمات او بانقاب چغتائی و خطاب رئیس الملک بنواخته حاکم کشمیر مقرر فرمود - (تفصیل مخطوطاتش درسابق تحت حاشیه نمبره ۱۹ درگذشت)

۲۵۱ھ مفرس گھڑی هندی - بمعنی ساعت - ۲۵۲ھ پسر راماننداد بود - بانی شهر سندمت نگر است - شصت و پنج سال حکومت کرده درگذشت ÷ ۲۵۳ھ برائے تفصیل رجوع کنید بحاشیه نمبره ۱۴۲ ÷

نورماه به تقاطر آب در کنج آں غار پیکرے از یخ تا سقف منجمد گردد۔

اہل ہنود آں را لنگ مہادیو می دانند و در نقصان ماه تقاطر آب موقوف گردد و صورت یخ ذوبان پزیرد و در ایامیکہ ماه تحت الشعاع می باشد از یخ بست اثرے موجود نماند۔ گویند در ہر ماه ہم چناں متصور گردد۔ باز ذوبان پزیرد۔

امّا محققان یورپ نفی آں می سازند و برہمنان و سادھواں و سنیاسیان و گوسائیاں[۲۵۴] از بلاد ہندوستان وغیره اطراف برای زیارت آں مکان بہ مشقت فراواں بتاریخ ساون سودی پانزدہم می روند۔

غار بازار ہوی۔ در موضع بوتو پرگنۂ کوہامہ بالای کوه آہام متصل زیارت سنگ بی بی صاحبہ غاریست طویل کہ منتہای آں را از افراد بشر کسے ندیده از جوف آں نہرے قدیم جاری می باشد۔

غار کوپہ داره۔ در پرگنۂ دچھن پاره در موضع کوپہ داره غاریست تاریک کہ درمیان آں کسے نمی رود۔ گویند در جوف آں غار شیخ زین الدین[۲۵۵] ریشی مدّتے خلوت نشین شده بود۔

---

[۲۵۴] ہر سہ اخیر طائفہ انداز درویشان ہنود تارک الدنیا کہ گیسو دراز و ژولیده مو باشند۔

[۲۵۵] ابو الفضل در آئین اکبری غار مذبور را در عیش مقام پرگنۂ کھاور پاره نشان داده است۔ شیخ زین الدین ریشی خلیفۂ ثانی حضرت نور الدین نورانی است۔ مولد اصلی وے موضع باندر کوٹ خطۂ کشتوار است۔ در حالت کفر زیا سنگھ نام داشت و از قبیلۂ راجہائے آندبار بود و بر دست بابا بام الدین مشرف اسلام شده در وے استقامت کرد و از عابدان این دیار گشت۔ گویند کہ بعد دوازده سال ریاضت دہنۂ غار از سنگ بستہ کرده غائب شد و تا این دم از وے نشان نہ یافتہ اند ؛

غار بیروه۔ متصل قصبۂ بیروه غاریست به غایت طویل که نهایت آن کسی ندیده۔ گویند انبود نام عابدے بُود مرتاض بمعۂ دوازده شاگرد خود که همه ها بید خوان بُودند در آن غار داخل شده بازگشت نه رسیدند۔ اندرون آن غار چاهے است به غایت عمیق۔

احجار کشمیر

سنگ بلور۔ در پیشین زمان سنگ های بلور از جبال دچهن پاره و ییلاق پرگنۂ لعل فراوان یافته اند و دریں زمان بعضی اوقات مردم شبان و سیاحان دانه های بلور از ییلاق های مذکوره می آرند و در سال ۱۹۴۰ سنه ہجری از کوهستان لعل کان بلور بر آمده بُود باز مفقود شد۔

سنگ موسی۔ از موضع کهربوه شار پرگنۂ وهو سنگے سیاه رنگ و صاف و شفاف و ملائم می آرند نگین ها و اشیا های عجیبه ازاں تیار می سازند۔ بعضی آں را سنگ پتادل می گویند۔

سنگ چقماق۔ که آں را حجر النار می گویند از موضع کهربوه شار یافته می شود۔

سنگ نلچین۔ از پرگنۂ دچهن پاره موضع مامل سنگی سرخ نما که بسیار ملائم می باشد می آرند ظروف و کاسه ها ازاں درست می سازند حکم سفال دارد۔

سنگ دالم۔ سنگے است بسیار نرم در شاه آباد متصل ویرناگ زرگراں کوفته و بیخته ظروف برای گداختن زر و نقره تیار می سازند

سنگ شیشه و کاچ۔ از سندلار متصل دُدرهامه سنگ های صغیر

---

۲۵۶ "بید" کتاب الهامی اہل ہنود و ایں در شمار چهار است۔ رگ وید، سام وید، یجر وید۔ اتهر وید۔

که مدوّر و خوش نما باشند فراهم کرده در کوره بآتش گداز کرده شیشه و کاچ می سازند۔

سنگ گچ۔ از قصبهٔ باره موله[۲۵۷] درمیان گلخنها پخته کرده به شهر می آرند بسیار صاف و سفید می باشد۔

سنگ چُونه۔ در کشمیر بسیار یافته می شود اوّل از کوه آهاٹینگ که تمام از سنگ چُونه مخلوق است ده بیست گلخن چُونه بیزان در ذیل آں موجُود است۔ دوم در موضع اجس پرگنهٔ کوہهامه۔ سوم در موضع زچل ڈاره پرگنهٔ کھچی پوره۔ چهارم در قصبهٔ باره موله۔ پنجم در قصبهٔ انت ناگ ششم در پرگنهٔ دیلوه[۲۵۸]۔

سنگ سماق۔ در کشمیر بسیار موجُود۔

سنگ فرشی۔ از کوه باره موله بسیار می آرند۔ برای فرش حمام ها وغیره مصروف می دارند در پرگنهٔ لعل از موضع نونر پیترهای صاف بهم می شوند۔

معادن کشمیر

گویند در پاستان کان های فراواں میان کوهستان کشمیر ظاهر شده بُود دریں زماں مفقود است همگی کان آهن موجود۔

کان زمرد۔ میگویند بر فرق کوه هرموکه کان زمرد موجود است موجب آں هر جا که قلعهٔ رفیع کوه هرموکه به نظر می آید در آنجا لدغ مار واقعی مهلک نمی گردد۔ بلکه افعی و مار آں جا ظاهر نمی باشد[۲۵۹]۔

---

[۲۵۷] قصبه ایست به شمال کشمیر۔ تا در سنه ۱۹۴۷ء قبل از تقسیم هند درمیان بهارت و پاکستان مرکز تجارت بُود اما اکنوں در وے فرق عظیم واقع شده است۔ آبادی ۶,۵۹۹ نفر۔ [۲۵۸] قدیم دیواسر علاقهٔ مراد۔ [۲۵۹] در واقعات کشمیر صفحه ۲۶۸ در بیان عجائب و غرائب کشمیر مذکور است:۔ (بقیه بر صفحه آینده)

کان زر - قریب صد سال می گذرد که مردم دراس از کوہستان زوجہ بال شرق رویہ برکنارۂ دریا کان طلا یافتہ بودند چندی بداں مشغولی داشتند -

"قف" - روزے پیکرے از طلا کہ ہر دو دست او نقصان بود دریافتند و برای تقسیم بزخم تیر مضروب ساختند - ناگاہ پیکر مذکور از کنارۂ دریا بالا برجستہ خود را درمیان دریا انداخت فوراً از بالای کوہ لختۂ سترگ فرود آمدہ کان مذکور مستور نمود - شگفتے ہست لیکن دل پذیرد - آئین اکبری می نگارد کہ از دریای اباسند و رود پدمنی کہ از چیلاس می آید و از دریای کرشنہ گنگا ریگ طلا دریابند - یکے بہ خاک شوی بدست آرند - دوم پوست بلند مو در آب بگسترند و براطراف آں سنگ نہند تا آب نہ برد - پس از دو روز برداشتہ بآفتاب بگذارند چوں خشک شود برافشانند و زرّیں ریزہ دریا بند فقط -[260]

کان نقرہ و مس - انس صاحب در تاریخ خود می نگارد کہ در ملک کشمیر کان نقرہ و مس و قلعی موجود است گویند در کوہستان عیش مقام کان مس[261] ہویدا گردد و خرچش بسیار و آمدنی کم -

کان آہن - در ملک کشمیر از چہار جا حدید می برآید یکے در قریۂ پُشر

{مسلسل} دراں پرگنہ کوہے است بلند ہرموکھ نام تا ہر جا کہ قلہ در نظر است مار وکثر دم نمی باشد - حقیقت الامر آنکہ بر فرق او کان زمرد موجود است و خاصیت کان زمرد ایں است کہ سمیت مار وکثر دم زائل گرداند -"

۲۶۰ - آئین اکبری جلد دوم مترجمہ ایچ - ایس - جیرٹ صفحہ ۳۶۵ اما در شے بجائے پدمنی "پدمتی" مذکور است ؛

۲۶۱ - "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۱۰ اما در وے فقط ذکر "کان مس" آمدہ است ؛

پرگنۂ کوٹھار وصوف[۲۶۲] پرگنۂ برنگ نہایت صاف و ملائم دوم در موضع کہر پوشار پرگنۂ دیچہ بدرجۂ اوسط سوم در موضع ہردون پرگنۂ زینہ گیر بشور و خراب۔ چہارم در موضع ژدہن[۲۶۳] پرگنۂ شاہ آباد۔

کان گوگرد۔ در کشمیر بسیار چشمہ ہاست کہ از آب آں بوی گوگرد یافتہ می شود۔ موجب آں دانستہ اند کہ از غور آں چشمہ ہا کان گوگرد خواہد بود۔ می گویند کہ در کوہستان غربی کامراج کان گوگرد بسیار است چنانچہ در پرگنۂ چھچی پورہ زیر دامنۂ کوہ بعضے اوقات از زمین دودہی بر آید شبانہ شعلۂ آتش یافتہ می شود اہل ہنود آں را سویم میگویند و مظہر جوالامکھی[۲۶۴] میدانند وہنگام ظہور آں ہنود جوق در جوق در آں جا رفتہ نیایش آں می سازند و برنج و آب در باسن[۲۶۵] کردہ میان چھقر[۲۶۶] میگذارند۔ و در ساعتے طعام پختہ می شود اوقات ظہور آں چیزے مقرر نیست فرقہ اسلامیہ آں را کان گوگرد پندارند و اہل یورپ کان انگشت انگارند۔

کان سرمہ۔ در پرگنۂ کہاورہ موضع بونیار کان سرمہ موجود است۔

چشمہ سار کوہستان کشمیر۔ در بلاد کشمیر سرچشمہ ہای کثیر در کوہ وصحرا بہر جا دلپذیر است ازاں جملہ بعضے چشمہ سار نامدار کہ بالائی کوہسار بہ سبیل رود بار فیض بخش ایں دیار است یاد کردہ می شود۔

---

[۲۶۲] صوف نام مقام۔ برنگ در اصل بھرنگا بود۔ از امتداد زمانہ نام اصلی اش از اذہان محو شدہ برنگ شد۔ ان شنٹ جوگرافی صفحہ ۲۲۰ ؞

[۲۶۳] در نسخۂ دیگر بجائے "ژدہن" "ژدبگ" یافتہ شد ؞ [۲۶۴] کوہ آتش فشان ؞

[۲۶۵] ظرف خاکی ؞

[۲۶۶] چھقر بضم چ و تشدید قاف در ہندی چشمہ را گویند (جامع اللغات اردو)

ہرموکٹہ گنگا

دریلاق پرگنہ لعل[۲۶۷] از سرینگر بفاصلہ پنجاہ میل بجانب شمال زیر دامنۂ شرقی کوہ ہرموکھ واقعست۔ شکل آں مربع و مستطیل۔ اضلاع آں تقریباً پنج میل و در وسعت و فسحت از جملہ سرچشمہ ہای جبالی بے عدیل۔ ہمیشہ باب زلال مالامال۔ در وسط آں لخت ہای برف بہر سو سیال۔ ہنود آں را متبرک دانستہ۔ استخوان ہای مردگان خود دراں می ریزند[۲۶۸] و بھادون سودی ہشتم[۲۶۹] دراں جا میلہ[۲۷۰] می باشد۔

کانہ سر۔ چشمہ ایست بالاتر از ہرموکٹہ گنگا[۲۷۱] بجانب شمال و در تابستان

---

[۲۶۷] مراد از "لار" است۔ بنا بر روایت راج ترنگنی نام قدیمش "لوہارا" بود ؛

[۲۶۸] ابوالفضل ہمیں روایت را بہ قدرے اختلاف چنیں بیان نمودہ است :۔

"لار پرگنہ ایست کہ بر سرحد تبت کلاں واقع است بطرف شمالش کوہے است بلند از ہمہ کوہ ہائے گرداگرد۔ در زیر دامنش دو چشمہ ہا اند کہ مابین آں ہا فاصلۂ دو گز شمردہ اند۔ امر حیرتناک دریں باب این است کہ آب یک از انہا بغایت سرد است و دوم بغایت گرم۔ ہنود دیں ہر دو چشمہ ہا را بغایت متبرک می دانند و استخوان ہائے مردگان را کہ بآتش خاکستر شوند دراں می ریزند۔"

(آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۰)

[۲۶۹] ہشتم ماہ بھادون ہندی (مطابق اگست و ستمبر تقویم انگلیسی) کہ دراں مہتاب طلوع شود اہالیان ہند قدیم ہر ماہ تقویم قمری را بدو حصہ مساوی تقسیم کردہ بودند شدی و بدی حصہ اول پانزدہ روز روشن است و حصہ دوم پانزدہ تاریک ؛ [۲۷۰] میلہ بفتح میم و سکون "یا" بہندی "جشن" را گویند ؛

[۲۷۱] منبع اش کوہ ہرمکھ مذبور (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۶) ؛

قطعات برف در نفیس آں گردندہ آب آں بآب گنگا لاحق می شود و نیز متصل آں از فرق کوہ ہرموکھ پنج نہر آب جاری گشتہ بآب گنگا ملحق می شود۔ ازاں جملہ نہریست کہ آب آں سفید مثل شیر می باشد و نہر دیگر را آب سرخ نما بنظر می آید و یک نہر دیگر صاف و زلال۔

نند کالو[۲۷۲] متصل ہرموکٹہ گنگا سمت جنوب دو چشمہ مانند دو چشم ہمدوش یکدیگر اند آب نند وصاف و آب کالو سیاہ گون ہنود ایں دو چشمہ را برادران گنگا پند اشتہ متبرک می دانند

کولو سر[۲۷۳] میان کوہ ہمیشہ دالہ و ہرموکٹہ گنگا آبش مصفا و نیلگون بنظر می آید آب ہائی ایں چشمہ سارہا بہ حیثیت اجتماع بر منبع رود بارکرانکہ ندی ہست

اش قبر۔ دو چشمہ است متصل یک دیگر از کولو سر سمت جنوب آب یک گرم است و دوم سرد۔ باعتقاد ہنود دو چشمہ دو قطرۂ اشک بانا پاروتی است کہ دراں جا افتادہ است اشہ قبر بمعنی قطرات اشک آب ایں دو چشمہ گاہی جاری نمی شود۔ فقط

ستہ سر[۲۷۴] ہفت چشمہ است متصل یک دیگر بر کوہ زوجہ بال از ہرموکٹہ گنگا بہ فاصلۂ ہشت میل سمت شمال آب ہائی آں چشمہ ہا دو حصہ می شود یک حصہ بجانب جنوب بارود کرانکہ ندی لاحق می گردد و حصہ دوم زیر سنگلاخ راستہ بل سمت شمال تا دور مخفی می گذرد۔ ازاں جا بآب کوہستان دیگر شامل رودے بہم رسد و آں رود در ذیل کوہ وگنی در دہان غارے داخل گشتہ مستور گردد۔ میگویند کہ ہماں آب از چشمہ الرناگ در عہد گذشتہ

---

۲۷۲ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ؛ ۲۷۳ جموں اینڈ کشمیر کولا سر صفحہ ایضاً

۲۷۴ ایضاً لیکن در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ایں قدر تفصیل نیست کہ حسن بیان نمودہ است

جوشیدہ شہر سندمت نگر را غرق گردانیدہ است چنانچہ یکے از راجہای پیشین سبوس شالی در رود مذکور برائی امتحان انداختہ از چشمہ اُلرناگ ظہور نمود۔ واللہ اعلم بحقائق الامور

ڈوڈھہ سر۔ چشمہ ایست مدّور در بلاق پرگنہ لار[۲۷۵] آب آں باب کرانکہ ندی شامل گشتہ در سند لار پیوندد۔

پرآن گنگ۔ یعنی گنگ کہنہ واقع در کوہستان پرگنۂ لار۔ گویند در سابقہ زمان ہندواں استخوان مردگان خود را دراں می انداختند بتاثیر کلجوگ خاصیت آں در ہر موکٹہ گنگا مبدل گشتہ چشمہ مذکور را آب نقصان یافت کہ از عمق آں سنگ ہا نمودار شد۔ الحال قلیلے آب ازاں جوشیدہ شامل کرانکہ ندی گردد۔

مس ٹھوکر۔ چشمہ ایست بالای کوہ گنڈ سر سنگھہ آب آں در سند لار شامل گردد۔

برہمہ سر۔ چشمہ ایست بر گوشۂ مرغزار مہالشہ مرگ[۲۷۶] اہل ہنود آں را متبرک دانستہ اند آب آں منبع رودبار برہمہ سر گفتہ اند کہ بہ مقام وسن با سند لار ملحق گردد۔

کرشنہ سر۔ چشمہ ایست در کوہستان پرگنۂ لار۔ گویند ہمیں چشمہ منبع کرشنہ گنگا ست۔[۲۷۷]

دشنہ سر۔ کولابیست در مرغزار دشنہ سر قریب کرشنہ سر در جوف آں سنگے وسیع نمودار است اہل ہنود آں را مندرِ

---

۲۷۵ در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶ منبع اش کوہ ہر مکھ

۲۷۶ در کوہ مہادیو جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ مذکور

۲۷۷ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۷۔ کرشنا گنگا بناء بر کتاب مذکور نزد دو میل (سرحد مغربی کشمیر) شامل دریائے جہلم گردد۔

بشن[۲۷۸] جی پندارند آب آں در کرشنہ گنگا[۲۷۹] لاحق گردد۔

پرنگ سر۔ چشمہ ایست از وشنہ سر سمت شمال[۲۸۰]۔

گاڈہ سر[۲۸۱]۔ چشمہ ایست از سنہ سر بجانب مشرق آب آں کدر و درمیان آں ماہیاں بہ کثرت می باشند کسے شکار آں ہا نمی تواند کرد۔

یم سر۔ چشمہ ایست قریب گاڈہ سر سمت مشرق آبش نیلگوں و درمیان آں جانوریست کہ آں را بہ ہندی "تندوا" نامند۔ انسان را ہمی کشد آب ایں ہر سہ چشمہ در کرشنہ گنگا میگذرد۔

ستانی سر۔ چشمہ ایست بر کوہ ستانی۔ بجانب تلیل متصل آں سہ چشمۂ دیگر است بے نام آبش در کرشنہ گنگا۔

گڈوری سر۔ در مرغزار پاتل ون آبش شامل کرشنہ گنگا۔

سارن سر۔ خوش نما چشمہ ایست سمت گوریس۔ آبش سیاہ گون شامل کرشنہ گنگا۔

---

[۲۷۸] وشن یا وشنو نام یکے از سہ خدایگان ہنود کہ پرورش مخلوقات می کند۔ فرقۂ وشنو اورا بحیثیت خالق پرستش می کند۔ بگمان او دریائے گنگا از انگشت پا اش جاری شدہ بر فرق شیوجی افتد و از انجا بمیدان ہند روان گردد۔ در مہابھارت یک ہزار نامش کہ لفظ "وشنو سہسر" بآں اشارہ کند مذکور است۔ جامع اللغات صفحہ ۷۹ ؛

[۲۷۹] ایضاً صفحہ ۷ ؛

[۲۸۰] وشل وشنہ سر جز "کرشنا گنگا" شدہ نزد دو میل شامل جہلم گردد ؛

[۲۸۱] و مطابق کتاب مذبور گاڈہ سر، یم سر، ستانی سر و گڈوری سر ہر چہار جز رود کرشنا گنگا گشتہ شامل دریائے جہلم شوند ؛

شیر اسر - کولابے است زیر دامن غربی کوہ ہرموکھ قطعات برف درجوف آں سیال و در وسعت برابر ہرموکٹہ گنگا درمیان آں سنگے دسبیع نمایاں - آب آں منبع رود آرنی[۲۸۲] است شامل تالاب اُلر گردد - و متصل آں دو چشمہ دیگر است بے نام -

دودھ سر - از شیر اسر بطرف شمال بر کوہ پلہ وار - از عجائبات آں چشمہ این است کہ آبش در ماہ بھادوں ہمیشہ سہ مرتبہ سفید برنگ شیر جاری میشود تا یک شبانہ روز ہم چناں جاری می باشد آب آں شامل رود ارنی در اُولر پیوندد - فقط -

کم سر[۲۸۳] نگر سر - در ذیل کوہ ہرموکھ در مرغزار چھتر آب ہر دو در اُولر بشمول رود ارنی می رود -

نیلہ سر چشمہ ایست خوش تر زیر دامن کوہ ہرموکھ سمت شمال آبش نیلگوں و ہاضم بر بلندی کوہ سالنی منبع رود مدمتی[۲۸۴] است کہ میان درہ اوسط کوہ ہامہ در تالاب اُلر پیوندد -

نیلہ بون - زیر دامن کوہ کچھ بال آبش شامل مدمتی -

تلاڈبل - زیر دامن کوہ برہ بال آبش شامل مدمتی -

سالن سر - در ذیل کوہ ہرموکھ درمیان مرغزار سالنی آبش در مدمتی -

بمل سر متصل کوہ برہ بال سمت مشرق - گویند در آں جا طرف جنیاں است - اکثر اوقات صدای نغمہ وساز مسموع گردد - آبش ملحق بانہر مدمتی -

---

۲۸۲ مراد از ارن کہ نزد بانڈی پور است - منبع اش کوہ ہرمکھ است جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵ ٭ ۲۸۳ کن سر مطابق جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۴ ٭ ۲۸۴ نزد بانڈی پور منبع اش کوہ تراگہ بل ٭

بکم سر۔ در وسط مرغزار ناگامرگ بر کوہ شمالی کویہامہ آبش شامل مدمتی۔
نیلہ سر۔ در عرض راہ گدیز زیر کوہ وجہ بال آب زلال مالامال از جوف آں یک قطرۂ آب بیروں نمی آید۔ طرفہ ایں کہ اوایل بہار ہر سال برف کوہستان بہ وفور سنگ و خاک و درختاں درمیان آں غلطیدہ می افتد و تا یک دو ماہ ازاں محجوب می ماند و عمق آں ازاں سنگ و خاک اصلاً پُر نمیشود۔

مرناگ۔ در بلاق پرگنہ اُوتر بر کوہ مرناگ چشمہ ایست بسیار عمیق آب آں لبالب لیکن جاری نمی شود۔ گویند آب آں چشمہ از موضع منزہار پرگنہ وتر جوشش می زند۔ العلم عند اللہ

ژہن ژہن ناگ۔ بر کوہ گنگلوسر عمیق۔ دور آں پنجاہ قدم آبش بیروں جاری نمی شود۔ گویند آب آں در موضع نرہ گام پرگنہ وتر از چشمہ شیوہ ناگ جوش زند۔ واللہ اعلم

سنتہ گل ناگ چشمہ ایست عجیب فراز کوہ شمشہ۔ بر بلاق بنگس کامراج آب آں فراوان۔ بقدرت ایزدی ہفت جوی آب ازاں منفجر گردد۔ ازاں جملہ چہار جوی جانب دراوہ کرنا شامل کرشنہ گنگا[۲۸۵] گردد و سہ نہر دیگر سمت کشمیر می آید یکے نہر کامل کہ در تپہ وتر جاریست دوم ردو ماور سوم تالر مزروعات را سیراب کردہ شامل نالہ پہرو[۲۸۶] گردد۔
کیسہ ناگ چشمہ ایست عجیب بالای کوہ بنگس در عرض دراوہ آب

---

۲۸۵ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۷۔ لیکن در انجا نامش "ست گل" مذکور است۔

۲۸۶ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶۔ منبع اش بنا بریں کتاب مذبور کوہ کاجی ناگ پرگنہ اُوتر مچھی پورہ است۔ نزد دو آبہ گاہ شامل دریائے بہت (جہلم) گردد۔

آں بامتزاج نہر کھہل در نالۂ پُہرو پیوندد۔

چہار چشمہ۔ بر قلۂ کوہ کاجی ناگ کہ در حدود مچھی پورہ کامراج واقع است و ہموارہ از برف محفوف می باشد عوالی آں قلۂ رفیع چہار چشمہ[287] عجیب بہ کثرت میاہ مشہور اند و بہ باعث صعوبت راہ و رفعت محل دیدن آں چشمہا ہر کس را متعسر گردد مگر سادہواں[288] و محققان یورپ بدیدن آں بدشواری می روند۔ ازاں جملہ کاجی ناگ کہ قلۂ مذکور را سمت مشرق واقع است ہمیشہ از حجاب سحاب محجوب و از قطعات برف مملو می باشد۔ گویند شخصے در حالت خشک سالی قطعۂ از پوست گاؤ میان آں انداخت فوراً ہمچناں ژالہ و تگرگ بارید کہ آں بے تمیز ہلاک گردید۔ آبش شاہل رود بار ماور در نالۂ پُہرو می رود۔

گورچن ناگ۔ متصل کاجی ناگ جانب جنوب۔ آب آں در رود جمل مزروعات را سیراب کردہ در نالۂ پُہرو منسدح[289] گردد۔

نیلہ پشں ناگ۔ کہ بطرف مغرب واقع است آب آں مزروعات را تا کھنای[290] تراوت بخشیدہ با دریای کشمیر[291] لاحق می شود۔

وانگن واس۔ قریب نیلہ پشں ناگ غرباً جانب جنوب آب آں مزروعات وز ہامہ را شادابی کردہ با بہت پیوندد۔

ایلہ پتھری۔ چشمہ ایست دل پذیر بر بالای کوہ افروٹ۔ از گل مرگ سمت جنوب سہ جوی ازاں منفجر گردد یک جوی بطرف پنوچھہ جاری است آں را بتاری میگویند نہر دوم بجانب بونیار میگذرد آں را ہفت کہی می نامند۔ نہر سوم میان گل مرگ جاری گشتہ با رود ننگل ملحق گردد۔

---

۲۸۷ مراد از رام گنڈ، سیتا گنڈ، لچھمن گنڈ و ہنومان گنڈ است: تاریخ حسن قلمی جلد دوم ورق ۶

۲۸۸ راہبان ہنود ۲۸۹ شامل ۲۹۰ تحصیل اوڑی ۲۹۱ جہلم

سُکس ناگ۔ در یلاق پرگنۂ بیرُوہ[۲۹۲] بر کوہ ژینہ پتھر در غایت وسعت بینظیر آبش ہاضم و خوشگوار و پسند عیاشانِ روزگار۔ نہر آں از فرق کوہ آمدہ بمقام [۲۹۳] از بالا مانند چادرِ آب بزیر ہمی اُفتد۔ و دراں جا طرفہ احوالے است کہ مسرت بخش ناظراں گردد۔ اکثر مردم عیاش برای سیر و تماشا دراں جا می روند و شعرای پیشیں در وصف آں دادِ سخن دادہ اند۔ آب آں با رود تکھامہ شامل گشتہ در پماسر گذرد۔

دبام سر۔ کولابے است وسیع از توشہ میدان سمت جنوب آب آں جانب پونچھ جاری می شود۔

دودھ سر۔ چشمہ ایست بر فرق کوہ کاژہ گلم[۲۹۴] آب آں عذب و ہاضم و شیریں از منبع خود جوشیدہ میان سنگلاخ کہ احجار آں بالکل سفید است جاری گشتہ از بلندی بسیار بسانِ چادرِ آب فرو ریزد و منبعِ رودبار دُودہ گنگا است[۲۹۵]۔ ہوای مرغزار سنگ سفید بغایت مرطوب و روح افزا است و در موسم تابستان عیاشان بہ سیر و سیاحت آں مسرور می باشند لیکن بہ باعث رفعت محل و سختی راہ و برودت ہوا دیدن سرچشمہ متعسر گردد۔

اَنوٹ ناگ۔ عجائب چشمہ ایست بر کوہ انوٹ از پیر پنچال[۲۹۶] طرف

---

۲۹۲ پرگنۂ ایست از پرگنہ جات کامراج۔ نام قدیمش بہ مطابق روایت جوتراج پنڈت "بھرویا" بودہ است۔ این شئنٹ جوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰۔

۲۹۳ البیاض فی الاصل ؎

۲۹۴ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" صفحہ ۳۔ کوہ کاژ گل بر منجدر کوہ پیر پنچال واقع است ایضاً صفحہ ۲۲

۲۹۵ ایضاً صفحہ ۷ ؎ ۲۹۶ ایضاً صفحہ ۳ ؎

شمال منبع رود رامشی است کہ میان تپۂ پھراٹ منحدر گردد۔[296]

رام سر۔ چشمہ ایست خوش تر بر کوہ گازہ گل قریب دودھ سر۔ آب آں بارود رامشی تپۂ پھراٹ را سیراب گرداند۔

چندن سر۔[297] چشمہ ایست بر کوہ ردپڑی از پیرپنچال سمت جنوب حوالی آں شش چشمہ دیگر موجود است۔

کریم سر۔ تان سر۔ مان سر۔ سہ چشمۂ دیگر بے نام و غیر مشہور آب ہائی آں چشمہ سار بہ حیثیت اجتماع یک حصّہ جانب جنوب با دریائی راجوری شامل گردد و حصّہ دوم بطرف کشمیر می آید و منبع رودبار رنبی آرہ[298] گردد۔

نندن سر۔ چشمہ ایست[299] دل کشا قرین چندن سر بہ فاصلۂ یک میل آب آں منبع رنبی آرہ یافتہ می شود و براہ سرای سوختہ جاری گشتہ رود مذکور را معزز گرداند۔

وتہ سر۔ چشمہ ایست بر کوہ شوپ کوری آب آں بمقام دیگن می رسد

کوثر ناگ۔ چشمہ ایست معروف بر کوہ کوثر و دور محیط آں قریب سہ میل کہ بہ شکل کف پائی متصور گردد و عقیدۂ اہل ہنود آں است کہ آں چشمہ گرامی زیر پای بشن جی جوشیدہ است لہذا در کتب شاستری

۲۹۶؎ بروایت "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" منبع رودِ رامشی کوہِ کاژگل، انوٹ، "تانا کوٹی" است۔ نزد کاکاپور شامل دریای جہلم گردد۔ رود مذکور بہ مقام "دان زب" بہ سہ شاخ منقسم گردیدہ بنام ہائے ماشی، کھاشی و رامشی موسوم گردد۔

۲۹۷؎ بقول آنند کول مصنّف کتاب "جموں اینڈ کشمیر" چشمہ مذکور "نزد" دار ہال" شامل جہلم گردد۔ ۲۹۸؎ وارد "رنبی آرہ" منبع اش بنا بر روایت آنند کول کوہِ "شوپی کور" سلسلۂ پیرپنچال است۔ ۲۹۹؎ نندن سر نیز مثل چندن "نزدِ دار ہال" شامل دریائے جہلم گردد۔

آں را وشیشہ پاد نام کردہ اند۔ آب آں ہمیشہ نیلگوں و در نفس آں قطعات یخ گردندہ[۳۰۰] می باشند۔ مصنف زینہ ترنگنی[۳۰۱] می نگارد کہ سلطان زین العابدین در موسم تابستان برای سیر و تفریح شکار و کسب ہوا بر کوہ کوثر قطع فرصت می کرد و اکثر اوقات در عین کوثر ناگ بسواری سفینہ یکے از بزرگان آں زماں کہ مربی او بود ہمراہ گرفتہ در مطالعہ و مزاولۂ تصانیف تصوف و بحث دقایق و نکات آں اوقات خود در سیر سرچشمہ مصروف میداشت۔ راقم الحروف ہمراہ فقیرے بہ موافقت چند احباب بر چشمہ کوثر ناگ رسیدہ یکے از رفقای ما در چشمہ مزبور غسل میکرد و بہ یاوری شناوری اندک بیروں رفت ناگاہ ہر دو پائے او از شناوری بازماندہ شور برداشت دستارش بہ سنگے بستہ پرتاب[۳۰۲] کردیم و بہ تمسک آں کشاں کشاں بر ساحل کشیدہ دیدیم کہ جانورے ہر دو پای او در دہان گرفتہ رنج می کرد۔ ہر چند از سنگ و چوب و تبر مضروب ساختیم موثر نگشت و کالبد رفیق ما تا زانو بلع نمود پس ہیزم بر سرش انداختہ آتش افروختیم و با حتراق نار نہ عوف آں بلا صدای مثل بندوق بہ سمع رسید یکبار بر ہوا برخاستہ خود را بدریا انداخت۔ آں اجل رسیدہ را طعمۂ خود نمود۔ آں جانور متشکل بود بہ شکل علق۔ طول آں دو درعہ عرض آں سمت اسفل یک درعہ

۳۰۰؎ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ در ذکر رودہائے کشمیر صفحہ ۳۔ بقول آنند کول منبع آبشار اہربل ہمیں چشمہ است ؎ ۳۰۱؎ پنڈت زونہ راج۔ زینہ ترنگنی مزبور در متن مشتمل بر تاریخ عہد آخر ہندوان کشمیر تا عہد سلطان زین العابدین بود۔ بنا بر قول مصنف "نگارستان کشمیر" کتاب مزبور امروز نایاب است۔ ہاں ابن خفظ بر حوالہ جاتش اکتفا نمودہ است ؎ ۳۰۲؎ پرتاب بالفتح آنا ے فارسی آنچہ بدست انداز ند و دور افگنند۔ (شمس اللغات)

جانب سرہشت گرہ پوست آں خشن دانہ دار کہ زخم تبر درو اثر نہ کرد۔ آب ایں چشمہ از منبع خود برآمدہ دو حصّہ می شود یک حصّہ سمت جنوب ساری گشتہ بادریای چیندر باگا لاحق گردد و حصّۂ دوم منبع رود بار ویشو[۳۰۳] جانب کشمیر جاری می شود۔

ژہر سر۔ چشمہ ایست میان زجہ مرگ آب آں در نہر ویشو می گذرد۔

کوثر سر۔ چشمہ ایست واقع برکوہِ راہ نبور درعرض راہ بدلی۔ آب آں خوشگوار وبارود ویشو یار می شود۔

سربل۔ برکوہ برار بال واقع است۔ آبش ضم شامل نہر واڑدن میشود

ہوکھ سر۔ بالای کوہ خامر درعرض راہ واڑدن آب آں بداں سو جاری گردد

کھلن ناگ۔ واقع است فراز کوہسار کوٹہار عمق آں عند الامتحان معلوم نہ گشتہ است آب آں جانبِ واڑدن می گذرد۔

کالو سر۔ متصل ہوکھ سر بسیار عمیق حوالی آں شش چشمۂ دیگر آبش بطرف واڑدن

ژہر ناگ۔ خوش نما چشمہ ایست برکوہ مرگن نواحی کوٹہار درعرض راہ واڑدن۔ مورخان پاستان در عجائبات کشمیر می نگارند کہ جوف سرچشمۂ مذکور از ظروف سفالین ہمیشہ پر می باشد ہرچند می خواہند کہ آں ظروف بیروں می آرند صورت نمی بندد و ہرگاہ بر سطح آب می رسد بے اختیار از دست رہا شدہ لخت لخت می گردد در قعر آب رسیدہ باز درست می شود[۳۰۴]۔ محققان حال حقیقت

---

[۳۰۳] منبع اش کوہ کونسر است و نزد سنگم شامل دریائے جہلم گردد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۳) ابوالفضل ذکرش بہ تفصیل نمودہ است۔ (راجع بآئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۶۲)

[۳۰۴] "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲۔ فرق ایں است کہ در ایں کتاب نام چشمۂ مزبور "جوہر" مذکور است ؛

این امر عجیب نمودہ در عمق آب باسن ہا می بینند و گرداگرد آں چشمہ ہفت عیون دیگر است آب ہای آں چشمہ سار منفق گشتہ بدو راہ می گذرد یک حصّہ سمت واڑون و حصّہ دوم جانب کشمیر۔ فقط۔

سونہ سر۔ چشمہ ایست بر کوہ امرناتھ آب آں بطرف واڑون جاری میشود

شیشرم ناگ۔ چشمہ ایست ہولناک واقع در کوہستان دچھن پارہ بالاتر از پہلگام بہ مسافت سہ میل[305] آب آں فراواں با رود لمبودری[306] شامل گردد فقط

زامتر ناگ[307]۔ چشمہ ایست پیوستہ با شیشرم ناگ آب آں بامتزاج آب شیشرم با رود لمبودری ملحق گردد و عوام آں را زامتر ناگ می گویند (زامہ تر بہ لفظ کشمیر داماد را گویند)

"قف" صاحب راجہ ترنگنی می نگارد کہ در زمان حکومت راجہ نر[308] ہوشناک نام برہمنے مرتاض کہ بہ زور افسون قوم اجنہ را مسخر کردہ بود بامداداں بہ ارادہ تغسیل جانب دریای بہت می رفت۔ ناگاہ صدای خلخال بشنید و دید کہ دو دختر ماہ پیکر زیر درختان میوہ ہای فاسدہ و بوسیدہ می خوردند و ہوشناک متفحص تناول اثمار فاسدہ گردیدہ۔ دختراں گفتند کہ پدر ما شیشرم ناگ است ہر گاہ می روی تو در ماہ جیٹھ بدی ۱۲ بروز

[305] صحیح این است کہ مابین شیشرم ناگ و پہلگام فاصلہ دوازدہ کروہ است ؛

[306] رودبار مزبور بنام لدر نیز شہرت دارد۔ منبع اش کوہستان کوہن ہار است و پائین کھنہ بل دگر او بر دکھر ٹنگ شامل دریائے جہلم گردد ؛ [307] بجانب شمال کوہستان کوہن ہار نزد کوہ ہاگس

[308] نر بفتح نون و سکون راء و سنسکرت نارا بادشاہے از بادشاہان کشمیر است۔ در مخالفت دا بنیصال مذہب بود ائی غلو کرد چہل سال حکمرانی کردہ در سنہ ۹۵۳ قبل مسیح وفات کرد۔ (ان شمنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۳۷۳ ؛

میلہ بر چشمۂ زیون[۳۰۹] پرگنہ دہو خواہی دید در آں جا پدرِ مارا باین نام و نشاں و از زبان او کشف ایں راز نہاں بہ تو خواہد شد تا کہ تا ختت آں برہمن بروز موعود بر چشمۂ زیون و شناخت در آں جا شیشرم ناگ را بداں نام و نشاں کہ پری وشاں گفتہ بودند۔ پرسید از و ماجرای دختر انش را کہ میوۂ بوسیدہ و فاسدہ می خوردند۔ گفت ششوپال نام برہمنے است ریاضت کیش در زیر فلان درخت۔ وے حافظ غلّہ ہاست۔ طریق او آنست کہ اثمار و غلّات نو رسیدہ را اول بہ خوردنِ برہمناں می دہد پس بخود تناول می کند۔ ازیں رو ساکنان عالم غیب را بہ خوردن اثمار و غلّات نو رسیدہ دست نمی رسد۔ ہر گاہ میخورانی او را چیزے از غلّات نو رسیدہ پیش از ایثار برہمناں پس دست یا می رسد بر خوردن غلّات و میوہ جات پختہ و بالیدہ و بہ پاداش مزد آں می بخشم ترا یکے از آں دختراں ہر کہ مرغوب تو باشد۔

ہوشناک بہ فحوائے ایں کلام ششوپال را غافل کردہ پیش از ایثار برہمناں طعامیکہ نو رسیدہ بود بخورانید و بہ مجرد خوردن او چنداں ژالہ و

[۳۰۹] تحصیل اونتی پورہ (حالاً تحصیل پلوامہ) (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۸) ابوالفضل بہ تقدیس و تبریک چشمہ مزبور تفصیلے دارد کہ ملخص آں چناں است:-

"دردہ زیون چشمہ ایست کہ نزد ہنود ایں دیار بسیار متبرک است۔ خیال مردماں ایں است کہ تخم ہائے زعفران ازیں چشمہ بر آید۔ وقت درچیدن فصل زعفران ہنود چشمہ مزبور را پرستش می کنند و شیر خالص دراں می اندازند اگر شیر مزبور در آب نشست فال نیک شمارند۔ وگرنہ بد"

جیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۵۸

تگرگ بارید کہ اکثر محصولات رسیدہ ضایع گشت و شیشرم ناگ بحصول مدّعا چند ریکا نام دختر خود را بہ ہوشناک بخشیدہ با مال و منال کثیر بخانۂ او مرخص کرد و دراں جا آوازۂ حسن و جمال چندر ریکا اشتہار یافت۔ چنانچہ راجۂ نر باستماع ایں خبر بہ زور و زر خواہش آں دختر نمود۔ ہوشناک سینہ چاک و غمناک شکایت نزد شیشرم ناگ بُرد۔ وے کینہ ور و غضبناک بصورت ثعبان ہولناک متمثل گشتہ نفسے چند زہر آلودہ براں شہر دمیدہ باران آتش افشاندہ کہ تمامی شہر و شہریاں و راجہ متعلقانش را با خاک یکساں ساخت و دختر و داماد را ہمراہ خود بُردہ پہلوے خود محلِ سکونت آنہا قرار دادہ موجبِ آں چشمۂ مذکور را زامتر ناگ می گویند۔

تارسر۔ چشمہ ایست خوش نما در یلاق پرگنۂ پھاک متصل کوہ رامہ ڈہچ آب آں منبع رود بار لمبودری است۔

مارسر۔ چشمہ ایست در یلاق پرگنۂ پھاک متصل تارسر ہمگی کوہِ رامہ ڈہچ درمیان حایل دارد آب آں از راہ داچیگام در کولاب ڈل شامل گردد۔ فرد

از بہر دو چشم بُت کشمیر نژادی
شد تارسر و مارسر از گریہ دو چشم

چندرہ سر۔ از تارسر بطرف شمال است آبش در جوی لدر می گذرد۔

چشمہ سار دیار کشمیر

در ساحت خطۂ کشمیر عیون دل پذیر و سر چشمۂ بے نظیر در جیب بادیہ و دامن کوہسار بہ ہر کنار موجود است کہ شمار آں ہا ہیچ کسے از اعیان زماں نہ توانست کرد البتہ بہ آبیاری آں چشمہ ہا گلستان کشمیر را حضارت

تازه و نضارت بے اندازه مشهور است ازاں جمله ذکرِ بعضے چشمه سارِ نامدار که شاهان پیشین و عیاشان دیرین خصوصیتے انگاشته به اسمے موسوم کرده اند ایراد کرده شود۔

ویرناگ چشمه ایست معروف در پرگنه شاه آباد زیرِ دامن کوه بانهال[۳۱۰] عمق آں غالباً تا پانزده درعه و دورِ محیط آں چهل درعه بوفورِ میاه اعجوبهٔ قدرتست میگویند که هفتاد آسیائے آب از جوف آں جاری گردد و ماهیاں درمیان آں فراواں در سابقه زمان آب آں از چند جا منتشر همی جوشید حیدر ملک[۳۱۱] بفرمان جهانگیر شاه آب آں به سبیل ناوداں ها دریک جا فراهم آورده حوضے سنگین هشت پهلو مرتب ساخت و حوالی آں عمارات عالیه به کمال متانت و ساختگی افراخت و جدار محصور رابست و چهار محراب ترتیب داده و در متن محرابی ایں عبارت نقش بر سنگ موجود است "پادشاه هفت کشور عدالت گستر ابو المظفر نور الدین جهانگیر ابن اکبر پادشاه غازی بتاریخ ۱۵ سنهٔ جلوس دریں چشمهٔ فیض[۳۱۲] آئین نزول اجلال فرمودند۔

تاریخ۔ از جهانگیر شاه اکبر شاه ایں بنا سر کشیده بر افلاک
بانیٔ عقل یافت تاریخش "قصر آباد و چشمه ورناگ"[۳۱۳]

۳۱۰ تحصیل اننت ناگ۔ ابو الفضل در آئین اکبری در ذیل بیان مفصل نموده است و ایں چشمه از منابع دریائے جهلم قرار داده است۔ طولش مقدار یک جریب است و بقول او عمق او در اکسے نرسیده است۔ ایں نیز معلوم می شود که دراں ایام محیط ایں چشمه از سنگ ها بود و در شرقِ آں معابد در بسیار بودند۔ نام چشمه مزبور ویری ناگ بوده است چنانکه امروز هم است (جیرٹ ص آئین اکبری جلد دوم ص ۳۶۱) ۞ ۳۱۱ حیدر ملک چاڈوره مصنف تاریخ کشمیر ۞ ۳۱۲ (۱۰۳۴/۱۶۲۵ — ۹۷۷/۱۵۶۹ھ)

۳۱۳ ۱۰۲۸ھ ۞

پس ازاں ملک حیدر[۳۱۴] بدوران شاہ جہان درسنہ ۱۰۳۵[۳۱۵] قرین آں باغ شاہ آباد بعمارات عالیہ آباد ساخت اندرین باغ حیدر ملک آب جوی و آبشار عجیب و دلربا مرتب و مزین نمود - تاریخ آں برسنگے بہ خط جلی کندہ بدیوار آں چسپیدہ است۔ نظم۔

شکر خدا کہ ساخت بحکمِ آبشار و جوی | حیدر بہ حکم شاہ جہاں بادشاہ دہر
زین آبشار یافتہ کشمیر آب روی | این جوی دادہ است زجوی بہشت یاد
از "چشمہ بہشت" برون آمدا ست جوی[۳۱۶] | تاریخ آب جوی بگفتا سروش غیب

کسانے[۳۱۷] کہ ویری ناگ را نیلہ ناگ پندارند محض افترا است - چاشنی گیران عذوبت و خوشگواری آب ویری ناگ را اقرار نمی کنند۔

اچھہ بل - گرامی چشمہ ایست در پرگنہ برنگ کوتہار در ذیل کوہسار بہ انفجار آب بسیار نادرۂ روزگار میگویند کہ آب رودبار برنگی[۳۱۸] کہ از موضع وان دیولگام زیر کوہ غایب می شود - ہماں آب از چشمہ اچھہ بل جوشش ہمی کند۔

چھہ بون - چشمہ ایست گرامی واقع در پرگنہ مارتنڈ زیر دامنہ کریوۂ مٹن[۳۱۹]

۳۱۴ء ملک حیدر چاڈورہ ؛ ۳۱۵ء صحیح ۱۰۵۵ھ است و آنکہ دریں جا مذکور است غالباً سہو کاتب است زیرا کہ سال ۱۰۳۵ آنست کہ در وے جہانگیر حاکم بود نہ شاہ جہان برائے ثبوت رجوع کنید بقاموس المشاہیر جلد اول ص ۸۴ ؛ نیز مادۂ تاریخ "چشمہ بہشت" کہ در بیت سوم مذکور است مؤید ایں خیال است ؛ ۳۱۶ء ۱۰۵۵ھ ؛ ۳۱۷ء اشارہ است بطرف کلام صاحب رازہ ترنگنی کہ چشمہ ویرناگ را "نیلہ ناگ" خیال کردہ است (اں شنٹ جیوگرافی ص ۵۰)

۳۱۸ء منبع اش کوہ ہوکھسر است و نزد کھنہ بل شامل دریائے جہلم گردد "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ص ۵)

۳۱۹ء مراد از مندر "گیا" است در صوبۂ بہار (ہند) مندر مذکور برلب دریائے گنگا واقع است و از افضل ترین مقامات مقدسہ اہل ہنود و بوداں بہ شمار می رود ؛

اہل ہنود آں را بہ غایت متبرک می دانند۔ و از جملۂ گرامی چشمہ ہای ربع مسکون بلکہ از گردۂ گیاجی[۳۲۰] آں را افضل پندارند و بکثرت مہاتم یعنی خاصیت فضیلت اخوتش بہ آفتاب می دہند و در ماہ لوُد کہ آں را ملہ ماس بانہ ماس[۳۲۱] میگویند دراں جا رفتہ برائے کشایش و رہایش ارواح مُردگاں خود شرادھ[۳۲۲] می سازند و موی سر و ریش می تراشند۔

انت ناگ چشمہ ایست در قصبہ اسلام آباد زیر دامن کریوۂ مٹن آبش بسیار حوالی آں چشمہ سار بے شمار۔ اسلام خان[۳۲۳] در عہد عالم گیر چشمۂ مذکور بہ حیاض سنگیں وصفہ ہای دل نشین و فوارہ و آبشار آراستہ باغی وسیع آباد ساخت و بادشاہ آں را اسلام آباد نام نہاد۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ آں را ترمیم ساخت۔

لوکھبون چشمہ ایست در پرگنۂ برنگ[۳۲۴] بہ کثرت آب مشہور سیف خان[۳۲۵] بہ حکم عالمگیر غازی مرمت آں کردہ باغی آراستہ بود کہ آں را اورنگ آباد می گفتند و بہ سبب تغییر سیف خان ناتمام ماند۔

کُکر ناگ چشمہ ایست در موضع بندو زلن گام پرگنہ برنگ بہ کثرت آب

---

۳۲۰ تحصیل انت ناگ ۔

۳۲۱ ملہ ماس بانہ ماس ماہے است کہ بعد اختتام عرصۂ دہ سال و شش ماہ اضافہ کردہ شود۔ ہنود ایں دیار دریں ایام بر چشمۂ مزبور رفتہ طعام برائے مُردگان خود می پزند و صدقۂ غریباں و مُحتاجاں می کنند ۔

۳۲۲ آں طعامے کہ در حاشیہ سابق مذکور شد ۔

۳۲۳ نواب اسلام خان صوبیدار کشمیر ۱۰۷۴ھ / ۱۶۶۳ء

۳۲۴ در نسخۂ دیگر "کوٹہار" مذکور است ۔

۳۲۵ سیف خان صوبیدار کشمیر۔ بار اول ۱۰۷۵ھ / ۱۶۶۴ء و بار دوم (۱۶۷۱ — ۱۶۶۹)

از گردہ ویرناگ نامدار۔ آب آں نہایت ہاضم و خوشگوار[۳۲۶] کہ از جاہای بسیار مثل فوارہ می جوشد کسے از حاکماں مرمت آں نہ کردہ موجب آں منتشر است آب آں بانہر برنگی سے گذرد۔

پانزنت ناگ[۳۲۷] چشمہ ایست مشہور در موضع پانزنت پرگنہ دیوہ سر بہ کثرت آب عدیل با ویری ناگ۔ حوالی آں سرچشمہ ہای بسیار می جوشند و متصل آں چہار چشمہ بے نام۔ آب آں در دتھ وتر و می گذرد۔

واسک ناگ چشمہ ایست عجیب در پرگنۂ دیوہ سر[۳۲۸] متصل موضع دلہ ٹینگ زیر دامنۂ کوہ شش ماہ زمستان ہمیشہ خشک می باشد و سوم ماہ چہتر ساکنان آں نواح دراں جا رفتہ نذر و خیرات و عجز و نیاز می سازند ہماں روز آب بسیار از چشمہ جوش می زند و آخر ماہ بہادروں کہ شالی پختہ می شود باز غایب گردد۔ گویند در علاقۂ ڈنگ در موضع گوبل شش ماہ زمستان جاری می باشد روزے کہ ازاں جا غایب می شود۔ ہماں روز دریں جا ظہور میکند۔ روزیکہ از ایں جا خشک می شود در آں جا جوش می زند۔ العلم عند اللہ۔ و آب آں نہایت شیریں و لطیف و ہاضم می دانند۔

پہلو ناگ چشمہ ایست در موضع پہلو پرگنۂ دیوہ سر آبش سفید نما وگدر می جوشد۔ مورخان پیشین می نگارند کہ در سابقہ زمان مردمان برنج در رومال بستہ میان چشمہ مید اشتند طعام پختہ می شد۔ الحال آں

۳۲۶۔ جیرٹس آئین اکبری جلد دوم ص ۳۵۶ ؛

۳۲۷۔ تحصیل اننت ناگ "جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ" ص ۸۸ ؛

۳۲۸۔ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم ص ۲۶۹ ۔ بقول سٹائن نام قدیم دیوہ "سرسا" بود۔ "انشینٹ جیوگرافی آف کشمیر" ص ۲۲۰ ؛

تاثیر ندارد۔[۳۲۹]

چشمہ زُزلُو۔ در موضع ززلو پرگنہ دیوہ سر چشمہ ایست مثل بطیحہ مملو از آب و گل۔ آب ازاں جاری می شود۔ مورخاں می نویسند کہ در جوف آں گُندہ ہا[۳۳۰] موجود است کہ ہنگام وقوع حوادث باہمدیگر جنگ میسازند نامہ نگار بہ نظر تحقیق از کندہ ہا اثرے ندیدہ لیکن از ساکنان آں جا شنیدہ شدہ گاہ اوقات ازاں چشمہ صدائی بہ گوش می آید گویا کہ گندہ ہا برہم می زنند۔ امّا گندہ ہا کسے چشم نمی بیند۔ ایں قدر است کہ در چشمہ مذکور ہمیشہ انقلاب می باشد آب و گل متحرک بہ نظر می آید گویا درمیان آں جانورے حرکت می کند۔ گویند سہ چہار گز عمیق است۔

ملک ناگ۔ چشمہ ایست در قصبہ اسلام آباد[۳۳۱] بہ کثرت آب معروف۔

۳۲۹۔ قول ملک حیدر چاڈورہ صاحب تاریخ کشمیر (صفحہ ۱۰۵):

"در پرگنہ دیوہ سر چشمہ ایست پھلو نام کہ در وقت بہار مردم از برائے آزمائش بخت و جہتہ تجربہ سعد و نحس و طالع در آں جا می روند و ظرف ہائے سفالی خود را ہر کدامے آں ہا پُر از برنج می کنند و سر آں ہا را می پوشند و نام خود براں ظروف می کنند و درمیان آں چشمہ می اندازند۔ بعد از مدّت یک سال درہماں روز کہ آں عمل بجا می آرند میروند۔ بعد ازاں ظرف ہائے بر روئے آب ظاہر می شوند سالے ہر کس کہ خوب طعام پختہ باشد خوب است و سال ہر کس کہ نحس است برعکس آں۔"

۳۳۰۔ گُندہ ہا جمع گندہ بضم کاف و فتح دال بمعنی غول بیابانی (شمس اللغات فارسی)۔

۳۳۱۔ تحصیل اننت ناگ "جموں اینڈ کشمیر ہینڈ بک" صفحہ ۵۵۔

تمامی قصبہ را سیراب می سازد و در زمستان گرم می باشد۔ بوی گوگرد ازاں می آید و بہ وقت دست شستن انگشتری نقرہ زرد گردد۔ سوای آں در قصبۂ مذکورہ چشمہ ہای بسیار موجود۔

چشمۂ دتھ وتر۳۳۲ و چشمہ ایست متصل ہمنوہ ساد ی وارہ پرگنہ شاہ آباد قلیلے آب ازاں می جوشد۔ اہل ہنود آں را منبع دریای بہت پندارند۔ و از چشمۂ دتھ وتر و پائین تر چشمۂ ہفت رکھیشران است۔ آب ہمہ ہا در نہر دتھ وتر و میگذرد۔

چشمۂ کانو۳۳۳ چشمہ ایست در پرگنۂ شاہ آباد سر راہ نوپورہ۔ مورخان پیشین می نگارند کہ درمیان چشمۂ مذکور پیشتر تمامی ماہیان یک چشم بودند۔ موجب آں آں را کانو می گفتند یعنی واحد العین۳۳۴۔ نامہ نگار را ہمگی یک ماہی واحد العین بہ نظر آمد تتمہ ہمہ سالم بودند۔

سُند براری چشمہ ایست عجیب در موضع زلن گام پرگنۂ برنگ ضلعۂ لُہرنی کہ در زمستان خشک می باشد۔ اوایل ماہ چہتر آبش جوش می زند و تا تاریخ ۱۵ جیٹھ۳۳۵ آبش بدستور جاری می باشد۔ بعد آں حوض چشمۂ مذکور ہر روز سہ دفعہ بالکلیہ خشک می شود کہ یک قطرۂ آب در قعر حوض

---

۳۳۲ تحصیل اننت ناگ۔ جنوبی کشمیر ۳۳۳ صاحب "واقعات کشمیر" نام آں قریہ کہ دراں چشمۂ مزبور واقعست نیز دادہ است۔ چنانچہ گفتہ است:-

"چشمہ ایست واقعہ در قریۂ لوکہ بون مسمی بکانو بصورت کشادہ یعنی واحد العین۔ وجہ تسمیہ این است کہ ہر قدر ماہی دراں چشمہ است یک چشم دارد" ص ۲۷۲۔ س ۲ و ۳

۳۳۴ چیت ماہ ہندی مطابق مارچ و اپریل تقویم انگلیسی ۳۳۵ مطابق مئی و جون ماہ ہائے انگلیسی۔

موجود نمی ماند۔ سہ دفعہ آبش جوش زدہ حوض پُر کردہ بیروں جاری می شود۔ ہمیں حال ہر روز بلاناغہ شب و روز الیٰ آخر ماہ ہار می باشد۔ آنگاہ در زمستان خشک گردد ہنود آں را ترہ سندیا میگویند۔ ہر سال در ماہ جیٹھ دہار دراں جا برای غسل می روند۔[۳۳۶]

نقل است کہ در زمان پیشین اہل ہنود دراں جا بکثرت می رفتند

[۳۳۶] "واقعات کشمیر" صفحہ ۲۶۸ در بیان عجائب و غرائب کشمیر۔ اختلاف روائت ازیں عبارت عیاں است:۔

"در پرگنہ برنگ در موضع زول گام حوضے است سنگین سند براری نام۔ یازدہ ماہ خشک می باشد و یک ماہ اوّل بہار ہر روز سہ بار آں حوض پر آب می شود۔ ہر مرتبہ تا دو سہ گری (گھڑی) بقدر دو سہ آسیا آب جاری می شود۔ بابا داؤد خاکی رح در تصنیفات خود بقلم آوردہ است کہ دولہ بابا درویشی صالح بود۔ آنجا رفتہ دید کہ ازدحام مردم کفر از ہر طبقہ بسیار می شود۔ آں سنگ را برہم زدہ ہم بنائے مسجد نمود آب آں چشمہ از زیر مسجد در وقت خود جاری می شود"۔

امّا تفصیل حسن۔ مطابق بیان ابوالفضل است کہ در آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۲۵۶ مذکور است:۔ ما حصل درج ذیل است:۔

نزد قصبۂ برنگ حوضے است کہ بقدر ہفت ذراع طویل است در عمق بقدر قد آدم۔ ایں مقام بسیار مقدس شمار می شود۔ از عجائبات است کہ حوض مزبور قریباً یازدہ ماہ خشک ماندہ در ماہ اردی بہشت از قدرت ایزدی آب از آں مثل فوارہ جوش زند۔ در زمانۂ قدیم ایں جا غارے بود سند براری نام۔ و چوں ایں پر شود از مقام دیگر چشمۂ رشیٔ ست (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

ووله ریشی۳۳۶ نام فقیرے دراں جا منزوی بود اورا از دحام مردم ناخوش آمده سنگ بست چشمۂ مذکور که به ترتیب حیاض ونادواں آراسته بود برہم زد۔ ازاں باز آبش کمتر می جوشد بابا داؤد خاکی می فرماید۔ بیت

طرفه عینی ہست در کشمیر نامش سنده برار

آمد و رفتے عجب دارد بروز و شب به حال

پونه سند چشمه ایست غریب متصل موضع سٹدار پرگنه شاه آباد که آبش در زمستان دو سه ماه خشک می باشد و در ماه پھاگن و چیتر و بیساکھ آبش جاری گردد۔ بعد آں تا ماه ساون به مثال انفاس انسانی می جوشد یعنی یک نفس آب از زمین جوشیده جوئے جاری می شود پس نفس دوم گویا از حلقه باز پس فرو می رود۔ حوض خشک گردد۔ ہنود آں را پرستش می سازند۔ شیخ داؤد خاکی می فرماید۔ بیت

چشمۂ دیگر به کمر ہست نامش پونه سند

ہست ہر دم آمد و رفتش چو انفاس رجال

لدره سند۔ چشمۂ ایست در پرگنه شاه آباد قریب موضع ہلر متصل غار منڈا

(مسلسل) نام جوش زند۔ از مجموعۂ ایں ہر دو چشمه حوض مذکور در جوش می آید۔ گاہے چشمۂ مذکور به سه ساعت متواتر جوش زند گاہے در آں واحد غائب گردد۔ بعد ازیں آب ایں چشمه کمی پذیر شود حتی که قطرۂ آبے درونمی ماند۔"

ملک حیدر چاڈوره مقام جوش زدن چشمۂ مذکور دیالگام قرار داده است (تاریخ کشمیر قلمی صفحه ۱۰۶)

۳۳۶ از خلفائے بابا حنیف الدین صاحب مجاہده و مشاہده و مرد مرتاض بود۔ قبرش در موضع اکہال نشان داده اند۔

بالائی کوہ در ماہ جیٹھ چند روز آبش جوش می زند بدین نہج کہ یک نفس آب جوشیدہ از بلندی کوہ مثل ناودان آب فرو می ریزد۔ چند ساعت گذشتہ بند می شود۔ تا چند ساعت خشک می ماند۔ باز بدستور سابقہ جاری می شود[۳۳۸]۔ دراں ایام اہل ہنود دراں جا رفتہ غسل می سازند۔ گویند ابتدای ۱۵ ماہ بیساکھ تا ۱۵ ہار آبش در شب و روز یازدہ مرتبہ جوش می زند۔ بعد ازاں ہمیشہ جاری می باشد۔ در موسم زمستاں دو سہ ماہ خشک می شود۔

گنگہ براری۔ در موضع بُون ہامہ در پرگنۂ دین سُو چشمہ ایست کہ تمام سال خشک می باشد ہمگی بتاریخ ۸ بادروں سودی کہ آں روز میلۂ ہر موکٹہ گنگا می باشد از جوف چشمۂ مذکور آب می جوشد[۳۳۹]۔ اہل ہنود آں را گنگہ جٹن می گویند۔ آں روز دراں جا رفتہ غسل می سازند خاصیت آں برابر ہر موکٹہ گنگا پندارند۔

ھَلدَر۔ در پرگنۂ لار بالای کوہ رنگنو چشمۂ ایست آب آں خطرہ قطرہ از سنگ تراوش می کند و درمیان چقری جمع می شود و بیروں نمی رود۔ اہل ہنود بروز ۱۱ ماہ جیٹھ سودی دراں جا رفتہ غسل می سازند۔ مورخان بہ نسبت آں کیفیتے می نگارند غلطِ صریح ہست[۳۴۰]۔

[۳۳۸] "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲ ؛ [۳۳۹] "تاریخ کشمیر" صفحہ ۱۰۶۔ اما مصنفش از ذکر میلہ و رفتن ہنود در انجا برائے "غسل" خاموشی اختیار کردہ است ؛

[۳۴۰] لیکن بیان خواجہ محمد اعظم در "واقعات کشمیر" چنین است :۔

"در پرگنۂ لار بر سر کوہ رنگنو سنگے مجوف نمودار است مقرر است کہ در ہر دہم ماہ فرو دین از ہر پستان آں سنگ آب جاری می شود تا آں سنگ پر آب نمی شود۔ و اگر دہ ہزار کس بر وند ہیچ کمی نمی کند۔ (بقیہ بر صفحہ ۱۳۰)

چشمۂ ہیہ مال - در موضع بلہ پور پرگنۂ سپرہ سمن نہایت دل کشا۔

چشمۂ ناگی ارجن - در موضع سوپن نامن پرگنۂ باٹھو۔

چشمۂ پاہہ ہارن - در موضع سالیہ پرگنہ کہاہور پارہ مشہور است۔

اہل ہنود قایل اند کہ از تغسیل آں جرایم دور می شوند بروز ... ؟[۳۴۱]

اڑپل ناگ چشمۂ ایست در پرگنۂ اولر زیر دامنۂ کوہ بہ کثرت آب شریک ویرناگ و دہات موفور را سیراب می سازد۔

مہاپدم ناگ - در پرگنہ اولر موضع زرال واقع است۔ گویند در زمانِ سابق آبش فراواں جاری بود الحال مثل بطیحہ یافتہ می شود۔ مورخانِ ہنود مبالغہ می نویسند کہ مہاپدم ناگ در زمانِ سابق مستور شدہ در شہر سندمت نگر جوشید و تمام شہر را غرق آب نمود۔ الحال آں را اولر ناگ میگویند کہ بہ اسم پرگنۂ اولر موسوم کردہ اند۔[۳۴۲]

(مسلسل) یک شبانہ روز چنیں می باشد۔ بعد آں دوازدہ ماہ خشک و خالی است ؎

۳۴۱ در اصل بیاض چنیں یافتہ شد ؎

۳۴۲ از زمانۂ قدیم ہنود ایں دیار افسانہ ہائے بے شمار بایں چشمہ منسوب میکنند۔ از انجملہ یکے ایں است کہ چشمۂ مزبور قیام گاہ مہاپدم ناگ (مار بزرگ) بود۔ قبل ورودش در سرزمین کشمیر مہاپدم از بلہ مت بادشاہ ایں دیار اجازت قیام طلبید۔ او درخواستش را قبول نمودہ در چندر پور کہ بعد ازاں بہ سندمت نگر مشہور گشت جائے داد۔ گویند کہ ریشی درواسا از شاہ دس داگ سو در شہرش بخوبی استقبال ندیدہ دعائے بد کرد۔ چنانچہ مہاپدم در نتیجۂ ایں دعا بہ شکل اصلی آمدہ شاہ مزبور را از غرقاب شدن شہر سندمت نگر آگاہ نمود۔ بنا بر اطلاع مار مزبور شاہ مزبور مع رعیتش از شہر سندمت بطرف "وشوگاسو پور" رفت و در انجا بنیاد شہر انداخت۔ بعد ازاں شہر سندمت نگر در چشمۂ بزرگ تبدیل شد و حالا بنام چشمۂ اولر مشہور است (این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۱۱۵) ؎

چشمۂ زبون - در موضع زبون پرگنہ دہو[۳۴۳] واقع است - اہل ہنود آنرا نہایت متبرک می دانند[۳۴۴] و بروز دوادشی جیٹھ[۳۴۵] بدی دراں جا میلہ می باشد -

نیلہ ناگ - در کریوۂ ناگام سرراہ[۳۴۶] چرار واقع است مثل تالاب طویل و فراخ بود آبش جاری نمی شد در ۱۲۹۶ ہجری ناگاہ خشک شد -

نیلہ ناگ دوم - در موضع گوگجہ پتھری پرگنہ ناگام زیر دامن کوہ مثل ندی تالابے است عمیق و وسیع آبش ہمیشہ مسدود یک قطرہ بیروں ترشح نمیکند - مردماں بسیار کوشش می کردند آبش جاری نمی شود - اہل ہنود آں را پرستش می کنند میگویند کہ در وقت پیشین چندرہ پنڈت نام شخصے از دست دیواں درمیان آں غرق شد - از نیلہ ناگ نیلہ مت پوران تعلیم یافت و در آئین اکبری مرقوم است کہ در زمان بادشاہ برہمنے در دمیرفت و بعد دو سہ روز بیروں می آمد و تحفہ ہا می آورد و چیزہا می داد[۳۴۷] -

چشمۂ کرمیشور - در موضع کرمیشور پرگنہ اچھ دل واقع است - در شش ماہ زمستان ہمیشہ خشک می باشد - اوایل بہار مردم زمیندار دراں جا جمع گشتہ

---

[۳۴۳] تحصیل پلوامہ ؛

[۳۴۴] آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۵۸ - حسب قول ابوالفضل زبون چشمہ ایست کہ اہل ہنود بادفال نیک یا بد گیرند - چنانچہ وقت چیدن فصل زعفران در چشمہ مزبور شیر گاؤ می اندازند - اگر در آب جذب شد بہتر ورنہ خواہند دانست کہ دریں سال فصل زعفران خوب نخواہد شد ؛

[۳۴۵] دوازدہم جیٹھ (مطابق ماہ جون تقویم انگلیسی) تاریک ؛

[۳۴۶] تحصیل سری پرتاپ سنگھ پورہ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۹) ؛

[۳۴۷] جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۳ ؛

گوسفندے ذبح کردہ طعامے ترتیب دہند و بعد تقسیم آں بہ عجز و نیاز بدرگاہ بے نیاز التجا کنند فی الحال آب جاری می شود۔[۳۴۸]

نراین ناگ۔ در موضع کھاگ پرگنۂ بیروہ[۳۴۹] واقع است۔ یک نہر آب از حوض آں جاری گردد۔ دہ چند قریہ را سیراب می سازد۔ حوالی آں چہار چشمہ دیگر است بے نام۔ سوای آں در موضع مذکور چشمہ ہای بسیار است۔[۳۵۰] مورخان پیشین می نگارند کہ ہرگاہ کسی بر چشمۂ نراین ناگ رفتہ آواز می کند۔ آبش متموج و متحرک گردد۔[۳۵۱] نامہ نگار را تحرک و تموج آں چیزے بہ نظر نیامد۔

عین العفونت۔ متصل دنتی پورہ پرگنہ اولر واقع است۔ دراں جا بوی گوگرد می آید و بہ وقت دست شستن انگشتری نقرہ زرد می شود۔ صاحبان جرب را تغسیل ازاں مفید است۔[۳۵۲]

چشمۂ تتہ دان۔ در موضع ڈبجن متصل شوپیان[۳۵۳] واقع است آبش

۳۴۸ـہ "واقعات کشمیر" در بیان عجائب و غرائب کشمیر صفحہ ۲۶۷

۳۴۹ـہ نزد وانگت تحصیل شہر خاص (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۹ ÷

۳۵۰ـہ ابوالفضل در آئین اکبری ÷

۳۵۱ـہ "واقعات کشمیر" خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۲۔ اما درو بجاے "کھاگ" "پھاک" مذکور است چنانچہ از اقتباس ذیل معلوم تواں شد ÷

"در قریۂ پھاک پرگنۂ بیروہ چشمہ ایست مسمی نراین ناگ اگر از خارج صدا و آہنگ اتفاق افتد۔ آب چشمہ چناں متلاطم میشود کہ امواج از کنار گذشتہ بکنار مردم میرسد"۔

۳۵۲ـہ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۱۔ اما دراں بجائے "دنتی پورہ" "رتنی پورہ" درج است قیاس می گوید کہ مؤخر الذکر درست است ÷

۳۵۳ـہ قصبہ ایست در کشمیر جنوبی ÷

دوازدہ ماہ گرم می باشد۔ صاحبانِ جرب را بروز یکشنبہ غسل ازاں آب مجرب است۔

گپت گنگا۔ در موضع ایشہ براری پرگنہ پھاک واقع است۔ آبش قلیلے می جوشد۔ اہل ہنود آں را بزرگ پرستش گاہ پندارند[۳۵۴] و بروز اول بساکھ دراں جا میلہ می باشد۔

وچار ناگ۔ در محلۂ نوشہرہ واقع است۔ اہل ہنود تغسیل ازاں کفارت ذنوب پندارند و بروز ماوسی[۳۵۵] چیتر بدی دراں جا میلہ می باشد۔

چشمہ کھیر بھوانی۔ در موضع تولہ مولہ پرگنۂ لار بزرگ پرستش گاہ اہل ہنود است۔ آبش قلیلے تراوش می کند۔ وقت بوقت رنگ آبش متلون می شود۔ گاہے گلابی رنگ۔ گاہے سبز رنگ۔ گاہے سیاہ رنگ می شود رنگ سیاہ مردم ہنود بد می دانند۔ گویند دراں جا ظہور راگنیا دیوی است ہر ماہ بروز اشٹمی شکلہ پچھ[۳۵۶] دراں جا میلہ مقرر است و بروز اشٹمی جیٹھ میلہ کلاں باشد۔ بسیار خلق برجمع می شوند۔

---

۳۵۴ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۱ - اما دراں نام ایں چشمہ بجائے "گپت گنگا" "سرباسر" درج است ؛

۳۵۵ لفظے است سنسکرتی بمعنے اختتام ماہ چیت ؛

۳۵۶ بتاریخ ہشتم روشن۔ شکلہ پچھ اصلش شکلہ پکھش است۔ نزد ہنود چنانکہ مذکور شد ہر ماہ بدو حصّہ مساوی منقسم است۔ پانزدہ ایّام اوّل روشن و دیگر پانزدہ ایّام تاریک حصّہ اول را ایشدی یا شکلہ پکھش می گویند (شکلہ بضم شین وسکون کاف در سنسکرت بمعنی روشن و پکھش بفتح بائ فارسی بمعنے بازو) و حصّۂ دوم را بدی یا کرشن پکھش گویند (کرشن بکسر کاف وسکون حروف آیندہ بمعنی سیاہ در سنسکرت و پکھش ہماں کہ مذکور شد) ؛

وترگنگ - زیر دامنۂ کوہ موضع میگام پرگنۂ لعل واقع است. آبش صاف و ہاضم بوقت اسقاط باران ساکنان آں جا احیاناً لختۂ از پوست گاؤ در مجرای آب چشمہ پنہاں میدارند۔ فی الحال بارش ژالہ و باراں می شود[۳۵۷]۔ نامہ نگار یک روز ایں حال مشاہدہ کردہ است کہ بسبب شدّت ژالہ محصولات تلف شد و بروز ساون سدی دوادشی[۳۵۸] دراں جا میلۂ ہنود می باشد۔

ناران ناگ - در موضع وانگت پرگنۂ لار زیر دامن کوہ بوٹی شور واقع است. بت خانۂ بوٹی شور معمورۂ راجہ جلوک[۳۵۹] دراں جا موجود۔ اہل ہنود بوقت میلۂ ہر موکٹہ گنگا ہنگام رجعت میان آں چشمہ غسل می کنند و در آں جا ختم یاترا می کنند۔

شنگہ پال - برکمر کوہ متصل موضع برار و دچھنہ در پرگنۂ کوہامہ واقع است شیخ بابا داؤد خاکی[۳۶۰] در آں جا مسجدے عمارت کردہ مدّت چہل چلہ دراں جا

۳۵۷ء ملک حیدر چاڈورہ مصنّف تاریخ کشمیر خاصیت مزبور را بنیز آزمودہ است چنانکہ می گوید:۔

"در پرگنۂ لار بر سر کوہے بلند جوئے آبے جانب جنوب جاری است. نام آں جوئے اوترگنگ است - اگر کسے در آنجا برسد گوشت گاؤ یا مرغ بہ پزد بمجرد رسیدن اگرچہ غیر موسم باشد آں قدر برف می بارد کہ اگر سی چہل کس باشند درتہ برف غائب شوند۔"

۳۵۸ء دوازدہم روشن ماہ ساون (مطابق ماہ جولائی تقویم انگلیسی)

۳۵۹ء (۱۳۳۲ قبل مسیح)

۳۶۰ء مریدے است از مریدان با اخلاص حضرت مخدوم العارفین شیخ حمزہ کشمیری رح - بقول مصنّف "واقعات کشمیر" مردے بود صاحب حال ہمیشہ بدین حق می گرائید - تصانیف کثیرہ دارد کہ منجملہ ازاں ورد المریدین و شرح آں دستور السالکین و قصیدۂ جلالیہ و رسالہ غسلیہ مشہور است

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بہ عبادت مشغول بُود۔ نظارۂ عجیب دارد۔

پچھ ناگ۔ درموضع گردرہ پرگنہ کوہہامہ واقع است۔ غسل ازاں اہل جرب رامُفید۔

پاپ چھن۔ درموضع پاپ چھن پرگنۂ کوہہامہ واقع است۔ آبِ قلیل ازاں می جوشد۔ اہل ہنود اعتقاد می دارند کہ از غسل آں گناہاں شستہ میشوند و بروز سال نو میلہ می باشد۔

چکری شور۔ درموضع آدیتھ مُولہ پرگنۂ کوہہامہ واقع است۔ اہل ہنود آں رامتبرک می دانند۔

زلی شور۔ درموضع ہرون پرگنۂ زینہ گیر واقع معبد ہنود است۔

اننت ناگ۔ برکوہ شیوہ پرگنۂ زینہ گیر واقع است۔ دراں قریہ چشمہ ہائی بسیار موجود۔

لچھمن تیرت[٣٦١]۔ درموضع لٹ شاٹ پرگنۂ زینہ گیر واقع است۔ اہل ہنود بروز مادس[٣٦٢] دراں جا می روند۔

ہرناگ۔ درموضع ہرون پرگنۂ زینہ گیر واقع است وہشت چشمۂ دیگر از ہفت بیرو؟ حوالی آں موجود۔

شیوہ ناگ۔ درموضع ترہ گام پرگنہ ونر چشمۂ فراخ است باہیاں بسیار دارد۔ آبش مصفّا۔

(مسلسل) درسنہ ۹۹۴ھ درعہد یعقوب خان چک پادشاہ آخری کشمیر رحلت نمود۔ تاریخ وفاتش "خیر مقدم" دریافت کردہ اند ؎

٣٦١ھ صحیح "تیرتھ" بزبان سنسکرت بمعنی زیارت گاہ ؎

٣٦٢ھ روز پانزدہم "کرشن پکھش" ؎

شومہ ناگ - در موضع شومہ ناگ پرگنۂ ونر وسیع چشمہ ایست ماہیاں بسیار دارد۔

چشمہ زینتی شاہ - در صحن مقبرۂ زینتی شاہ مستانہ[۳۶۳] واقع است ماہیان بسیار دارد آبش خوشگوار۔

چشمہ منزہار در پرگنہ ونر - عجیب چشمہ ایست - آب مصفا دارد۔

ناران ناگ - در موضع مقام درده پوره پرگنۂ ونر - نہایت عجیب۔

بُمبر ناگ - در پرگنۂ ونر بالائی کوه جٹن بسیار فیاض۔

سبید گنگا - در کندی ونر - ہندواں آں را پرستش می کنند۔

رام کنڈ - سیتا کنڈ - لچھمن کنڈ - ہنومان کنڈ - در پرگنۂ ونر علاقۂ نے ہری از موضع میل بال یک کروه بالا بر کمر کوه دٹ چہار چشمہ واقع است - گویند رام چندر[۳۶۴] دراں جا بت خانہ افراختہ بود مدتے در آں جا ریاضت می کرد - اہل ہنود دراں جا بہ زیارت می روند۔

گوتم ریشی ناگ - در موضع گزریال پرگنۂ ونر چشمہ ایست عجیب آبش فراواں می جوشد - ماہیاں بسیار دارد - اہل ہنود آں را مبارک می دانند۔

۳۶۳؎ مجذوبے بود از چکان کپواره بہ جذبۂ عشق الہٰی آوارۂ و عریاں می رفت مقبره اش در علاقۂ کامراج زیارت گاه خاص و عام است - بقول صاحب "واقعات کشمیر" شخص مزبور معاصر حضرت مخدوم شیخ حمزه رحمۃ اللہ علیہ است و در خدمت حضرت ایشاں حاضر میشد ؛

۳۶۴؎ حکمران اجودھیا (فیض آباد ہند) است کہ بہ عقیده ہنود ذات باری در و حلول کرده بود - مورخان ہنود زمانۂ اش ہشت لک سال قبل ازیں بیان کرده اند ؟ (جامع اللغات اردو)

چشمہ شاہی متصل شہر زیر دامنۂ کوہ شالمار۔ آب آں نہایت عذب و لطیف و خوشگوار است۔ سلاطین و امرای این دیار بہ کمال ہوس آب آں چشمہ استعمال می دارند۔ بنا برآں آں چشمہ را چشمۂ شاہی نام کردہ اند۔ شاہجہان در عہد خود عمارتے خوش و باغی دل کش در آں جا احداث کردہ حوض سرچشمہ را سنگ بستی عجیب آراست۔ کلیم بدیہہ تاریخش گفت :۔

تاریخ

دوش دیدم نشستہ بر کوثر — شاہ مردان[۳۶۵] علی جم جاہی

گفتمش السلام گفت علیک — گفت برگو دگر چہ میخواہی

گفتمش بہر چشمہ تاریخی — گفت برگوی "کوثر شاہی"[۳۶۶]

شیخ غلام محی الدین[۳۶۷] در عہد خود عمارت و حوض را مرمت نمود۔ میرزا مجرم تاریخش گفت :۔

تاریخ

سال تعمیر حال "چشمۂ شیخ"[۳۶۸] — گفت مجرم ز روی آگاہی

نیلہ ناگ۔ متصل لستر اگہ لر[۳۶۹] پرگنۂ شاورہ زیر دامن کریوہ نہایت مرغوبست کپال موچن۔ در موضع دگام۔ پرگنۂ باٹھو[۳۷۰]۔ بر رودخانۂ رنبی آرہ۔ ہنود آں را پرستش می کنند۔

---

۳۶۵ مراد از شاہ مرداں شاہ ولایت حضرت علی کرم اللہ وجہہ تعالیٰ اندنہ کہ علی مردان خان صوبیدار کشمیر در عہد شاہجہاں چنانکہ بعض مورخین کشمیر مثل صاحب نگارستان کشمیر فہمیدہ است ؛

۳۶۶ $\frac{۱۰۴۲\ ھ}{۱۶۳۲\ ء}$ ؛ ۳۶۷ صوبیدار کشمیر بود بعہد سکھاں (۱۸۴۶ — ۱۸۴۱ء)

۳۶۸ ۱۲۵۸ھ ؛

۳۶۹ سور در پرگنۂ مراج (ابن شمنٹ جوگرافی آف کشمیر)

۳۷۰ باٹ۔ در مراج (ایضاً) ؛

سوکھ ناگ - در بچھ نار از مقام بالا - آبش در رودخانۂ لدرمی رود - نہایت عجیب و دلفریب است -

کوٹھیر ناگ - چشمہ ایست دلکشا در موضع کوٹھیر پرگنہ کوٹھار بر ساحل آں بنیاد مندر قدیم موجود -

چشمۂ شمہ ہال - زیر دامن کوہ شمہ ہال - آب آں بسیار خوش گوار است و بہ زراعت شمہ ہال سیراب گرداند - قلیلے بدریای لاد پیوندد و اہل ہنود آں را نچھک ناگ میگویند - و برالسنۂ عوام مشہور است - کہ حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی قدس سرّہ در آں جا تشریف بردہ اند - بلکہ چشمۂ مذکور را بہ کرامت خود ظاہر کردہ اند - واللہ اعلم -

عین العفونت - در موضع دین پرگنۂ دہو واقع است - ازاں جا بوی گوگرد می آید -

رودخانہای کشمیر

ساندرن - برف آب کوہستان برار بال[371] و آب سرچشمۂ ویرناگ و عیون شاہ آباد مجتمع گشتہ رودے بہم رسد و سیرابی مزروعات کردہ بمقام کھنہ بل[372] با رود برنگی و آرہ پتی شامل گشتہ مسمی بدریای بہت گردد -

رود برنگی - منبع آں برف آب کوہستان ہوکھ سر[373] و نوبوگ نے میان پرگنۂ برنگ و از آب چشمہ سارکگرناگ وغیرہ آب گرفتہ قریب قصبہ اننت ناگ با رود ساندرن و آرہ پتی ملحق گشتہ موسوم بہ بہت گردد -

آرہ پتی - مخرج آں آب سرچشمۂ ژہرناگ و برہمہ سر و رودرہ سر و

---

[371] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵ ؎

[372] ایضاً ؎

[373] ایضاً ؎

برف آب کوہستان مرگن وغیرہ باآب چشمہ سار اچھہ بل[374] وسرچشمہ بون و اننت ناگ وغیرہ رودے مجتمع گشتہ باآب برنگی وساندرن بہ مقام کھنہ بل[375] لاحق گشتہ عمقے بہم رسانیدہ بدریای بہت موسوم گردد۔

لدریا لمبودری[376]۔ از برف آب کوہستان جنوبی پرگنہ لار و کوہ امرناتھ چہارجوی بیک جا مجتمع گردد۔ یکے از راہ گوپہ[1] بری ددم از کوہ وارہ[2] داس۔ سوم آب سرچشمہ[3] نارسر یلاق پرگنہ پھاک۔ چہارم آب ینبوع[377] شیشرم[378] ناگ بہ حیثیت اجتماع رودے بہم رسد و مزروعات دچھن پارہ راسیراب کردہ چہار بخش می شود بہ چہار محل وباآب دریائی بہت[379] ملحق گردد۔

رود ویشو۔ منبع اصلی آں سرچشم کوثر ناگ است و از برف آب ہمالی کوہستان وآب کوثرسر و ژہرسر و سرہای دیگر شکوہ وافر پیدا کردہ من مقام اہرہ بل قریب موضع وڈو آب آں رودبار میان تنگنای دریچہ مضیق ازبلندی سہ چہارصد درعہ مثل آب چادر فرومیریزد۔ بہ تحریک ہوا و رفعت محل آب را مثل غبار منترشح ساختہ تماشای اعجوبۂ قدرت الٰہی مشاہدہ گردد۔ چنانچہ شاہان مغلیہ برای سیر و تماشا در آں جا می رفتند و شعرا در وصف آں مثنوی ہا گفتہ اند۔ ظفرخان احسن

زجنت چند گوی ای سخن ور ندارد آبشارے مثل اہر

---

[374] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۵ ؛ [375] ایضاً ؛

[376] بروایت صاحب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ از "آب کوہن ہار" ؛

[377] ینبوع بالفتح چشمہ کہ ہمیشہ ازاں آب برآید میکند جمع اش ینابیع (شمس اللغات)

[378] بطرف شمالی کوہ کوہن ہار نزد کوہ مہاگنس ؛

[379] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۳ ؛

یکے دریای بے پایان ذخّار | ز اوج کوہ می غلطد بہ یکبار
چو گردد از فرازِ کوہ راہی | شود کر از خروشش گوش ماہی
یقینم شد ازیں گردندہ دولاب | کہ گردد آسیای چرخ زین آب
نگہ دارد تماشائے نظر را | کہ پالغزد ازاں نور بصر را

بعد آں آب ہای انہار و چشمہ سار بسیار در رود بوشی کہ از کوہستان دیوہ سر می آید شامل آں گردد۔ نہر وتھ وترو کہ منبع آں سر چشمۂ وتھ ترو کہ قریب موضع بمنوہ مشہور است از آب سُندرہ نار وغیرہ سرشار گشتہ از موضع ہالمش رودِ ویشو را آبرو بخشد و بمقام نایئنہ از بقیہ آب رنبی آرہ ترقی یافتہ مزروعات پرگنۂ دیوہ سر و آڈون و اننت ناگ را سیراب کردہ بمقام سنگم با دریای بہت آشنا گردد۔ دوازدہ جوی کلاں ازاں منفجر می شود ازاں جملہ چہار جوی مشہور است یکے سونہ مَن[۱] از موضع جمہ نگری برآمدہ در آڈون پائین طراوت بخشیدہ باز با منبع خود پیوندد۔ گویند راجہ سودرن حفر کردہ است۔ دوم[۲] بارڑ کہ از موضع وڈو علیحدہ گشتہ دہات آڈون را سیراب کردہ بمقام نادپورہ شامل منبع خود گردد۔ سوم[۳] ٹونگر کہ از لکھر پورہ منشق گشتہ و در ضلعۂ کولہ گام دیوہ سر گذشتہ از موضع کیموہ لاحق بہ ویشو گردد۔ چہارم[۴]۔ناندی کہ از مقام ہالمش برآمدہ در ضلع ناندی پرگنۂ اننت ناگ تا بجبہاڑہ رفتہ شامل بہت گردد۔ گویند نندی نام زنے فاحِرہ بود۔ وی حفر کردہ است۔

رنبی آرہ۔ منبع آں آب نندن سر و چندن سر و برف آب کوہستان روپڑی و دارہ ہال و پیر پنچال[۳۸۰] است و از راہ ہیر پورہ جاری گشتہ انہار متعددہ ازاں منفجر گردد۔ یکے[۱] سن گلو کہ از موضع زدگام می آید و در پرگنۂ آڈون و زینہ پور

[۳۸۰] جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ۔ اما در و بجائے "دارہال" کوہ شوپ کور و راے بنار مذکور است

مزروعات را طراوت کردہ بہ مقام وچی باز شامل منبع نود گردد۔ دوم[2] جوی ناٹھو پائین ژدگام منفجر گشتہ از موضع ترنو شامل سن گلو گردد۔ نہر سوم[3] لاڑکہ مزروعات سپرہ سمن راد پرگنہ شکروہ و چند دہات چھراٹ را سیراب کردہ از موضع ڈوکنہ وٹھیب در گذشتہ در گوری پورہ چکش آب نتبل تیۂ گام پورہ و از موضع لل ہار آب نالۂ رنبی پورہ کہ ہم آب رنبی آرہ است با خود متحد ساختہ آب بہت را آبرو بخشد۔ نہر چہارم[4] از موضع ....[۳۸۱] جدا گشتہ مزروعات را سرسبز کردہ از موضع کاوہ ونی شامل بہت گردد۔ و نود رنبی آرہ میان پرگنۂ شادرہ می گذرد و مزروعات را سیراب کردہ از قریہ نابنہ با رود ویشو شامل گردد۔

رامشی۔ منبع آں آب سرچشمۂ رامہ سر و برف آب کوہستان شوپ کوری و کاذہ گلہ وان ڈوٹ[۳۸۲] پنداشتہ اند و بمقام دانِ زیب سہ حصّہ می شود یکے نہر رامشی کہ از راہ پکھر پورہ تا قصبہ چرار می گذرد۔ دوم[2] رودِ رامشی کہ کریوۂ خام پور را سیراب گرداند۔ سوم[3] رودِ رامشی کہ میان تیۂ چھراٹ مزروعات را سیراب کردہ بمقام کاکاپور با دریای وتستا[۳۸۳] شامل گردد۔

رودِ تولہ برین۔ منبع آں چکش[۳۸۴] آبِ کوہستان نواحی چرار و پکھر پورہ است کہ براہِ قیصر مُولہ مزروعات را تازگی بخشیدہ از موضع وِنھنار شامل بہت گردد۔

رودِ دُودگنگا۔ مخرج آں آب سرچشمۂ دودھ سر و آب کوہستان

---

۳۸۱ البیاض۔ فے الاصل ٭ ۳۸۲ ایضاً ٭ ۳۸۳ ایضاً وتستا چنانکہ قبل ازیں مذکور شد نام سنسکرتیست دریائے وہت کہ حالا بہ جہلم شہرت دارد ٭

۳۸۴ چکش بفتح شین وکسر کاف بہ ہندی نراوش آب را می گویند ٭

(جامع اللغات اُردو)

سنگ سفید و کاژہ گلہ[۳۸۵] و عیون آں سواد است و میان درہ آری گام و ناگام بہ چند راہ مزروعات را نضارت بخشیدہ بمقام چھچھ بل[۳۸۶] دریای بہت را منصاعد گردد۔ آب آں بہ غایت لطیف و خوشگوار۔

رودِ آہیج۔ منبع آں برف آب کوہستان راہ بار و آب سرچشمہ ہای آں طرف بر مجتمع گشتہ مزروعات دہات مانچھامہ و دین سُو را سیراب کردہ در نمبل بمنہ داخل با آب ہا کور سر لاحق گردد۔

رودِ کانہامہ۔ منبع آں یکے آب سُک ناگ و برف آب کوہستان بیروہ دوم برف آب کوہ پالس و توسہ میدان میان پرگنۂ بانگل بہ انہار متعددہ جاری گشتہ مزروعات را نضارت بخشد سہ نہر ازاں منشق می شوند۔ نہر اوّل میان کانہامہ نہر دوم براہ ہانجی ویرہ۔ نہر سوم براہ سلطان پورہ شامل کولاب پمّا سر گشتہ براہ نایدکھی بر آمدہ برابر تارزنار شامل نالاب اُولر گردد۔

رودِ ننگل۔ منبع آں سرچشمۂ ایلاپتری و برف آب کوہستان افروٹ میان گلمرگ ساری گشتہ و از آب کوہستان دیگر استعداد وافر حاصل کردہ و زرع پرگنۂ کروہن را طراوت بخشیدہ بمقام تارزوہ شامل اُولر گردد۔

رودِ بار ہارون۔ منبع آں آب سرچشمۂ مارسر و برف آب کوہستان پھاک است کہ میان درّہ داچھیگام براہ تیل بل داخل کولاب ڈل می شود۔ انہار متعددہ ازاں منفک گردد و راجہ بک نہرے[۳۸۷] از موضع ناگر پورہ حفر کردہ سمت شمالی

---

۳۸۵ اما مصنّف جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ بر ذکر "کاژہ گل" اکتفا نمودہ است ؛

۳۸۶ در حدود غربی شہر سرینگر ؛

۳۸۷ راجہ بک پسر راجہ جہر کل است شصت و سہ سال حکمرانی کردہ درگذشت۔ زمانۂ حکومتش بقول "جیرٹ" مترجم آئین اکبری ۳۲۵ سال قبل مسیح بود۔

پرگنہ پھاک را نضارت بخشید۔ آں را ماؤس نامند۔ و جہانگیر شاہ از موضع ہاردن نہرے جدا ساختہ باغ شالمار[1] رشک بہشت گردانید۔ آصف جاہ خان نہرے ازاں منشق کردہ باغ نشاط را طراوت بخشید و بہ سعی جناب خواجہ شاہ نیاز نقش بندی نہرے از ہاردن بالاتر زیر دامن کوہ ساری گشتہ مزروعات موضع برین[1] را سرسبز گردانید و آب رودبار ہاردن با آب تالاب ڈل متحد گشتہ۔ بہ دو[2] راہ جاری می شود۔ یکے نالۂ مار من مقام خواجہ باریل نہرے از ڈل جدا گشتہ داخل برار نمبل گردد۔ ازاں جا میان نالۂ مار کہ بڈشاہ میان حصّہ شمالی شہر حفر کردہ است ہشت ماہ تابستان جاری گشتہ مزروعات اچھن را سیراب گرداند چند جوی ازاں منشق گردد۔ یکے جوی سید بزرگ شاہ[388] کہ میان خانیار جناب سید بزرگ شاہ قادری حفر کردہ است۔ دوم[2] دولت کول کہ دولت چک در ایام حکومت خود میان صحن خانۂ خود گذرانیدہ بود و بہ سبب واقعہ آتش کھارہ باز از منہدم گشتہ۔ آنگاہ خواجہ شاہ نیاز نقش بندی[389] ہفت ہزار روپیہ صرف کردہ نہر مذکور را باز جاری ساخت۔ سوم[3] جوی کاوڈارہ۔ کہ براہ مرجان پورہ شامل خوشحال سر گردد۔ چہارم جوی تارہ بل از اشرف کدل جدا گشتہ در

---

[388] سید بزرگ شاہ فرزند ارجمند سید غلام شاہ جواد و نیک نہاد بود و از خلیفۂ والد ماجد خود بابا نور الدین پانپوری اکتساب آداب طریقت نمودہ بدرجۂ شہود اعتلا فرمود۔ مردے بود صاحب جود و سخا باوجود علائق دنیوی ہمیشہ در عبادت و ریاضت می کوشید۔ وفات ایشاں چہارم رجب سنہ ۱۲۳۲ھ بہ وقوع آمدہ در خطیرۂ اجداد آسود۔ تاریخ وفاتش ازیں شعر مفہوم می شود:۔

ہاتفی بسجع مہر تربت او ۔ خواجہ سید بزرگ شاہ نہاد

(ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۴۷)

[389] بر صفحہ دیگر

نوشحال سرسبز کردہ داخل آنچار سر گردد۔ حصّہ دوم آب ڈل براہ چونٹی کُل از جسر درگجن برآمدہ محاذی شیر گڑھی داخل بہت[۳۹۰] گردد۔

امراونتی۔ از برف آب کوہستان دچھن پارہ و کوہ امرناتھ رودے مجتمع گشتہ میان درۂ کوہستان می گذرد کہ خاک آں کوہ بسیار سفید می باشد در وقت ہیجان آب خاک سفید با آب مخلوط گشتہ آب را مثل شیر سفید گرداند۔ پائین سونہ مرگ باسند لار ملحق گردد۔

کرانکہ ندی۔ باجتماع آب ہای سرچشمۂ ہرموکہ گنگا و کولوسر وغیرہ برف آب کوہستان ہرمکھ رودے بہم رسیدہ از موضع کنگن باسند لار ملحق گردد آب آں بغایت لطیف و خوشگوار و ہاضم گفتہ اند۔

سندلار[۳۹۱]۔ سرچشمۂ وگہ سگن بر فرق کوہ زوجہ بال واقع است آب آں دو حصّہ می شود یک حصّہ جانب مشرق می رود و دیگرے سمت مغرب آما حصّہ شرقی باآب انہار متعددہ کہ از کوہستان حدود دراس می آیند لاحق گشتہ

۳۸۹؎ خواجہ شاہ نیاز نقشبندی خلف الصدق خواجہ عبدالرحیم شیخ کمان است۔ صاحب کمالات علوم صوری و معنوی بود۔ در علوم قرآن و آحادیث دستگاہ کافی داشت۔ از استادان او ملا عبدالنبی مرجان پوری خاص شہرت دارد۔ ہمچناں در بذل و سخی وجود عطا ید طولے داشت۔ از معاصران سیاح مشہور ولیم مور کرافٹ است۔ گویند وقتیکہ کرنل ولیم مزبور بہ سیاحت ترکستان می رفت و در راہ از دست ترکماناں اسیر شد۔ خواجہ شاہ نیاز نقشبندی از توجہات باطنیہ او را از دست آنہا رہائی رہا شد۔ از تصنیفاتش رسالہ چلے رنامہ در تصوف و دیوان نیاز یادگار است۔ ہر دو کتب در مطبع مجددی امرتسر چاپ سنگی گردیدہ است (ملخص از تاریخ حسن قلمی جلد سوم ورق ۴۴)

۳۹۰؎ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ

۳۹۱؎ سندھ۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

رودے بہم رسد۔ بعد آں بارودخانۂ وکھہ شامل گشتہ از علاقۂ کرگل بہ جانب شمال عبور کند۔ وزاں جا یا دریای کھلشری کہ از کوہستان رودک وچان تھان وگردوک وغیرہ بالکمال از زور شور می آید پیوستہ بنام اباسند نام زدگشتہ میان درہ ہای کوہستان مُلکِ اسکردو وہونزئی ونگری وگلگت و داردو وغیرہ عبور ساختہ زیر قلعۂ اٹک بدریای اٹک مسمی گردد و دریای لنڈا کہ از کوہستان کابل می آید شامل آں گشتہ پایئن مُلتان دریاہائی پنجاب را ممتلاطم گردانیدہ در بحر محیط متوازی گردد۔

حصّہ دوم آں جانب مغرب جاری گشتہ از آب انہار وجوی بار کوہسار یمین ویسار وقار خود حاصل کردہ واز آب رود امراوتی کہ از کوہستان وچھن پارہ می آید شکوہ آں متضاعف گشتہ نام آں رودبار سندلار گفتہ می شود۔ پس ازاں جوی بار نیلہ گرار از سورہ فراو شامل گشتہ ورود گرانکہ ندی از موضع کنگن آمیختہ واز موضع دُسن نہر برہمہ سر منفق کردہ پرگنۂ لار را سیراب گرداند۔ و از موضع ہرن منتشر گشتہ آبش بہ چند راہ داخل آنچار سر گردد۔ در زمان پیشین سندلار براہ سہہ پور عبور کردہ از موضع شہاب الدین پورہ با دریای بہت ملحق می گشت۔ امّا در عہد عبداللہ خان[۳۹۲] دُرّانی دریای سند طغیانی شدہ بطرف آنچار سر۔ خود بخود راہے غایر کرد۔ و بہ موجب غفلت حُکّام دو سہ سال مطلق العنان ماندہ از مزروعات دہات لار قریب لک خروار ضایع گشت۔ و در عہد سردار عظیم خان[۳۹۳] بہ اہتمام علی قلی خان در ترمیم و تشدید آں مردماں را زحمتے فراوان رسید لیکن بعد دو سہ ماہ باز طغیانی شدہ سدِّ متین را از میان برداشتہ

---

[۳۹۲] صوبیدار کشمیر در عہد افاغنہ (۱۸۰۵ — ۱۸۰۲ء)

[۳۹۳] صوبیدار کشمیر در عہد افاغنہ (۱۸۱۹ — ۱۸۱۴ء)

تالاب آنجا رسیر متلاطم گرد ابند- الی الآن ہمچنان میگزرد و بہ امتزاج آب امرادنی آب سندلار در موسم تابستان برنگ شیر سفید و کدر می باشد. قدسی

چو کشمیر افتخار ہر دیار است	بہشت دلکشش آب لار است
قضا از سیم نابش آفریدہ	بغیر از موج گل طوفاں نہ دیدہ
ندیدہ دیدۂ افلاک بارے	زجوی شیر زیبنداں آبشارے

و از آب سندلار انہار بسیار منفجر گشتہ مزردعات و باغات را سیراب وشاداب گردانند- اوّل نہر لار کول کہ از موضع وسن جدا گشتہ در ذیل کوہ شمالی مزردعات بعض دہات لار را طراوت بخشیدہ فیض بخش سایر المواضع پائین[۳۹۴] میگردد- ازاں جا کہ نہر مذکور راجہ لارک چند حفر کردہ است موجب آن نامش لار کول گفتہ اند و در زمان سابق نہر مذکور تا وند ہامہ می رفت- ازاں جا راجہ جیاپیڈ[۳۹۵] نہرے حفر کردہ آب آں در اندر کوٹ رسانیدہ بود- الحال ہمگی تا موضع بادام پورہ جاریست کہ در عرض راہ زیر زمین میان نقب میگذرد- وقتیکہ سلطان زین العابدین پادشاہ کشمیر بودے نہر لاری زیر دامنہ کوہ دوبارہ کہی جاری کردہ دہات صفاپورہ وغیرہ آباد ساخت- دوم ڈب کول از موضع مبگام مزردعات را سیراب کردہ تا موضع ڈب میگذرد- سوم آرہ کل کہ از موضع پرنگ جدا گشتہ زیر دامن کوہ جنوبی میان سنگلارخ بہ مسافت دوازدہ کروہ در پرگنہ پھاگ مزردعات را سیراب گرداند- گویند نہر مذکور راجہ آرہی راے[۳۹۶]

۳۹۴ــہ پرگنہ ایست در علاقۂ کامراج (این شمنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱)؛

۳۹۵ــہ (۳۰۸ — ۲۷۷۲)؛

۳۹۶ــہ بطور معجزہ حاکم کشمیر شد- ۲۳ سال قبل مسیح دفات کرد- راجع بتاریخ حسن قلمی جلد دوم ورق ۲۸ مملوکہ خانقاہ معلےٰ؛

حفر کردہ است لشکر خان کہ در عہد چغتت[۳۹۷] ناظم کشمیر بود نہر مذکور را مرمت ساختہ از موضع بٹہ پورہ نضارت بخش آب سال خود گردانید۔ چہارم ڈگر کول کہ قریب موضع وایلو از سند جدا می شود ہمدوش آر کل مزروعات دہات پہاک را شاداب می سازد۔ بانی آن راجہ زشک[۳۹۸] مشہور است کہ برای آبادی موضع ڈگرہ جاری کردہ است و در عہد سلاطین دہلی در باغ عیش آباد و نسیم باغ و دولت آباد و افضل آباد[۳۹۹] مسلوک ہمی بود۔ پنجم شاہ جوی کہ از موضع وایلو جدا می شود۔ سلطان زین العابدین برائی آبادی پرگنہ آردی و باغات و دولت خانۂ شاہی حافر آن تا نوشہرہ شدہ بود۔

لچھمہ خاتون زوجۂ جلال ٹھاکور نہرے از شاہ جوی جدا کشیدہ تا مسجد جامع رسانید لہذا جوی مذکور باسم لچھمہ کول شہرت یافتہ است۔ شاہان چغتائیہ در عہد خود ترمیم و توسیع جوی شاہی بہ خوبی نمودہ آب آن در باغ الہی و باغ بحر آرا و باغ گلشن و درشنی باغ و باغ عنایت و ظفر آباد رسانیدہ رشک بہشت فرمودند۔ و سیف خان برائی طراوت باغ سیف آباد پہلوی شاہ جوی نہرے جداگانہ آوردہ بود الآن معدوم۔ اخوند ملا شاہ برای رونق باغ خود نہرے دیگر تا موضع درِ ند جاری کردہ بود۔ الحال علامتش غیر معلوم۔ دریں زمان مہاراجہ

---

۳۹۷ — ۱۰۶۹/۱۶۵۹ — ۱۰۶۷/۱۶۵۷ھ بعہد شاہجہان چغتائی بقول صاحب جامع اللغات اردو احفاد بابر را کہ بہند حکمرانی کردند بخاندان چغتائی موسوم بودند بر اکہ جد اعلیٰ شان امیر تیمور لنگ از نسل چغتائی خان پسر چنگیز خان بود۔

۳۹۸ یکے از شاہان کشمیر است کہ بذہیاگ بوذا بود۔ گویند کہ شخص مزبور ہمراہ سلیمان در کشمیر آمدہ بود۔ راج ترنگنی جلد اول ترجمہ اچھر چند صفحہ ۱۰۸ ؛

۳۹۹ تفصیل این ہا در ضمن باغ ہائے کشمیر ملاحظہ کنید ؛

رنبیر سنگھ نہر شاہ جوئی و نہر ذکر کل متحد کردہ در باغ سیف آباد برای کارخانۂ جندرہ[۴۰۰] ہای شالی کوب و طلسم خانۂ ابریشم جاری ساخت۔

رود اِرِنی[۴۰۱]۔ منبع آں سرچشمۂ شیراسر وسرہای دیگراست کہ با آب کوہستان ہرموکھ وغیرہ مجتمع گشتہ میان درّہ نادی ہل پرگنۂ کوہامہ بہ سہ راہ شامل تالاب اُولر گردد و سہ جوی ازاں منفک می شود۔ دو جوی در ضلعۂ آرگام رفتہ مزروعات را تازگی بخشد و یک جوی زیر دامن کوہ شمالی مزروعات دہات را طراوت نمودہ در موضع بانڈی پور کارخانۂ جندرہ شالی کوب را سرانجام نماید۔

مدمتی منبع آں برفاب کوہستان شمالی ہرموکھ و آب نیلہ سر و آب نالۂ بوتار است۔ مزروعات را سرسبز کردہ از موضع ناتنہ پورہ داخل تال اولر گردد و سہ شاخ آں کہ از بالا جدا می شود یکے براہ بانڈی پورہ دوم براہ دٹ پورہ سوم از راہ قاضی پورہ مزروعات را تازہ کردہ در اولر میروند۔ و زیر دامن کوہ شمالی دو نہر از قدیم حفر کردہ اند کہ مزروعات اکثر دہات را تا موضع آکوسہ سیراب کردہ با اولر پیوندد۔ و آب رودبار مدمتی بہ غایت ہاضم و خوشگوار است

نالۂ پھرو۔ کہ میان درّہ کامراج می گذرد۔ و منبع آں آب کوہستان و چشمہ سار لولاب است۔ بعد آں برفاب کوہستان و عیبون پرگنہ و نیز بہ سبیل نہر عمل کہ منبع آں سنہ کل ناگست من مقام آوت کولہ شامل آں گشتہ عمقی بہم رساند کہ سفاین گراں میان آں سایر می باشند۔ انگاہ بشمول آب چشمہ سار و انہار گرد و نواح ممنلے گشتہ از موضع کوپہ وارہ رود ماور کہ مخرج

---

[۴۰۰] ناکین ہا؛

[۴۰۱] ارن۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

آن کاجی ناگست داز محل دُوکلہ بل رود حمل کہ منبع آں گورچن ناگ می باشد با جمیع انہار و جویبار کہ از کوہ کاجی ناگ می آیند ترقی خود حاصل کردہ بہ مقام دواب گاہ ملاقی بہت گردد۔ بڈشاہ در عہد خود نالہ پُھرو را من مقام پُہرو از مجرای خود مسدود کردہ آب آں فیض بخش پرگنہ زینہ گیر ساختہ عمارات عجیب و باغات دلفریب آباد کردہ بود۔ تاریخ آں "جوئ خرم" [۴۰۳] گفتہ اند۔ بعد وفات سلطان سد مسدود ادمنہدم گشتہ نالہ پُہرو براہ خود عود نمود۔ انگا شاہان مغلیہ در تسدید و تردید آں سعی موفور بکار بردہ رو بہی ندیدند۔

کرشنہ گنگا۔ ازاں جاکہ منبع آں رودبار آب گولاب کرشنہ سر کہ ذکر آں گذشت یافتہ اند لہٰذا نام آں رودِ کرشنہ گنگا گفتہ اند۔ آب آں باآب ویشنہ سر و پرنگ سر و دیگر سرچشمہ ہای نامور براہ باب نار جانب شمال می گذرد۔ انگاہ آب بم سر و گاڈھ سر و برفاب کوہستان شمالی از تلیل و دیوہ سوی و برزہ بال و گوریس و آب ہای طرف شمالی کوہستان کوہامہ و لولاب و دتر و شاردا و کرناہ وغیرہ اطراف واکناف آں سواد بہ حیثیت اجتماع رودہا مجتمع گشتہ دریای پرشور بہم رسد۔ کہ من مقام مظفر آباد [۴۰۴] باانبازی دریای کشمیر ممتاز گشتہ بدریای جہلم موسوم گردد۔

---

۴۰۲ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۶ ٭

۴۰۳ ۸۶۵ ہجری ٭

۴۰۴ پنڈت آنند کول بجائے مظفر آباد "دومیل" ذکر نمودہ است کہ صحیح است ٭ دومیل قریہ است در شرق مظفر آباد بہ فاصلۂ قریب دو میل۔ دومیل بہ ہندی مقام اتصالِ رودہا را گویند۔ وازیں رعایت این قریہ کہ مقام اتصال رود کشن گنگا و جہلم است موسوم بہ "دومیل" است ٭

رود ساندرن - از درّہ شاہ آباد و رود برنگی از کوہستان پرگنہ برنگ و رود آرہ پتھی از کوہستان کوتھار آمدہ قریب قصبہ اننت ناگ باہمدیگر متحد می شوند پس آب بنابع اننت ناگ متبوع خود ساختہ من مقام کھنہ بل عمق بہم رسانیدہ بنا بر استوای محل آہستہ آہستہ بر گلِ خالص منحدر گردد چنانکہ آب آں در عرصۂ یک ساعت از یک نیم تا سہ میل موجب قلت و کثرت آب متحرک گردد و از کھنہ بل نام آں دریا بزبان شاستر[۴۰۵] وتستا و بہ لغت فارسی بہت و بزبان کشمیری وِتھہ گفتہ می شود۔ بعد آں بہ امتلای آب ہای انہار و رودبار و چشمہ سار استعداد فراوان حاصل کردہ میان شہر سری نگر جاری گشتہ مخلوقات و مزروعات را سیراب گرداند۔ و آبِ آں از درجۂ معمولی زمستان در تابستان قریب چہار درعہ رفعت پذیرد۔ زیادہ برآں از کنارہ ہا متموج گشتہ سیلاب گرداند۔ و از کھنہ بل اوّل رود لمبودری از چہار محل واصل بہت گردد۔ اوّل پائین کھنہ بل دوم منز گنڈ سوم در گورہ دیر چہارم در کرہ ٹینگ۔ انگاہ رودبار ویشو من مقام سنگم و رود رنبی آرہ بدو جا یکے از موضع کاوہ دونی دوم از للہار و آب کوہستان اولر مع آب چشمہ سارہا از مکان چرٹسو و آب ینابیع پرگنہ وہو و آب ننبل بالہ ہمہ از پان پور[۴۰۶] و رودبار ہمشی از کاکاپور و رود ناگام از وتھہ نار و رود ویل بل و آب تالاب ڈل

---

[۴۰۵] مُراد از زبانِ سنسکرت است کہ در ہند شمالی بزبان "شاستری" ہم موسوم است۔

[۴۰۶] پنڈت آنند کول پامپور نوشتہ است۔ بنا بر تحقیقش مقام مزبور مابین ۸۱۲ و ۸۳۹ سنہ میلادی تعمیر شدہ است۔ بانی اش پدم وزیر راجہ اجیت پیڈ بود۔ نام قدیم این قریہ پدم پور بود۔ زعفران زار ہائے پامپور مشہور است جردم شماری آں ۳,۳۴۸ نفر۔

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ)

محاذی شیر گڑھ درود دو دگنگا بہ مقام چھتہ بل و آب جوئبارہ آ پیچ مع آب ننبل بمنہ از پارم پورہ و سند لار مع آب آنچار سر دنوشہال سر و ننبل تولہ مولہ از شہاب الدین پورہ و آب تالاب مان سر از ننی نارہ جابجا شامل بہت گردد و بہ امتزاج آں رودہا متموج و متلاطم گشتہ براہ بانہ یاری داخل تالاب اولر می شود

در زمان سابق پائین موضع حاجن با تالاب اولر لاحق می گشت در سال ۶۴۰ ھ ہجری براہ نالہ بانہ ایری کہ پنڈت سورج بھان کندہ بود رجوع نمود ازاں باز ہمچناں می گذرد پس ازاں آب دریای بہت بہ امتزاج آب تالاب اولر و انہار کوہسار کوہامہ وغیرہ بہ حیثیت اجتماع سمت مغرب رجوع می کند و از آب ننگل و رود پماسر متصاعد گشتہ میان قصبہ سوپور[۲۰۷] برآمدہ از دوآب گاہ نالہ پہرو شامل کردہ تا حدود بارہ مولہ با آہستگی و نرمی می گذرد و ازاں جا نام بہت یا وتستا از ذات آں رفع گردد - من مقام کھنہ بل تا قصبہ بارہ مولہ[۲۰۸] سفاین خورد و کلاں میان آں در بہار و زمستان ہر وقت می گذرند - مسافت آں از کھنہ بل تا بارہ مولہ مع کج و پیچ قریب یکصد میل می باشد و از قصبہ بارہ مولہ سمت مغرب میان درہ مضیق بہ کمال زور و شور منحدر گشتہ و از آب ہای کوہسار علاقہ دچھنہ و کھاہورہ تزاید و ترقی حاصل نمودہ تا حدود مظفر آباد[۲۰۹] آں را دریای کشمیر می نامند - ازاں جا با آب

---

[۲۰۷] از بزرگ قصبہ جات کشمیر است - بانی اش سرے سویا نام بود کہ در عہد اونتی ورما (۸۸۳ - ۸۵۵ء) بوزارت فائز بود ؛ [۲۰۸] قصبہ بارہ مولہ در اہمیت بدرجہ سوم است قبل از تقسیم ہند درمیان بھارت و پاکستان یکے از مراکز تجارت کشمیر بہ شمار می رفت ؛ [۲۰۹] از تعمیرات مظفر خان بمبہ است (سنہ ۱۵۵۴ میلادی) بقول آنند کول آبادی آں ۲۴۶۲ نفر ؛

کرشنہ گنگا کہ از جانب شمال می آید مضاعف گشتہ باسم مبارک جہلم مسمی گردد۔ و از مظفر آباد سمت جنوب مایل گشتہ دریای کنہار کہ از پھگلی* می آید میان درۂ کوہسار تا حدود چامک میرپور می گذرد۔ پس ازاں میان ملک پنجاب جہانیاں را سیراب کردہ با دریای چناب و راوی و بیاس و ستلج و اٹک انبازی کردہ در بحر اعظم[410] می افتد۔

کٹہ کل۔ از دریای بہت قرین شیر گڑھ نہرے منفجر گشتہ در موسم تابستان میان حصہ جنوبی شہر افراد نوع را سیراب کردہ نزدیک صفاکدل با بہت واصل گردد۔

سونر کل۔ مقارن زیارت سید منصور صاحب از جوی کٹہ کل نہرے جدا گشتہ بار دد دودہ گنگا شامل گردد۔

نالۂ شادی پور۔ از دریای بہت بہ مقام شادی پورہ نہرے منشق گشتہ بہ آب ہاکورسر و پماسر اتفاق کردہ شامل تالاب اولر گردد۔

تالاب ہائے کشمیر

تالاب اولر۔ کولابے است عمیق[411] و وسیع بہ شکل مثلث مختلف الاضلاع از سرینگر جانب شمال بہ مسافت ۲۵ میل۔ طول آں از ساحل شرقی تا قصبۂ سوپور تخمیناً ۱۲ میل۔ عرض از جنوب تا شمال ہشت میل[412]۔ دور محیط آں بر وقت اعتدال تخمیناً

---

[410] بحر ہند ۔ [411] مسٹر ڈریو مصنف ناردرن بیریر آف انڈیا عمق او در حصہ کثیر چہاردہ فٹ انگریزی و در بعضے جا کم ازیں ہا قرار دادہ است۔ نزد سٹائن اوسط عمقش پانزدہ فٹ انگلیسی است ص ۱۱۶ ۔ [412] اما فریڈرک ڈریو (FREDERIC DREW) در کتاب مزبور طولش دہ میل و عرضش شش میل اندازہ کردہ است۔ و قول سٹائن این است کہ طولش ۱۰ میل و عرضش شش میل و میگوید کہ بوقت سیلاب طولش ۱۳ میل و عرضش ہشت میل می شود۔

* صحیح کوہستان کاغان و چشمہ بالو سر است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر روایات متداولۂ آں زمان است۔

پہل ہبل و بر ساحل شرق و شمالی آں دہات پرگنہ کوہہامہ و زینہ گیر و جنوباً قر بہا
سایر المواضع پایین واقع است و در ساق وسط آں چشمۂ اولرناگ مشہور (اولر
بزبان کشمیری سوراخ را گویند کہ آب ازاں سوراخ ہمی جوشد) ازاں جا کہ آب
آں چشمہ از سوراخ زمین جوشیدہ برآمدہ بود لہذا آں چشمہ را اولر ناگ
گفتہ اند۔

نقلست کہ در زمان پاستان از کوہستان پرگنۂ لار نیمۂ از آب چشمہ سار
ستھ سر با آب کوہستان راسہ بل لاحق گشتہ در کرشنا گنگا می رفت۔ نتقے
از ادفات کوہ وگنی از برف انبوہ ستوہ آمدہ حامل و محمول ہر دو غلطیدہ منفذ
رود بار را سدِ راہ گردیدہ تالابے بہم رسید کہ آں تالاب را ستھ سر می گفتند
و دراں زمان جوگنی ہا یعنی پریان بہ سوارئ سفینہ درمیان آں سر سیر می کردند۔
چنانچہ بر کوہ وگنی نوکابندن ہا[۴۱۳] تاحال موجود است۔ بعد مرور دہور موفور ساکنان شہر
سندمت نگر بارتکاب افعال شنیعہ و اطوار ذمیمہ از جادۂ ہدیٰ باز ماندہ بہ قہر
قہار درمیان شب تار بہ حادثۂ زلزلۂ عظیم از نفس شہر زمین ترقیدہ سوراخے
بہم رسید و ازاں سوراخ آب تالاب ستی سر فوارہ وار یکبار جوشیدہ طوفان
ساخت و آں شہر و شہریاں را در ورطۂ فنا انداخت[۴۱۴]۔ ازاں باز رودِ سرچشمۂ
ستی سر در زیر دامنۂ کوہ وگنی در دہان غارے در آمدہ از چشمۂ اولرناگ جوش
می زند۔

چنانچہ یکے از راجہائی پیشین سبوس شالی در رودِ راسہ بل انداختہ از

۴۱۳؎ نوکابندن بزبان سنسکرت کشتی و بندن جائے بستن آں۔ لہذا معنی اش سوراخیست
کہ بداں کشتی ہا مضبوط می دارند۔

۴۱۴؎ تاریخ کشمیر نارائن کول عاجز صفحہ ۴۷۔

چشمہ اولر ظہور نمود۔ قصہ غرق شدن شہر مذکور در ذکر راجہ سندر سین[۴۱۵] مشروحاً گفتہ آید۔ بعضی امارات عمارات شہر مذکور اکنوں ہم بہ نظر ہمگناں عیاں می شود۔ چنانچہ یکے از محققان قریب ساحل شرقی در عمق دریا پایہای جسر سنگین معائنہ نمود و بعضے ہانجیاں[۴۱۶] تالاب می گویند کہ محاذی جبل شیرہ کوٹ از عمق آب غرفہ ہای کوشکی بہ نظر می آیند و متصل آں درختے عظیم ملاحاں می بینند۔ مورخاں می نگارند کہ از تعمیرات آں زمان بُت خانۂ بود کہ فرق در زمستان عیاں می شد۔

سُلطان زین العابدین بر سر آں بُت خانۂ بزرگ سفینہ نصب کردہ بالائ آں سنگ و خاک انباشتہ جزیرہ وسیع کہ طول آں از شمال تا جنوب یکصد درعہ و عرض ۷۵ درعہ می باشد بلند افراشتہ باغی دل کشا بہ اشجار و ازہار غمزدا احداث نمود۔ و بر کنج شمالی آں عمارتے سنگیں کہ سہ آشیانہ[۴۱۷] مرتفع بود و مسجدے رنگین کہ تا حال موجود است تعمیر ساخت و دو بُت زریں کہ پیش ازیں غواصاں از بُت خانۂ مذکور صرف ضروریات جشن شاہی کردہ داد و دہش بسیار فرمود۔ تاریخ لنک[۴۱۸]۔

این بقعہ چو بنیاد فلک محکم باد
مشہور بہ زینہ ڈینب در عالم باد
شہ زین عباد تا کہ درو جشن کند
پیوستہ چو تاریخ خودش "خرم باد"[۴۱۹]

۴۱۵ؔ رجوع بجلد دوم تاریخ حسن در ذکر راجہ سندر سین پسر راجہ بندر سین ٭ ۴۱۶ؔ لفظ کشمیری است بمعنی کشتی بانان

۴۱۷ؔ آشیانہ بمعنی طبقہ ٭ ۴۱۸ؔ لنک لفظ کشمیری بمعنی جزیرہ

۴۱۹ؔ ۸۲۷ھ مطابق ۱۴۲۴ء۔ بقول خواجہ محمد اعظم مولف "واقعات کشمیر" تاریخ مزبور تا زمانش بر سنگے منقش بود۔ ص ۵۰

پیران دیرینه سال میگویند که پیشتر آب چشمهٔ ادلر از سطح آب فواره یک درعه بالا جوش می زد - فی زماننا همگی حباب ها به نظر می آیند متصل ادلر ناگ چشمهٔ دیگر است که آں را پدم ناگ می گویند - حباب های آں کم تر - غیر ازیں درمیان تالاب اُدلر چشمه های بسیار موجود است و در وسط تالاب آب صاف و متموج می باشد و در کرانهای آں فصل سنگاره هر شـ بافراط متکون می شود آں که در سواحل شرقی و شمالی آں می روید از ابتدای عهد بڈشاه تا حال وقف عام است - آں را هرم نبل می گویند و آں که در نواحی غربی و جنوب سے روید از قدیم ضبط سرکار و درمیان آں تالاب شکار ماهیاں و قازاں و مرغابیاں فراواں کرده می شود - صیاداں بر هزاراں سفینه های کوچک برآمده مرغاں و ماهیاں را بشکرند[۴۲۰] - گویند در زمان پیشین تال[۴۲۱] ادلر بسیار عمیق بود که به مرور دهور روز بروز رفعت پذیرفت - اکنوں سمت جبل شیره کوٹ عمیق است و در اطراف دیگر کم تر و در وقت هیجان باد آب آں سخت متلاطم گردد - در آں وقت عبور سفائن متصور نیست -

و در موسم تابستان بعد دوپهر روز درمیان آں کسے گذر نتواند کرد تا زمان بڈشاه تالاب ادلر تا موضع اشم متموج می بود چنانچه بڈشاه تعمیر لنک در وسط تالاب مرتفع کرده بود - ازاں باز نشیب تالاب روز بروز رفعت پذیرفت و منفذ دریا ساعت به ساعت غایر گشت تا آنکه سرزمین مواضعات هانجن و نایدکهی وغیره حدوث یافت - اکنون به باعث طغیان بهت هر گاه تالاب ادلر از آب ممتلی گردد - تا موضع اشم سیلاب گرداند -

تالاب ڈل متصل شهر سمت مشرق طول آں از گگری بل تا تیل بل

---

[۴۲۰] شکار میکنند ‌‌‌‌‌‌‌ [۴۲۱] تالاب

تخمیناً سه میل عرض آن از خواجه یاربل تا باغ نشاط قریب دو میل و در محیط آن
تخمیناً ده میل[۴۲۲] باشد به قول مؤرخان در سالف زمان صحرای بود و تالنی مرگ
نام. راجه پرورسین[۴۲۳] دریای بهت را از ناوه پوره مسدود کرده زیر دامان
کوه ماران در نفس شهر جاری ساخت. بعد از انقضائے دوران در زمان
راجه درلب[۴۲۴] درون دریائی بهت طغیان کرده میدان مذکور را طوفان نموده
تالابے بهم رسید. حاکمان وقت تسدید آن نه کرده بطول زمان عمقے بهم
رسانید. سلطان سکندر بت شکن[۴۲۵] از نایدیار تا نشاط باغ کتب خانهٔ اهل
هنود که انبارها جمع کرده بود در قعر آب انداخته سدے متین استوار ساخت و
شمش جسر سنگین بر سر آن افراخت. بعد آن سیف خان از خواجه یاربل
تا عیش آباد برای آمد و رفت باغات سدے استوار نمود. موجب آن تالاب
مذکور را سه حصّه می شود. اوّل ڈل کلان پیشروی حضرت بل. دوم ڈل
خورد که از کوه سلیمان تا نشاط باغ واقع است سوم سدره کهون که پیشروی
کوهِ ماران بسیار عمیق یافته می شود. و درمیان این سه حصّه جزایر موضع
نند پوره به کثرت آبادی موجود است. ازان جمله بعضے جزایر بازمین استوار
کرده اند. بعضے ها بر روی آب مفروش می باشند هر جا که خواهند کشیده
می برند و بر جزایر مذکور فالیزه ها و اقسام بقولات که برای مردم شهر
کفایت می شود مزروع گردد. بیخ نیلوفر و تخم آن و جیور دران متکون می شود

۴۲۲؎ آنا مسٹر ڈریو طول و عرضش بالترتیب پنج و دو میل قرار داده است. صفحه ۱۴۱

۴۲۳؎ راجع به جلد دوم در ذکر راجه پرورسین مزبور ؛

۴۲۴؎ ایضاً ؛

۴۲۵؎ (۸۲۰-۷۹۸ھ) ؛

و در کرانهای تالاب لوخ زارها و علف هاهمی روید که برای تعلیف دواب و فرش بوریا[۴۲۶] بکار می آید و آب آن کولاب لطیف و خوشگوار است۔ بروزگار گنده نمی شود و به صفای میاه از عمق آن ماهیان به نظرهمی آیند و در وسط آن از چهار جا چهار چشمه می جوشند و ملاحان می بینند و درمیان ڈل کلاں پیشروی حضرت بل جزیرہ سونہ لنک سلطان زین العابدین احداث کرده قصرے سه آشیانه دار بران عمارت کرده بُود۔ بحادثۂ زلزله بشکست پس شاهان مغلیه منظرے بران افراشتند۔ امیر خان[۴۲۷] ترمیم آن کرده بسبیل دولاب بالای چنار آب کشیده در صحن عمارت فوّاره رُوح افزا برداشته به تماشای آن صرف اوقات می کرد۔ درین زمان عمارتش ویران و درمیان ڈل خورد جزیرۂ روپه لنک دارد که سلطان حسن شاه[۴۲۸] تعمیر کرده بُود۔ عمارتش در عهد سنگاں ویران گشت در زمان سالف آب تالاب قرین حبه کدل با دریای بهت پیوسته می رفت۔ بڈشاه ازاں جا مسدود ساخته ناله مار در نفس شهر حفر کرده آب ڈل بر زراعت پرگنهٔ اچهن جاری ساخت که تا حال در موسم تابستان آب تالاب براه ناله مار جاری می باشد و در زمستان براه چونٹی کُل شامل بهت گردد۔

آنچار سر۔ کولابے است قریب شهر سمت شمال طول آن تخمیناً از بربه وار تا بیه هامه چهار میل عرض از سوره تا بڈوڈر دو میل می باشد۔ اطراف آن از هر سو به کثرت لوخ زارها و نے زارها و علف ها محفوف است۔ در وسط آن میل در میل

---

۴۲۶ قسمے است از گیاه که باد بوریا می بافند ؛

۴۲۷ مُراد از امیر خان جوانشیر است که در عهد احمد شاه و پسرش تیمور شاه افغان از ۱۷۷۱ الغایت ۱۷۷۶ء حاکم کشمیر بود (نگارستان کشمیر) ؛

۴۲۸ (۸۹۳ / ۱۴۸۷ — ۸۸۰ھ / ۱۴۷۵ء) ؛

آب صاف ومتموج می باشد۔ تالاب مذکور پیشتر خورد تر بُود۔ در سنہ ۱۳۰۰[۴۲۹] ہجری دریای سندلار طغیانی گشتہ از مجرای خود معاودت نمودہ داخل آنجا رسر گردیدہ و زمین ہای زرعی از ہر سو خراب ساختہ وسعت تالاب سہ چند گردانید و درمیان آں راجہ جیاپیڈ[۴۳۰] سدّے افراشتہ بُود کہ آں را موستھو می گویند۔ اکنوں بہ باعث طغیان آب خراب و آب آں بمقام شہاب الدین پورہ با دریای بہت پیوندد و درمیان آں شکار مرغاں و ماہیاں فراوان۔

خوشحال سر۔ تالابیست در اضلاع شمالی شہر کہ بر ساحل شرقی آں محلہٗ جڈی بل بسمت غربی آں عیدگاہ واقع است و دور محیط آں قریب چہار میل۔ در اطراف آں کاہ لوخ بسیار متکون می شود کہ نصفہٗ آں برای فرش بوریای مسجد جامع و نصفہٗ دیگر برای ماتم سرای و خانقاہ جڈی بل می دارند۔ درمیانِ آں شکار مرغاں بسیار و آب آں داخل آنچار سر گردد۔

مانس سر[۴۳۱]۔ چشمہ ایست بیضوی شکل بسیار عمیق۔ و از سرینگر بہ فاصلہٗ ۱۵ میل

---

۴۲۹ در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی ؛

۴۳۰ راجہ جیاپیڈ پسر راجہ سنگرام پیڈ بود۔ صاحب راج ترنگنی او را مرد ے متصف بہ صفات متضادہ قرار دادہ است۔ بنابر روایت او راجہ مز بود علم دوست بہادر و ظالم بود۔ در ضمن شجاعت جیاپیڈ بر بھیم سین راجہ گجرات و راجہ نیپال لشکرکشی نمود۔ گویند کہ میلان بہ مذہب بودا داشت و در شہر جیہ پور ؟ برائے عبادت بوداں سہ بُت خانہ قایم کرد۔ سی سال حکومت نمودہ درگذشت (ملخص از راجہ ترنگنی جلد اول۔ ترنگ چہارم۔ مترجمہ اچھر چند) بنابر تحقیق جیرٹ زمانۂ حکومتش مابین ۸۰۳ - ۷۷۲ سنہ میلادی است (جیرٹس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۷۵) ؛

۴۳۱ حالا بہ "تالاب مانس بل" شہرت دارد ؛

سمت شمال - و دورِ محیط آں تخمیناً چہار پنج میل می باشد - و بر ساحل شمالی آں قریۂ صفاپور و برکنارۂ جنوبی آں گلخن چونہ پزاں - غرب رویہ لوخ زار است - آب آں بہ سیبل نن نارہ در بہت می رود - ایضاً برکنارۂ شمالی آں علامات عمارات باغ صفاکہ دولت خانۂ نورجہاں بود حیرت افزا - و اطراف و سواحل مانسر سربسر دل کشا و نوشنما محل سیر و سرور است - محاذی گلخن چونہ پزاں سر چشمۂ مانسر می جوشد کہ در حالت یخ بندی بستہ نمی شود - متصل آں چشمۂ دیگر است کہ آب آں نہایت گرم می باشد - حوالی مانسر عیون بسیار واقعست کہ در حالت یخ بندی یافتہ می شوند -

ہاکورسر - آب گیری است از شہر بہ مسافت دو میل سمت مغرب زیر دامن کریوۂ ہانجک - سطح آں از جزایر ولوخ زارہا محفوفست - قریب موضع ہانجک میل در میل سطح آبی متموج و صاف بہ نظر می آید - بعضے جزایر آں کہ بر روی آب مفروش است و از ہبوب ریاح سُوبسُو گردندہ می باشند و آب بعض با نہر مکھامہ در پمپاسر می گذرد و بعضی از راہ دروازہ با بہت می پیوندد -

پماسر - کولابیست فراخ از شہر بہ مسافت پانزدہ میل متصل قصبۂ پٹن درمیان آں لوخ زار و سنگارہ یافتہ می شود - اکثر جا آب گیری ہای صاف و متموج بہ نظر می آیند و آب آں از موضع نایدکھی با نالۂ شارداپورہ لاحق گشتہ در تالاب اُولر می گذرد -

تان سر - آبگیریست صغیر کہ دورِ آں یک میل می باشد قریب موضع مانسبل - بر ساحل آں امارات بُت خانۂ دیرینہ یافتہ می شود آب آں از حسبر سنبل با بہت ملحق شود -

بطایح کشمیر

بطیحه را بزبان کشمیر نمبل می گویند و نمبل زمینے است که یک حصّه آب و یک حصّه خاک بهم آغشته همیشه نمناک می باشد و بعضی جاها چنان می باشد که دواب ها دراں فرو مانده ضائع شوند. و بعضے جاها سخت هم می باشد. ازاں جمله بعضے مزروع بعضے غیر مزروع. آں چه مزروعست کشاورزاں دو بیلچه در دو دست گرفته زمین ها کاویده تخم ریزی شالی همی کنند. بعضے جاها که اندک زمین درشت می باشد در آب قلبه رانی کرده دانه پاشند. و آں چه که غیر مزروع است میان آں کاه لوخ و نے و علف به کثرت می باشد.

آب خیز بمنه. در حدود جنوبی سرینگر قریب بمنه مالنه میدانے است وسیع بعضے مزروع بعضی غیر مزروع. و درمیان آں چشمه ها و آبگیرها واقع. کاه لوخ و علف ها متنوعه دراں متکون گردد. و در موسم خریف مردماں زمین آں کاویده بیخ های علف که بهم منسج شده باشد کشیده و خشک کرده در پخت و پز طعام بدل سرگین خشک بکار می برند و چکش آب آں بالای شاله ٹینگ از راه پل شال بهت گردد.

برار نمبل. میان شهر در حصّهٔ شمالی واقع است. گویند در زمان گذشته آب آں صاف و متموج همی بود. الحال لوخ زارے بهم رسیده است و در بعضے جا آبگیرهای صغیره دراں یافته می شود در تابستان آب آں با آب ڈل آمیخته براه نالهٔ ارجاری می شود و در زمستان خشک می ماند.

آب خیز توله موله. آب خیزے است وسیع کرانهای آں مزروع. میان آں لوخ زار و نیستان و در وسط آں موضع توله موله معمور است و سرچشمهٔ کهیر بهوانی مشهور و در زمان سابق میان آں نهرهای متعدده کشیده

زمین آں لایق زراعت کردہ بودند۔ اکنوں بہ سبب انقلاب زمانہ نہر ہا
معدوم گشتہ لوخ زارہا بہم رسید۔ در عجائبات کشمیر مؤرخان می نگارند کہ
در زمین تولہ مولہ ماہیان متکون می شوند۔ حقیقت آں این است کہ درمیان بطیحۂ
مذکورہ بعضے جاہا زمین بر روی آب مفروش می باشد۔ در عمق آں آب کہ
متعلق باآب انہار دیگر می باشد ماہیان می آیند۔ چنانچہ صیادان فرش زمین را
سوراخ کردہ چوب افرازیکہ خاصۂ ماہی گیران این دیار است آں را در سوراخ
فرو برند و از ہماں سوراخ ماہیان را بہ پنجۂ آہنین چسپیدہ از آب بیروں ہمی
آرند۔ در جوف آں آب خیز سرچشم ہای بسیارند۔ آب آنہا بار و دبار سندلار
لاحق گشتہ۔ از شاردا پور شامل بہت گردد۔

نمبل مال گام۔ از صفاپور سمت شمال آب خیزے است وسیع و
فراخ۔ از آں جملہ بعضے مزروع و در جوف آں لوخ زار و نیستان شکار مرغان
بسیار۔ آب آں از راہ نالۂ اچھس با نالاب اولر پیوندد۔

دَر نمبل۔ آب خیزے است وسیع از سوپور سمت جنوب کہ در تابستان
پر آب می باشد و در زمستان خشک گردد سنگار ہا دراں متکون می باشند
آبش با دریای بہت مخلوط گردد۔

نمبل کانسپور۔ قریب موضع دلنہ پرگنہ کردہن۔ آب خیزے است
کہ ہمیشہ [illegible] کاہ لوخ محفوف می[illegible]ند و کرانہ ہای آں اکثر آباد۔ آب آں بہ مقام
گورس بونی شامل بہت شود۔

نمبل پت گام پور۔ واقع در پرگنہ سایر المواضع بالا۔ فراتر از کاکاپور
آب خیزے است فراخ محفوف از علف ہا بعضے مزروع۔ آب آں در
بہت پیوندد۔

نمبل بالاہامہ۔ یاکونہ بل از پانپور جانب مشرق واقع است۔ از علف ہا محجوب۔ آب آں در دریای بہت می رود۔

نمبل ایبھ کھرو۔ در پرگنۂ لار متصل موضع چھندنہ۔ آب آں براہ سنند شامل بہت گردد۔

نمبل مرہامہ۔ در پرگنۂ دچھن پارہ۔ قریب موضع مرہامہ۔ آب آں شامل بہت گردد۔

پیداوار کشمیر

متقدمین[۴۳۲] دیار کشمیر کہ در زمان اوّل ہنود بودہ اند کتابیکہ در خواص اشیاء وتشریح اسمای بالبست مرتب نہ کردہ اند۔ احیاناً اگر کردہ باشند بہ دقوع حوادث موجود نیست۔ لہذا مردمان کشمیر از خواص نباتات این سر زمین کہ از حد افزون است مجہول ماندہ بہ موجب کتب پزشکان[۴۳۳] امصار دیگر بر کشف خواص بعضی رستنی ہای مشہورہ این جا واقف گشتہ در معالجہ و تجارت مستعمل می دارند و اشیای مجہول الکیفیت را پامال ہمی گذارند راقم الحروف اسمای بعضے اشیاء موجودہ این جا کہ خواص آں در لغات طبے درج شدہ بود دریں جا مجملاً ایراد نماید۔

---

۴۳۲ وارد شوندگاں ؂

۴۳۳ اطباء وحکماء ؂

ادوّیات کشمیر

نمبر	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱	ابوخلسا	رتن جوت (ھ)[۴۳۴]	کوٹر	گرم وخشک بدرجۂ ۲[۴۳۵]	بعضے محققاں آں را ..بل می دانند
۲	اطریلال	کاک چکنی (ھ)	کاوہ کھور	گرم وخشک بدرجۂ ۳	بہ خیال بعضے محققان اسم بامسمی است
۳	احریص	کوسم (ھ)	کوسم پوش	گرم وخشک[۴۳۶] درجہ ۲	
۴	اسارون[۴۳۷]	تگر (ھ)[۴۳۸]	موست	گرم وخشک ۳[۴۳۹]	

[۴۳۴] مخزن الادویہ جلد اول ص ۲۰ درلغت عربی حناء الغول وخس الحمار وشنجار است در فارسی ہوجوبہ ۔ داروئے مزبور برچہار قسم منقسم است (ایضاً ص مزبور) ؛

[۴۳۵] گرم وخشک در اوّل درجۂ دوم (مخزن الادویہ جلد اوّل ص ۲۷) ؛ [۴۳۶] مخزن الادویہ جلد اول ص ۷۹ اما مصنفش نام ہندیش بجائے "کوسم" "کسم" نوشتہ است ۔ بنا بر تحقیقش خاصیت مزبور دریں جا تعلق با حریص صحرائی دارد لیکن احریص بستانی طبعیت اش در درجۂ دوم گرم و در درجۂ اول خشک است ؛ [۴۳۷] اسارون بفتح ہمزہ وسین مہملہ و الف وضمۂ رائے مہملہ وسکون واؤ آخر لفظیست سریانی ۔ در یونانی اورا سرابیون می گویند (مخزن الادویہ جلد اول ص ۸۹) ؛ [۴۳۸] صحیح "تگر" است (ایضاً صفحۂ مزبور) ؛ [۴۳۹] بنا بر تحقیق صاحب مخزن الادویہ طبعیت اش در اواخر درجہ دوم گرم وخشک است (صفحہ ۸۹) ؛

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبیعت	کیفیت
۵	اسطوخدوس[۴۴۰]	دہار (ہ)[۴۴۱]	کل وٹو	گرم وخشک ۲	ماہیت آں بالغات طب برابر نیست شاید اسم بے مسمی است۔
٦	اسقوردیون[۴۴۲]	موسیبر (ف)	ون رہن	گرم وخشک[۴۴۳]	
۷	اُسلنج[۴۴۴]		وپھٹانگل	ایضاً[۴۴۵]	
۸	اسل[۴۴٦]		پڑھ		بوریاہا ازاں می بافند[۴۴۷]
۹	کندش[۴۴۸]	بیخ گاذران (ف)	ساور	گرم وخشک	ماہیت آں بہ کتاب[۴۴۹] نیست شاید چیز دیگر باشد

[۴۴۰] صاحب مخزن الادویہ ایں لفظ را "اسطوخودوس" بضم ہمزہ وسکون سین مہملہ وضمۂ ہائے مہملہ وسکون واؤ وضمہ خائے معجمہ وسکون واؤ وسین مہملہ ضبط نمودہ است۔ نزدش لفظ مزبور یونانی است و درعربی اورا آنس الارواح می گویند (مخزن الادویہ جلد اوّل ص ۹۱) [۴۴۱] دھارہا (مخزن الادویہ صفحۂ مزبور)۔ [۴۴۲] بضم ہمزہ وسکون سین مہملہ وضمۂ قاف و سکون واؤ وکسرۂ دال وضمۂ یائے تحتانیہ وسکون واو وآخرش نون۔ [۴۴۳] در اواخر درجۂ سوم (ایضاً ص ۹۷)۔ [۴۴۴] اما صاحب مخزن ادویہ ایں لفظ را اِسلنج بکسر ہمزہ وسکون سین وفتح لام وسکون نون وجیم ضبط نمودہ است (صفحہ ۹۹)۔ [۴۴۵] قسم بستانیش گرم در درجۂ سوم وخشک در درجۂ دوم است (ایضاً صفحۂ مزبور)۔ [۴۴٦] اَسل بفتح ہمزہ وسکون سین مہملہ ولام لفظ عربی است کہ در ہندی اورا "کسرائی" می گویند (ایضاً صفحۂ مزبور)۔ [۴۴۷] ایضاً صفحۂ مزبور ومزید گفتہ کہ محل رویدنش آب است یا محل آب۔ [۴۴۸] صاحب مخزن الادویہ اورا "کندس" نیز گفتہ است (ص ۱۵۷)۔ [۴۴۹] بقول صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش ایں است کہ بیخش ہم شکل حضی می باشد۔ برگش مائل بہ سبزی، وبیخش مائل بہ زردی باشد۔ بقولش در ملک شام مرداں بادجامہ می شویند۔ (ص ۱۵۷)۔

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	بزبان کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱۰	افتیمون	امل بیل (ھ)	کوکلہ پاٹ	ایضاً	زیخ آں کسے نمی بیند۔[۴۵۰]
۱۱	افسنتین	شتاروره (ھ)[۴۵۱]	ٹھ ون	ایضاً[۴۵۲]	
۱۲	افیون	افیم (ھ)	تریاک	سرد و خشک ۳[۴۵۳]	
۱۳	اقحوان	بابونہ گاو چشم (ف)	پکہ ٹہ ون	گرم و خشک ۳[۴۵۴]	
۱۴	انجبار	—	مانثرن	سرد و خشک ۲[۴۵۵]	
۱۵	انجره[۴۵۶]	ٹنگن (ھ)	سُوی	اول سوم ؟ گرم و خشک	
۱۶	ایرسا	بیخ بنفشہ (ف)	سوسن مُنڈ	در آخر دوم گرم و خشک	قسمے است از سوسن کہ برگ ہای آں نازک می باشد۔[۴۵۷]
۱۷	بابونج	بابونہ (ف)	بابونہ	در دوم گرم و خشک[۴۵۸]	

[۴۵۰] اما صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش چنیں نوشتہ است :—

"از قسم نبات است ۔ رنگش سرخ و ربیعی کہ تا موسم گرما می باشد شاخہائے او مانند ریشۂ پنبہ یا رسن باریک ۔ تخمہایش در خردی ہم شکل دانۂ خردل می باشند (ص ۱۰۷)

[۴۵۱] ABSINTHIUM ؛ [۴۵۲] و صاحب مخزن الادویہ نام ہندیش "ستارد" بسین مہملہ نوشتہ است (ص ۱۱۱) ؛

[۴۵۳] (OPIUM) اما اطبائے یونانی سردیش را در درجہ چہارم خیال می کنند (مخزن صفحہ ۱۱۷)

[۴۵۴] مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۱۲۰ ؛ [۴۵۵] و صاحب مخزن طبعیت اش در درجہ سوم سرد و خشک می نویسد ؛ [۴۵۶] انجره بفتح ہمزه و سکون نون و ضمۂ جیم و فتح رائے مہملہ و سکون ہا مخزن صفحہ ۱۳۲ ؛ [۴۵۷] و صاحب مخزن الادویہ او را بیخ سوسن جبلی قرار دادہ است (ص ۱۴۷)

[۴۵۸] بنا بر تحقیق صاحب مخزن در آخر درجۂ اول خشک است (ص ۱۴۷) ؛

نمبر شمار	دوا	بزبان ہندی یا فارسی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱۸	بصل	پیاز (ف)	پران	درسوم گرم وخشک [۴۵۹]	
۱۹	بادرنجبویہ	-	گندسوی	گرم وخشک بدرجۂ اوسط [۴۶۰]	
۲۰	بادنجان بری	[۴۶۱]	ون وانگن	درسوم گرم وخشک	ماہیت آں موافق لغات طب یافتہ نمی شود۔ [۴۶۲]
۲۱	پرسیاوشاں	کالی چھانپ (ہ) [۴۶۳]	گیوتھبر	معتدل بگرمی وخشکی	
۲۲	بزرالبنج	بھنگ	بنگ ببال		
۲۳	برنجاسف	بوی مادران (ف)	بگ بعضے مونگا گویند	[۴۶۴]	قسم مادۂ قیصوم است
۲۴	بستان افروز	تاج خروس [۴۶۵]	موَل	سرد وخشک وقابض ورادع [۴۶۶]	
۲۵	بصل الفئ	-	ون پران	بسیار گرم [۴۶۷]	

[۴۵۹] در اواخر درجۂ سوم گرم و اول درجہ سوم بمع رطوبت فضلیہ خشک است (ص ۱۷۲)

[۴۶۰] گرم وخشک بدرجۂ اوسط دوم وبعض در درجۂ اول معتدل و در درجۂ دوم گرم و خشک می گویند (۱۴۸) ÷ [۴۶۱] در ہندی اورا "بھٹ کٹیا" می گویند (۱۵۳) ÷

[۴۶۲] ونزد صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش ایں است کہ بناتیست بقدر یک گز طویل و شاخہائی خاردار ÷ [۴۶۳] صحیح "کالی جھانپ" است۔ (ص ۱۶۳) ÷

[۴۶۴] در اوّل درجۂ سوم گرم وخشک است (۱۶۴) ÷

[۴۶۵] در فارسی۔ واما در ہندی اورا نوع صغیرش را "کولکھنی" وکبیرا "جٹادھاری" می گویند ÷ [۴۶۶] مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۱۶۸ ÷ [۴۶۷] ایضاً صفحہ ۱۷۲ ÷

نمبر شمار	دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۲۶	بندال	ـ	اپلج	ـ	۴۶۸
۲۷	بنفسج	بنفشہ	نوشہ پوش	در اول سرد در دوم تر	۴۶۹
۲۸	بیش	ـ	مہند	در چہارم گرم و خشک ۴۷۰	مہند کشمیری قسم پنجم بیش یافتہ می شود
۲۹	بنج	بجر بنگ (ھ)	باز ربنگ	سرد و خشک	
۳۰	بھنگرہ	بھنگرہ (ھ)	بھنگرہ	ـ	دریں جا قسم سوم یافتہ می شود ضعیف العمل است ۴۷۱
۳۱	تشمیزج	چاکسو (ف) ۴۷۲	اندر ناح	گرم و خشک ۲	

۴۶۸ طبعیت اش گرم و خشک در درجۂ سوم ـ گیاہے است کہ بر درخت ہا پیچیدہ می باشد برگش مشابہ برگ تنبول می باشد ؎

۴۶۹ بقول صاحب مخزن الادویہ گیاہے است کہ یک بالشت یا قدرے زیادہ بلند باشد شاخہائش بسیار باریک ـ در صورت ہم شکل برگہائے حنا ـ الا اینکہ در سفل برگہائش کشادہ و بہر دو جانب گوشہ دار باشند (ص ۱۹۲) ؎

۴۷۰ ایں رائے حکماء یونان است لیکن اطباء ہند خلاف ایں رائے دارند ـ نزد ایشاں طبعیت اش در درجۂ چہارم بغایت سرد است ـ و قول مؤخر الذکر راجح است زیرا کہ ہمیں مختار صاحب مخزن الادویہ است (ص ۲۰۵) ؎

۴۷۱ یعنی مائل بہ سیاہی و بقیہ از دو قسمش یک زرد باشد دیگر سفید و ماہیت اش ایں است کہ گیاہے باشد مقدار یک گز طویل و برگہائش ہم شکل برگ انار باشد ـ در ذائقہ قدرے تلخ و تیز ـ (ص ۲۰۱) ؎

۴۷۲ صحیح ایں است کہ "چاکسو" لفظ ہندی است و در لغت فارسی چشمک و چشوم است (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نمبر شمار	دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۳۲	تنباکو	تماکو (ھ)	تماکو	گرم و خشک ۳	در بریہ داری پر قوت می باشد ۴۷۳
۳۳	-	-	پتر	گرم و خشک	ہنود آں را در پوزش بکار می آرند ہمیشہ سبز می باشد
۳۴	-	اشٹابری (ھ)	رنگ پاچ	-	بیخ آں را مردماں جوشانیدہ بدل چای می نوشند دافع ریاح است گویند قسمی از ابو خلساء است۔
۳۵	خشخاش	-	ہاپت دان لدر	۴۷۴	
۳۶	سعد	موتھہ (ھ)	بہنہ موست	در آخر دوم گرم و خشک ۴۷۵	
۳۷	حنظیانا	بکھان بید (ھ)	ردبل	گرم و خشک در اول سوم	
۳۸	جوزماثل	دھتورہ	دنتر	در اول چہارم سرد و خشک ۴۷۶	
۳۹	حب النیل	زرکے (ھ)	تخم عشق پیچان	درسوم گرم و خشک ۴۷۷	
۴۰	-	-	نیلہ کھرن	-	
۴۱	حرمل	سپند	اسپند	گرم و خشک ۴۷۸	

(مسلسل) ماہیت اش بقول صاحب "مخزن" دانہ است مقدار یہی دانہ مثلث بہ شکل دمائل بہ سیاہی (ص ۲۱۲) ؛ ۴۷۳ نام دہے است در کشمیر متصل ؛

۴۷۴ گرم و خشک در درجۂ دوم ؛

۴۷۵ سُعد بضم سین مصنّف مخزن الادویہ در آخر دوم فقط خشک قرار دادہ است (ص ۴۰۳) ؛ ۴۷۶ مخزن الادویہ صفحہ ۳۵۵ ۔ اما صاحبش "در وسط خشکی قریب باعتدال است" اضافہ نمود ؛ ۴۷۷ ماہیت اش دانہ گیاہے است مشابہ بہ لبلاب ۔ شاخہائش بغایت باریک و برگ سبز ؛ ۴۷۸ اما در درجۂ دوم خشک می باشد ۔ تلفظ اش "حرمل" بضم حاء وسکون ر و فتح میم و سکون لام است (ص ۲۸۱) ؛

نمبر شمار	دوا	فارسی و ہندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۴۲	حزاز الصخر	گل سنگ (ف)	پل ماز	سرد و خشک	۴۷۹
۴۳	خسک	گوکھر (ھ)	مشر کنڈ	گرم و خشک بدرجہ اول	
۴۴	حصرم	غورہ (ف)	غورہ	سرد و خشک ۲ ۴۸۰	
۴۵	حلتیت	ہنگ (ھ) ۴۸۱	ہینگہ	گرم و خشک ۳	
۴۶	حلفا	پیبنرز (ھ) ۴۸۲	بُڈُ	گرم و خشک در اول	بوریا می بافند
۴۷	خبہ	خاکشے (ف)	ژرہ لژجہ بال	اول دوم گرم ۴۸۳	
۴۸	خربق اسود ۴۸۴	گنگی (ھ)	مار نبیر	آخر سوم گرم و خشک	

۴۷۹ چیزے است بر سنگہائے نمناک می روید۔ رنگش سبز مائل بہ سفیدی است۔ اگر مالیدہ شود مشابہ بہ رنگ حنا گردد (مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۲۸۳ و ۲۸۴)؛

۴۸۰ در اول درجۂ دوم سرد و باآخر ہمیں درجہ خشک۔ (ایضاً صفحہ ۲۸۶)؛

۴۸۱ درست "ہینگ" است۔ نام انگلیسی (ASAFOETIDA) است۔ صاحب مخزن الادویہ ڈاکٹری پیدا وار افغانستان و پنجاب و ایران و ترکستان قرار دادہ است

۴۸۲ صحیح ایں است کہ "پیبنرز" لفظ فارسی است۔ بقول صاحب مخزن الادویہ وجہ تسمیہ اش ایں است کہ داد اسئے حز بود در موضع حلیفہ کہ نزد مکہ معظمہ است بکثرت می روید (صفحہ ۲۹۲)؛ ۴۸۳ طبعیت نوع صغیرش در اول درجۂ دوم گرم و در درجۂ اول تر و نوع کبیرش در آخر درجۂ دوم گرم است (۳۰۶)؛

۴۸۴ قسم دوم سفید می باشد۔ نزد صاحب مخزن الادویہ ماہیت اش بیخ گیاہے است۔ برگہائش ہم شکل بار تنگ است۔ گلش سُرخ و ساقش در حجم بقدر چہار انگشت تاب دادہ باشد۔ (ص ۳۰۷)؛

نمبر شمار	دوا	فارسی و هندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۴۹	خربق ابیض	-	زوہ نیر	در وسط سوم گرم و خشک	
۵۰	خرقطان	-	قسمے از اپلح	سرد و خشک[۴۸۵]	بر تنہ درخت منکون میشود
۵۱	خردع	بیدانجیر (ف)	ارینٹھ	آخر دوم گرم و خشک	
۵۲	خشخاش	خشخاش	خشخاش	سرد و خشک بدرجہ دوم	بستانی دو قسم بری یک قسم
۵۳	خطمی	خطمی (ف)	سنزہ پوش	سرد و تر در ۲	
۵۴	شیح	دُرمنہ	مرن	گرم و خشک در ۳	در پرگنہ گوریز بسیار می روید
۵۵	شقاقل	[۴۸۶]	چرہ کانگل	گرم و تر[۴۸۷]	
۵۶	دبق	[۴۸۸]	آولن	آخر دوم گرم و خشک	
۵۷	دُوب[۴۸۹]	-	درمن	مایل بہ سردی	
۵۸	دوقس	-	ہپت زیور	گرم و خشک ۳	

[۴۸۵] مع قبض۔ و بعض اطباء گرم و خشک قرار دادہ اند۔ (ص ۳۱۰) ؎

[۴۸۶] در ہندی ستانی و سوالی و دودھالی وسنادر گویند (ص ۴۴۵) ؎

[۴۸۷] گرم در درجۂ اوّل و تر در درجۂ دوم (ایضاً) ؎

[۴۸۸] فارسی "مویزک عسلی" ؎

[۴۸۹] دوپ بضم دال و سکون واؤ و پ لغت ہندی است و در فارسی او را "مرغ" بفتح میم و سکون راء و غین می گویند (۳۴۳) ؎

نمبر	نام دوا	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۵۹	رابتانج [۴۹۰]	گندھ بہروزہ (ھ)	رُب کلم	آخر سوم گرم و خشک	
۶۰	راوند [۴۹۱]	-	پنبہ ژالن	اوّل دوم گرم و خشک	برگ آں بہ پیاس است کشمیری یمہ ہاک گویند
۶۱	سورنجان [۴۹۲]	بربری (ھ)	بورکم مُنڈ	گرم و خشک	
۶۲	شاھترج	پت پاپڑہ (ھ) [۴۹۳]	شہتر	گرم و خشک بدرجہ دوم [۴۹۴]	مرکب القوی
۶۳	شبت	سویہ (ھ)	سوی	ایضاً [۴۹۵]	والان خورد تخم آں
۶۴	شجرۂ ابی مالک	-	ببہ کریس	آخر دوم گرم و خشک	پوشاک ازاں می شویند ماہیت آں موافق کتاب نیست
۶۵	شوکران [۴۹۶]	-	مور کچھ	درچہارم در سوم خشک	
۶۶	شونیز	کلونجی	سیاہ داَن	گرم و خشک ۳	
۶۷	شُبرم	گاؤکشک (ف)	دُرہامہ	در آخر دوم گرم و خشک [۴۹۷]	

۴۹۰ھ (RESINA) ؛

۴۹۱ھ (RHUBARB ROOT) - بقول ڈاکٹر غلام جیلانی مصنّف مخزن الادویہ ڈاکٹری راوند لفظ سنسکرتی است و نام فارسی اش "ریوند" است (صفحہ ۱۴۴۵) -

۴۹۲ھ (COLECHICUM)

۴۹۳ھ و "کٹ پاپڑہ" نیز می گویند - (مخزن الادویہ اردو جلد اوّل صفحہ ۴۳۶)

۴۹۴ھ لیکن صاحب "مخزن" بر ذکر "خشک" اکتفا نمودہ است ؛

۴۹۵ھ در آخر درجۂ دوم گرم و در درجۂ اوّل خشک و بعض گفتہ کہ "شبت تر" گرم در درجۂ اوّل و "شبت خشک" گرم در اوّل درجۂ اوّل است - (ص ۴۳۹)

۴۹۶ھ (HEMLOCK)

۴۹۷ھ (بر صفحۂ آیندہ باید دید)

نمبر شمار	نام دوا	فارسی یا هندی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
٦٨	طحلب	سوال [٤٩٨]	منگال وهل	سرد و تر بدرجه ٢	
٦٩	عاقرقرحا [٤٩٩]	آکرکرا (ه)	عاقر قرحه	آخر ٣ گرم و خشک	شجرهٔ آن اطبرغون است از گلمرگ یافته می شود.
٧٠	عسل النحل	شهد (ف)	مانچه	در ٢ گرم و خشک [٥٠٠]	
٧١	قطران [٥٠١]	زفت (ف)	کلم	آخر ٣ گرم و خشک	
٧٢	فوه	مجیٹھ (ه)	مزیٹ	درسوم گرم و خشک	همگی بر کریوهٔ پانپور و کریوهٔ ناگام زرع می شود
٧٣	قرطم	تخم معصفر	کوسم بیال	گرم و خشک در ٢ [٥٠٢]	

٤٩٧ه بقول صاحب مخزن در درجهٔ سوم گرم و در درجهٔ اول خشک است بشیرش تا آخر درجهٔ چهارم گرم و خشک نوشته اند ؛ (٤٣٩)

٤٩٨ه "سوال" در هندی می گویند و در فارسی نامش "جام خواب" است (مخزن الادویه جلد دوم صفحه ٨) ؛

٤٩٩ه (PYRETHRUM ROOT) ؛

٥٠٠ه صاحب مخزن الادویه اُردو "متعلق طبعیت اش تفصیل دارد و آن این است که شهد تازه در درجهٔ دوم گرم و درجهٔ اول خشک است و خاصیت کهنه اش در اول درجهٔ سوم گرم و در درجهٔ دوم خشک است (٢٣)

٥٠١ه (TAR)

٥٠٢ه صاحب مخزن الادویه جلد دوم بر ذکر خشک اکتفا نموده است (ص ٨٧)

نمبر شمار	نام دوا	یونانی یا هندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۷۴	قسط	کوشنه (ف)	کوٹھه	گرم وخشک درسوم	
۷۵	قصب	نے (ف)	نڑ	سرد وخشک	
۷۶	قصب الذریره ۵۰۳	چراهته (ه)	چرایت	آخر دوم گرم وخشک	
۷۷	قراسیون	—	تریر	ایضاً	
۷۸	قطن ۵۰۴	بنوله (ه)	ٹو	سرد وخشک در دوم	
۷۹	قنب ۵۰۵	بهنگ (ه)	بنگه	سرد وخشک	
۸۰	قیصوم	۵۰۶	پهل گاسه	درسوم گرم وخشک	
۸۱	کالاکوٹ ۵۰۷	شب افروز (ف)	تیله وانن	درجبال شامخه می باشد	
۸۲	کچنار	کچنار (ه)	کچنال	دردوم سرد وخشک	درجبال دچهنه وکهاوره می باشد
۸۳	کرفس	۵۰۸	یکهه زبر	دراول دوم گرم وخشک	
۸۴	کشوشث	—	قسم دوم کوکله پاٹ	دراول گرم وخشک	

۵۰۳ (CHIRETTA) ؛

۵۰۴ (COTTON) ؛

۵۰۵ HEMP ؛

۵۰۶ (فارسی) برنجاسف (هندی) گندنا ؛

۵۰۷ لغت هندی است - درفارسی اورا "سیاه گی" می گویند ؛

۵۰۸ آجمود (هندی)

نمبر	نام دوا	یونانی/ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۸۵	لاغیبہ	-	کاچن	آخرِ سوم گرم و خشک	
۸۶	لبلاب	-	عشق پیچان	در دوم سرد و خشک	
۸۷	لسان الثور	سنگاہولی (ہ)	گاؤزبان	در دوم گرم و تر	باگاؤزبان گیلانی ہیچ مشابہتے ندارد بعض محققان آں را اسم بے مسمی دانند
۸۸	لسان الحمل	بارتنگ (ف)	گلہ	سرد و خشک در ۲	
۸۹	مازریون				
۹۰	مامیران	ممیری (ہ)	مامیران	گرم و خشک	در یلاقی لار می روید. ضعیف العمل است
۹۱	موصلے	موسلی	لڈر مُول	در دوم گرم و خشک	در پہاڑ دیچھنہ یافتہ میشود
۹۲	نان خواہ [509]	جوین	جاوند	در اوّل درجہ گرم و خشک	
۹۳	نیلوفر	نیلوفر	نبہ پوش	در درجہ دوم سرد و تر	
۹۴	وج	بچہ [510] (ہ)	وی	گرم و خشک بدرجہ دوم	
۹۵	ہربی [511]	ہرلی	ہرب	گرم و خشک بدرجہ سوم	

[509] (AJWAN)

[510] بچھ

[511] "ہربی" بفتحۂ ہا و سکون راے مہملہ و کسرۂ بائے موحدہ و سکون یا لغت ہندی است صاحب خلاصۃ التجارب نوشتہ کہ ہربی بیخے از نوع محمودہ است و در کوہستان کشمیر بکثرت می روید۔ طبیعت اش گرم و خشک در درجۂ چہارم و از سموم قتالہ است۔

نمبر	نام دوا	یونانی / ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۸۵	لاغیہ	-	کاچن	آخر سوم گرم و خشک	
۸۶	لبلاب	-	عشق پیچان	در دوم سرد و خشک	
۸۷	لسان الثور	سنگا ہولی (ھ)	کاہ زبان	در دوم گرم و تر	باگاؤزبان گیلانی ہیچ مشابہتے ندارد بعض محققان آں را اسم بے سمی دانند
۸۸	لسان الحمل	بارتنگ (ف)	گلہ	سرد و خشک در ۲	
۸۹	ماذریون				
۹۰	مامیران	ممیری (ھ)	مامیران	گرم و خشک	در ییلاقی لارمی روید. ضعیف العمل است
۹۱	موصلے	موسلی	لڈر مول	در دوم گرم و خشک	در پہاڑ دیچھنہ یافتہ میشود
۹۲	نانخواہ [۵۰۹]	جوین	جاوند	در اوّل درجہ گرم و خشک	
۹۳	نیلوفر	نیلوفر	نمبہ پوش	در درجہ دوم سرد و تر	
۹۴	وج	بچہ (ھ) [۵۱۰]	وی	گرم و خشک بدرجہ دوم	
۹۵	ہربی [۵۱۱]	ہرلی	ہرب	گرم و خشک بدرجہ سوم	

۵۰۹ (AJWAN)

۵۱۰ بچھ

۵۱۱ "ہربی" بفتحۂ ہا و سکون راے مہملہ و کسرۂ باء موحدہ و سکون یاء لغت ہندی است صاحب خلاصۃ التجارب نوشتہ کہ ہربی بیخے از نوع محمودہ است و در کوہستان کشمیر بکثرت می روید۔ طبیعتش گرم و خشک در درجۂ چہارم و از سموم قتالہ است ؛

نمبر شمار	نام سبزی ها بزبان یونانی	هندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	مقدار	کیفیت
۱۱	هندبای[519]	-	پوشه هند	سرد و خشک	بدرجهٔ دوم	
۱۲	سلق	چقندر (ف) (ه)	چقندر	معتدل	مرکب القوی[520]	
۱۳	فطر[521]	کھنجو (ه)	کنه کھیچ	سرد و تر	در دوم	
۱۴	قطف	بتھوا (ه)	دسته هاک	سرد و تر[522]	در دوم	
۱۵	قنابری[523]	موش دندان (ف)	وُپل هاک	گرم در اوّل	خشک در دوم	خودرو در کوهستان
۱۶	قنبیط[524]	گوبھی (ه)	گوپی هاک	گرم و خشک	در اوّل	
۱۷	کراث[525]	گندنا (ف)	ره‌ہن هاک	در سوم خشک	در دوم گرم	برّی و بستانی می باشد۔

[519] طبیعت اش در درجهٔ اوّل سرد و تر است۔ و بعض گفته در وسط درجهٔ دوم۔ و بعض اورا در سردی و گرمی معتدل می دانند۔

[520] مع حرارت در درجهٔ اوّل (مخزن صفحه ۴۱۲)

[521] بکسر فا (و بضم نیز آمده است) و طائے ساکنه و رائے مهمله لغت عربی است در فارسی سماروغ و در هندی "چھین چتر" می گویند (۶۴)

[522] طبیعت اش گرم در درجهٔ دوم و تر در درجهٔ اوّل است (مخزن ص ۱۰۱)

[523] بضم قاف و فتح نون مشدّده والف و فتح بائے موحده و رائے مهمله و الف مقصوره لغت عربی و نزد بعض لغت نبطی است به فارسی اورا "نزند" می گویند۔ (صفحه ۱۰۹)

[524] بضم قاف و فتحه نون مشدده و کسره بائے موحده و سکون یاء تحتانی و طائے مهمله۔ در فارسی کلم و در رومی "کلم گرد" می گویند۔ (صفحه ۱۱۱) ؛

[525] بضم کاف و فتح را و الف و ثاء مثلثه لغت عربی است۔ در فارسی و هندی "گندنا" می گویند (صفحه ۱۳۲) ؛

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	مقدار درجہ	کیفیت
۱۸	کرنب ۵۲۶	کلم (ف)	کرم ہاک	در اوّل گرم	در دوم خشک	مردمان ایں جا تمام سال می خورند
۱۹	کمائت ۵۲۷	کھینی (ف)	ہنڈھ	سرد و تر	در دوم	بعضے غیر ماکول
۲۰	ہندباء ۵۲۸	کاسنی (ف)	دار ہند	سرد و تر	در دوم	
۲۱	ہندبائی بری	کاسنی دشتی (ف)	سازہ ہند	سرد و خشک ۵۲۹	بدرجۂ دوم	
۲۲		دُرکک (ف)	دودھ ہاک	سرد و خشک	بدرجۂ دوم	
۲۳			پمہ ہاک			
۲۴			ڈیڈ			
۲۵			وٹہہ کرم			
۲۶			داندہ ہاک			
۲۷			ٹیبر ہاک			
۲۸			بزن ہاک			
۲۹			چہتر ہاک			
۳۰			چونچیر			

۵۲۶ بضم کاف و را و ضمۂ نون و سکون با معرب کرم فارسی است و کلم نیز آمده است ؛

۵۲۷ بفتح کاف و سکون میم و فتح ہمزہ و تا ؛

۵۲۸ بکسر ہا و سکون نون و کسرۂ دال مہملہ و فتح بائے موحدہ و الف (ص ۲۶۴)

۵۲۹ بقول مخزن الادویہ طبیعت اش در آخر درجۂ اوّل سرد و خشک است (ص ۲۶۵)

توابل کشمیری[۵۳۰]

نمبر	یونانی و عربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
۱	زعفران	کیسر (ھ)	کونگ	در دوم گرم	در اول خشک	بغایت خوشبو برای تحفہ باطراف می روند
۲	کمون	زیرہ (ھ)	زیُور	گرم و خشک[۵۳۱]	در سوم	
۳	کزبرہ[۵۳۲]	دھنیا (ھ)	دانی وال	سرد و خشک	در دوم	
۴	بصل	پیاز	پران	گرم و خشک	در سوم	قسم دوم آں را گنڈہ پران می گویند
۵	اسقیل	[۵۳۳]	آرہ بزن	گرم و خشک	در سوم	
۶	فلفل السودان[۵۳۴]	لال مرچ (ھ)	مرزہ واگن	ایضاً	ایضاً	ماہیت موافق کتاب ندارد

[۵۳۰] توابل بالفتح دارو ہا خلاط کہ در طعام کنند (شمس اللغات فارسی)

[۵۳۱] و بقول صاحب مخزن گرم در درجۂ دوم و خشک در درجۂ سوم است۔

[۵۳۲] کزبرہ بضم کاف و سکون زاء و ضمۂ بائے موحدہ و فتح رائے مہملہ و با و الف در آخرش و بفتح کاف نیز آمدہ است۔

[۵۳۳] در فارسی "پیاز دشتی" و "پیاز موش" نیز گویند زیرا کہ قاتل موش است۔ بہندی نامش کانڈھ و کنڈی است و لفظ انگلیسی (SQUILL) است۔ (مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۹۷ و مخزن الادویہ ڈاکٹری صفحہ ۱۳۵۵)

[۵۳۴] "فلفل السودان"۔ بنا بر قول صاحب مخزن الادویہ اردو جلد دوم صفحہ ۶۸ منتش بلاد حبشہ و سوڈان است۔

نمبر	یونانی و عربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	مقدار درجہ	کیفیت
۷	فلفل الماء	-	کربر	ایضاً	در دوم	۵۳۵ در سالن ہا استعمال کنند
۸	صعتر	ساتر (ھ)	آوند	ایضاً	ایضاً	۵۳۶ ماہیت آن موافق کتاب نیست شاید اسم بے مسمی باشد

ریاحین کشمیر

نمبر	یونانی و عربی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبعیت	مقدار درجہ	کیفیت
۱	بادروج	تلسی جنگلی (ھ)	دن ببر	گرم و خشک	در دوم	
۲	ریحان	انباز بو (ف)	ببر	ایضاً	در اوّل	
۳	شاہسفرم ۵۳۷	تلسی (ھ)	تلسی	ایضاً	ایضاً	
۴	فرنج مشک	رام تلسی (ھ)	ردنہ	ایضاً	درسوم	
۵	حاشا	-	دن پدنہ	ایضاً	در دوم	
۶	فودنج ۵۳۸	پودینہ نہری (ف)	پدنہ	گرم و خشک	در دوم	
۷	نعناع	پودینہ باغی (ف)	پدنہ	ایضاً ۵۳۹	ایضاً	
۸	سیسنبر		قسم دوم ردنہ	ایضاً	درسوم	

۵۳۵ اِدام ہا ؛ ۵۳۶ برگ گیاہ است کہ بدو قسم باشد یکے بستانی یا بری و دیگر کوہی۔ برگ اوّل الذکر مدور و ثانی الذکر عریض و طویل باشد جسمش نازک و سیاہ رنگ۔ صفحہ ۲۶۲)

۵۳۷ قسمے از ریحان یا نیاز بو است و شاید بہمیں حسن اور اقسمے جدا فہمیدہ است (مخزن الادویہ جلد اوّل صفحہ ۳۶۷) ؛ ۵۳۸ فُودنج بضم فا و سکون واؤ معرب "پودینہ" یا "پودینگ" فارسی است ہمچنیں در زبان مزبور بجائے دال بتائے منقوط "فوتنج" نیز آمدہ است (مخزن جلد دوم ص ۷)

۵۳۹ در آخر درجۂ دوم گرم و خشک مع رطوبت فضلیہ (۲۴۷) ؛

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	مقدار درجہ	کیفیت
			اقراع و افجال کشمیر [540]			
۱	بادنجان	:	وانگن ؤک	گرم و خشک		
۲	بادنجان رومی		رُوِد وانگن ؤک			درباغ او بستانہا خود بخود می روید
۳	قرع خراسانی		اَل	سرد و تر		

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۴	قرع کشمیری	کاشر اَل	ایضاً
۵	قرع فرنگی	فرنگ اَل	ایضاً
۶	قرع مشہدی	مشاد اَل	ایضاً
۷	قرع کرمیہ	کابل اَل	ایضاً
۸	قثاء الحمار	کریلہ [541]	گرم و خشک
۹	طُربلا	طربلہ	ایضاً
۱۰	خیار و قثاء [542]	لار	سرد و تر
۱۱	بطیخ یعنی خربوزہ	خربوزہ	گرم و تر

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱۲	بطیخ ہندی	ہندہ وند	سرد و تر
۱۳	شلغم	گوگج	گرم و تر
۱۴	فجل	موج	گرم و تر
۱۵	جزر	گازر	ایضاً
۱۶	شوندر	فرنگ ہاک	ایضاً
۱۷	آلوی فرنگی	آلو	ایضاً

گلزار کشمیر [543]

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	ورد احمر	گلاب	سرد و خشک

۵۴۰ء اقراع جمع قرع بالفتح کدو و افجال جمع فُجل بالضم "تُرب" کہ بہندی مُولی گویند۔ (شمس اللغات فارسی)؛ ۵۴۱ء درست "حنظل" است و آنکہ حسن نوشتہ مبنی بر خطا است۔ مخزن الادویہ ڈاکٹری صفحہ ۱۴۸۷ (COLOCYNTH)؛ ۵۴۲ء قثاء بہندی "ککڑی" را گویند۔ حقیقت این است کہ ککڑی در ملک کشمیر یافت نمی شود۔ شاید کہ حسن قثاء و خیار را مرادف یک دیگر شمردہ است؛ ۵۴۳ء یعنی گل ہائے سرزمین کشمیر؛

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت	نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۲	وردِ احمر بری	رنگہ ول	سرد وخشک	۲۰	ارغوان	ارغوان	گرم باعتدال
۳	ورد ابیض	مسول	سرد وخشک	۲۱	سوسن	سوسن	گرم وخشک
۴	ورد اصفر	زرد ول	ایضاً	۲۲	سوسن آزاد	زنبق	ایضاً
۵	نسرین	آرہ ول	گرم وخشک	۲۳	بلاطینی	پرانک	ایضاً
۶	یاسمین	ہی آسمان	ایضاً	۲۴	آذربون	گل آفتاب	ایضاً
۷	ظیبان	بہی	گرم وخشک	۲۵		گل آفتاب	ایضاً
۸	نازبو	خبری	ایضاً	۲۶		خطای (چند اقسام)	
۹	شقایق	گلالہ	ایضاً	۲۷		شبہ بو	
۱۰	جعفری	جافر	ایضاً	۲۸		زن دُور	
۱۱	عباسی	اباس	ایضاً	۲۹		گل اشرفی	
۱۲	اخریص	کوسم پوش	ایضاً[۵۴۴]	۳۰		شب تاب	
۱۳	خطمی چند قسم	سنزہ پوش	سرد وتر	۳۱		گل عنبرین	
۱۴	گل داؤد	گل داؤد	گرم وخشک	۳۲		گل فرنگ	
۱۵	گل مہندی	مانز پوش	گرم وتر	۳۳		نسترن	
۱۶	کلہار	پمپوش	سرد وتر	۳۴		مرجان	
۱۷	سنبل فارسے	سنبل	-	۳۵		نافرمان	
۱۸	ابرون	ہمیشہ بہار چند قسم	گرم وخشک	۳۶		گل یارفند	
۱۹	نرجس	یمبرزل	ایضاً	۳۷		سونہری	

۵۴۴ قسم بری گرم در درجۂ سوم وخشک در درجۂ دوم ۔ وقسم بستانیش گرم در درجۂ دوم وخشک در درجۂ اول ۔ مخزن الادویہ جلد اول صفحہ ۷۹ ؛

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۳۸		الیگزنڈر	
۳۹		مخملے	
۴۰		نبلہ کنٹ	
۴۱		لجاؤ	
۴۲		اچھہ پوش	
۴۳		گل چین	
۴۴		لالہ ہزارہ	
۴۵		گلاب انگریزی	
۴۶		سدا گلاب	
۴۷		گل رعنا	
۴۸		دربینا	
۴۹		پیٹونیا	
۵۰		لڈر	

اشجار غیر مثمرہ کوہستان کشمیر

نمبر	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	ابہل	ربی	لایق تعمیر
۲	عرعر	پوسنل	قابل تعمیر
۳	سرو	سرو	
۴	دیودار	دیوہ دار	لایق تعمیر
۵	بقس یعنی شمشاد	ڈتل	ایضاً
۶	صنوبر	-	ہشت قسم
۷	کچھل	بار	سنگل
۸	پتون	بُدن	راہل
۹	لشہ یار		اشجار بالا ہمیشہ بہار اند
۱۰	عَور	برزج	پوست آں توز
۱۱	-	موبل	میوہ آں تلخ
۱۲	-	ہان	ثمر آں چارپا خورند
۱۳	-	براری	چران
۱۴	شیطان	ارکھور	-
۱۵		املوک	
۱۶		کنزل	

اشجار غیر مثمرہ بستان کشمیر

نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری
۱	خلاف	بید	وير
۲	خلاف بلخی	بیدمشک	بیدمشک
۳	بید مولہ	ربیس	گیرو
۴	صفصاف	بیدسیاہ	برن
۵	بیدمجنون	بیدمجنون	مشکہ دبر
۶	دردار	سفیدار	پھرس

نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری	نمبر	یونانی	فارسی	کشمیری
۷	دلب	چنار	بُون	۸	ـ	پشہ خانہ	برمج

اثمار کشمیر

نمبر	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱	تفاح	سیب	انبر ژ دنٹ	گرم و تر	باطراف برای تجارت و ارمغان می برند اقسام سیب زیادہ از ۴۷ قسم در باغات و جنگل ہا ترش و عفص و تفہ و میخوش می باشند ؛
۲	زعرور	۵۴۵	ـ	سرد و خشک	
۳	کمثری	ناشپاتی	ناک ٹنگہ	در دوم تر	برای تحفہ و تجارت باطراف می برند
۴	کمثری حامض	ـ	سرکہ ٹنگ	سرد و خشک	
۵	کمثری برّی	ـ	ٹانچہ	ایضاً	باقسام بسیار در میدان ہا و کریوہ ہا می باشند
۶	کمثری جبلی	ـ	دہ ٹانچہ	ایضاً	در کوہ و کریوہ ہا بسیار قسم می باشد
۷	خوخ	آڑو (ھ)	ژنن	سرد و تر در ۲	
۸	مشمش	زرد آلو	ژیر	ایضاً	خوانی شیرین مغز می باشند غیر آں تلخ دانہ ۔
۹	فرصاد	توت (ف)	تُل	گرم و تر	سہ قسم پیوندی است غیر آں جنگلی ۔
۱۰	توت شامی		شاہ تُل	سرد و تر	
۱۱	عنب	انگور (ف)	دچھ	گرم و تر	۹ قسم شمردہ اند ۔ از آں جملہ اعلیٰ قسم کشمش حسینی صاحبی مسکہ کرم گاھی است کہ بطور ارمغان باطراف می برند ۔ راجہ رنبیر سنگھ انگور ولایتی الحال غرس نمود ۱۲

۵۴۵ بالفتح نوعے از میوہ است (شمس اللغات فارسی) ۔

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبعیت	کیفیت
۱۲	اُجاص	آلوچہ (ف)	آر	سرد و تر	باقسام بسیار دریں جا موجود است ۱۲
۱۳	شاہ لوچ	آلوچہ	آشہ آلوچ	ایضاً	قسمے از اُجاص۔
۱۴			بنرہ	ایضاً	
۱۵			گرد آلو	ایضاً	
۱۶	قراصیا	آلو بالو (ف)	گلاس	گرم و تر ۲	سہ قسم می باشد۔ شیریں و میخوش و ترش
۱۷	آلوچہ سلطانی	آلوچہ (ف)	اَدپلح	گرم و تر	بسیار ترش می باشد
۱۸	لوز	بادام (ف)	بادم	سرد و خشک مرکب القوی	
۱۹	عناب	عناب (ف)	بِري	معتدل	دریں جا اعلیٰ قسم پیدا نہ می شود
۲۰	تین	انجیر (ف)	انجیر	گرم و تر	درخت آں بالیدہ می شود و ثمر نمی دہد
۲۱	فستق	پستہ (ف)	پستہ	گرم و خشک	ہمگی یک درخت درناده پوره موجود است
۲۲	بندق	فندق (ف)	وِرن	ایضاً	
۲۳	مبسن	-	رِنگہ	سرد و خشک	میوۂ جنگلی عفص قسمی است از زعرور
۲۴	جوز	اخروٹ (ہ)	ڈُون	گرم و خشک	
۲۵	رمّان	انار ف	دان	سرد و تر اول درجہ	سہ قسم می باشد شیریں۔ میخوش۔ عفص
۲۶	سفرجل	بہی (ف)	بم ژُونٹ	ایضاً	دو قسم می باشد شیریں و ترش
۲۷	-	-	کل ماربخ	ایضاً	میوۂ جنگلی میخوش در لغات طلب یافتہ نہ شد
۲۸	عُلیق	-	چھاربخ	سرد و خشک باقدا ل	دو قسم می باشد جنگلی
۲۹	انبر باریس	زرشک (ف)	کادہ دچھ	سرد و خشک	قسمی است از زرشک چنداں پر قوت نمی باشد

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۳۰	کنار دشتی		بارہ	سرد و خشک	
۳۱			بابر	ایضاً	قسمے از کنار دشتی
۳۲	عبیرا		گانہ	ایضاً	میوۂ جنگلی بدخوش

غلات کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	شلتوک	شالی	داآن	معتدل و مرکب القوی گرم در اول یابس در دوم	درین ملک شالی بافراط پیدا می شود اقسام آں ۹۶ قسم شمردہ اند از انجملہ پنج قسم افضل شمردہ اند۔ کنو از موضع انزن پانزن۔ کاٹھہ چھان از موضع رین۔ از موضع قصبۂ لار۔ گوڈہ کرہن از موضع سالور۔ پچغل از موضع تیل بل کہ برنج آنہا بغایت ملایم و شیرین می شد
۲	حنطہ	گیہوں	کنک	گرم و تر ۲	چنداں بالیدہ و شیرین نمی باشد
۳	شعیر	جو (ف)	دشکہ	سرد و خشک ۲	دو قسم پیدا می شود
۴	سندروس	ذرۂ مکہ (ف)	مکائی	خشک در دوم معتدل الحرارت	
۵	دخن	کنگنی (ھ)	پنگہ	سرد و خشک	
۶	جاورس	چینا (ھ)	شالو	ایضاً	
۷	حماحم	سیول (ھ)	گنہار	ایضاً	قسمے است از بستان افروز۔ ماہیت موافق کتاب نیست

نمبر شمار	یونانی	فارسی یا ہندی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۸	حب القلت	سرجونک (ف)	کورتھ	گرم وخشک	
۹	باقلا	..	باگلہ	سرد وخشک ۲	
۱۰	حمص	نخود (ف)	چنہ	گرم وتر	
۱۱	سِنگارہ[۵۴۶]	سنگاڑہ (ھ)	گار	ایضاً	مغز سنگارہ مردم غربا در علاقہ بانڈی پور وحاجن وسوپور بلکہ در تمام علاقہ پائین آش کردہ می خورند۔
۱۲	شیلج	-	گدُر	ایضاً	
۱۳	-	-	شوت	سرد وخشک	
۱۴	عدس	مسور (ھ)	مُوتُر		
۱۵	کرسنہ	مٹر (ھ)	کرہ	گرم وخشک ۲	
۱۶	لوبیا	لوبیا (ھ)	رازہ مہہ	گرم وتر ۲	چہار قسم می باشد اول سرخ۔ سفید آں را رازمہہ می گویند۔ دوم خال دار آں را پیغمبری می گویند۔ سوم خاکی رنگ آں را موٹھ می گویند۔ چہارم سیاہ آں را وار موٹھ می گویند۔
۱۷	ماش	مُونگ (ھ)	مُونگ	معتدل مائل بہ خشکی	دو قسم می باشد یکے مونگ دوم ماش سیاہ۔
۱۸	-	ترنبہ (ھ)	ترنبہ	-	از لغات طبی یافتہ نشد

[۵۴۶] فرق این است کہ سنگارۂ کشمیر بمقابلۂ سنگارۂ ہند وپنجاب بسیار خورد می شود۔

حبوبات منذہبہ کشمیر

نمبر شمار	یونانی	ہندی یا فارسی	کشمیری	طبیعت	کیفیت
۱	حرف بابلی	سرشف	تیلہ گوگلو	گرم وتر ۲	در کتک کاشت می شود
۲	حرف ابیض	سرسوں (ہ)	سونزر	گرم وخشک ۳	در ماہ پوہ تا چیتر کاشت می کنند۔
۳	جرجیر	نرسرا (ہ)	تارہ تیر	ایضاً	
۴	حرف	ہالم (ہ)	ہالِن	ایضاً	
۵	خردل	رائی (ہ)	آسُر	ایضاً	
۶	حرف مشرقی	تارامیرا	تارازو	ایضاً	
۷	سمسم	کنجد	تیل	گرم وتر	
۸	کتان	اَلسی	اَلش	سرد وخشک	
۹	تخم شلغم		گوگجہ بیال	گرم وتر	
۱۰	تخم کرنب		گرم بیال	گرم وخشک	
۱۱	مغز جوز		ڈون گوجہ	ایضاً	
۱۲	مغز زردآلو		ژیرہ کھال	ایضاً	

طیور کشمیر

طیور برّی

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	طبیعت
۱	بازے	باز	
۲	باشق	باشہ	
۳	ببغا	طوطہ	
۴	بُلبل	کستور	
۵	چغد۔بوم (ف)	راتہ منگل	
۶	حبارا	حداۃ	
۷	جرح	نیلہ کراش	
۸	حداۃ	گانٹھ	
۹	حمام۔کبوتر	کوتر	
۱۰	حواصل	دودھ براگ	

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱۱	خطاف	کتج	
۱۲	خفاش	راتہ کریل	
۱۳	قبج	ککو	
۱۴	دجاج	کوکر	
۱۵	دراج	تیتر	
۱۶	ذرج	واریُل	
۱۷	شجرزر	ہاگور	
۱۸	مالک الحزین	بوتیمار	
۱۹	صفراغون	کُلہ ٹونٹ	
۲۰	سودانی	کل ٹھوک	
۲۱	عصفور	چَر	
۲۲	عقاب	پٹہ ہار	
۲۳	عقار	برگ	ریشہ آں را کلغی سازند
۲۴	غذاف	کاوِن	
۲۵	غراب	دیوہ کاؤ	
۲۶	فاختہ	کوُکل	
۲۷	قمری	کمُر	
۲۸	قنبرہ	بجہ بُل	سہ رنگ میباشند
۲۹	نغر	جل	
۳۰	نسر	گرد	

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۳۱	زرزور	دوَر	
۳۲	سابرہ	سہرہ	
۳۳	شارک	ہار	
۳۴	تذرو	سوُنل	
۳۵	ہدہد	ستہ وُت	
۳۶	ہزار داستان	گورہ مکھتر	

طیور آبی

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	اوز	آنز	
۲	واق	کورکچھو	
۳	شقراق	ہارہ دانج	
۴	زریق	گھاڈہ کاؤ	
۵	مرغ آبی		غالباً پنجاہ قسم خورد و کلان درمیان تالاب ہا می باشند
۶	بط	بطک	
۷	ماہی	گاڈھ	۱۳ قسم خورد و کلان یافتہ می شود ماہی کلان زیادہ از ۸ آثار نمی باشد

سباع کشمیر

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	اسد	سیہہ	دریں ملک قسم پلنگ موجود است

نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت	نمبرشمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۲	دُب	ہاپُت		۳	حبّہ	سَرُف	لدغ او کشندہ است
۳	ذئب	رامہ ہون		۴	عقرب	بچھو	چندان موذی نیست
۴	کلب	ہُون		۵	اُرضہ	اَتھر	
۵	خنزیر	سُور		۶	برغوث	پشو	
۶	ثعلب	لُہُو		۷	فسافس	یچر	
۷	کلب برّی	شال		۸	قراد	مانکن	
۸	ابن عرس	نُول		۹	خنفا	گوہ کُم	
۹	سنور	براُرو		۱۰	جراد	ہالو	
۱۰	قرد	واندُر		۱۱	حربا	وٹھ کریکل	
۱۱	بُوزینہ	پُنز		۱۲	نمل	ریٔ	
۱۲	گوریہ شغال	یچھہ		۱۳	موش	گگرُ	
۱۳		لاش	قسمے از گربہ شغال	۱۴	خلد	انہ گگرُ	
۱۴		سیہہ برار	ایضاً	۱۵	خراطین	بمہ سین	
۱۵	شیرزہ	گران		۱۶	حباحب	زتش	
۱۶	تبرغان	درن		۱۷	اربع اربعین	ہت زنگو	
۱۷	یربوع	وِژہ گگرُ		۱۸		پھرو	قسمی از افعی
	حشرات کشمیر			۱۹		وہ ڈگر	
				۲۰		نرامر	
۱	تنین	اژدہا	در بعضے جبال شامخہ	۲۱		ہیرہ نوج	
۲	افعی	گنس	نیش او کشندہ	۲۲		ٹھرو	

ہوام کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	ذباب	مچھ	
۲	زنبور	ٹُلر	
۳	ذراریح [۵۴۷]		
۴	عنکبوت	زلر	
۵	نحل	مانچھ ٹُلر	
۶	بق پشہ	مُوہ	
۷	سگ مگس	ہُون مچھ	
۸	پانکہ	دینچو	

حشرات آبی در کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	ضفدع	مِن	
۲	زلو	درک	
۳	خبز دُوک آبی	کُلہ نابد	
۴	جبّہ	کرالہ سرف	
۵	تمساح [۵۴۸]	وُدر	
۶	ناقہ	کریم	
۷	موش آبی	آبہ گگُر	
۸		نندکاؤ	
۹		منہ گاڈہ	

وحوش کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	غزال	روس	نافہ او اندک خوشبو دارد
۲	ایل	گوزن	ہانگل
۳	ارنب بری	خرگوش	رنبیر سنگھ پرورده بُود
۴	ضب	کینکہ لٹ	در پہاڑ دچھنہ می باشد
۵	مارخور	مارخور	در حصوره
۶		رام	
۷		کیل	

دواب اہلی کشمیر

نمبر شمار	یونانی	کشمیری	کیفیت
۱	جاموس	گاؤمیش	
۲	جمل	اونٹ	رنبیر سنگھ پرورده بود
۳	بقر	گاؤ	
۴	ضان	تیر	
۵	ماعز	ژہاول	گوشت آں دریں جا خوب نیست
۶	فرس	گُور	
۷	حمار	خر	

۵۴۷ جمع ذردح یا بالضمتین جانوریست سرخ زہر دار برو نقطہائے سیاہ باشد (شمس اللغات)

۵۴۸ تمساح بالکسر نہنگ ::

شوارع کشمیر

از خطۂ کشمیر راه های بسیار میان درۂ کوهسار بجانب امصار و بلاد دیگر می روند
که بسبب صعوبت سنگلاخ همه ها سخت و دشوار اند۔ شیخ ابوالفضل تعداد شوارع کشمیر
سی و شش[۵۴۹] می نگارد ازاں جمله در بعضے راه ها بغیر باشندگان کوهستان دیگران واقف
نگشته اند اکنوں بعضے شوارع که مقید رجال و مشهور است تشریح کرده آید:۔

راه مظفر آباد

سبیل هذا میان علاقۂ دچهنه بر کنار یمین دریا تا مظفر آباد ازاں جا بطرف هزاره
و پکهلی و راولپنڈی و پشاور می گذرد به سبب ترمیم شاهان چغتائیه سهل ترین راه هاست
که سال تمام جاری می باشد و در عرض آں جبل و کتل حایل نیست همگی تا یک منزل
برف می بارد مزاحم نمی شود۔ بار برداری اسپان وغیره بلا تکلیف همیشه می گذرد

نمبر شمار	منازل	میل	رفعت بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	رفعت بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		[۵۵۰] ۵۲۰۰	راه هموار کدل هاره ترٹ	۶	کہٹائی	۱۲	[۵۵۶]	قلعۂ خام چند دوکان
۲	بٹن	۱۷	[۵۵۱]	نشیب و فراز	۷	کهانڈا	۱۲	[۵۵۷]	قلعۂ دو بیٹه چند دوکانات
۳	باره موله[۵۵۲]	۱۴	-	بر کنارۂ شمالی دریا	۸	ہٹیاں	۱۱	[۵۵۸]	نشیب و فراز
۴	گنل[۵۵۳]	۱۸	[۵۵۴]	زیر دامنۂ کوه ساحل دریا	۹	مظفر آباد	۱۷	[۵۵۹]	مختصر شهریست بر بلندی و معبور از جسر گرشنه گنگا
۵	شاهدره	۱۴	[۵۵۵]	سنگلاخ رفعت کار مست					

[۵۴۹]۔ آئین اکبری جلد دوم مترجمه جیرٹ صفحه ۳۴۸ ؛ [۵۵۰] درست ۵۲۱۴ فٹ انگلیسی است۔ روڈس ان دی وِلسٹرن همالیه کشمیر وغیره جلد اول صفحه ۱۲۸ مُصنّفه میجر کینتھ میسن مطبوعه ۱۹۲۲ دهرادون ؛ [۵۵۱] ۵۲۱۰ فٹ (ایضاً ص ۳۳) ؛ [۵۵۲] ۵۲۰۰ فٹ (ایضاً) ؛ [۵۵۳] گِنل بکسر کاف و فتح نون و سکون لام (ایضاً) ؛ [۵۵۴] ۴۶۵۰ فٹ (ایضاً) ؛ [۵۵۵] ۴۰۰۰ فٹ (ایضاً ص ۳۲) ؛ [۵۵۶] ۳۶۵۰ فٹ (ایضاً) ؛ [۵۵۷] ۳۷۰۰ فٹ (ایضاً) بقیه بر صفحه آینده

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت فٹ	کیفیت
۱۰	گھڑہی ۵۶۰	۱۹	۵۶۱	بہ سبیل سڑک
۱۱	مان سیبر ۵۶۲	۱۹	۵۶۳	ازیں جا راہ دیگر بجدا می شود
۱۲	ایبٹ آباد	۱۳	۵۶۴ ۲۲۰۰	قصبہ ایبٹ آباد
۱۳	مارہ گلے	۱۴		عروج بر کوہ
۱۴	ڈونگا گلی	۸	۵۶۵	۵۶۶
۱۵	گوڈا گلی	۱۱		
۱۶	کوہ مری	۹	۵۶۷	۵۶۸
۱۷	راولپنڈی	۴۰		
	میزان کل میل	۲۴۹		

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت فٹ	کیفیت
ایضاً من مقام مان سیبر راہ دیگر در راولپنڈی می رود				
۱۱	مان سیبر	۱۳		
۱۲	سلہڈ	۱۴		
۱۳	ہری پور			
۱۴	خان پور			
۱۵	خیرہ گلی			
۱۶	راولپنڈی			

راہ کوہ مری - از سرینگر تا کوہ مری براہ کھاورہ سال تمام بجاری می باشد. بار برداری بغیر دشواری می رود ازیں راہ تیاری سڑک شاہی کردہ می شود -

مسلسل ۵۵۸ ۲۷۰۰ فٹ (ایضاً ص ۳۱) ۵۵۹ ۲۴۵۵ فٹ (ایضاً)

۵۶۰ گرہی حبیب اللہ خان (ایضاً) ۵۶۱ ۲۶۵۵ فٹ (ایضاً ص مذکور)

۵۶۲ صحیح "مانسہرہ" است ۵۶۳ ۳۵۵۰ فٹ (ایضاً)

۵۶۴ ۴۰۱۰ فٹ (ایضاً ص ۳۰) ۵۶۵ ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً ص ۲۱)

۵۶۶ بازار بست نو، دو محل ئیلاق - بر حدود صوبۂ سرحد (پاکستان واقع است) ایضاً

۵۶۷ ۷۰۰۰ (ایضاً)

۵۶۸ یکے از بہترین اقامت گاہ گرمائی پنجاب شمالی است

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت محل	کیفیت	نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت محل	کیفیت
۱	سرینگر				۸	گڑھی	۱۵		ایضاً
۲	پٹن	۱۷			۹	ڈنڈالی، ننالی	۱۳		ایضاً
۳	بارہ مولہ	۱۴		برساحل بسیار دریا رفتن است	۱۰	راڑا	۱۳		دریا بطرف جنوب می رود
۴	رام پور	۹	۵۶۹ھ	مندر قدیم دراں جا است	۱۱	چھتر گیلاس	۱۲		
۵	اوڑی	۱۴	۵۷۰ھ	قلعہ خام و چند دوکانات دراں جا است	۱۲	گھالن	۹		دراں جا از جسر متین عبور کردن است
					۱۳	دیول	۹		عروج کوہ نرم نرم
۶	چکوٹھی	۱۶	۵۷۱ھ	دامن کوہ ساحل دریا	۱۴	مری	۱۲		مشہور است
۷	ہٹیاں	۱۵		ایضاً	۱۵	راولپنڈی	۴۰		میزان کل ۱۹۳ میل

سوم راہ پونچھ تا جموں۔ بسبیل ہذا بطریق بارہ مولہ تا اوڑی شامل راہ کوہ مری می رود ازیں جا بطرف جنوب برآمدہ در علاقہ پونچھ می رود۔

نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت محل	کیفیت	نمبر شمار	نام منازل	تعداد میل	رفعت محل	کیفیت
۱	از سرینگر				۳	علی آباد	۷	۵۷۳ھ	کوہ برفین
۱	تا اوڑی	۵۴		بطرف جنوب عروج بر کوہ	۴	کہوٹہ	۸	۵۷۴ھ	
۲	حیدر آباد	۱۰	۵۷۲ھ	کوہ برفین	۵	پونچھ	۹	۵۷۵ھ	قصبہ مشہور است

۵۶۹ھ ۴۰۸۴ فٹ ایضاً ص ۳۸ ؛ ۵۷۰ھ ۴۴۲۵ فٹ ایضاً ؛ ۵۷۱ھ ۳۷۸۰ فٹ (ایضاً)

۵۷۲ھ ۶۳۰۰ فٹ روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۴۰ مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چھاپ دہرادون ؛ ۵۷۳ھ ۷۲۲۶ فٹ ایضاً ؛ ۵۷۴ھ ۶۰۵۴ فٹ (ایضاً ص ۳۹)

۵۷۵ھ ۳۳۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۶	سورن	۱۴		علاقہ پونچھ	۱۱	ٹھنڈا پانی	۹	۵۸۲ه	
۷	تھنہ ۵۷۶ه	۱۶	۵۷۷ه	متصل علاقہ پونچھ	۱۲	چوکی چورہ ۵۸۳ه	۱۳	۵۸۴ه ۲۱۵۰	
۸	راجوری	۱۴	۵۷۸ه ۳۹۴	۵۷۹ه	۱۳	اکھنور ۵۸۵ه	۱۳	۱۱۴۲	۵۸۶ه
۹	سیال سوئی	۱۴	۵۸۰ه		۱۴	جموں	۱۸	۵۸۷ه ۱۲۰۰	
۱۰	دہرم سالا	۹	۵۸۱ه				میل ۲۰۰	میزان کل	

چہارم راہ شوپیان سبیل ہذا از راہ پیر پنچال می گذرد شاہان مُغلیہ بہر منزل سراہای متین باہتمام علی مردان خان ۵۸۸ه تعمیر کردہ بُودند در زمستان ہمیشہ مسدود می باشد۔

۵۷۶ه تھنہ منڈی (ویسٹرن ہمالیہ کشمیر اینڈ کمپنی صفحہ ۱۴)؛

۵۷۷ه ۴۹۳۰ فٹ (ایضاً)؛

۵۷۸ه صحیح ۳۰۳۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ ۱۲)؛

۵۷۹ه قصبہ ایست خورد مشتمل بر بازار و تحصیل (ایضاً)؛

۵۸۰ه ۲۶۵۰ فٹ (ایضاً)؛

۵۸۱ه ۲۱۰۰ فٹ (ایضاً)؛

۵۸۲ه ۱۹۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۱)؛

۵۸۳ه چوکی چوہرا (ایضاً)؛

۵۸۴ه درست ۲۲۵۰ فٹ است (ایضاً)؛

۵۸۵ه صحیح ۱۰۹۰ فٹ است (ایضاً)؛ ۵۸۶ه قصبہ ایست خورد بر جانب راست دریائے چناب مشتمل بر قلعہ و بازار (ایضاً)؛ ۵۸۷ه درست ۱۰۰۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۱۰)

۵۸۸ه صوبیدار کشمیر بعہد شاہ جہان۔ بار اول سنہ ۱۰۵۱ھ مطابق سنہ ۱۶۴۱ء و بار دوم از سنہ ۱۰۶۰ه ۱۶۵۰ء تا سنہ ۱۰۶۷ه ۱۶۵۷ء - (نگارستان کشمیر)؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۰۰	ہموار سبیل
۲	خام پور	۱۲	[۵۸۹]	جسر رود را مشی در نہی آره
۳	شوپیان	۱۵	[۵۹۰] ۷۱۱۵ فٹ	قصبه الیست معروف
۴	ہیبرپوره	۸	[۵۹۱]	سوکھ سرای . لال غلام . پیر پنچال بہرام گلہ
۵	علی آباد [۵۹۲]	۱۲	[۵۹۳]	سرای از فرق پیر پنچال عبور کرده
۶	پوشانه	۱۱	[۵۹۴]	بر ساحل جوئی بار
۷	بہرام گلہ	۸	[۵۹۵]	رتنه پنچال
۸	تھنہ	۱۰½		بہ سبیل ہموار
۹	راجوری	۱۴	۳۹۴	قصبه الیست دیرینه
۱۰	پچنگس	۱۴	[۵۹۶]	در نشیب و فراز
۱۱	نوشہره	۱۳	[۵۹۷]	قصبه الیست کمان گوشه
۱۲	سید آباد	۱۲½	[۵۹۸]	کوه کاجی داره
۱۳	بھمبر	۱۵	[۵۹۹]	قصبه الیست دیرینه
۱۴	کوٹلہ	۷	[۶۰۰]	[۶۰۱]
۱۵	گجرات	۱۴		
	میزان کل ۱۶۶ میل			

[۵۸۹] ۵۵۲۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول مصنفه میجر کینیتھ میسن صاحب چاپ بدفتر سرگیناميٹریکل سروے آف انڈیا دہرہ دون ۱۹۲۲ -

[۵۹۰] صحیح رفعت ۶۷۲۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحه مزبور)

[۵۹۱] ۷۶۰۰ فٹ (ایضاً صفحه ۵۲)؛

[۵۹۲] علی آباد سرائے (ایضاً)؛

[۵۹۳] ۱۰۰۰۰ فٹ (ایضاً)؛ [۵۹۴] ۸۱۵۰ فٹ (ایضاً)؛

[۵۹۵] ۶۰۵۰ فٹ (ایضاً صفحه ۴۹)؛ [۵۹۶] ۲۴۰۰ فٹ (ایضاً)؛

[۵۹۷] ۱۸۲۰ فٹ (ایضاً)؛ [۵۹۸] ۲۰۱۰ فٹ (ایضاً صفحه ۴۸)؛

[۵۹۹] ۱۰۶۰ فٹ (ایضاً)؛

[۶۰۰] ۱۰۵۰ فٹ (ایضاً صفحه ۸)؛

[۶۰۱] قصبه الیست خورد و صدر مقام ضلع است (ایضاً صفحه ۸)؛

پنجم راہ بانہال تا جموں بسبیل ہذا دشوار گذار است بیشتر در موسم زمستان مسدود ہمے بود۔ رنبیر سنگھ آں را ترمیم و ترتیب آراستہ بر کتل بانہال بیست و دو برج بر مہب ریاح تعمیر ساخت و ہر جا سنگلاخہا قطع کردہ بر دریای چندر باگا جسر متین استوار نمود و منزل بمنزل مکانات و دوکانات معمور ساختہ اشیای مطلوبہ بہر جا مہیا ساخت اکنوں مسافراں و تاجراں در سال تمام بداں راہ سیر و سلوک می دارند در شدت برف و باراں ہمگی یکدو روز مسدود می ماند ایں راہ بر پل رام بن رسیدہ سہ شق می شود شق اول بہ جانب ڈوڈی و کشتوار می رود شق دوم از پل عبور کردہ بطریق چینانی در اودہم پور ازاں جا در جموں می گذرد شق سوم فراز کوہ لاڑو لاڑ تا جموں مسلوک گردد۔

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۳۵ [۶۰۲]	بر سطح ہموار	۶	رام سو	۱۴	۴۰۷۰ [۶۰۶]	کمر کوہ
۲	پان پور	۱۰	۵۳۵۰ [۶۰۳]	عبور از دریای بہت	۷	رام بن	۱۹	۳۵۳۵ [illegible]	عبور از پل
۳	برج بہاڑہ	۲۰	۵۶۰۰ [۶۰۴]	عبور از بہت و اسلام آباد	۸	چندر کوٹ	۱۴	۴۰۰۰	عروج نرم نرم
۴	ویری ناگ	۲۰	۶۰۰۰ [۶۰۵]	عروج بر کتل و نزول ازاں	۹	بٹھر وتی	۱۵	۵۳۰۰ [۶۰۷]	عروج و نزول
۵	دیوہ گول	۱۵	۵۵۸۰	میان درہ کمر کوہ	۱۰	چھنانی	۱۲	۴۰۵۰	بر سبیل نہر

حاشیہ ۶۰۲ تحقیق ارتفاعش در سابق گذشت ؛

حاشیہ ۶۰۳ صحیح ۳۲۴۸ فٹ انگلیسی است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۱) ؛

حاشیہ ۶۰۴ درست ۲۴۴۲ ہم فٹ است (ایضاً) ؛

حاشیہ ۶۰۵ درست ۶۱۰۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۸۱۔ مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ دہرادون ۱۹۲۲) ؛ حاشیہ ۶۰۶ ایضاً ؛

حاشیہ ۶۰۷ بلندی درست ۵۱۱۶ فٹ است (ایضاً ص ۷۵) ؛

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۱	اودہم پور	۲۰	۶۰۸	عروج از کنڈ بال	۱۳	جموں	۱۷	۶۱۰ ۱۲۰۰	
۱۲	انشال	۱۴	۶۰۹ ۴۰۱۸	عبور از زوجہ بال		میزان کل ۱۹۰ میل			

ششم راہ لداخ۔ راہیست دشوار گذار بہ سبب عبور زوجہ بال در زمستان مسدود می باشد من مقام کرگل دو شق می شود شق اول بطرف اسکردو و شق دوم بجانب لداخ۔ از لداخ یازدہ راہ باطراف و اکناف می روند ازاں جملہ پنج راہ بطرف یارکند و یک راہ بجانب گرد و یک راہ سمت اسکردو و یک راہ بجانب کوہ شملہ و یک راہ بہ سبیل کلو در ہندوستان و دو راہ در کشتواڑ۔

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سری نگر		۵۲۳۵		۵	گگنہ گیر	۹		سنگلاخ عبور از پل مہرین
۲	گاندربل	۱۲	۶۱۱ ۵۲۳۰	عبور از کدل دُسن	۶	سونہ مرگ	۱۰	۶۱۴ ۸۶۵۰	عبور از پل سند
۳	کنگن	۱۲	۶۱۲	عبور از کدل سنبل و گنہ ون	۷	بال تل	۱۰	۶۱۵	عروج بر کتل زوجہ بال
۴	گنڈسر سنگھ	۱۴	۶۱۳	عبور از پل کلن و پل ازل	۸	مٹاین	۱۶	۶۱۶	بر ساحل رودبار

۶۰۸ ۲،۵۰۰ فٹ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۹۲)

۶۰۹ صحیح ارتفاعش ۸،۲۰۰ فٹ انگلیسی (روٹس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۸۰ مصنفہ میجر کینتھ میسن صاحب چاپ دہرہ دون ۱۹۲۲)؛

۶۱۰ ذکر ارتفاعش در سابق گذشت؛

۶۱۱ ارتفاع صحیح ۵۲۲۰ فیٹ؛ (ایضاً صفحہ ۱۱۸)

۶۱۲ ۵۸۰۰ فٹ (ایضاً)؛ ۶۱۳ ۶۸۲۰ فٹ۔ ایضاً

۶۱۴ ارتفاع صحیح ۸۷۵۰ فیٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ ۱۱۹)

۶۱۵ ۹۴۵۰ فٹ (ایضاً)؛ ۶۱۶ ۱۱۰۰۰ فٹ (ایضاً صفحہ ۱۲۰)؛

نمبر منزل	منزل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر منزل	منزل	میل	بلندی	کیفیت
۹	ٹس گام	۱۵	۹۳۹۶	عبور از پل	۱۵	نور الله	۱۸	۰	ساحل دریای کهلچی
۱۰	چهانه گنڈ	۱۸	۸۶۷۵	ساحل رودبار	۱۶	سسن فل	۱۷	۰	از دریا جدا می شود
۱۱	کرگل	۶	۸۷۸۷ [۶۱۷]	عبور از پل	۱۷	نیمه	۱۳		عروج نرم نرم
۱۲	شرگول	۲۰	۱۰۲۹۰	عبور از دریای دکه ۶ دفعه	۱۸	لداخ	۱۸	۱۱۵۰۰	
۱۳	کهرب	۱۸	۱۱۸۹۰	عبور از کوه فتح الله					
۱۴	لاموبیر	۱۶	۱۱۵۲۰ [۶۱۸]	عبور از دریای ون پوم ۴ دفعه و عبور از دریای کهلچی-	۲۴۲ میل - میزان کل				

راه یارکند- از قلعهٔ لداخ پنج راه بطرف یارکند می گذرد یکے از لداخ براه قراقرم تا یارکند ۳۵ منزل ۵۱۵ میل همگی سه چهار ماه مفتوح می باشد- تا یازده منزل کاه و هیمزم امکان نگردد- اسپان بار برداری بخوشی می روند- دوم از لداخ تا یارکند براه چنگ چهمو ۴۵ منزل ۶۲۰ میل- فورسائٹھ صاحب بوقت مراجعت ازین راه آمده بود- کاه و هیمزم سه چهار منزل معدوم است در زمستان مسدود- سوم از لداخ براه قراقرم ۳۶ منزل در زمستان بند می باشد- چهارم براه چنگ چهمو تا یارکند مسٹر بورڈ صاحب مفتوح کرده است ۳۶ منزل ۴۶۵ میل- پنجم از راه چنگ چهمو تا رکند سمت شرقی ۴۳ منزل ۶۲۸ میل- ازاں جمله راه اسهل که عبور و مرور مردم زیاده ازاں راه می شود نمبر اول است تشریح آں کرده آید-

نمبر منزل	منزل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر منزل	منزل	میل	بلندی	کیفیت
	لداخ				۱	مقام	۱۲	۱۵۵۰۰	

[۶۱۷] ارتفاع صحیح ۸۷۹۰ فٹ است (ایضاً صفحه ۱۲۱)

[۶۱۸] درست ۱۱۴۰۰ فیٹ است (ایضاً صفحه ۱۲۲)

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۲	کھرونگ[۶۱۹]	۱۵	۱۳۵۰۰		۱۰	تلکہ مرگٹی	۲۲	۱۵۱۰۰	
۳	کھرپوشہ[۶۲۰]	۱۲	۱۰۴۳۰[۶۲۱]		۱۱	برجی	۱۲	۱۶۰۰۰	
۴	مگرو	۱۳	۱۰۰۳۰		۱۲	قزل انگور[۶۲۳]	۱۱	۱۶۷۰۰[۶۲۴]	
۵	پانی شکر	۱۴	۰		۱۳	دولت برگلائی	۱۸	۱۷۳۰۰	
۶	بونگ ٹونگ	۱۳	۱۱۵۰۰		۱۴	برنگ سا[۶۲۵]	۲۳	۱۶۵۰۰[۶۲۶]	
۷	ٹوپلک[۶۲۲]	۱۳	۱۳۰۰۰		۱۵	وہاب جلکا	۱۹	۱۶۰۰۰	
۸	سرسوص نوجبہ	۱۳	۱۵۵۰۰		۱۶	ملک شاہ[۶۲۷]	۱۵	۱۵۳۰۰[۶۲۸]	
۹	برنگ سنمبر	۹	۱۵۴۰۰		۱۷	پچبرا	۱۲	۱۶۴۸۰[۶۲۹]	

۶۱۹ صحیح "کھردونگ" است (روٹس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ جلد اول صفحہ ۲۲۰)

۶۲۰ میجر کیننتھ صاحب نام این مقام "کھرچار" نوشتہ است (ایضاً) ؛

۶۲۱ صحیح ارتفاعش ۱۰،۴۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۲ میجر کیننتھ صاحب این مقام را "ٹوٹے لک" ضبط کردہ است (ایضاً صفحہ ۲۲۱)

۶۲۳ درست "قزل لنگر" است۔ (ایضاً صفحہ ۲۲۲)

۶۲۴ بنا بر تحقیق میجر کیننتھ صاحب رفعت این مقام ۱۶،۴۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۵ میجر کیننتھ صاحب نامش قبل از "قزل لنگر" بیان کردہ است ؛

۶۲۶ درست ۱۴،۹۰۰ فٹ است (ایضاً)

۶۲۷ بنا بر تحریر میجر کیننتھ صاحب تلفظ صحیح "ملک سائی" است (ایضاً)

۶۲۸ آنانزد صاحب روٹس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ جلد اول رفعت اش ۱۵۴۵۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً صفحہ مزبور)

۶۲۹ درست ۱۶،۴۰۰ فٹ است (ایضاً صفحہ ۲۲۴) ؛

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۸	سوگیت	۱۸	۶۳۰ / ۱۳۰۰۰	
۱۹	شہید اللہ	۱۳	۶۳۱ / ۱۱۵۰۰	
۲۰	بارکند	۲۴	۴۰۰۰	از شہید اللہ تا بارکند شانزدہ میل
	۵۱۷ میل میزان کل			
	براہ لداخ تا اسکردو			
۱	لداخ		۱۱۵۰۰	
۲	نمو	۱۸		
۳	ناروج	۱۰		
۴	نمس گام	۱۷		
۵	کھلسی ۶۳۲	۱۰		۶۳۳
۶	سکربچن	۱۶		
۷	کوٹاھنو ۶۳۴	۱۷		

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۸	مقام	۱۰		
۹	پیون	۲۱	۶۳۵	
۱۰	داؤ	۹		
۱۱	سرمود	۱۰		
۱۲	کھپلو ۶۳۶	۷	۶۳۷	
۱۳	کھرکونہ	۸		
۱۴	کرڈو	۱۶		
۱۵	کرس	۹		
۱۶	نرہ	۱۴		
۱۷	اسکردو	۱۷	۶۳۸ / ۷۴۴۰	
	میزان کل ۲۰۹ میل ۲۰۸ میل منزل ۱۶			

۶۳۰ بقول میجر کینگھم رفعت اش ۱۲۳۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)۔

۶۳۱ و بہ تحقیق میجر کینگھم ۱۱۹۰۰ فٹ انگلیسی (ایضاً)۔

۶۳۲ بقول میجر کینگھم صاحب "کھلتسی" (ایضاً صفحہ ۱۷۹)۔

۶۳۳ بلندی ۱۰۱۳۲ فٹ (ایضاً)۔

۶۳۴ اما صاحب "رڈلس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ وکشمیر وغیرہ" این مقام را "گوماھنو" ضبط نمودہ است (صفحہ ۱۸۰)؛ ۶۳۵ رفعت اش ۸۶۵۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۳۶ یا بہتر ازاں "خپلو" (ایضاً)؛ ۶۳۷ رفعت ۸۴۰۰ فٹ (ایضاً)؛

۶۳۸ و بقول میجر کینگھم صاحب ۷۷۰۰ فٹ انگلیسی (ایضاً ص ۱۸۲)؛

راہ لاسہ - راہیکہ از لداخ بہ جانب گرمی گذرد تشریح آں ایں است :-

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
	لداخ		۱۱۵۰۰		۸	نئی با	۱۳		
۱	جوشوٹ	۱۰			۹	نمو	۱۲		
۲	خوابدلونگ	۱۲			۱۰	مقام	۲۱		
۳	گیا	۱۳	۱۳۵۰۰		۱۱	مقام	۱۷		
۴	دیب رنگ	۱۶			۱۲	ڈورا	۱۰	۱۳۸۰۰	
۵	تھوکچی	۱۴	۱۴۹۰۰		۱۳	تشی گومک	۵۵		
۶	مقام	۱۲			۱۴	گر	۳۰		
۷	یوگا	۱۳				۲۹۸ میل میزان کل			

ہفتم راہ گلگت - ایں راہ بسیار دشوار است و محل خوفناک یکے کوہ رازدان آنگن است دوم کوہ برزبال و از جبل برزہ بال راہ دو سلسلہ میشود یک سلسلہ بطرف اسکردو می گذرد سلسلۂ دوم سمت شمال در حصورہ و گلگت و یاسین و چترال و دلیل و بدخشان تا خوقند شگنان و ترکستان مسلوک می باشد و در زمستان ہمیشہ مسدود - گوبند راجۂ للتادت[۶۳۹] با فوج و حشم دریں راہ تباہ شدہ است -

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر		۵۲۳۵		۳	بنڈپورہ	۱۸	[۶۴۱] ۵۳۰۰	عروج کوہ
۲	سنبل	۱۷	[۶۴۰] ۵۲۰۰	نشیب فراز	۴	تراگ بل	۹	[۶۴۲] ۹۱۶۰	کوہ رازدان انگن ۱۱۸۰۰

۶۳۹ (۷۵۰ — ۷۱۴ء) حاشیۂ آئین اکبر جلد دوم مترجمہ جیرٹ - ص ۳۷۵ ؎

۶۴۰ بنابر تحقیق صاحب "روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ کشمیر وغیرہ" بلندی آں ۵۲۰۶ فیٹ است (ص ۹۶)

۶۴۱ و نزد کنندہ صاحب ۵۲۱۲ فٹ است (ایضاً) ؎ ۶۴۲ صحیح ۹۳۴۰ فٹ است - (ایضاً)

نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۵	زڈکسو	۹		برکمر کوه	۱۳	گودی	۱۲	۶۴۶	
۶	قزل وان	۶		۶۴۳	۱۴	نوگام	۷		
۷	گوریز	۱۱	۶۴۴ ۷۸۰۰	علاقہ ایست مشہور	۱۵	حصوره ۶۴۷	۱۲	۷۸۵۳	قصبہ ایست معروف
۸	بنگلہ	۱۰	۸۷۲۵	ازیں جا راه دیگر بجانب حصوره می رود۔	۱۶	ہرچو	۱۱	۶۷۰۰	
					۱۷	دشکن	۸		
۹	مینُن	۹			۱۸	دونی ۶۴۸	۸½	۸۷۲۰	
۱۰	برزل کوٹھی ۶۴۵	۹		بجانب اسکردو راه دیگر	۱۹	رام گھاٹ ۶۴۹	۱۲		
۱۱	کوٹھی صمد خان	۱۰			۲۰	بھونجی	۹	۴۶۴۰	۶۵۰
۱۲	داس گھرم	۷			۲۱	جگرکوٹ	۱۲	۴۲۶۰	

۶۴۳ کیننگھم صاحب نام ایں مقام "کنزل وان" ذکر نموده است (ایضاً) دہے است واقع بر لب دریائے کشن گنگا رفعت آنش بنا بر کتاب مزبور ۷۷۰۰ فٹ انگلیسی است (ایضاً)

۶۴۴ و نزد میجر کیننگھم ۷۹۴۰ فٹ (ایضاً ص ۹۷) ؛

۶۴۵ صحیح "برزل چوکی" است۔ رفعت ۱۱۵۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۴۶ ۹۱۰۰ فٹ (ایضاً ص ۹۸) ؛

۶۴۷ حصوره را "استور" نیز گویند (ایضاً ص ۹۸) ؛ رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۴۸ صحیح دوین بضم دال و فتح یاء است۔ رفعت ۷۸۰۰ فٹ (ایضاً) ؛

۶۴۹ "شیطان نارا" نیز گویند۔ رفعت بنا بر تحقیق کیننگھم صاحب ۷۳۰۰ فٹ۔ (ایضاً ص ۹۹) ؛

۶۵۰ دہے است خورد مشتمل بر قلعہ و بازار (ص ۹۹)

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۲۲	منادر	۱۵	۶۵۱		۲۷	روشن پر	۱۹		
۲۳	گلگت	۱۱	۶۵۲ ۴۸۰۰		۲۸	یاسین	۱۹	۷۷۶۵	
۲۴	شاکیاٹ	۸	۵۵۶۰			میزان	۳۰۶ میل		
۲۵	سنگل	۱۵	۵۷۷۰						
۲۶	گاہ گوچ	۸	۶۹۲۰			صحیح البیاض			

ایضاً از قلعۂ گوریز تا حصورہ راہ دیگر است

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۷	گوریز				۱۱	پوکر کوٹ	۱۱	۹۰۰۰	
۸	بنگلہ	۱۱	۹۳۷۰	کوہ کمری	۱۲	چہ گام	۱۲	۵۸۶۰	
۹	مہہ داس	۱۲	۱۳۱۶۰		۱۳	گور کوٹ	۱۳	۸۰۸۵	
۱۰	مقام	۱۱			۱۴	حصورہ	۷	۷۸۷۳	۶۵۳

ہشتم راہ اسکردو۔ سلسلۂ دوم راہ گلگت کہ از کوہ بُرزبال بطرف اسکردو می رود این است۔

۶۵۱ رفعت ۴۰۰۰ فٹ (ص ۹۹) ؛

۶۵۲ وبقول میجر کیننگھم صاحب ۴۸۹۰ فٹ انگلیسی۔ (ایضاً) ؛

۶۵۳ اما میجر کیننگھم صاحب و پنڈت آنند کول بامزئی مابین گوریز و حصورہ (استور) منازل ذیل بیان نمودہ اند:—

۱۔ کامری ۱۰۵۰۰ فٹ بلند۔ ۲۔ کالاپانی۔ ۱۰۵۸۰ فٹ بلند۔ ۳۔ چھچری کدل یا شنکر گڑھ ۹۸۰۰ فٹ۔ ۴۔ رَٹو ۹۰۰۰ فٹ۔ ۵۔ گوری کوٹ ۸۰۰۰ فٹ۔ ۶۔ حصورہ (استور) ۷۸۰۰ فٹ (روڈس اِن دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ جلد اوّل ص ۱۰۰ و ۱۰۱ و جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۳ و ۹۴) ؛

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱۰	برزل کوٹھی	۹۹	۱۰۷۴۰		۱۴	ارکان پور	۱۶	۷۶۳۶	
۱۱	سکھ بٹھ	۱۵	۱۳۱۶۰		۱۵	اسکردو	۳	۷۴۴۰	۶۵۴
۱۲	لال پانی	۱۳	۱۲۵۰۰						
۱۳	اوسر مر	۱۲	۱۳۹۷۰		میزان کل ۱۵۸ میل				

پوشیدہ نماند کہ شوارع متذکرہ بالا از جای خود برآمدہ بامصار و بلاد مشہورہ برابر می روند و برای آمد و رفت سلاطین و حکام و سیاحان و تاجران و مسافران مشخص و مشہور گشتہ اند۔ غیر ازیں شوارع دیگر کہ بہ غایت دشوار و سخت گذارند از جای خود برآمدہ باطرق دیگر ملحق شوند تشریح کردہ آید :۔

نہم راہ توسہ میدان۔ از سرینگر میان پرگنۂ بانگل فراز کوہ توسہ میدان در پنوںچھ می رود از آں جا سہ شق می شود۔ شق اول براہ کھاشیال در کوہ مری شق دوم براہ کوٹلی در چوک میر پور و جہلم۔ شق سوم بہ سبیل راجور ملحق گردد یہ چہار راہ جاری می باشد۔

نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبر شمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر				۷	سنسار	۱۵		
۲	لال پورہ	۱۵			۸	بہاری	۱۴		
۳	توسہ میدان	۲۰	۶۵۵		۹	میر پور	۱۰	۱۲۸۶	
۴	پنوںچھ	۲۲	۳۳۰۰		۱۰	چھچا	۰		
۵	سپیرا	۱۶			۱۱	جہلم	۱۱	۸۲۷	
۶	کوٹلی	۱۴							

۶۵۴ میجر کیننگھ صاحب و پنڈت آنند کول از ذکر گلگت بطرف اسکردو از راہ برزبال خاموشی اختیار کردہ اند ؛ ۶۵۵ رفعت ۱۰۲۰۰ فٹ (روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ و کشمیر وغیرہ جلد اول ص ۴۴)

دہم راہ دبجن - کہ از قصبۂ شوپیان براہ دبجن بر کوہ شوپ[۶۵۶] عروج کردہ در پونچھ می رود از سرینگر تا شوپیان ۱۹ میل[۶۵۷] از شوپیان تا پونچھ تقریباً شصت میل[۶۵۸] بسیار دشوار و سخت گذار است - چہار ماہ جاری می باشد -

یازدہم راہ دارہال - سبیل مذکور از ہیرہ پورہ بطرف جنوب فراز کوہ دارہال میان مرغزار نندن سر دہستی و نزگذشتہ در قصبہ راجور شامل راہ شوپیان گردد و در سنہ ۱۲۳۴ھ فوج رنجیت سنگھ[۶۵۹] باین راہ آمدہ بود منہزم شدہ باز گردید مسافت آں از شوپیان تا راجوری تقریباً ۸۵ میل -

دوازدہم راہ بدلی[۶۶۰] - درغایت صعوبت دشوار و جانکاہ است کسی از سلاطین و راجہا بداں راہ نمیرود بہ سبب برف ہشت ماہ مفقود می باشد - از سرینگر تا شوپیان ۲۷ میل[۶۶۱] ناظم گڈہی ۱۱ میل ڈیلی ۲۴ میل[۶۶۲] بدلی ۱۱ میل[۶۶۳] بہگولی ۵ میل نارو ۸ میل چیل ۱۲ میل باولی ۸ میل آں اکھنور ۸ میل تا جموں ۱۸ میل - من مقام بدلی راہ دیگر جانب راجوری می رود مسافت آں ۴۰ میل -

سیزدہم راہ ہمسان - سبیل ہذا از قصبۂ شوپیان سمت جنوب از موضع ڈومنر گام پرگنہ دیوہ سر بالا بر کوہ فتون پنچال عروج کردہ از راہ گنگ وٹن در موضع ہمسان برسد ازاں جا در بدلی می رود مسافت ایں راہ از سرینگر تا بدلی . . . . . .[۶۶۴]

---

۶۵۶ شوپ کور ؛ ۶۵۷ و بقول پنڈت آنند کول بامزئی ۲۶ میل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴)

۶۵۸ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴ ؛ ۶۵۹ یعنی مہاراجہ رنجیت سنگھ بانی سلطنت سکھاں متوفی ۲۷ جون سنہ ۱۸۳۹ء ؛ ۶۶۰ و بقول پنڈت آنند کول بامزئی "بدل" (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۴)

۶۶۱ بہ تحقیق پنڈت آنند کول ۲۶ میل - (ایضاً) ؛ ۶۶۲ نزد پنڈت آنند کول ۱۴ میل (ایضاً) ؛

۶۶۳ در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ۱۶ میل ؛ ۶۶۴ البیاض فی الاصل - پنڈت آنند کول بامزئی مسافت مزبور مابین سرینگر و بدل ۶۱ میل بیان کردہ است (ص ۹۵) ؛

چہاردہم راہ کھری سبیل مذکور از شوپیان جانب جنوب میان پرگنہ دیوہ سر براہ زوجہ مرگ عبور کردہ در ریاسی می گذرد ازاں جا در جموں۔

نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت	نمبرشمار	منازل	میل	بلندی	کیفیت
۱	سرینگر				۷	نارہچہ	۲۰		عروج و نزول
۲	شوپیان	۲۷			۸	جام نار[667]			بدستور
۳	کھری	۱۰[665]		کوہ نارہ بل و عبور از دریای ویشو	۹	ارناس			عبور از چندر باگا
۴	زجہ مرگ[666]	۱۰		عروج و نزول پنچال	۱۰	ریاسی			قصبہ ایست دیرینہ
۵	گلاب گڑھ	۱۰		نشیب و فراز	۱۱	گورتلاو[668]	۲۴		براہ مکروٹ[669]
۶	دیول	۱۰		کوہ نونچہ	۱۲	جموں			

بعضے اوقات مال تجارت ہم بایں راہ می رود۔

پانزدہم راہ کھل نارہ واو۔ سبیل مذکور از شوپیان سمت بانہال برآمدہ از دریای ویشو عبور کردہ بعد مسافت بیست کردہ در کھل نارہ واو برسد ازاں جا دو شق می شود شق اوّل از موضع دِنو[670] بعد مسافت دہ میل از پنچال دبد می گذر کردہ در مربل برسد ازاں جا تا بارن ہال ۲۴ میل ازاں جا تا دیول میان سنگلاخہا و درہ ہای دشوار بمسافت دہ میل گذر کردہ با راہ کھوری ملحق گردد۔ شق دوم از دِنو بر جبال مہو عروج کردہ بعد مسافت ۳۲ میل در مہو شب گذرانیدہ روز دوم از موضع کاون بعد مسافت

۶۶۵ نزد صاحب جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ "۱۲ میل" (ص ۹۵)؛ ۶۶۶ پنڈت آنند کول بجائے "زجہ مرگ" "گولا مرگ" بیان کردہ است (ایضاً)؛ ۶۶۷ در جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ مابین گلاب گڑھ و ارناس بجائے دیول و نارہچہ و جام ناہمائے انگرل و تارو مذکور است؛ ۶۶۸ پنڈت آنند کول بعد از ریاسی ڈھیرہ و نگروٹہ ذکر نمودہ است (ایضاً)؛ ۶۶۹ صحیح "نگروٹہ" است (ایضاً)؛

۶۷۰ بکسرِ دال؛ فتح نون (ایضاً)؛

بست میل بمقام رامسو بار راہ بانہال ملحق گردد و در جموں برسد این راہ بسیار دشوار گذار است

شانزدہم راہ ڈودی[۶۷۱] ۔ صعب ترین شوارع کشمیر است من مقام ویری ناگ بالای کوہ برار بال میان سنگلاخہای دشوار گذار در ڈودی می گذرد ۔ ہمگی چہار ماہ جاری می باشد مسافت آن سرینگر تا ویرناگ چہار منزل[۶۷۲] ۴۵ میل از ویرناگ تا ڈودی میان غیر آبادی پنج منزل ۶۰ میل از ڈوڈے تا رام بن چہل میل از رام بن تا جموں فقط ایضاً از ڈوڈے تا بدروا[۶۷۳] ۲۴ میل ۔

ہفدہم راہ مربل ۔ سبیل مذکور از اننت ناگ میان پرگنہ برنگ مابین درہ لہرنی فراز کوہ مربل کہ رفعت آن ۱۱۵۷۰ فٹ انگریزی است گذر کردہ در موضع سنگ پور پرگنہ مرد می رسد ۔ ازاں جا بطرف کشتوار و بدروا میگذرد ۔ ہمگی چہار ماہ مفتوح می باشد مسافت آن از سرینگر تا اننت ناگ ۳۰ میل ۔ ازاں جا تا لہرنی دو منزل ۴۲ میل ۔ از لہرنی تا سنگ پور دو منزل ۴۲ میل ۔ ازاں جا تا کشتواڑ ۳۰ میل ۔ ازاں جا تا بدرواہ سہ منزل پنجاہ میل ۔ ایضاً از سنگ پور تا ڈوڈے فراز کوہ ہایہ داران ۶۰ میل ازاں جا تا رام بن چہل میل ازاں جا جموں ۔

ہجدہم راہ فامر ۔ طریق مذکور از اننت ناگ میان پرگنہ برنگ موضع دوس[۶۷۴] فراز کوہ ہوکھسر کہ رفعت آن ۱۵۶۰۰ فٹ انگریزی دارد از مرغزار فامر در گذشتہ در علاقہ مرو می گذرد ۔ ہمگی چہار ماہ جاری می باشد ۔ مسافت آن از سرینگر تا اننت ناگ ۳۶ میل ازاں جا تا مرو سہ منزل ۶۰ میل ۔ ازاں جا تا کشتوار ۳۵ میل ۔

نوزدہم راہ تہمرن ۔ این راہ میان پرگنہ کوٹھار موضع تہمرن بالای کتل ہیرہ بل در

---

[۶۷۱] بقول پنڈت آنند کول "ڈوڈا" (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۶) ؛

[۶۷۲] و نزد پنڈت آنند کول ۵۰ میل (ایضاً) ؛

[۶۷۳] بھدرواہ ؛ [۶۷۴] بقول پنڈت آنند کول "دی سو" (ایضاً) ؛

علاقہ واڑون میگذرد- در زمستان مسدود می باشد مسافت آں از اسلام آباد تا واڑون ۵۰ میل-

بیستم راہ مرگن سبیل ہذا دشوار وصعب گذار است از اننت ناگ میان پرگنہ کوٹہار مابین درۂ نوبوک نے فراز کوہ مرگن کہ رفعت آں از بحر محیط ۱۱۶۰۰ فٹ انگریزی است مسافت عروج آں سیزدہ کروہ می باشد- گذر کردہ در موضع انشن در واردون برسد مسافت آں از اسلام آباد تا شانگس ۸ میل ازاں جا تا نوبگ نے ۱۲ میل- ازاں جا تا مرگن رفعت ۱۲ میل- بالای مرگن مسطح وہموار ۲۴ میل- نزول ۱۲ میل- تا موضع انشن ۲۴ میل کل ۹۰ میل- ایں راہ در واڑدن رسیدہ کہ دوشق می شود- شق اوّل سمت مشرق در لداخ و اسکردو می رود شق دوم در کشتواڑ و بدرواہ-

بیست ویکم راہ امرناتھ- سبیل ہذا از اننت ناگ سمت مشرق میان پرگنہ دچھن پارہ می گذرد بسیار دشوار وسخت گذار است مسافت آں از سری نگر تا اسلام آباد ۳۴ میل عیش مقام ۱۴ میل- پہلگام ۱۲ میل چندن وار ۸ میل شیشرم ناگ ۷ میل- ہُنجہ تری ۱۳ میل- امرناتھ جی دو نیم میل- سوکھ ناگ ۱۴ میل- داردن ۲۴ میل- ازاں جا دو شق می شود یکے بطرف جموں- دوم بطرف لداخ-

بیست ودوم راہ تلیل- طریق ہذا بسیار مشکل است از سرینگر سمت شمال میان پرگنہ لار فراز کوہ ٹہالٹہ از چشمۂ ہرموکٹہ گنگا سیراب گشتہ فراز جبال ہا در تلیل میرسد ہمگی چہار ماہ جاری می باشد- از تلیل دو شق میشود شق اوّل بطرف اسکردو می گذرد- شق دوم جانب گوریز وگلگت وحصورہ مسافت آں از سری نگر تا گاندربل ۱۲ میل[۶۷۵] چھتر کل ۸ میل- ٹہالٹہ[۶۷۶] ۱۲ میل[۶۷۷]- گنگابل ۱۲ میل- ۱۰ سربل ۱۶ میل- بڈگام

---

[۶۷۵] وبقول پنڈت آنند کول ۱۲ ½ میل (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۷)۔ [۶۷۶] ودر جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۹۷ ۸ ¾ میل۔ [۶۷۷] در کتاب مزبور ۷ میل۔

علاقہ تنیل ۳۰ میل ۔ گمرن ۱۲ میل ۔ کادہ بال ۱۰ میل ۔ کرڈوگی ۱۲ میل ۔ بوٹہ کولن ۱۰ میل مشک علاقۂ اسکردو ۱۱ میل ۔

بست وسوم راہ چیلاس ۔ سبیل ہذا از سرینگر سمت شمال از راہ قصبۂ سوپور تا کلاروح از کوہ پکھہ دونہ عروج نمودہ در حد شاردا برسد ازاں جا میان درہ ہا و سنگلاخہا و کوہسارہا بدشواری تا چیلاس رفتن است و مسافت این راہ از سرینگر تا پٹن ۱۷ میل سوپور ۱۳ میل ۔ چاگل[678] ۱۲ میل ۔ کلاروح ۱۶ میل ۔ ازاں جا تا شاردا سہ منزل ۴۴ میل ازاں جا تا چیلاس ۶۰ میل ۔

بست وچہارم راہ کرناہ[679] ۔ طریق مسطور از سرینگر سمت گوشۂ شمال و مغرب برآمدہ از سوپور تا شیوہ پورہ میان آبادی دہات گذشتہ ازاں جا بر کتل نستہ چھنہ گذر کردہ در کرناہ برسد ۔ مسافت از سرینگر تا سوپور ۳۰ میل ۔ ازاں جا تا چاگل ۱۲ میل منزگام ۴ میل ۔ ہڑی ۱۰ میل ۔ ازاں جا مسافت کتل کرنا ۱۶ میل ازاں جا تا مظفر آباد برساحل کرشنہ گنگا رفتن است ۔

بست وپنجم راہ دراوہ ۔ از قصبۂ سوپور میان آبادی کامراج در گذشتہ از موضع مرگن بالای کوہ انشائی و تریل ڈبر و گذر نمودہ در دراوہ می رسد ہمگی شش ماہ جاری می باشد ۔ مسافت آں از سرینگر تا سوپور ۳۰ میل ۔ ازاں جا تا مرگن دو منزل ۳۳ میل ۔ ازاں جا تا دراوہ فراز کوہ دو منزل ۳۰ میل ۔ ازاں جا برکنارۂ کرشنہ گنگا تا مظفر آباد ۔

بست وششم راہ گلمرگ ۔ سبیل ہذا از سرینگر برآمدہ میان آبادی پرگنہ بانگل در گلمرگ می گذرد ازاں جا سمت مغرب فرو رفتہ شاہ راہ و مری گردد ۔ مسافت آں از سرینگر تا لعل پورہ ۱۵ میل ازاں جا تا گلمرگ ۱۵ میل ۔ ازاں جا تا اوڑی ۲۴ میل

---

[678] و بہ تحقیق پنڈت آنند کول ۱۳ میل (ص ۹۷) ۔ [679] کرناہ ۔

ازاں جا تا کوہ مری۔

بست وہفتم راہ فیروز پور۔ از سرینگر تا لعل پور ۱۵ میل ازاں جا تا فیروز پور ۸ میل۔ ازاں جا تا بلن ۱۲ میل ازاں جا تا کہوٹہ ۱۴ میل۔ ازاں جا تا پونچھ ۲۰ میل۔ جمع ۶۹ میل۔

مضافات کشمیر

حوالی کشمیر کوہسار ہای بے شمار تا مسافت بسیار از ہر کنارہ واقع است چنانچہ سلسلۂ کوہستان شرقی آں تا یارکند و لاسہ منقطع نہ گردد و اتصال جبال حدود شمال آں تا تاشکند و خوقند برابر می گذرد و تسلسل کوہسار غربی آں تا ہزارہ و جہلم بسیر میکشد و کتل ہای حد جنوبی آں تا ناحیۂ جموں و اقصای ہند منقضی نہ گردد و درمیان آں کوہستان درّہ ہای فراواں و میدان ہای نمایاں بعضے وسیع و بعضے مضیق واقع است و درضمن آں دہات و قصبہ جات بسیار آباد است کہ گاہ اوقات در تسلط و فرمان ناظمان کشمیر مطیع شدہ بودند و بعضے اوقات راجہ ہای باشندۂ آں جا خود بسر انتظام حکومت می کردند۔ ازاں جملہ تشریح بعضے مقامات نامی ایراد کردہ شود:۔

تبّت کلاں۔ کہ آں را مردم کشمیر۔ بوٹن گویند۔ دارالحکومت آں لداخ یا لیہ کہ از کشمیر سمت مشرق و شمال بہ مسافت ۲۶۰ میل بارتفاع یازدہ ہزار و پانصد فٹ[۶۸۰] از بحر محیط واقع است و آں بندرگاہ تجارت ہندوستان و ترکستان است چنانچہ درآمد و برآمد تجارت آں جا در ہر سال غالباً تا سی لک می تواند بود و پرگنات مشمولہ و محروسۂ آں یا ہمین۔ ٹانجی۔ لوبراہ۔ روگشو۔ چیچوٹ۔ دراس کرگل۔ سوُر۔ کوہستان آں طرف سنگلاخ کہ علامت سبزی نباتات جای بہ نظر

---

۶۸۰ ناردرن بیریر آف انڈیا مصنفہ ڈریو چھاپ لندن ۱۸۷۵ء ص ۲۳۶

نمی آید و دریای کھلچی یا سنگے گھاٹ میان آں می گذرد۔ ہوای آں طرف سواد لون
وضیق نفس پیدا می کند۔ مزروعات آں طرف جَو از قسم دوم کہ در بہار کاشت
می شود وگندم و ترنبہ وگال و ارزن۔ مردمان آں حدود کریہ منظر۔ بدزیب۔ چرکین
مزاج غیر مہذب۔ کوتاہ قد چنانچہ قامتِ مردان آں جا غالباً ۵ فٹ ۲ انچ قامت
نسواں تا چار فیٹ وہشت انچ[۶۸۱] می باشد۔ بعضی بہ مذہب محمدی[۴] و اکثرہا بہ
مذہب بودھ کہ پیشوای آں ہا مردم لامہ است۔

میگویند کہ لامہ گورو ہا بیشتر مرتاض و محتاط و عالم و صاحب خوارق
بودہ اند و در حالت تفرید و تجرید بعضی ہا تا مدّت بسیار ماکولات نمی خوردند
گاہ اوقات خوردنی ہا بہ کثرت می خوردند و محتاج بہ بول براز تا مدّت بسیار نمی
شدند و بہ وقت مرگ شاگردان خود را خبر می دادند کہ در خانۂ فلان در بطن
فلانہ عورت جنم خواہد گرفت۔ بعد دوازدہ سال شاگردان او دراں جا رفتہ او را
بعلامات ونشانی ہا شناختہ بجای خود می آوردند وی تفحص مال و اسباب خود
از ہر کس می ساخت و متصرف می شد فقط۔

و مردم بودھ از دست اہل مذاہب غیر خوردنی ہا می خورند[۶۸۲] و تزویج
یک برادر بہ نسبتِ برادران دیگر کافی پندارند[۶۸۳] و بجای سلام "جو" می گویند۔
و در فرقۂ آں ہا چہار قوم مشہور است (۱) جررک یعنی راجپوت (۲) جیبر کہم

۶۸۱؎ ناردرن بیریہ آف انڈیا ص ۲۳۹۔ امّا در وے دربیان قامت نسواں بجائے ہشت
انچ ۴½ انچ درج است ۔ ۶۸۲؎ ناردرن بیریہ آف انڈیا ص ۲۴۷ ۔ ۶۸۳؎ ایضاً ص ۲۵
بقول موسیو ڈریو چوں برادر کلاں زنے گیرد برادر دیگر ہم شریک می شوند۔ و درجۂ آناں
از برادر کلاں بسیار کم می باشد و بچّہ ہائے کہ ازیں عقد متولد می شوند ہمہ را باسم "پدر"
خطاب می کنند۔ باین ہمہ رسم مزبور در طبقۂ شرفا مروّج نیست ۔

یعنی ل جاٹ (۳) مہر ھ یعنی شودر (۴) نولبہ رکھ یعنی رذیل قوم و در خلطۂ لداخ غالباً پنج شش صد خانہ زیر دامنۂ کوہ آباد است و خانقاہ کبرویہ در آں جا موجود و از عہد قدیم بُت خانۂ معمور است کہ آں را گونپہ گویند۔

دار الحکومت تبت در آں جاست ازاں جا پنج راہ بطرف یارکند می روند یک راہ جانب لاسہ و چہار راہ سمت ہندوستان و یک راہ بحدود کشمیر و یک راہ در اسکردو۔

ایں ملک اکثر اوقات شامل کشمیر بودہ است بعضے اوقات در تصرف ترکستان احیاناً بر وقت ہرج مرج حکومت کشمیر راجہ ہای آں جا بسر خود حکومت می کردند چندگاہ راجہ ہای اسکردو قابض آں شدہ بودند و در سال سمت ۱۸۹۶ [۶۸۴] بک ۱۲۵۵ھ راجہ گلاب سنگھ وزیر زور آور سنگھ کلوریہ را با دوازدہ ہزار [۶۸۵] فوج پیادہ و پنجاہ سپاہ قواعد دان از پلاٹن فتح از راہ کشتوار و زانسکار [۶۸۶] برای تسخیر تبت مامور ساخت وزیر مذکور پرگنۂ شور و دراس دکر گل قبضہ کردہ در لداخ رسید۔ پونچھک جرنک راجۂ لداخ تاب تقابل در خود ندیدہ بست و پنج ہزار [۶۸۷] روپیہ نذرانہ بر خود گرفتہ طوق متابعت بہ گردن انداخت۔

دراں اثنا محمد شاہ پسر احمد شاہ مرزبان اسکردو کہ از پدر خود سرکشی کردہ

---

۶۸۴ اما کرپارام در گلاب نامہ بجائے سال "۱۸۹۶ب" سنہ ۱۸۹۰ ذکر نمودہ است (ص ۲۵۴)

۶۸۵ سر خیل عساکر مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود۔ بوقت مہم مذکور حاکم پرگنۂ ریاسی و ارناس و علاقۂ کشتواڑ بود۔ (تاریخ جموں از حشمت اللہ خان ص ۳۴۴ و گلاب نامہ کرپارام ص ۲۴۷)؛

۶۸۶ کرپارام نام ایں مقام "جسکار" نوشتہ است (ص ۲۴۷)؛

۶۸۷ بقول کرپارام رقم مزبور اصلاً سی ہزار روپیہ بود کہ پنج ہزار ازاں معاف شد (ص ۲۴۸)؛

بہ حمایت کرنیل میان[۶۸۸] سنگھ در تلبل می آسود بہ خواہش استعانت در لداخ رسید و زیر بازوی اد عوالہٗ راجہ لداخ نمودہ خود بطرف جموں رجعت نمود۔ بعد رفتن وزیر راجۂ لداخ کسوت متابعت از بر کشیدہ باتفاق احمد شاہ والی اسکردو رایت بغاوت افراشت و محمد شاہ در دست پدر اُفتادہ برہنہ پا در اسکردو رسید کہ پای ہای اُو از برف سوختہ شد۔ و بہ استماع این خبر وزیر یورش کردہ در لداخ رسید و راجۂ مذکور محبوس کردہ مُور تنجیس را بر منصب راجگی استقلال بخشیدہ[۶۸۹] و انتظام آں مقام بہ کام دل کردہ در جموّں معاودت نمود۔ بعد چندگاہ مرتبۂ ثالث وزیر عزیمت لداخ بخاطر آوردہ در اثنای راہ خبر شنید کہ نیدان سنگھ[۶۹۰] کاردار درس از دست راجہ علی شیر والی کرتاشک کشتہ شد۔ و رحیم خان پشکومہ از درس مفرور شدہ نزد احمد شاہ پناہ یافت۔ ازاں جا وزیر با تدبیر بہ تسخیر قلعۂ اسکردو کہ از تعمیرات افراسیاب خان پُشکی بہ قلعہ اہرمن موسوم بوُد یلغار نمود۔ و قلعۂ اہرمن در محاصرہ گرفت۔ علی شیر عفو تقصیرات خواستہ در پناہ در آمد۔ احمد شاہ فرزند خود محمد شاہ مسبوق الذکر برای استشفاع نزد وزیر فرستادہ امان خواست وزیر از راجۂ احمد شاہ و از اکابران ملک نذرانۂ شایان گرفتہ معذور داشت و رحیم خان پشکومہ خفہ کردہ بگشت[۶۹۱]۔

ازاں جا۔ مدین شاہ با جمعیت سپاہ بہ تسخیر قلعۂ حصورہ تعین ساخت۔ وے جبار خان مرزبان آں جا را قلعۂ متحصن ساختہ تا بست روز اورا محاصرہ نمود۔ چنانکہ راجۂ حصورہ در عہد میان سنگھ مطیع راجۂ لاہور شدہ بوُد بہ خاطر آں مرزبان

[۶۸۸] صحیح "مہان سنگھ" است (گلاب نامہ صفحہ ۲۴۹)۔ [۶۸۹] (گلاب نامہ صفحہ ۲۴۹)

[۶۹۰] د بموجب تحریر گلاب نامہ صفحہ ۲۴۹ "ندہان سنگھ"۔

[۶۹۱] گلاب نامہ صفحہ ۲۵۰۔

لاہور گلاب سنگھ را شدّتِ شدید رسید۔ موجب آں راجہ محصورہ بدستور بر حکومت خود مستقل ماندہ مدین شاہ بجانب اسکردو رجعت نمود۔ پس وزیر با تدبیر بطرف لداخ نہضت کردہ و مورتنجین بہ تہمت عدم ترسیل ضروریات محبوس داشتہ ملک لداخ در انتظام خود در آورد[۶۹۲] در ۱۸۹۸؁ راجہ گلاب سنگھ یک پلاٹن سپاہان قواعددان وسہ ضرب توپ ہا در لداخ رسانیدہ وزیر را فرمان پیش قدمی فرستاد۔ بنا برآں وزیر زور آور سنگھ با جمعیت پانزدہ ہزار سپاہ سوار و پیادہ بجانب لاسہ یورش نمود و دوازدہ منزل راہ قطع کردہ بمقام "گھر" کہ سر حد لاسہ بود رسیدہ با مخالفان بہ جنگ پیوست و پسر مان سنگھ با چند افسر دیگر گشتہ شد بعد حرب و ضرب شدید مخالفان مہزوم گشتہ مال و متاع بسیار در قبضۂ وزیر افتاد۔

ازاں جا راہ ہشت روز در چہار روز قطع کردہ در مان تالاب[۶۹۳] رسید و بہ یک تاخت قلعۂ گردنگ مفتوح ساختہ۔ قلعۂ پورنگ نیز تسخیر نمودہ و دراں جا قلعۂ جدید در یک ماہ تیار کردہ در مان تالاب مراجعت فرمود۔ دراں اثنا چھکجوٹ با لشکر فراوان از لاسہ آمدہ قلعۂ گوردنگ را قبضہ نمود۔ وزیر عیال خود در لداخ فرستادہ خود بہ مقابلت غنیم پای استقامت افشرد بمقارن آں حال برودت ہوا و بارش برف اشتلم نمود و در کربت محاربت وزیر د دشجاعت دادہ با جمیع لشکر خود ۱۸ ماہ مگھر ۱۸۹۸؁ ب در جنگ گشتہ شد و از لشکریان او ہمگی بیست و پنج کس در لداخ واپس رسیدند۔

۶۹۲؁ گلاب نامہ صفحہ ۲۵ ؛

۶۹۳؁ بقول دیوان کرپا رام مان تلاؤ کہ موسوم بہ "مان سر" است (صفحہ ۲۵) ؛

تھنہ بستی رام کہ تھانیدار قلعۂ پورنگ بُود از راہ الموڑہ در جموں رفت[۶۹۴] پس افواج لاسہ بر لداخ یورش آوردہ مورنجین و احمد شاہ والی اسکردو و زمینداران آں طرف با لشکر لاسہ اتفاق کردہ پلاٹن پہلوان سنگھ کمیدان و گوراں دتا۔ در محاصرہ گرفتند و شر ر این خبر ۱۲ ماہ پھاگن بہ گوش مہاراجہ رسیدہ فی الفور۔ دیوان ہری چند و وزیر رتنون با جمعیت شش ہزار سپاہ در موسم سرما بہ مدافعت غنیم مامور ساخت[۶۹۵] و شیخ غلام محی الدین[۶۹۶] ناظم صوبۂ کشمیر رسید۔ در پانزدہ یوم دہ ہزار نفر زمیندار بابت بار برداری ہمراہ عسکر فرستاد۔

چوں لشکر مہاراج در کرگل رسید۔ با مخالفاں بہ جنگ پیوستند و در حملۂ اوّل از جنود مخالفاں سہ صد کس بہ قتل آوردند و زیادہ از سہ ہزار کس در دریا غرق کردند۔

دیوان ازاں جا کوچیدہ در لداخ رسید مخالفان از محاصرہ برخاستہ مفرور گشتند و در اثنای راہ بخشی اچھنجوٹ و کرن شاہ با جمعیت ہزار کس استقامت کردہ در گونپۂ چمراہ متحصن شدند و ازیں طرف دیوان یلغار بردہ بہ محاصرۂ مخالفاں پرداخت و فراز پشتۂ توپ رسانیدہ گولہ باری کردن گرفت۔ و نیز آب جوئے کہ درمیان قلعہ جاری بود از بالا بند نمود۔ محصوران بعدم آب بے تاب گشتہ جویای زلال امان شدند پس اچھنجوٹ و کرن شاہ با جمعے کثیر از گونپہ برآوردہ در

---

[۶۹۴] دیوان کرپارام از ذکر تاریخ و تعداد صحیح و سلامت واپس شدگان در لداخ خاموشی اختیار کردہ است ؛ (صفحۂ ۲۵۵)

[۶۹۵] گلاب نامہ کرپارام ص ۲۵۸ ؛

[۶۹۶] شیخ غلام محی الدین ہوشیارپوری کہ از طرف سرکار لاہور دریں ایام بہ نظامت متعین شدہ بُود (گلاب نامہ صفحہ ۲۵۸) ؛

لداخ محفوظ داشتند آنہا بعد عرصۂ نہ روز حارسان خود را قتل کردہ گریختہ رفتند لشکر دیوان دنبال آں ہا دویدہ در عرض راہ بہ جنگ پیوستند و از گروہ مخالفان یک صد سپاہ کشتہ شد چہار صد اسیر گشتند۔

بعد چند گاہ بخشی چھکوٹ مع شش ہزار سپاہ و یک ضرب توپ باز یورش آوردہ بفاصلۂ سی میل از لداخ چھاونی ترصیص ساخت۔ دیوان با لشکر دلاوراں یلغار کردہ معسکر مخالفاں را یلغار نمود ہنگام شب معاندان شب خونی آوردہ تا عرصۂ چہار گہری آتش محاربہ افروختند۔ عاقبت لشکر غنیم در چھاونی محصون گشتہ لشکر دیوان بہ محاصرہ آں پرداخت۔ تا ہشت روز جنگ قایم بُود۔ محصوراں سناپہ ہای باروت را آتش داد۔ در فوج دیوان انداختند۔ مجا سنگھ کمیدان باسی صد جوان بہ شعلۂ آں سوختہ شد۔ عاقبت دیوان با تدبیر از بالا آب جوی سر کردہ چھاونی مخالفان را طوفان ساخت و بہ کثرت آب لشکر غنیم بے تاب شدہ در زیر دامان امن در آمدند و سلاح و سلب انداختہ مفرور شدند۔

بخشی اچھنجوٹ و کرن شاہ اسیر کردہ در نسیم باغ پیش مہاراج فرستادند مہاراج از کردۂ مخالفت مصالحت افضل دانستہ افسران مذکور را خلاع فاخرہ سرفراز کردہ رخصت انصراف بخشید۔ دیوان ہری چند ازاں جا در اسکردو رفتہ راجہ احمد شاہ را گرفتار کردہ در جموں فرستاد۔ پس رتق و فتق و انتظام آں طرف بکام دل نمودہ باغیان اطراف را گوشمالی کردہ اعتبار و اقتدار بہم رسانید و با افسران لاسہ بنا بر حکم مہاراج باب مصالحہ مفتوح داشتہ فیما بین عہد نامہ موثق نمودہ مرخص فرمود۔

نقل عہد نامہ این است

تا یاں افسران لاسہ یکے کلون دوم بخشی

همچون[۶۹۷] افسران خاقان چین و از طرف مهاراجه
صاحب بهادر گلاب سنگه جی دو افسر یکے دیوان
هری چند دوم وزیر رتنوں در مجلس صلح و عهد
پیمان باتفاق همدیگر نشستند و طریقهٔ سررشته
دوستی بصاف باطنی جانبین و اقسام قسم های
فونچق صاحب یاد کرده چنین قرارداد مقرر شده
که رابطه صلح و صلاح و اتحاد خانگی مهاراجه صاحب
بهادر و خاقان چین و لامه گورو صاحب لاسه والا
از روی صفائی باطنی ابتدای حال تا ابدالدهر مستحکم
و مربوط خواهد بود بحضور فونچق صاحب بوجهی فرق
و قصور نه خواهد شد و آن چه که حدود ملک لداخ
از قدیم مقرر است همراه آن گاهے واسطه و غرض
نیست - اجرای پشم شال و چای بموجب آئین قدیم
از راه لداخ خواهیم ساخت - آن که سوداگران
لداخ در اطراف های ما می آیند آن ها را مزاحمت
نخواهد شد - درین باب سرِ مو خلاف نمی سازیم .
برین وقول فونچق و قاطری دلیسی و میان
خوشحال چه گواه الله - بتاریخ ۲ ماه اسوج ۱۸۹۹ سنه بکرمی[۶۹۸]
فقط

---

[۶۹۷] در گلاب نامه این لفظ "سیجو" مذکور است (صفحه ۲۶۸) ؛

[۶۹۸] کرپارام تاریخ مزبور ۲۸ ماه اسوج ۱۸۹۹ سنه ب بیان کرده است (گلاب نامه صفحه ۲۶۸)

ازاں وقت باز راجۂ جموں قابض قلمرو لداخ بکمال استقلال ماندہ تجارت را ترقی فرمود و در سال ۱۹۴۹ سنہ در لداخ از جانب برٹش گورنمنٹ جائنٹ کمشنر مقرر گشتہ آمد و رفت تجارت و سفارت یارکند ترقی پذیرفت۔

تبّت خورد یعنی اسکردو کہ بزبان کشمیری آں را ژیرہ بٹن می گویند از خطۂ کشمیر مابین مشرق و شمال بمسافت یک صد و پنجاہ و یک میل میان درۂ وسیع ریگستانی باآب و ہوا دل کشاست۔ رفعت آں از بحر محیط ہفت ہزار و بست و چہار فٹ فصل پیداوار آں جا شالی ہمگی قریب یک صد خروار و جنس گندم و جَو و گال و ارزن و ترنبہ بسیار۔ زرشک و سنجد و توت و زیرۂ سیاہ وافر و زرد آلوی شیرین مغز از حد متکاثر خشک کردہ باطراف می برند۔ و دریای اباسند درمیان آں می گذرد۔ برف قلیلے می بارد۔ ساکنان آں جا سابقہ تمام سُنی بودند و در سال ۹۰۰ھ بہ تہذیب و ترغیب میر شمس عراقی[۷۹۹] بہ مذہب

۷۹۹ مولوی حشمت علی خان لکھنوی در تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ صفحہ ۴۹۳ دربارہ اشاعت اسلام در اسکردو می نویسد کہ در کشمیر اشاعت مذہب اسلام در آغاز قرن ہشتم ہجری بحسن سعی فقرا اسلام کہ سر بر آوردۂ آناں حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی اند واقع شدہ بود۔ بعد ازاں خواہر زادۂ ایشاں جناب سید محمد نوربخش بحیثیت خلیفہ اش وارد بلتستان شد و تکمیل تبلیغ مذہب محمدی دریں خطہ کرد۔ وفات سید محمد نوربخش بنا بر کتابیکہ بقول مولوی حشمت علیخان در بلتستان یافتہ شد در سنہ ۸۶۹ ہجری واقع شد۔ سید مذکور خود سنی المذہب بود۔ امّا وقتیکہ حضرت میر شمس الدین عراقی از ملک خراسان بوجہ عقائد خود بہ ہجرت مجبور شدند در سنہ ۹۰۱ بعہد محمد شاہ وارد کشمیر گشت۔ سید محمد بیہقی کہ مدار المہام محمد شاہ بود بہ جبر او را از کشمیر بدر نمودہ بطرف اسکردو اخراج کرد۔ حضرت میر شمس الدین عراقی چوں در اسکردو رسیدند خود را خلیفۂ

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شیعۂ نوربخش شدہ اند۔ و زنهای آں جا اکثر فاحشہ اند و از طرف شوهران ممانعت ندارند و با مردم لداخ هم زبان هستند اندک متفاوت۔ پرگنات مشمولۂ آں شگر۔ کرس۔ کھپلو۔ تولٹی۔ خرمنگ۔ رُوند۔ پرکوٹ۔

از قدیم راجهای مسلمان کہ خود را از اولاد سلطان سکندر کاشغری میدانند در آں جا حکومت می کردند و بعضی اوقات متابعت راجهای کشمیر هم می نمودند و در عهد سلاطین کشمیر طوق مطاوعت بگردن انداختہ باجگذار آں ها شدہ بودند و در عهد چکاں خودسر شدہ در زمان شاهان مغلیہ باز تابع کشمیر شدند و در عهد

[مُسلسل] سید محمد نوربخش ظاهر گردانیدند۔ ظاهر است کہ اشاعت مذهب امامیہ مرهون منت آنجناب است مسئلہ عقائد سید نوربخش بذاتہ در معرض اختلاف است۔

بنا بر قول مرزا حیدر دوغلات مؤلف تاریخ رشیدی فرق مابین فرقۂ امامیہ و شیعہ ہائے نوربخشیہ این است کہ معتقدان مؤخر الذکر علاوہ از روا داشتن سب اصحاب ثلاثہ و ام المومنین حضرت عائشہ صدیقہ رض میر سید محمد نوربخش را مهدی و صاحب امر وقت می شمارند۔ (حاشیہ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۵۲)

سنہ غالباً دعوئ مزبور بنا بر حملہ ایست کہ سلطان سعید خاں والی کاشغر در سنہ ۹۳۹ بر اسکردو کرد چنانچہ بقول مولوی حشمت علی خاں لکھنوی مصنف تاریخ رشیدی می نویسد کہ سلطان سعید مزبور در حملۂ اول "شغر" کہ یکے از پرگنہ جات اسکردو است فتح نمود۔ (تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ گلاب سنگھ صفحہ ۴۹۸) لیکن از شجرۂ نسب راجگان اسکردو و استور ادعائے شاں بہ پایۂ ثبوت نہ رسیدہ است۔

۷۰۱ھ وایں در عهد جلال الدین اکبر۔ دقیقتیکہ راجۂ اسکردو علی رائے در سنہ ۹۹۴ھ مطابق سنہ ۱۵۸۶ء بخدمت اکبر التماس نمود کہ دخترش بحبالۂ عقد شهزادہ سلیم قبول شود واقع شد ازاں وقت تعلق اسکردو بہ سلطنت دهلی قائم شد (تاریخ جموں ریاست ہائے مفتوحہ صفحہ ۵۰۴)

افاغنہ باز بطور خود حکومت میکردند و در ۱۲۵۳ھ راجہ احمد شاہ مرزبان آں جا بود پسر دومش محمد شاہ نام از پدر خود برگشتہ در پیش میاں سنگھ کرنیل پناہ گرفت و میاں سنگھ پرگنہ تلیل او را جاگیر بخشید۔ وقتیکہ وزیر زور آور سنگھ بر لداخ قبضہ کرد۔ محمد شاہ از تلیل گریختہ در لداخ نزد وزیر رسید۔ احمد شاہ باستماع این خبر لشکر کشیدہ فرزند منحوس خود اسیر کردہ پا برہنہ در اسکردو رسانید۔ زور آور سنگھ از روی غیرت با لشکر کثیر یورش کردہ اسکردو را قبضہ نمود و خانۂ احمد شاہ را غارت ساخت و بعد مواخذۂ نذرانہ کثیر حکومت اسکردو احمد شاہ را بدستور مسلم داشت و خود سمت لداخ رجعت نمود۔ احمد جیو و محمد علی خان پسران احمد شاہ کہ بہ امید امداد در کشمیر پیش میاں سنگھ گریختہ آمدہ بودند۔ میاں سنگھ ہر دو برادر اسیر کردہ نزد راجہ گلاب سنگھ در جموں فرستاد۔

وقتیکہ وزیر زور آور سنگھ در عزیمت مان تلاو مقتول مردمان اسکردو نقاندار او از قلعہ کشیدہ قید نمودند و اسباب و اسلحۂ او غارت ساختہ در ملک خود تا دو سہ ماہ باز حکومت کردند باستماع این خبر راجہ گلاب سنگھ افواج قاہرہ بہ سبیل کوہامہ فرستادہ در ملک ولولہ انداخت و شیخ غلام محی الدین ہم افواج خود مع جنود راجہ ہای کھکہ و بمبہ بہ معاونت آن ہا تعیین ساخت و پنج شش ہزار نفر زمینداران کشمیر برای باربرداری ہمراہ داد۔ چوں بطور یلغار در اسکردو رسیدند دیوان ہری چند ہم از لداخ یورش آوردہ اسکردو را یکدم قبضہ نمودند و مخالفاں را قتل کردہ احمد شاہ بمعہ عیال

۱۸۰۲ء بعہد اعظم خاں والی شغر راجہ مذکور از ضعف حکومت افغاناں استفادہ نمود۔ اولاً بر اسکردو قابض شد و بعدہ اعلان استقلال و آزادی خود نمود۔

(تاریخ جموں و ریاست ہائے ملحقہ صفحہ ۵۷۳)

۱۸۴۰ء بقول موسیو ڈریو در ۱۸۴۰ء (نادرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۳۶۳)

درجموں فرستادند وقلعۂ اہرمن را مسمار نمودند احمد شاہ خود درجموں وفات یافتہ پسرش محمد شاہ را وجہ معیشت از اسکردو مقرر داشتند و انتظام ملک بطور خود نمودند۔

گوریز وتلیل۔ دو پرگنہ است درمیان دو درۂ صغیر بہ مسافت ۲۵ میل از کشمیر سمت شمال بمسافت ۷۰ میل رفعت آں از بحر محیط ۸۰۰۰ فٹ تا شش ماہ از برف پر می باشد نہایت سرد سیر۔ موجب آں جَو وگندم دراں جا پیدا از نمی شود همگی گال دارزن وترنبہ کاشت می کنند۔ دریای کرشنہ گنگا میان آں می گذرد۔ ہمیشہ شامل کشمیر می باشد مردمان آں جا سنی بزبان کشمیری ہم سخنان می کنند۔

حصورہ۔ یک پرگنہ است از کشمیر سمت شمال بمسافت ۱۴۷ میل۔ رفعت آں از بحر محیط ۷۸۵۳ فٹ۔ از گردۂ گوریز برف کمتر بارد۔ جَو وگندم زرع می شود مردماں آں جا مفلس ومحنت کش چرکین بمذہب سُنی۔ از تعمیرات سابقہ قلعہ خام در آں جا موجود۔ ودر نواحی حصورہ کوہ الوند یعنی ننگا پربت کہ رفعت آں ۲۶۳۰۰ فٹ می نویسند ہمیشہ پُر برف میباشد ودرمیان این پرگنہ اپل نام یک دریای اپل جاری است کہ شامل اباسند می گردد۔ این ملک اکثر اوقات شامل کشمیر بودہ است گاہے در تصرف راجۂ اسکردو می بُود واز عہد سنگاں بدستور شامل کشمیر است۔

گلگت وپونیال۔ از کشمیر مابین شمال ومغرب یافتہ می شود بعد مسافت آں از کشمیر ۲۳۱ میل برکنارۂ شمالی اباسند درمیان درہ کہ وسعت آں پنج شش میل باشد واقعست۔ رفعت آں از بحر محیط ۴۸۰۰ فٹ فصل جَو وگندم واجناس رسمی و

حاشیہ موسیو ڈریو بنا بر تحقیقش نام اصلی گلگت "گلیت" چنانکہ نزد اہالیان این مقام مشہور است ضبط نمودہ است وگلگت لفظے است کہ نزد اقوام غیر مثل ہندیاں وکشمیریاں وفرنگیاں متداول است (ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۰۶) ؛

حاشیہ ۵ دریائے سندھ ؛ حاشیہ ۶ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۰۹ ؛

ابریشم دراں جا منکون می شود۔ میوۂ انگور و شفتالو و توت بخوبی بالیدہ می باشد
از ریگ دریای ایاسند ذرّہ ہائے طلا خاک شوی کردہ[۷۰۷] دریابند و در زمستان
برف نمی بارد۔ مُردمانِ آں جا اندک صاف طبع و خوش وضع بمذہب شیعہ و سُنّی[۷۰۸]
مجموعند۔ سابقہ راجہائے[۷۰۹] آں طرف ہمیشہ در انجا حکومت می کردند و درمیانِ
قلعہ ہا سکونت داشتہ در بغاوت و غارت گری خود را بہادر می دانستند۔ بعضے
اوقات مغلوب گشتہ بحاکمِ کشمیر رجوع می داشتند۔ چنانچہ در عہد شاہان چغتہ
شامل صوبۂ کشمیر شدہ بُودند و در عہدِ افاغنہ خودسر شدند و در عہد سنگانِ[۷۱۰] لاہور
محمد خاں در انجا حکومت میکرد۔ و سلیمان شاہ مرزبانِ یاسین یورش کردہ محمد خاں
را از میاں برداشتہ گلگت مفتوح ساخت۔ بعد ازاں آزاد خاں ملکدار پونیال سلیمان شاہ
را قتل کردہ متصرف گلگت شد۔ پس ازاں طیر شاہ والی نگری آزاد خاں را از جان
گذرانیدہ عروسِ حکومتِ گلگت بکنار آوردہ در شبستانِ عدم آسود۔ فرزندش

---

[۷۰۷] ایضاً صفحہ ۴۰۹ ؎

[۷۰۸] صاحب ناردرن بیر یر آف کشمیر باشندگان گلگت و استور را در مذہب خود بسیار ضعیف قرار دادہ است چنانچہ تا زمان ۱۸۴۲ء مردمان استور مُردگان خود را مانند اہل ہنود می سوزانیدند ؎

[۷۰۹] ایں راجہ ہا بنا بر تحقیق موسیو ڈریو و مولوی حشمت علی خاں از قوم تراخاں یا تراکاں بودہ اند۔ موسیو ڈریو بنا بر روایت قومی گلگتیاں تراکان مورث اعلی ایں خانوادہ را مرد مجیر العقول نوشتہ است امّا مولوی حشمت علی خیال دارد کہ ایں لفظ ترکی است و اغلب ایں است کہ در زمانۂ قدیم خاندان مزبور از یارقند آمدہ متوطن گلگت شدہ باشد (ناردرن بیر یر آف کشمیر صفحہ ۴۳۵ و تاریخ جموں و ریاستہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ صفحہ ۷۶۸) ؎ [۷۱۰] یعنی در ۱۸۴۲ء۔ موسیو ڈریو می گوید کہ درین وقت در گلگت پنج کس حکمران بودند بایں تفصیل :- (۱) سلیمان شاہ در یاسین (۲) آزاد خاں در پونیال (۳) طیر شاہ در نگر (۴) گور رحمان یا گوہر امان در یاسین۔ (۵) کریم خاں برادر شاہ سکندر ؎

سکندر خان منصرف ملک پدرشاہ گوہر امان[۲۱۱] پسر سلیمان شاہ او را قتل کردہ بر حکومتِ گلگت تسلط یافت و در سنہ ۱۲۵۸ھ کریم خان برادر سکندر خان مقتول بجانب غلام محی الدین ناظم خطہ رجوع نمودہ نطوشاہ[۲۱۲] و متھرا داس با فوج بسیار بہ معاونتِ او در گلگت رفت و بعد معرکۂ وجدال گوہر امان در پونیال مفرور شدہ کریم خان بحکومتِ گلگت مسلط گشت و نطوشاہ قلعہ دار و مددگار او در انجا ماندہ و متھرا داس واپس آمد پس نطوشاہ بحکمتِ عملی باراجہائے آں سواد مو انست و موافقت کردہ دختر گوہر امان بعقدِ نکاحِ خود درآوردہ و دختران راجہ ہائے ہونزی و نگری با فرزندانِ خود نامزد کردہ رسوخ و امنیت بہم رسانید[۲۱۳]۔

و در سنہ ۱۲۶۱ در انقلاب حکومت سنگان نطوشاہ تھاندار خود بہ معاونت کریم خان در گلگت گذاشتہ خود در پنجاب آمد و با مہاراجہ گلاب سنگھ رابطۂ ملازمت خود محکم کردہ

۲۱۱ھ دکتور لیتنر سلیمان شاہ را بخلاف رائے حسن عم گوہر رحمان نوشتہ است۔ بدیں وجہ نتواں گفت کہ کدام یکے ازیناں درست است:۔

"گوہر رحمان پسر ملک ایمان مردے ظالم بود۔ موسیو ڈریو او را ستمگر تر از تھیوڈر حبشی قرار دادہ است۔ گویند کہ او وقتے بچۂ شیرخوار[۱] در ہوا انداختہ بہ شمشیرش دوپارہ ساخت ہمچنیں گویند کہ او مردے را قتل نمودہ جسمش را برائے سگاں داد و از دفن کردنش منع نمود۔"

(ملخص از نادرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۳۷)

۲۱۲ھ درست نتھوشاہ است۔ ایں مرد در عہد مہاراجہ دلیپ سنگھ حکمران پنجاب در افواج سکھاں عہدہ "کونلی" داشت بنا بر قول موسیو ڈریو مردے بود سپاہی پیشہ و بہ ہمیں وجہ از مرکز لاہور بمقابلۂ گوہر رحمان فرستادہ شد کہ دراں ایام مرکز فساد در گلگت و نواحی آں بود نتھوشاہ از سادات بود و از شہر گوجرانوالہ پنجاب (حالا پاکستان) تعلق داشت ۔ ۲۱۳ھ نادرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۳۶

برحکومت گلگت بہمراہی دو کس از صاحبان انگریز[۷۱۴] در گلگت رسید۔ راجۂ ہونزی بہ سبب ہمراہ آوردن صاحبان انگریز از نظوشاہ رنجیدہ خاطر شدہ مع کریم خان ہر دو از تیغ گذرانید[۷۱۵] وچند مواضع گلگت را غارت کردہ منہدم گردانید۔

گوہر امان کہ مرزبان پونیال و یاسین بود باماد ساکنان دیل[۷۱۶] محال گلگت را قبضہ کرد۔ مہاراجہ جموں[۷۱۷] دو کالم فوج از کشمیر تعین ساختہ و از حصورہ و اسکردو افواج جمع کردہ گوہر امان را از گلگت مہزوم[۷۱۸] گردانید۔ چندے بغیر فساد و عناد بسر آمد و در گلگت بھوپ سنگھ[۷۱۹] کماندار فوج و سنت سنگھ تھاندار بود۔ دراں حال فرزندان[۷۲۰] گوہر امان کہ

۷۱۴ؔ بنا بر تحریر موسیو ڈریو صاحب ایں دو کس فرنگی لفٹنٹ دانز اگ نیو دینگ جہندسین بنگال بودند۔ غرض ایں ہر دہ از ورود در گلگت مقصد سیاسی بود۔ سیاحان مزبور از راجہ ہونزہ استدعا نمودند کہ آنانرا در سیاحت علاقہ اش اجازت باشد لیکن راجہ ازیں امر قطعاً انکار نمود۔

۷۱۵ؔ بقول ڈریو صاحب نتھوشاہ و کریم خاں از دست راجہ ہونزہ مقتول نہ شدند بلکہ ایں ہر دو کس و راجۂ گلگت در معرکۂ کہ خلاف راجہ ہونزہ بود مقتول گشتند (نادرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۰)

۷۱۶ؔ دریل۔

۷۱۷ؔ مراد از مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی۔

۷۱۸ؔ موسیو ڈریو از لفظ "مہزوم" سکوت اختیار کردہ است۔ بیانش دریں امر ایں است۔

"بعد چندے محاربہ و قتال بر شرائط حالات سابقۂ سیاسی مابین فریقین صلح واقع شد"۔ (ایضاً صفحہ ۴۴۱)

۷۱۹ؔ ڈریو صاحب بھوپ سنگھ را کماندار افواج محفوظ "بونجی و استنور" قرار دادہ است۔

(ایضاً صفحہ ۴۴۱)

۷۲۰ؔ دریں جابیان ڈریو صاحب متضاد گشتہ است از یک معلوم می شود کہ رہنمائے ایں ہم خود گور رحمان بود و از دیگر کہ سر غنہ اش برادرانش و فرزندانش بودند۔ ازیں جہت نتواں گفت کہ کدام یک از اینان صحیح است۔

ملک امان و میر ولی و میر غازی و پہلوان بہادر بودند با مردمان دارد و دہونزی وغیرہ اتفاق کردہ بر کوہ نبلہ دار[۴۲۱] بہوپ سنگھ را سہ چہار روز درمیان گرفتہ بمعہ یک ہزار و یکصد نفر سپاہان از تیغ گذرانیدند و دو صد سپاہ اسیر کردہ مسلمان[۴۲۲] نمودہ فروختند ہمگی یک عورت بہ تمسک دُمِ گاؤ از اباسند عبور کردہ در بہونجی رسید[۴۲۳]۔ گوہر امان در گلگت رایت حکومت افراشتہ فوج مہاراج در بہونجی انتظار وقت میداشت[۴۲۴]۔

بعد وفات گوہر امان در ۱۲۷۳[۴۲۵] مرزبان جموں جنرل دیوی سنگھ با فوج بسیار برای تسخیر مملکت تعیین ساخت و متمردان تاب مقاومت در خود ندیدہ مفرور شدند۔ دیوی سنگھ تا حدود یاسین تسخیر کردہ عظمت شاہ فرزند سلیمان شاہ بر حکومت یاسین نشانیدہ عیسی بہادر را حکومت پونیال بخشیدہ رجعت نمود و در ۱۲۷۶ھ فرزند گوہر امان[۴۲۶] باز علم بغاوت افراشتہ مسٹر ہیپٹ صاحب را قتل نمود۔ مہاراج

۴۲۱ھ نبلہ دھر

۴۲۲ھ لفظ "مسلمان نمودہ" از حسن است۔ کہ کتاب "ناردرن بیریر آف انڈیا" کہ یکے از ماخذ ہائے حسن است دریں محل سکوت نمودہ است۔ بیانش دریں امر ایں است :-

"کما بیش یک ہزار نفر مقتول و یک صد یا دو صد اسیر گشتہ بحیثیت غلام فروخت شدند۔" (ایضاً صفحہ ۴۴۲)

۴۲۳ھ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۳۔ ڈریو صاحب مزید نوشتہ کہ زن مزبور را از طرف حکومت کشمیر وظیفہ مقرر کردہ شد۔

۴۲۴ھ ناردرن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۳ ؛

۴۲۵ھ درست ایں است کہ واقعۂ مزبور در ۱۲۷۷ھ رو نمود زیرا کہ سن انگلیسی کہ موسیو ڈریو متعلق ایں واقعہ نوشتہ است ۱۸۶۰ء است ؛

۴۲۶ھ ملک ایمان ؛

رنبیر سنگھ عسکر ظفر اثر بہ افسری جنرل ہوشیارا تعین کردہ ساکنان یاسین را قتل عام نمود و ملک امان در چترال مفرور گشت و ہشیار بہ کمال ولولہ و اقتدار رجعت نمود[۴۲۷]۔

ایضاً از کوہستان سمت شرقی از گلگت در میان درۂ سندگلارخ دو علاقہ است یکے ہونزی بر کنارۂ شمالی اباسندھ دوم نگری بر ساحل جنوبی آں کہ بہ سبب صعوبت راہ ہمیشہ خود سرمی باشند و در رہزنی و قزاقی چالاک۔ راہ بار قند را بیشتر غارت می کردند۔ ہمہ اہل تشیعہ۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ ہمراہ آن ہا برفق و مدارا صلح و صفا داشتہ منقاد خود گردانید۔

ایضاً از گلگت بطرف مغرب ملک دریل واقع است ہمہ ہا سنی المذہب مہاراج رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۸۳ھ[۴۲۸] افواج قاہرہ بافسری وزیر زور آور سنگھ و کرنیل بجی سنگھ برای تسخیر آں بلاد مامور ساخت و مخالفان تاب مقاومت در خود ندیدہ مفرور شدند۔ ہنر بران کینہ ور دہات را در دادہ رجعت نمودند و در حین مراجعت بہ باعث نزول برف فوج جرار را زحمت بسیار عاید گشت۔

ایضاً۔ از گلگت بطرف شمال دو محال[۴۲۹] است یکے یاسین دوم چترال کہ ہمیشہ خود سر بودند و در غارت گری و بردہ فروشی ممتاز و گلگت و حصورہ و غیرہ اطراف را ہمیشہ غارت نمودہ مردماں را می فروختند۔ مہاراج رنبیر سنگھ در سنہ ۱۹۱۶ ملک یاسین را

---

۴۲۷ نار درن بیریر آف انڈیا صفحہ ۴۴۸ ؎

۴۲۸ مطابق سنہ ۱۸۶۶ء۔ بقول موسیو ڈریو ہم مزبور در ماہ ستمبر سنہ مذکورہ وقوع پذیرشد کونل بجے سنگھ و وزیر زور آور براہ نور پور در دریل رفتند۔ از طرف ملک امان پسر گوہر رحمان قدرے مزاحمت کردہ شد۔ لیکن با آلآخر شکست خوردہ روئے بر فرار نہاد۔
(نار درن بیریر آف انڈیا)

۴۲۹ محال بفتح میم و حاء در کشمیری بمعنے ضلع مستعمل می شود ؎

قبضه نمود عاقبت با ملک امان والی چترال صلح وصفا وعهد وپیمان به وقوع آمده بنا براں ملک یاسین به مراعات او در تصرف فرزندان گوہر امان واگذاشتند و غارت گری وبرده فروشی وبغی وعناد ازاں باز رفع شد۔

دراوه وکرناه۔ از کشمیر سمت شمال ومغرب درمیان دو دره در پرگنه واقع است دریای کرشنه گنگا میان آں می گذرد۔ درآں جا اجناس زیره ومکائی قلیلے شالی پیداوار می باشد۔ مردمان آں طرف سُنّی بعضے ہنود۔

درسابقه ایں دو محال ہمیشه شامل کشمیر بوده است۔ چنانچه درزمان چغت خراج ایں ہر دو محال در تنخواه صوبه داران کشمیر مقرر ہمی بود۔ شاہان دُرّانیه ہر دو علاقه در جاگیر محمود خان مرزبان مظفر آباد بخشیدند۔ ناصر علی خان فرزند محمود خان مدة العمر خود دراں جا حکومت می کرد۔ بعد ازاں پسران او منصور خان ومعز الدین خان به استقلال تمام ایّام فرمان دہی خود بسر بُردند۔ ودر عہد سنگان شبیر احمد خان پسر منصور خان در معرکه گھوڑی به معاونت حسین خان جوش بغاوت پوشیده بود عاقبت الامر به عجز وانکسار مطیع وفرماں بردار گشته ارمغان کشیر مع برغمال پیشکش نمود وبعد تنزّل سنگاں طوق اطاعت مہاراجه گلاب سنگھ به گردن انداخت۔ امّا به اقدام ایّام نحوست درسنه ۱۲۸۱ھ به ۱۹۲۱ ب به نسبت یکے از ملازمان مہاراج مدارانه نمود بنا براں برای تادیب او افواج قاہره مامور گشت وآں ننگ حوصله فرار نموده۔ ملک محروسهٔ او شامل کشمیر گشت۔ بعد چندے شبیر احمد خان بوساطت[۲۳۰]

---

[۲۳۰] به تحقیق مولوی حشمت علی خان عفو تقصیرات شبیر احمد خاں بوساطت پسرش عظیم خاں رو نمود حقیقت این است که چوں شبیر احمد خاں بار دوم از افواج مہاراجه رنبیر سنگھ ہزیمت خورد پسر خود عظیم خاں راملامت کردکه در پیری سبب تکالیف من گردی۔ امّا من بایں شورش تیار نبودم عظیم خاں متاثر گشت وخفیةً نزد مہاراجه رنبیر سنگھ آمد وگفت (بقیه بر صفحه دیگر)

گورنمنٹ پنجاب در ذیل امان درآمده مهاراج رنبیر سنگهه خطای به عطا بخشید و از دیوه سر چند قریه جاگیر او مشخص گردید۔

شاردا۔ مختصر مقامیست برلب کرشنه گنگا از پرگنهٔ دراوه سمت مشرق از کشمیر به مسافت یک صد میل سمت گوشهٔ شمال و مغرب۔ اهل هنود آں را متبرک می دانند۔ از قدیم مندر شاردا دراں جا موجود۔

داردو۔ ملکے است وسیع درمیان کوهستان منبع از شاردا تا لب دریای اباسند غالباً به مسافت دو صد میل ساکنان آں طرف مثل وحشیاں بر قلال جبال بود و باش می دارند۔ و در رهزنی و غارت گری معروف همه ها سُنی متعصب هستند۔ عالمان خود را متابعت می سازند و با اهل یوسف زئی مشابهت می گذارند۔ لباس نیلی را پسند می دارند۔ دریں ملک چیلاس۔ تنگیر۔ پٹن۔ فولی۔ گور۔ تلچا۔ سپالس کاغان وغیره مقامات مشهوره است۔ شاهان مغلیه در عهد خود برفق و مدارا تابع خود کرده بودند و در عهد افاغنه خود سر شده در غارت گری چالش می کردند۔ مهاراج گلاب سنگهه در سنه ۱۲۶۷ھ[۷۳۱] سنه ۱۹۰۷ ب دیوان هری چند وغیره

(مسلسل) که تقصیر از من است و پدر من بے گناه است۔ مهاراجه عفو تقصیر هر دو پسر و پدر نمود۔ (تاریخ جموں صفحه ۹۲۸)

[۷۳۱] سنه ۱۲۶۷ھ مطابق سنه ۱۸۵۱ء۔ بنا بر روایت مولوی حشمت علی خان سبب تعیین هری چند بر تسخیر چیلاس ایں بود که قوم دردیه استور حمله کرده هر چه در دست افتاد به غارت بردند۔ اگرچه ابتداء ایں مهم در سنه ۱۸۵۱ء بود لیکن اختتامش به سبب شدت سرما در سنه ۱۸۵۲ء واقع شد۔ زن و مرد چیلاس مقاومت شدید کردند۔ لیکن بالآخر از دست افواج ڈوگره که محاصرین قلعهٔ چیلاس بودند عاجز آمده خواهان امان شدند۔ علاوه دیوان هری چند دریں مهم وزیر زور آور سنگهه کشتواری۔ کونل بجے سنگهه کونل جواهر لوچن سنگهه و دیوان ٹهاکر داس نیز شامل بودند۔ (تاریخ جموں صفحه ۷۸۴)

افسران با فوج کثیر برای تسخیر قلعۂ چیلاس کہ فراز کوہ حصن متین واقع است تعیین ساخت۔ مہاراج رنبیر سنگھ خود در سوپور ماندہ تمامی زمینداران برای بار برداری ہمراہ بُردہ قلعۂ چیلاس را محاصرہ نمودند۔ بعد آویزش بسیار قلعہ گیان بہ مسدودی آب مجبور شدہ در ذیل امان در آمدند۔ ہر چند مظفر و منصور رجعت نمود۔ ازاں باز در قلعۂ چیلاس تھانیدار مہاراج مقرر است و بوقت موعود ارمغان معمول ہر سال می رسانند و در ملک دارد و اکثر جاہا از کنارۂ دریای اباسند وغیرہ ریزہ ہای طلا از ریگ ہمی کشند فی الحقیقت در کوہستان دارد ہیچ کسے از راجہای کشمیر و اطراف باستقلال تمام حکومت نہ کردہ باشد۔

دچھنہ و کھاورہ[۴۳۲]۔ یک پرگنہ است از پرگنات کشمیر سمت مغرب چہ دریای کشمیر میان درۂ مضیق از بارہ مولہ تا مظفر آباد سمت مغرب می گذرد۔ و بر ساحل شمالی آں از مظفر آباد تا بارہ مولہ علاقۂ دچھنہ واقع است و بر کنارۂ جنوبی آں کھاورہ مشہور مسافت این درہ از بارہ مولہ تا مظفر آباد ۴۹ میل۔ مردمان آں طرف اکثر سُنی بعضے ہنود ہمہ ہا سلحدار و جنگی و طاغی دریں ملک زبان پہاڑی معمولست۔ لفظ کشمیری ہم کم و بیش می دانند۔ در حدود دچھنہ راجہای بمبہ ہمیشہ رئیس بودہ اند۔ و در نواحی کھاورہ راجہای کھکھہ و ہتمال مشہور۔

راجہای دچھنہ[۴۳۳]۔ یعنی بمبہ می گویند۔ کہ راجہ ہای بمبہ از قوم بنی امیہ اولاد

---

[۴۳۲] پائین بارہ مولہ بر ہر دو جانب دریائے جہلم دو علاقہ اند بہ نام ہائے مختلف مشہور۔ یکے را کہ بر کنارۂ راست واقع است۔ علاقۂ دچھنہ و دیگرے را کہ جانب چپ است کھاورہ می گویند (تاریخ جموں مولوی حشمت علی صفحہ ۹۰۶)۔

[۴۳۳] مولوی حشمت علی خان صاحب "تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ" می گویند "ادعائے قوم بمبہ از خاندان بنو امیہ از لحاظ تاریخی بہ پایۂ ثبوت نہ رسیدہ است"۔ او دریں ضمن وجوہات ذیل پیش کردہ است :- (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

مروان ہستند کہ عرصۂ یک ہزار و دوصد ماہ در دمشق و شام سلطانی کردہ اند۔ ازاں جملہ یکے در حالت آوارہ گردی بہ بدخشاں رسیدہ چند پشت دراں جا گذرانید۔ ازاں میاں یکے بہ ملازمت ہلاکو خان داخل گشتہ ہمراہ ذوالقدر خان وارد خطۂ کشمیر گردید۔ و در حین مراجعت چوں بہ مقام دہمتور رسید یکے از رؤسای آں حدود او را بہ خانۂ دامادی پذیرفت بعد چندگاہ در دماغ داماد خیال خیرہ سری دیدہ بدغدغۂ افراسیابی بسان سیاوش از تیغ گذرانید۔ چونکہ منکوحۂ اُو حاملہ بود خسرو مثال فرزندے ازو متولد شد۔ چوں بہ سن بلوغ رسید باستماع خبر مقتولی پدر اخگر غیرتش افروختہ شبانہ پدر مادر خود بہ قتل آورد و مال و دولت و ثروت او را متصرّف گشت۔ پس ازاں صفدر خان کہ یکے از

(مسلسل) ۱- موسیو لارنس در "ویلی آف کشمیر" در ذکر ابتدا قوم بمبہ می گوید "در جغرافیۂ قدیم کشمیر مسطور است کہ در شمال وادئ ولُشنہ تا دریائے کشن گنگا بہ ہمسایگی قوم کھکھہ خاندان بومب یعنی بمبہ بود و باش می کند۔ ایں قوم بہ قبیلۂ اول الذکر در قومیت شریک اند۔ قیاس است کہ در زمانۂ قدیم مردمانِ خاندانِ بمبہ بر علاقۂ کرناہ قابض بودہ اند۔

۲- دیگر ایں کہ زوال خاندان بنو امیہ در سنہ ۱۳۶ رو نمود۔ و ایں محال است کہ بعد یک ہزار سال یک کس از آناں در غربت زندہ کنندۂ خاندانِ خود باشد۔ خصوصاً وقتیکہ او خود از اصلیت خود ناواقف باشد۔

۳- ایضاً در یک کتاب ترکی نام ایں قوم بام مذکور است۔ ممکن است کہ بام از امتداد زمانہ "بمبہ" شدہ باشد۔

باایں ہمہ مولوی حشمت علی بریں امر اتفاق نمودہ است کہ اصلیت "قوم بمبہ" از ہندوستان نیست و باشد کہ در زمان امیر تیمور از ترکستان آمدہ ساکن علاقۂ مظفرآباد شدند چنانکہ از تزک جہانگیری معلوم می شود۔ در زمان جہانگیر باشندگانِ علاقۂ مظفرآباد خود را از قوم "قارلوغ" کہ لفظ ترکی است خود را شمار می کردند۔ (صفحہ ۹۰۹)

فرزندان او در شجاعت و جوان مردی ممتاز بود در پیش سلطان محمد خان مرزبان پکھلی بعہدۂ سرلشکری ممتاز شده بجلدوی حسن خدمت از علاقۂ دمتور چند قریہ جاگیر یافت درحالیکہ خود را بہ بنی اُمیّہ منسوب می داشتند مردم عوام نبو امیّہ را بمو گفتند۔ ہمچنانکہ ذوالقدر خان را ذو لچو نام نہاده اند۔

مختصر کہ تا زمان سلطان حسن شاه بہ متابعت سلاطین کشمیر اوقات گذاری می کردند۔ و در عہد چکاں لباس خیره سری پوشیده بہ دستبرد اطراف مشغول شدند۔ دراں ایّام مظفر خان صاحب ثروت و شجاعت نامی گرامی شده بود در سنہ ۹۶۲ [۲۳۴] قصبہ مظفر آباد بنام خود آباد کرده دار الحکومت خود قرار داد و تا حدود پکھلی و دمتور و کاغان و دچھنہ و کھاوره وغیره دست اندازی کرده لوای سلطانی و راجگی افراشت اکبر شاه بنا بر اعانت راجہ بھگوانداس کہ در معرکۂ یوسف شاه باد کرده بود او پہاڑ دچھنہ بجاگیر او افزوده بعاطفت جہانبانی سرفراز فرمود۔ در سنہ ۱۱۳۶ ہیبت خان پسر مظفر خان از جیب بغاوت سر کشیده اطراف کشمیر را غارت نمود۔ علی محمد خان نائب صوبہ باجمعیّت رؤسا و منصبداران کشمیر برای گوشمالی او یلغار فرمود۔ پس بعد

---

[۲۳۴] مولوی حشمت علی خان در تاریخ جموں و ریاست ہای مفتوحہ مہاراجہ گلاب سنگھ می نگارد کہ بنیاد قصبۂ مظفر آباد یا در آواخر قرن یازدہم و یا در آغاز قرن دوازدہم افتاد۔ او در ثبوت بیانش وجوہات ذیل بیان کرده است:۔ (۱) خواجہ محمد اعظم در تاریخ خود "واقعات کشمیر" رقم طراز است کہ در سنہ ۱۱۲۴ھ بزمانۂ صوبیداری عنایت اللہ خان (بعہد حکمرانی شاه عالم بادشاه دہلی) محمد مظفر کہ از ملازمین سلاطین پکھلی بود۔ از زوال حکومت آناں استفاده نموده در علاقۂ کوہستانی شمالی تسلّط خود قائم کرد۔ بعد ازیں بر علاقۂ دراوه و کرناه کہ از متعلقات پرگنہ کامراج ملک کشمیر است متصرف وقابض گشت۔ (ص ۹۰۸)۔ (۲) از روزنامچۂ جہانگیر کہ بنام "تزک جہانگیری" شہرت دارد جہانگیر در سفرنامۂ خود ہیچ نشانے از مظفر آباد نہ داده است؛

آویزش بسیار هیبت خان فوج شاهی را شکست داده افسران عسکر محبوس داشت. ازین جهد عبدالعظیم خان دیوان صوبه بالشکر فراوان میثاق مظفر آباد را سرانجام داده جمع کثیر از تیغ گذرانید۔ عاقبت بوقوع مصالحه معزالدین خان پسر هیبت خان یورغمال آورده شورش ساخت. بعد فوت هیبت خان پسرش محمود خان باغوای ببر الله خان خروج کرده ملک کشمیر را چند مرتبه متواتر غارت نمودند حقیقت آن در خروج ببرالله گفته آید۔

شاهان افاغنه محمود خان را بنا بر آمد و رفت کشمیر بعلاوه جاگیر شاهان دهلی علاقهٔ دراوه و کرناه و یک لک و پنجاه هزار روپیه از علاقهٔ کامراج عطا نمودند۔ چندے بغیر عناد و فساد جاگیرات خود می خوردند[۷۳۵]۔ امّا وقتیکه کریم داد خان بر صوبداری کشمیر آمده بود در اثنای راه امیر خان بمُو او را مزاحمت[۷۳۶] بسیار نمود۔ امّا کریم داد به مشقت تمام از کوهستان دچهنه عبور کرده در کشمیر رسید۔ و بعد انتظام کشمیر برای تدارک خیره سران پهاڑ دو بار فوج بسیار تعیّنات کرده مردم بسیار از کهکهه و بمبه بقتل رسانید۔ امّا اصلاح کلی نتوانست کرد۔ بعد فوت محمود خان پسران او حسن علی خان و ناصر علیخان و اکبر علی خان باقی مانده ملک محروسهٔ خود را با شرکاء قسمت کردند۔ حصّه حسن علیخان مظفر آباد تا هٹیاں و دهات مقبوضهٔ پهکلی و محصول گذرگشتی حصّه ناصر علی خان علاقه دراوه و کرناه حصّه اکبر علی خان گهوڑی حصّهٔ فتح علی خان که از احفاد مظفر خان بود از هٹیاں تا کهٹائی و حصّهٔ برادرش ابراهیم خان از کهٹائی تا باره موله حصّه کام بخش خان که از جاگیر کامراج پنجاه هزار خروار جاگیر کشمیر را باهمدیگر همچنیں قسمت نمودند۔

بعد انقضای حکومت شاں فرزندان آنها یادگار ماندند۔ زبردست خان از حسن علی خان در مظفر آباد نجف خان پسر اکبر علی خان در گهوڑی منصور خان و معزالدین خان در کرناه و صفدر علیخان پسر کام بخش خان در کامراج مظفر خان پسر فتح علیخان

---

[۷۳۵] بمعنی می آید۔ [۷۳۶] درین مزاحمت درپرده دست محمود خاں بود (ایضاً ص ۹۱۷)

در کھٹائی وہر کس بطور خود طبل حکومت نواختہ چندے بسر بردند. وقتیکہ ہری سنگھ[۴۳۷] صوبہ دار کشمیر شدہ بود علاقہ کھاورہ را تا چکار متصرف گشتہ بہر جا قلعہ ہا انداخت و مظفر خان راجہ کھٹائی از دست شرکا، خود مفرور شدہ درپناہ ہری سنگھ در آمد. وہری سنگھ اورا از کھٹائی تا بارہ مولہ حکومت بخشید و چند ہزار روپیہ نذرانہ سالانہ دادن مقرر کردہ از جاگیر کامراج برّی گردانید. بعد چندی وی فوت شدہ پسرش زبردست خان بجای او نشست. زبردست خان مرزبان مظفر آباد بدستور مستقل بود ہنگام برآمدن موتی رام نوعی در خدمتش قصور نمودہ موجب آں کرپا رام بر وقتِ حکومتِ خود با فوج کثیر در مظفر آباد یورش ساخت. زبردست خان با جمعیّت مردم کھکھہ و بمبہ نخست لشکر خالصہ را طاقت شکستہ. عاقبت بہ منصوبہ گنیش پنڈت[۴۳۸] در فیما بین صلح واقع شدہ دیوان نذرانہ و یورغمال گرفتہ رجعت نمود. وقتے کہ میاں سنگھ حاکم کشمیر شد. زبردست خان نبیرہ خود رحمۃ اللہ خان کہ در حسن صورت آیتے از رحمت بود با تحفہ وہدایا یرغمال فرستاد. میاں سنگھ حسن صورت و سبزتنش خوش کردہ بہ انواع تلطف نگہداشت و دختر معز الدین خان راجہ کرناہ بکابین او آوردہ معزز داشت.

وقتیکہ شیخ غلام محی الدین[۴۳۹] ناظم کشمیر شد از راجہای پہاڑ ہر کس یورغمال گرفتہ ضبط و ربط نمود و در سنہ ۱۲۶۰ ہجری مطابق سنہ ۱۸۹۹ بکرمی باستماع خبر آشوب سلطنت لاہور. یورغمالان راجہای پہاڑ شبانہ یکاں یکان بخلوت طلب ساختہ بخوف شورش وفساد ہمہ ہا محبوس داشت و رحمت اللہ کہ بسیار نازک مزاج بود بر مصادمت حبس مقاومت نہ کردہ از جان درگذشت. ناظم نعش او بجانب

[۴۳۷] سنہ ۱۸۲۰ء مطابق سنہ ۱۲۳۵ھ - دریں جا مراد از ہری سنگھ. ہری سنگھ نلوہ صوبیدار مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی است ٭ [۴۳۸] برادر بیربل پنڈت ٭

[۴۳۹] سنہ ۱۲۶۰ھ مطابق سنہ ۱۸۴۴ء ٭

منظفر آباد فرستادہ در مزار آبای خود مدفون شد و زبردست خان گاہ و بیگاہ بر تربت او برای فاتحہ آمد و رفت می داشت حسین خان کہ برادر زادۂ او بود عموی خود را با تنِ چند از خاصان گرفتار کردہ با عانت تھاندار در پیش ناظم صوبہ فرستاد دریں جا بہ حکم ناظم محبوس شد حسین خان بمراد دل در منظفر آباد استقلال یافت و ناظم خطہ تھاندار را فرمان فرستاد کہ حسین خان را اعتبار حکومت نگذارد و پسر خود انتظام حکومت کردہ باشد حسین خان باستماع ایں خبر رنجیدہ با نجف خان گھوڑی صلاح سنجیدہ بہ خیال خیرہ سری تھانیدار از قلعہ را بے دخل نمود۔ پس ناظم خطۂ دلپذیر برای گوشمالی آں شریر فوجی کشیر بہ افسری مرزا ایّوب و پنڈت راجہ کاک تعیّن ساخت و در نواحِ گھوڑی فریقین بحرب و ضرب پرداختہ حسین خان مصلحتاً از حرب گاہ مفرور شد و فوج ناظم منظفر و منصور و مسرور نشستہ در گھوڑی بنیاد قلعہ افراختند و حسین خان و شبیر احمد خان پسر منصور خان باتفاق نقاقی راجہای کوہستان صمصام خون آشام از نیام برکشیدہ فوج ناظم را قتل عام نمودند۔ ہم دار و گیر جمیع کشیر اسیر کردہ بعضے ہا جبراً مسلمان نمودہ بعضے ہا را موی سر و لحیہ و ابرو تراشیدہ و مختون ساختہ گوش و بینی را مثلہ کردہ پیش ناظم پیشکش نمودند۔ و مرزا ایوب افسر فوج در کاغان محبوس داشتہ علاقہ کوہستان را متصرف شدند۔ شبیر احمد خان در کامراج علم بغاوت و تاراج برپا داشتہ مال و مواشی مردمان ٹ غارت نمود و از بنڈپورہ ٹیکا رام بھان بروز عید رمضان گرفتار کردہ در کرناہ محبوس داشت۔ و نٹھو شاہ و سبحان سنگھ بہ مقابلۂ شبیر احمد خان در کامراج علم تقابل افراشتہ خائب و خاسر باز آمدند۔ چوں خبر وحشت اثر سامعہ آرای شہریار لاہور گردید و بہ سبب اتلاف فوج کثیر و بہ وقوع وقاحت و شناعت کبیر دل گیر گشتہ ناظم خطہ را

ٹ نٹھو شاہ

بہ تقصیر قصور تدبیر مقصر کردہ چہار لک روپیہ مصادرہ نمود۔ و گلاب سنگھ پوہ وندی را طاقت چہار ہزار سپاہ دادہ از راہ ہزارہ بر مظفر آباد روانہ نمود و شیخ امام الدین فرزند غلام محی الدین و بشن سنگھ و جھنڈا سنگھ را با چہار ہزار سوار و پیادہ از راہ پونچھ برای سرکوبی متمردان کوہستان تعیین فرمود۔

وقتیکہ امام الدین در پونچھ رسید خبر برگشتگی تخت لاہور و کشتہ شدن شیر سنگھ شنیدہ خود را بہ تعجیل تمام در شہر رسانید۔ جھنڈا سنگھ و بشن سنگھ درعدد دکامراج بمقابلہ شیر احمد خان جان فشانی ہای نمایان بکار بردہ مخالفان را از ملک کشیدن نتوانستند۔ عاقبۃ الامر امام دین زبردست خان را از بند رہایش دادہ خلعت بخشید و مبلغ پنجاہ ہزار روپیہ جرمانہ ساخت بہ مرافقت راجہ فقیر اللہ پسر رحیم اللہ روانہ مظفر آباد نمود و فقیر اللہ خان زبردست خان را بدستور بر حکومت استقلال دادہ خود برای وصول زر جرمانہ در قلعہ مظفر آباد سکونت فرمود و برادر خودش ایوب خان کہ در معرکہ گھوڑی در کاغان محبوس بود حارسان او را بہ حیلہ تخم دہاتورہ باشیرینی خورانیدہ بے ہوش نمود تا کہ ایوب خان از میان برکشیدہ آورد و بعد چندے زبردست خان زبردست اجل شدہ حسین خان بغیر زبردستی باز استقلال یافت پس امام الدین با راجہای پہاڑ حسن سلوک داشتہ دختر راجہ معز الدین کہ زوجہ رحمت اللہ خان مرحوم بود در عقد نکاح نمود آوردہ با قبیلہ

۷۴۰ ؎ ۱۲۵۸ھ مطابق ۱۸۴۳ء ؎ ۷۴۱ شیر سنگھ پسر دوم مہاراجہ رنجیت سنگھ حاکم پنجاب بود۔ بعد وفات پدرش بامداد دھیان سنگھ بر تخت پنجاب نشست۔ وقتیکہ مہاراجہ مزبور در تماشائے ریاضت جسمانی پہلوانان در قصر شاہ بلور (سہ میل بطرف شرقی لاہور) مصروف بود از دست اجیت سنگھ سندھاوالا نشانۂ تفنگ شد۔ (سکوٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار مرتبہ میجر جے۔ کارمیکائیل سمتھ مطبوعہ ۱۸۴۷ کلکتہ)

* بوزماثل

بمبوہا رابطہ کلی بہم رسانید و بہ داد و دہش و مراعات ہر کس را نواختہ بندیاں و یورغمالاں را رہایش ساختہ شورش و فساد از میان برداشت۔ ہمدرین ایام[۲۴۲] مہاراج گلاب سنگھ مالک صوبۂ کشمیر شدہ راجگان پہاڑ مطیع و منقاد خود گردانید و ہر کسے را قدر حیثیت و نثار اقطاع بخشید۔ ازاں باز نزاع و فساد اہل بغی و عناد رفع شد۔

راجہای کھاورہ۔ حقیقت راجہای[۲۴۳] کھکھہ و ہاتمال در تواریخ کشمیر جائے بنظر نیامدہ۔ مشہور است کہ در بلاد نمکسار کھکھو و ہاتھو دو برادر از قوم راجپوت بودہ اند و بہ کدام سببی مسلمان شدہ کھکھو را کھکھی خان و ہاتھو را حاتم خان نام کردند و در پیش سلطان زین العابدین ملازم شدہ در سفر خراسان وقتیکہ در عسکر تیمور شاہ یورغمال بود بہ خدمات شائستہ او را دلخوش کردند در حالت خورسندی سند جاگیر از و نوشتہ گرفتند۔

۲۴۲ نہم مارچ ۱۸۴۶ء برو ئے عہد نامہ چہارم امرتسر کہ مابین مہاراجہ گلاب سنگھ و فریڈرک کری بارنٹ صاحب و میجر لارنس صاحب سفیر حکومت انگلشیہ طے یافت کشمیر و جمیع ممالک کوہستان بعوض مبلغ ہفتاد و پنج لک روپیہ سکۂ نانک شاہی کہ مبلغ پنجاہ لک از آنان معجل و بست و پنج لک موجل بود۔ بمہاراجہ گلاب سنگھ فروختہ کردہ شد۔ برائے تفصیل عہد نامہ رجوع کنید بہ گلاب نامہ صفحہ ۳۰۰ ؛

۲۴۳ موسیو لارنس درباره اقوام کھکھہ و ہتمال می نویسد۔ در قدیم سنسکرت نام این قوم "کھشر" بود کہ در کوہستان ہمالیہ بود و باش می داشتند۔ لفظ "کوہستان" این جا مجمل است و بدین وجہ تاری در شک می افتد۔ لیکن از راج ترنگنی این شک کلیتہ زائل گردد زیرا کہ در آن مذکور است کہ حکمران راج پوری (راجوری) از قوم "کھش" تعلق می داشتند۔ از طرف بانہال نادریائے "چندربھاگا" نشان آبادی قوم مزبور بدست آمدہ است ہمچنیں ثابت شدہ کہ وادی دریائے (وتستہ) کہ پائین بارہ مولہ است مسکن این قوم بودہ است بعدہ از امتداد زمانہ "کھش" کھکھہ شد (تاریخ جموں و ریاست ہائے مفتوحہ صفحہ ۹۳۹) ؛

چوں زین العابدین برتخت شاہی جلوس نمود۔ بہ ایفای وعدہ چند قریہ بہ آں ہا جاگیر بخشید کہ دراں جا بود و باش اختیار کردہ قوت و ثروت حاصل نمودند۔ و در عہد چکان کیچم خان بہ باعث بے انتظامی خودسر ماندہ بود لیکن پسرانش در عہد چغت طوق متابعت بہ گردن انداختہ بہواداری مظفر خان بمبہ جاگیر خود را توفیر دیدند۔ ازاں باز با راجہای دچھنہ موافقت داشتہ در خیرہ سری و بغاوت متفق می بودند

الحال وارثان کھکھی خان را کھکھہ و وارثان حاتم خان را ہاتمال می گویند و در بغاوت و جلادت از کردۂ راجہای دچھنہ جودت کمتر دارند و در عہد افاغنہ از پرگنۂ کروہن بہ علاوۂ جاگیر کھاورہ بست ہزار روپیہ جاگیر یافتہ بودند۔ وقتیکہ [۲۴۴]
ہری سنگھ صوبدار کشمیر شدہ بود وے سرافراز خان کھکھہ کہ سرآمد راجہای کھاورہ بود قابو کردہ در لاہور فرستاد و برادرش غلام خان [۲۴۵] در حبس خانۂ شیر گڈھ از جان درگذرانیدہ علاقۂ کھاورہ را تا چکار تصرف کردہ بہر جا قلعہ ہا انداخت و مہاراج گلاب سنگھ ہم ہر کسے را بقدر کفاف وجہ معیشت گذاشتہ از خیرہ سری و تاخت و تاراج و ستمگری باز داشت۔

فی الحقیقت حضرات کھکھہ و بمبہ کہ ہر دو طایفہ عالی نژاد اند در سفاکی و بے باکی و غارت گری و رہزنی بسیار جوان مردی و چالاکی کردہ اند و در عہد شاہان چغت و افاغنہ و سنگان لاہور با وجود سطوت جہانداری ملک کشمیر را اکثر

۲۴۴؎ ۱۸۴۸ء لشکر کشی ہری سنگھ نلوہ بر سر سرافراز خان کھکھہ خلاف منشاء مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی بود۔ لیکن بعدہٗ بہ نظر ایں کہ سرداران قوم کھکھہ ہمیشہ خلاف حکومت "سکھاں" بر سر پیکار می مانند۔ ہری سنگھ نلوہ را ایمائے تغلب کرد۔ (تاریخ جموں مولوی حشمت علی خان ص ۴۴۳)

۲۴۵؎ غلام علی خان (ایضاً)

اوقات از تاخت و تاراج و ستمگاری و خونباری دقیقۂ باقی نگذاشته اند خصوصاً در حق اہل ہنود مضرت و آزار ایشاں افزون بود ہمگی در زمان حکومت مہاراج گلاب سنگھ خلق خدا در حصن متین امن و امان محفوظ ماندند و مردم قطاع الطریق در مغارۂ عدم خزیدند۔ چہ ہر گاہ یک شخص ضعیف را لک روپیہ ہمراہ می بود از ہیچ کسے اندیشہ و مضایقہ نمیکرد۔

علاقۂ پونچھ۔ از شہر کشمیر سمت مغرب واقع است۔ رفعت آں از بحر محیط ۳۳۰۰ فٹ و بعد مسافت از سرینگر براہ بارہ مولہ ۸۰ میل و براہ توسہ میدان ہمگی ۶۰ میل۔ گوبند راجہ للتادت آباد کردہ است۔ ساکنان آں جا ہنود و مسلمان۔ و درمیان شہر قلیلے برف نزاوش می کند۔ فوراً ذوبان پذیرد و ہوای آں در برسات موذی گردد کہ بسبب تعفن ہوا و ہیجان خلط صفرا جمیع حیوانات از نوع انسان و بہایم و حشرات و ماہیاں تپ لرزہ پیدا می شود۔ موجب آں مردمان آں جا در تابستان فراز کوہستان ہا می روند و در عہد سابقہ تا زمان بڈھ شاہ شامل کشمیر بودہ اند و در حکومت چکان خود سر شدند و در سنہ ۱۰۱۹ [۴۲۶] جہانگیر شاہ در قبضۂ اقتدار خود در آوردہ مسجد جامع باہتمام حیدر ملک در آں جا تعمیر ساخت و در عہد محمد شاہ [۴۲۷] محمد ولی و محمد زمان مرزبان پونچھ بہ تحریک برکات خان در کشمیر آمدہ دست تطاول بر کشادہ ملک را غارت کردند۔ عاقبت از دست برکات خان کشتہ شدند و در عہد افاغنہ رستم خان

---

۴۲۶ سنہ مطابق ۱۶۱۰ء ؎

۴۲۷ ؎ تاجدار خود مختار آخرین خاندان چغتائیہ است۔ بعہد او نادر شاہ درانی بر دہلی حملہ آور شد ہمہ ہا ۳۰ سال حکومت کرد و بتاریخ ۱۶ اپریل سنہ ۱۷۴۸ء مطابق ۲۷ ربیع الثانی سنہ ۱۱۶۱ھ داعی اجل را لبیک کرد۔ محمد شاہ مزبور ہمہ وقت در عیش و عشرت مشغول می بود۔ بدیں وجہ در تاریخ بنام محمد شاہ رنگیلا (عیاش) شہرت دارد (قاموس المشاہیر صفحہ ۱۹۳)

باغی شده بود سردار عبداللہ خان پسر شیر باز خان بدغای وزیر روح اللہ کہ مدار المهام آن جا بود در کشمیر تنید کرده مسموم ساخت و وزیر روح اللہ را خطاب راجگی عطا نمود۔ آنگاه وزیر روح اللہ خان در جنگ سنگاں از جانب عظیم خان تردّدات نمایان بکار برده اعتبار و افتخار حاصل نموده از دنیا درگذشت و پسر او میر باز خان بجای پدر مدتے حکمرانی میکرد و در ۱۲۹۹ھ بسنہ ۱۲۵۸ھ [۷۴۸] مہاراجہ گلاب سنگھ آن را فتح کرده تمام سرکشان و باغیان کوہستان را در ہا و بہ عدم انداخت و لِّی شُودن و سبز علی سودن را پوست از بدن برداشته خلق خدا را مامون ساخت۔ پس خراج آن جا چند سال در خزینہ جموں عاید بود۔ انگاه [۷۴۹] در جاگیر راجہ موتی سنگھ فرزند راجہ دھیان سنگھ [۷۵۰] واگذاشت فقط۔

علاقہ راجور۔ از کشمیر سمت گوشہ مغرب و جنوب بر ساحل یمین رود بار فراز بلندی واقع است رفعت آن از بحر محیط ۳۰۹۴ فٹ۔ بعد مسافت از سرینگر ۹۷ میل۔ با آبادی عمارات و اسواق و مساجد و منادر و باغات و اشجار و اثمار خوش نما۔ مہاراجہ گلاب سنگھ آن را رام پور نام نہاده است و در موسم برسات مثل پنوچھ ہر کس

۷۴۸ھ مطابق سنہ ۱۸۴۲ء ؛

۷۴۹ھ بنا بر تحریر کے۔ ایم۔ پانیکر مصنف "گلاب سنگھ" صفحہ ۱۲۳! واگذاشت پونچھ بحق راجہ موتی سنگھ در سنہ ۱۸۵۲ء رونمود وقتیکہ جواہر سنگھ و موتی سنگھ پسران دھیان سنگھ در ین امر رجوع بحکومت پنجاب (انگلیسیہ) کردند ؛

۷۵۰ھ راجہ دھیان سنگھ متوفی سنہ ۱۸۴۰ء برادر بزرگ مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی بود۔ در سیاست دانی وزیر کی پایۂ عالی داشت۔ مدت العمر وزیر مہاراجہ رنجیت سنگھ آنجہانی و مہاراجہ کھڑک سنگھ و مہاراجہ شیر سنگھ بود۔ آخر کار بنا بر سازشے از دست اجیت سنگھ سندھیاوالیہ ہدف بندوق گردید۔ (ملخص از سیکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار) ؛

راتپ لرزہ می آید مردمان آن جا خوش وضع ہنود و مسلمان مخلوط - از قدیم ریاست گاہ راجہای آں جاست و در عہد بڈھ شاہ دین اسلام قبول کردہ مطیع صوبۂ کشمیر شدہ بُودند و از عہد درّانی* خودسری اختیار نمودند و در حکومت سنگاں طاعت رنجیت سنگھ می کردند و در سنہ ۱۹۰۴ ب سنہ ۱۸۴۷ء مہاراجہ گلاب سنگھ قصبۂ مذکور معہ حدود اطراف آں ماتحت خود کردہ راجہای آں جا در وسط ہند مفرور شدند و از سرکار انگریزی[۷۵۱] وجہ معیشت خود حاصل نمودند۔

علاقہ بانہال - از کشمیر بطرف جنوب بمسافت ۶۳ میل رفعت آں ۵۵۸۰ فٹ مردمان آں طرف ہنود و مسلمان مخلوط بزبان کشمیر تلفظ می سازند و در تابستان تپ لرزہ وافر و ایں محال ہمیشہ شامل کشمیر بُودہ است بعد تنزل سنگان مہاراجہ گلاب سنگھ شامل جموں کردہ است۔

کھُل - پرگنہ ایست از بانہال سمت مغرب درمیان کوہستان مردمان آں جا بیشتر در رہزنی و غارت گری مشہور بُودہ اند - چنانچہ ملک کشمیر بعد از حادثۂ زولچُو بارہا غارت کردہ رفتند - مردمان آں طرف اکثر بہ مذہب ڈوگرہ بعضے مسلمان قبل ازیں ہنود آں طرف با مسلمانان خویشی می کردند و در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ ایں امر موقوف شد - شامل آں بدلی و ٹپل وغیرہ اطراف دیگر است۔

مرو واڑون - یک پرگنہ است درمیان دو درہ از کشمیر بطرف گوشۂ جنوب و مشرق بمسافت ۹۶ میل ہمیشہ شامل کشمیر بُودہ است - مردمان آں جا

---

[۷۵۱] پروفیسر کے - ایم - پانیکر راجۂ راجوری را مع راجہائے جسروتہ و رام نگر و بسوہلی و کشتوار وظیفہ خواران مہاراجہ گلاب سنگھ آنجہانی نگاشتہ است - بنا بر تحقیقش مہاراجۂ مزبور ایں ہر پنج نفر را سالانہ ۶۲۰۰۰ روپیہ بطور کفاف ادا می کرد - (گلاب سنگھ صفحہ ۱۲۰) ✽ * یعنی درّانیاں

مسلمان و بزبان کشمیر تلفظ می سازند۔

کشتواڑ۔ درمیان درہ ایست از کشمیر سمت جنوب بمسافت یک صد و بست میل از راہ مرو رفعت آں از معدل بحر محیط ۵۴۴۵ فٹ[۷۵۲]۔ آب و ہوای آں جا خوب و اشجار و اثمار آں طرف مرغوب۔ برف قلیلے ترشح می کند۔ فوراً رفع گردد و اصل باشندۂ آں طرف از قوم ٹھکر گدی ہستند۔ مردم کشمیر ہم بسیارے دراں جا کار شال بافی ہمیکنند پیش ازیں زنہای آں طرف در سحر و جادوگری مشہورہ بودہ اند کہ آں ہا را ڈین می گفتند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ تنبیہ ونداک آں ہا واقعی نمودہ عمل آں ہا معدوم ساخت۔ قدیم راجہای آں جا از قوم راجپوت ہمیشہ حکومت بسر نمود می کردند۔

در سنہ ۹۰۰ ہجری[۷۵۳] سید شاہ فرید[۷۵۴] کہ فقیر روشن دل بود راجۂ کشتواڑ را مسلمان کردہ مرید خود فرمود۔ آنگاہ شاہان مغلیہ ادرا حرمت می داشتند و در عہد عالم گیری

---

۷۵۲ بقول مولوی حشمت علی خان تقریباً ۵۴۰۰ فٹ انگلیسی بلند است (تاریخ جموں و ملحقات صفحہ ۱۳۵)۔

۷۵۳ مطابق ۱۴۹۴ء۔ ظاہراً سہو است زیرا کہ سنہ جلوس حضرت محی الدین اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ غازی کہ بعہدش راجۂ کشتوار ملقب بہ سعادت یار خاں گشت از سنہ ۱۶۵۸ء تا سنہ ۱۷۰۷ء بود۔

۷۵۴ سید محمد فرید الدین قادری از اولاد خواجہ عبد القادر است۔ روزے بخواب دید کہ شخصے بگوید: "اے فرید بہ کشتوار برو و اشاعت اسلام بکن" بنا بریں سید مزبور بہمراہی چہار شاگردانش درویش محمد و یار محمد و سید بہاؤ الدین و سید ابدال شاہ بعہد شاہ جہاں وارد ایں دیار گشت۔ مزار پسر بزرگش کہ در حیات پدر خود فوت شد تا حال مرجع خلائق مسلمانان کشتواڑ است (ملخص از تاریخ جموں و کشمیر مؤلفہ مولوی حشمت علی صفحہ ۱۶۶ و ۱۶۷)۔

بہ سعادت یار خان ملقب گشت[755] - آخر ہا راجہ تیغ سنگھ[756] موسوم بہ سیف خان بر مسند حکومت آں جا استقلال یافت - وزیر لکھپت رای کہ از مقربان و محرمان خاص الخاص او بود نوع از و ناراض گشتہ مہاراجہ گلاب سنگھ را ترغیب و تحریص تسخیر کشتواڑ نمودنا کہ مہاراج در ۱۸۷۷ء[757] بہ فوج جرار برای تسخیر کشتواڑ تعیین ساخت[758]

---

[755] صحیح ایں است کہ سعادت یار خان حکمران ثانی خطۂ کشتوار است کہ حلقہ بگوش اسلام شد - بنا بر تحقیق مولوی حشمت علی خان لکھنوی نامش کیرت سنگھ بود - اولیں راجۂ مسلم ایں دیار پدرش جے سنگھ الملقب بہ بختیار خان است کہ بہ حسن سعی سید فرید شاہ مزبور اسلام قبول کرد - (ملخص از تاریخ جموں مولوی حشمت علی خان صفحہ ۱۶۷)

[756] بقول دیوان کرپارام صاحب گلاب نامہ ؛ [757] محمد تیغ سنگھ

"و از مصلحت بینی و صواب اندیشی پروانہ جات والا (گلاب سنگھ) بنام وزیر لکھپت کہ کارپرداز راجہ کشتوار بود بدیں مضمون شرف نفاذ یافتند:-

"عرضی شما رسید کیفیت اش عالی رائے عالی گردید - باید کہ ہمچناں در خدمات حضور از تہ دل حاضر و مصروف بودہ عنایت والا را شامل حال دانند"۔

گویند وزیر مسطور از خلال نمکی آقائے خود (تیغ سنگھ) گاہے بہ تحریر عرائض نپرداختہ بود - مگر مراد ازیں تحریر بجز در آوردن بدگمانی بہ خاطر راجہ کشتوار نبود - چنانچہ ہمچناں بہ عمل آمد کہ روزے پروانۂ والا (گلاب سنگھ) بدست جاسوسے رسیدہ او بہ نظر راجہ تیغ سنگھ گذرانید و ازاں گمان بدبہ دلش جا کردہ بے گماں بکشتن وزیر اشارت کرد - اگرچہ آں جفا کار در کشتن او باقی نگذاشت - مگر چوں حیات باقی داشت زخم شمشیر بر دست و بازو خوردہ بصوب بھنگوار علاقۂ بھدرواہ گریختہ جان بہ سلامت برد - ازیں معنی بنیان انتظام کار راجہ مسطور خلل پذیر گشت"۔

[758] گلاب نامہ صفحہ ۱۴۰ در بیان فتح کشتوار ؛

دراجۂ آں جا تاب مقاومت در خود ندیدہ بجانب لاہور فرار اختیار نمود و مہاراجہ گلاب سنگھ علاقۂ کشتواڑ و بدرواہ[۷۵۹] بکمال اقتدار قبضہ فرمود۔

"فصل دوم در تشریح آثار و امارات حدوثی و ایجاد و ابداع مصنوعی"

صوبۂ کشمیر

وقتے کہ جلال الدین اکبر سواد اعظم ہندوستان را در قبضۂ اقتدار خود در آورد ممالک مقبوضۂ خود را نوزدہ[۷۶۰] صوبہ قرار داد۔ (۱) صوبۂ شاہجہان آباد دہلی (۲) صوبۂ مستقر الخلافت اکبر آباد عرف آگرہ (۳) صوبۂ الہ آباد۔ (۴) صوبۂ اودھ (۵) صوبۂ پٹنہ مشہور بعظیم آبادی (۶) صوبۂ بنگالہ (۷) صوبۂ اڈیسہ (۸) صوبۂ اورنگ آباد (۹) صوبۂ برار۔ (۱۰) صوبۂ خاندیس (۱۱) صوبۂ مالوہ (۱۲) صوبۂ اجمیر (۱۳) صوبۂ گجرات (۱۴) صوبۂ ......[۷۶۱] ؟ (۱۵) صوبۂ ملتان (۱۶) صوبۂ لاہور (۱۷) صوبۂ کابل (۱۸) صوبۂ قندھار (۱۹) صوبۂ کشمیر۔ شامل ایں صوبہ پنجاہ و ہشت محال است ازاں جملہ شش محال جانب گوشۂ مشرق و شمال واقع اند۔ لداخ[۱]۔ اسکردو[۲] و کنجو۔ نگری[۳]۔ حصورہ[۴]۔ گلگت[۵] و ہشت[۶] محال درگوشۂ شمال مغرب ظاہر۔ دومیاں[۱]۔ داردو[۲]۔ دمتور[۳]۔ پکھلی[۴]۔ کلاک[۵]۔ کاغان[۶] دراوہ[۷]۔ کرناہ[۸] شش محال جانب گوشۂ مغرب و جنوب اند پنوچھ[۱]۔ راجور[۲]۔ نوشہرہ[۳]

۷۵۹ے بھدرواہ ؛

۷۶۰ے ابوالفضل تقسیم ممالک مقبوضہ درعہد جلال الدین اکبر بپانزدہ صوبہ قرار دادہ است بایں تفصیل :۔۔ الہ باد۔ آگرہ۔ اودھ۔ اجمیر۔ احمد آباد۔ بہار۔ بنگال۔ دہلی۔ کابل۔ لاہور ملتان۔ مالوہ۔ برار۔ خاندیس۔ احمد نگر (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۱۱۵)

۷۶۱ے البیاض فی الاصل ؛

کھل[۴]- بانہال[۵]- مرود اڑدن[۶] خاص ملک کشمیر سی وہشت[۷۶۲] محال است - ازاں جملہ شہر سرینگر یک محال و آبادی پرگنات سی وہفت[۷۶۳] محال کہ ہر محال را پرگنہ نامیدہ اند -

درزمان اکبر شاہ جمعیکہ آصف خان[۷۶۴] بدفتر خانۂ اعلیٰ سپرد ولایت کشمیر راسی وہشت[۷۶۵] پرگنہ مقرر ساخت و جمعیکہ بانتظام قاضی علی مرتب گشت وی آبادی کشمیر را چہل[۷۶۶] و یک پرگنہ مشخص نمود - دراصل ہماں سی وہشت پرگنہ

۷۶۲ھ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صاحب صفحہ ۳۶۸ ؛ دربیان سرکار کشمیر -

۷۶۳ھ واقعات کشمیر ص ۲۷۳ ؛

۷۶۴ھ آصف خان میرزا قوام الدین جعفر بیگ پسر میرزا بدیع الزمان ولد آقا ملائے دوات دار قزوینی است - درسال بیست و دوم اکبری سنہ ۹۸۵ نہصد وہشتاد و پنج ہجری در ریعان شباب تازہ از عراق وارد ہند گشتہ ہمراہ عم خود میرزا غیاث الدین علی آصف خان بخشی ملازمت پادشاہی دریافت - عرش آشیانی (اکبر) بمنصب دوبستی داخلی آصف خان سرافراز فرمود - او ایں را کم دانستہ ترک مجرا و آمد و رفت دربار نمود - ایں استغنا بر خاطر پادشاہ گراں آمدہ بحال تباہ بہ بنگالہ تعیین کرد درسال چہل و دوم (۱۰۰۵ھ) چوں مملکت کشمیر بہ سبب جاگیرداران متفرقہ رو بہ ویرانی آورد آصف خان بہ حکومت آں دیار اختصاص یافت و تا سنہ ۱۰۱۳ھ دریں جا بماند - درسنہ ۱۰۲۱ھ مطابق ۱۶۱۲ء در دکن باجل طبیعی درگذشت - صد حیف ز آصف خان تاریخ است (ماثر الامرا جلد اول مؤلفہ میر عبدالرزاق المعروف بہ نواب صمصام الدولہ شاہ نواز خان شہید خوافی اورنگ آبادی مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی بنگال کلکتہ ۱۸۸۸ء صفحہ ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱) ؛

۷۶۵ھ آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صاحب ۳۶۷ -

۷۶۶ھ ایضاً - ایضاً ؛

بُود۔ قاضی علی دو پرگنۂ دراوه و کرناه شامل ساخت و پرگنه سایر المواضع را دو بخش ساخته دو پرگنه شمرد و چهل مواضع جانب مراج را چولی نام نهاد و هشتاد و هشت موضع جانب کامراج را بدستور سایر المواضع مقرر داشت۔ دریں جزو زمان انتظام باستان تغیر یافته همگی سی و چهار پرگنه ثبت دفتر روزگار است پیشینیاں ولایت کشمیر را دو ضلع کرده اند ضلعهٔ شرقی را مراج و ضلعه غربی را کامراج نام نهاده اند و در وسط ایں دو ضلع شهر سرینگر واقع۔

شهر سرینگر[۴۶۷]۔ در خطهٔ دلپذیر کشمیر سرینگر نام شهرے است مشهور بتقطیع و تزئین عجیب معمور و در غایت فسحت و سیرابی آراسته و بکمال نزهت و شادابی پیراسته طول آں از نوشهره تا امیرا کدل ۴ میل و عرض آں از چهچه بل تا نایدیار ...[۴۶۸] میل ؟ و دور محیط آں ... میل[۴۶۹] ؟ در نفس شهر نزهت نهر سلسال دریای بهت که از سلسبیل بهشت یاد می دهد و از آبیاری آں حور سرشتان ایں آبسال جنت مثال سیراب و شاداب می باشند جاری است۔ حسب جریان ایں دریای فرحت نشان

---

[۴۶۷] نزد موسیو ڈریو "سرینگر" نام قدیم و موجود ایں شهر است در عهد سلاطین اسلام "سری نگر" که نام هندوانه ایں شهر است۔ تا صدها سال متروک مانده و بنام کشمیر معروف بود" تا آنکه در زمان تغلب سکهاں ایں دیار باز به نام "سرینگر" زبان زد شد۔ موسیو مزبور در تائید بیان خود می گوید که موسیو برنیر و فارسٹر که سیاحانِ کشمیر بعهد اورنگ زیب بودند لفظ "کشمیر" استعمال کرده اند نه سرینگر۔ لیکن ایں دا همه ظاهراً اصلے ندارد چه ابو الفضل در آئین اکبری جلد دوم به عنوان "سرینگر" در ذکر همیں شهر گفته است۔ دریں زماں هم سری نگر بعرف کشمیر بطور غلط العام زباں زد عوام است ؛

[۴۶۸] البیاض فی الاصل ؛

[۴۶۹] ایضاً ؛

شہر مذکور بدو حصہ منقسم می شود حصہ شمالی و حصہ جنوبی۔ حصہ شمالی در وسعت و نزہت خوش نما و دل کشا است۔ اکثر معابد فخیم و عمارات قدیم بداں سو یافتہ می شود و نہر مار[۴۴۰] کہ از سلطان زین العابدین یادگار است میان حصہ شمالی در موسم تابستان جاری می باشد۔ چہار جوی ازاں منشق گردد۔ یکے دولت کل کہ میان دولت خانہ خواجگان نقشبندی می گذرد۔ دوم جوی سید بزرگ شاہ کہ درمیان خانیار جاری می شود۔ سوم جوی کاوہ ڈارہ۔ چہارم جوی تارہ بل و نہر لچھمہ کول کہ از زوجہ ملک جلال ٹھاکر یادگار است حصہ شمالی شہر را طراوت می بخشد و در حصہ جنوبی نہر کٹہ کول کہ از یوسف شاہ چک یاد می دہد بمقام شیر گڑھی از دریای بہت جدا گشتہ ہمگی در موسم تابستان افراد نوع را سیراب گرداند۔ دو جوئے ازاں منفجر گردد یکے سونر کل دوم گنٹر کول۔ رود بار دودھ گنگا در مضافات حصہ جنوبی شادابی کردہ با دریای بہت شامل گردد۔

پیرامون این شہر تالاب ہا و آب خیز ہائی متعددہ حاویست کہ طراوت و طلاوت آں ہا رونق افزای محاسن این دیار گردد و افراد زنان و زمرۂ عیاشان را سیر و سیاحت و اکتساب معیشت ازاں تالاب ہا حاصل می شود۔ چنانچہ سمت شرقی آں تالاب ڈل و جانب شمال آنچار سر و خوشحال سر و طرف جنوب آب خیز بمنہ و در عاقب وسط شہر براری نمبل و نیز در حصہ شمالی شہر کوہ ماراں دل کشا است و جانب گوشہ سرحد شرقی آں کوہ سلیمان روح افزا و سمت مغرب آں عیدگاہ مہدانے است وقف کردۂ میر محمد ہمدانی درازی آں یک ہزار و شش صد قدم و پہنائی آں پانصد قدم۔ و در وسط آں مسجد عالی[۴۴۱] و در صحن آں حوض و چنار زار

---

[۴۴۰] بقول آنند کول مابین سن ۱۴۲۰ – ۱۴۷۰ء حفر کردہ شد ۔

[۴۴۱] مسجد عالی از بنائے علی شاہ برادر سلطان زین العابدین بادشاہ کشمیر است در سنہ ۱۳۹۷ء تعمیر این مسجد شد و تا امروز بر صفحۂ روزگار یادگار است۔ در سنہ ۱۸۰۰ء بآتش سوخت (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

دارفع۔ فی الحال از مسجد عالی سمت شمالی عیدگاہ مزروع است و حصّہ جنوبی مسطح برای عیدگاہ۔ ایضاً جانب مشرق شہر شمالی میدانی است بیل در بیل وقف کردہ میر محمد ہمدانی و بابا اسماعیل زاہد کہ آں را ملہ کھاہ گویند۔ مزار مردم شہر و مدفن اولیای دہر دراں جاست۔

مترجم راج ترنگنی می نگارد کہ بنای ایں شہر از راجہ پرورسین[۴۷۲] است کہ در ۴۵ بکرمی مطابق سنہ عیسوی راجۂ مذکور بعد رتق و فتق سلطنت خواست[۴۷۳] کہ شہری پائدار بر جادۂ روزگار یادگار گزارد و دریں خیال بجانب جوانب و محال خطۂ کشمیر جستجو می کرد و ہیچ جای برای آبادی شہر خاطر نشین نمی شد۔

قف۔ شبے از شب ہای دیجور تنہا از دولت خانۂ خاص بایں ارادہ برآمد کہ دربارۂ تاسیس اساس شہر جدید و دریافت سعادت و نحوست آں از بیان مردمان زمان تفاؤل گرفتہ کار فرما گردد۔ خراماں خراماں برلب دریای بہت رسید و آں روی ساحل دریا آتشے مشتعل بود کہ ہندواں مردگان خود را دراں جا سوختہ رفتہ بودند۔ راجہ از فروغ دائرہ شمشان ساحل دریا و درختان آں روی دریا معائنہ

(مسلسل)، لیکن بہ حسن سعی گل محمد خاں کہ دراں ایام بہ عہدۂ جلیلہ فائز بود باز تعمیر یافت۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۲۶)

۴۷۲؎ راجہ پرورسین دوم (۱۳۹ - ۲۷۹)۔ بنا بر روایتے از راج ترنگنی بنائے سرینگر از دست مہاراجہ اشوک (۲۶۶ - ۲۲۳ ق م) نہادہ شدہ است۔

چنانچہ :-

"آں شہنشاہ ذی شان شہر سرینگر، تعمیر نمود کہ بلحاظ نود و شش لک خانہا و دولت فراواں اہمیت بزرگ داشت" (راج ترنگنی کتاب اول مصرعہ ۱۰۴ مترجمہ سٹائین صفحہ ۱۹)

۴۷۳؎ راج ترنگنی کتاب سوم مصرع ۳۳۶ - صفحہ ۹۹ مترجمہ سٹائین

می کرد۔ ناگاہ بطوالت قامت وضخامت جسامت شخصے ہولناک دید۔ کہ از چشمانِ او شعلہ ہائی آتش مشتعل می گشت و زبانۂ آں اشتعال مثل برق بہ بدن راجہ التوامی نمود آں شخص مہیب دو دست خود دراز کردہ در غایت صولت وتندی بآواز ہولناک راجہ را بجانب خود کشید۔ راجہ از تخویف وترہیب او نترسید بلکہ ہیکل وشمایل او دیدہ خندید۔ آں شخص بعلو ہمت راجہ دیدہ خنداں وشاداں گفت ای راجہ پروسین پیش ازیں خود را بردکس یکے بکرماجیت دوم شدرک کہ قصۂ او در برہست کتھا مشروح[۴۷۴]

۴۷۴؎ "برہت کتھا" بود تصنیف گناڈیہ کہ مشتمل بر قصۂ محبت پسر اودیانہ "بازنش" دن من جوکا است کہ در عین مجلس عقدبندی بد ربچہ مان سویگا از دستش ربودہ شد۔ وزیرش "کموکھا" دریں امر معاونت بلیغ نمودہ اورا باز بہ مقصودش رسانید۔

مطابق بیان پروفیسر کینتھہ "برہت کتھا" مزبور تصنیف سنہ ۵ء است۔ تاسف بریں است کہ "برہت کتھا" گناڈیہ از امتداد زمانہ از دست رفت و بہ یقین معلوم نہ شدہ کہ مضمونش چہ بود۔

بلحاظ تاریخی حوالہ جات ایں کتاب در تصنیفات قرن ہفتم یافتہ شدہ اند مثل تصنیفات سبندھو دبان دڈ انڈین۔

بقول پروفیسر کینتھہ "برہت کتھا" بزبان پشاجی نوشتہ شدہ بود۔ پروفیسر گریرسن تحقیق نمودہ است کہ پشاجی بنواحی۔ سوات۔ چترال وگلگت بہ گفتگوی رفت۔ زیراکہ پشاجی بزبان سنسکرت شخصے را گویند کہ خورندۂ گوشت خام باشد وبہ تحقیق شدہ است کہ باشندگان علاقہ ہائے مزبورہ در قرون وسطی آدم خور بودہ اند۔

تا اکنوں از چہار تا عدد "برہت کتھا" نشان دادہ اند کہ سہ ازاں بہ نقل گناڈیہ تصنیف شدند۔ یکے ازاں مصنفہ بدھ سوامن ودوم کھیم اندر کشمیری وسوم دبو کشمیری است بقیہ ہر سہ در سنہ ۱۰ء نوشتہ شدہ اند۔ (ملخص از "اے ہسٹری آف سنسکرت لٹریچر" مصنفہ پروفیسر کینتھہ صاحب صفحات ۲۶۶ تا ۲۸۱)۔

است آشکارا کرده بودم - اکنوں خود را بتو نمودم - والا ہمتی شما کسی را بہ حدے دیدم کہ از دیدن من خوف و رعب بر دلِ شما غالب نگشت - حالا من از تو مسرور و محظوظ شدم بالفعل اگر می خواہی کہ پیش من بیائی آں چہ مطلوب و مقصودِ تو باشد حقیقت و اسرار آں بہ تو باز گویم - اگر از آب دریا اندیشہ می کنی من ترا بسہولت پیش خود برسانم - انگاہ پای خود را دراز کرده بر ساحل دیگر رسانید و گفت "بیا بہ سبیل این جسر متین تا کہ از صحبتِ من کامیاب خواہی گشت راجہ بہ سبیل جسر شگرف از دریای ژرف عبور کرده نام او پرسید گفت منم وتالنی پیر و خادم سدا شو - ہمت والای تو دیده خوش شدم مطلب تو ہمیں است کہ شہرے آباد خواہی کرد کہ تا دورِ روزگار پایدار ماند - باید کہ می روی فردا بجانبِ سرحد شمال خواہی یافت زمینے را کہ خاک سرخ بر سطح زمین طرح ریختہ باشد - پس بنا کنی شہری را دراں سرزمین بر فلانہ وقت - البتہ بنیاد آں شہر ابدالدہر پایدار ماند۔"

راجہ مستبشر ایں بشارت گشتہ فردا بجانب حدودِ شمال استعجال کرده و از ہر محال تفحص احوال نموده پیرامون کوہِ ہاری پربت طرح غیبی یعنی رنگِ مرید بفاصلۂ چہار کروه افشانده دید و شادمان گردید - گویند دراں سرزمین آب چگہ[۴۷۵] نام دیوے بزرگ بقامت سترگ استقامت کرده از قدیم مقیم شده بود - راجۂ مذکور آن دیو دیجور را ازاں جا مفرور کرده - دراں سرزمین اساس شہر انداختہ بہ سرینگر موسوم ساخت و در جوار آں چبہ[۴۷۶] سوامی نام عابدے مرتاض مقام کرده بود کہ با راجۂ نیک

---

۴۷۵ در راج ترنگنی تقریر دیو بایں نوع است :-

"دباید کہ شہر خود جائے تعمیر باید کرد کہ در انجا فر دا انشان زدۂ من خواہی دید"۔

(راج ترنگنی - کتاب سوم مصرعہ ۳۴۸)

۴۷۶ در راج ترنگنی ایں نام "بکش است" مذکور است :

نام اتحاد تمام می داشت۔ وے درین امر سبقت کردہ پیش از ہمہ برای توطن خود دراں جا صومعۂ افراشت۔ چونکہ راجۂ نیک نہاد در آبادی این بلاد بمراد کوشید۔ معماران چیرہ دست بدست کردہ در تعمیر قصور و بیوت مشغول داشت۔ چیو نام[۴۷۷] درود گرے کہ در فن تعمیر استاد بے نظیر بود[۴۷۸] بر اہتمام و انصرام عمارات آں مقام سرگروہ معماراں مقرر نمود۔ اول برای یمن و برکت این بنیاد ضخیمی گران سنگ گردوں سوار دراں جا آوردند۔ ناگاہ در وسط راہ پایۂ گردون نگوں گشتہ بہ شکست۔ ہماں وقت ساعت سعید کہ ملہم غیب فرمودہ بود اقبال نمود۔ آں ہم باشارۂ غیبی پند اشتہ ہماں جا اساس بت خانۂ شیوہ ناتھ جی انداختند و پنج بت خانہ متین[۴۷۹] در غایت رفعت و عظمت یکے سدہ بادہ شری۔ دوم کالی شری۔ سوم لوکی شری۔ چہارم مہا شری پنجم پرودی شری بلند افراختند و در تعمیر و ترفیع مکانات پرداختند۔

قف۔ گوبند در عرصۂ چند سال قریب سی[۴۸۰] و شش لک خانہ ہای رفیع تعمیر کردند۔ ازاں جملہ عمارات شاہی و کوشکہای عالی و محلات امراء و وزراء بر ساحل شرقی دریای بہت در غایت رفعت افراشتند کہ بر کوہ ہا مشرف بودند و دریای بہت را بہ مقام نادہ پورہ از راہ اصلی مسدود ساختہ زیر دامان کوہ ماران جاری

۴۷۷؎ کلہن پنڈت نام این عابد "جے سوامی" بیان کردہ است۔ قیاس است کہ چیہ سوامی مخرب "جے سوامی" است (راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۰۔ صفحہ ۱۰۲) ؛

۴۷۸؎ کلہن نام این معمار "جے" نوشتہ است ؛

۴۷۹؎ کلہن پنڈت در سبب تعمیر این پنج بت خانہا می گوید کہ راجہ پر درسین چونکہ بر پنج اقوام حکمران بود بدین وجہ پنج بت خانہا بر نام ہای پنج دیوی (معبودہ) تعمیر نمود۔ کلہن ازیں پنج بر نام یک بت خانہ یعنی "سد بہادشری" اکتفا نمودہ است (راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۳)

۴۸۰؎ راج ترنگنی کتاب سوم مصرعہ ۳۵۷ مترجمہ سٹائن ؛

کردند و منفذ دریای بهت که بسیار عمیق بود سفینه ها فراهم کرده از سنگ و خاک انباشته در قعر آب انداخته سدّے مستحکم افراختند۔ لهذا آں مقام را ناده پوره نام نهاده اند و برای عبور و مرور انام متصل آں مقام جسرے متین استوار کردند۔ تال ڈل که درآں زمان خالی از آب صحرائے بود وسیع و تالنی مرگ نام که بعد از آبادی شهر سرینگر بحادثۂ طغیان آب صحرای مذکور غرق آب گردیده تالابے بهم رسید درآں زمان کوهِ ماران میان شهر بسان مرکز دایره نمایان بود یعنی بهر سو عمارت دلپذیر و ایوان های بے نظیر محتوی گشته از فرق آن کوه احوال ایں گلستان و تماشای کوهستان و بیابان به کیفیت نمایان نشاط افزای نظارگیان می گشت الحق که درآں آوان در قلمرو هندوستان هیچنیں شهرے در غایت ساختگی و آراستگی ممکن نه بود۔

چوں آوازۂ رعیّت پروری و دادگستری راجۂ نیک نام در ربع مسکون شهرت یافت۔ کافۂ انام از هر مقام ازدحام کرده دریں دیار بهشت آثام بود و باش و مقام خود اختیار نمودند۔ راجۂ نیک نهاد دو عابد عالی نژاد برای محافظت ابنای ایں بلاد بر دو جانب شهر مقرر گذاشت یکے وردمان سوامی[781] بر کوه سلیمان دوم سوگرم سوامی متصل هاروَن پرگنۂ پهاک و سمت شمال ایں شهر وزیر راجه شورک نام مکانات رفیع و بُت خانۂ منیع در غایت متانت آباد ساخت چنانچه علامات آں بت خانه در موضع شور پرگنۂ آردی که درآں

۷۸۱؎ دبیان کلهن در راج ترنگنی ایں است :-

"شهرے که بر حدود او معبد هائے وردهن سوامن و شوکرمن بود
و فتنے از سی و شش لک خانه هاش اهمیت بزرگ می داشت"

(مصرع ۷، ۳۵۔ کتاب سوم)

وقت شامل شہر بوُد موجود و چندر نام خالوی اُو دو صنم خانہ رفیع درین شہر آباد ساخت بعد انقضای عرصۂ چندگاہ نایرۂ قہر الٰہ افروختہ دو حصہ عمارات آں دیار سوختہ شد۔ چنانچہ درین جزو زمان در حدودِ شمالی کوہ ماران مردمان چہار پنج درعۂ زمین حفر کردہ خاک سرخی کہ بحادثۂ ہماں آتش در قعرِ زمین موجود است ہمی کشند یکے از محققان گفت کہ بر وقتِ کندن چاہ در عمق دوازدہ درعہ دیگدان و یک کوزۂ پرآب کہ غوکے دراں پیدا شدہ بوُد بچشم خود معاینہ کردم علامۂ بوُد فاضل۔ گفت دیدم در خورد سالی کہ از صحن خانۂ من قریب مسجد جامع چاہے بعمق بیست و دو درعہ کندیدہ سنگہای تراشیدہ کہ از آہک مانند پای ہای مشرب درجہ بدرجہ چسپانیدہ بودند بر آمدند۔ مردمان قیاس کردند کہ دراں جا مشرب دریای بہت بوُدہ است۔ دیگری از غور بیست درعۂ زمین تصویر خروس کہ از خاک چینی کردہ بوُد بر آورد فقط۔

قصبہ جات کشمیر

قصبۂ ویرناگ۔ از سرینگر سمت مراج در پرگنۂ شاہ آباد بفاصلۂ پنجاہ میل زیر دامن کوہ بانہال در بدایت سرحد کشمیر واقع است۔ سابقہ بہ تعمیر عمارات و ترتیب اسواق و باغات شاہی و تمکن سلاطین زیبا قصبۂ بوُد بہ مرور دہور حوادث زمانہ آں را منہدم ساخت و مہاراجہ رنبیر سنگھ اکنون تجدید آن نمود۔

قصبۂ ڈورہ۔ پایین ویرناگ وسط شاہ آباد خوشنما قصبہ ایست کہ ملکان آنجا در حکومت و ثروت خود بہ ترتیب اسواق و تزئین عمارات و ترقی تجارات آباد کردہ اند۔ اشیای تجارت دیوہ سر و شاہ آباد و برنگ دراں جا فروختہ شود۔

قصبۂ اننت ناگ یا[۲۸۲] **اسلام آباد**۔ از سرینگر بفاصلۂ سی و چہار میل در حصۂ

۲۸۲؎ پنڈت آنند کول بامزئی در وجہ تسمیۂ اننت ناگ گوید "چہ این مقام منبع چشمہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مراج زیر دامن کریوہ مٹن بوفور چشمہ سار و آب ہائی خوش گوار و کثرت عمارات و فسحتِ باغات و وسعت اسواق و نزہت رستاق محل تجارت و معان فرحت مشہور آفاق است ساکنان آنجا اکثر شالبافاں و بقالاں و کشاورزاں ہستند۔ اسباب تجارت پرگنۂ برنگ و مارتنڈ و اپنح دراں جا جمع و نشر اگردد۔ درودگراں آں جا اسباب عجیبہ مخترع ساختہ باطراف و بلاد دیگر بطریق ارمغان می برند۔ مردمانِ آں جا خوش طبع و زیرک و ہازل و بے دفا و انجل یافتہ می شوند و در سالف زمان دراں جا اپنح نام قریہ بُود۔ عالمگیر را آں موضع پسند خاطر آمدہ بنا براں اسلام خان[۷۸۳] کہ صاحب صوبہ بُود در ترقی و آبادی آں کوشیدہ باغے دل کشا در آں جا طرح نمود[۷۸۴] و سرچشمہ اننت ناگ را ترمیم و ترتیب دادہ۔ پادشاہ آں باغ را اسلام آباد نام نہاد۔ دریں زمان مہاراجہ گلاب سنگھ نام آں بہ قصبۂ اننت ناگ مبدل ساخت۔ دار الحکومت مراج دراں جاست۔

قصبۂ بیج بارہ۔ دیرینہ شہریست پائین تر از قصبۂ اننت ناگ بفاصلۂ

(مسلسل) "اننت ناگ" است۔ بدیں سبب "اننت ناگ" گفتہ می شود ؛

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۱)

۷۸۳ ؎ اسلام خان میر ضیاء الدین بدخشی خادم قدیم حضرت محی الدین اورنگ زیب پادشاہ غازی بود بعد محاربۂ جسونت بہ خطاب اسلام خاں رایت اشتہار افراشت و در جنگ داراشکوہی ہمت مردانہ بکار بردہ سبب ہزیمت داراشکوہ گردید۔ در سال چہارم جلوس (۱۰۷۲ھ مطابق ۱۶۶۱ء) از تغیر ابراہیم خاں بہ صوبہ داری کشمیر رخصت یافت در سنہ ہزار و ہفتاد و چہار ہجری (۱۶۶۳ء) مسافر ملک بقا گردید۔ غنی کشمیری تاریخ وفاتش یافتہ "مرد اسلام خان والاجاہ" (ماثر الامرا جلد اول صفحہ ۲۱۹)
۱۰۷۴ھ

۷۸۴ ؎ در ۱۰۷۲ھ مطابق ۱۶۶۱ء ؛

چهار میل بر ساحل غربی دریای بهت بوفور عمارات و رونق تجارات و ترتیب بازار معمور ساکنان آں جا اکثر شالباف و کمتر بقال و زمیندار هستند- اشیای تجارت پرگنه دچهن پاره وکهاورپاره و دیوه سروراں جا بیع و شراء می شود- زمین بیجباره بزرگ پرستش گاه هنود است بزعم شان از مقام رفعت نزگر در ناچندر پار مکان سدا شو از کرده کاشی در یمن و برکت یک "جو" افزون است و در سالف ایام راجه وزیا ۷۸۵ نند- دراں جا شهرے بغایت ساختگے "وزیه برار" نام آراسته بود (وزیه نام سدا شو- برار به لغت سنسکرت فرشته) در بعد زمانه بسبب حوادث روز بروز خراب گشته الحال آں را در قصبه جات می شمرند وزیه براره را بیجبراره می گویند-

قصبهٔ پانپور- در عهد راجا اجتاپیڈ سمت ۸۶۹ ب وزیر او پدم نام از سرینگر جانب مشرق به مسافت ده میل بر ساحل شرقی دریای بهت پدمان ۷۸۶ پور نام دہے آباد ساخت و بباعث پیدایش زعفران دراں جا ترقی تجارت و کثرت خلقت و رونق بازار پدیدار گشت و شاهان مغلیه به تعمیر عمارات و باغات آبادی آں مضاعف نمودند و به مرور دهور ابنای زمانه پدمان پوره را پانپور نام کردند-

قصبهٔ شوپیان- از سرینگر سمت جنوب بفاصله سی میل در پرگنه باٹهو دیوبنه قصبه ایست به تعمیر عمارات و توسیع اسواق فی الحقیقت بندرگاه تجارت هندوستان است از کرده قصبه جات دیگر رونق تجارت دراں جا بیشتر- ساکنان آں جا بقال و تاجر و پیشه ور و زمیندار هستند- مردم آں جا تیز طبع و فریبی و پست همت یافته می شوند-

۷۸۵ در راج ترنگنی کتاب دوم مصرعه ۶۲ نام ایں راجه "وجے" (۱۰۶ - ۱۱۴ ق م) مذکور است ؛

۷۸۶ "پدماپور" راج ترنگنی کتاب چهارم مصرعه ۶۹۵ مترجمه سٹائن ؛

قصبۂ چرار۔ بفاصلۂ یازدہ میل سمت جنوب در ذیل کوہ میان پرگنۂ ناگام واقع است بہ برکت زیارت شیخ نورالدین نورانی قدس سرہٗ رونق اسواق و تراکم عمارات و عبور و مرور مردم شہر و دہات و بیع و شرای تجارات بسیار است۔ ساکنان آں جا اکثر مجاور و زمیندار ارمغان آں جا کانگری ہا و اوزار نجاری باطراف می برند۔

قصبۂ پٹن۔ از سرینگر سمت مغرب بمسافت ۱۷ میل واقع است و در سنہ ۹۴۹ ب راجہ شنکرورما[۴۸۷] شہرے شنکرپٹن[۴۸۸] نام آباد کردہ بود۔ اکنوں چند دوکان یادگار ماندہ است۔

قصبۂ سوپور۔ از سرینگر بفاصلہ سی میل سمت کامراج واقع است میان آن دریای بہت می گذرد۔ فراز آں جسر متین و حصار سنگین و اطراف آں عمارات و اسواق دلنشین اشیای تجارت کامراج و زبنہ گیر د کروہن وغیرہ دراں مجتمع گردد و پٹوی آں جا نامی و اثمار آں طرف گرامی۔ از قدیم دارالحکومت کامراج دراں جاست۔ خانقاہ میر محمد ہمدانی قدس سرہٗ العزیز مہبط فیوض رحمانست و مسجد جامع عالمگیری دریں زمان مزرعۂ قنطوریوں و شوکران۔ افسوس کہ باشندگان آں جا با وجود ثروت از ردی خساست و سست ہمتی و خباثت و پست فطرتی در تجدید و ترمیم آں نمی کوشند۔

مؤرخان می نگارند کہ در زمان حکومت راجہ ونتی ورما[۴۸۹] بحادثۂ زلزلۂ عظیم از کوہ کھادنیار کہ قریب بارہ مولہ است کوہ پارہ غلطیدہ معبر آب را سدِ راہ گردیدہ سطح اوسط کشمیر را تا بجبارہ سیلاب نمود و بباعث کمی و قصور

۴۸۷؎ ۹۰۲ء – ۶۸۸۳۔ راج ترنگنی۔ کتاب پنجم۔

۴۸۸؎ راج ترنگنی۔ کتاب پنجم مصرعہ جات ۱۵۶ و ۲۱۳ ؂

۴۸۹؎ مطابق راج ترنگنی اونتی ورمن (۸۸۳ – ۶/ ۶۸۵۵) ؂

مزروعات تنگی غلات بوقوع آمده خروار غله[۷۹۰] به قیمت شش روپیه دستیاب نمی شد مردمان از روی تنگئے غلات ستوه آمده راجه مستغرق ورطهٔ غم و اندوه همی بُود نقل است که پیش ازاں عورتے از قوم چنڈال علی الصباح درعرض راه سربسته دیگے افتاده دید و درون طفلے درغایت حسن و جمال بُود که انگشتان خود همی مکید - آں طفل را بخانهٔ خود بُرده براهمن زنے. برای رضاعت[۷۹۱] او پسندیده نامش سُو[۷۹۲] یعنی خود پیدا شده مقرر گذاشت تاکه به سن تمیز رسید و درعلوم غریبه و فنون عجیبه فرد زمانه و عاقل یگانه گردید - روزے در مکتب خانهٔ اُو چند فرزانه از کمی غلات و استیلای سیلاب و تردد راجه گفتگو میکردند - سُوء دانا آں ماجرا اصغا کرده گفت - تدبیر ایں امر خطیر اگرچه دشوار است لیکن بزور زر و دینار آسان گردد - مستمعان به بیانِ آں کودک چنداں اعتبار نه کرده - یکے ازاں میان در مجلس راجه تقریر آں طفل

۷۹۰ه دریں ضمن روایت کلهن ایں است :-

"در وقت قحط سالی یک "کهار" (خروار) برنج به قیمت یک صد و پنجاه اشرفی به فروخت می رفت" - (کتاب پنجم - مصرعه ۷۱)

۷۹۱ه لیکن روایت راج ترنگنی چنیں است :-

زنے "چنڈال" موسوم به سوبه چوں مصروف روبیدن بود ظرفے سفالین سربسته یافت و دردنش چنانکه حسن گفته است طفلے حسین و جمیل دید . . . . . . وایں طفل را آلوده نه کرده به تربیت زنے "شودر" سپرد -

"چنڈال" مراد است از قوم رذیل هنود که مُردار خورند - "شودر" در تقسیم معاشی هنود فرقهٔ اسفل ترین است ؛

۷۹۲ه "سوبه" - راج ترنگنی کتاب پنجم - صفحه ۱۹۷ - صحیح ایں است که "سوبه" نام زنے بود که پرورش ایں طفل نمود - لیکن مردمان بعد ازاں باسم زن مزبور او را بنام "سوبه" خطاب کردند ؛

شیرین زبان بیان نمود۔ راجہ فی الحال او را طلبیدہ ماجرا پرسید آنچہ شنیدہ از زبان او باز بشنید۔ فرمود "خود این زر و گہر سپرد آں پسر دانشور نمایند"۔ فرزانہ سُوء ظروف سفالین از دینار و درہم پرساختہ بسواری سفینہ سمت بارہ مُولہ بسرعت تاختہ برابر مخرج آب ماں سر یک کوزۂ دینار بدریا انداختہ۔ ہمراہیاں بر جنون او حمل ساختہ خبر اتلاف آں بہ سمع راجہ رسانیدند۔ راجہ در جواب نوشت ع۔ او ست دانا ہر چہ خواہد آں کند۔ بعد ازاں بمقام بارہ مُولہ جایی تسدید آب کہ بہ دیارہ گلہ مشہور است رسیدہ تمامی ظروف دینار بر موقع تسدید آب در قعر دریا انداختہ مشتہر ساخت ہر کہ این زر و دینار از دریا بر آرد ازان او باشد"۔ مردم شہر از روی تنگی غلہ تنگ دست و پریشان اوقات شدہ بُودند۔ باستماع این خبر فوج فوج ہجوم کردہ بہ طمع زر از قعر آب سنگ ہا برداشتہ از دینار و درہم ہر چہ بر آوردند بُردند۔ و در عرصۂ اندک منفذ آب حضیض گشتہ و آب تالاب فرو رفت و سطح زمین نمودار شد۔ دران زمان دریای بہت میان تالۂ شاردا پورہ مجرای خود حفر کردہ بُود فرزانۂ سُوء من مقام شاردا پُور مجرای آب بہت را سد بندی سواحل طرفین نمودہ جانب تالاب اولر جاری ساخت و در اطراف آں بہر جا سد بندی نمودہ زمین ہای وسیع احداث کردہ تسلیم برہمناں کرد و برای یادگاری خود بر ساحل بہت شہرے آباد کردہ سوپور[۷۹۳] نام نہاد۔ فقط۔

قصبۂ بارہ مُولہ۔ از سرینگر بفاصلۂ سی میل سمت مغرب برلب دریای بہت بہ تعمیر عمارات و ترتیب اسواق دیرینہ قصبہ ایست معمورۂ راجہ بھیم سین۔ بندرگاہ تجارت ہند و پنجاب و افغانستان۔ فراز پایۂ جسر بہت حصاریست از تعمیر

[۷۹۳] سوپور در اصل "سویہ پور" بود کہ باستعمال عوام مبدل بہ "سوپور" گشت۔ راج ترنگنی کتاب پنجم صفحہ ۱۹۷ مترجمہ سٹائن ؎

عطا محمد خان۔ مردم آں جا اکثر بقال و بعضے بافندہ و چھینٹ ساز و زمیندار عموماً صاحب مروّت و خوش نہاد۔ رؤسای آں جا نیک محضر از قوم گھکھڑ کہ فی الحال باسم گکرو ملقب گشتہ اند۔ تجارت کا مراج و کروہن و غیرہ اطراف دچھنہ و کھاورہ دراں جا می گذرد۔

قصبۂ بنڈہ پورہ۔ در عہد سابقہ جمع دہات بود و در عہد مہاراجہ گلاب سنگھ بہ باعث عبور و مرور سرحد گلگت و کارخانۂ جندرہ[۷۹۴] ہای شالی[۷۹۵] دراں جا چہل پنجاہ دوکان آباد است۔ غیر ازیں قصبہ جات متذکرہ بالا قصبۂ لار و قصبۂ بیروہ و قصبہ کریری و قصبۂ ترال سابقہ بکثرت عمارات و اسواق معروف و مشہور بود۔ الحال بہ سبب خرابی دربر جمع دہات فقط۔

پرگنات[۷۹۶] کشمیر در زمان شاہان چغت

پرگنہ شاہ آباد[۷۹۷]۔ سرحد شرقی و جنوبی کشمیر زیبا درہ ایست سہ طرف کوہستان

۷۹۴ء جندرہ بفتح جیم و سکون باء و دال و فتح را و سکون ہاء مستعمل بزبان کشمیری و پنجابی مخرب لفظ "بنترہ" سنسکرت نیست کہ بہ معنے آلہ و اوزار باشد و ایں جا بہ معنے آسیائے آبی است کہ باد قشر از برنجہا جدا می کنند۔

۷۹۵ء "شالی" بہ فتح شین و سکون الف و کسر لام و سکون لام لفظ سنسکرت نیست کہ اصلاً چیزے را گویند کہ بالیدگی و نشو و نمایش بآب باشد و ایں جا بہ معنے "برنج غیر مقشر یعنی شلتوک است"۔

۷۹۶ء پرگنہ تقسیم سیاسی کشمیر است کہ پیشینیاں در زمانِ سابق برائے سہولیت انتظام ملکی کردہ بودند در عہد اکبر بادشاہ چنانکہ ابوالفضل می نگارد تعداد پرگنہ جات سی و ہشت عدد بود۔ بقول سٹائن ابوالفضل اول کسے است کہ ناہائے پرگنہ جات بہ ترتیب داد۔ تعداد پرگنہ جات در ہر عہد مختلف بودہ است۔ بزمانۂ تغلب افغاناں و سکھاں بر کشمیر ایں تعداد سی و شش پرگنہ بود و در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی بہ چہل و سہ پرگنہ رسید۔ بعدہ ایں تقسیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

دارد۔ آب سرچشمۂ ویرناگ وعیون بے شمار بہ سبیل رود بار ساندرن و ونہ وترومیان آں می گذرد۔ قصبۂ ویرناگ وقصبۂ ڈورہ درمیان آں مشہور۔ سابقہ آں را پرگنۂ ویرناگ می گفتند۔ شاہ جہاں بہ شاہ آباد موسوم ساخت و در عہد چغت بالیۂ آں در جاگیر ملکان آں جا بود۔ دہات آں بیست ویک قریہ۔[۷۹۸]

پرگنۂ برنگ[۷۹۹]۔ متصل شاہ آباد میان دو درّہ طویل یکے لوہرنی و دوم نوبگ نہر برنگی وآب سرچشمۂ کوکرناگ میان آں می گذرد۔ دہات ہفتاد ونہ قریہ۔

پرگنۂ کوٹھار[۸۰۰]۔ ہمدوش پرگنۂ برنگ درمیان درّۂ وسیع آباد است نہر آرہ پتی وآب سرچشمۂ اچھہ بل میان آں می گذرد تعداد دہات چہل[۸۰۱] ویک قریہ۔

پرگنۂ مارتنڈ[۸۰۲]۔ زیر دامنۂ کریوہ مٹن از شمال و جنوب آباد است

(مسلسل) بمتابعت انگلیسیاں در ہندیہ تحصیل مبدل گشت و کلہا یازدہ تحصیل قرار یافت (نقشۂ "ویلی آف کشمیر" تصنیف لارنس صاحب)۔

بقول موسیو سٹائن قدیم نام پرگنہ "وشے" بود۔

[۷۹۷] در فہرست ہائے مورکرافٹ ۱۸۲۳ء ، ویگوحل ۱۸۳۵ء ، و وائن ۱۸۴۰ء نام ایں پرگنہ "ویر" دادہ شدہ است (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)۔

[۷۹۸] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳۔

[۷۹۹] خواجہ محمد اعظم در فہرست پرگنہ جات نام ایں پرگنہ ذکر نہ کردہ است۔ معلوم می شود کہ در ایامش پرگنۂ برنگ منسوخ شدہ بود۔ در راج ترنگنی نامش "بھرنگا" آمدہ است۔

(اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)

[۸۰۰] بمطابق راج ترنگنی نامش "کپ لس وار" است۔ (ایضاً)

[۸۰۱] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳۔

[۸۰۲] "مارتنڈا"۔ جونراج۔ حالا "مٹن"۔ بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۱۹۔

بازدہ قریہ۔[۸۰۳]

پرگنۂ کھاور پارہ[۸۰۴] - در ذیل کوہستان شرقی وسیع درہ ایست باجرائی آب لمبودری آں را دو حصہ می شود۔ حصہ جنوبی را کھاور پارہ وحصہ شمالی را دچھن پارہ می گویند۔ یک صد و دو قریہ[۸۰۵]۔

پرگنۂ دچھن پارہ[۸۰۶] متصل کھاور پارہ شمالاً قصبۂ بیج بارہ شامل آں تعداد دہات ۸۰ قریہ[۸۰۷]۔

پرگنۂ اولر[۸۰۸]- ہمدوش پرگنۂ دچھن پارہ زیر دامن کوہ تا لب دریای بہت ۱۲۶ قریہ[۸۰۹]۔

پرگنۂ وہیو[۸۱۰]- قرین پرگنۂ اولر در ذیل کوہ تا کنار دریا قصبۂ پانپور و زعفران زار ومقامات متبرکہ ومعابد اہلِ ہنود دراں سی و نہ قریہ[۸۱۱]۔

پرگنۂ پھاک[۸۱۲]- مقارن شہر سرینگر سمت شرقی بر سواحل تالاب ڈل و دامنۂ کوہسار و پسند شاہان روزگار بہترین مقاماتِ ایں دیار است بہ اماکن عجیبہ و باغات دل فریب مشہور و بہ آب و ہوا دل کشا شصت و چہار قریہ[۸۱۳]۔

۸۰۳ھ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳؛

۸۰۴ھ "دام پرسوا" جو نراج - بحوالہ این شنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۰؛

۸۰۵ھ وبقول واقعات کشمیر "ہر دو پنجاہ و شش قریہ"؛

۸۰۶ھ "دکش پارا" (شر یور)

۸۰۷ھ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳؛

۸۰۸ھ "ہولرا" (راج ترنگنی)

۸۰۹ھ بقول "واقعات کشمیر" یک صد و بیست و یک قریہ"۔

۸۱۰ھ "کھرودی" (راج ترنگنی)

۸۱۱ھ بقول خواجہ محمد اعظم "سی قریہ"

۸۱۲ھ پھاکوا (شری ور)

۸۱۳ھ واقعات کشمیر صفحہ ۱۷۳؛

پرگنۂ لار[۸۱۴] - ہمدوش پرگنۂ پھاک بہترین اطراف کشمیر میان درۂ طویل بمسافت پنجاہ میل واقع است و دریای سند میان آں می گذرد - بہر سو جوی ہا برنگ شیر جاری می باشند - بآب وہوا پسند شاہان پیشین و سیّاحان یورپین - تعداد دہات آں ہشتاد و ہفت قریہ -

پرگنۂ کوہہامہ[۸۱۵] - بر ساحل شرقی و شمالی تالاب اولر درمیان سہ درّہ واقع است - نہر مدمتی و رودِ ارن میان آں می گذرد - پنجاہ و پنج[۸۱۶] قریہ -

پرگنۂ زینہ گیر[۸۱۷] - مقارن کوہہامہ سمت شمال و مغرب بر سطح ہموار واقع است کہ غرب رویہ آں رودِ پہرو می گذرد - جنوباً تالاب اولر دارد - بعدم آب خراب آبادی نود و ہشت[۸۱۸] قریہ - ایں سیزدہ پرگنہ زیر دامنۂ کوہسار شرقی از جنوب تا شمال واقع است -

---

[۸۱۴] لاہرا (راج ترنگنی) بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱ - خواجہ محمد اعظم از ذکر ایں پرگنہ سکوت نمودہ است - لیکن مورکرافٹ در کتاب خود "ٹریولز" صفحہ ۱۱۳ جلد دوم و فان ہیوجل در "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶ و بیٹس در گزیٹیر" صفحہ ۲ اشارت نمودہ اند ؛

[۸۱۵] "کھوئی آشرم" (راج ترنگنی بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی صفحہ ۲۲۱ - ابو الفضل در آئین اکبری جلد دوم صفحات از ۳۶۸ تا ۳۷۰ - مورکرافٹ در "ٹریولز" جلد دوم صفحہ ۱۱۳ - ہیوجل در "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶ - وائن در "ٹریولز" صفحہ ۲۷۲ و بیٹس در "گزیٹیر" ذکرش نمودہ اند ؛

[۸۱۶] تاریخ اعظمی صفحہ ۲۷۳ ؛

[۸۱۷] جینہ گیر (جونراج) بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱ - نام ایں پرگنہ در فہرستہای آئین اکبری جلد دوم صفحات مزبورہ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ - مورکرافٹ - ہیوجل و بیٹس مذکور است ؛

[۸۱۸] بقول خواجہ محمد اعظم "پنجاہ و پنج قریہ"

پرگنہ دیوہ سر[819] - زیر دامنۂ کوہسار جنوبی از حد شاہ آباد تا شوپیان میان درہ ہا و پوزہای کوہستان واقع است۔ نہر ویشو میان آن می گذرد۔ یک صد و شصت[820] و دو قریہ۔

پرگنہ باٹھو[821] - زیر دامنۂ کوہ ہیرہ پورہ واقعست قصبۂ شوپیان میان آن معروف۔ نہر رنبی آرہ میان آن می گذرد۔ دہات آن شصت و سہ قریہ[822]۔

پرگنہ سپر سمن[823] - متصل شوپیان واقع است تعداد دہات بیست و یک قریہ

پرگنہ شکروہ[824] - قرین سپر سمن زیر دامنۂ کوہ غربی واقع۔ نود و ہفت قریہ

پرگنہ ناگام[825] - محالے است وسیع درمیان درہ ہای دپشت ہای فسیح و دامن کوہسار منبع - آبادی آن سہ تپہ است یکے تپہ چھراٹ کہ درمیان درۂ نونگری و پشتۂ خام پور واقع است۔ رود رامشی میان آن می گذرد۔ دوم تپۂ ناگام درّہ ایست فراخ قصبۂ چرار و آبادی کریوہ ہا شامل اوست۔ سوم تپۂ آریگام درّہ ایست طویل رود دودھ گنگا میان ہر دو تپہ جاری می باشد۔ دہات آن دو صد قریہ[826]۔

---

۸۱۹ "دیوہ سرسا" راج ترنگنی بحوالۂ کتاب مزبور۔ ذکرش در فہرستہائے ابو الفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ مور کرافٹ۔ وائن ہیوجل وبیٹس در صفحات مذکورہ موجود است ؛ ۸۲۰ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۲۱ آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ تا صفحہ ۳۷۱ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ - "ٹریولز" جلد دوم صفحہ ۱۱۳ مصنفہ مور کرافٹ۔ "کاچمیر" جلد دوم صفحہ ۲۰۶ "ٹریولز" صفحہ "۲۷۲" "گزیٹیر" صفحہ ۲ ؛ ۸۲۲ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۲۳ ابو الفضل۔ مور کرافٹ۔ فان ہیوجل۔ وائن۔ بیٹس۔ ۸۲۴ ابو الفضل۔ مور کرافٹ۔ فان ہیوجل۔ وائن بیٹس۔ ۸۲۵ ناگرام (جونراج) ذکر این پرگنہ در فہرستہائے ابو الفضل۔ واقعات کشمیر۔ مور کرافٹ۔ فان ہیوجل۔ وائن وبیٹس موجود است (بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰)

۸۲۶ بقول خواجہ اعظم دیدہ مری "دویست و دو قریہ"۔

پرگنۂ بہیرو۵[۸۲۷] - عدیل ناگام زیر دامن کوہ میان درۂ وسیع آباد نہر ملکھامہ و آب سوکھ ناگ میان آں می گذرد - یک صد[۸۲۸] ہشتاد و دو قریہ -

پرگنۂ بانگل[۸۲۹] - وسیع محالیست فراز پشتہ ہا ضمن درّہ ہا و نشیب ہا در ذیل کوہ توسہ میدان و مرغزار گل مرگ دو صد[۸۳۰] و بیست و سہ قریہ -

پرگنۂ کروہن[۸۳۱] - نزدیک بانگل زیبا درہ ایست طویل از کوہ گل مرگ تا ساحل تالاب اولر - نہر ننگل میان آں می گذرد شصت[۸۳۲] و ہشت قریہ -

پرگنہ کامراج[۸۳۳] - محالے است وسیع میان درّہ ہا و پشتہ ہا سمت شرقی آں رود پہرو می گذرد و شمالی و غربی کوہستان کرناہ و جنوبی دریای بہت - آبادی آں در شش تپہ واقع است - اول تپۂ حمل درمیان درہ ہای کوہسار در ساحت ہموار و ناہموار قصبۂ سوپور و قصبۂ بارہ مولہ در حدود آں واقع نہر حمل و وجی درمیان آں می گذرد - دوم تپۂ مچھی پورہ بالا تر از حمل درہ ہای کوہسار - نہر ماور در ضمن آں می گذرد سوم

---

۸۲۷ "بہر دپا" (جونراج) مصنفین ذیل نام این پرگنہ در فہرست ہائے خود مذکور کردہ اند :-
ابوالفضل - خواجہ محمد اعظم - مورکرافٹ - ہیوجل وبیٹس (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

۸۲۸ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۸۲۹ "بھانگیلا" (راج ترنگنی) علاوہ ازیں ذکرش در فہرست ہائے ابوالفضل - خواجہ محمد اعظم - مورکرافٹ - ہیوجل وائن وبیٹس نیز آمدہ است (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱)

۸۳۰ بقول خواجہ محمد اعظم "بیست و سہ قریہ"

۸۳۱ "کرودھنا" (لوکا پرکاش مصنفہ کھیم اندر کشمیری) نیز بہ بینید فہرست ہائے ابوالفضل خواجہ محمد اعظم دیدہ مری - مورکرافٹ - ہیوجل - بیٹس -

۸۳۲ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ ؛

۸۳۳ نام این پرگنہ فقط در واقعات کشمیر مذکور است ؛

تپۂ رام محال بالاتر از چھی پورہ در نشیب و فراز دامنۂ کوہسار واقع۔ چہارم تپۂ نے ہری بر ساحت ناہموار فراتر از رام محال۔ پنجم تپۂ اوتر در ذیل کوہسار سرحد شمالی نہر کھمل میان ہر دو درہ می گذرد۔ ششم تپۂ لولاب۔ درہ ایست سرحد شمالی کشمیر کہ از چہار سو کوہستان دارد راجہ لو آباد کردہ است۔ کل چہار صد و شصت و نہ قریہ۔[۸۳۴]

پرگنہ دچھنہ و کھاورہ۔[۸۳۵] درہ ایست مضیق از بارہ مولہ تا مظفر آباد بہ مسافت ۵۱ میل دریای بہت میان آں می گذرد و بر ساحل شمالی آں پرگنۂ دچھنہ و برکنار جنوبی آں کھاورہ آباد است۔ بعضے مورخان آں را از مضافات کشمیر پندارند چراکہ خارج از سطح مستوی کشمیر است لیکن اکثر اوقات مالیۂ آں بہ خزینۂ کشمیر داخل می باشد۔ ایں دہ محال زیر دامنۂ کوہستان غربی و جنوبی واقع اند۔

پرگنہ اسلام آباد۔[۸۳۶] شرقاً پیوستہ است بہ مبادی شاہ آباد و برنگ و دچھن پارہ و جنوباً دیوہ سر و قصبۂ اسلام آباد شامل اوست۔ در باستان پرگنۂ اچھ مشہور بود و در عہد چغت پرگنۂ اسلام آباد گفتند و در دفتر حال اننت ناگ می نویسند یکصد و شش قریہ۔[۸۳۷]

۸۳۴ء ایضاً صفحہ ۲۷۳ ؛ ۸۳۵ء در ازمنۂ قدیم بالترتیب بنام "دکشن پارا" و "دام پارشو" موسوم بود شرپور و جونراج (ایں شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹ ؛ مذکور در فہارس ابوالفضل۔ خواجہ محمد اعظم۔ پنڈت بیربل کاچرو (تاریخ کشمیر صفحہ ۹) مورکرافٹ۔ ہیوجل۔ وائن بیٹس۔ بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو از متعلقاتش یک صد و دو قریہ (واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر صفحہ ۹) ؛ ۸۳۶ء ابوالفضل نام ایں پرگنہ "اچھ" مخرب اننت ناگ نوشتہ است (آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۹ مترجمہ جیرٹ) در واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر پنڈت بیربل کاچرو قلمی صفحہ ۹ نام ایں پرگنہ مطابق تحریر حسن اسلام آباد درج است لیکن مورکرافٹ و ہیوجل اورا "اننت ناگ" نوشتہ اند ؛ وایں پرگنہ دریں ایام ہم موسوم بہ ہر دو نام است ؛ ۸۳۷ء واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر قلمی صفحہ ۹ ؛

پرگنہ آڈون[۸۳۸] - در ذیل پرگنہ دیوہ سر میان درّہ ہا و پشتہ ہا واقع است آبادی کریوہ ہا وگن آڈون و دہات سفلی راسن آڈون می گویند - دہات آں دو صد و ہشت قریہ[۸۳۹]

پرگنہ زینہ پور[۸۴۰] و متصل درمیان درّہ واقع است قرای آں سی قریہ[۸۴۱] -

پرگنہ شاوره[۸۴۲] - در ذیل پرگنہ آڈون کہ سمت غربی آں شکروہ واقع است نہر رنبی آرہ درمیان آں می گذرد - دہات آں شصت و نہہ قریہ[۸۴۳] -

پرگنہ سایر المواضع بالا[۸۴۴] - بر ساحل غربی دریای بہت از شیر گڈھ تا بیج بارہ بر ساحت مسطح و ہموار واقع است و در عہد چغتہ پرگنہ جوہلی می گفتند - بعدم آب فصل شالی وافر ندارد دہات آں ہشتاد و ہشت قریہ -

---

۸۳۸ھ "کرالا" (راج ترنگنی بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹) نیز نام ایں پرگنہ مذکور است در فہارس ابوالفضل - خواجہ محمد اعظم - بیربل کاچرو - مورکرافٹ - ہیوجل - وائن ہیٹس -

۸۳۹ھ وبقول بیربل کاچرو (تاریخ کشمیر صفحہ ۹) "دو صد و نہ قریہ"

۸۴۰ھ "جینہ پور" جونراج (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰) نیز مذکور در فہارس ابوالفضل - بیربل کاچرو - مورکرافٹ - ہیوجل - وائن ہیٹس ؛

۸۴۱ھ تاریخ کشمیر - بیربل کاچرو صفحہ ۹

۸۴۲ھ ابوالفضل نام ایں پرگنہ شاہدرہ ضبط نمودہ است لیکن ملک حیدر چاڈورہ (تاریخ کشمیر صفحہ ۱۰۷) و خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "شاوره" نگاشتہ اند معلوم نتوان شد کہ کدام یک ازاں دو صحیح است ؛ ۸۴۳ھ در متعلقات ایں پرگنہ بسیار اختلاف است - خواجہ محمد اعظم از توابع ایں پرگنہ پنجاہ و دو قریہ و بیربل کاچرو پنجاہ و نہ قریہ نوشتہ است ؛

۸۴۴ھ تقسیم پرگنہ سایر المواضع بدو حصہ بالا و پایئن بنا بر قول ابوالفضل (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۷۱) در عہد قاضی علی صوبیدار کشمیر در عہد اکبر بوقوع آمد ؛

پرگنہ اچھہ [۸۴۵] - متصل شہر سمت جنوب حوالی کریوۂ داموور بر سطح مسطح اندرون واقع است رود دودھ گنگا میان آں می گذرد - یک صد و چہار قریہ [۸۴۶] -

پرگنہ دبن شو [۸۴۷] - قریب شہر سمت غربی درمیان نشیب ہا و بر سرپشتہ ہا واقع است چندان نمایش ندارد - دہات ہشتاد و نہہ قریہ [۸۴۸] -

پرگنہ مانچھاموں [۸۴۹] پیوستہ است با دہات پرگنہ دبن شو درمیان سطح ناہموار و نالاب ہا و کورہ در ذیل اوست چندان نضارت و زیبائی ندارد یک صد و بیست و نہہ قریہ [۸۵۰] -

سایر المواضع پائین - از شہر سرینگر سمت مغرب بر کنار ہای دریای بہت تالب نالاب اولر واقع است اطراف آں اکثر اوقات بہ سبب سیلاب طغیانی می شود بیست یک قریہ -

پرگنہ تیلہ گام [۸۵۱] - پائین کریوۂ کریری و پشتہ بانگل میان درۂ صغیر واقع

---

[۸۴۵] "اکشیکا" شری در (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰) نیز مذکور در فہارس آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸) تاریخ کشمیر ملک حیدر صفحہ ۱۰۷ - واقعات کشمیر خواجہ محمد اعظم مطبوعہ صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ÷ [۸۴۶] واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر قلمی مصنّفہ پنڈت بیربل کاچرو صفحہ ۹ ÷ [۸۴۷] نیز مذکور در فہارس ابوالفضل (آئین اکبری جلد دوم صفحہ مزبور) تاریخ کشمیر قلمی ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۶ - واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ÷

[۸۴۸] بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "یک صد ہشت قریہ" ÷

[۸۴۹] "ماکشاشرما" شری در (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۰ و نیز مذکور در تاریخ ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۵ ÷ تاریخ اعظمی صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹) [۸۵۰] بقول خواجہ محمد اعظم و بیربل کاچرو "ہشتاد و نہ قریہ" ÷ [۸۵۱] آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸ تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ صفحہ ۱۰۶ - تاریخ کشمیر خواجہ محمد اعظم صفحہ ۲۷۳ - تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ÷ (٭ ہوکرسر)

است ۴۶ قریہ۔[852]

پرگنۂ پٹن[853]۔ دربغل سایر المواضع پائین و دامن پرگنہ بانگل بر سطح هموار یک قریہ[854]

پرگنۂ کھوی۔ درذیل پرگنہ کردهن قرین سایر المواضع پائین آباد است

چهارده قریہ۔[855]

پرگنۂ میر بحری۔ از سری نگر جانب مشرق درمیان تالاب ڈل و کنارۂ

آن آباد است۔

پرگنہ اچهن[856] متصل شهر سمت مغرب حوالی عیدگاه واقع است

پرگنہ آرری[857]۔ از سرینگر بطرف شمال متصل پهاک آباد است ؛

بلده[858]۔ مقارن شهر سرینگر جانب مغرب بر کنارۂ دریای بهت ۱۵ قریہ و

این پانزده پرگنہ بر سطح اندرونی کشمیر بر زمین قسم اعلیٰ واقع اند۔ پیدایش محصولات

آن از کردۂ پرگنات دیگر افزون دارد۔

۸۵۲ه واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛

۸۵۳ه "پٹانا" راج ترنگنی۔ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۲۱۔ نیز مذکور در فہرست ہائے آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۸۔ واقعات کشمیر صفحہ ۲۷۳ و تاریخ کشمیر بیربل کاچرو صفحہ ۹ ؛

۸۵۴ه تاریخ بیربل کاچرو قلمی صفحہ ۹ ؛

۸۵۵ه واقعات کشمیر و تاریخ کشمیر بیربل کاچرو صفحات مزبوره ؛

۸۵۶ه "اِت شن" (مورکرافٹ۔ ہیوجل۔ بیٹس بحوالہ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ مزبور)

۸۵۷ه گزیٹیر صفحہ ۲ مصنفہ بیٹس ؛

۸۵۸ه این ہرسہ پرگنہ جات اخیره درعہد حکومت سکھان تشکیل یافتند محل وقوع این ہا در غایت اتصال سرینگر بجانب جنوب و مغرب و شمال بود۔ (اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر صفحہ ۲۱۹)

آبادی ملک کشمیر در عہد شاہان چغتائیہ

کشمیر ولایتے است بغایت سیراب و شاداب سطح اندرون آں تمام قابل زراعت و زمین خشکی کمتر است و آبی اکثر از جملہ صد گمانو[۸۵۹] غیر مزروع یک گما تو ہم نہ تواند بود۔ اگرچہ در وسعت درہ ایست مضیق کہ کل رقبۂ آں از روی مساحت پنج ہزار[۸۶۰] و یک صد و دو میل مربع و مکسر می نویسند لیکن ہم چنیں ولایت زرخیز در اقالیم دیگر اصلاً نتواند بود مردمان آنجا تمام باجگذار و فرمان بردار و بے جرأت و کمزور اند سرکشی و فساد نمیدانند۔ اتفاق و غیرت ندارند و در عہد راجہای پیشین بسیار آباد بودند۔ دراں زمان آبادی آں زیادہ از یک کرور روپیہ می نگارند و در زمان سلطان زین العابدین یک کرور و سیزدہ لک داخل خزانہ می شد و در عہد شاہان چغتائیہ چہل لک خروار مع جاگیرات و طلب سپاہان بومی معمول بود۔ ازاں جملہ سی لک و ہفتاد و نہ ہزار و چہل و سہ خروار و یازدہ ترک ہمگی از خراج زمین جمع خالصہ داخل خزینۂ عامرہ می شد[۸۶۱] من جملہ آں بعد وضع مصارف و

۸۵۹ھ "گھمانوں" ہندی پیمانہ ایست مساوی دو بیگھہ یا مساوی ہشت کنال از زمین ۸۶۰ھ موسیو "ڈربو" رقبۂ کشمیر را بین ۱۸۰۰۰ و ۱۹۰۰۰ مربع میل قرار دادہ است و ہمیں رائے معتبر است نزد رام چند کاک مصنف "این شنٹ مانومنٹس آف کشمیر" ۸۶۱ھ درین ضمن تفصیل ابوالفضل در آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ صفحہ ۳۶۷ و ۳۶۸ چنیں رفتہ است:-

"محاصل کشمیر ۳۰،۱۱،۰۶۱۸ خروار - دوازدہ ترک مساوی ۱/۲ ۳،۵۷،۹۶،۱۲۲ دام مساوی (۸،۹۴،۹۰۳ روپیہ) است - ازاں جملہ ۶،۷۰،۵۵۱ خروار دوازدہ ترک ۳ مساوی ۸۸۰،۰۱،۲۵،۱ دام (۳،۱۲،۵۴۷ روپیہ) بصورت نقدی داخل خزانۂ عامرہ می شد"۔

خروار پیمانہ ایست مساوی شانزدہ ترک کشمیری و ترک در عہد جلال الدین اکبر (آئین اکبری جلد دوم صفحہ ۳۶۶) عبارت از ہشت سیر اکبری بود - درین زمانہ پنج سیر و سہ چھٹانک (حصہ شانزدہم یک سیر و یک چھٹانک ۱/۱۶ چھٹانک مساوی پنج تولہ) انگلیسی را یک ترک می نامند - در عہد شاہان چغتائی (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

اخراجات وطلب تنخواه صوبداران وعمال واہل کار وعسکر شاہی وخرج تعمیرات وشخصی اعیان وارکان وامراد بتول شاہزادہا وغیره ہمگی شصت ہزار روپیه سرمایهٔ خزینه می بُود آنرا جنس پشمینه وزعفران وصندوقچه ہای چوب۔ عناب وچوب ہائی عصا وخمیر بنفشه وکاہزبان وآب خورہای بلورین واسپان گونٹ[۸۶۲] وغیره اشیا از نفایس کشمیر خرید کرده می فرستادند۔

نقشهٔ آمدنی ملک کشمیر درعہد شاہان چغتہ موجب بندوبست آصف جاه خان

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیه به حساب خروار	ازان جمله در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیه بحساب خروار	ازان جمله در عمل نقدی
۱	بلدهٔ سرینگر	۳۴۲۰۰۰ خروار	[۸۶۳] ۱۶۹۸ خروار	۳	برنگ	۸۸۳۳۴ خروار	[۸۶۵] ۸۰۶۹ خروار
۲	اپچ یعنی اننت ناگ	۴۰۲۰۲ خروار	[۸۶۴] ۲۶۳۴ خروار	۴	اولر	۲۶۶۳۲ "	[۸۶۶] ۱۶۱۹۶۸ "

(مسلسل) خالصهٔ زمینے بود محفوظ بحق حکومت ازاں جاگیر وانعام دادن قطعاً ممنوع بود۔ انتظامش از قسم کندن انہار ووصولیائی محاصل بذمهٔ حکومت می بُود۔

[۸۶۲] گونٹ۔ عبارت از یابوئے است چہار شانه۔ بزمین نزدیک تر۔

توزک جہانگیری جلد دوم صفحه ۳۰۶
مطبوعه نولکشور پریس لکھنو۔

[۸۶۳] صحیح این است:۔ "بصورت نقد ۳،۴۲،۹۹۶ خروار، ۸ ترک وبصورت جنس ۱،۶۹۸ خروار ۴ ترک" (آئین اکبری جلد دوم مترجمه جیرٹ صفحه ۳۶۸)

[۸۶۴] بقول ابوالفضل:۔ "بصورت نقد ۱۴،۳۷۷ خروار ۴ ترک وبصورت جنس ۳،۶۹،۹۸ خروار (ایضاً صفحه ۳۶۹) [۸۶۵] در آئین اکبری جلد دوم صفحه ۳۶۸ چنین است:۔ "۸ ترک ۸،۷۶۹ خروار ۔ بصورت نقدی ۴ ترک ۸،۸۳۴ خروار بصورت جنس" [۸۶۶] "بصورت نقد ۱۲،۶۰۵ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۱۲۸،۷۵۶ خروار ۴ ترک" ایضاً صفحه ۳۶۹ ؛

نمبر شمار	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل النقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل النقدی
۵	لار [۸۶۷]	۱۲۸۶۵۰خ	۲۲۶۵۰خ	۱۱	ماتنڈ	۹۰۰۴۳خ	۱,۸۰۲خ [۸۷۳]
۶	پھاک	۷۱۱۵۵خ	۶۵۰ [۸۶۸]	۱۲	آڈون	۱۱۴۳۲خ	۱۴۸۱۵خ [۸۷۴]
۷	دچھن پارہ	۷۵۱۵۳خ	۶۹۰۳خ [۸۶۹]	۱۳	اچھ	۹۳۶۶۹	۱۴۳۷۷خ [۸۷۵]
۸	کھاہور پارہ	۴۵۲۶خ	۳۵۷۰خ [۸۷۰]	۱۴	بانہال	۶۰۴۰۳۵	۶۴۳۵خ [۸۷۶]
۹	کوٹھار	....	...... [۸۷۱]	۱۵	باٹھو	۳۵۰۵۲۱خ	۴۲۰۹خ [۸۷۷]
۱۰	مردواڈدن	۵۰۴۱خ	۵۰۴۱خ [۸۷۲]	۱۶	دیوہ سر	۸۵۶۴۴	۸۲۲۹ [۸۷۸]

۸۶۷ ابوالفضل نام پرگنۂ لار ذکر نہ کردہ است

۸۶۸ "بصورت نقد ۱۷,۴۰۲ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۷,۱۱۱ خروار ۱۲ ترک" آئین اکبری جلد دوم صفحہ مذبور؛

۸۶۹ بقول ابوالفضل" درنقد ۶,۹۰۲ خروار ۲ ترک و درجنس ۷۵,۱۵۳ خروار" (ایضاً)

۸۷۰ بقول ابوالفضل". درنقد ۳,۵۷۵ خروار ۸ ترک و درجنس ۴۵,۲۲۶ خروار ۸ ترک" (ایضاً)

۸۷۱ کھتّار (ابوالفضل) نزدش" درنقد ۳,۲۲۱ خروار ۱۲ ترک و درجنس ۳۷,۴۷۹ خروار ۴ ترک" ایضاً

۸۷۲ مرو آڈون۔ نقد ۵۰۴۱ خروار فقط (ایضاً)

۸۷۳ مٹن۔ نقد ½۱۸۶۲ خروار۔ جنس ½۱۹۰۴۳ خروار (ایضاً)

۸۷۴ نقد ۱۴۸۱۵ خروار ۱۲ ترک جنس ۱۰۱۴۳۲ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۷۵ نقد ۶۲۰۳۴ خروار ۴ ترک جنس ۱۴۴۱۰۲ خروار (ایضاً)

۸۷۶ ۶,۴۳۵ خروار جنس (ایضاً)

۸۷۷ بصورت نقد ۴,۲۳۵ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۳۵۱۵ خروار (ایضاً)

۸۷۸ بصورت نقد ۸۲۲ خروار ۸ ترک وبصورت جنس ۸۵۶۴۴ خروار ۸ ترک (ایضاً)

نمبر شمار	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۱۷	زینہ پورہ	۱۵۸۰۵	[۸۷۹] ۱۰۷۹۰ خ	۲۳	زینہ گیر	۱۳۲۵۰ خ	[۸۸۵] ۳۲۵۵
۱۸	دیہو	۲۲۷۰ خ	[۸۸۰] ۳۳۰ خ	۲۴	کوہہامہ	۸۰۶۶۷ خ	[۸۸۶] ۱۵۵۲۲ خ
۱۹	سپرہ سمن	۶۱۳۳ خ	[۸۸۱] ۲۰۰۳ خ	۲۵	سایر المواضع پائین	۹۵۵۳ خ	[۸۸۷] ۷۲۳۰ خ
۲۰	شاورہ	۳۹۶۷	[۸۸۲] ۸۰۵۵۰	۲۶	پرسپور	۱۸۸۵۰ خ	[۸۸۸] ۳۳۵۰ خ
۲۱	شکرود	۵۰۲۰۴ خ	[۸۸۳] ۱۲۰۵۸ خ	۲۷	پٹن	۳۷۹۹ خ	[۸۸۹] ۵۲۳ خ
۲۲	ناگام	۱۸۹۷۷ خ	[۸۸۴] ۲۲۵۷۸ خ	۲۸	بانگل	۱۱۵۲۳۰ خ	[۸۹۰] ۱۳۸۳ خ

۸۷۹ھ نقد ۱۰۷۹۰ خروار ایک ترک جنس ۱۵،۸۷۵ خروار و ۴ ترک (ایضاً)

۸۸۰ھ دہی (ابوالفضل) بصورت نقد ۶،۱۹۶۸ خروار ۸ ترک و بصورت جنس ۲۰۹۶۳۲ خروار ۸ ترک (ایضاً) ۸۸۱ھ نقد ۲۰۰۳ خروار ۴ ترک و جنس ۶۱۳۳ خروار علاوہ ادائیگی ہیزم (ایضاً)

۸۸۲ھ نقد ۸۰۵۵۰ خروار ۱۲ ترک جنس ۳۹۱۶۷ خروار (ایضاً)

۸۸۳ھ بصورت نقد ۱۲۷۵۷ خروار ۸ ترک بصورت جنس ۴۵۲۲۴ خروار (ایضاً)

۸۸۴ھ نقد ۲۲۵۷۶ خروار ۴ ترک جنس ۱۸۹۷۷۰ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۸۵ھ بہ نقد ½ ۳۲۵۵ خروار و بہ جنس ۱۳۲۵۳ خروار (ایضاً)

۸۸۶ھ ۱۵۵۲۲ خروار بہ نقد ۸۳۶۷۰ خروار ۱۲ ترک بہ جنس (ایضاً)

۸۸۷ھ ابوالفضل حاصل این پرگنہ بلا قید بالا و پائین جنس نگاشتہ است در صورت نقد ۱۸۰۵۵۳ خروار ۱۲ ترک و در صورت جنس ۱۹۲۶۴۱ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۸۸ھ در صورت نقد ۳۳۵۲ خروار ۸ ترک، و در صورت جنس ۱۸۸۳۰ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

۸۸۹ھ در نقد ۵۲۰ خروار و در جنس ۴۷۹۹ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۹۰ھ در نقد ۲۰۲۸۰ خروار ۴ ترک و در جنس ۱۱۵۲۳۲ خروار ۱۲ ترک (ایضاً)

نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی	نمبر	نام محال	آمدنی کل مالیہ بحساب خروار	ازاں جملہ در عمل نقدی
۲۹	بیروہ	۱۵۳۱۵ خ	۸۹۱ھ ۱۸۳۳۵ خ	۳۴	دچھنہ وکھاورہ	۳۶۲۰۸ خ	۸۹۶ھ ۲۰۶۸۳ خ
۳۰	تبلہ گام	۵۳۲۱۹ خ	۸۹۲ھ ۱۷۳۸ خ	۳۵	کھوی	۱۳۶۳۲۵ خ	۸۹۷ھ ۱۷۶۷۰ خ
۳۱	دبن سُو	۳۶۲۲۰ خ	۸۹۳ھ ۸۳۰۱ خ	۳۶	کردہن	۳۳۷۲۸ خ	۸۹۸ھ ۱۳۷۲۵ خ
۳۲	پانچھا مون	۱۹۲۶۳۱ خ	۸۹۴ھ ۱۸۵۵۳ خ	۳۷	کامراج	۱۱۸۷۴ خ	۸۹۹ھ ۹۷۷۹ خ
۳۳	سایر المواضع بالا	۱۲۹۳۵ خ	۸۹۵ھ ۳۷۰ خ		کل جمع سی لک وہفتاد و نہ ہزار و چہل و سہ خروار ۹۰۰ھ ؛		

۸۹۱ھ بروی (ابوالفضل) مالیہ بصورت نقد ۱۲،۳۸۳ خروار و بصورت جنس ۵۷،۰۹۸ خروار ۱۲ ترک (ایضاً) ؛

۸۹۲ھ تبل گام (ابوالفضل) مالیہ در نقد ۴،۴۳۵ خروار ۴ ترک و در جنس ۱۵،۷۱۵ خروار ۱۲ ترک (ایضاً) ؛

۸۹۳ھ مالیہ بصورت نقد ½۱۷،۰۳۸ خروار و بصورت جنس ½ ۵۳،۲۱۹ خروار (ایضاً)

۸۹۴ھ در فہرست ابوالفضل نام ایں پرگنہ مذکور نیست ؛

۸۹۵ھ مالیہ اش در ضمن "پرگنہ سایر المواضع" در حاشیہ (۲۶ھ) گذشت ؛

۸۹۶ھ مالیہ بصورت نقد ۲۰،۶۵۳ خروار و بصورت جنس ۳۶،۲۲۲ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۸۹۷ھ مالیہ بصورت نقد ۳۷۰ خروار و بصورت جنس ۱۲،۹۴۵ خروار (ایضاً)

۸۹۸ھ مالیہ بصورت نقد ۲۹،۷۷۹ خروار ۱۲ ترک و بصورت جنس ۱۱۵،۴۷۴ خروار (ایضاً)

۸۹۹ھ مالیہ بصورت نقد ۱۰۳،۷۲۵ خروار ۴ ترک و بصورت جنس ۳۴۲،۸۴۷ خروار ۴ ترک (ایضاً)

۹۰۰ھ و بقول ابوالفضل "کل جمع سی لک۔ یازدہ ہزار و ششصد و ہجدہ خروار۔ دوازدہ ترک۔ (۳۰،۱۱،۶۱۸ خ ـــــ ۱۲ تـ) ایضاً"

جمعے کہ در عہد اکبر شاہ قاضی علی بدفتر خانۂ اعلیٰ سپرد سی لک و شصت و سہ ہزار و پنجاہ خروار و یازدہ ترک بود مثل آں بہ حساب دام ہا ۷ کروڑ ۴۶ لک ۷۰ ہزار ۴ صد و یازدہ دام[۹۰۱]۔ ازاں جملہ در محل نقدی نہ لک و یک ہزار و یک صد و ۸۳ دام[۹۰۲]۔ فی خروار بیست و نہ دام محسوب[۹۰۳]۔

جمعیکہ در عہد جہانگیر شاہ آصف خان احداث نمود سی لک و ہفتاد و نہ ہزار و چہل و سہ خروار و یازدہ ترک بود۔ نفر شماری کشمیر باہتمام آصف خان نوزدہ لک و چہل و سہ ہزار و سی و سہ نفر۔ ازاں جملہ سپاہان بومی نود ہزار و چہار صد پیادہ و چہار ہزار و ہشت صد و نود و دو سوار۔

آمدنی خطہ کشمیر در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ

بعد حکومت شاہان چغتہ ملک کشمیر بسبب انقلاب و حوادث زمانہ ویران شدہ آبادی آں روز بروز نقصان پذیرفت۔ در ہیں[۹۰۴] جز و زمان مہاراجہ رنبیر سنگھ

---

[۹۰۱] ۱۸,۶۶,۷۶۰ روپیہ - ۴ آنے - ۵ پائی (حاشیہ جیرٹ بر آئین اکبری جلد دوم)

[۹۰۲] بقول ابوالفضل ۱,۲۰,۲۲,۱۸۳ دام (مساوی ۳۰۰,۵۵۴ - ۹ - ۲ روپے)

[۹۰۳] ابوالفضل قیمت یک خروار ۱۳ ۸/۲۵ دام نگاشتہ است (آئین اکبری جلد دوم)

[۹۰۴] بقول لارنس تقسیم وادی کشمیر در پنج اضلاع یعنی سرینگر۔ پٹن۔ اننت ناگ کامراج و شوپیان در سال ۱۸۷۱ء (۱۲۸۸ھ) موجود بود۔ در سال ۱۸۸۸ء تمام وادی کشمیر در چہار اضلاع منقسم بود۔ لیکن بعدہٗ ایں نیز منسوخ گشتہ قسمت مزبور منحصر بہ سہ اضلاع بماند (وزارت خاص، وزارت اننت ناگ یا جنوبی، وزارت بارہ مولہ یا شمالی۔ ضلع را وزارت ہم گفتند و حالا ایں نظام کہنہ از ابتدائے بیساکھ ۲۰۰۸ بکرمی (۱۳ اپریل ۱۹۵۱ء) علاقہ وادی کشمیر زیر یک حاکم، اعلے (کمشنر) و سہ نائبینش (ڈپٹی کمشنرز) بہ ترتیب ذیل:- یک برائے مرکز (سرینگر) دوم برائے کشمیر جنوبی و سوم برائے کشمیر شمالی مقرر شدہ است۔

سلسلهٔ پرگنه بندی شکسته وزارت ها و تحصیل ها مقرر ساخت. چنانچه وزارت شهر خاص بغیر محالات مشموله پنج تحصیل است. وزارت اننت ناگ چهار تحصیل. وزارت شوپیان پنج تحصیل. وزارت پٹن چهار تحصیل. وزارت کامراج پنج تحصیل. وزارت مظفرآباد چهار تحصیل. آمدنی آں از خراج زمین و باج و تمغا و بدعات متفرقه در سال سنه ۱۲۹۰ه[905] مطابق سنه ۱۹۳۰ب جمع دفترخانهٔ کشمیر نقد و جنس مبلغ چهل و هفت لک و شصت و سه هزار و یک صد و سی و یک روپیهٔ سکهٔ چلکی که مثل آں بیست و نه لک و هفتاد و شش هزار و نه صد و پنجاه و هفت روپیه[906] ضرب چهره شاهی است

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیه	ازاں جمله آنچه نقدی می گرفتند	آنچه که بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۱	وزارت شهر خاص سری نگر	اچهه	۱۰۰۷۲۷	۱۰۰۷۲۷	بجنسے غیر معمول	قیمت جنسی فی خروار ۱/۱۵/۲ [illegible] است	جمع وزارت شهر خاص [illegible]
۲		اُولر	۱۷۹۹۲۲	۸۶۸۶۷	۴۵۰۳۳خ		
۳		ناگام	۱۷۳۹۷۳	۹۲۶۳۷	۴۶۷۵		
۴		پهاک	۴۶۲۶۹	۴۲۶۶۹	۰		
۵		وهیو	۶۱۹۵۹	۵۶۶۴۱	۲۶۵۹		
۶	۰	خودکشت	۹۳۶۳	۹۳۶۳	۰	خارج تحصیل	
۷	۰	اچهن	۳۸۱۸	۳۸۱۸	۰	خارج تحصیل	

[905] سنه مطابق ۱۸۷۳ع ÷

[906] مسٹر لارنس مصنف "ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۸" مالیه زمین وادی کشمیر در سال ۱۸۷۱ع ۴۴,۳۸,۵۸۴ روپیهٔ چلکی (مساوی ۲۷,۷۵,۹۹۰ روپیهٔ انگلیسی) تخمینه کرده است. قبل رواج پذیر شدن سکهٔ انگلیسی در کشمیر سه روپیه رائج بودند. یکے چلکی که عبارت بود از ده آنه هائے انگلیسی. دوم خام مساوی هشت آنه. سوم نانک شاهی قیمتی از دوازده آنه تا شانزده آنه هائے انگلیسی (ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۸)

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیه	ازاں جمله آں چه نقدی می گرفتند	آں چه که بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۸	۰	بلده	۷۳۹۷	۷۳۹۷	۰		
۹	۰	دہات خارج تحصیل	۱۱۸۹۵	۷۴۴۷	۲۲۲۴ خروار		جمع وزارت اننت ناگ ۶ لک ۲۳ ہزار ۶ صد ۶۷
۱۰	وزارت اننت ناگ	رنبیر سنگھ پوره	۱۸۱۳۱۱	۶۳۳۳۹	۴۳۲۵۴ خروار		
۱۱		دچھن پاره	۱۴۹۸۳۸	۶۳۳۳۹	۴۳۲۵۴ خ		
۱۲		کھاہور پاره	۱۷۱۶۳۸	۵۲۵۳۱	۵۹۵۵۳ خ		
۱۳		اننت ناگ	۱۲۰۷۸۰	۳۸۸۹۰	۴۰۹۹۵ خ		
۱۴	۰	شوپیان	۱۲۰۳۵۶	۵۶۸۲۸	۳۲۱۱۹ خ		
۱۵	۰	چھراٹ	۱۳۳۲۹۵	۶۲۱۰۵	۳۵۵۹۵ خ		
۱۶	۰	دیوه سر	۸۱۳۰۶	۲۴۵۴۱	۲۸۳۸۲ خ		
۱۷	۰	رام پتری	۹۳۰۰۶	۲۶۸۳۱	۳۳۰۸۵		
۱۸	۰	آڈون	۱۳۸۹۹	۲۱۰۵۱	۴۱۴۲۴		جمع وزارت پٹن ۶ لک ۴۴ ہزار یک صد و دوازده
۱۹	وزارت پٹن	دین سو	۱۲۲۱۱۷	۱۲۲۱۱۷			
۲۰		بانگل	۱۶۱۷۳	۵۲۳۴۱	۵۴۰۶۶ خ		
۲۱	۰	لعل و سایر المواضع	۱۷۷۶۱۶	۸۵۱۸۰	۴۱۲۶۸ خ		
۲۲	۰	بیروه	۱۸۸۰۶	۷۹۰۱۶	۴۴۵۹۵		جمع وزارت کامراج ۶ لک ۷۰ دوازده ہزار و چہار
۲۳	وزارت کامراج	کروہن	۲۳۴۸۷	۸۱۱۱۵	۶۱۱۸۶		
۲۴		حمل	۷۱۸۲۹	۳۲۴۱۳	۱۹۷۰۸		
۲۵		اوتر مچھی پوره	۱۱۱۸۴۶	۴۲۰۳۸	۳۹۹۰۹		
۲۶	۰	کوہامہ و دولاب دیبنہ گیر	۱۸۱۳۵۸	۹۰۴۷۶	۴۵۴۴۲		

نمبر شمار	نام وزارت	نام تحصیل	جمع کل مالیه	ازان جمله آن چه نقدی می گرفتند	آن چه که بقرار جنسی می گرفتند	کیفیت	
۲۷	.	محال سنگاره	۳۳۴۷۲	۳۷۵۴	۱۲۸۶۴	سه ۹۰۷	
۲۸	وزارت مظفرآباد	تحصیل مظفرآباد	۲۷۳۵	۲۷۳۵	جنسی غیر معمول		وزارت مظفرآباد یک لک عسه سمالله
۲۹		علاقه جات	۲۶۱۲۶	۲۶۱۲۶	.		
۳۰		دچهنه دکهاوره	۶۱۱۶۰	۶۱۱۶۰	.		
۳۱	.	دراده وکرنا	۳۳۶۴۳	۳۳۶۴۳	.		
۳۲	سرحدات	گلگت و پونیال	۶۲۵۷	۱۹۴۸	.		سرحدات عسماه سه چلکی.
۳۳		حصوره	۲۲۸۸	۲۷۸	۱۰۰۵		
۳۴		گوریج	۲۱۳۹	۲۱۳۹	.		
۳۵	[illegible]	درمراج وکامراج	۲۶۵۷۱۵	۵۹۹۲۳	۲۰۲۸۹۶	سه ۹۰۸	

جمع آمدنی وزارت ها نقدی و جنسی سی ۹۰۹ و چهار لک و دوازده هزار و سی چهار روپیه ازانجمله باج نفری و رسومات متفرقه هرده هزار و پانصد و هفت روپیه است تتمه خراج زمین زرعی و رسومات آن:-

"آمدنی نقدی از باج نفری و رسومات متفرقه معمولی سابقه و حال در سنه ۱۹۳۰ ب ۹۱۱ سنه ۱۲۹۰ هجری"

سه ۹۰۷ لارنس صاحب (ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۷) مالیه تحصیل مظفرآباد درسال ۲ ـــ ۱۸۷۱ء ۰۰۰، ۸۴، ۸ روپیه نگاشته است ‌: سه ۹۰۸ بقول لارنس صاحب همگی محاصل کشمیر (ماسوائے آمدنی جاگیر رام سنگه و راجه امرسنگهه) مع شمولیت علاقه مظفرآباد و سرحدات درسال ۲ ـــ ۱۸۷۱ء ۹۹۰، ۷۵، ۲۷ روپیه بود

سه ۹۰۹ "ویلی آف کشمیر صفحه ۲۳۶) ۸۴۴، ۴۴، ۲۹ روپیه ‌:

سه ۹۱۰ مطابق سنه ۱۸۶۲ء ‌:

نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی
۱	شہر خاص	۱۱۳۷۰۹	۱۴	باج کاغذ سازان	۴۴۰
۲	وزارت کامراج	۱۸۲۰۶	۱۵	باج پرہای کلغی	۴۱۹
۳	وزارت پٹن	۶۶۰۷	۱۶	کرایہ دوکانات مہاراج گنج	۱۲۳۱
۴	وزارت شوپیان	۷۶۱۸	۱۷	باج تماکو	۱۰۳۴۹۴
۵	وزارت اننت ناگ	۲۱	۱۸	گرد بنگ	۶۹۳۰
۶	محال نوارہ	۱۲۴۲۸۳	۱۹	باج ہانجیاں بہیر بحری	۳۱۹۳۰
۷	محال داغشال [۹۱۱]	[۹۱۲] ۷۴۳۰۹۵	۲۰	زر قضایا	[۹۱۵] ۱۶۵۷۹
۸	طایفہ داران متعلقہ داغشال	۷۷۴۰۲	۲۱	زر چوپان	[۹۱۶] ۸۷۲۷۶
۹	محال زعفران	[۹۱۳] ۱۷۷۸۵	۲۲	زر جرمانہ رعایا	۲۶۴۰۰
۱۰	باج مسلیاں	[۹۱۴] ۱۲۴۸۴	۲۳	کندہا از محال نوارہ	۱۳۱۱۰۰۰
۱۱	باج نجاران وگلکاراں	۶۴۹۸	۲۴	زعفران از پانپور	۶۳ آثار
۱۲	جرمانہ عدالت ہا	۴۲۶۶۲	۲۵	پشم گوسفند از زر چوپان	۳۶ خروار
۱۳	نذرانہ خواجہ ہائے نقشبندی	۱۶۱۴	۲۶	گوسفندان معمولی از چوپان	۳۴۸۲ شاخ

[۹۱۱] بہ زبان سابق تا عہد مہاراجہ پرتاپ سنگھ (م ۱۹۲۶ء) در کشمیر محکمہ بود معروف بہ "داغشال"۔ دراں جاہر شال کہ زیر نگرانی حکومت تیار می شد برے مہر حکومت می بود۔

[۹۱۲] بقول لارنس ۶،۰۰،۰۰۰ روپیہ (ویلی آف کشمیر صفحہ ۲۳۶)؛

[۹۱۳] لارنس صاحب "۳۴،۶۵۰ روپیہ" (ایضاً، ایضاً)؛

[۹۱۴] لارنس "۱۱،۹۶۵" روپیہ (ایضاً - ایضاً)؛

[۹۱۵] لارنس "۱۷،۲۵۰ روپیہ" (ایضاً - ایضاً)؛

[۹۱۶] لارنس "۴،۸۰۰" روپیہ (ایضاً)؛

نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی	نمبر شمار	نام محال	آمدنی نقدی
۲۷	رودنگ از ناگام	سہ خروار	۳۴	زیرۂ سیاہ	پنج خروار
۲۸	بادام از باغات	۸ خروار	۳۵	روغن زرد	۵ خروار
۲۹	آہن از کان ہا	۹۴۲	۳۶	آلوئی فرنگی	۱۰ خروار
۳۰	سرمہ از بونیار	۳۵ خروار	۳۷	تخم زرد آلو	۶۶ آثار
۳۱	پرہائی کلغی	۹۵ پر	۳۸	طرم از سگران	۹ عدد
۳۲	بزغالہ از اطراف ہا	۱۱۲ شاخ	۳۹	محال ابریشم و پرمٹ	جمع دفتر خانۂ جموں
۳۳	ریسمان از حصورہ	۱۲ عدد			

نقشۂ مردم شماری ملک کشمیر در سال سنہ ۱۹۳۰ ب سنہ ۱۲۹۰ھ سنہ ۱۸۷۳ء

نام قصبہ	ہنود			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
شہر سرینگر	۲۱۷۲۷	۲۲۵۶۵	۴۴۲۹۲	۴۸۳۵۶	۴۴۴۱۰	۹۲۷۶۶	۹۰	۸۸	۱۷۸	۷۰۰۸۳	۸۶۹۶۵	۹۱۷ه ۱۵۷۲۳۶	[illegible]
قصبۂ پانپور	۴۹	۵۲	۱۰۱	۱۰۵۲	۹۳۹	۱۹۹۱	۰	۰	۰	۱۱۰۱	۹۹۱	۹۱۸ه ۲۰۹۲	
قصبۂ بیجبارہ	۱۷۸	۱۱۸	۲۹۶	۱۰۲۰	۹۰۴	۱۹۲۴	۲۶	۱۶	۴۲	۱۲۲۴	۱۰۳۸	۹۱۹ه ۲۲۶۲	
قصبۂ اننت ناگ	۳۴۱	۲۹۲	۶۳۳	۲۵۰۴	۲۴۵۰	۴۹۵۴	۱۹	۱۲	۳۱	۲۸۶۴	۲۷۵۴	۹۲۰ه ۵۶۱۸	
قصبۂ شوپیان	۱۲۳	۹۷	۲۲۰	۲۱۱۸	۱۰۰۵	۳۱۲۳	-	۰	۰	۲۲۴۱	۱۱۰۲	۹۲۱ه ۳۳۴۳	
قصبۂ سوپور	۲۸۸	۲۳۴	۵۲۲	۱۷۵۸	۱۶۹۰	۳۴۴۸	۲	یک	۳	۲۰۲۸	۱۹۲۵	۹۲۲ه ۳۹۵۱	
قصبۂ بارہ مولہ	۲۴۰	۱۹۶	۴۳۶	۱۸۵۹	۱۸۵۷	۳۷۱۶	۱۷۹	۱۳۳	۲۹۲	۲۲۴۸	۲۱۹۶	۹۲۳ه ۴۴۴۴	

۹۱۷ه حالا (بموجب فہرست مردم شماری سال سنہ ۱۹۴۱ء) شمارۂ شہر سرینگر ۲۰۷۷۸۷ نفوس است بہ تفصیل ذیل:- مسلم (مرد) ۸۴۳۹۰ مسلم (زن) ۷۵۵۳۱ ؛ ہندو (مرد) ۲۳۸۷۰ ؛ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نام قصبہ	ہندو			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
وزارت شہر خاص ۹۲۴ھ	۸۵۲	۶۷۶	۱۵۲۸	۲۲۹۳۲	۲۰۶۵۷	۴۳۵۸۹	۶۵۳	۲۶۱	۹۱۴	۲۴۴۳۷	۲۲۵۹۴	۴۷۰۳۱	
وزارت اننت ناگ	۸۲۱۷	۱۵۷۲	۹۷۸۹	۲۲۴۸۸	۲۲۲۲۳	۴۴۷۱۱	۵۰	۹۰	۱۶۰	۳۰۷۵۵	۲۳۸۸۵	۵۴۶۴۰	

(مسلسل) ہندو (زن) ۱۹۱۳۰ ؛ سکھ (مرد) ۹۴۳ ؛ سکھ (زن) ۴۶۹ ؛ منبوذین (مرد)
۱۷ ؛ منبوذین (زن) ۹ ؛ نصرانیاں ہندی (مرد) ۵۰ ؛ نصرانیاں ہندی (زن) ۵۵ ؛
جین (مرد) ۸ ؛ جین (زن) ۱ ؛ بقیہ (مرد) ۱۳۳ ؛ بقیہ (زن) ۱۳۲ ؛

۹۱۸ھ حالا ۴۴۵۱ نفوس بہ تفصیل ذیل :-
مسلم (مرد) ۲۴۰۰ ؛ مسلم (زن) ۱۹۳۹ ؛ ہندو (مرد) ۷۱ ؛ ہندو (زن) ۴۱ ؛

۹۱۹ھ حالا ۴۵۳۲ نفوس چنانچہ مسلم (مرد) ۲۲۴۷ ؛ مسلم (زن) ۱۸۷۰ ؛ ہندو (مرد)
۲۳۰ ؛ ہندو (زن) ۱۷۸ ؛ سکھ (مرد) ۲ ؛ سکھ (زن) ۳ ؛ باقی ۲ ؛

۹۲۰ھ حالا ۱۱،۹۸۷ نفوس منجملہ ازاں مسلم (مرد) ۵۶۵۸ ؛ مسلم (زن) ۴۴۶۳ ؛
ہندو (مرد) ۱۰۲۵ ؛ ہندو (زن) ۷۹۳ ؛ سکھ (مرد) ۳۸ ؛ سکھ (زن) ۶ ؛
ہندوستانی عیسائی ۲ ؛ باقی ۲ ؛

۹۲۱ھ حالا ۴۳۵۹ نفوس :- مسلم (مرد) ۱۹۹۰ ؛ مسلم (زن) ۱۸۱۱ ؛ ہندو (مرد)
۳۴۱ ؛ ہندو (زن) ۱۹۷ ؛ سکھ (مرد) ۱۵ ؛ سکھ (زن) ۵ ؛

۹۲۲ھ حالا ۱۱،۹۷۶ نفوس :- مسلم (مرد) ۵۹۰۵ ؛ مسلم (زن) ۴۷۹۱ ؛ ہندو (مرد)
۶۲۸ ؛ ہندو (زن) ۴۳۹ ؛ سکھ (مرد) ۱۸۲ ؛ سکھ (زن) ۳۰ ؛ منبوذین ۱ ؛

۹۲۳ھ حالا ۱۲۶۵۱ نفوس :- مسلم (مرد) ۵۶۲۷ ؛ مسلم (زن) ۴۵۷۶ ؛ ہندو
(مرد) ۱۲۹۳ ؛ ہندو (زن) ۸۷۹ ؛ سکھ (مرد) ۱۷۸ ؛ سکھ (زن) ۹۲ ؛
باقی (مرد) ۳ ؛ باقی (زن) ۳ ؛

نام قصبه	هندو			مسلمان			سنگان جنسی			میزان کل			کیفیت
	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	مرد	عورت	میزان	
وزارت شوپیان	۱۶۹۶	۱۴۹۰	۳۱۸۶	۲۴۹۴۹	۲۳۹۶۲	۴۸۹۱۱	۲۵	۱۷	۴۲	۲۶۷۰۰	۲۵۲۶۹	۵۱۹۶۹	
وزارت پٹن	۶۸۳	۶۳۵	۱۳۱۸	۲۴۵۵۴	۲۳۶۲۵	۴۸۱۷۹	۶۲۴	۲۶۳	۸۸۷	۲۵۸۶۱	۲۴۵۲۳	۵۰۳۸۴	
وزارت کامراج	۸۸۳	۳۷۹	۱۲۶۲	۳۵۴۳۱	۳۲۸۷۱	۶۸۳۰۲	۷۱۶	۵۷۹	۱۲۹۵	۳۷۰۳۰	۳۳۸۲۹	۷۰۸۵۹	
وزارت مظفرآباد	۴۴۳۲	۴۱۰۷	۸۵۳۹	۳۰۳۵۷	۳۰۴۴۱	۶۱۷۹۸	۰	۰	۰	۳۵۷۸۹	۳۵۴۴۸	۷۰۳۳۷	
میزان	۱۰۶۴۴	۸۳۴۹	۲۱۶۲۲	۲۱۹۴۵۵	۱۵۴۵۷۹	۳۱۷۵۳۰	۲۰۹۸	۱۳۹۴	۲۱۹۸	۱۸۰۵۸۴	۹۴۶۴۸	۲۲۵۲۲۹	

سنہ ۹۲۴ این تقسیم ملکی حسب تقسیم ملکی مروجہ سنہ ۱۹۴۱ء وحالی (۱۹۵۲ء) نیست زیرا کہ بنا بر فہرست مردم شماری کشمیر سال سنہ ۱۹۴۱ء ماسوائے علاقہ مظفرآباد تمام کشمیر بدو وزارت ہائے (اضلاع) یعنی (۱) بارہ مولہ مشتمل بر تحصیلات ۱ اوڑی مچھی پورہ (ہندواڑہ) ۲ بارہ مولہ سری پرتاپ سنگھ پورہ (بڈگام) ۳ و (۲) اننت ناگ مشتمل بر تحصیلات تحصیل ۱ خاص مع شہر سرینگر تحصیل ۲ اونتی پورہ (پلوامہ) ۳ کلگام ۴ و اننت ناگ ۵ منقسم بود چنانچہ شمارۂ ہر دو وزارت مع وزارت مظفرآباد بنا بر اندراج فہرست مزبور چنین است:-

۱- وزارت بارہ مولہ - تعداد کل نفوس ۳۹۲۲۳۶ افراد بتفصیل ذیل:- تحصیل ہندواڑہ ۲۹۳۰۸۷ تحصیل بارہ مولہ ۱۸۱۲۵۵ تحصیل بڈگام ۱۶۴۸۶۴ - تناسب مسلم و غیر مسلم در این ہر سہ تحصیلات چنین است:-

۱- ہندواڑہ تحصیل:- مسلم ۲۸۴۹۴۲ ؛ ہندو ۵۴۹۷ ؛ سکھ ۳۴۷۳ ؛

۲- تحصیل بارہ مولہ:- مسلم ۱۶۲۹۰۳ ؛ ہندو ۵۰۵۱ ؛ سکھ ۲۶۳۰ ؛

۳- تحصیل بڈگام:- مسلم ۱۷۴۵۸۳ ؛ ہندو ۲۳۷۱ ؛ سکھ ۲۳۵۵ ؛

۲- وزارت اننت ناگ:- شمارہ مجموعی ۸۳۴۹۶۳ افراد - ازاں جملہ ۲۰۷۷۸۷ نفر در شہر سرینگر ۱۲۱۸۲۷ نفر در تحصیل خاص و ۱۵۰۲۰۹ نفر در تحصیل پلوامہ و ۲۲۳ ۱۵۹۵ نفر در تحصیل کولہ گام آباد اند و از انجملہ ۹۱.۶۴۹٪ مسلمانان ۸۴.۰۷٪ ہندوان و ۶۶.۰٪ سکھان است

۳- وزارت مظفرآباد - تعداد کل نفوس ۲۵۳۰۸۱ نفر - از انجملہ در تحصیل اوڑی (بقیہ برصفحہ آیندہ)

باغات کشمیر

درزمان باستان راجہ ہای دوران روایض دل کشا و ودایع روح افزا جا بجا آباد کردہ بودند کہ بطوالت زمان و حوادث بے پایان نام ونشان بنیان آں ہا از لوح جہان محو گشتہ۔ ایراد حقیقت آں باعث تطویل است و در عہد سلاطین اسلامیہ ہر کسے بہ ترتیب باغات وتعمیر عمارات پرداختہ بود۔ امّا تباعد ایام و انقلاب دوران بنیاد آں ہا از پا در انداختہ علامات آں بالکل معدوم گشت۔ ازاں جملہ سلطان[۹۲۶] زین العابدین در اطراف ایں سرزمین ہر جا کہ محل دل کشا ہمی پسندید۔ ہماں جا طرح عمارات و گلستان می انداخت خصوصاً درمیان زینہ گیر بمسافت چہار میل مربع باغے وسیع بعمارات رفیع یک طرفش دشت دشت گلستان یک سو خیابان خیابان نخلستان میان آن انہار رسا و آبشار دلکشا غمزدا گردانیدہ۔ اکثر اوقات بہ نظارہ وتماشای آں بسر می برد۔ حوالیی آں باغات امراء و اقربائے او دلربا شدہ بود۔ چنداں کہ میدان زینہ گیر یکدشت گلستان مسرت جاں ہمی افزود

(مسلسل) ۸۰۲۲۳ - در تحصیل کرناہ ۵۸۸۶۳ - در تحصیل منظفر آباد ۱۲۵۵۸۵ نفوس بودند - در ہر تحصیل تناسب مسلماناں ۲۴۵۶۵۸ افراد - ہندواں ۵۸۴۶ افراد و سکھاں ۱۲۹۲۲ افراد ہست

۹۲۵ بقول ڈاکٹر صوفی (کشمیر ج ۲ ص ۷۷۶) شمارہ مجموعی حکومت جموں وکشیر مطابق سال سنہ ۱۹۴۱ء ۴۰،۲۱،۶۱۶ افراد بود - ازاں جملہ ۱۷،۲۸،۷۰۵ در صوبۂ کشمیر و ۱۹،۸۱،۴۳۳ در صوبہ جموں و ۳۷۲ در لداخ و ۲،۵۳۷ در اسکردو و ۴،۶۷۱ در گلگت می مانند - دریں میاں شمارۂ مرداں ۲۱،۲۹،۸۴۲ و شمارۂ زناں ۱۸،۵۹،۷۴۴ افراد است ؁

۹۲۶ ڈاکٹر جی - ایم - ڈی صوفی مصنّف "کشمیر" جلد دوم صفحہ ۵۲۸ مطبوعہ پنجاب یونیورسٹی لاہور سنہ ۱۹۴۹ء) بحوالۂ لارنس می نویسد کہ سلطان زین العابدین ہر جا کہ می رفت بنیاد باغ و بوستاں می انداخت - ازاں جملہ مشہور ترین چہار اند یکے باغ زینہ گیر - دوم باغ زینہ ڈب در نوشہرہ سوم باغ زینہ پور - چہارم باغ زینہ کوٹ لیکن امروز نشان دادن از آنہا بس دشوار است ؁

دراں اثنا پانڈو چک کہ سرغنۂ چکان[۹۲۷] ترہ گام[۹۲۸] بود شبانہ باغات و عمارات را آتش در دادہ خاکستر گردانید۔

ایضاً قریب نوشہرہ[۹۲۹] بمقام نالہ بل باغے وسیع بہ ترتیب عجیب آراستہ میان آن عمارتے کہ دوازدہ طبقہ مرتفع بود و درہر طبقہ پنجاہ حجرہ و میان ہر حجرہ پانصد کس بہ اجلاس می نشستند دار الامارت خود افراشتہ بہ زینہ ڈب موسوم ساختہ بود مردماں آنرا رازدان می گفتند۔ و از سند لار جوئے شاہی آوردہ میان آں آبسال جاری گردانید کہ تا عہد سنگاں بنیاد آں بوستان عبرت ہمی افزود۔ ہمچناں در زینہ پور باغے دلکشا بعمارات عالیہ افراشتہ اعجوبہ روزگار نمود۔ مطابق آں بمقام زینہ کوٹ فراز کربوہ عمارات رفیع تا دور چغت یادگار او ماندہ بود۔ حسین[۹۳۰] شاہ چک مقارن زیارت حضرت خواجہ معین الدین[۹۳۱] نقشبندی در محلہ نوہٹہ باغے وسیع آباد

---

۹۲۷ موسیو لارنس بنا بر جرأت و بہادری قوم چک نوشتہ است کہ اصل ایناں از کشمیر نیست شاید کہ از قبیلۂ درد باشد (ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۳)

۹۲۸ دہ ترہ گام در اُتر مچھی پورہ (حالا تحصیل ہندوارہ) یکے از حسین ترین نواحی کشمیر است گویند بنایش از دست مدن چک جد شاں نہادہ شدہ است (ایضاً صفحہ مذبور)

۹۲۹ نوشہرہ بمعنی شہر نو بفارسی محلہ ایست از سرینگر سہ میل بطرف شمال از مرکز شہر داخل اندر حدود بلدیہ در عہد سلطان زین العابدین بنا بر بودن دار الخلافۂ شاہی شہرت تاریخی حاصل کردہ بود۔ ۹۳۰ متوفی ۹۷۷ھ مطابق ۱۵۶۹ء : ۹۳۱ خواجہ معین الدین پسر خواجہ خاوند محمود نقشبندی است۔ و او پسر خواجہ کلاں مشہور بہ خواجۂ بزرگ خواجہ ناصر الدین عبید اللہ احرار است۔ در سال ہشتم جلوس اکبری (۹۷۰ھ مطابق ۱۵۶۲ء) بنا بر شنیدن فر دولت پسر خود میرزا شرف الدین احراری از کاشغر وارد ہندگشت و در ۹۷۱ھ سال وقتیکہ بہ سفر حجاز میرفت بہ بندر کنبھایت رسیدہ بعالم بقا خرامید۔ (ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۲۳۳ و صفحہ ۲۳۴)

کردہ بود و نہر لچھمہ کول میان آں بہ فوارہ و آبشارے جاری نمود۔ و در عہد چغتائیہ حضرت خواجہ خاوند محمود نقشبندی[۹۳۲] متصرف آں گشتہ خانقاہ نقشبندیہ میان آں عمارت فرمود و یوسف شاہ چک از فتح کدل تا مشرب ڈل حسن یار بر ساحل دریای بہت تا کنارہ کتہ کُل باغے وسیع بانواع اشجار و اقسام ازہار آباد کردہ بود۔ سیزدہ درجہ داشت۔ تا عہد افاغنہ علامتش موجود بود۔ اکنوں زیر عمارات مردم شہر معدوم ایضاً یوسف شاہ چک در مرغزار گلمرگ عمارات[۹۳۳] عجیب کہ علامتش ہنوز موجود است احداث کردہ بود۔

پس شاہان مغلیہ در زمان حکومت خود در تمامی گل زمین کشمیر خصوصاً حوالی تالاب ڈل و بر سواحل دریای بہت و برلب چشمہ سارہا و جوئبارہا و دامنۂ کوہسارہا بساتین و کوشکہا احداث کردہ کشمیر را بخطاب جنت نظیر موصوف کردہ بودند۔ نظم

نہی چوں پائی بر تخت سلیماں	بہ بینی کاشمر یکسر گلستاں
سوادش را چو چشم زاغ بینی	ہزاراں باغ را یک باغ بینی
کنار ڈل بسے باغات شاہی	بفردوس بریں گشتہ مباہی
بہ بام خانہا در صحن و ایوان	شدہ گلزارہا ہر سو نمایان
درون خانۂ یک بیرہ زن نیست	کہ باغ پر گل و پُر یاسمن نیست

---

[۹۳۲] پسر دوم خواجۂ بزرگ خواجہ عبید اللہ احرار و پدر بزرگوار خواجہ معین الدین نقشبندی مذکور الذکر است در طریقت و درویشی پایۂ عالی داشت بہ سعادت حج فائز شد و بہ عراق و فارس شتافت۔ مدتے نزد مولانا عماد الدین محمود طبیب علم طب یاد گرفت۔ بنا بر استعداد ذاتی باقصی مراتب کمال برسید و بہ سمرقند مراجعت کرد چوں بہ ہند آمد جنت آشیانی و اکبر تعظیم بسیار بجا آورد۔ باز بنا بر وجہے بہ کابل شتافتہ فوت کرد (ایضاً صفحۂ مذکور) [۹۳۳] بقول لارنس یوسف شاہ چک (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شعرائے آں زمان مثل قدسی و کلیم و سلیم و ظفرخان و خصالی و میر الہٰی و بہشتی در تعریف و توصیف باغات و عمارات و اشجار و اثمار و ازہار کشمیر مثنویہا تصنیف کردہ داد سخن وری دادہ اند ازاں جملہ کیفیت بعضے روایض نامی مطلوب است

جھروکۂ شاہی* - اکبر شاہ در سنہ ۹۹۶ھ زیر دامن کوہ ماران شرق رویہ محل خوش نما باب وہوا و فضای دل کشا پسندیدہ دراں جا بہ اہتمام خواجہ حسین ۹۳۴ کابلی طرح عمارات دولت خانۂ شاہی انداختہ عمارات رفیع و کوشکہای منیع از سنگ بلور و مرمر و سنگ اسود افراختہ و ستون ہای رواق بجواہر و نگین مرصع ساختہ سقف ہای مقرنس و منظرہای منقش بکمال خوبی و متانت آراستہ معمور ساخت و پیش روی آں در نشیبی باغ تا ساحل ڈل بانواع اشجار و اقسام ازہار و صفہ ہای سنگ مرمر و حیاض و آبشار آراستہ حوالی آں از سہ طرف قطار اشجار سفیدار پیراستہ بود - تاریخ

شاہ گلگشت باغ بنمودہ ”باغ“ ۹۳۵ تاریخ باغ فرمودہ

مسلسل) اولین حکمرانِ کشمیر است کہ محاسن گلمرگ دریافت نمود (دیلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۳)

۹۳۴ نام صحیح اش ”خواجگی محمد حسین“ است - برادر کہین قاسم خاں میر بحر است - سال پنجم جلوس (۹۶۷ھ — ۱۵۵۹ام) عرش آشیانی ہمراہ منعم بیگ خانخاناں از کابل آمدہ شرف ملازمت دریافت - در سفر کشمیر در رکاب پادشاہی بود - در سال پنجم جہانگیری چوں حکومت صوبہ کشمیر بہ ہاشم خاں برادر زادہ او مقرر شد - پادشاہ او را تا رسیدن ہاشم خاں بہ بند و بست صوبۂ مزبور روانہ فرمود - در اواخر سال ششم جلوس جہانگیری مطابق سنہ ۱۰۲۰ھ رخت زندگانی بربست - پادشاہ در جہانگیر نامہ می نویسد کہ ”کوسہ“ بود (مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۶۷۱ و صفحہ ۶۷۲)

۹۳۵ ۱۰۰۳ھ مطابق ۱۵۹۴ام ٭ * جھروکۂ شاہی و در نشیبی باغ بحکم امیر جواں شیر صوبیدار کشمیر در سنہ ۱۷۷۰ء منہدم کردہ شد (کشمیر ج دوم - ص ۳۱۴)

ونیز حوالی کوہ ماران خانہ ہای شاہزادگان ونشست گاہ امیران و وزیران و افسران عساکر و سوداگران بہ ترتیب اسواق دلنشین و تعمیر دکاکین سنگین و کوٹھی ہای[۹۳۶] نگارین تجویز دادہ بہ تصادم عمارات و تراکم اسواق شہرے باسم ناگر نگر مشہور ساخت۔ پیرامون آن قلعۂ شہر پناہ کہ تاحال[۹۳۷] موجود است آباد نمود و در ۱۱۸۷ھ امیر خان جوان شیر نشیمن شاہی را منہدم ساختہ متاع گران مایہ برداشتہ سنگ ہای آن در امیر آباد[۹۳۸] و سونہ لنک کہ درمیان ڈل واقع است رسانیدہ در تعمیرات خود صرف نمود و امارت عمارات شاہی تاعہد سنگان موجود بود در ۱۲۲۷ عطا محمد خان بر فرق کوہ ماران بنای قلعہ نمودہ ساکنان درون قلعہ کہ اکثر خوانین و منصب دار بودند بہ ستیز ظالمان از آن جا مفرور گشتہ عمارات شہر ویران شد۔ بیت

گشت یکرنگ کشور و وادی بوم در شہر کرد آبادی

دارالمحل۔ داراشکوہ زیر دامن جنوبی کوہ ماران عمارات سنگین و نشیمن ہای دلنشین وطاق و رواق و ایوان ہای رنگین افراختہ۔ درتہ خانۂ آن حجرہ ہای فراوان کہ علامات آن ہنوز موجود است اعجوبۂ روزگار ساختہ بود و در صحن آن روضۂ دل کشا بہ اشجار و ازہار روح افزا احداث کردہ از حوض کلان بہ سبیل دولاب انہار و آبشار جاری نمودہ و سمت غربی آن مسجدے سنگین برای استاد خود ملا شاہ و سمت شرقی آن حمام عام مشید کردہ بود۔ تاریخ حمام و مسجد داراشکوہ۔ قطعہ

حمام تو و مسجدت ای دیدہ باز گرم است یکے یکے جماعت پرداز

تاریخ بنای ہر دو را گوید شاہ یک جای وضوی آمد و یک جای نماز[۹۳۹]

۹۳۶ھ لفظے است ہندی بمعنے کوشکہا ؛ ۹۳۷ھ ۱۳۰۱ھ مطابق سنہ ۱۸۸۴ع ؛

۹۳۸ھ غالباً مراد از موجودہ عمارات شیر گڈھی واقع امیرا کدل سرینگر است ؛

۹۳۹ھ ۱۰۵۹ھ مطابق ۱۶۴۹ع ؛

باغ فرح بخش معروف بہ شالمار در عہد راجہ پرورسین سوگرام سوامی نام عابدے مرتاض درمضافات ہاردن منزوی شدہ بود و پرورسین اکثر اوقات بہ ملاقات او آمد و رفت می داشت۔ ضرورتاً برای تمکن خود و آمد و رفت مردم در آں جا قصرے متین بہ تصاویر دیوی و دیوتا و منتظمان عالم بالا و تمثال راجہ ہای پیشین مانند نگارخانۂ چین آراستہ نام آں شالمار کردہ بود (شال بزبان شاستر خانہ چنانچہ دہرم شال۔ مار لقب کام دیو و بہ معنی دیگر زیبا) معنی شالمار یا خانۂ کام دیو بہ حسب تصاویر یا خانۂ زیبا از روی تزئین۔ بہ مرور دوراں قصر مذکور ویران دہے آبادان گشت۔ بعد ازاں آبادی دہ را مردمان "شالمار"[۹۴۱] می گفتند و در سال سنہ ۱۰۲۹ جہانگیر شاہ آں موضع را خوش کردہ باغے طرح نمود۔ سلیم۔

شنیدم شاہ روشن دل جہانگیر	ز عشرت شد چو رونق بخش کشمیر
چو شد دامان دریا جلوہ گاہش	بسوی شالمار افتاد راہش
فضای دید چو روئے عروسان	سبزہ زار عمارات و گلستان

---

۹۴۰ خدائے محبت ؛

۹۴۱ جی۔ ایم۔ ڈی صوفی (در "کشیر"، جلد دوم صفحہ ۵۲۹) بحوالہ اسٹائن چنیں نوشتہ است :-

"حقیقت الامر چنیں نیست۔ مورخین قدیم مانند جونراج و شری ور از ذکر شالامار کلیتہً سکوت نمودہ اند۔ اگر ایں مقام محل اہمیت بودے ایشاں مانند "ڈل" در ذکرش ہم پرداختے۔ . . . . . . البتہ ابوالفضل در ضمن آبشار حقیرہ نامش بردہ است۔"

و بعد چندے ڈاکٹر صوفی می گوید :-

"تحقیق صاحب نگارستان کشمیر (تاریخ کشمیر بزبان اردو) صفحہ ۸۰ و صاحب لغت فراسو یا فرانسو این است کہ شالامار لفظ ترکی است بمعنے مقام آسائش و آرام۔"

بطبعش روح روح افزا اثر کرد گراں خوابی دماغش را خبر کرد
بگفت ایں دشت رنگین روی حور است زماسر منزلے ایں جا ضرور است
دراں ایّام شاہ ہفت اقلیم کہ برسر دارد از خورشید دیہیم
سروسرگردۂ شاہزادگان بود دراں شاہزادگی شاہ جہاں بود
پئے اتمام ایں منزل فدا فراخت برائے خویش کارے پیش انداخت
ازیں چندیں صفا درکار اوشد کہ شاہ ایں چنیں معمار اوشد
زنہروآبشار و حوض و فوّار زدیوار و عمارت نخل و گلزار
بہشتے درجہاں شد آفریدہ چنیں باغے فلک ہرگز ندیدہ
کنون آمد زفیضِ خاک و آبش فرح بخش از شہ عالم خطابش

تاریخ

چو شد آراستہ باغِ فرح بخش بحکم حضرتِ ظلِّ الٰہی
شہنشاہ شہاں شاہِ جہانگیر کہ مشہور است ازمہ تا بماہی
پئے تاریخ ایں گلزار ریّان خرد فرمود فرحت گاہِ شاہی ۹۴۲

عظیم خان در ایّامِ حکومتِ خود مرمتِ سقف و بام وجدارِ آں ہمسری کردہ بود لیکن راجہ رنبیر سنگھ ۹۴۳ در صفائیِ آں مبلغے صرف نمود۔ امّا وزیر پنون ناودانہای نحاس ازمیان آں کشیدہ بردہ بجای آں ناودانہای سفالین چسپانبد و نگین ہای عقیق وغیرہ زیادہ از یک خروار جمع نمود۔

باغ فیض بخش۔ درجہ دوم شالمار درسال ۱۰۴۰ھ ظفر خان بفرمان

---

۹۴۲ ۱۰۳۰ھ مطابق ۱۶۲۰ع ؎

۹۴۳ حاکم اعلیٰ کشمیر در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی ؎

شاہ جہاں باغ فرح بخش را ۹۴۴ بہ ترتیب درجہ بالا تزئین دوبالا بخشیدہ حدیقۂ زیبا و روضۂ دل کشا احداث نمود۔ درمیان آں حوضے سنگین کہ مرتب از یک صد و سی و دو فوارہ است بہ کمال متانت آراستہ و درضمن آں عالی منظرے مرکب از سنگ موسی باساتین سنگین و رواق دلنشین مصقل و مصفا پیراستہ اعجوبۂ روزگار کنانید وسعت ہر دو درجہ ۵۹۰ گز طویل، ۳۰۷ گز عریض ۹۴۵۔ رفعت دیوارش ۳ درعہ تاریخ طبع زاد خصالی ؎

چو باغ فیض بخش از حکم شاہی	اُبر باغ ارم گشتہ مباہی
فرح بخش از کمال افتخارش	چو گل بر فرق خود دادہ قرارش
ازیں رو کاشمر فخر جہانست	کہ در روئے گلشن شاہ جہانست
پئے تاریخ سالش صبح گاہے	خرد گفتا مسرت گاہ شاہی ۹۴۶

و در ذیل آں آب جوئ رسا بہ وسعت دہ دوازدہ درعہ تا دہان ڈل کہ از سنگ بست مرتب ساختہ و برکنار ڈل عمارتے رفیع انداختہ روضۂ دل کشا آراستہ شدہ بود۔

باغ عیش آباد۔ برکنار سودرہ کھون سمت شرقی درعرض راہ حضرت بل متصل پل جہانگیر شاہ آباد کردہ بود و از جوئ ذگرہ کہ از سندلار می آید۔ میان آں فوارہ و آبشار جاری نمود۔ تاریخ

عیش آباد روضۂ شاہی	از جہانگیر شہ چو یافت نظام
بہر تاریخ آں سروش بگفت	عیش آباد گلشن آرام ۹۴۷

۹۴۴ ظفر خاں احسن در ترتیب و وسعت اش نام شالامار دریں شعر ذکر کردہ است :۔

برآوردہ پُر از شوق نگارش۔ کہ تا بوسد کنار شالامارش ؞

۹۴۵ بقول ڈاکٹر صوفی "۲۶۷ گز عریض" ؞ ۹۴۶ ۱۰۴۳ھ مطابق ۱۶۳۳ء ؞ ۹۴۷ ۱۰۳۲ھ ۱۶۲۲ء

اکنوں ہمگی چند درخت چنار دراں جا موجود است۔ فقط

باغ بحر آرا۔ برکنار سود رہ کھون سمت مغرب مقابل عیش آباد قریب باغبان پورہ بہ تجویز نورجہاں بیگم باغے وسیع بہ ترتیب عجیب آراستہ شدہ بُود۔ و از جوی شاہی من مقام الہی باغ نہرے فراز پل قالبی، کہ تاحال موجود است جاری کردہ در باغ بحر آرا می رسید۔ گویند جہانگیر شاہ در سفینۂ کوچک برصندلی نشستہ کنیزکان کشتی مذکور را تا باغ الہی شبانہ در تابش ماہتاب کشان کشان می بُردند۔ و فراز بلندی آں کوشکے رفیع ہفت طبقہ برائے نظارہ و تماشائی دل و کسب پرتو ماہ معمور بُود۔ بنابراں آں کوشک را بحر آرا نام کردہ بُودند۔ تاریخ:۔

چوں بہ کشمیر باغ بحر آرا	گلشنے تازہ گشت شہر آرا
ہفت منزل نشیمن شاہی	بر جبینش شدہ است دہر آرا
بہر تاریخ ایں نشیمن خاص	ہاتفی گفت کاخ بحر آرا ۱۰۲۸

اکنوں عمارات آں معدوم۔

نور باغ۔ متصل عیدگاہ سمت مغرب نورجہان آباد کردہ بُود و از جوی شاہی براہ زونیمر فراز پل سنگین و سدِ متین در باغ مذکور نہرے جاری نمود۔

باغ صفا۔ در موضع صفاپور برکنار شمالی تالاب مان سبز بہ سعی نورجہان باغی دل کشا بہ تعمیرات عمارات رفیع آباد شدہ بُود ہنوز علامتش موجود۔

بیگم آباد مشہور بہ صاحب آباد در پرگنہ کوٹھار فراز سرچشمۂ اچھابل روضۂ دل کشا بعمارات متین و حمام سنگین باشارۂ نورجہان مرتب شدہ بُود۔ الحال عمارات آں منہدم شدہ راجہ رنبیر سنگھ اندک مرمت آں فرمود فقط۔

سنہ ۱۰۲۸ھ ۱۰۳۴ھ ۱۶۲۴ء ؎

دولت آباد - قرین حضرت بل سمت جنوب برلب تالاب گلستان عجیب به تجویز جہانگیر شاہ احداث شدہ بود - فی الحال مزروع -

الٰہی باغ - قرین موضع بچھ پورہ علاقۂ آروی از تعمیرات شاہ جہان مشہور است چہار طبقہ داشت نہر شاہی میان آن جاری بود و از راہ نالۂ بوبۂ کدل بسواری سفینہ تا الٰہی باغ می رفتند - تاریخ

فلک آشفتہ بود از بہر سالش ملک گفتا بگو "باغِ الٰہی" ۹۴۹ھ

از عہد پاستان چناری در آں جا موجود بود - شانزدہ درعہ ضخامت داشت

باغ چنار - در موضع شادی پورہ برکنار شرقی دریای بہت بہ تجویز شاہجہان آباد شدہ - قریب پانصد چنار دراں مغروس بود -

باغ پانپور - برکنار دریای بہت شرق رویہ از تعمیرات شاہ جہان یادگار بود -

باغ ونتی پور - بر ساحل شرقی دریا گلستان ریان شاہ جہان احداث کردہ بود -

باغ بیج بارہ - برلب دریای بہت شرق رو بہ عمارات رفیع دارا شکوہ بہ فرمان شاہ جہان آراستہ بود - ۹۵۰ھ

آصف آباد - واقع در پرگنۂ ٹن بر چشمۂ بچھ پون آصف خان بہ تجویز شاہ جہان آباد کردہ بود -

---

۹۴۹ھ ۱۰۵۰ھ مطابق ۱۶۴۰ء :

۹۵۰ھ بقول ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی :-

"حالا مشتمل بر چند چنار ہائے ذی شان فقط"

(کشمیر جلد دوم صفحہ ۵۳۵)

شاہ آباد[951] - بیرون سرچشمۂ ویری ناگ حیدر ملک[952] بفرمان شاہ جہان حدیقۂ دلکشا بہ تعمیر عمارات و ترتیب فوارہ و آبشار اعجوبۂ روزگار کردہ بود۔ گویند چہار طبقہ داشت۔ تاریخ -

حیدر بہ حکم شاہ جہاں بادشاہ دہر	شکر خدا کہ ساخت چکیں[953] آبشار و جوی
این جوی دادہ است ز جوی بہشت یاد	زین آبشار یافتہ کشمیر آب روی
تاریخ جوی آب بگفتا سروش غیب	"از چشمۂ بہشت بروں آمدہ است جوی"[954]

و در صلۂ این تاریخ میرزا کلیم را دہن از دُر و جواہر پر کردند۔ بہ مرور دہور روضۂ مذکور بالکل مندرس شدہ بود۔ راجہ رنبیر سنگھ مرمت آن نمودہ۔ لیکن ہیئات نخستین تبدیل یافت۔

باغ نسیم[3] متصل محلہ حضرت بل سمت شمالی بر کنارہ تالاب ڈل شاہجہان احداث کردہ بود۔ گویند در ساعت تحویل آفتاب بحمل یک دفعہ یک ہزار و دو صد بوٹہ چنار غرس کردہ بدل آب شیر می دادند۔ ازاں جملہ یکے ضایع نگشت و بسبزۂ مخملی

951ھ شاہ آباد بہ نام ویری ناگ نیز شہرت دارد۔ بقول ڈاکٹر صوفی نام قدیم این مقام بنا بر نسبت چشمۂ ویری ناگ (یکے از بزرگ ترین منبع ہائے دریائے کشمیر جہلم) ویر بود۔ لیکن از عہد شاہ جہاں نامش از ویر تبدیل شدہ شاہ آباد گشت۔ شمارہ آبادی ویری ناگ بنا بر مردم شماری سال ۱۹۴۱ء ۲،۲۱۹ نفوس بود۔ شاہ آباد یا ویری ناگ از بزرگ ترین مقامیست بہ حد کشمیر جنوبی رفعت اش ۶،۰۰۰،۵ فیٹ انگلیسی (ایضاً صفحۂ مزبور)۔

952ھ حیدر ملک چاڈورہ کہ ذکرش در سابق گذشت۔

953ھ پنڈت آر سی۔ کاک و ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی بجائے "چکیں" کہ در اصل بیاض است ظاہر سہو کاتب است "چنیں" نوشتہ اند۔ ہمیں بہتر است۔

954ھ ۱۰۳۶ھ (۲۷ — ۱۶۲۶ء)

درسطح آں ایجاد کردہ از جوی ذکرہ نہرے دراں جاری نمودہ تعمیرات سنگین و حصار متین و ترکیب فوارہ و آبشار در عہد افاغنہ برہم خوردہ - اکثر چنارہا ہنوز موجود است - تاریخ :-

درجہاں چوں بہ حکم شاہ جہاں دوحۂ تازہ از نسیم آمد
گرد گل گشت آں چو شاہ جہاں بلبل از شاخ گل کلیم آمد
گفت تاریخ دوحۂ شاہی "از بہشت عدن نسیم آمد" ۹۵۵

باغ نشاط - از شمال بسمت جنوب زیر دامنۂ کوہ شرقی برلب تالاب ڈل آصف جاہ خان ۹۵۶ بہ ترتیب عمارات و فوارہ و آبشار اعجوبۂ روزگار آباد کردہ بود تاریخ :-

---

۹۵۵ ۱۰۴۵ھ (۱۶۳۵ء) - حالا کیفیت باغ نسیم این است کہ نہرے در غایت خوردی از شمال تا جنوب در وسط باغ جاری است - چنارہا کہ علامت بنیاد این گلستاں اند تاحال در صفوف متناسبہ مغروس اند لاکن ہیچ نشانے از عمارات قدیمہ مطابق بیان حسن ندارد۔

۹۵۶ میرزا ابوالحسن نام پسر اعتماد الدولہ و برادر کلاں نورجہاں بیگم است - پس ازاں کہ بیگم بشرف ازدواج جنت مکانی (جہانگیر) اختصاص گرفت میرزا بخطاب اعتقاد خانی و خانساماں امتیاز یافت در سنہ (۱۰۳۷ھ) ہزار و سی و ہفت ہجری سال بیست و دوم جنت مکانی ہنگام معاودت از کشمیر چوں از منزل راجور کوچ نمود - در اثناء راہ پیالۂ معتاد خواست ہمیں کہ بلب نہاد گوارا نیفتاد - روز دوم بیست و ہشتم صفر سفر آخرت گزید - آصف خاں برائے اندفاع شورش داور بخش پسر خسرو را بر تخت نشانید - ایں چیز سبب کدورت خواہرش گردید - آصف خاں یا آصف جاہ خان از ہر علم بہرہ داشت - بسیار معاملہ فہم بود قضایا و امور متنازعہ را خود فیصل میکرد در سنہ ۱۰۵۱ھ (۱۶۴۱ء) از عارضۂ طویلہ درگذشت - زہے افسوس آصف خاں تاریخ است ۱۰۵۱ھ (ملخص از ماثر الامراء جلد اول از صفحہ ۱۵۱ تا ۱۶۰)۔

چون باغ نشاط شد شگفته	از یاسمن و ظبیان و گل ها
خورشید جهان آصف دهر	گسترد بساط و خورد ملها
در گوش نسیم گفت سالش	"گل زار نشاط و عیش دلها" ۹۵۷

در سال ۱۰۴۴ھ به نظر شاہ جهان رسیده از گرده شالمار به نظاره و تماشا دلکشا دید و پسندید به خیال این که نام خود بران گذارد و سه بار تکرار کرد که باغی خوب و نهایت مرغوب است آصف جاه خان هیچ جواب نگفت۔ شاه جهان رنجیده نهر آبی که از جوی شالمار دران جاری بود مسدود نمود۔

روزی آصف جاه در حزن و اضطراب به خواب رفت۔ باغبان برای رفع حزن و ملال ولی نعمت خود از جوی شالمار آب کشیده در باغ نشاط جاری ساخت آصف جاه به صدای فواره و آبشار از خواب بیدار گشت کیفیت اجرای آب استفسار نمود۔ باغبان گفت برای تفریح خاطر حضور از جوی شاهی آب کشیده جاری کردم تا که فرحت خاطر ایشان حاصل نمودم۔ اکنون بر قضا رضا دارم۔ آصف جاه او را بزر کشید تا که اخبار به پادشاه رسید۔ باغبان را طلبانیده مورد عتاب گردانید۔ وی عرض کرد که خاطر ولی نعمت خود محزون دیدم و برای رفع بے تابی او از جان خود دست شسته از جوی شاهی آب آوردم۔ اکنون به سزای کردار خود را مستوجب عقاب می دانم۔ پادشاه او را به پاداش خطا خلعت فاخره عطا نمود و آصف جاه خان را برای اجرای نهر آب فرمان عالی شان مرحمت فرمود۔

نقل فرمان شاهی

"تا رشحات سحاب فیض ایزدی گلشن ابد ودمان

عدالت اساس را آب لطف پرورده از جویبار فضل و

۹۵۷ھ ۱۰۴۴ھ (۱۶۳۴ء) ؎

احسان حدایق آمال اُمراء عالی مقدار کہ اساتین متین قصر
جلالت اند سر سبز و سیراب۔ و تا قطرات مطرات فیضیل
خداوندی محیط بسیط این خاندان معدلت اقتباس تموج
در آوردہ از جداول انہار آن بساتین امالی خوانین تمکین
آئین کہ قوایم سریر خلافت اند خورم و شاداب اصول اراحنہ
اشجار شان از چشمہ سار کوہ باشکوہ این دولت تا بدار نم
یافتہ و فروع سامحہ انوار شان از شبنم کرم این سلطنت
گردون مدار نشو و نما گرفتہ ہمت والا نہمت سپہر سیماد
نیت قدسی طویت بحر آسا بہ نزہت عرصہ جہان فضای
ساحت ممالک محروسہ ہندوستان و غیر آن صانہا
اللہ تعالی عن الطوارق والحدثان بیما بہ تزاید
نضرت وصفا و تضاعف رونق و بہای بساتین نشاط
افزاء متنزہات دل کشای خطۂ کشمیر کہ توجہ و تربیت و
انعطاف خاطر بیضاء رتبت در غور و سزا است مصروف
و معطوف است۔

لہذا چون در سال مبارکہ ہفتم[958] از جلوس سعادت مانوس
بلدہ دلپذیر کشمیر بفر قدوم ہمایون میمنت پذیرفت و
باغ نشاط کہ اعتضاد خلافت و فرمان روای اعتماد
سلطنت و کشور کشائی قص نمائم شجاعت و بخت باری
آب گوہر جلالت و کامگاری۔ عقدہ کشای معاقد ملک و

۹۵۸ھ = ۱۰۳۴ھ (۱۶۲۴ء)؛

دولت سپاه آرای مواکب فتح و نصرت افتخار پردلان جان سپار۔ خلاصہ مخلصان وفادار گوہر درج دولت و اقبال۔ طراز آستین ابہت و اجلال مقدمۃ الجیش معارک جہان کشائی و جہان بانی۔ تقدمۃ الجیش محافل کام بخشی و کامرانی۔ مخزن اسرار خلیفۂ الٰہی۔ مجموعۂ اطوار ہواداری و خیرخواہی مونس وحدت سرای حضور محرم خاص الخاص سراسر سرور صاحب فطرت عالی عنوان مثال بے مثالی۔ انجمن آرای محفل پادشاہی باریک بین دقایق آگاہی ہمدم دل کشای حریم خاص جلیس خلوت سرای وفا و اخلاص دقیقہ یاب سرا پر سلطانی موشناس عالم مزاج دانی صحت نسخۂ دانشوری و دانائی۔ فہرست مجموعۂ بینش و بینائی شناسای رموز سلطنت و ابہت نگاہبان قواعد نصفت و عدالت۔ قدوۂ خوانین سمو المکان عمدۂ امرای رفیع الشان مشید ارکان دولت عظمیٰ ممہد ضوابط خلافت کبریٰ اعم عالی مقدا۔ اتالیق سعادت شعار مبارز الملت والدین آصف جاہ خان کوہ تمکین در دامن کوہ شرقی آن بلدہ طیبہ احداث نمودہ منظور نظر والا و مطرح شعاع قبۂ چتر گردون فرسا گشت و حقیقت آب جوی کہ بہ جہت سیرابی باغ مذکور از نہرے کہ بپایان موضع داچی گام من اعمال پرگنہ پھاک می گذرد و در فرح بخش کہ واقع است درآں موضع معروف بہ شالمار

ما بدولت و اقبال در ایام فرخندہ فرجام شاہزادگی احداث فرمودہ بودیم۔ درین ولا بہ مبارکی و فیروزی بوران سرزمین فرح بخش نزول اجلال فرمودیم۔ مجدداً توجہ جہاں آرا بہ ازدیاد کمیت و کیفیت عمارات آں باغ دل کشا مبذول فرمودیم کہ تازگی تمام و آراستگی مالا کلام یافت۔

الحق باغے مرتب گشتہ کہ اعتدال ہوایش بہ غایت فرح افزا و صفا و لطافتش نہایت دل کشا و حوض کوثر میانش از عین صفا عکس پذیر فتہ آب آئینہ کردارش از صور عیون و اشجار صحفۂ تصویر گشتہ۔ کسان آں موتمن الدولہ کہ قلیلے ازاں نہر فیض بہر جدا نمودہ بہ باغ نشاط جاری ساختہ اند سعی موفور و کد نا محصور دراں باب بہ ظہور رسانیدہ۔ ایں معنی موجب سرسبزی اشجار میوہ دار آں باغ شدہ بعرض مقدس رسید۔

بناءً علیہ بطریق التمغا و عنوان دوام بقا آب جوئی مذکور بہ باغ مزبور بشرطیکہ زمین مواضعیکہ از آب ایں نہر ہمیشہ مزروع می شد و از بردن ایں آب فتورے و قصورے در عمارات و زراعات آں دہ رہ نیابد متعلق و مخصوص داشتہ حکم فرمودیم بطریقے کہ جریان دارد ہمہ وقت مستمر و برقرار بود۔ در ہیچ آنے از آدان و زمانے از ازمان فردے از افراد انسان مانع و متعرض و شریک آں نگردد۔ و دست تصرف و تعرض ازاں کشیدہ کوتاہ دارد۔

د فرزندان کامگار و ندیمانِ عالی مقدار و دیوانیانِ
کفایت شعار و اُمرای رفیع الشان و ذوالاقتدار و سایر
متصدیان مہام دیوانی و مباشران اشغال سلطانی۔
باالتخصیص حکّام کرام حال و استقبال صوبۂ دلپذیر کشمیر
حسب التحریر بر مقرر دانستہ عطیہ مذکورہ را معلاّ و مؤید
شناسند تا انقراض زمان و انقطاع جہاں چنانچہ
مقتضای التمغای ایں دودمان است از شائبہ تغیر و
تبدیل مصؤن شناختہ ہر سال حکم فرمان مجدّد نہ
طلبند فقط"۔

و در عہد افاغنہ عظیم خان مرمت ایں روضۂ ربّان اندک کردہ بُود لیکن راجہ رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۳ ہجری تجدید تعمیر و ترمیم آں مناسب حال فرمود۔

باغ جہان آرا۔ شاہ زادہ داراشکوہ درمیان تالاب ڈل از حضرت بل سمت جنوب متصل بٹ مزار جزیرہ خوشنما ظاہر کردہ حدیقۂ دل کشا مسمّی بہ جہان آرا احداث نمود و بہ تباعد ایّام منہدم گشتہ در عہد دُرّان لعل شاہ نام فقیرے دراں جا متمکن شدہ بُود الحال تکیہ لعل شاہ می گویند۔

باغ شاہ آباد متصل جہان آرا بر ساحل ڈل المعروف مَنہ فَل قریب حضرت بل سمت جنوب روضۂ وسیعے داراشکوہ احداث کردہ بُود سلیم

عروس گل چو از داماد گوید　　جہاں آرا و شاہ آباد گوید
فتادہ ایں دو گلشن مست و شاداب　　یکے بر آب دیگر بر لب آب

باغ پری محل مشہور کُٹ لنہ مقارن موضع تھید بر کمر کوہ داراشکوہ بفرمایش

۹۵۹ مطابق ۱۸۷۶ء ۔ ۹۶۰ بقول پنڈت آر۔ سی۔ کاک باغ پری محل (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مرشد خود ملّا شاہ حدیقۂ دل کشا بہ مدارج متعددہ احداث کردہ بود۔ متصل آں چشمہ الیست آب آن بہ سبیل نہر طراوت بخش اشجار و ازہار آن گل زاری شد۔ الحال نوقف ابنیۂ و ممکن نار وافعی است مدارج تعمیر آن ہنوز حیرت افزا۔

باغ چار چنار۔ بر کنار تالاب ڈل۔ زیر دامن کوہ سلیمان شاہزادہ مراد بخش ابداع کردہ بود ۹۶۱۔ چار چنار ہنوز موجود است۔ ہمیشہ نشست گاہ حکام و سلاطین۔

باغ ملّا شاہ۔ قرین موضع درند پرگنہ پھاک دارا شکوہ بہ خواہش استاد خود ملّا شاہ بر جبہۂ کوہ آباد نمودہ۔ جوی شاہی میان آن می گذرد۔ عمارت سنگین و حمام متین ہنوز موجود۔

اورنگ آباد۔ فراز چشمۂ کوکھ بون حدیقۂ دل کشا بفرمان عالم گیر آباد شدہ بود آ با تمام نرسید۔

ظفر آباد۔ در ۱۰۴۳ سنہ بمقام بربہ وار محلہ زونی مر بر ساحل آنچار ظفر خان ۹۶۲

اصل مشتمل ہشش طبقات است ہر یک ازاں در طول و عرض از دیگرے اختلاف دارد۔ طول و عرض مجموعی ایں باغ چنیں است :-

۴۰۰ × ۱۷۹ تا ۲۰۵ فیٹ انگلیسی (اینشنٹ مانومنٹس آف کشمیر صفحہ ۹۷، ۹۸)

۹۶۱ شہزادہ مراد ایں باغ را در ۱۶۴۱ء وقتیکہ صوبیدار کشمیر بود ابداع نمود۔ حالا سوائے چار چنار از باغ ہیچ نشانے نیست۔ ۹۶۲ ظفر خان خواجہ احسن اللہ پسر خواجہ ابوالحسن تربتی است از سال نوزدہم جلوس جنت مکانی او بہ ترقی نہاد۔ در سال ششم سنہ جلوس فردوس آشیانی (شاہ جہاں) چوں صوبہ داری کشمیر از تغیر اعتقاد خان شاہ پور بہ پدرش مفوض گشت او خلعت و اسپ یافتہ بہ نیابت پدرش صوبہ مرخص گردید۔ و سال ششم (کہ پدرش بدار البقا شتافت) بادشاہ صوبہ داری کشمیر اصالتاً باو مقرر کردہ از اصل و اضافہ بہ منصب سہ ہزاری دو ہزار سوار و عطائے علم و نقارہ بر نواخت۔ سال ہفتم کہ بادشاہ عزیمت کشمیر نمود او تا بکشمیر آمدہ دولت بار اندوخت و سال دہم بر طبق حکم محکم بر تبت حملہ برد و بہ حسن تدبیر مفتوح ساخت۔ سال دوازدہم از صوبۂ کشمیر معزول شدہ باتفاق خان (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

احسن کہ در عہد شاہجہان والی صوبہ شدہ بود آباد نمود۔ میر الٰہی:۔

ظفر خان کرد از طبع ملوّن
بعرض چاردہ مہ چار گلشن

باغ گلشن۔ در ۱۰۴۴ھ از بوٹاکدل تا احمدا کدل بر لب جنوبی آب ظفر خان آباد کردہ بود۔

باغ احسن آباد۔ معروف بہ حسن آباد معمورۂ ظفر خان مذکور از نابدیار بسمت شمال عمارات پختہ و سنگین و حصار متین و امام بارہ رنگین داشت۔ بنیاد عمارت سنگینہ ہنوز موجود و باغ مفقود۔

باغ عنایت۔ از زیارت سید محمد مدنی بطرف شمال بود۔ نہر لچھمہ کول میان آن جاری می شد ہمیں چہار باغ از تعمیرات ظفر خاں است۔

حیدر آباد۔ طرف نوشہرہ متصل نالہ جائے کہ پیشتر باغ سلطان زین العابدین بود۔ علی مردان خان حویلی ہای سنگین و فوارہ و آبشار دلنشین برائے بود و باش خود احداث کردہ بود۔

(مسلسل) دوران نصرت جنگ بہ تنبیہ ہزارہ جات کمر عزیمت بربست۔

درسال سیزدہم ہمراہ پادشاہ زادہ محمد مراد بخش کہ بہ توقف در بھیرہ ضلع خوشاب (پنجاب پاکستان) مامور شدہ بود رخصت پذیرفت۔ پس ازاں دو سال بوجہے معتوب شدہ بے منصب و جاگیر ماند۔

در اواخر سال چہاردہم بر منصب و جاگیر بدستور سابق فائز گشت۔

درسال پانزدہم چوں بعرض رسید (کہ تربیت خان صوبہ دار کشمیر با وصف صدور تاکید وارسال زر نقد با حوال مساکین آں جا (کہ دراں سال قحط رد دادہ بود) چنانچہ باید نمی پردازد) مرتبۂ ثانی خان مزبور بہ صوبہ داری کشمیر دستوری یافت پس باز ازاں درسال ہیژدہم بہ وقوع امرے از دولت بندگی چندے محروم گردیدہ۔ درسال بیست و پنجم بہ منصب سہ ہزاری و ہزار و پان صد سوار اختصاص یافت سال دیگر بہ صوبہ داری ٹھٹہ سرفرازی یافت)۔ آخر الامر ہمیں طور انقلابات زمانہ دیدہ درسال ششم جلوس عالمگیری مطابق ۱۰۷۳ در لاہور بساط ہستی در نوردہ در مقبرۂ پدر مدفون شد ظاہرش بسیار محقر بود۔ اگرچہ پدرش خواجہ احسن اللہ سنی بود لیکن او خود در تشیع تعصب تمام داشت صائب اورا دریں بیت ستودہ است۔

خانخاناں را بہ بزم و رزم صائب دیدہ ام۔ در سخا و در شجاعت چوں ظفر خان تو نیست

(ماثر الامرا جلد دوم از ص ۷۵۶ تا ص ۷۶۳)

باغ علی آباد - بالاتر از موضع تیل بل علی مردان خان در عہد شاہ جہان سنہ ۱۰۶۰ ہجری بعمارات عالیہ و دیوارہای پختہ و آب جوی کلان و حوض ہای وسیع و آبشار و فوارہائے دلپذیر ابداع کردہ بُود۔ علامتش موجُود۔

باغ ارادت خان - بمقام سونتی بٹن ہار۔ از نادہ پورہ سمت مشرق ارادت خان در سنہ ۱۰۳۰ در عہد جہانگیر آباد کردہ بُود و طرف مشرق آں عمارات و برج ہا و زینہ ہای سنگین برپا داشتہ پنجرہ ہای نازک وگل کار ہم چناں ساختہ بُود کہ درجای دیگر نہ بُود۔ گویند نجار پنجرہ ساز را صلہ و انعام دادہ دست برید تا بجای دیگر نہ سازد۔ اکنون ہیچ علامتش باقی نیست۔

باغ دلاور خان[۹۶۳] - برکنار غربی برار نمبل متصل محلۂ قلاش پورہ در عہد جہانگیر سنہ ۱۰۲۷ دلاور خان[۹۶۴] احداث کردہ بُود۔ بہ ترمیم حکام ہنوز کیفیت آن موجُود۔ عمارت شاہی[۹۶۵] تدریخ است۔

۹۶۳۔ باغ دلاور خاں در عہد سکھاں بطور اقامت گاہ سیاحان انگلیسی مستعمل بود۔ سفر نامۂ ہیگن جلد دوم صفحہ ۶۰ و سفر نامۂ مورکرافٹ جلد دوم صفحہ ۱۰۲ و ۱۰۳، ۱۱۶)

حالا این باغ محل عمارات مدرسۂ فوقانیہ حکومت جموں و کشمیر است و بجز چند چنار قدیمہ ہیچ نشان از باغ ندارد۔

۹۶۴ـہ ابراہیم نام داشت۔ ابتداء برفاقت میرزا یوسف خان رضوی روزگار می گذرانید۔ در مبادئ جلوس جنت مکانی بہ صوبہ داری لاہور سر بر افراختہ رخصت گرفت۔ در سال سیز دہم سنہ ۱۰۲۷ھ (۱۶۱۷ء) از تغیر احمد بیگ خان کابلی بصاحب صوبگی کشمیر مباہی گردید۔ در سال چہار دہم جلوس بہ ہمت و مردانگی فتح کشتوار کردہ داخل ممالک محروسہ گردانید۔ بعد چندے از اجل طبیعی در گذشت (ملخص از مآثر الامراء جلد دوم صفحات ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲)

۹۶۵ـہ ۱۰۲۷ھ مطابق ۱۶۱۷ء ÷

باغ لشکر خان [۹۶۶] - در موضع بٹ پورہ پرگنۂ پھاک بر ساحل شمالی ڈل در سنہ ۱۰۶۸ [۹۶۷] سیف خان کہ از طرف عالمگیر ناظم کشمیر شدہ بُود آباد نمود۔ و از سند لار نہرے مخصوص برای سیرابیٔ آں آوردہ بُود کہ بہ سبب تغیر حکومتش با تمام نرسید۔ ظریفے گفتہ است۔ بیت:-

سایۂ گر نیست سیف آباد را
می توان پیغمبر باغات گفت

راجہ رنبیر سنگھ در سال سنہ ۱۲۹۳ [۹۶۸] کارخانۂ ابریشم احداث نمود و بر فرق آں باغے قصیر احداث کردہ بنام خود [۹۶۹] موسوم ساخت۔

باغ قوام الدین خان - در موضع رت پورہ از عید گاہ طرف مغرب متصل نور باغ بعہد عالمگیر در سنہ ... قوام الدین خان احداث کردہ بُود الآن معدوم۔

باغ صدارت خان - در موضع پاندچ پرگنہ پھاک صدارت خان کہ از وزرای شاہ جہان بُود آباد نمود۔

باغ صادق آباد - المعروف بہ حضرت بل۔ صادق خان [۹۷۰] کہ از امرای شاہجہان بُود بر ساحل غربی تالاب ڈل حدیقۂ دل کشا و عمارت خوشنما ترصیص نمود و در سنہ ۱۰۴۴ [۹۷۱]

---

[۹۶۶] پنڈت آنند کول بامزئی "باغ سیف آباد" را بنام "جبق" نام زد کردہ است۔ وجہ تسمیہ اش بنام باغ لشکر خان محقق نہ شدہ ٭ [۹۶۷] سنہ مطابق ۱۶۵۷ع ٭ [۹۶۸] سنہ مطابق ۱۸۷۶ع - پنڈت آنند کول مزبور بجائے سنہ ۱۸۷۶ع سال ۱۸۷۰ع نوشتہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۱۲۹) ٭ [۹۶۹] یعنی رگھوناتھ پورہ (ایضاً صفحہ مزبور) ٭ [۹۷۰] سنہ پسر آقا طاہر وصلی تخلص بن محمد شریف ہروی و برادر زادہ و خویش اعتماد الدولہ طہرانی است چندے ہمراہ پدر بہ فوجداریٔ نواح پنجاب گذرانیدہ در عہد جہانگیری بہ منصب در خور بلندی یافت۔ سال سیزدہم حکومت صوبۂ پنجاب و کوہستانِ شمالی بہ نام او مقرر گشت۔ چوں در آوان مراجعت از کشمیر واقعۂ ناگزیر (وفات) جنت مکانی روداد (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

شاہ جہان در قصر آن تجدید وضو کرد دوگانہ برای آن یگانہ ادا نمود و فرمود صادق خان
این عمارت محل عشرت نیست بلکہ معبد یست ۔ بعد مرور شصت و ہفت سال در
سنہ ۱۱ ہجری موئی مبارک نبوی علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ خواجہ نور الدین ایشہ بری[۹۷۲]
بہ مؤنث تمام از بیجاپور[۹۷۳] حاصل کردہ بود بمعہ نعش او بہ کشمیر رسید ۔ فاضل خان[۹۷۴] کہ در اں

(مسلسل) دیمین الدولہ (آصف جاہ خان) بہ مقتضائے وقت داوربخش پسر خسرو را بہ سلطنت برداشت
صادق خان کہ نسبت بہ شاہ جہان نفاق می ورزید از مآل خود خائف شدہ التجا بہ یمین الدولہ آورد
سال اول جلوس فردوس آشیانی (شاہ جہان) ہمراہ شاہزادہا آمدہ دولت بار یافت و بہ منصب اصلی
خویش "میر بخشیگری" بجائے ارادت خان بحالی یافت و سال ششم نہم ربیع الاول سنہ ۱۰۴۳ ہزار و چہل
و سہ ہجری برحمت ایزدی پیوست (ماثر الامراء جلد ۲ صفحہ ۳۰ ـ ۷۲۹) ؛

۹۷۱ ۶۱۶۳۴ ؛ ۹۷۲ سنہ ۶۱۶۹۹ در عہد اورنگ زیب بادشاہ غازی ؛

۹۷۳ بیجاپور شہرے است از شہرہائے ہند جنوبی (دکن) قصۂ آمدن موئے شریف در کشمیر این
است کہ شخصے سید عبداللہ کہ ادعائے تولیت روضۂ پاک آنحضرت در مدینۂ منورہ می کرد ۔ بنا بر
حاجتے از سرزمین حجاز دار دہند (بیجاپور) گردید ۔ موئے آنحضور در دست داشت ۔ بنا بر تنگیٔ معاش
مجبور گشت کہ بہ ہدیہ دہد ۔ خواجہ نور الدین ایشہ براری کہ مولدش از کشمیر و بزرگ تاجران دہلی
بود بہ سلسلۂ تجارت وارد بیجاپور شدہ بود از سید مزبور موئے مقدس آنحضرت بعوض یک لک روپیہ بدست
آورد ۔ بعدہ در کشمیر آمدہ بمقام باغ صادق آباد کہ اکنون بہ حضرت بل موسوم است برائے زیارت خاص وعام
نہاد (کشمیر جلد دوم صفحہ ۵۱۹) ؛ ۹۷۴ سنہ میرزا برہان نام برادر زادۂ فاضل خان سامان است ۔ در اوائل
شہور سنہ یک ہزار و صد و نہ ۱۱۰۹ خان مذکور از تغیر ابو نصر خان بحکومت کشمیر سرفرازی یافت ۔ مردے
بود محب احسان و سلوک خیر علماء و مشائخ را بسیار اعزاز می فرمود و با آنہا صحبت می داشت ہمچنین
محب کارہائے رفاہ عام بود چنانچہ سہ ہفت چنار و سرائے آن جا و خانقاہ حسن آباد و جوگی لنگر و
مدرسہ و حمام متصل نو مسجد سنگین از بنائے اوست ۔ مذہباً سنی بود چنانچہ اکثر بہ جمعہ (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

ایام صاحب صوبہ شدہ بُود بہ صلاح اعیان شہر عمارات مذکورہ برای زیارت موی شریف وقف نمودہ حضرت بل[۹۷۵] نام نہادند۔ اکنون بہ حیثیت باغ نماندہ معتقدان درگاہ در ترمیم عمارت کوشیدہ غرب رویہ وسعت دادہ مسجد ساختند و شرقاً در سنہ ۱۲۸۵ھ[۹۷۶] خانقاہ وسیع و ایوان رفیع بدان پیوستند "عشرت گاہِ اولیٰ"[۹۷۷] تاریخ آں در تعمیر اولی گفتہ بُودند۔ راقم الحروف را "عشرتگہ اولیاء" بخاطر گذشت۔ تاریخ

پئے سال تاریخ ایں خوش بنا

خرد گفت "عشرت گہِ اولیا"[۹۷۸]

باغ افضل آباد۔ مقارن حضرت بل سمت شمال افضل خان[۹۷۹] کہ از امرائے شاہ جہان بُود آباد نمود۔

(مسلسل) در مسجد جامع و مقام بزرگاں می رفت۔ از اعمال حسنۂ او وقف درگاہ حضرت بل است برائے موئے نبی ﷺ کہ خواجہ نور الدین ایشہ باری از بیجاپور آورد (ملخص از واقعات کشمیر، خواجہ محمد اعظم صفحہ ۱۹۱)

۹۷۵ھ حضرت بل۔ "بل" در کشمیری کنار آب را می گویند و چوں ایں مقام بر کنار آب ڈل است و نسبت بہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دارد، بنام "حضرت بل" موسوم شد ؛

۹۷۶ھ ۱۸۶۸ء ؛

۹۷۷ھ ۱۰۳۳ھ (۱۶۲۳ء) ؛

۹۷۸ھ ایضاً ؛

۹۷۹ھ نام افضل خان علامی پسر ملا شکر اللہ شیرازی دیوان کل پادشاہ شاہ جہان بود۔ در سنہ دوازدہم جلوس شاہ جہانی بعمر ہفتاد سالگی از دنیا بہ عالم عقبیٰ شتافت۔ تاریخ فوتش (ز خوبی بردگوئے نیک نامی) ۱۰۴۸ھ یافتہ اند۔ فاضل مہذب الاخلاق بود۔ اعلیٰ حضرت او را بسیار می ستود۔

(ماثر الامراء جلد اول صفحہ ۱۴۹ و ۱۵۰)

باغات جعفر خان[۹۸۰] - در عہد عالمگیر سہ باغ آباد کردہ است یکے جزیرہ ایست کہ فی الحال بہ مزار می گویند متصل باغ جہان آرا و دو باغ دیگر بہ تحقیق نہ رسید۔

قاضی باغ - بر لب چشمۂ بان سر شر قاضی ابوالقاسم معروف بہ قاضی زادہ آباد کردہ بود۔ سدِ درگجن ہم از مخترعات اوست۔

چوہدری باغ - قرین موضع ایشہ براری چوہدری ہیش[۹۸۱] کہ در عہد شاہ جہان یکے از اکابر دوران بود احداث نمود۔ گویند ہشتاد خیابان داشت و سدِ تالن مرگ کہ از سلطان سکندر[۹۸۲] یادگار بود وی مرمت نمود سیف خان کہ حاکم کشمیر بود ملاحظہ آں نمودہ گفت چوہدری باغ نہ کرد۔ بر دل سیف خان داغ کرد۔

باغ افراسیاب خان متصل حضرت بل جانب شمال افراسیاب خان[۹۸۳]

سنہ ۹۸۰ھ خلف الصدق صادق خان میر بخشی وہمشیرہ زادہ و خویش یمین الدولہ آصف خان است در آخر سال بیستم شاہ جہانی بعہدۂ میر بخشی گری از تغیر خلیل اللہ فائز گشت۔ در سال سی دیکم خان مذکور بتفویض وزارت کل اعتبار برافروخت۔ چوں فاضل خان دیوان اعلیٰ در سال ششم از جلوس عالمگیری در کشمیر داعیٔ حق را لبیک گفت۔ فرمان بطلب جعفر خاں ارسال یافت جعفر خاں ہنگام مراجعت اعلیٰ حضرت از کشمیر در ۱۰۷۴ھ بمقام پانی پت جبہہ سائے عتبہ خلافت شد و بارشاد اعلی الحضرت بہ رتبہ وزارت عظمیٰ فائز گشت۔ در سال سیزدہم سنہ ۱۰۸۱ ہزار و ہشتاد و یک ہجری در شاہ جہان آباد وفات یافت۔ (ایضاً صفحہ ۵۳۱ تا ۵۳۵)

سنہ ۹۸۱ھ چودھری ہیش راٹھور پسر دلپت برادر زادہ راجہ سورج سنگھ بود۔ در سال ہشتم جلوس شاہ جہانی منسلک ملازمان شاہی گشتہ رو بہ ترقی نہاد۔ سال نوزدہم با ضابطہ پانصدی ذات افتخار پذیرفتہ ہمراہ شاہ زادۂ مراد بخش بہ تسخیر بلخ و بدخشاں رفت۔ در سال بیستم مطابق ۱۰۵۶ھ رخت ہستی بربست (ایضاً ج ۳ صفحہ ۶ ـــــ ۴۴۵) ؂

سنہ ۹۸۲ھ متوفی ۸۱۹ھ مطابق ۱۴۱۶ء ؂   ۹۸۳ھ ۶ ـــ ۱۷۴۵ء ؂

درعہد محمد شاہ آباد نمود۔

باغ کفایت خان - در محلہ خانیار کفایت خان در سنہ ۱۲۰۸ھ[۹۸۴] کہ از جانب فاقہ نایب صوبہ شدہ بود بعمارات واشجار وگلزار معمور ساخت الحال مزروع در تصرف پنڈت جہاناندجو در۔

باغ امرود - از پل ٹینکی پورہ تا نٹی پورہ باغ امرود از عہد جہانگیر و شاہجہان احداث شدہ بود۔ اشجار اقسام امرود چندان وافر داشت کہ شعاع آفتاب دراں داخل نمی شد و در موسم شگوفہ مردم شہر برائے سیر و تماشا دراں بجا می رفتند تا عہد امیر خان[۹۸۵] موجود بود۔

باغ انگور - از کوہ دبارہ لری کہ قریب صفاپور است تا زیارت شاہ محمد صادق قلندر زیر دامنہ کوہ در عہد سلاطین پیشین تاک ہای انگور مغروس بود شاہان چغت مرمت آں افزودہ اقسام انگور آں مشہور آفاق کردہ بہ سلاطین وامصار و بلاد بطور تحفہ وارمغان می فرستادند۔

سلاطین دراں پرداخت آں نہ نمودہ۔ برہم شد ہمگی چند تاک در موضع رپور موجود ماند۔ راجہ گلاب سنگھ ترقی آں نمودہ از نو مہاراج باغ آباد ساخت و راجہ رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۴[۹۸۶] ہجری قرین موضع وند ہامہ باغ انگور در غایت وسعت وفسحت احداث کردہ رنبیر باغ نام نہاد۔ انگور باغات رپور در ہند مشہور است اہل یورپین ہم خوش می دارند۔

و ظفر خان احسن در مثنوی ہفت منزل می نگارد کہ شاہان مغلیہ از قصبۂ

[۹۸۴] سنہ ۱۷۹۳ء

[۹۸۵] امیر خان جوانشیر صوبیدار کشمیر در عہد شاہان دراں و بانی پل امیرا کدل

[۹۸۶] سنہ ۱۸۷۷ء

اسلام آباد تا حدود دیرناگ در عرض راہ از یمین و یسار تاک ہای انگور کاشتہ بُودند
بیت :-
زسرحدّ اچہ تا حدّ دیرناگ
رود لشکر ہمہ در سایۂ تاک

باغ توت - بابا سوامی نام شخصے مرتاض زیر دامن تخت سلیمان زاویہ نشین گشتہ برکنارۂ نہر چونٹی کل گلستانے عجیب آراستہ بُود کہ آن را تکیہ بابا سوامی گفتند مردم شہر بہ سیر و تماشا دراں جا می رفتند حضرت میر محمد ہمدانی تکیۂ مذکور خرید کردہ و زمین ہای دیگر از ساحل دریای بہت و امیراکدل تا کوہ سلیمان شامل آں نمودہ از یک سرتا سر دیگر درختانِ تُوت پیوندی غرس کردہ برای چراگاہ دواب اہل شہر وقف عام فرمود و تا عہد شاہان[۹۸۷] دراں بعض درختانش موجود بُود حاجی کریم داد بقیۂ آں قطع کردہ برای اسپ دوانی محل مستوی ترتیب دادہ صفوف اشجار سفیدار کہ تا حال موجود است غرس نمود - و حوالی آں چمن بندی کردہ درختان میوہ دار بسیار کاشت نمود۔ سمت شمال آں برلب جوی چونٹی کل چنار زارے غرس فرمود گویند دراں جا پشہ کم تر باشند -
و در عہد سنگان ہری سنگھ[۹۸۸] درمیان آں باغے طرح نمود - بعد آں

---

[۹۸۷] یعنی تا ۱۸۵۱ء - بقول والٹر لارنس صوبیداری کشمیر در ۱۷۵۱ء از تعلق دہلی آزاد گشتہ موروثی شد و در سال دوم کشمیر در دست افغاناں افتاد - ویلی آف کشمیر صفحہ ۱۹۶ :

[۹۸۸] ہری سنگھ نلوہ بانی ہری پور ہزارہ پسر سردار گوردیال سنگھ مجیٹھیہ بود بعمر ہفت سالگی از سایۂ پدر محروم شد - رنجیت سنگھ او را در سایۂ عاطفت خود آوردہ پرورش نمود - وائن در سفرنامۂ خود او را خدمتگار رنجیت سنگھ ظاہر کردہ است - مہاراجۂ مزبور بر شیر زنگنی او را بلقب "نلوہ" ملقب کرد - در فتح ملتان و پشاور و کشمیر شجاعت و دلبری از حد ظاہر کردہ کارش بالا گرفت در ۱۸۱۹ء صوبیدار کشمیر مقرر شد لیکن بنا بر ظلم عظیم (بقیہ برصفحہ آیندہ)

شیخ محی الدین آبشار نمود بر گوشهٔ جنوبی آں آباد ساخت. در عهد مهاراجه رنبیر سنگهه برای فرودگاه صاحبان سیّاح بنگله های بسیار برلب دریا معمور گشت و برای محکمهٔ ریزیڈنسی عمارات منیع و باغات وسیع تعمیر یافت۔

دولت آباد۔ ازکدل جوگی لنکر تا حد سورہ ٹینگ ابدال ریبنه پسر راون ریبنه باغے وسیع آباد کرده بود که الحال به ریبنه واری مشهور است۔ نبیرهٔ او جهانگیر ریبنه باغ مذکور نذر خادمان بابا اسماعیل فرمود۔ ایشاں مدتے متصرف بودند۔

گویند هزارها تاک انگور دراں مغروس بود۔ چنانچه حضرت شیخ حمزه در صغر سن به امر مربّی خود چند گاه محافظت آن می کردند۔ حضرت بابا هنگام رحلت خود باغ مذکور را برای مزار مردم شهر وقف عام نمودند و باملہ گهاه شامل فرمود۔ اکنون اکثر زیر تعمیرات۔

امیر آباد۔ چوں امیر خان جوان شیر در حکومت خود دختر ها نجیان نندہ پوره درعقد آورد بنا براں درمیان نند پوره دار الامارت خود قرار داده باغے وسیع طرح نمود۔ و از باغ درشنی که پیش روی جروگه شاهی بود سنگهای صُفه و حیاض و آبشار و فواره برداشته دراں جا نصب نمود۔

(مسلسل) که بر کشمیریاں نمود بعد دو سال واپس طلبیده شد۔ از تعمیر آتش قلعهٔ اوڑی و قلعه نردچهی و مظفر آباد و گوردواره هائے (معابد سکهاں) مٹن و باره موله و کاٹهی دروازه سرینگر و باغے برلب آب جهلم است۔ بقول دائن هری سنگهه درکشمیر درعهد خود روپیه هائے ناسره (غیر خالص) رائج نمود۔ در ۱۸۳۷ء در محاربه مابین امیر دوست خاں بمقام خیبر هلاک شد هری سنگهه نلوه فارسی بخوبی می تواں خواند (کشمیر۔ ج ۲۔ صفحه ۳۰ - ۷۲۹)۔

باغ آقا حسین - کہ از امرای افاغنہ بود از باغ نشاط سمت جنوب مشہور است۔

باغ سوکھ رام - در عہد سنگان از رؤسای کشمیر بود - زیر دامن کوہ سلیمان فی الحال موجود۔

باغ بہمان سنگھ - از شیر گڈھ بالا متصل نٹی پورہ در حکومت خود بہمان سنگھ آباد ساخت ۹۸۹ سنہ ۱۲۴۵ھ۔

رام باغ - از تعمیرات دیوان کرپا رام ۹۹۰ برلب دودھ گنگا متصل نٹی پورہ است در سال ۹۹۱ سنہ ۱۲۶۷ راجہ گلاب سنگھ در آں جا ۹۹۲ سنسکار شدہ - مہاراجہ رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۷۵ بر شمشان او مندر و تعمیرات افراشت۔

شیخ باغ - متصل امیرا کدل سمت مشرق در سنہ ۹۹۳ ۱۲۵۹ شیخ محی الدین آباد ساخت - فی زماننا گورستان اہل یورپین در آں جا نظر یافت۔

باغ ہری سنگھ ۹۹۴ - متصل شیخ باغ سردار ہری ... در حکومت خود آباد ساخت۔

بسنت باغ - پیش روی شیر گڈھ جانب مشرق برلب دریا کرنیل میاں سنگھ ۹۹۵ در حکومت خود ترصیص نمود و سنگہای صحن و مشرب و مسجد برداشتہ دراں جا نصب کرد ۹۹۶۔

---

۹۸۹ سنہ ۱۸۲۹ء ؛ ۹۹۰ سنہ صوبیدار کشمیر از ۱۸۲۷ تا ۱۸۰۱ء ؛ ۹۹۱ سنہ ۱۸۵۷ء ؛ ۹۹۲ سنہ فوت شد ؛ ۹۹۳ سنہ ۱۸۴۳ء ؛ ۹۹۴ ذکر ایں باغ در ترجمہ اش در سابق گذشت ؛ ۹۹۵ مہان سنگھ ؛ ۹۹۶ سنہ ڈاکٹر جان اِنس در کتاب خود "کشمیر ہینڈ بک" صفحہ ۱۲۵ مطبوعہ ۱۸۷۲ء در ذکر بسنت باغ میگوید :-

بسنت باغ زیر ژونٹ کول (نہر سبب) از تعمیرات مہان سنگھ

منشی باغ - منشی تلوک چند که در عهد سنگان صاحب کار بود بالائے از باغ هری سنگه دوحه آباد ساخت۔

گلاب باغ - از شیر گڈھ سمت مغرب قریب پُل ٹینکی پوره مهاراجه گلاب سنگه آباد فرمود۔

حضوری باغ - درسال ۱۲۸۸[997] مهاراجه رنبیر سنگه از شیر گڈھ بالا متصل باغ بهان سنگه به عمارات و اشجار و ازہار آباد ساخت۔

سمندر باغ - درمیان بابه شومه مهاراج رنبیر سنگه آباد نمود۔

رگناته باغ - درموضع جبگ[998] پرگنه پهاگ متصل باغ سیف خان رنبیر سنگه آباد ساخت فقط۔

کوٹھی باغ - بالائے از امیرا کدل برلب دریا طرف جنوب مهاراجه رنبیر سنگه درسنه ۱۲۹۲[999] احداث نمود و برلب دریا عمارت عالی شان مرتب به تالار و رواق و منظر و ایوان و مزین به آلات جهاڑ و هانڈی[1000] و اسباب گوناگون منقش به نقوش تصاویر و اشکال و الوان و بوقلمون برای فرودگاه نمود و آمد و رفت صاحبان برطانیه مسمی لال به کمال ساختگی و آراستگی پیراسته بود۔ درسال ۱۳۰۳[1001] بحادثۂ زلزله اندک نقصان یافت۔

خواجه باغ - خواجه ثناء الله شال در تهنگه محله ضلع خانیار زمین بسیارے از

(مسلسل) حاکم کشمیر است سنگهلے این باغ از مسجد حسن آباد آورده شده اند باغ مزبور اقامت گاه فقرا هنود است۔ درموسم گرما رنبیر سنگه دربار خود درین جا منعقد می کرد۔" (کشیر جلد دوم صفحه ۷۴۴) ؛

[997] ۱۸۷۱ء ؛ [998] صحیح "جق" است چنان که درسابق گذشت ؛

[999] ۱۸۷۵ء ؛ [1000] جهار و فانوس ؛ [1001] ۱۸۸۵ء ؛

مالکان خرید کردہ متصل دولت خانہ روضۂ دل کشا و دوحۂ روح افزا بہ حیاض و فوّارہ و آبشار و عمارات و تالار مانند شالمار در سنہ ۱۰۰۲ھ احداث فرمود و زیادہ از یک لک روپیہ در تعمیر آں صرف نمود۔

پلہای کشمیر

در عہد پاستان راجہ ہای دوران بر سطح دریای بہت سفاین عظیم ملاصق یک دیگر بہ سلاسل و زنجیر ہا مربوط ساختہ و تختہ ہای وسیع بران مفروش کردہ جسر استوار کردہ بودند و در فساد زولچو سربسر ویران گشتند۔

بعد آں در عہد سلاطین پلہای چوبین بایں وضع احداث نمودند کہ اولاً از چوب دیودار یک صندوق مربع تیار کردہ در عمق دریا غرق ساختہ و در جوف آں سنگہای گراں انباشتہ بنیاد جسر مرتفع افراختہ بالای آں فراز یک دیگر بہ اضلاع چہارگانہ بسان صندوق از میخ ہای چوبین استوار نمودہ بالای آں چپ و راست یوزہا کشیدہ و برسر آں چوب ہای تناور و طویل باتصال پایہ ہا گستردہ و بر سطح آں فرش تختہ ہا و چوب ہا نصب کردہ حوالی آں جنگلہ چوبین برای حفاظت مستحکم ساختہ عالی کدل را ابداع اول کردہ اند۔ بریں وضع سلاطین اسلامیہ دریای بہت را ہشردہ پل استوار کردہ بودند ازاں جملہ ہفت پل در شہر داشت۔ و یازدہ پل بہ دہات۔ دریں زمان ہمگی سیزدہ پل موجود است و پنج معدوم۔

و از ابتدای عہد سلاطین پل ہای مذکور بعضے اوقات بآتش فساد سوختہ و گاہے بہ طغیان سیلاب ویران گشتہ۔ حاکمان ہر وقت در تجدید تعمیر آں

سنہ ۱۰۰۲ھ ۱۵۹۳ء ؎

کوشیدند۔

نمبر شمار	نام پُل	سنہ	
۱	کھنہ بل	سنہ	متصل اسلام آباد از تعمیرات ...[1003]... پیل پای ۲ عمق ۴ فٹ طول آں ۶۶ گز عرض ۴ گز
۲	کدل[1004] بیچ بارہ	سنہ ۱۰۴۱ھ	از تعمیرات دارا شکوہ طول یک صد درعہ عرض شش درعہ فیل پای ۳ عمق ۶ فیٹ
۳	کدل نابینہ	سنہ	از تعمیرات سلاطین۔ در فساد چکان بحادثۂ آتش منہدم گردید
۴	کدل ونتی پورہ	سنہ[1005]	از تعمیرات سلطان حیدر[1006]۔ در عہد چکان بحادثۂ آتش انہدام یافت۔
۵	کدل پانپور	سنہ ۱۰۴۵ھ[1007]	معمورۂ شاہ جہان طول یک صد و سی درعہ عرض سہ نیم درعہ فیل پای ۴ عمق ۶ فیٹ۔
۶	کدل پاندہ چھک	سنہ ۹۸۷ھ[1008]	حبہ خاتون زوجہ یوسف چک[1009] احداث کردہ بود جہانگیر شاہ تجدید تعمیر آں کردہ بحادثۂ سیلاب برہم شد۔
۷	امیرا کدل	سنہ ۱۱۸۸ھ[1010]	از تعمیرات امیر خان جوان شیر۔ ۱۳۴ درعہ طویل۔ ۶۰ درعہ عریض پیل پای ۵ عمق ۱۶ فٹ۔

[1003] البیاض۔ فی الاصل ؛ [1004] کدل لفظ کشمیری بہ معنی "پُل" باشد ؛

[1005] کذا فی الاصل ؛ [1006] سلطان حیدر پسر سلطان زین العابدین (۸۷۷ - ۷۸ھ مطابق ۷۳ - ۱۴۷۲ء) ؛ [1007] ۱۶۳۵ء ؛ [1008] ۱۵۲۰ء ؛ [1009] پسر علی چک (مدت حکومت بار اول ۹۸۶ھ مطابق ۷۸-۱۵۷۸ء ؛ و بار دوم ۹۹۲ - ۹۸۷ھ م ۱۵۸۴ - ۱۵۷۹) ؛

[1010] ۱۷۷۴ء۔ در سنہ ۱۸۹۳ء از سیلاب طغیانی غیر محفوظ شدہ مسمار کردہ شد و در سنہ ۱۸۹۵ء از سر نو تعمیر یافت سال دیگر یعنی ۱۸۹۶ء بتاریخ ۴ مئی برائے آمد و رفت خلائق باز شد (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ صفحہ ۸۲)

نمبر شمار	نام پل	سنہ	کیفیت
۸	حبہ کدل	سنہ ۹۵۸ھ [۱۰۱۱]	معمورہ حبیب [۱۰۱۲] شاہ طول ۹۷ درعہ عرض ۶ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ۔
۹	فتح کدل	سنہ ۹۰۶ھ [۱۰۱۳]	فتح شاہ آباد کردہ بود طول آن ۸۸ گز عرض ۳ درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۰	زینہ کدل	سنہ ۸۳۱ھ [۱۰۱۴]	از سلطان زین العابدین طول آن ۹۶ گز عرض ۸ گز پیل پای ۳ عمق ۱۶ فٹ
۱۱	عالی کدل	سنہ ۸۳۲ھ [۱۰۱۵]	علی شاہ [۱۰۱۶] برادر بڈھ شاہ آباد کردہ بود طول ۸۲ گز عرض ۶ گز فیل پای ۳۔ عمق ۱۶ فٹ۔
۱۲	نوکدل	سنہ ۱۰۷۷ھ [۱۰۱۷]	نور الدین خان آباد نمود طول ۷۵ گز عرض ۶ گز فیل پای ۳ - عمق ۱۶ فٹ۔
۱۳	سیفاکدل	سنہ ۱۰۸۲ھ [۱۰۱۸]	معمورہ سیف الدین خان طول آن یک صد و دہ گز عرض ۶ گز فیل پای ۴ عمق ۱۶ فٹ - تاریخ بر سنگ منقوش است تاریخ بہر تاریخ بگذر از سر آب "گو پل سیف خان دریا دل" [۱۰۱۹] ایضاً ز من سال بنایش خضر بنهفت "صراط المستقیم [۱۰۲۰] اہل دین" گفت

[۱۰۱۱] سنہ ۱۵۵۱ع ؛ [۱۰۱۲] سنہ م ۹۸۱ھ (۱۵۷۳ع) این مصرعہ تاریخ فوت اوست: سال تاریخش "مزار ثانی سلطان حبیب" ۹۸۱ھ (۱۵۷۳ع) ؛ [۱۰۱۳] سنہ ۱۵۰۰ع ؛ [۱۰۱۴] سنہ ۱۴۲۷ع ؛ [۱۰۱۵] سنہ ۱۴۱۹ع ؛ [۱۰۱۶] مدت حکومت (۸۲۶ – ۸۱۹ھ ۲۲ – ۱۴۱۶ع) ؛ [۱۰۱۷] سنہ ۱۶۶۶ع ؛ [۱۰۱۸] سنہ ۱۶۷۱ع ؛ [۱۰۱۹] ۱۰۸۲ھ ؛ [۱۰۲۰] سنہ ۱۰۸۱ھ۔ مابین ہر دو تاریخ فرق یک عدد است۔ ابو الفضل در اکبرنامہ جلد اول فرق یک سال و دو سال در تواریخ عمارات جائز می دارد۔

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نمبرشمار	نام پُل	سنہ	کیفیت
۱۴	کدل سُنبل	سنہ ۱۰۲۱ھ	ازسلاطین پیشین طول آں ۱۱۲گز عرض ۵. درعہ پیل پای ۴ عمق ۱۵ فٹ
۱۵	کدل ہانجن	سنہ ۱۰۲۲ھ	ازسلاطین پیشین بہ حادثۂ طغیان۔ بے حد برہم خورد آلاآن معدوم۔
۱۶	کدل سوپور ۱۰۲۳ھ		ازتعمیرات سلطان زین العابدین طول ۲۱۴ گز۔ عرض ۵. درعہ فیل پای ۳ عمق ۱۸ فٹ۔
۱۷	کدل نوروزپور	.	ازتعمیرات سلطان حسن ۱۰۲۴ھ درسنہ ۱۲۲۳ ۱۰۲۵ھ روز معرکۂ عبداللہ ۱۰۲۶ھ خان با مختار الدولہ ۱۰۲۷ھ ویران ساخت۔
۱۸	کدل بارہمولہ		بنیاد آں دیرین بُود۔ عطامحمد خان ازجای خود برداشتہ بالاتر برابرقلعہ سرنو ایجاد نمود طول آں ۱۴۶ درعہ۔ عرض ۵. درعہ پیل پا ۶ عمق ۳۴ فٹ۔
۱۹	کدل کوہالہ ۱۰۲۸ھ		۸۴ گز طویل ۷ درعہ عریض ازتعمیرات راجہ رنبیر سنگھ پل آہنین۔ مصرف آں یک لک روپیہ ڈبل۔

(مُسلسل) شاید کہ وجہ جواز این باشد کہ بنائے پل خانہ ھا دریک روز استوار نمی شود گاہے باشد تعمیرے درسال خاص شروع شدہ درسال دیگر اختتام پذیر می شود۔ وازین طور تاریخ تاسیس و تکمیل مختلف باشد ⁘ سنہ ۱۰۲۱ھ البیاض فی الاصل ⁘ ۱۰۲۲ھ ایضاً ⁘

۱۰۲۳ھ سال تعمیر ۱۴۶۰ء (۸۶۵ھ) ⁘ ۱۰۲۴ھ ۹۱ — ۸۷۸ھ (۱۴۸۶ — ۱۴۷۳ء) ⁘

۱۰۲۵ھ ۱۸۰۷ء ⁘ ۱۰۲۶ھ یکے ازصوبیداران کشمیر درعہد افغاناں ⁘ سنہ ۱۰۲۷ھ با ⁘

سنہ ۱۰۲۸ھ پل کوہالہ۔ برآب جہلم مابین سرحد کشمیر وصوبہ سرحد شمال مغرب مملکت پاکستان واقع است ⁘ شاہراہ وادی جہلم را باشاہراہ کوہ مری دراولپنڈی ملحق کند ⁘

نہر مار من مقام خواجہ یار بل از تالاب ڈل منفجر گردد۔ فراز آں ۱۴ پل واقع است (۱) کدل نایدیار۔ بنای اولش از سلطان سکندر[۱۰۲۹] بود۔ چونکہ چوہدری مہیش سدر وتالن مرگ بہ تقریب آمد و رفت باغ ایشہ براری مرمت ساخت۔ پل نایدیار از بنیاد ایجاد نمود تاریخ بر سنگے منقوش است۔ تاریخ۔

ہست تاریخ ایں خجستہ اساس
"بانی پل مہیش شنکر داس[۱۰۳۰]"۔

دوم پل جوگی لنکر از تعمیرات بڈھ شاہ۔ سوم۔ کدل نادہ پورہ۔ از تعمیرات ارادت خان[۱۰۳۱] چہارم۔ نابد کدل۔ پنجم۔ بوہری کدل۔ ششم۔ صراف کدل۔ ہفتم۔ قادری کدل[۱۰۳۲] ہشتم۔ راجور کدل۔ نہم۔ کادہ ڈار کدل۔ دہم۔ گاؤ کدل۔ ایں ہفت کدل از تعمیرات زین العابدین است۔ یازدہم۔ ڈونبہ کدل از تعمیرات ......[۱۰۳۳]؟ دوازدہم۔ کدل سکہ ڈافر از بڈھ شاہ۔ سیزدہم جسر رتہ پورہ از قوام الدین خان[۱۰۳۴] چہاردہم۔ پل گندر پورہ نامعلوم۔

نہر کادہ ڈارہ کہ از نالہ مار جدا می شود براں سہ پل واقع است (۱) کہنہ کدل (۲) بچھہ کدل (۳) پل شکور موٹہ۔ نہر تارہ بل کہ از نہر مار جدا گشتہ بہ موافقت نہر کادہ ڈارہ در خوشحال سر و آنچار سر می گذرد براں شش پل واقع است۔ پل اشرف[۱]۔ کدل تارہ بل[۲]۔ کدل مرجان پور[۳]۔ کدل نرورہ[۴] از تعمیرات علی شاہ۔

[۱۰۲۹] ۸۱۹ — ۷۹۹ھ (۱۳۹۶ء — ۱۴۱۶ء) ؛ [۱۰۳۰] ۱۰۸۵ھ (۱۶۷۴ء) ؛

[۱۰۳۱] یکے از امرای شاہجہانی م ۱۰۶۸ھ (۱۶۵۷ء) ؛

[۱۰۳۲] بالسنہ عوام "کادی کدل"۔ ؛ [۱۰۳۳] کذا فی الاصل ؛

[۱۰۳۴] قوام الدین اصفہانی یکے از صوبیداران کشمیر در عہد عالمگیر از سنہ ۱۰۸۷ لغایت ۱۰۸۹ھ (۷۸ — ۱۶۷۶ء) ؛

کدل زونی مر[4] - از تعمیرات نورجہان آب جوی فراز پل می رفت - کدل بربہ داری[5] از تعمیرات ظفرخان -

پلہای نہر چونٹی کل - کدل درگہ جن[1] از تعمیرات قاضی ابوالقاسم[۱۰۳۵ھ] معروف بہ قاضی زادہ - تحت آں دروازۂ متین احداث کردہ اند - کہ در ہنگام ترقی آب بہت خود بخود مسدود ماند و در حالت نقصان آب خود بخود مفتوح گردد - بحدوث آں ساکنان شہر شمالی از خوف سیلاب محفوظ می باشند - دوم[2] گاؤ کدل از تعمیرات قدیم -

پل ہای کٹہ کل - کہ از دریای بہت قرین شیر گڑھ جدا گشتہ باز شامل بہت گردد - ٹنکی کدل[1] - کنہ کدل[2] - کدل حاجی[3] راتھر بوزہ گر کدل[4] - وانل کدل[5] -

پل ہائی رود دودھ گنگا - کدل بٹ مالنہ[1] - کدل پربٹ[2] از تعمیرات ...[۱۰۳۶ھ]
...؟ کدل زانپہ[3] - کدل چھچہ بل[4] ہمہ ہا را دو فیل پا دارد -

پل ہائی سد نالن مرگ در ڈل - پل چوہدری باغ[1] - پل دودھ پھکری[2] پل تلہ کھن[3] - گانی کدل[4] - اونٹہ کدل[5] - پل نشاط از تعمیرات سلطان سکندر بود - چوہدری مہیش مرمت نمود -

پل ہائی سد خواجہ بارہ بل - سبدہ کدل[1] - پل نند پورہ - پل عیش آباد ہرسہ از ابوالحسن خان بانڈے -

---

۱۰۳۵ھ قاضی ابوالقاسم ملا جمالی پسر مولانا جمال الدین سیالکوٹی است - بہ فنون علم آراستہ و بہ متانت تمیز پیراستہ بود - اکثر علوم از والد بزرگوار خود حاصل نمود - قاضی ابوالقاسم بہ علاقہ تعلق مصاہرہ قاضی صالح خلف قاضی موسٰی شہید مشرف شدہ بہ قضائے کشمیر سرفرازی یافت - چوں فوت شد در مقبرۂ والد بزرگوار (ملہ کھاہ) آسود - (واقعات کشمیر صفحہ ۱۳۴)

۱۰۳۶ھ البیاض فی الاصل ؂

کدل دو در ہامہ۔ نورجہان آباد کردہ بُود چہاردہ پایہ داشت۔ بحادثہ زلزلہ در ۱۲۴۳ھ ویران شد۔

پُل ہای نہر شادی پورہ :- پُل نابدکھی۔ پُل ہارتارہ۔ ہر سہ از تعمیرات بڈھ شاہ بُود۔ اکنون معدوم۔ غیر ازیں پُل ہای بسیار غیر معروف است۔ بنا بر طوالت ترک شد۔

مساجد کشمیر

درخطۂ کشمیر مساجد و خانقاہ کثیر در عہد شاہان ماضیہ و سلاطین چغتائیہ تعمیر شدہ بُود خصوصاً عالمگیر در عہد خود پانصد مساجد احداث فرمود کہ بہ تباعد ایّام و انقلاب دوران اکثر ویران گشت۔ اکنون بعض بقاع نامی یاد کردہ می شود۔

خانقاہ بلبل شاہ۔ تا عہد ۷۲۵ھ[۱۰۳۷] در بلاد کشمیر دین اسلام شایع نہ بُود[۱۰۳۸]۔ دراں وقت رینچن شاہ[۱۰۳۹] بہ توجہ سیّد[۱۰۴۰] شرف الدین ملقب بہ بلبل شاہ

۱۰۳۷ھ ۶۱۳۲۴ء

۱۰۳۸ھ تاریخ ملک حیدر چاڈورہ قلمی ص ۳۷۔ تاریخ بیربل کاچرو ورق ۶۷۔ باغ سلیمان ص ۱۲۵۔ واقعات کشمیر ص ۲۹۔ تاریخ نارائن کول عاجز ص ۴۳۔ مورخین متفق اند کہ ۷۲۵ھ (۶۱۳۲۴ء) اول سالے است کہ دین اسلام در کشمیر بطور دین حکمرانان کشمیر شائع شد۔

خلاصۂ بحث درباب اشاعتِ اسلام در کشمیر مبنی بر شہادت چچ نامہ (ترجمۂ فارسی کتابِ عربی معدوم فتوح السند مصنّفہ علی ابن حمید ابن ابوبکر کوفی) ایں است کہ آغاز تبلیغ مذہب اسلام در سرزمین کشمیر از زمانِ ولید اول اموی (۷۱۵ء-۶۷۰۵ء = ۹۶-۸۶ھ) شد۔ چنانچہ اوّل کسیکہ از مردمان عرب دریں سرزمین وارد گشت حمیم بن سماء شامی است۔ ایں مرد بہمراہی جے شاہ پسر داہر راجۂ دیبل (کراچی) بقیہ بر صفحہ آئندہ

باہم غفیرے اسلام پذیرفت و بہ تجویز مرشد خود بر کنارۂ دریای بہت خانقاہی
متین بہ اسراف زر کثیر احداث نمود و ایں اوّل خانقاہے است کہ در کشمیر

(مُسلسل) بخدمت پادشاہ کشمیر حاضر شد۔ علت ایں سفر محقق نہ گشتہ۔ شاہ کشمیر ازراہ ترحم دہ "شاکلہا" (بقول جنرل کننگھم "کولر کہار" از مضافات کھیوڑہ کوہچۂ نمک کہ دراں ایّام بر قبضۂ شاہ کشمیر بود) بجاگیر پسر داہر بخشید۔ بعد چندے جے شاہ باجل طبیعی درگذشت و املاکش بدست حمیم افتاد۔ حمیم در انجا مساجد تعمیر کردہ نزد بادشاہ کشمیر باعزاز و اکرام زیست (تاریخ ہند ایلیٹ وڈاسن مطبوعہ لندن ۱۸۶۷ء جلد اول صفحہ ۲۰۷ – ۱۳۷)۔

در راج ترنگنی مسطور است کہ للتادتیہ۔ مکتاپیڈ کہ از ۷۲۵ء لغایت ۷۴۵ء (۱۰۷ تا ۱۳۶ھ) بادشاہ کشمیر بود از فغفور چین خلاف امویاں کہ بر علاقہ اش از معسکرہائے ملتان و سندھ وقتاً فوقتاً حملہ می بردند استمداد می نمود۔ بقول سٹائن "متا بیر" معرب "مکتاپیڈ" سنسکرتی است (مقدمہ راج ترنگنی جلد اوّل ص ۹۱)۔

در ۱۳۴ھ (۷۵۱ء) مسلماناں بر چینیاں غلبہ نمودہ متصرف گلگت شدند (انڈین اینٹی کوئری ماہ جولائی ۱۹۰۸ء ص ۸۱) بعد چندے (۷۶۱ – ۷۵۴ء = ۱۴۴ – ۱۳۷ھ) وجرادیتیہ بیناپک بسیارے از مرداں بہ ملیچھاں (مسلماناں) فروخت نمود و بسیارے از افعال و عادات اسلامیاں در کشمیر رواج داد۔ در عہد راجہ ہرش (۱۱۰۱ – ۱۰۸۹ء = ۴۹۵ – ۴۸۲ھ) ترشکاں (ترکاں مراد از مسلماناں) قائدین عساکر کشمیر و بقول کلہن "فرمانداران صدہا" بودند۔

مارکوپولو وینسی کہ در قرن سیزدہم میلادی و قرن ہفتم ہجری سیاحت ممالک شرقیہ نمودہ است در حوالی ۱۲۷۷ء مطابق ۶۷۶ھ از وجود مسلماناں در کشمیر خبر می دہد (سفر نامہ مارکوپولو وینسی مرتبہ مینوئیل کامراف چاپ نیویارک۔ امریکہ ۱۹۳۹ء ص ۶۴)

۱۰۳۹ھ ترجمۂ نتائج تحقیقات اے۔ ایچ فرانک متعلق بہ رینچن شاہ درج ذیل است (ہسٹری آف ویسٹرن تبت صفحات ۶۸-۶۹-۷۰-۱۷۹-۱۸۰) :-

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بنا یافت و تعین چند مواضع برای مطبخ و اخراجات خادمان خانقاہ مقرر نمود۔ تا عہد چکاں لنگر جاری بود۔ بنا براں آں محلہ را بلبل لنگر می گویند۔ در سنہ ۱۰۱۳ (۱۰۴۲) خانقاہ

(لہاچن گیالبو رینچن قریباً از سنہ ۱۳۲۵ء لغایت سنہ ۱۳۵۰ء) ما نسبت مواد تاریخی متعلق بہ اجدادش از تواریخ لداخ می دانیم۔ تعجب این است کہ نسبت وے بسیار قلیل گفتہ شدہ است لیکن بعد وے مواد تاریخی بسیار میسر است این امر تیز جاذب نظر است کہ او بنام گیالبو یعنی شہزادہ خواندہ می شود۔ لقب "لہاچن" کہ بزبان تبت غربی معنی خدائے بزرگ باشد بر شاہان تبت عموماً اطلاق می شود۔ یک تشریح در تواریخ کشمیر و راج ترنگنی معروف یافت می شود۔ تکملۂ راج ترنگنی کہ در سنہ ۱۱۵۰ء بدست جونراج کردہ شد تا اکنوں از محقق قابل منقد نہ شدہ است باایں ہمہ واقفیت ما نسبت رینچن شاہ بسیار است۔ دریں ضمن اقتباس ذیل از تاریخ کشمیر مصنفہ سر والٹر لارنس دادہ می شود

"در آغاز قرن چہاردہم وقتیکہ سہ دیو بادشاہ بود کشمیر مملکتے بود مسکون با بنجواراں و قمار بازاں۔ برائے ذوالقدر خاں ترکی ایں وقت خیلے مناسب بود کہ بر کشمیر حملہ کند۔ سہ دیو درحالت ناامیدی و بے چارگی بطرف کشتواڑ گریخت تاتاری مزبور مرداں را قتل نمود و بسیارے آزاناں اسیر کرد۔ و شہر سرینگر را بآتش داد۔ بعد از قبضۂ ہشت ماہ تاتاریاں چوں کشمیر را تباہ و برباد نمودند از درہ ہائے جنوبی ارادۂ مہاجرت کشمیر نمودند۔ لیکن برف و باراں فرصت نداد و ذوالقدر خاں مع اسیران کشمیری راہ عدم گرفت۔

"دریں اثنا رام چند سپہ سالار راجہ سہدیو کوشش می نمود کہ در وادی اقتدار خود قائم کند۔ بنا بریں چوں ذوالقدر مراجعت نمود وے از کمین آمدہ گدیاں را کہ بارادۂ غارت گری آمدہ بودند از وادی بیروں کرد۔

مذکور بہ واقعۂ آتش سوختہ باز تعمیر یافت۔ حال منہدم جمع نزولات ۱۰۴۳ھ
مسجد رینچن شاہ۔ رینچن برای بود و باش عمارتی چوبین از سنگ ہای تراشیدہ

"رام چند با خود دو کس داشت کہ نصیب آناں در تاریخ کشمیر اہمیتی بود۔ یکے از آناں شہمیر نام سواتی است کہ نسبت وے گفتہ شدہ بود کہ او وقتے پادشاہ کشمیر خواہد شد و دیگرے رینچن شاہ زیر بحث است۔ گفتہ می شود کہ این مرد با پدر خود سلطان تبت منازعہ کردہ بطرف کشمیر در جہے آمد۔

"رینچن شاہ (یا رینچانہ بھوٹی کہ بالفاظ دیگر نزد کنگھم رینچن تبتی گفتہ می شود) سوائے رینچن تبتی دیگر معلوم نمی شود۔ مابین شاہان تبت غربی رواج است وقتیکہ ولی عہد بہ سن بلوغ می رسد اورا بہ کاروبار مملکت معین و مددگار خود سازند۔ بحالت سرپرستی مابین پدر و پسر اختلاف رونمود و رینچن بعد از تولد فرزندے لداخ را خیرباد نمود ازین جا سلسلۂ شاہان لداخ می شکند۔

"در عرصہ مدت قلیل مابین رام چند و رینچن شاہ اختلاف رونما شد وے بیا دری تبتیاں رام چند را بکشت۔ این واقعہ بمقام لوہارکٹ (موجودہ لار) در وادی سندھ رونما شد۔ رینچن شاہ بعد قتل رام چند دختر وے کوٹ رانی را بعقد خود آورد و در ۱۳۲۳ء اعلان بادشاہت کشمیر خود کرد۔

"رینچن شاہ کہ در اعتقاد خود مضبوط نبود خواست کہ از یکے مذاہب مروجہ در کشمیر خود را گرداند۔ رینچن نمی خواست کہ ہندو شود زیرا کہ این مذہب بنا بر امتیاز نسلی اورا در برادری خود داخل نہ توانست کرد۔ چنانچہ روزے علی الصباح رینچن مردے را دید کہ بطریق مسلماناں عبادت می کرد۔ این طریقہ در نظرش عجیب آمد و فوراً مسلمان گردید۔ نامش صدر الدین نہادہ شد۔ رینچن شاہ برائے بلبل شاہ جامع مسجد و خانقاہے ساخت۔ این آستان تا امروز (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بجائی۔ روضۂ میر بابا ویسی قدس سرہ احداث کردہ بود۔ مقارن آں سمت شرقی متصل عالی کدل برای جمعہ و جماعات مسجد جامع کہ احاطۂ آں تا بودھ گیر بود بنا نمود۔ بعد

بنام بلبل لنکر شہرت دارد۔

"بعد از حکومت دو سال و ششماہ اول مسلم حکمران کشمیر درگذشت۔ بیوہ اش اولاً بہ سہم دیو و بعد ازاں بہ شاہ میرزا عقد نمود۔ بعد چندے شخص مؤخر الذکر پادشاہ کشمیر شد۔ و پیشین گوئی کہ نسبت وے کردہ شدہ بود۔ بالآخر درست شد۔

"عقل باور نمی کند کہ در لداخ خبر تخت نشینیٔ رینچن نیامدہ باشد۔ لیکن چیزے کہ لامہ ہا (پیشوا ہائے روحانی بدھاں) را بر ترک نام رینچن شاہ از بعض تواریخ لداخ مجبور کرد۔ شاید تبدیلیٔ مذہب وے است۔ چنانچہ مثل ایں واقعہ نسبت شخص دیگر کہ ذکرش آیندہ کنیم نیز بہ مشاہدہ آمدہ است۔ ایں خطائ تاریخی از لاہما است کہ مؤرخین تاریخ لداخ اند۔

"گفتہ می شود کہ رینچن شاہ از علاقہ ہائے زنگس کر۔ پوریگ یا از بلتستان آمد۔ ایں را درست می تواں گفت۔ لیکن در غیبوبت شاہدے تاریخی اورا بہ یقین نسبت بایں علاقہ ہا نہ تواں کرد۔ بایں ہمہ شاد ماں ہستیم کہ رینچن شاہ بہ شواہد ذیل بہ گیالبو رینچن نسبت می خورد:۔ (الف) مطابقت وقت (ب) معرفت نام۔ (ج) شہادت تاریخ تبت کہ در آنجا نامش شہزادہ رینچن مذکور است۔"

وتحقیق ڈاکٹر جے۔ پی۔ ازبح۔ دوجل بر رینچن شاہ (مترجمہ از "اے ہسٹری آف ویسٹرن تبت ص ۱۷۰) چنیں رفتہ است:۔

"تاریخ تبت سوائے ذکر یک نام رینچن شاہ بیش نہ دارد۔ بخلاف مؤرخانِ

ازاں مسجد جامع بہ حادثہ آتش مشتعل گشتہ بجای آں مسجدے تعمیر از سنگ تراشیدہ تعمیر کردہ اند کہ تا عہد سنگان معمود بود۔ حال جمع نزدلات۔

(مسلسل) کشمیر کہ بریں موضوع خیلے نوشتہ اند۔ ایں مرد از ۱۳۱۹ تا ۱۳۲۲ء حکمرانیٔ کشمیر کرد۔ اغلب ایں است کہ ہر دو رینچن با یک دیگر نسبت می خورند۔" بقول مورخین کشمیر رینچن شاہ بنا بر قتل پدرش وک ٹیانہ از دست قبیلۂ کلمانیاس بر مہاجرت لداخ مجبور شد۔ غالباً مراد از کلمانیاس مردمان قبیلۂ کھرمانگ (کہ دار الخلافہ اقوام بلتی بود) اند۔ ایں امر قرین قیاس است کہ بلتیاں خواستند کہ خاندان لداخی را نیست و نابود ساختہ بجائے شاں خود حکمران گردند۔ نام وکٹیانا بہ قلعۂ واک کہ نزد بلتی واقع است اشارہ می کند۔ دراں ایام قلعہ مزبور بدست شاہان لداخ بود۔ ماسوائے قیاس و اندازہ متعلق تاریخ تبت غربی دراں ایام ہیچ نہ تواں گفت لیکن مع ایں ہمہ بہ دلائل سہ گانہ ذیل مابین رینچن کشمیری و رینچن تبتی بہ یقین نسبت تواں داد:۔

(الف) شہادت تاریخ تبت بر وجود رینچن بہ حیثیت شہزادہ (رگیالبو)

(ب) موافقت نام۔

(ج) تقریباً موافقت زمانہ۔

"رینچن بعد انتقام خاندان خود از قبیلۂ کلمانیہ بطرف کشمیر روانہ شد دریں ایام کشمیر بہ غایت بد انتظامی کہ از دست درولوکا (ذوالچو) ترکی پیش آمدہ بود۔ بادشاہ کشمیر سہدیو مردے بود ناقابل۔ لیکن وزیر وے رام چندر بمقابلۂ ترکاں برخاست۔ چوں درولوکا و رام چندر ہر دو از راہش برخاستند۔ رینچن خود را بغیر مقابلہ مالک کشمیر ساخت و کوٹ رانی کہ بیوۂ سہدیو و دختر رام چندر بود بہ عقد خود آورد۔"

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

خانقاہ معلّےٰ

در ۲۸۴۵ بکرمی راجہ پرورسین برکنارہ شرقی دریای بہت بت خانہ

(مسلسل) نظم ونسق ملک فوراً بحال شد۔ مؤرخان کشمیر سلطنت رینچن شاہ بسیار ستودہ اند

"بعد چندے تبتیاں بنا بر سانحے از درولوکا برکشتن رینچن سعی نمودند۔

سرغنۂ این جماعت ٹکہ (در تبتی ٹرگیا) بود۔ لیکن ایشاں در مساعیٔ خود ناکام

شدند۔ بعد ازیں رینچن شاہ چند ماہ زیستہ از درد سر کہ بز کام پیدا

شدہ بود وفات یافت۔

"پسرے کہ ازو بہ کشمیر پیدا شدہ بود۔ حاکم این دیار نہ تواں گشت

لیکن پسرے کہ ازو در لداخ بود وقبل ورود در کشمیر در انجا پیدا شدہ بود

حاکم لداخ شد۔ بنا بریں در سلسلۂ شاہان لداخ شکستگی یافت نمی شود۔"

سلطان صدر الدین یا رینچن شاہ ہمگی سہ سال وسہ ماہ و نوزدہ روز در حکمرانی بسر

بردہ بروز جمعہ بتاریخ ۲۵ نومبر ۱۳۲۳ء (۷۲۳ھ) فوت شد۔ مرقدش در محلۂ بلبل لنکر

مابین عالی کدل ونو کدل نزد زیارت حضرت محمد امین اویسی رح بحالت شکستگی موجود است ؛

۱۴۰ نام اصلی آنحضرت شاہ بلال سید عبد الرحمن یا سید شرف الدین بود۔ خواجہ محمد اعظم

دیدہ مری نام آنحضرت سید شرف الدین نوشتہ است (واقعات کشمیر ص ۳۱) نزد حضرت

بابا داؤد مشکوٰتی رح مصنف اسرار الابرار نام بلبل شاہ بابا بلال نوشتہ چنانکہ مے گوید۔

شد بہ کشمیر اول از دستش درخت دیں نہال
شیخ و مرشد عارف حق حضرت بابا بلال

بلبل شاہ مرید روحانی شاہ نعمت اللہ فارسی واو مرید شیخ الشیوخ شیخ شہاب الدین

سہروردی است

حاجی مسکین در تاریخ کبیر بلبل شاہ را مرید ملا احمد علامی دکہ بہ مرتبۂ اول (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

کالی شری برای تعظیم مهاکالی[۱۰۴۴] دیوی به اسراف هفت لک اشرفی چهار دانگی احداث کرده بود۔ یک صد و بیست پیکر مهادیو[۱۰۴۵] برای پرستش دراں جا گذاشته تا سال ۸۰۰[۱۰۴۶] هجری مرجع خاص و عام و مطاف مردم هنود و اسلام شده بود۔ سلطان قطب الدین[۱۰۴۷] با وصف مسلمانی روزمره نیایش آن می کرد۔ هم دراں عهد شاپور نام راهبے مرتاض از قوم بودھ مجاور آن صنم خانه شده بود و به زور ریاضت بر آسمان صعود کرده از نظر غائب می شد۔ بعد ساعتے باز عود میکرد۔ مردم کشمیر

(مسلسل) در حکومت سهدیو در کشمیر آمد و شاه بلبل شرف همراهیش داشت) ظاهر کرده است - ایں رائے خلاف جمله مورخین کشمیر است۔ بلبل شاه در ۷۲۷ھ (۱۳۲۷ء) ازیں دنیا به عالم عقبیٰ شتافت. خواجه محمد اعظم تاریخ وفاتش دریں بیت یافته است :-

سال تاریخ وصل حضرت شاه۔ بلبل قدس گفت "خاص الله" ۷۲۷ھ

۱۰۴۱ قبل ازیں ایں محله را عموماً و حالاکم دیده مر می گفتند (باغ سلیمان ص ۱۲۹ و تاریخ ملک حیدر چاڈوره ص ۳۸)

۱۰۴۲ ۱۶۰۴ء - بقول حیدر ملک چاڈوره بنائے که سوخت مسجد جامع بود چنانچه :-

"دخانقاهے که او بنا نموده تا ایں زمان (۱۰۲۷ھ) بجال بود - الحال او را از سرنو ساخته اند - اما آں مسجد جامع سوخت و درهماں مقام مسجد کوچک بنا نموده اند" (ص ۳۸)

۱۰۴۳ یعنی محکمه نزول حکومت کشمیر که تحویلدار رقبه جات اراضی محروسهٔ سرکار است -

۱۰۴۴ یکے از اصنام هنود که بطور مظهر قدرت قادره پرستیده شود و یکے از قالب هائے "شکتی" (معبودهٔ قوت قادره) است همچو درگا، چنڈی، تارا وغیره و نزد فرقهٔ هنود "شاکت" در ولایت بنگاله (برصغیر هند و پاکستان) بطور رب الارباب پرستیده می شود ۞ ۱۰۴۵ نام شیوجی ۞

۱۰۴۶ ۱۳۷۸ء ۞ ۱۰۴۷ (۱۳۹۲ــــ ۱۳۷۸ء) ۞

به صدور حالات عجیبه مطیع و منقاد او شده بودند۔ و بموجب استمرار هر کسے از ساکنان این دیار یک سیدنان و یک گوسفند بریان و یک صاع خمر برای کشیشان دیر راتبه می آوردند۔ هرگه نمیداد به ابتلا مبتلا می شد۔ و در سال ۷۸۱ هجری جناب میر سید علی همدانی قدس سره بار دوم در خطهٔ دلپذیر نزول اجلال فرمودند و

امیر کبیر علی ثانی میر سید همدانی پسر میر سید شهاب الدین بن میر سید محمد حسینی اند۔ بتاریخ ۱۲ رجب المرجب روز دوشنبه ۷۱۴ھ (۱۳۱۴ء) در همدان که از بزرگ شهرهائے ایران است متولد گردیدند۔ تاریخ ولادت آنجناب "رحمة الله" گفته اند۔ بقول صاحب "خلاصة المناقب" سلسلهٔ نسب آنجناب به شانزده واسطه بحضرت علی بن ابی طالب کرم الله وجهه می پیوندد۔ زیر تربیت عموئے خود جناب میر سید علاؤ الدین سمنانی بسیارے از علوم فقه و تصوف حاصل نمودند و در ایام طفولیت از حفظ قرآن مجید فارغ گردیدند۔

میر سید علی اولاً بر دست شیخ ابو البرکات تقی الدین۔ دوستی بیعت نمودند و بعد از انتقال شان شیخ شرف الدین محمد مزدقانی را رهنمائے روحانی خود گردانیدند۔ این بزرگ می خواست که میر سید علی به سیاحت ممالک ایشیائے وسطی تکمیل تجربات روحانی بکنند۔ بنا برین سید مزبور ... ت و یک سال به سیاحت تمام کردند۔ درین اثنا با بسیارے از علماء معاصرین مجالس نمودند۔ بقول محمد امین رازی در "هفت اقلیم" (ص ۱۷) شاه همدان سه مرتبه به سیاحت ممالک مختلفه شدند و با یک هزار و چهارده اصفیا برخوردند۔

حضرت امیر موصوف بار اول در کشمیر بعهد سلطان شهاب الدین در ۷۷۴ھ مطابق ۱۳۷۲ء وارد شدند۔ هفت صد نفر از سادات همراه آن جناب بودند۔ چهار ماه اقامت کرده باز گشتند۔ بار دوم قدوم میمنت لزوم آن بزرگوار درین وادی به ۷۸۱ھ مطابق ۱۳۷۹ء شد۔ درین وقت زمام کشمیر بدست سلطان قطب الدین بود۔ بار سوم آن جناب در سال ۷۸۵ھ (۱۳۸۳ء) باز این دیار را از ورود خود رونق بخشیدند و خواستند (بقیه بر صفحه آینده)

شنیدن حالات راہب متعجب شدہ بہ دیدن او قدم رنجہ نمودند شخصے دید عظیم الجثہ پرسید۔ فرد

کار تو چیست حال تو چونست   سر تو تا کجای مرہون است

راہب گفت:۔

ہر نفس پیش حق مرا بار است   ہر دمے جذب حق مرا یار است

مُسلسل) کہ دریں وادی مستقلاً اقامت نمایند ولے علالت طبع شان ازیں ارادہ مانع گردید۔ بنابر مصلحتے برائے تبدیلی آب و ہوا بطرف پکھلی کوچ کردند اما بمنشا الٰہی بروز سہ شنبہ بتاریخ ۵ رذی الحج ۷۸۶ھ (۱۳۸۴ء) بعمر ہفتاد و دو سالگی از عالم فانی بعالم باقی شتافتند۔ تاریخ فوت آنحضرت در فقرہ "بسم اللہ" (۷۸۶ھ) یافتہ اند۔ مزار شاہ ہمدان علیہ الرحمۃ تاحال در ختلان (کولاب) بہ حالت خستگی موجود است۔ یادگارے از میر سید علی ہمدانی در پکھلی مقام غمٹ (تحصیل مانسہرہ ضلع ہزارہ۔ صوبۂ سرحد پاکستان) نیز یافت می شود۔

مُصنّفات میر سید علی ہمدانی چناں کہ ڈاکٹر صوفی شمردہ است درج ذیل است:۔

۱۔ ذخیرۃ الملوک۔ رسالہ ایست ضخیم در ذکر اخلاق ملوک و طریق حکومت الہیہ و نسخۂ کہ ازاں در کتاب خانۂ "برٹش میوزیم لنڈن" موجود است ۲۵۰ اوراق دارد۔ خط نستعلیق عمدہ۔ ذخیرۃ الملوک۔ ابواب ذیل مشتمل است:۔ (الف) ایمان۔ (ب) فرائض انسان (ج) اوصاف حمیدہ۔ (د) حقوق والدین وزن و شوہر و اطفال وغیرہ۔ (ہ) حکومت روحانی۔ (و) کردن حلال و پرہیز نمودن از حرام۔ (ز) شکر و قناعت۔ (ح) صبر۔ (ط) مذمت غرور و خوبیٔ تواضع۔ ذخیرۃ الملوک در ۱۸۲۵ء بذریعہ ارنسٹ فریڈرک کارل روسن مولر بزبان لاطینی ترجمہ شدہ است و چہار سال بعد ازیں در لغت فرنچ۔ ایں کتاب باہتمام نیاز علی خاں در امرتسر چاپ سنگی گردیدہ است۔ ترجمۂ اردو ے بنام منہج السالکین از لاہور در ۱۳۳۴ھ (۱۹۱۵ء) طبع شدہ است۔

(بقیہ برصفحہ دیگر)

فی الحال از جای خود برخاسته مانند دود به آسمان صعود نموده از نظر غایب شد۔ وسید بزرگوار بجانب سید کبیر بیہقی اشاره نمود تا که او را بہ عنف باز آورد۔ گلوے دراں جا استاده بود سید پرسید این گاو آبستنی است نتیجه او چگونه باشد۔ جوگی گفت

۲۔ رسالۂ نوریہ در تفکر ذات باری۔

۳۔ رسالۂ مکتوبات مشتمل بر خطوط امیر کبیر است۔

۴۔ در معرفت صورت وسیرت انسان۔ در اوصاف ظاہری و باطنی انسان است۔

۵۔ در حقایق توبہ۔

۶۔ حل النصوص علی الفصوص۔ شرح فصوص الحکم ابن عربی است۔

۷۔ شرح قصیدۂ خمریہ فارضیہ

۸۔ رسالۃ الاصطلاحات (تصوف)

۹۔ علم القیافہ۔

۱۰۔ دہ قاعده (تصوف)

۱۱۔ کتاب المودۃ فی القربیٰ۔ مجموعۂ احادیث است که در صلۂ رحم وارد است۔

۱۲۔ کتاب السبعین فی فضائل امیر المومنین۔

۱۳۔ اربعین امیریہ (در حدیث)

۱۴۔ روضۃ الفردوس خلاصۂ فردوس الاخبار مصنفہ شجاع الدین شیرویہ است۔

۱۵۔ منازل السالکین (تصوف)

۱۶۔ او را دفتحیہ رسالہ ایست مختصر در توحید۔

۱۷۔ خلاصۃ المناقب (تصوف)

ڈاکٹر صوفی برائے ازدیاد معلومات بر میر سید علی ہمدانی مطالعۂ کتب ذیل سفارش نموده است:۔

(۱) حبیب السیر جلد سوم۔ جزء ثالث ص ۸۷۔ (۲) نفحات الانس جامی ص ۵۱۵ (بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید)

بچۂ نر برنگ سیاہ پیشانی سفید بعد سہ ماہ متولد شود۔ بقدرت باری مادہ گاؤ ہمان وقت وضع کردہ آنچہ کہ سید فرمود بود راست آمد۔ جوگی کمالات دیگر ظاہر کردن گرفت جناب سید بہ جذبہ باز داشت بہ مقتضای مشیت شاپور مسلمان شد و شاہ محمد

مسلسل) ۳۔ تذکرہ دولت شاہ سمرقندی ص ۳۲۵۔ (۴) ہفت اقلیم تصنیف محمد امین رازی ورق ۲۷۷ (ہ)۔ ۵۔ تذکرہ تقی اوحدی ورق ۷۸ (ہ)۔ ۶۔ معجم النفائس جلد دوم۔ ورق ۳۰۶ (ہ) ۷۔ ریاض الشعرا ورق ۲۶۳ (ط) ۸۔ مخزن الغرائب ورق ۷۸ ۵۔ (۹) مفتاح التواریخ ص ۱۴۳ ۱۰۔ ... الفصحاء جلد اول ص ۳۴۰۔ (۱۱) حاجی خلیفہ جلد چہارم ص ۴۲۶۔

ختلان

در ۱۸۷۶ء سیبر یول صوبۂ ختلان یا ختل را در شمال کولاب و غرب درواز (در ترکستان متصل سرحد شمال مشرقی افغانستان) موجودہ نشان دادہ بود۔ لاکن موسیو ے اِف کہ سہ سال بعد ازیں سفر ایں علاقہ نمودہ است۔ کورگان۔ ٹیوب (کورگان ٹی پا) را کہ پائیں سرخاب (باوخش) و بہ فاصلۂ قلیل بجانب غرب از کولاب واقع است محل ختلان قدیم قرار می دہد۔ ختلان تا اواخر قرن پانزدہم موجود بودہ است زیرا کہ در ۱۴۹۸ء می بینیم کہ خسرو شاہ قندزی نظامت ایں صوبہ بہ برادر خود ولی سپردہ است۔ ازیں وقت نام ختلان محو گردید (حاشیہ ترجمۂ انگریزی تاریخ رشیدی الیاس و روس ۱۸۹۵۔ ص ۲۱)

در عہد بابر نام ختلان یا ختل بر علاقۂ کہ مابین حصۂ بالا دریائے آمو کہ بنام ہرات یا پنج معروف است و از جنوب بہ خطۂ بدخشان جدا می شود۔ اطلاق می شد (بر توزک بابری کنگس ایڈیشن ۱۹۲۱ جلد اول ص ۵۸ - ۵۹)

علاقۂ بزرگ کوہستانی کہ در گوشۂ مابین وخشاب (نہرے از جیحوں ؟) و دریائے جیحوں (اوکس) است بنام ختل معروف بود و مبہماً آں تمام علاقہ ہائے شرقی کہ بہ شمال خراسان و محل بود و باش کافراں بود اطلاق می شد۔ ختلان آں علاقہ را نیز مشتمل بود (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نام یافت - وبت خانۂ خود را مسمار کنانید سلطان قطب الدین دراں جا صفۂ سنگین و مربع افراشتہ بر کنج شمالی آں برای سکونت حضرت امیر حجرۂ خاص تخصیص نمود

(مسلسل) کہ منبع وخشاب است - بقول اصطخری صوبۂ ختلان بسیار زرخیز بود و برائے اسپہا شہرت می داشت بسیارے از شہرہائے بزرگ بر کنار رود و چشمہ ہائے وے یافتہ می شدند - باغات او پُر از میوہ جات و زمینش محل غلہ ہائے بسیار - در قرن دہم میلادی مطابق قرن چہارم ہجری مقر حکومت ختل شہر ہلبک بود -

در نام ایں علاقہ مابین مورخاں اختلاف بسیار است - نزد قزوینی (جلد دوم ص ۳۵۲) ختلان شہرے ترکی بود واقع درمیان علاقہ کوہستانی - ایں مرد از صحیح محل وقوعش نشان نداده است - علی یزدی در ظفرنامہ جلد اول ص ۴۶۴ در ضمن تذکرۂ فتوحات تیموری نام ایں شہر ختلان نوشتہ است -

تحقیقاتے کہ ڈاکٹر صوفی نسبت ختلان در سنہ ۱۹۴۷ء کرده است ایں است کہ صوبۂ ختلان را اکنون "کولاب" می گویند - در ذیل ما ترجمۂ خطوط انگلیسی کہ ڈاکٹر صوفی در تحقیق ختلان و مقبرۂ شاہ ہمدان از پروفسور پالوفسکی عضو مجلس سائینس - دولت شوروی رُوسیہ بدست آورد - ہدیۂ قارئین می کنیم :-

۱- "لینن گراڈ - مورخہ ۱۰ ستمبر سنہ ۱۹۴۷ء

گرامی قدر - ڈاکٹر صوفی

من یک حصّہ تصاویر عکسی کہ شما محتاج بود بد حاصل کرده ام - ایں ہا بدست اے - سمی نوفسیکے از ملازم در شاخ مجلس سائنس - صوبۂ تاجکستان - سٹالن آباد - برداشتہ است - وے در صحبت ماہران علوم شرقیہ کولاب را بذاتِ خود ملاحظہ نموده عکس تصاویر برداشت - تا ایں وقت من تصاویر مقبرۂ میر سید علی ہمدانی حاصل کرده ام و ہفت از آں با ایں خط ملحق کرده می فرستم متاسف ہستم کہ ایں ہمہ در درجۂ اعلیٰ نیستند - لاکن امید ہست کہ شما (بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید)

و جناب سید دو اربعین ۱۰۴۹ دراں جا اقامت کردہ بہ تجلیات ذاتی مشرف شدند و خمس الاوقات فراز صفہ با جماعت کثیر نماز ادا می کردند۔ و در سال سنہ ۷۹۵ھ ۱۰۵۰ ہجری قطب ربانی جناب میر محمد ہمدانی فرزند ارجمند حضرت امیر کبیر خطہ کشمیر را بہ قدوم

(مسلسل) ایں ہا را مناسب مطلب خود خواہید یافت۔ اگر مزید موصول شد برائے شما خواہم فرستاد۔ وقت اشاعت امید ہست کہ شما خواہید نوشت کہ ایں تصاویر عکسی بدست موسیو۔ اے یسمی نوف۔ برداشتہ شدہ است۔

اکنوں ختلان عموماً بنام کولاب مشہور است۔ بزبان روسی او را "کولیاب" می گویند۔ مقر حکومت وے شہرے از جمہوریہ شوروی تاجیک است عکس او شما بر پوسٹ کارڈ و لفافہ ہا مشاہدہ می تواں کرد۔ من بہ تاجکستان خواہم رفت و از سٹالن آباد متعلق مقبرہ کہ شما پسندید مزید چیزے خواہم فرستاد۔

مخلص شما

ای۔ پالو دسکی۔

۲۔ سٹالن آباد۔ مورخہ ۵ ر اکتوبر سنہ ۱۹۴۷ء

گرامی قدر۔ ڈاکٹر صوفی

چنانکہ قبل ازیں مسطور شد من دریں وقت در سٹالن آباد (تاجکستان) ہستم۔ دریں جا قدیم کولاب کہ شما در دلبستگی تمام دارید واقع ہست۔ من بطیارہ برائے شما چند عدد تصاویر عکسی فرستادہ ام۔ در کولاب ہمیں یک مقبرہ مشتمل بر یازدہ حجرہا و چند قطار گنبد موجود است۔ من دریں جا در برداشتن چند خاکہ ہائے مقبرہ از "کیمرا" کامیاب شدہ ام و برائے درستی و عکس ثانی آن ہا را بہ ماسکو فرستادہ ام۔ چوں از انجا موصول شود بخدمت شما خواہم فرست۔

من در سلسلۂ امر واقعی مقبرہ کہ مطلب شما ہست۔ یک عدد "تراشیدہ" (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نخود جنت نظیر گردانیدہ بمقام والد خود اقامت فرمود۔

سلطان سکندر بہ اجازت سید بزرگوار بر بنیاد صُفہ نخستین طرح عمارت خانقاہ معلّے انداختہ بہ مرور دو سال رفعت یک طبقے افراخت و در سنہ $\frac{1051}{99}$ باتمام

(مسلسل) از مجلۂ مقامی "آئینہ کولاب" ملفوف می کنم۔ این مجلہ بر مقالۂ موسیو کالیاکوف کہ مقبرۂ مسطورہ را بنظر خود مشاہدہ و معائنہ کردہ است اشتمال دارد۔ دریں جا شما عکس ہائے وے نیز خواہید یافت۔ موسیو کالیاکوف در تحقیق تفصیلی نسبت مقبرۂ مسطورہ مشغول است۔ وقتیکہ مطبوع شود۔ بخدمت شما فرستادہ خواہد شد۔

در شاخ تاجیک از ادارۂ تحقیقات سائینسی دولت شوروی روسیہ شعبہ ایست مخصوص برائے تحقیقات تاریخی و ادبیات السنۂ مختلفہ۔ مردانیکہ دریں کار اند بہ دلبستگی تمام اشتغال بالسنۂ شرقیہ و مخصوصاً بہ ادبیات ہند دارند۔ ممنون خواہم شد اگر شما تکلیف کردہ بہ لطف و کرم دریں ضمن تصنیفات خود و علماء دیگر مارا بخواہید فرستاد۔ کتاب ہائے کہ مارا دریں ضمن بہ سہولت مہیا تواں کرد۔ بمہربانی بہ عنوانِ ذیل ارسال کنید:۔

لینن گراڈ۔ کے مارکس آوین یو۔ خانہ نمبر ۵۔ حجرہ نمبر ۵۔ ایسٹ۔ این۔ پالووسکی۔ ممبر ادارۂ سائینسی۔

عمدہ ترین خواہشات ما در کامیابی تحقیقات علمیۂ شما۔ قبول کنید۔

باعزت و احترام

دستخط۔ اِی۔ پالووسکی

عضوِ ادارہ۔

در سنہ ۹۲۰ھ مطابق ۱۵۱۴ع شہنشاہ بابر حوالئ این مقبرۂ طواف کردہ است۔ دراں وقت نزد وے اشجار تاریخ بودند۔ (حاشیہ کشمیر جلد اوّل ص ص ۸۷۔ ۸۸ و ۱۱۶ ب ۔ ۱۱۶ بی)۔

سنہ ۱۰۴۹ھ دوچلہ ؛ سنہ ۱۰۵۰ھ ۱۳۹۲ع ؛ سنہ ۱۰۵۱ھ ۱۳۹۶ع ؛

رسانید۔ جناب سید را یک لعل بدخشی ہمراہ بُود۔ تبرکاً بہ سلطان داد۔ و در بدل آں سہ قریہ از سہ پرگنہ بہ جہتہ مصارف خدمہ و لوازم خانقاہ گرفتند۔ یکے موضع وچی از پرگنۂ شاورہ دوم نونہ ونی از پرگنۂ مارتنڈ۔ سوم قصبۂ ترال از پرگنۂ اولر۔ خدمت تولیت آں بنام مولینا سعید تقرر یافتہ و دہات برای خادمان گذاشتند و بابت مصرف و اخراجات دیگر مواضعات تعیین نمودند۔ ۱۰۵۲ھ

نقل وثیقہ سلطان سکندر رح

کہ درباره دہات مذکوره بہ مُہر و دستخط خود تحریر کرده بہ خدمت سید گذرانیده ملخصاً ایں است:۔

"ایں کمترین خادم سادات کرام و مشایخ
عظام سکندر شاہ بن ناصر المسلمین شاہ قطب الدین
سہ قریہ از قریات کشمیر مثل وچی از پرگنۂ شاوره
و نونہ ونی از پرگنۂ مارتنڈ و ترال از پرگنۂ اولر
وقف خانقاہ جناب سیادت و قدوۂ اہل ہدایت
پُور نبوت۔ منبع علم و فتوت۔ بانی مسلمانی حضرت
امیر کبیر میر سید علی ہمدانی بمعہ قطع اراضی کہ
خانقاہ معلّٰے مبنی بر آنست و زمینے کہ در حوالی
آں برای عبادت و سجدات عباد الصالحین
از مالکان خرید کرده در بدل یک لعل بدخشان کہ
جناب ہدایت دستگاہ۔ مہر سپہر سیادت۔ ماه
اوج سعادت۔ نور حدیقۂ نبوی۔ واسطۂ فیوض

۱۰۵۲ھ واقعات کشمیر ص ۴۳۔ باغ سلیمان ص ۱۴۹ ؎

مظہری میر سید محمد بن سید علی الہمدانی بایں خادم
برای مہام دینوی و لشکر کشی تبرکاً عنایت فرمودہ
و ایں سہ قریۂ مذکورہ و آن اراضی مسطورہ برای معبد
خاص و عام وقف کردہ و ایں خادم شرع آں را مسلّم
و مفوض داشتہ ہیچ یک از سلاطین و عمال مستقبل
را نشاید کہ در وقفیات مذکورہ دست تطاول و
تعدّی دراز کند۔ حُرِّر فی تاریخ سابع
عشرین شہر ربیع الاول سنہ ۷۹۷ھ ہجری

نقل وقف نامہ میر محمد ہمدانی رح

"فقیر الحقیر محمد بن میر سید علی ہمدانی رضی اللّٰہ
عنہم ہمیگوید کہ چوں والد بزرگوار بہ اعانت و یاری
پادشاہ سعادت یار سلطان قطب الدین در موضع
علاؤ الدین پورہ رباط خود را ویران نمودہ بنائے
خانقاہ معلّے کرد۔ سلطان مذکور از راہ طوبیت و
اخلاص ہر صبح و شام برای جماعت خمسہ و اقامت
جمعہ از محلہ قطب الدین پورہ دریں بقعۂ شریف و
منزل حاضر مے بود۔ مقدار سی صد و ہشت درعہ
طولاً درمیان دو مشرب یک صد و بیست درعہ
عرضاً از دریای بہت تا بازار برای فناء خانقاہ معلّی
وقف کردہ شد۔

سوای آں از طرف شرقی مقدار ہیں سی صد و

۵۲ء ۱۳۹۶ء

ہشت درعہ در طول و یک صد درعہ درعرض برای جمعیت مردم و ستور و دواب گذاشتہ شد۔ چنانچہ تا رسیدن این فقیر قلیل البضاعت بے احاطہ و دیوار بود۔ چوں این فقیر با جمعے از سادات در بلدہ کشمیر در وقت پادشاہ دین پناہ سلطان سکندر شاہ رسیدہ۔ [۱۰۵۴ھ] حسب خواہش و التماس سلطان مذکور این داعی مسلمین را حواشی و خدمۂ آں سعادت مند بہ اعزاز و تکریم بدان بقعہ رسانیدہ۔ سلطان امارت نشان بر صفۂ کہ والد بزرگوار حسب فرمودۂ جد عالی مقدار بنا نمودہ بود خانقاہے قایم ساخت و برای آں وقف خاص کردہ موضع وچی از پرگنۂ شاورہ و قریہ نونہ ونی از پرگنۂ مارتنڈ و قصبۂ ترال از پرگنۂ اولر تا متمکنان و مجاوران خانقاہ معلی محفوظ و محظوظ شوند و بدیں بقعۂ شریفہ و بریں قریات مذکورہ متولی گردانیدہ برادر ارشد و امجد مولینا محمد سعید تا دریں بقعہ متصرف باشد و از احوال عمّال و ساکنان و مسافران باخبر باشد۔

و از وقفیات مذکورین ہر سال موازی یکہزار و دو بست خروار شالی و دہ ہزار جیتل بوجہ خرچ خود بگیرد۔ باقی آں چہ نوشتہ شدہ است در طومار و فرمان سلاطین آن جزئیات را عمل کند۔ و در صلاح و

۱۰۵۴ھ مطابق ۷۹۵ھ مطابق ۱۳۹۲ء

وفار متمکنانِ خانقاہ نیک مشغول باشد و از برائے
نمک مطبخ خانقاہ دو صد خرد دیوانی نیز وقف کردہ
شد و ملک دیوی گنائی ناظر احوال و مشرف اعمال
مولینا محمد سعید گردانیدہ شد تا در جزئیات امور
اوقاف حاضر و ناظر باشد ملخصاً۔ فقط۔"

بعد ازاں دہات وقفیہ حسین[۱۰۵۵] چک بنا بر تعصب ضبط نمود۔ سید علی کہ از بنی اعمام جناب سیادت بُود با جمعے کثیر در پیش گاہ اکبر جلال الدین برای استغاثہ عزم نمود بہ شنیدن آں حسین شاہ را وحشت شدہ دہات مذکورہ بہ جانب خانقاہ بدستور گذاشت و عالمگیر[۱۰۵۶] نصفۂ آں ضبط کردہ مبلغ نہہ ہزار روپیہ خادمان شش بقعہ را سال بہ سال از خزینۂ عامرہ مقرر نمود و در عمل سنگان لاہور تمام ضبط شد۔

و در عہد راجہ رنبیر سنگھ سید یعقوب خان سفیر یارکند کہ از احفاد حضرت امیر بُود۔ سند سکندر شاہ در پیش برٹش گورنمنٹ گذرانید۔ از گورنمنٹ عالیہ عوض جاگیر دہات مذکورہ دوازدہ ہزار روپیہ چہرہ شاہی از قلمروِ کشمیر بنام او پنشن مقرر کردند و خادمان خانقاہ از فواید آں محروم شدند و در عہد سلطان حسن[۱۰۵۷] شاہ ۸۸۵ھ در محلہ علاء الدین پورہ

[۱۰۵۵] ء ء ـــ ۹۷۱ھ (۱۵۶۹ ـــ ۱۵۶۳ء) ؎

[۱۰۵۶] در صوبیداری سیف خان ۱۰۷۹ ـــ ۱۰۷۶ھ (۱۶۶۸ ـــ ۱۶۶۵ء)۔ و آنکہ ملا اسعد اللہ صاحب "باغ سلیمان" نوشتہ است :-

"حاصل ہر سہ از وفاداری بود تا عہد سیف خان جاری
صاحب صوبہ چوں شد آں مردود نصف اوقاف صرف خاص نمود"

ظاہراً ضعیف است ("باغ سلیمان" ص ۴۹ نسخہ قلمی محکمہ ریسرچ حکومت کشمیر)

[۱۰۵۷] ۸۹۳ ـــ ۸۸۰ (۱۴۸۷ ـــ ۱۴۷۵ء) ؎

آتش مشتعل شدہ خانقاہ معلّے ہم بسوخت۔ سلطان مذکور بر تعمیر آں کمر ہمت بستہ و اطراف آں ہا کہ خانہای مردم داشت خریدہ داخل صحن خانقاہ نمودہ بدستور سابقہ یک طبقی افراشت۔ قاضی حمید الدین پدر قاضی ابراہیم مؤرخ را تولیت خانقاہ تفویض نمود۔ «مسجد اُسس علی التقوی» تاریخ است۔[1058][1059]

و در زمان سلطان محمد شاہ[1060] میر شمس عراقی وارد کشمیر شدہ[1061] در محلہ جڈی بل خانقاہ دو طبقے احداث نمود۔ غازی خان و موسی رینہ و کاجی چک کہ مدار المہام سلطنت بُودند مرید خود گردانیدہ ہر سہ کس را تحریک نمود کہ خانقاہ معلّے یک آشیانہ است ویران کردہ دو آشیانہ باید ساخت۔ غرضش این بُود کہ بعد ویرانی باز در تعمیر آں توقف بکنانند و راہ تعمیر مجدّد نہ دہد تا خانقاہ او کہ در جڈی بل ساختہ است مرجع شود چوں ہر سہ کس مدار المہام سلطنت بودند معقول محمد شاہ کردہ خانقاہ را برہم زدند و قریب دو سال در تجدید تعمیر آں بہ ترغیب میر شمس توقف ورزیدند تا آنکہ خواہر کاجی چک کہ زوجہ محمد شاہ بُود و صالحہ ماجی نام داشت و از مریدان بابا اسماعیل بُود بہ غیرت آمدہ کہنہ آلات جہیز خود را فروخت نمودہ سہ ہزار روپیہ و شصت ہزار تنگہ رایج آں وقت صرف تعمیر خانقاہ نمودہ دو آشیانہ افراخت و بہ کمال ہوس و اخلاص در تزئین و ترتیب آں پرداخت۔ بعد اتمام آں یک ہزار و دو صد کرتہ پٹو

[1058] ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ء)؂

[1059] واقعات کشمیر ص ۶۷؂

[1060] متوفی ۹۴۴ھ (۱۵۳۷ء)؂

[1061] ورود میر شمس الدین عراقی در عہد محمد شاہ بار دوم بود۔ بقول خواجہ محمد اعظم دیدہ مری قدوم اوّل آنجناب در کشمیر بعہد حسن شاہ پدر محمد شاہ بہ تقریب سفارت از طرف سلطان حسین خان والی خراسان واقع شد (واقعات کشمیر ص ۷۵)؂

زینہ گیری کہ معمول این دیار است بہ کارکناں و معماراں و نجاراں و پنج ہزار کلہ پوش پٹو بہ مزدوران انعام داد و از مردم شہر دہ ہزار کس را ضیافت طعام بخشید و روز گذاشتن کلس کنگرۂ بام وقف نامہ بہ مُہر محمد شاہ درست کردہ تولیت آں را بہ نام سید محمد بن سید علی تفویض نمود۔ تاریخ اتمام آن آیۂ کریمہ (وَمَنْ دَخَلَہٗ کَانَ آمِنًا)[۱۰۶۲] بر لوح دروازہ منقش فرمود۔[۱۰۶۳]

و در سال ۱۱۴۴ھ[۱۰۶۴] روز پنج شنبہ بوقت چاشت خانقاہ مذکور بغیر ادراک سبب از سقفِ بالا سوختن گرفت کہ تا دوپہر روز با خاک یکسان شد و خادمانِ درگاہ ہمگی فرصت کشیدن تبرکات یافتہ بُودند۔ "آتش تجلّی"[۱۰۶۵] تاریخ آں واقعہ گفتہ اند۔ ابو البرکات خان[۱۰۶۶] در سال ۱۱۴۶ھ بر تجدید تعمیر آں کوشش فراوان بکار بردہ از کردۂ سابقہ بمتانت و رفعت آباد نمود۔ و در اطراف آں حجرہا و میان آں چہار ستون متین بلند افراشت۔ (کعبۃُ البرکات)[۱۰۶۷] تاریخ است۔ بعد آں میر ہزار در ایام حکومت خود اورا دفتحیہ بر الواح دیوارہای اندرونی خانقاہ بہ خطِ نسخ مطلاّ تا حال زیب صفحۂ روزگار گذاشت۔

و در سال ۱۲۱۸ھ[۱۰۶۸] و سال ۱۲۴۳ھ[۱۰۶۹] بہ حادثۂ زلزلہ ہا کلس کنگرۂ بام آں غلطیدہ بُود

۱۰۶۲ ۸۹۹ھ (۱۴۹۳ء) ؎

۱۰۶۳ واقعات کشمیر ص ۷۶ ؎

۱۰۶۴ ۱۷۳۱ء ؎

۱۰۶۵ ۱۱۴۴ھ ؎

۱۰۶۶ صوبیدار کشمیر (م - ۱۱۵۸ھ) در عہد محمد شاہ - بار اول ۴۴ - ۱۱۴۲ھ و بار دوم ۵۸ - ۱۱۴۶ھ

۱۰۶۷ ۱۱۴۶ھ (۱۷۳۳ء) - تاریخ متذکرہ فرمودۂ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری است - وہم بقولش این بنائے چہارم خانقاہِ معلّی است (واقعات کشمیر ص ۲۴۴)

۱۰۶۸ ۱۸۰۳ء ؎

۱۰۶۹ ۱۸۲۷ء ؎

به کمال مشقت باز افراشتند و تا حال خادمان درگاه اکثر اوقات بام خانقاه را مرمت افزودند در ۱۳۰۴ھ[۱۰۷۰] نواب احسن الله خان ڈھاکہ[۱۰۷۱] به اهتمام دیوان لچھمن داس[۱۰۷۲] یک هزار روپیه خرج کرده سلطان خانه را تخته فرش کنانید۔

خانقاه والا۔ در موضع وچی پرگنه شاوره در ۸۰۰ھ[۱۰۷۳] حضرت میر محمد همدانی آباد ساخت۔

خانقاه اعلیٰ۔ در موضع نزال پرگنه اولر در ۸۰۰ھ میر محمد همدانی دو آشیانه دار آباد ساخت۔

خانقاه کبروی۔ در موضع مٹن بر چشمه مچھ بون سلطان سکندر به تجویز میر محمد همدانی معمور کرده در صحن آن باغ و گلزار بکمال نزهت آراسته بود مالیه موضع مٹن برای اخراجات خادمان خانقاه وقف نمود۔ شاهان مغلیه خانقاه مذکوره بجای دیگر برداشته بر سر چشمه به اهتمام آصف جاه خان باغ شاهی و عمارات عالیه افراشتند۔[۱۰۷۴]

مسجد جامع۔ در محلۂ سکندر پوره از عهد راجه پرورسین بت خانه مسمی به مهاشری بکمال متانت و رفعت با حجار مجلا و قبۂ مطلا گردون سا شده بود۔ در ۸۰۱ھ سلطان سکندر بر انهدام آن کمر بسته نزدیک آن به حکم حضرت میر محمد همدانی قدس سره بنای مسجد جامع نمود و در تعمیر آن به دل و جان هوس فراوان

۱۰۷۰ھ ۱۸۸۶ء ؎ ۱۰۷۱ھ بنا بر انکشاف ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد دوم ص ۷۲۹) خواجه ناظم الدین وزیر اعظم کنونی پاکستان از خاندان همین نواب احسن الله خان است ؎

۱۰۷۲ھ ناظم کشمیر از ابتداء ۱۸۸۴ء لغایت ۱۸۸۶ء = (۱۹۴۱ب — ۱۹۴۳ب)۔ دیوان مزبور برائے ربط و ضبط در تقسیم "شالی" به زمانۂ قحط شهرت بزرگ حاصل کرد ؎

۱۰۷۳ھ ۱۳۹۸ء ؎ ۱۰۷۴ھ واقعات کشمیر ص ۴۳ ؎

بکار بُردہ سی صد و ہفتاد و دو ستون کلان ازاں جملہ سی و دو ستون کہ ارتفاع آں سی درعہ و ضخامت چہار درعہ بُود در چہار طاق آں نصب نمود۔ خواجہ صدرالدین خراسانی و سید محمد لورستانی کہ در فن گلکاری دستے عجیب و مہارتے نجیب داشتند بکار کلی و معماری درعرض سہ سال باتمام رسانیدند۔ و جدارِ کنج شمالی غربی ہر روز جہد کردہ برمی داشتند باز ہمی نشست پس سید محمد لورستانی بدست خود بند و بست چونہ و خشت نمودہ استحکام آں فرمودہ و ہر دو بزرگوار بغیر اجرت کارمی کردند پارۂ از مال خالص خود دراں صرف نمودند۔ ازیں جہتہ مردماں گمان بُردند کہ گنجے یافتہ اند۔ محققاں طول و عرض مسجد از ہر سُو یک صد و بیست درعہ مربع یافتہ اند۔ مسجد جامع کشمیری[۱۰۷۵] تاریخ است[۱۰۷۶]۔

و در عہد سلطان حسن شاہ ۸۸۵ھ آتش عظیم واقع شدہ مسجد جامع بالکلیہ بسوخت و حسن شاہ بہ آراستگی تمام بہتر از سابقہ درعرض سہ سال و دو ماہ مرتب کردہ سلطان خانہ را از نقاشاں استادکار نقش و نگار بسیار و کتابہ دیوار بکار بُرد[۱۰۷۷] کہ در اقالیم دیگر مثل ایں کم تر بُود۔ (مسجدٌ اُسِّسَ علی التقویٰ)[۱۰۷۸] تاریخ است۔ دراں ایام سلطان حسن شاہ از دنیا نقل کردہ مسجد جامع را سقف و دیوار دو جانب ناتمام ماند۔ ملک ابراہیم ماگرے کہ از امرا داراں آں وقت بُود بقیۂ در ۹۰۹ھ درست نمود۔ بعد آں قاضی موسیٰ[۱۰۷۹] شہید در زمان حکومت یعقوب خان چک سقف و بام مسجد را مرمت نمود۔

۱۰۷۵ ۸۰۱ھ مطابق ۱۳۹۸ء ۔

۱۰۷۶ واقعات کشمیر ص ۴۳ ۔

۱۰۷۷ الخ ص ۶۷ ۔ ۱۰۷۸ ۸۸۵ھ (۱۴۸۰ء) ۔ ۱۰۷۹ قاضی موسیٰ شہید از اولاد قاضی میر علی است۔ بفنون و کمالات علمی و عملی آراستہ ابّاً عن جدٍ از عہد قاضی ابراہیم (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

و در سال ۱۰۲۹ھ بروز عید رمضان آتش عظیم افروختہ قریب دوازدہ ہزار خانہ مع جامع مسجد سوختہ شد۔ ہمدران ایام جہانگیر شاہ وارد خطہ شدہ بُود۔ در اطفای آن جہد فراوان بکار بردہ بابوس ماندہ حیدر ملک در تاریخ خود می نگارد۔ کہ سفیان بہ علاقہ سوختن خانقاہ جڈی بل مراد متوسلان خاندان مرا بسوزانیدن جامع مسجد متہم ساختند و این معنی بہ گوش پادشاہ رسانیدند۔ ازین جہتہ بہ امر ظل سبحانی تعمیر مسجد جامع را بہ گردن ملک محمد ناجی بستند۔ نیازمند درگاہ حسب الامر جہان بانی در عرصہ ہفدہ سال تعمیر مسجد بدستور سابق نمود و تاریخ شروع تعمیر آن چنین نوشتہ اند۔ تاریخ :—

نخستین مسجد جامع زشہ اسکندر ثانی — عمارت یافت آنگہ سوخت از تقدیر سبحانی
دگربارہ حسن شاہ آن کہ بُود از نسل پاک اُو — بشد بانی این مسجد ہم از توفیق ربانی
ولیکن از دو جانب نے ستون آراست نے سقفش — ز ابراہیم احمد ماگرے شد راست تا دانی
زہجرت نہ صد و نُہ ۹۰۹ بود در عہد محمد شاہ — کہ این جنت سرا شد زینت و زین مسلمانی
بتاریخ ہزار و بست و نہ ۱۰۲۹ از ہجرت سید — بروز عید روزہ سوختہ در نوبت ثانی
ملک حیدر رئیس الملک در عہد جہانگیری — "نہاد از نو اساسش باز گاہ عید قربانی" ۱۰۸۰

و در زمان حکومت عالم گیر در ۱۰۸۴ھ بقول مشہور در ۱۰۸۰ھ بار آتش قہر الٰہ افروختہ از محلہ کاوہ ڈارہ تا محلہ سکندر پور دوازدہ ہزار خانہ سوختہ مسجد جامع را مرتبہ ثالث آفت رسید۔ و از پیش گاہ۔ جم جاہ تعمیر باشی مامور گشتہ در عرصہ سہ سال تعمیر درست نمود۔ و پیرامون مسجد خانہ ہای مردم خرید کردہ از جا برداشت

مسلسل) قضائے کشمیر نجاندانش داشت۔ در ۹۹۴ھ (۱۵۸۵ء) بحکم یعقوب شاہ تاجدار آخرین خاندان چک مقتول شد۔ مقبرہ اش در مزار ملہ کھاہ است (واقعات کشمیر ص ۹۹)

۱۰۸۰ھ ۱۰۳۹ھ مطابق ۱۶۲۹ء

وبرای رفع خوف آتش فضای بیرونی آں ہر سو خالی گذاشت۔ وکلس کنگرۂ بام سلطان خانہ بہ خرج پنج ہزار اشرفی اکبری ملمع ومطلّا نمود۔ وکلس کنگرۂ شرقی را تلمیع نقرہ فرمود و فراز بام سلطان خانہ منارۂ بلند افراشت کہ سہ صد پایہ نردبان آں مرتفع بود کہ بر فرق آں آذان می گفتند و بدستور سابقہ سی صد وہفتاد و دو ستون نصب کردند۔ پس حاجی کریم داد در زمان حکومت خود بام وسقف آں را مرمت نمود۔

وقتیکہ سنگان لاہور متصرف ایں بلاد شدند بعضے لشکریاں بنا بر تعصب ذاتی درمیان مسجد نوعے فاعل سوء ادب شدند۔ خادمان مسجد بہ عنف پیش آمدہ باہمدیگر بہ جدل پیوستند۔ محمدیاں ہجوم ساختہ بعضے اشرار را خونبار کردند تا کہ کار بدانجا رسید کہ دیوان مصر چند ہجومیان را سزا دادہ مسجد را ابواب ضبط نمود کہ تا عرصۂ بیست سال مسدود بود۔ و در سنہ ۱۲۵۷ھ (۱۰۸۱) شیخ غلام محی الدین ابواب آں مفتوح کردہ بام آں کہ تمام مندرس شدہ بود در عرصۂ دو سال مرمت نمودہ آب جوی بدستور جاری ساخت بہ مرور ایام باز اندراس یافتہ آب جوی مفقود شد۔

و در سال سنہ ۱۲۸۵ھ (۱۰۸۲) میر حسین شاہ قادری از اہل شہر طلب امداد کردہ بموافقت و امداد حاجی عظیم الدین درابو در ترمیم بام ہای آں جہد فراوان بکار بردہ بموجب گردش زمانہ ناتمام ماند۔

و در سال سنہ ۱۲۹۷ھ (۱۰۸۳) میر حسین قادری باز بر تعمیر آں قادر شدہ از مہاراجہ رنبیر سنگھ واز بعضے افراد شہر اعانت دریافتہ تا عرصۂ دو سال مرمت بام ہای آں حتی الامکان فرمودہ گوی نیک نامی در ربود۔ تاریخ۔

۱۰۸۱ھ ۱۸۴۱ع ❊ ۱۰۸۲ھ ۱۸۶۸ع ❊

۱۰۸۳ھ ۱۸۷۹ع ❊

میر والا منزلت سید حسین قادری | کز پئے تعمیر مسجد بس نکو تدبیر شد
ہو شنم گلبانگ تاریخش ز ملہم زد ندا | گو ز حسن سعی مسجد میر عالمگیر شد" ۱۰۸۴ھ

محل افسوس است کہ این چنین مسجد عالی شان باین رفعت و وسعت و متانت در ہیچ جا امکان نہ تواند بود۔ عنقریب است کہ بعدم ترمیم بر کوع رجوع کردہ سر بسجدہ خواہد نہاد۔ پس بر تجدید آں ہیچ کسے قادر نہ تواند شد۔ لہذا بر ارباب ہمت و اصحاب ثروت واجب بود کہ این چنین تعمیر بے نظیر را فی الفور مرمت می فرمودند فقط

مسجد عالی در عہد سلطان سکندر بت شکن حضرت میر محمد ہمدانی قطعۂ زمین عیدگاہ از مالکان خریدہ برای صلوٰۃ عیدین وقف عام نمود۔ و تا عرصۂ چند سال خود بہ ہجوم خلایق۔ نماز عیدین در آں جا ادا میکرد۔ و در سال ۸۰۱ ۱۰۸۵ھ سنۂ ۱۰۸۶ھ علی شاہ فرزند سلطان سکندر در وسط عیدگاہ برای نماز عیدین مصلاّی رفیع بہ اساتین متین و محراب منقش احداث نمودہ مسجد عالی شہرت یافت۔

و در سنۂ ۱۰۷۵ ۱۰۸۷ھ ہجری اسلام خان کہ از طرف عالمگیر نائب صوبہ بود مسجد عالی را وسعت دادہ بہ دیوار پختہ و چوب ہای ضخیم بلند افراشتہ برای نماز عیدین

۱۰۸۴ھ ۱۲۹۷ھ ؛ ۱۰۸۵ھ ۱۳۹۸ء ؛

۱۰۸۶ھ علی شاہ فرزند ارجمند سلطان سکندر است۔ بعد فوت پدر باتفاق ارباب حل و عقد تاج سلطنت برسر نہاد۔ تا مدت شش سال و نہ ماہ ملک رانی فرمود۔ در تاریخ ہشت صد و بیست و ہفت ہجری (۱۴۲۳ء) برادر خود زین العابدین را تفویض امور سلطنت کردہ روانۂ بیت اللہ گردید۔ چوں بہ جموں رسید بہ جہت اینکہ زوجہ اش دختر راجہ جموں بود راجۂ آں جا بر ترک سلطنت ملامت کردہ مانع حج آمدہ محرک لشکر کشی شد۔ سلطان زین العابدین نیز این خبر دریافت۔ بہ مقام پکھلی تلاقی طرفین اتفاق افتاد و شکست بر علی شاہ افتاد۔ بعد چندے ہماں جا بہ حالت حبس وفات یافت (ملخص از واقعات کشمیر ص ۴۸-۴۹) ؛ ۱۰۸۷ھ ۱۶۶۴ء ؛

منقر نمود وصحن مسجد پُر از درخت بُود ہمہ ہا قطع کردہ چنارہا بغرس کرد وستونیکہ در
عیدگاہ استادہ بُود ساختہ اوست۔ ایں وقت معدوم۔

و در عہد عبداللہ خان سنہ ۱۲۱۵ھ (۱۰۸۸) بہ واقعہ آتش افروختہ شدہ۔ دراں
ایام عبداللہ خان محبوس بالاحصار بُود۔ گل محمد خان کہ از اکابر خوانین بُود مسجد
عالی از سر نو احداث نمود۔ و در سال سنہ ۱۳۰۰ھ (۱۰۸۹) ہجری رنبیر سنگھ ہم ترمیم سقف آں
تجویز کردہ بُود لیکن ناتمام ماند۔

۱۰۸۸ھ ۱۸۰۰ء - عبداللہ بارکزئی در سنہ ۱۷۹۵ء بحیثیت صوبیدار در کشمیر آمد۔ تقریباً یازدہ سال
بریں عہدہ فائز ماند۔ در سال ۱۷۹۸ء بنا بر طوائف الملوکی در کابل خیال مطلق العنانی در دلش
جاگزیں شد۔ برائے تحصیل ایں مقصد مردم اراذل را بمراتب اعلیٰ فائز گردانید ولشکر سی
ہزار مرداں تیار کرد۔ بوجہ غلط فہمی عبداللہ خاں را با دیوانش منازعہ افتاد و بعد چندے
معزول گشت و بالآخر در بالاحصار محبوس گردید۔

در سال ۱۲۶۱ھ (۱۸۰۱ء) عبداللہ خان تعبیہ ساختہ از قید فرار شد و در کشمیر
آمد تا سنہ ۱۸۰۶ء ہیچ خبرے از و نیامدہ۔ سال دیگر یعنی ۱۸۰۷ء عبداللہ خان با فوج گراں
بمقابلہ برادرزادۂ خود عطا محمد خان (صوبہ دار کشمیر) آمد لیکن از شومئی بخت شکست خورد
بالآخر دریں سال در حالت محصوری افواج عطا محمد خان وفات یافت۔

الفنسٹن کہ معاصر عبداللہ خان بود می نویسد :-

"عبداللہ خان مرد زیرک باہمت بود کشمیریان و افغاناں ہر دو
او را محبوب می داشتند۔ در عدل وانصاف وانتظام ملکی ہرکس باو محبت
می کرد۔ مردم علم دوست بود . . . . در ناظمان دُرّانیاں کسے
مانند عبداللہ خاں نبودہ است"۔ (بحوالۂ کشمیر جلد اول صفحہ ۳۲۲)

۱۰۸۹ھ ۱۸۸۲ء :

مسجد ملّا شاہ - اخوند ملّا شاہ کہ اُستاد دارا شکوہ بُود مقارن دارا محل که دولت خانه دارا شکوه است تعمیر مسجد سنگین به احجار شفاف و منبت کار بکمال متانت و رفعت و سنگینی اعجوبهٔ روزگار یادگار گذاشت۔

خانقاه فیض پناه - سلطان زین العابدین برای سید محمد امین[۱۰۹۰] ویسی در موضع اشتمم برساحل شرقی بهت خانقاهی رفیع آباد کرده بُود - وبعد انتقال حضرت ویسی خانقاه مذکور معطل مانده - خواجه خاوند محمود به حکم شرع در سنه ۱۰۴۲ھ ازاں جا برداشته درشهر میان باغ حسین چک آباد نمود - و در ترمیم و ترتیب آں جهد بلیغ فرمود - شیخ محی الدین ثانیاً ترمیم آں کرده بُود - و در سنه ۱۳۰۴ هجری نواب احسن الله خان[۱۰۹۱] رئیس اعظم شهر ڈهاکه که آبا و اجداد اُو از ساکنان ملک کشمیر در محله

۱۰۹۰ سید محمد امین اویسی المعروف به میر بابا فرزند ارجمند حضرت سید حسین بیهقی است برگزیدهٔ سادات روزگار بود - در علوم ظاهری و تعلیم قرآن شاگرد حضرت بابا حاجی ادهم است پیر طریقت آنجناب سید هلال کبروی بودند - سلطان زین العابدین را به نسبت ایشان اعتقاد کامل بود - بتاریخ سلخ ماه ذی القعده سنه ۸۹ھ (۱۴۸۴ء) از دست امراء کشمیر بهمراهی خال خود میر سید حسین بیهقی که وزیر سلطان بود مع چهارده کس دیگر از خاندان خود شهادت یافت "شهید کشمیر" (۸۸۹ھ) تاریخ است - تربت حضرت میر در محله پلچمر سرینگر نزد قبر پنجن شاه تا عهد خواجه محمد اعظم دیده مری یعنی لغایت ۱۱۲۹ھ (۱۷۸۴ء) مرجع خلائق بود (ملخص از واقعات کشمیر ص ۵۶، ۵۷) ٭ ــــــ ایضاً صفحهٔ مزبوره ٭

۱۰۹۱ ڈاکٹر جی - ایم - ڈی صوفی در کشمیر جلد دوم ص ۷۲۹ بحوالهٔ تاریخ اقوام کشمیر (مطبوعه ۱۹۳۴ء ص ص ۴۶ ــــ ۴۴۲ تصنیف منشی محمد الدین فوق مرحوم) در سبب آباد شدن اجداد نواب احسن الله خان در ڈهاکه ماحصل آنش این است می نویسد :-

"در سنه ۲۳ - ۱۸۲۲ء دو برادر بنا بر شکایت کردن مظالم سکهاں (بقیه بر صفحه آینده)

نادہ پورہ مرید حضرت شاہ مشکل کشا رضؔ بودہ اند مبلغ دو ہزار روپیہ ضرب ڈبل [۱۰۹۲] بابت مرمت خانقاہ فیض پناہ معرفت خواجہ ثناء اللہ شال مرسول داشتہ بود و خواجہ موصوف خانقاہ مذکور را قابل مرمت نہ دیدہ بنابراں مبلغ بسیارے از خود دادہ و از اعیان شہر ہم قلیلے امداد یافتہ تعمیر آں از کردۂ سابقہ بہ کمال تمتین و تزئین مجدداً از بنیاد ایجاد نمود و ہمگی کنگرۂ بام و خاتم بند سقف و دیوار معطل بود۔

امسال نواب موصوف باز مبلغ ۳ ہزار روپیہ مبذول داشتہ کنگرۂ بام و خاتم بند آں درست نمودند و تاریخ تجدید تعمیر آں جیّد گفتہ است شعر

یا اخی اقبل بہذا المسجد	طاعۃً باللہ واسجد واقترب
من بہاء الحق والدین دائماً	فیہ فیضان علی من یطلب
بانی الثانی ثناء اللہ بہ	صار ایقاناً باجرٍ یرتقب
لو اردت عام تعمیر الجدید	خانقاہ النقشبندی احتسب [۱۰۹۳]

(ایضاً فی تاریخہ) خانقاہِ عجیبِ عالی شان [۱۰۹۴]

خانقاہ سید برخوردار۔ در ۸۶۹ھ [۱۰۹۵] سلطان زین العابدین برائے خادمان سید برخوردار در محلۂ دانا مزار بنا کردہ بود۔

خانقاہ سید محمد مدنی۔ در ۸۴۸ھ [۱۰۹۶] سلطان زین العابدین برای خادمان

(مسلسل) بہ دربار حکومت مغلیہ بطرف دہلی رفتند۔ لیکن چوں دریافتند کہ توقع انصاف ازیں دربار محال است۔ ہر دو کسان نام بردہ روانۂ مشرق شدند و در ڈھاکہ متوطن گشتند"۔

۱۰۹۲ مراد از سکۂ انگلیسی است کہ بہ قیمت دو چند از سکۂ ڈگرہ مروجہ از ۱۸۴۶ء لغایت ۱۸۸۵ء می بود ؛ ۱۰۹۳ ۱۳۰۴ھ مطابق ۱۸۸۶ء ؛

۱۰۹۴ ۱۳۰۴ھ ؛ ۱۰۹۵ ۱۴۶۴ء ؛ ۱۰۹۶ ۱۴۴۴ء ؛

سید محمد مدنی بطریق مسجد نبوی بنا کردہ بود۔ ابراہیم خان ۱۰۹۷ھ سید مذکور را از اہل تشیع پنداشتہ بر مقام مذکور تصرف خود نمود و تجدید مسجد و دروازۂ مقبرہ ۱۰۹۸ھ از خود کرد۔ بر دروازۂ خانقاہ علی ولی اللہ منقوش ساخت و در ۱۰۹۹ھ سنہ ۱۲۸۹ھ بہ سبب بلوای شیعہ خانقاہ مسدود شد۔ اہل سنت یقین می دارند کہ حضرت سید سنی است و اہل تشیع برخلاف آں حضرت سید را از خود پندارند۔

۱۰۹۷ھ ابراہیم خان خلف ارشد امیر الامرا علی مردان خان است۔ در سال بیست و ششم سنہ (۱۰۶۳) ہزار و شصت و سہ ہجری (۱۶۵۲ء) از پیش گاہ صاحب قران ثانی از راہ تفضل بخطاب خانی چہرۂ کامرانی افروخت۔ در سال سی و یکم بعد از وفات پدر بمنصب چہار ہزاری و سہ ہزار سوار معزز گشت۔ در محاربۂ سموگڈھ در میمنۂ فوج داراشکوہ منتظم بودہ۔ بعد از شکست از ناتجربگی و کوتاہ اندیشی رفاقت شاہزادہ مراد بخش را موصل مقصود انگاشت۔ بعد از زوال او ابراہیم خان نیز مانند دیگر ملازمان بہ سجدہ گاہ خجالت جبہہ سائے سعادت گشت۔ اما در ہماں ایام بنا بر جہتے از منصب معزول گشتہ در دار الخلافہ بسالیانہ موظف گردید۔ در سال دوم از پیش گاہ خلافت بامنصب پنج ہزاری و پنج ہزار سوار بہ صوبہ داری کشمیر مامور شد۔ در سال یازدہم بہ صوبہ داری بہار مرخص گشت۔ باز سال نوزدہم ترک نوکری کردہ منزوی گردید۔ در سال بست و یکم از تغیر قوام الدین خان بایالت کشمیر نامزد شد۔ در سال چہل و یکم از تغیر سپہ دار خان بنظم الہ آباد شتافت و پس ازاں بحکومت لاہور امتیاز یافتہ۔ سال چہل و چہارم چوں آں صوبہ بشاہزادہ شاہ عالم مقرر شد۔ خان مزبور بہ حفاظت کشمیر مامور گردید۔ در سال چہل و ششم بہ صوبہ داری احمد آباد فائز گشت و ہنوز در احمد آباد جائے گرم نہ کردہ بود کہ خبر واقعۂ خلد مکان رسید۔ بعد از چند ماہ صوبہ داری کابل بمقام ابراہیم آباد سودھرہ کہ سی کردہ از لاہور است و بطریق وطن داشت باجل طبیعی درگذشت ؛

از ابراہیم خاں دو پسر ماندند۔ یکے زبردست خاں و دوم یعقوب خاں (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

نو مسجد [۱۲۰] در سال ۱۰۳۲ھ [۱۲۱] جهانگیر شاه به ترغیب نورجهان بیگم از سنگ های تراشیده آباد نمود و احجار ثقیل و شفاف و منبت کار تا بام آں بکار برده و صحن مسجد را به احجار مصفا سنگ چین کرده گویا یک لخت سنگ مرتب شده بود طول آں از شمال تا جنوب شصت درعه و عرض از مشرق تا مغرب هژده درعه سوای احاطهٔ صحن و در خطهٔ کشمیر بایں متانت و سنگینی مسجدے دیگر موجود نیست۔ راجه سوکھ جیون [۱۲۲] در قحط سنه ۱۱۶۹ [۱۲۳] درضمن آں شالی ذخیره کرده بود میر هزار خان [۱۲۴] در حکومت خود آں را مرمت نمود۔ تاریخ

(مسلسل) دهر دو در حیات و بعد از ممات پدر بمراتب عالیه فائز گشتند (ماثر الامراء صفحات ۲۹۵ تا ۳۰۱) ٭ ۱۰۹۸ھ یعنی مقبرهٔ سید جمال الدین محدث۔ سید جمال الدین یکے از تربیت یافتگان حضرت میر سید علی همدانی رح بود۔ بالتماس سلطان قطب الدین بجهت تعلیم و آداب دین دریں شهر از حضرت امیر به سکونت مرخص شده تا ایام حیات فیض بخش کائنات بود۔ بعد رحلت در محله آروٹ قریب بلبل ہٹ آسود۔ در زمان خود به عروة الوثقی معروف بود (واقعات کشمیر ص ۳۹) ۱۰۹۹ھ ۱۸۷۲ع ٭ ۱۱۲۰ھ پتھر مسجد (مسجد سنگین) ٭ سنه ۱۱۰۱ھ ۱۶۲۲ع ٭ سنه ۱۱۰۲ھ راجه سکھ جیون مل از قوم کھتری بود۔ اصلش از قصبهٔ بھیره ضلع خوشاب پنجاب است۔ در کابل پیدا شد و در انجا پرورش یافت۔ اولاً در خدمت شاه ولی خان وزیر احمد شاه درانی بود و به قابلیت ذاتی به رتبهٔ صوبیداری ترقی نمود۔ در آغاز صوبیداری مسلماناں را بسیار پرورش می نمود چنانچه مصنف خزینة العامره سید غلام علی آزاد بلگرامی یکے از هم عصرانش دریں الفاظ ادراستوده است:-

مشار الیه جوان خوش رو متصف به اوصاف شائسته۔ قریب اسلام بود۔ جمیع مزارات بزرگاں و باغات کشمیر را ترمیم نمود۔ و هر روز بعد از فراغ از دیوان دو صد کس مسلمین را بروئے خود الوان اطعمه می خوراند۔ و در هر ماهے دوازدهم و یازدهم (بقیه بر صفحه آینده)

شکر حق کز دعای اہل یقین | باز آباد گشت خانۂ دین
کرد سردار خطہ مہر ہزار | مسجد نو بنا بصد تزئین
عاقبت روسیاہ و ملعون شد | ہر کہ او غلہ می نہاد درین
خبر از ہاتفی بہ پرسیدم | تا کند سال آں مرا تلقین

(مسلسل) طعام نیاز پختہ بہ مردم تقسیم می نمود۔ وارد و صادر را چہ درویش و چہ غیر آں در خورحال ہر کس مراعاتی می کرد۔ و در ہفتہ یک بارہ مشاعرہ مقرر کردہ بود۔ جمیع شعرائے کشمیر حاضر می شدند۔ در آخرِ مجلس شیلانی می کشید۔ و پنج کس از شعرائے نامی را کہ باہر یکے ازینہا دہ کس از مستعداں کمکی معین کردہ بُود۔ امر فرمود کہ تاریخ کشمیر از ابتدائے آبادی تا زمانِ او تحریر نمایند۔ سرحلقۂ آں پنج کس محمد توفیق بود کہ توفیق تخلص می کرد۔ و نام اصلیٔ او لالہ جو است بزبان کشمیر۔ امروز در موزونانِ کشمیر نظیر ندارد۔" (مطبوعہ نولکشور۔ کانپور ۱۸۷۱ء۔ ص ۱۱۵)

بعدہ پنڈت مہانند را وزیر خود ساختہ در پئے آزار مسلماناں گردید۔ ایں چیز مسلماناں را از و بددل کرد و در معزولئ او منتج گردید۔ یکے از شعراء آں وقت دریں امر می گوید:۔ کشمیر گرفت بار دیگر۔ سلطان احمد بزور شمشیر

۱۱۷۵ھ

فرمود زبانِ تیغ تاریخ۔ او فتح نمود باز کشمیر

(ملخص از کشمیر جلد اول ص ۳۱۱-۳۱۲-۳۱۳)

۱۱۰۳ء ۱۶۵۸ء ؛ ۱۱۰۲ھ صوبیدار کشمیر در عہد تیمور شاہ و زمان شاہ درانی۔ مدت صوبیداری یک سال و دو ماہ از ۱۷۹۲ تا ۱۷۹۳ء ؛

ہاتفی گفت "عہد مبر ہزار نوشد آباد مسجدِ سنگین"[۱۱۰۵]

و در عہد سنگان لاہور بہ سبب قحط و وبا مخلوق پریشان گشتہ مسجد مذکور معطل ماند۔ لاجرم حکّام متصرف آں گشتہ در نزولات جمع کردند و کرنیل میاں سنگھ سنگہای مشرب و صحن آں برداشتہ در تعمیر بسنت باغ نصب نمود۔

خانقاہ بابا اسمٰعیل۔ از عہد ہرش دیو زیر[۱۱۰۶] دامن کوہ ماران سمت شمال متصل احمہ کدل فراز بلندی بت خانۂ سنگین موجود بود۔ سلطان حسن شاہ مندر فرود آوردہ از سنگ ہای آں برای خادمان بابا اسمٰعیل خانقاہِ دو طبقی در غایت رفعت و وسعت آباد نمود۔ و برای زاویہ نشینان سہ صد و شصت حجرہ مہیّا ساخت و تالب دریا نردبان سنگین افراخت و موضع بنہامہ۔ و ہرن از پرگنہ لار و باغات بسیار از شہر وقف آں بود۔ قریب چہار صد کس از لنگر خانقاہ راتبہ می خوردند۔ و از ایشان آواز خواندنِ اورا دفتحیہ در پرگنۂ پھاک مسموع می باشد۔ یعقوب خان چک ہنگام یورش اکبر شاہ آں را آتش دادہ معدوم ساخت۔

خانقاہ ملک جلال ٹھاکر۔ در محلۂ گوجوارہ معروف است الحال آں را قضا مسجد می گویند۔

خانقاہ شمسی۔ ملک شمس چک در محلہ ...[۱۱۰۷]؟ برای خادمان بابا اسمٰعیل زاہد معمور کردہ بود حضرت مخدومی بیست سال در خانقاہ مذکور بہ عبادت گذرانیدند۔ تا عہد افاغنہ لنگر آں جاری بود۔ دہات بسیار در اقطاع آں مقرر داشت۔

[۱۱۰۵] ۱۲۰۸ھ مطابق ۱۷۹۳ء؀

[۱۱۰۶] ۱۱۰۱ —— ۱۰۸۹ء (۴۹۵ —— ۴۸۲ھ)؀

[۱۱۰۷] کذا فی الاصل؀

خانقاه درگجن۔ شیخ محمد سلطان کشمیری حضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہ در عہد سلطان سکندر ترصیص نمود۔

خانقاه چشتی۔ عنایت اللہ خان[۱] در ایام حکومت خود در سنہ ۱۰۵۲ / ۱۱۰۹ برای

[۱] میر عنایت اللہ خان از اولاد قاضی موسیٰ شہید است۔ والدۂ عنایت اللہ خان کہ بی بی مریم نام داشت بہ علاقۂ والدۂ خود جان بی بی دختر ملا شرف الدین میر عدل کہ بہ خدمت معلمی و اتالیقیٔ بیگمات منسلک سرکار شاہ جہان پادشاہ بود۔ در ہنگام ورود رایات عالمگیری دختر خود مریم بی بی مزبورہ را بار باب دولت سرائے پادشاہی گذرانید۔ رفتہ رفتہ کارش ترقی یافتہ کمال محرمیت در سرکار نواب زیب النساء بیگم صبیۂ دوم پادشاہ حاصل نمود و میر عنایت اللہ خان پسر خود را بہ حضور طلبیدہ مقرب جناب پادشاہ عالمگیر ساخت۔ کمال عروج خاندان عنایت اللہ خان در عہد سلطنت شاہ عالم بہادر بود کہ خود میر عنایت اللہ خان میر سامان و پسرش ہدایت اللہ صوبیدار کشمیر بود۔

میر عنایت اللہ خان سہ بار بمرتبۂ صوبیداری کشمیر فائز گشت۔ بار اول در سنہ ۱۱۲۴ھ مطابق سنہ ۱۷۱۲ء در عہد جہاندار شاہ۔ این مرتبہ مدت صوبہ داری او ہمگی ہشت و نہ روز۔ بقول خواجہ اعظمی درین مرتبۂ قدومش در کشمیر در اواخر ربیع الاول سنہ ہزار و یک صد و بیست و چہار بود۔

در سنہ ۱۱۳۲ھ مطابق سنہ ۱۷۱۹ء در عہد محمد شاہ عنایت اللہ خان بار دوم بمرتبۂ صوبیداری سرفرازی یافتہ۔ سہ سال در کشمیر ماند۔ این مرتبہ اکثر اوقات او در حل قضیہ ہائے محتوی خان و شیعہ و سنی صرف شد۔

در سنہ ۱۱۳۷ھ مطابق سنہ ۱۷۲۴ء عنایت اللہ خان بار سوم از تغیر اعظم خان بہ صوبہ داری کشمیر رتبۂ اعتبار یافت۔ و ہنوز یک سال نہ گذشتہ بود کہ واقعۂ ناگزیر عنایت اللہ خان در حضور روداد۔ وکان ذلک فی شہور سنۃ الف و مائۃ و سبع و ثلثین (۱۷۲۴ء) (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

خادمان میاں ہاشم چشتی ۱۱۱۰ھ درمحلہ خانیار بہ ترتیب عجیب آباد کردہ بود۔ الآن معدوم

جامع بارہ مولہ۔ بنای اولش از بڈھ شاہ بود و درعہد جنت مرمت

(مسلسل) خواجہ محمد اعظم کہ ہمعصر عنایت اللہ خاں بود می نویسد:۔

"عنایت اللہ خاں در حسن صورت و سیرت و کمال و قدر و مکنت

امتیاز تمام داشت .... الااکثر خدمات

صوبہ باقارب او تعلق داشت"۔

(واقعات کشمیر ص ۱۴۱ و ص ۲۱۲)

۱۱۰۹ سنہ ۵۲ھ (۱۶۴۲ء) غالباً از سہو کاتب است ورنہ صحیح آنست کہ بنائے خانقاہ خانیار

برائے خادمان میاں ہاشم درمیان یکے از سال ہائے سنہ ۱۱۲۴ و سنہ ۱۱۳۷ھ شدہ باشد کہ وقت

نظامت عنایت اللہ خاں بہ وقفہ ہا در کشمیر است۔ سنہ ۱۰۵۲ھ بنا بریں صحیح تسلیم نہ تواں کرد کہ

دریں ایام سلطنت ہند تعلق بہ شاہ جہاں داشت و صوبہ داری کشمیر بہ پسر خوردش شاہ زادہ

مراد متعلق بود .... عنایت اللہ خان مزبور از امرائے عالم گیری و زیادہ تر از امراء

جہاندار شاہ و محمد شاہ محسوب می گردد۔ برائے درستی سال مزبور (۱۰۵۲ھ) قول خواجہ

محمد اعظم دیدہ مری نیز ملحوظ باید داشت کہ می گوید:۔

نواب عنایت اللہ خاں ناظم کشمیر جہت مصارف خانقاہ رقم

کافی مقرر کردہ گذاشت۔

۱۱۱۰ تقوی شعار میاں محمد ہاشم چشتی خانیاری رح از قبیلہ سوداگران بود۔ درعنفوان جوانی مسافر

شدہ بہ پٹنہ رفت۔ از انجا بخدمت میاں چشتی کشمیری کہ از قبیلہ کوتوالاں بود مرید شد میاں محمد ہاشم

چشتی بعد از مدت مدید از خدمت پیر مرخص شدہ بہ وطن خویش رسیدہ در خانیار توطن گرفت۔ بعد

چندے تاہل بہم رسانیدہ صاحب اولاد شد و خانہ و خانقاہ ساخت۔ نواب عنایت اللہ خاں ناظم

کشمیر جہت مصارف خانقاہ رقم کافی مقرر کردہ گذاشت۔ درحدود سنہ ہزار و یک صد و ہشدہ رحلت نمود

درجوار خانہ کہ احاطہ نمودہ بودند مدفون شد (واقعات کشمیر ص ۲۰۶)

یافت و شیخ محی الدین[۱۱۱۱] بام آن درست نمود و در سنہ ۱۳۰۲ھ[۱۱۱۲] به حادثهٔ زلزله با خاک آمیخت و در سنہ ۱۳۱۳ھ[۱۱۱۳] خواجہ عبدالصمد کگرو تجدید آں فرمود۔

خانقاہ سوپور۔ سلطان سکندر به تجویز میر محمد ہمدانی احداث کرده بُود بعد آں معتقد ایشان مرمت آں می کردند و به حادثه زلزلهٔ سنہ ۱۳۰۲ھ[۱۱۱۴] از پا در افتاده خواجہ عزیز اللہ کگرو در تجدید بنای آں بسیار کوشید۔

جامع سوپور۔ از تعمیرات اورنگ زیب یادگار بُود به سبب عدم مرمت مدروس۔

خانقاہ مخدومی متصل روضه حضرت مخدوم برکات خان ابداع کرده بُود و در سنہ ۱۲۸۸ھ[۱۱۱۵] خواجہ محی الدین گندر و تجدید تعمیر آں نموده۔ در وسعت و رفعت آں افزود۔

اما به سبب واقعهٔ بلوای شیعه و سنی خواجہ محی الدین متہم شده تعمیر خانقاہ ناتمام ماند۔ پس خواجہ ثناء اللہ شال که ہمشیره زادهٔ خواجہ محی الدین بُود بعد وفات خالو مبلغ ۵ ہزار روپیه از خود خرچ کرده تعمیر خانقاہ با تمام رسانید۔ تاریخ آں از ابجد این است۔ فرد

دل پئے تعمیر نو تاریخ گفت
"خانقاہ سدره جاہِ پیر ما"[۱۱۱۶]

جامع شوپیان۔ از تعمیرات سلطان زین العابدین بارہا ترمیم یافت
جامع اسلام آباد۔ یکے از تاجراں بنیاد آں ترصیص نمود۔ شیخ غلام محی الدین مرمت آں افزود۔

[۱۱۱۱] سنہ شیخ غلام محی الدین ناظم کشمیر ÷ [۱۱۱۲] سنہ ۱۸۸۴ء ÷ [۱۱۱۳] سنہ ۱۸۹۵ء ÷ [۱۱۱۴] سنہ ۱۸۸۴ء ÷
[۱۱۱۵] سنہ ۱۸۷۱ء ÷ [۱۱۱۶] سنہ ۱۲۸۸ھ (۱۸۷۱ء) ÷

بیجبشور خانقاہ - سلطان سکندر بت شکن مندر روز بہ ایشری کہ از تعمیرات راجہ وزیانند در زیج بارہ بود قلع کردہ از سنگهای آں برای خادمان سید محمد قریشی خانقاہے بنا ساخت آں را وجاشر خانقاہ می گفتند در سنہ ۱۲۷۷ھ [۱۱۱۷] گلاب سنگھ خانقاہ مذکور را بر انداختہ از احجار آں برلب دریا بت خانۂ نو آباد ساخت -

جامع زیج بارہ - از تعمیرات سلطان سکندر یادگار است [۱۱۱۸] - در سنہ ۱۳۰۲ھ [۱۱۱۹] حاجی غفار شاہ مرمت آں افزود -

خانقاہ شیخ العالم - بنای اولش از بڈھ شاہ بود - و در عهد چکان بہ حادثۂ آتش افروختہ شد و یعقوب چک تجدید تعمیر آں نمودہ از قبلہ منحرف ساخت - بعد اتمام آں نیکی ریشی باعانت باطنی خانقاہ را بہ قوت دوش متحرک ساختہ قبلہ اش راست نمود - و در عهد چغتہ سنہ ۱۱۳۹ھ [۱۱۲۰] بہ حادثہ آتش باز مشتعل شدہ - خواجہ نظام درابو و خواجہ محمود کہ از اکابران دہر بودند تجدید تعمیر خانقاہ و روضۂ حضرت ریشی بہ کمال محبت و خلوص نمودند تاریخ آں چنیں یافتہ اند . . . . . . [۱۱۲۱]

[۱۱۱۷] ۱۸۶۰ء - غالباً سنہ مزبور از سہو کاتب است زیرا کہ سہ سال قبل ازیں مہاراجہ گلاب سنگھ ازیں دنیا بعالم دیگر شتافتہ بود جملہ مؤرخین کشمیر سال جلوس مہاراجہ رنبیر سنگھ سنہ ۱۸۵۷ء قرار می دہند - ثابت شد کہ برکندن خانقاہ زیج بارہ از دست گلاب سنگھ بجائے سال سنہ ۱۸۶۰ء در سال دیگر کہ اغلب سال سنہ ۱۸۴۷ء است وقوع شدہ باشد -

[۱۱۱۸] واقعات کشمیر ص ۴۳ - تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ قلمی ص ۴۵ -

[۱۱۱۹] ۱۸۸۴ء :

[۱۱۲۰] ۱۷۲۶ء در عهد محمد شاہ غازی در نظامت عقیدت خاں پسر خلیل اللہ خاں (۲۷ --- ۱۷۲۴ء = ۴۰ - ۱۱۳۷ھ) :

[۱۱۲۱] البیاض فی الاصل :

خانقاہ جیلانی - سید بزرگ شاہ کہ از احفاد سید شاہ محمد فاضل قادری است از فتوحات مریدان و آمدنی جاگیرات دو طبقہ احداث نمود - تاریخ -

شد بنا خانقاہ جیلانی سنہ ۱۲۱۸ھ [۱۱۲۲ھ]

دو سال گذشتہ بار دوم آں را بہ کمال وسعت و رفعت تجدید فرمود - تاریخ

خانقاہِ نوازشہ جیلان [۱۱۲۳ھ] -

خانقاہ خواجہ شاہ صاحب - از تعمیرات حضرت خواجہ شاہ نیاز نقشبندی در محلہ سیدہ داری ضلع خانیار - تاریخ "عقل زیبا مسجدِ پُر فیض گفت سنہ ۱۲۲۰ھ" [۱۱۲۴ھ]

خانقاہ غوثیہ - بانی آں میر حسین شاہ قادری است تعمیر اولش در سنہ ۱۲۶۱ھ [۱۱۲۵ھ] ترصیص شدہ - تاریخ آں "خانۂ خدا" [۱۱۲۶ھ] بود - بعد آں در سنہ ۱۲۷۱ھ توسیع و ترفیع آں دو چند ساختہ بہ کمال متانت و سنگینی و تزئین و ترتیب و رنگینی آراستہ نمود و تاریخ آں "خانۂ خدائے" [۱۱۲۷ھ] فرمود - فقط -

تھنگہ مسجد[۳] - در تھنگہ محلہ ضلع خانیار عاقل میر کہ آبدار باشی شاہ جہان بُود آباد نمود و بہ تباعد ایّام مندرس شدہ - در سال سنہ ۱۲۹۷ھ [۱۱۲۸ھ] خواجہ ثناء اللہ شال زر بسیار خرج کردہ تعمیر آں مجدداً بہ حمام و خانقاہ و کنگرۂ بام بہ کمال تمتین و تزئین ترصیص نمود -

خانقاہ ڈانگر پورہ - در سنہ ۱۳۰۳ھ [۱۱۲۹ھ] نُور شاہ سادہو بہ اخلاص تمام در محلۂ ڈانگر پورہ معمور ساخت -

مسجد جامع بانڈی پور - از تعمیرات اعیان پاستان برہم خوردہ

[۱۱۲۲] ۱۸۰۳ء ؛ [۱۱۲۳] ۱۲۲۰ھ (۱۸۰۵ء) ؛ [۱۱۲۴] ۱۸۰۵ء ؛
[۱۱۲۵] ۱۸۴۵ء ؛ [۱۱۲۶] ۱۲۶۱ھ ؛ [۱۱۲۷] ۱۲۷۱ھ (۱۸۵۴ء)
[۱۱۲۸] سنہ ۱۸۷۹ء ؛ [۱۱۲۹] ۱۸۸۵ء ؛

بُود۔ اندریں جزو زمان بہ اہتمام احمد ڈار ملک التجار سوپور تجدید یافت تاریخ از جید

فرد۔ یکے از قدسیان از روی الہام
"عبادت خانۂ قدسیہ" ۱۱۳۰ فرمود

ایضاً از مصنّف ہاتف از بہر سال تاریخش
گفت "پُرفیض مسجد جامع" ۱۳۱۳ ۱۳۱

پشمینۂ کشمیر

از نفائس بدیعہ مخترعہ کشمیر ہمگی اقمشۂ پشمینۂ تحفہ عجیب و غریب است کہ نظیر آں باں صنعت و ملاست و نزاکت و خوش نمائی و زیبائی و دیرپائی و نرمی و گرمی و سنگینی و رنگینی در بلاد و امصار دیگر منسوج و متصور نتواند شُد کہ شاہان زمان و امرای دوران بہ لباس آں تفاخر و توقیر پندارند۔ و تاجران بلاد و امصار از تجارت آں امید حصول ثروت و مکنت می دارند۔ در اشاعت صنعت و حرفت آں بیان محققان پاستان ایں است کہ در ۷۸۱ھ قطب ربّانی حضرت امیر کبیر میر سید علی ہمدانی بہ قدوم میمنت لزوم خود بار دوم خطۂ کشمیر را نضارت بخشیدہ دو سال و چند ماہ در سیر و سیاحت ایں دیار رواج و رونق اسلام افزود۔

و در ۷۸۳ھ ۱۳۲ براہ لداخ بہ خواہش سیاحت ترکستان لوای نہضت افراختہ عرصۂ سہ سال دراں سواد میمنت مواد دین قویم را توفیر و توقیر بخشیدند۔ و در حالت سفر برفانی کوہستان یک موزہ کہ از پوست بزگالۂ

---

۱۳۰ ۱۳۱۳ھ (۱۸۹۵ء) ۔ ۱۳۱ ایضاً ۔

۱۳۲ ۱۳۸۱ء ۔

پشمینہ و آیینہ دار تیار شدہ بود - در پا کشیدند و گرمی و نرمی آں دیدہ خیال کردند که هر گاه از صوف بزگالهٔ مذکور رخت و قماش ساخته شود البته نرمی و گرمی آں مفید خواهد بود - موجب آں هنگام مراجعت چند آثار پشم شال همراه داشتند و در سنه ۸۰۵ھ[۱۳۳] رونق افزای این دیار گشته صوف مذکور را موکشی ساخته رسیده یک تهان پٹو[۱۳۴] بافت کنانیدند - صافی و گرمی و نرمی آں دیده سلطان قطب الدین متعجب گشت فوراً به معرفت تاجران اقصای تبت پشم شال طلبانیده ازیں جا تهان پٹو[۱۳۵] برای پوشش خود هر سال تیار می کرد - بعد آں عهد میرزا حیدر حکام و امرای این جا پٹوی پشمینه به فرماش درست کرده ملبوس می داشتند[۱۳۶]

و در سنه ۹۴۷ھ میرزا حیدر والی کشمیر شده از اهل خوقند[۱۳۷] نغز بیگ نام شخصے که او را مردمان خطه نقد بیگ می گویند تهان سامان او بود حرفهٔ نساجی بخوبی میدانست - وے برای پوشش میرزا حیدر یک جوره پشمینه ساده به عرض یک نیم درعه تیار کرده موکشی و صفائی نموده به نظر او گذرانید و میرزا حیدر گفت این چیست؟ گفت شال (مردمان خوقند و تشکتان وغیره شال چادر پوشیدنی

---

۱۳۳ ۱۳۸۱ء ⁂ ۱۳۴ توپ ⁂ ۱۳۵ جامهٔ پشمین (توزک جهانگیری ص ۳۰۵)

۱۳۶ پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۲) که معلوماتش مبنی بر رسالهٔ "در فن شال بافی" تصنیف حاجی مختار شاه اشائی مطبوعه کوه نور پریس لاهور سنه ۱۸۸۰ء است ادعا نموده است که صنعت شالبافی در کشمیر بسیار قدیم است - این صنعت در عهد کورو و پانڈواں در کشمیر موجود بود - همچناں در زمان سیزر رومی و اشوک اعظم پوشیدن شال برائے درباریاں مایهٔ فخر و مباهات بود - ۱۳۷ خوقند دار الخلافهٔ فرغانه اکنوں شهریست در جمهوریه ازبکستان در دولت شوروی روسیه واقع برلب دریائے سیر - دریں ایام این شهر مرکز مصنوعات چاقو و ابریشم و پنبه بشمار می رود - در سنه ۱۹۲۶ء شماره آبادیش ۶۹,۳۲۴ نفر بود (کشمیر جلد دوم ص ۵۶۳ حاشیه ۲)

راگویند) چنانچه از ممالک کوهستان وسط ایشیا نوعے از چادر می آید - آں را شالکی می گویند - میرزا حیدر پرسید ایں یک شال است یا دوشال است - گویند وجہ تسمیہ دوشال ہمین است میرزا حیدر بہ نظر اختراع او را انعام بخشیده برای تیاری آں باز تجویز داد -

روزے شاگردے فرد پشمینہ بافت می کرد نغز بیگ او را بہ کدام سبب طپانچہ بر رو داد و بصدمۂ آں قطرات خون از بینی او چکیده بر صفحۂ پشمینہ قطرے اند اشحات خون ظاہر شد و نغز بیگ نقطہای خون بر ورق پشمینہ زیبا دیده از روی بیدار مغزی تار پشمینہ را رنگ ہای سرخ و سبز و زرد داده بر سیخہای شاخے پیچیده در بافتن پشمینہ نقطہای ملوّن منسوج ساخت - ہم چنانکہ بز شالکی نقطہ ہای سرخ و سبز منسوج می باشند چہ اختراع اول ہماں قسم بُوده است - رفتہ رفتہ تیز طبعان کشمیر آں را روز بروز ترقی داده شال زنجیر دار و کناره دار اختراع نمودند و نقطہا و خط ہا وغیره نسج می کردند - آنگاه شاہان دہلی متصرف ایں بلاد گشتہ - در قلمرو ہند چنداں احتیاج پشمینہ نہ بود - باز ہم برای پوشش زمستانی آں را پسند می داشتند - و مردمان ایں جا در نزاکت و صفای آں ہم چنان صنعت و تیز دستی بکار بُردند کہ یک فرد پشمینہ بہ عرض یک نیم درعہ عند الامتحان از حلقۂ انگشتری گذرانیده اند و در عہد محمد شاہ ہفت تیز دستان ایں جا بر حواشی شال بہ انواع رنگہا در بافتن گلہا اختراع کرده بہ نظر پادشاه گذرانیدند - پادشاه[۱۱۳۸]

۱۱۳۸ھ محبت شال منحصر در محمد شاه نبود بلکہ ہمہ سلاطین مغلیہ او را ستوده اند - ابوالفضل در آئین اکبری می نویسد "اعلی حضرت محبت شدیده بہ شال می دارد" جہانگیر در توزک جہانگیری ص ۳۰۵ قریب ہمیں خیال متعلق بہ جلال الدین اکبر ظاہر کرده است - عبارتش ایں است :-
"شال کشمیر را حضرت عرش آشیانی پرم نرم نام فرموده اند - از فرط اشتہار حاجت بہ تعریف نیست"

آں را پسند کردہ در سال قریب چہل پنجاہ ہزار راشال بوتہ دار برای اُو فراش تیار می کردند۔ مردمان این جا آں قسم را بوتہ محمد شاہی نام کردہ بودند۔ و در سنہ ۱۱۶۵ ھ[۱۱۳۹] ملک کشمیر در قبضۂ شاہان افاغنہ رفت از روی برودت بلد کسوت پشمینہ را طلب گار شدند۔ و مردمان این جا بہ ابداع انواع رنگ ہا در صنعت و حرفت آں روز بروز نزاکت و زیبائی پیدا کردہ جامہ وار[۱۱۴۰] خط دار و بوتہ دار و بوتہ ہای دور دار وغیرہ اقسام

۱۱۳۹ھ مطابق ۱۷۵۵ء لیکن صحیح ۱۷۵۲ء است (ملاحظہ کنید دیلی آف کشمیر ص ۱۹۶ و کشمیر ص ۲۹۷)

۱۱۴۰ھ مور کرافٹ و ٹربیک (سیاحان انگلیسی در کشمیر ۲۵ — ۱۸۱۹ء) کہ مطالعۂ صنعت پشمین بالاستیعاب نمودہ اند اقسام شال درج ذیل نوشتہ اند:-

۱- قصابہ رومال زن است کہ در نقاب استعمال می شود- این قسم شال مربعہ باشد و در طول و عرض از ۱½ گز یا ۲½ گز باشد- این نیز بہ اقسام ذیل باشد:-

(الف) خط دار- قیمت از سہ صد تا پانصد روپیہ۔

(ب) -جہرمت- از ۵۰ تا ۳۰۰ روپیہ۔

(ج) اِسلمی مع سیزدہ اقسام جما دار- علاوہ ازیں اقسام ذیل نیز داخل قصابہ است:-

(د) چہار باغ از ۳۰ تا ۳۵۰ روپیہ۔

(س) حاشیہ از ۱۰۰ تا ۱۷۵ ایضاً

(ص) چاند از ۵۰ تا ۲۰۰ ایضاً

(ط) چھوتاہی از ۱۵ تا ۴۵۰ ایضاً

(ع) شش منتہی از ۲۵ تا ۲۰۰ ایضاً

(ف) فرنگی از ۱۰۰ تا ۵۰۰ ایضاً- بملک روس را برآمد می شود۔

(ق) تارا آرمینی از ۱۰۰ تا ۲۵۰ ایضاً- بایران و آرمینیہ برآمد می شود

(ل) تارا رومی از ۱۲۰ تا ۳۰۰ ایضاً- ایضاً بہ ترکی (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

اختراع نمودند و تجارت آں بحدے رواج یافت کہ در ایران و افغانستان و ترکستان مشہور گشتہ در قلمرو روس پسند کردند۔ تاجران روس نقشہای جورہ و قصابہ اختراع کردہ۔ تجارت آں باقصی الغایت رسیدہ۔

(مسلسل) (م) سادہ از ۱۲ تا ۱۵ ایضاً۔ در خانہا مستعمل می شود

۲۔ شملہ یا طوق کمر۔ مستعمل در اہالیانِ آسیا۔ طول ہشت گز و عرض ۱½ گز۔ رنگ ہائے مختلفہ دارد۔ قیمت از ۵۰ تا ۲۰۰۰ روپیہ۔

۳۔ دو شالہ از ۱۰۰ تا ۱۵۰ ایضاً۔ برآمد بہ تبت فقط۔

۴۔ گاش ترچ یا پٹکا یا دستار۔ طول از ہشت تا دہ گز و عرض یک گز۔ رنگ مختلف یک قسم دو پل و دو زنجیر و دو حاشیہ دارد۔ از ۱۵۰ تا ۸۰۰ روپیہ۔

۵۔ مندیلہ۔ یک قسم آں زنجیر می دارد و دیگر بغیر زنجیر۔ مؤخر الذکر در طول از ہشت گز تا دہ گز و در عرض دوازدہ گرہ و بقایا اقسام پشمین علی سبیل الاختصار ۱ بال پوش قیمت از ۳۰۰ تا ۱۰۰۰ روپیہ۔ ۲ گلوبند از ۱۲ تا ۳۰۰ روپیہ۔ ۳ پستان بند از ۵ تا ۳۰ ایضاً۔ ۴ لنگوٹہ از ۱۵ تا ۳۰ ایضاً۔ ۵ پوستین از ۵۰ تا ۱۰۰۰ ایضاً۔ ۶ ازیج از ۲ تا ۱۰ ایضاً۔ ۷ ازاربند از ۱ تا ۱۵ ایضاً۔ ۸ تکیہ مثل قیمت جمودار ۹ خلیلہ از ہشت آنہ تا دو روپیہ۔ ۱۰ طاق پوش مثل قیمت جمودار۔ ۱۱ خوان پوش از ۳۰ تا ۵۰۰ روپیہ۔

بقول آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۳۳) اکنوں اشیاء ذیل از قسم پشمین مروج اند:۔

۱۔ سادہ پشمینہ۔ ۲۔ جامہ وار یک رخہ و دو رخہ مختلف اقسام ۳۔ شال طویل بغیر حاشیہ و پل و کنج۔ ۴۔ ساری (چادرے کہ زنان بجائے ازار و قمیص بجسم خود می پیچند۔ ۵۔ کلاہ ہا و چوغہ ہا

پل۔ کشیدہ کاری را گویند کہ بہر دو سرہائے شال می باشد۔

ڈھور۔ کشیدہ کاری ایست کہ بر چہار گوشۂ شال باشد۔

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

و در عہد عبداللہ خان سید یحییٰ نام شخصے اعمیٰ از بغداد شریف آمدہ بود۔ عبداللہ خان او را بوقت رخصت یک جورہ نارجی عطا فرمود۔ سید موصوف در مصر رسیدہ جورۂ مذکور والی مصر بطور تحفہ گذرانید۔ دراں ایام پولین سکرٹر بوناپارٹ در مصر

(مسلسل) کونج۔ گلدستہ ہا کہ بر گوشہ ہائے شال بافند۔

بُوتہ۔ ہماں کونج است کہ مذکور شد۔ قیمت از ۴۵ تا ۷۰ روپیہ

۶۔ خالین پشمینہ از ۲۰ تا ۴۰ ایضاً

۷۔ نقش از ۲۰۰ تا ۵۰۰ روپیہ۔

۸۔ چہار خانہ۔ طول غیر متعین۔ طول ۱½ گز۔ از ۵ تا ۱۰ ایضاً

۹۔ گلبدن۔ طول غیر معین۔ عرض از چہاردہ گرہ تا یک گز۔ از ۵ تا ۶ ایضاً۔

۱۰۔ لنگی۔ طول ۳½ گز۔ عرض ۱½ گز۔ از ۵۰ تا ۷۰ ایضاً۔

۱۱۔ تخین یا کلاہ۔ از ہشت آنہ تا چہار روپیہ۔

۱۲۔ جراب یا موزۂ خورد از یک روپیہ تا چہار روپیہ۔

۱۳۔ موزۂ پشمینہ۔ از ۵ تا ۲۵ ایضاً

۱۴۔ سکاب پوش (شامیانہ ہا) از ۳۰۰ تا ۱۵۰۰ ایضاً۔

۱۵۔ در پردہ (پردہ) بقیمت جماوار۔

۱۶۔ کجاری اسپ۔ ایضاً۔

۱۷۔ کجاری فیل۔

در عہد سکھاں صنعت شال بر عروج بود۔ مور کرافٹ سیاح کشمیر در سنہ ۱۸۲۳ء می گوید:۔

"آمدنی کہ از صنعت شال کشمیر را حاصل گردد تقریباً سی و پنج لک روپیہ سالانہ است۔"

رسیده والی مصر جورهٔ نارنجی به او پیشکش ساخت۔ اہل فرانس آں دیده پسند خاطر نمودند و به موجب خواہش مردمان آں جا تاجران فرانس در کشمیر رسیده نقشه ہای جوره و قصابه وغیره بانواع گوناگوں فرماش دادند۔ و بازار پشمینه به حدے رواج یافت تا آنکه میرزا محمد علی کارخاندار یک جورهٔ پشمینه بقیمت دوازده ہزار و پانصد روپیه چہره شاہی فروخت نمود۔ کارخانداران دولت و ثروت حاصل نموده موجب پست فطرتی دَم فرعونی دادند۔ چنانچه در کلیان تماکو بجای آب شیر خام استعمال کردند و شب و روز در نغمه و عیش و شراب خوری و ارتکاب افعال شنیعه مشغول می بودند۔

منتقم حقیقی سببے ساخت که در سنه ۱۲۸۶ه[۱۱۴۱] جنگ فرانس و پروشه[۱۱۴۲] واقع شده۔ اہل فرانس را دو صد کروڑ روپیه جرمانه و ہرجانه گرفتند۔ و ہمه ہا مفلس و بے نوا گشته از ہوس پشمینه در گذشتند۔ سوای آں مردمان یورپین را خواہش آں به خاطر نمانده۔ فی الحال کساد بازاری پشمینه به حدے رسید که جوره و قصابه بافتن موقوف کردند۔ تاجران پشمینه یکسر دیوالی[۱۱۴۳] شدند۔

کیفیت داغ شال[۱۱۴۴]

در عہد شاہان افاغنه زعفران و غلّات که از مال سرکار می بود۔ حکام از کردهٔ

۱۱۴۱ھ مطابق ۱۸۶۹ء۔ اما لارنس سال نامبرده ۱۸۷۰ء نوشته است و نیز بقولش صنعت شالبافی را صدمهٔ دیگر در سنه ۱۸۷۷ء (وقتیکه قحط سالی مردمان کشمیر را بے حال نمود) پیش آمد (ویلی آف کشمیر ص ۳۷۵) ؛ ۱۱۴۲ھ جرمنی ؛ ۱۱۴۳ھ مفلس و قلاش ؛ ۱۱۴۴ھ صنعت شالبافی چنانکه سابقاً در حاشیه گذشت بذریعه محکمهٔ منضبط بود (حالا ۹) که او را داغشال می گفتند۔ ہر شال که در کشمیر تیار می شد مہر این محکمه داشت۔ بقول پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۸) دفتر داغشال در جوبلی مجلس رائے (که در سنه ۱۶۸۵ از ینجاب آمده به کشمیر آباد شده بود (بقیه بر صفحه آینده)

نرخ بازار قیمت آں افزودہ ساکنان شہر را طرح می دادند۔ چنانچہ باشندگان شہر را تاوان ونقصان آں باعث خرابی وسبب ویرانی می شد۔ خصوصاً طایفہ شال بافان کہ در آں زمان چہار صد دوکان سہ نفری بودند۔ بہ سبب طرح غلات زیادہ تر پریشان می گشتند۔

در عہد حاجی کریم داد[۱۱۲۵] طرح زعفران و غلات موقوف شدہ بدلِ آن طایفہ شال بافان را سرہر دوکان قلیلے نقدی گرفتن بطور ٹیکس[۱۱۲۶] تجویز یافت و آں را قصور شالی نام نہادند۔ بعد آں بصلاح پنڈت دلارام[۱۱۲۷] قلی کہ پیش کارۂ او بود بر تھان پشمینہ باج مقرر کردند چنانکہ تھان پشمینہ را بر کچہری[۱۱۲۸] داغ شال آوردہ آں را قیمت کردہ فی روپیہ نیم پائی باج مقرر نمودند۔

گویند روز اوّل یازدہ فلوس آمدنی داغ شال بود۔ انگاہ بابت دزدی وکارسازی تھانہا شقداران یعنی محافظاں بہ ہر طرف مقرر شدند۔ ہمیں کہ یک دو گرہ تکڑہ[۱۱۲۹] بافت می شد بریدہ در کچہری داغ شال می بردند و ہنگام درستی تھان

(مسلسل) و جائداد قیمتی دہ بلیون روپیہ می داشت۔ لیکن در عہد ابراہیم خان ناظم کشمیر از طرف عالمگیر در غارت گری و فساد (از دست داد) واقع بود۔ در ۱۸۸۵ء چناں کہ معلوم خواہد شد بعہد مہاراجہ پرتاب سنگھ ایں در تخفیف آمد ؛

۱۱۲۵ ناظم کشمیر در عہد افغاناں از ۱۷۷۶ تا ۱۷۸۳ء ؛

۱۱۲۶ ٹیکس لفظ انگلیسی بہ معنی محصول سرکاری ؛

۱۱۲۷ آنند کول ایں نام دیارام دادہ است ؛ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۲۹)

۱۱۲۸ کچہری داغ شال بمعنی عدالت داغ شال ۔ لیکن مراد مصنف ایں جا محکمۂ داغ شال است ؛

۱۱۲۹ تکڑہ بضم تاو ہندی، و فتح راد ہندی بمعنے پارہ باشد ؛

داغ کردہ حوالۂ خوردی کہ ضامن شالباف می بود میکردند و محصول تھان گرفتہ برای فروختن آں واگذار نوشتہ می دادند و ضبطیٔ پشمینہ بہ نوعے کردہ بودند کہ اگر کسے را بغیر داغ پشمینہ ظاہر می شد بہ حبس دوام و تاراج تام او را سزا می دادند مصرعہ - ہر کہ آمد براں مزید نمود -

درعہد مختار الدولہ[۱۱۵۰] فی روپیہ یک پائی محصول داغ مقرر گشت - و درعہد عطا محمد خان[۱۱۵۱] ہجدہ ہزار دوکان بود - درعہد عظیم خان[۱۱۵۲] بیست و چہار ہزار دوکان شمار کردہ سر ہر دوکان دہ دہ خروار شالی برای سال یک بار طرح دادہ قیمت آں بعد تیاری تھان شال باج وصول می کردند -

و درعہد رنجیت سنگھ ہمگی شش ہزار دوکان بود - فی روپیہ سہ آنہ باج مقرر شدہ سوای آں بدعات بسیار رواج یافت و سر ہر دوکان دوازدہ خروار شالی بہ قیمت سہ روپیہ طرح شالی مقرر کردند کہ در قیمت آں دو روپیہ از کردۂ نرخ بازار علاوہ بود - ایں قدر است کہ دراں وقت جواہر مل مرد فہیم و رسا داروغۂ داغ شال شدہ بود - وے برای پرورش رعایا و ترقی قیمت پشمینہ تھان پشمینہ را از کردۂ رائج بازار چہارم در قیمت افزودہ محصول و قیمت شالی وضع کردہ مابقی قیمتش برات بنام دیگر شالباف کہ باقی دار می بود می داد وے چہار آنہ سر روپیہ کم کردہ روپیہ نقدی وصول می یافت - دریں صورت شالبافان تھان ہای خود عمداً بدست داروغہ می فروختند و تاجران بلا علاجے از داروغہ تھان ہا خرید می کردند - دریں صورت باوجود ترقی باج و بدعت ہا شال بافان

[۱۱۵۰] شیر محمد خاں مختار الدولہ یکے از ناظمانِ کشمیر درعہد افغاناں در ۱۸۰۶ء ؛

[۱۱۵۱] ناظم کشمیر (۱۳ — ۱۸۰۶ء) ؛

[۱۱۵۲] ایضاً (۱۸۱۳ء) ؛

آسودگی یافتند و در اندک زمان شانزده ہزار دوکان آباد شدند۔

و در عہد کرپا رام[۱۱۵۳] مصر بولانا تھ کہ برہمن او بُود داروغۂ داغ شال شدہ سر دوکان سہ نفری ۱۷۵ روپیہ باج مقرر کردہ طرح شالی بدستور جواہر مل مصمم داشت۔ و باجِ داغِ شال مع محصول گذر آں دوازدہ لک روپیہ داخل خزینہ می ساخت۔

و در عہد میاں سنگھ[۱۱۵۴] بہ سبب ظلم بولانا تھ و طغیان قحط ہمگی یک ہزار و دو صد دوکان باقیماندہ نرخ شالی فی خروار یک روپیہ بُود۔ و میاں سنگھ سال اوّل سر دوکان بیست خروار شالی بہ حساب دو روپیہ طرح دادہ در سال دوم آئین جواہر مل مروّج ساخت و در عرصۂ چہار سال شش ہزار دوکان سہ نفری آباد شدند۔ بعد آں رام دیال داروغگی یافتہ شالبافان سپرد کارخانداران نمودہ سالِ اوّل سرِ دوکان ۲۰ و طرح شالی بیست خروار بہ حساب دو روپیہ و ہبیعۂ خوش رضا پنج خروار بہ قیمت ۱۱ مقرر نمود۔ و قطعی حکم داد کہ شاگرد کسی کارخاندار بر دوکان دیگر کارخاندار نہ رود۔ یعنی بروز تقسیم اوّل بر دوکان ہر کس کہ بنشست تا ابد غلام اوست۔ شال بافان بہ سبب انتظام بندش نہایت مظلوم شدہ مفلوک گشتند۔ کارخانہ داران بہ نسبت آں ہا تعدّی بسیار جایز داشتہ خود دولت مند و مالدار شدند۔ سال دوم سر دوکان دو نیم خروار طرح افزودہ یعنی بیست و ہفت و ہشت ترک کہ قیمت آں ۵۰ مقرر نمودند سر ہر دوکان مع باج داغ شال و طرح شالی یک صد و پنجاہ روپیہ مشخص کردہ کہ آں را آئین نام نہادند۔ مدعا کہ شاگرد کار کند یا نہ کند

[۱۱۵۳] ناظم کشمیر در عہد سکھاں از ۱۸۲۷ لغایت ۱۸۳۱ء ؎

[۱۱۵۴] جہان سنگھ ۱۸۳۴ء ؎

آئین معمولی بدہد۔

: درحکومت شیخ غلام محی الدین[۱۱۵۵] دلیث[۱۱۵۶] داروغگی یافت و برآئین مقرره میان سنگھ نوزده روپیه در باج افزوده طرح شالی بدستور میان سنگھ مقرر داشته دوکان : دونیم نفری مشخص کرده یک صد و هفتاد روپیه سرِ دوکان باج مقرر نهاد۔ دراں زمان همگی پنج هزار دوکان بُود و بیست و دو نفر شال بافان به خوف ظلم سرانگشتان خود قطع کرده از شال بافی خلاص شدند۔ از کردهٔ ظلم حاکمان آسیب کارخانه داران به نسبت آن ها جانکاه بُود و شیخ امام الدین در حکومت مستعارهٔ خود بند خلاص کرده شال بافان را آزادی بخشید و از طرح شالی فی خروار دو آنه تخفیف نمود۔ و از کارخانه داران سه نفر سه روپیه انعام دهانیده : برمزدوری چهارم افزون کرده از طرح شالی حصّه سوم به ذمهٔ کارخانداران گذاشته کارخانه داران را نعل در آتش افگنده شاگردان دل خوش گردانید۔

: درعهد مهاراجه گلاب سنگھ بیست و هفت هزار نفر و یازده هزار دوکان بُود۔ پنڈت راجه کاک در به مساوی دوازده لک روپیه بمعه طرح شالی ٹھیکه دار محال داغ شال شده شال بافان را سر نفر چهل و هشت روپیه چلکی باج مقرر نمود و بدستور سابقه باز بندش ساخته شاگردان ذمهٔ کارخانه داران کرده یکے را بر دوکان دیگرے رفتن منع کلی نمود۔ موجب آں شالبافان مقهور و مجبور مانده و از صبح تا شام کار کرده فی هزار سیخ را۔ چهار و نیم دمڑی مزدوری می یافتند۔ ازاں جمله بعض شاگردان در ماه هفت هشت روپیه کار کرده منجمله آں پنج روپیه خراج شاهی وضع نمودند بر دو سه روپیه قناعت می کردند و

[۱۱۵۵] از ۱۸۴۱ء تا ۱۸۴۶ء ؛

[۱۱۵۶] صحیح "دلپت" است و آں چه در کتاب است غالباً از سهو کاتب است ؛

بعضے شاگردان شُست کار در ماہ دو سہ روپیہ کار کردہ باقی دار سرکار ماندہ از کاسۂ گدائی نان می خوردند۔

و در سنہ ۱۹۲۴ب مطابق سنہ ۱۲۸۴ھ مہاراج رنبیر سنگھ از باج ہر لعبہ چلکی یازدہ روپیہ تخفیف نمود و در سال سنہ ۱۲۸۷ از طرح شالی کہ فی نفر پانزدہ خروار بحساب دو روپیہ چہار آنہ چلکی معمول بُود چہار آنہ مُعاف فرمُود۔ و در بدل ماہوارۂ نقدی جنس پشمینہ دادن تجویز دادہ کہ تا عرصۂ دہ سال عوض باج شاہی و طرح شالی جنس پشمینہ از کارخانداران می گرفتند و بہ سبب کساد بازار مہاراجۂ مذکور را در تھان ہای پشمینہ نقصان کُلّی عاید گشت و اہل کاران ہم بسیار خورد برد نمودند۔ چونکہ کارخانہ داران بہ سبب کساد بازار روز بروز خراب شدند بدین وجہ در سنہ ۱۹۳۳ بکرمی سنہ ۱۲۹۳ھ مہاراجہ نامدار از باج ہر عـ ۲۷ روپیہ ہر عـ ۱۷ روپیہ معاف نمود و در سنہ ۱۲۹۴ ہمگی یازدہ روپیہ فی نفر باج مقرر شدہ طرح شالی سر بسر تخفیف یافت۔

و در سنہ ۱۲۹۵ھ مطابق سنہ ۱۹۳۵ب [157] بہ سبب قحط و کساد بازار شالبافان تباہ شدہ باج داغ شال سر بسر معطّل گشت و بہ جای آن روانگی پشمینہ سر صد بیست روپیہ و شال فروشی و پرمٹ سرِ صد یازدہ روپیہ جُملہ سر صد سی و یک روپیہ مقرر گشت و در سنہ ۱۳۰۳ [158] ہجری آں ہم حسب منشای گورنمنٹ تخفیف یافت۔

زبان کشمیر [159]

در عہد اوّل زبان مردمان کشمیر خاص تلفظ سنسکرت بُودہ است و بہ مرور

---

[157] ۱۸۷۸ء ؛　　[158] ۱۸۸۵ء ؛

[159] نزد اہالیان کشمیر ایں زبان بنام "کوشر" شہرت دارد۔ لارنس در ویلی آف کشمیر ص ۴۵۴ ازیں رائے اتفاق کردہ است کہ اصل کشمیری از سنسکرت است۔ لیکن ایں امر محل (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

دہور در الفاظ آں فتور آمدہ کیفیتے دیگر پیدا نمود۔ چنانچہ اکنوں ساگ را "ہاک" ومنش را "مہنیو" می گویند۔ سوای آں بہ سبب تقرب بلاد دیگر آمد و رفت مردم اطراف و امصار و تسلط فرماں روایان ممالک غیر مردمان ایں جا۔ الفاظ زبان آں ہا آموختہ بہ سبیل تکلم استعمال نمودند۔ چنانچہ در عہد حکومت ترکان الفاظ ترکی و در زمان شاہان ہند الفاظ ہندی و در وقت شاہان دُرّان الفاظ فارسی و پشتو و بموجب مہارت علمی الفاظ عربی شامل آں کردہ زبانے ریختہ اختراع نمودند۔

و بموجب تحقیقات ایں صاحب معلوم می شود کہ از یک صد لفظ زبان کشمیری پنجاہ حرف از سنسکرت و دہ لفظ از فارسی و پنج لفظ از ہندی و دو لفظ از عربی می باشند و از الفاظ مخترعہ کشمیری و تبتی و داردی و ڈوگری سی و سہ لفظ مخلوط نوا ہند بود۔ ۱۱۶۰

{مُسلسل} بحث ست کہ زبان کشمیری در نوشتن و خواندن گاہے معمول ایں دیار بود یا نہ ؟ و اگر بود رسم الخطش چہ نام داشت۔ جواب ایں ہر دو سوال ابوالفضل دادہ است چنانچہ می گوید:۔

"اگرچہ اہل کشمیر زبانِ خود می دارند۔ لیکن اہم کتب شاں بزبان سنسکرت باشد۔ علاوہ ازیں ایں قوم رسم الخط دیگر دارد کہ در نسخہ ہائے قلمی استعمال کنند"۔ (آئین اکبری جلد دوم مترجمہ جیرٹ ص ۳۵۱)۔

از قول ابوالفضل "ایں قوم رسم الخط دیگر دارد" قیاس می رود کہ مُراد ازیں خط "شاردا" است کہ بقول لارنس مزبور از قسم دیوناگری (ہندی) است وقتے در کشمیر مستعمل بود۔

فی الحال خطِ نسخ بہ اختراعِ نشان ہا کہ مناسب حال نظم صوتی زبان کشمیری است مروج است ؛ سنہ ۱۱۶۰ھ دریں ضمن قول صحیح واثق ایں است :۔

من از شخصے باسند صحیح خبر دادہ ام کہ زبان کشمیری در ہر یک صد بیست و پنج الفاظ سنسکرتی چہل فارسی

{بقیہ بر صفحہ دیگر باید دید}

و در زبان کشمیری مثل عربی و انگریزی وسعت الفاظ بسیار دارد۔ و نیز در تلفظ آں آواز ہای عجیب معمول است کہ در ہیچ زبان ہمچنان یافتہ نمے شود۔ چنانچہ یک حرف بہ چند آواز ادا می کنند و یک لفظ بہ چند معنی استعمال می نمایند۔ حروف تہجی کشمیر تا شصت و پنج حرف یافتہ اند۔ و قاعدۂ صرف و نحو آں بعض دانشمنداں خیال می داشتند لیکن درست نمی شود۔

تواریخ ملک کشمیر

تاریخ حالات ملک کشمیر بسیار یادگار است۔ امّا بہ وقوع حوادث و طوارق زمانہ نام بعضے تواریخ پیشین از لوح زمانہ محو شدہ است۔ اکنون نام بعضے تواریخ مشہورہ یاد کردہ شود۔

تاریخ شاستری۔ تاریخ رتناکر۔ پنڈت رتناکر در زمانہ راجہ اونتی ورما از ابتدای دور کلجوگ تا عہد خود احوال راجہ ہا مشروحاً درج کردہ است۔ دریں زمان نقل آں عنقا۔ لیکن بعضے قصص آں را ملّا احمد در زمان سلطان زین العابدین ترجمہ کردہ است اثر آں در ملک موجود خواہد بُود۔

راجہ ترنگنی۔ پنڈت کلہن[۱۶۱] در عہد راجہ جے سنگھ بہ دقت الفاظ منظوم

(مسلسل) پانزدہ ہندوستانی دہ عربی و بقیۂ آں الفاظ تبتی دارد۔"

(سفر نامہ وائن جلد اوّل ص ۳۶۸)

[۱۶۱] پنڈت کلہن پسر چمپاک وزیر ہرش (۱۱۰۱-۱۰۸۹ء) است۔ بقول ڈاکٹر صوفی کلہن از قبیلۂ برہمناں است۔ نامش کلہن در پراکرت (زبان مروّجہ) ماخوذ از کلیان است کہ در سنسکرت خوشی و مسرت را گویند۔ کلہن بلحاظ مذہب متبع "شیو" بود۔ لیکن مع ایں ہمہ مداح "بدھ" نیز بشمار می رود۔ چیزے کہ او را مشہور آفاق گردانید کتابش راجہ ترنگنی است (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

کردہ است مضامین آں کم تر بفکر می آیند۔ وے در دیباچہ کتاب می نگارد کہ من دوازدہ جلد پوران ہا جمع کردہ این نسخہ تصنیف کردہ ام و از پوران ہای مذکورہ دریں ملک نام ونشان پیدا نیست۔ دریں وقت ہمیں نسخہ راجہ ترنگنی در ملک مشہور است

{مسلسل} کہ بہ حوالی سنہ ۴۹ — ۱۱۴۸ء در عہد راجہ جے سنگھ باختتام رسید۔ سیر اورل سٹائن مترجم راجہ ترنگنی متعلق وے چنیں رائے دارد:۔

"کلہن را با تنقید نگاہ باید کرد زیرا کہ سلسلۂ تاریخش غیر معتبر و ماخذ ہاش غیر صحیح و دلش نبذر و تہذیبہ گرائیدہ است۔"

راجہ ترنگنی مزبور بہ ہشت ابواب منقسم است کہ ہر یکے ازاں بہ ترنگ (موج) موسوم است تفصیل مصرعہ ہا در ہر یک ترنگ درج ذیل است:۔

۱- ۳۷۳ مصرع ہا۔
۲- ۱۷۱ ایضاً
۳- ۵۳۰ ایضاً
۴- ۷۲۰ ایضاً
۵- ۴۸۳ ایضاً
۶- ۳۶۸ ایضاً
۷- ۱,۷۳۲ ایضاً
۸- ۳,۴۴۹ ایضاً

بقول آر- ایس پنڈت راجہ ترنگنی قریباً پنجاہ سال قبل از شکست پرتھوی راج چوہان و دو صدی قبل ورود خاندان شاہ میری در کشمیر نوشتہ شد۔

اولین ترجمۂ راجہ ترنگنی بہ فارسی بہ حکم سلطان زین العابدین کردہ شد۔ دریں وقت نامش بحر الاسمار بود۔ بعد ازاں در عہد جلال الدین اکبر ملا عبد القادر بدایونی بہ تکمیل (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مُصنّف آں بعدم وثوق خبر راجہای اوایل کل جوگ ترک نمودہ است و ہمگی احوال دو ہزار و پانصد سال تا عہد جے سنگھ می نگارد - البتہ غنیمت است - غیر ازیں نام تاریخ چھولاکر و بھولا راج و پدمہ مہر و کھیم اندر ۱۱۶۲ و سورت و شر یور ۱۱۶۳ و پرا جہ بٹ

(مسلسل) نظر ثانی وے متعین گردید - در عہد جہانگیر ملک حیدر چاڈورہ راژہ ترنگنی را بہ غایت مختصر نمودہ بتاریخ کشمیر موسوم کرد - در ۱۸۳۵ء ادارہ "رایل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کلکتہ" نسخۂ راژہ ترنگنی کہ بر مخطوطۂ ولیم مورکرافٹ مبنی بود بار اول اشاعت کرد - در ۱۸۵۲ء راژہ ترنگنی مع ترجمہ در فرنچ زیر اہتمام ادارۂ ایشیاٹک سوسائٹی پیرس شایع گردید - در ۱۸۹۲ء سیر اورل سٹائن نسخۂ راج ترنگنی با تنقید از چاپ خانہ بمبئی شایع کرد - ہشت سال بعد ہمیں کس راژہ ترنگنی را بزبان انگلیسی ترجمہ کردہ در ۱۹۰۰ء حلیہ انطباع پوشانید - بقول رنجیت پنڈت ایں ترجمہ نیز نامکمل بود - چنانچہ در ۱۹۳۵ء رنجیت پنڈت داماد موتی لال نہرو وقتیکہ در قید بود راج ترنگنی را مکمل ترجمہ نمود - ڈاکٹر صوفی ایں ترجمہ را بسیار ستودہ است - یک ترجمہ راژہ ترنگنی در "اردو" از پنڈت اچھر چند شاہ پوری نیز یادگار است - ایں ترجمہ ۱۹۱۲ء کردہ شدہ است و مطبوع است -

۱۱۶۲ کھیم اندر پسر پرکاش اندر برہمن است - در عہد راجہ اننت جائیکہ اکنوں نشاط باغ واقع است پیدا شد - مؤرخاں اگرچہ از صحیح تاریخ ولادتش خاموش اند - لیکن از کارنامہائے ادبی اش قیاس نمودہ اند کہ وے مابین ۳۶ء لغایت ۱۰۶۶ء پیدا شد - کھیم اندر یکے از سہ پسران پدرش بود - کھیم اندر مع دانستن صرف و نحو و موسیقی و مصوری از صنعت و دستکاری مثل نجاری و آہنگری نیز حظ وافر داشت - بعمر ۲۵ سال در حلقۂ ازدواج داخل شد و یک پسر سوم اندر کہ اتالیق پسر راجہ اننت بود از و یادگار ماند -

کھیم اندر صاحب تصانیف کثیرہ است کہ مشہور ترین ازاں درپے دلن نیر برمی نشاندن غرور) و دیش اپدیش (نصائح متعلق حکومت) و برہت کتھا در قصص و روایات است - کیتھ از و مصنفاتش بہ تفصیل بحث نمودہ است - (کشیر جلد اول ص ۶۰) ۱۱۶۳ (بر صفحۂ آیندہ)

در ملک مشہور است شاید کہ اثر آں ہا در ملک موجود خواہد بود۔ بُوکر صاحب جستجو کردہ نسخۂ کھیم اندر بہم نمود۔ امّا بہ علّت اغراق پسند نہ فرمود۔

زینہ ترنگنی۔ ضمیمۂ راژہ ترنگنی است کہ پنڈت زونہ راج[۱۱۶۴] بہ فرمان سلطان زین العابدین از عہد جے سنگھ تا زمان بڈھ شاہ حالات راجہ ہا و سلاطین مفصل ضبط کردہ است و پنڈت شریور تکملۂ آں نمودہ است۔

تاریخ اودھ بٹ[۱۱۶۵] ضمیمۂ زینہ ترنگنی است کہ از عہد بڈھ شاہ تا زمان اکبر شاہ حالات درج نمودہ است۔

۱۱۶۳ شری ور یکے از مؤرخان عہد بڈشاہی است۔ بوجۂ تکمیل تاریخ جوناراج کہ بفوتش نامکمل ماندہ بود شہرت تاریخی حاصل کردہ است۔ ڈاکٹر صوفی اورا نقال پنڈت کلہن نوشتہ است۔ از کارنامۂ شری ور این است کہ بعد وفات بڈشاہ این مرد "یوسف زلیخائے جامی" را در ۱۵۰۵ء بہ سنسکرت آوردہ و بنام "کتھا کوتکا" موسوم کرد۔ کتاب مزبور در چاپ خانۂ نرنے ساگر بمبئی در سنہ ۱۹۰۱ء مطبوع گردیدہ است۔

(کشمیر جلد اوّل ص ۱۶۷)

۱۱۶۴ جوناراج یکے از عالمان بزرگ و محقق زبان سنسکرت است۔ در تاریخ دانی ثانی کلہن بود و تمام کتاب راژہ ترنگنی را در الفاظ خود خلاصہ نمودہ بہ ترتیب موجودہ آورد۔ بادشاہ اورا انعام کثیر داد۔ جوناراج در سنہ ۱۴۵۹ء وفات یافت۔

(کشمیر جلد اوّل ص ۱۶۷)

۱۱۶۵ یکے از محققان زبانِ سنسکرت است کہ بہ دربار سلطان زین العابدین جمع آمدہ بودند۔ محبت علم بحدے داشت کہ برائے تعلیم اتھرو وید بہ مہاشٹرا رفت و از انجا واپس آمدہ بحکم شری بٹ مہتمم دار المصنفین بڈشاہی در اشاعت تعلیم وید در کشمیر مصروف شد ؛

تواریخ فارسی

وقایع ملک کشمیر۔ کہ در زمان سلطان زین العابدین ملا احمد ترجمۂ راجہ ترنگنی و رتناکر مع احوال سی و پنج راجہ گم شدہ کلہن پنڈت۔ مطابق رتناکر برابر ضبط کردہ است و از تعصب و جانب داری معرا و عبارتش مصفّا۔

تاریخ ملا نادری۔ در زمان زین العابدین تصنیف کردہ است اسمش معلوم و جسمش معدوم۔

تاریخ قاضی حمید۔ در زمان بڈھ شاہ تصنیف کردہ است نقل آں نایاب۔

تاریخ ملا حسین قاری [۱۱۶۶]۔ در افواہ مشہور است و کیفیت آں غیر معلوم۔

منتخب التواریخ۔ حسن بیگ [۱۱۶۷] در عہد ۔ ۔ [۱۱۶۸] ۔ تصنیف کردہ است بہ نظر نامہ نگار نرسید۔

تاریخ سید علی [۱۱۶۹]۔ خواجہ اعظم نقل کردہ است شاید در ملک موجود باشد

[۱۱۶۶] خواجہ محمد اعظم دیدہ مری در تمہید واقعات کشمیر ص ۳ نام این تاریخ ذکر نمودہ است بقولش معلوم می شود کہ تاریخ ملا حسین خاری قبل از تاریخ ملک حیدر چاڈورہ تصنیف شدہ بود

[۱۱۶۷] حسن ابن محمد الخاکی شیرازی ؛

[۱۱۶۸] البیاض فے الاصل۔ لیکن از بیان ڈاکٹر صوفی در کشمیر جلد اوّل در بیان مخطوطات فارسی معلوم می شود کہ منتخب التواریخ مصنّفہ حسن بیگ در عہد جہانگیر ۱۹ سنہ ھ مطابق سنہ ۱۶۱۰ء نوشتہ شد۔ یک نسخۂ این کتاب در کابل نزد ایم غبار معرفت آریانہ جادہ ابن سینا زیر نمبر ۲۳ یافت می شود ؛ [۱۱۶۹] یک نسخہ ازیں کتاب نزد مولوی محمد شاہ سعادت ساکن محلہ نوہٹہ سری نگر موجود است۔ (کشیر جلد اوّل)

تاریخ حیدر ملک[1170] - در عہد جہانگیر شاہ مطابق راذہ ترنگنی ترجمہ کردہ است لیکن از خودستائی و تعصب مذہبی سراسر مملو است۔

بہارستان شاہی[1171] - معروف بہ راذہ ترنگ مصنف آں از روی شیعگی نام خود پوشیدہ داشتہ است - احوال آں نیز مطابق ترجمۂ راذہ ترنگنی تا عہد جہانگیر شاہ مشروح ست لیکن از تعصب و خودستائی خالی نیست - میر شمس عراقی را ستایش از حد متجاوز می سازد۔

واقعات کشمیر[1172] - از تصنیفات خواجہ اعظم دیدہ مری است۔

۱۱۷۰ خواجہ محمد اعظم نیز ہمیں رائے متعلق ملک حیدر چاڈورہ و تصنیفش ظاہر کردہ است

۱۱۷۱ تاریخ کشمیر است از آغاز تا ۱۰۲۳ھ مطابق ۱۶۱۴ء - بقول اے۔سی۔سٹوری از عہد مسلماناں در کشمیر مکمل بحث نمودہ است۔ نسخہ ہائے وے در کتاب خانہائے بڈو نمبرہ ۲۹۷ (a) و ۲۹۰ (b) ایتھے نمبرہ ۵۰۹ ؎

۱۱۷۲ خواجہ محمد اعظم دیدہ مری پسر خیر الزمان خان کشمیری مجددی است۔ در ۱۱۰۱ھ مطابق ۹۰ - ۱۶۸۹ یا ۱۱۰۲ھ مطابق ۱ - ۱۶۹۰ پیدا شد - خواجہ اعظم شاگرد ملا عبداللہ دمراد بیگ و کامل بیگ و میر ہاشم وغیرہ است - در طریقت مرید با اخلاص ملا مراد نقشبندی متوفی ۱۱۳۴ھ مطابق ۲ - ۱۷۲۱ است۔ در ۱۱۸۵ھ مطابق ۲ - ۱۷۷۱ء از درد گردہ فوت شد۔ خواجہ اعظم مزبور صاحب تصانیف کثیرہ بود۔ موسیو سی۔ اے۔ سٹوری (پرشین لٹریچر حصّہ دوم ص ۶۸۳) کتب ہائے ذیل با و منسوب کردہ است:-

۱- فیض مراد در سوانح حیات و اقوال پیر خود۔

۲- فوائد المشائخ در فقر۔

۳- رسالہ اصابۃ الجبر۔

۴- تجربات الطالبین

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

احوال راجہا و سلاطین و تذکرہ حضرت اولیا و علماء فضلای کشمیر مخلوط و مربوط بطور اختصار و ایجاز تا عہد افراسیاب بیگ خان بہ عبارت سادہ ضبط کردہ است اہل ملل آن را پسند نمی دارند لیکن مفید اہل اسلام است۔

تاریخ نافعی۱۱۷۳۔ محمد زمان نافع تا عہد محمد شاہ غازی احوال سلاطین اسلامیہ درج کردہ است و ذکر حضرت شیخ حمزہ قدس سرہ حالات میر حمزۂ کبیری بہ کمال توضیح و تشریح نوشتہ است۔

تاریخ مولوی ہدایت اللہ متو۔ تا عہد میر داد خان ضمیمۂ واقعات کشمیر است ذکر سلاطین و حضرات مخلوط درج کردہ است۔

واقعات نظامیہ۱۱۷۴۔ مصنفہ مولوی نظام الدین محمد تا عہد دیوان کرپا رام ضمیمۂ واقعات کشمیر است احوال سلاطین و تذکرہ حضرات دین بہ تتبع خواجہ اعظم درج کردہ است۔

شاہنامۂ کشمیر۔ راجہ سوکھ جیون در عہد خود از شعرای وقت متین[1] و نوید[2] و سامی[3] و توفیق[4] و راجح[5] و حسن[6] و شایق[7] ہفت کس انتخاب کردہ بر

{مسلسل}

۵۔ اشجار الخلد

۶۔ ثمرات الاشجار

۷۔ شرح کبریت احمر

مخطوط ہائے واقعات کشمیر در اکثر کتب خانہ ہائے ادر دیا ایشیا یافت می شوند۔

۱۱۷۳ بقول ڈاکٹر صوفی (کشمیر جلد اوّل ص ۵۷ تمہید) یک نسخۂ این کتاب نزد مولوی محمد شاہ سعادت ساکن نوہٹہ سری نگر کشمیر موجود است۔

۱۱۷۴ بقول ڈاکٹر صوفی مزبور یک نسخۂ این کتاب نزد خواجہ غلام محمد نقشبندی احراری۔ مجددی خانیار، سید واری سرینگر موجود است۔

نظم کردن تاریخ کشمیر ماموری ساخت و ہر یک شاعر را یک یک حصّہ تفویض نمود۔ ہمیں که در تصنیف آں شروع کرده بودند سکھ جیون را چشمان از حدقہ بیروں کشیدند اکنوں از تصنیف ملّا توفیق قریب دو ہزار بیت و از طبع زاد سامی تخمیناً یک نیم ہزار به نظر می آید و از تصنیف عبدالوہاب[۱۱۷۵] شایق که تذکرهٔ اولیا ذمهٔ او بود۔ قریب شصت ہزار بیت غیر منتظم موجود است باقی مفقود۔

باغ سلیمان[۱۱۷۶]۔ میر سعد الله شاه آبادی منظوم کرده است به متابعت خواجه اعظم حالات سلاطین و حضرات دین بطور اختصار و ایجاز تا عهد جمعه خان[۱۱۷۷] ضبط

۱۱۷۵ایں جزو از شاہ نامه در خاندان میرزا غلام مصطفےٰ مرحوم وزیر وزارت سری نگر موجود است (ملاحظه کنید تذکره مخطوطات فارسی کشمیر جلد اول) ؎

۱۱۷۶ "باغ سلیمان" به حساب ابجد ۱۱۹۴ اعداد می دہد و غالباً ہمیں سال آغاز ایں کتاب است زیرا که ورود جمعه خاں در کشمیر بحثیت ناظم در سنه ۱۲۰۲ھ مطابق ۱۷۸۷ء شده است۔ یک خصوصیت قابل ذکر در وجہ تسمیۂ ایں کتاب "به سلیمان باغ" ایں است که مؤرخین فارسی کشمیر را "باغ سلیمان" می نامند زیرا که ایں سرزمین نزد ایشاں محل ورود سلیمان علیه السلام است۔ نقول "باغ سلیمان" در کتاب خانه محکمهٔ ریسرچ اینڈ پبلی کیشن حکومت جموں و کشمیر و کتاب خانهٔ آصفیه حیدر آباد دکن یافت می شود۔ اوراق نسخهٔ ریسرچ لائبریری ۲۵۲ عدد است ؎

۱۱۷۷جمعه خاں ہونک زئی یکے از ناظمان کشمیر در عهد افغانان درّان (۱۷۵۲ء ــــ ۱۸۱۹ء) بود۔ بقول مفتی عزیز الدین مصنّف "احسن التواریخ" جمعه خاں بتاریخ ۲۷ ماه شعبان المعظم سنه ۱۲۰۲ھ (۱۷۸۷ء) کابل را به عزم پکھلی الوداع نموده در ماه رمضان داخل کشمیر گشت جمعه خاں مسلسل چهار سال بر صوبیداری کشمیر فائز بود۔ بالآخر در سنه ۱۷۹۳ء بعارضهٔ اسهال در گذشت۔ اولاً در احاطهٔ سید قمر الدین خوارزمی (متوفی ۹۰۷ھ = ۱۵۰۱ء) مدفون شد بعده نعشش را به قندهار بردند ؎

کردہ است۔ اہل ملل را مرغوب نیست۔

لُبُّ التواریخ[۱۱۷۸]۔ ملاّ بہاؤ الدین تا عہد شیخ غلام محی الدین[۱۱۷۹] احوالِ راجہا و سلاطین بطور اختصار ضبط کردہ است۔

تحقیقات امیری۔ خواجہ امیر الدین پکھلیوال حالات حکام و سلاطین و حضرات دین بہ عبارت خواجہ اعظم و مولوی ہدایت اللہ و مولوی نظام الدین محمد تا عہد شیخ محی الدین تالیف کردہ است و غیر منتظم ماندہ است۔

منتخب التواریخ۔ منشی[۱۱۸۰] نراین کول تا عہد عالمگیر حالات راجہ ہا و سلاطین بطور اختصار ضبط کردہ منصفانہ گفتہ است۔

مجموعۂ تواریخ[۱۱۸۱]۔ مصنّف آں بیربل پنڈت کاچرو۔ احوال راجہ ہا و

۱۱۷۸ یک نسخۂ آزاں در برٹش میوزیم و دیگر در فہرست ریو جلد سوم ص ۹۵۷ (a) موجود است

۱۱۷۹ یعنی ۴۵-۱۸۴۶ (۱۲۶۱ھ)؛

۱۱۸۰ در سبب تالیف کتاب خود نارائن کول عاجز چنیں می گوید ماحصلش ایں است:۔

"در سنہ چہارم جلوس اعلیٰ حضرت شاہ عالم بادشاہ غازی مطابق سنہ ہزار و یک صد و بیست و دو ہجری عارف خاں نائب دیوان صوبہ کتب تواریخ کشمیر مؤلف بزبان سمسکرت کہ راجہ ترنگ می گویند بایں ہیچمدان را گفت کہ ترجمۂ ملک حیدر کہ بنا بر مبالغہ و طول کلام پسند طبایع خاص و عام نہ افتادہ با تاریخ کلہن پنڈت و مؤرخان دیگر کہ اعتماد را شاید مقابلہ کند۔ و ترجمۂ مزبور را بہ فارسیٔ خالی از تکلفات مترسلانہ بقلم آورد تا طبع مطالعہ کنندگاں ملال نیارد۔" (ورق ۳ و ۴)

۱۱۸۱ یک نسخۂ آزاں در کتاب خانہ محکمۂ ریسرچ اینڈ پبلیکیشن حکومت جموں و کشمیر و دیگر در کتاب خانۂ سری رنبیر سنگھ جموں موجود است؛

سلاطین تا زمان شیخ غلام محی الدین مطابق تاریخ خواجہ اعظم وغیرہ ضبط کردہ است۔ ودر بسط عبارت و رنگینی الفاظ و طوالت کلام ابوالفضل را مات نمودہ است لیکن محققانہ و منصفانہ نیست قصص و حکایات سراہی درج کردہ است۔ ہمگی اہل ہنود رامفید و مرغوب۔

گلزار کشمیر[۱۱۸۲]۔ تصنیف دیوان کرپا رام کہ تا عہد مہاراجہ گلاب سنگھ مختصر و موزدن بہ عبارت رنگین و الفاظ سنگین مع حالات زاید مبسوط است

خلاصۃ التواریخ[۱۱۸۳]۔ میرزا سیف الدین بہ کمال عرق ریزی نسخۂ رازہ نرنگنی

۱۱۸۲ در ۱۸۷۰ و ۱۸۷۷ء در لاہور مطبوع شدہ است۔ در ابتداء ۱۸۲۸ء و در اختتام ۱۸۴۰ و ۱۸۴۷ء درج است (پرشین لٹریچر سیکشن ۲ مؤلفہ سی۔ اے سٹوری ص ۶۸۶)

۱۱۸۳ یک نسخہ این کتاب نزد میرزا کمال الدین شیدا بی۔ اے صدر بلد بہ سری نگر و دیگر از آں درکتاب خانۂ جامعہ ایڈن برگ در فہرست مخطوطہ ہائے عربی و فارسی زیر نمبرہ ۲۳۴ موجود است۔ مطابق روایت صاحب "کشیر" جلد اول ص ۵۸ میرزا سیف الدین وقایع نویس از ابتدا تا ۱۲۷۷ھ مطابق ۱۸۶۱ء تاریخ کشمیر دریں درج نمودہ است۔ اوراق ۷۱۔ حجم ۵" × ۸" سطور ۱۳۔ ہر سطر سہ اِنچ در طول۔ نوشتہ در نستعلیق عمدہ۔ در آخر نام مصنف میرزا سیف الدین مع ۱۲۷۸ھ درج است۔ میرزا محی الدین برادر میرزا سیف الدین کار برادر خود جاری داشتہ بتاریخ ۲۲ اکتوبر ۱۸۶۱ء ختم نمود۔

۱۱۸۴ مطابق روایت ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد اول ص ۵۶) کتاب مزبور در سہ جزو است و بحیثیت مجموعی باین تفصیل ۶۰۴ صفحات دارد۔ جزو اول ۵۰ صفحات۔ جزو ثانی ۴۵۴ صفحات جزو ثالث ۱۰۰ صفحات و جبز التواریخ در ۱۲۷۴ھ مطابق ۱۸۵۷ء در عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ باختتام رسید۔ یک نسخۂ این کتاب در قبضۂ مفتی محمد شاہ صاحب سعادت موجود است

را سر نو ترجمہ کنانیدہ مختصرے تا عہد مہاراج گلاب سنگھ مرتب کردہ است لیکن ابنای روزگار از مطالعۂ آں محروم اند۔

وجیز التواریخ[۱۱۸۴] ۔ مُلّا عبد النبی خانیاری تا عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ مع تذکرۂ حضرات مختصر مرتب کردہ است۔

تاریخ کشمیر۔ پنڈت دیارام کاتب مختصر و منظوم تا عہد مہاراج ؟ مرتب کردہ است۔

تواریخ کشمیر بزبانِ انگریزی

نادرن باربا[۱۱۸۵] مسٹر درو صاحب احوال تمامی قلمرو مہاراج از جموں و کشمیر و لداخ وغیرہ مختصر و موزون ثبت کردہ است۔

تاریخ انس صاحب[۱۱۸۶] ۔ مسٹر انس چہاردہ سال کیفیت کشمیر تحقیق کردہ احوال سلاطین وغیرہ مختصر و موزون ثبت کردہ است۔

۱۱۸۵ مُراد از نادرن بیریر آف انڈیا تصنیف فریڈرک ڈریو صاحب - FREDERIC EDWARD - DREW است۔ کتاب مزبور در ۱۸۷۵ء باہتمام اڈورڈ سٹینفورڈ STANFORD در لندن مطبوع گردیدہ است ؂

۱۱۸۶ مُراد از "ویلی آف کشمیر" تصنیف سیر والٹر لارنس صاحب معتمد خصوصی نائب السلطان ہند است۔ در ۱۸۹۵ء کتاب مزبور باہتمام ہنری فورڈ در چاپ خانۂ جامعہ آکسفورڈ لندن مطبوع گردیدہ است۔

حسن در ہر مقام لارنس صاحب را انس صاحب نوشتہ است۔ شاید ایں امر مبنی بر عادت قوم است کہ مطابق تسہیل شاں با الفاظ سلوک می کنند۔ چناں کہ در تلفظ مروجہ کشمیر عیاں است ؂

گلدستۂ کشمیر[۱۱۸۷] - پنڈت ہرگوپال بزبان اُردو تصنیف کردہ است و تا عہد مہاراجہ رنبیر سنگھ حالات راجہا و سلاطین بہ کمال تعصب و جانب داری مختصر گفتہ است - اہل ملل آں را پسند نمی کنند - غیر ازیں حالات حکّام و سلاطین کشمیر در تواریخ امصار و بلاد دیگر مثل تاریخ رشیدی و تاریخ آئین اکبری و ناسخ التواریخ[۱۱۸۸] و جام جہاں نما وغیرہ مشروح و مبسوط است۔

سنۂ کشمیر[۳]

صاحب وقایع کشمیر رقمطراز است کہ در خطۂ کشمیر تا عہد راجہ ہا سنۂ ہفت رکھیشران[۱۱۸۹] مروّج بود - وقتے کہ رینچن شاہ خلعت اسلام پوشید - سنۂ ہجری در تحریرات و احکامات و معاملات معمول ساخت امّا اسمائے شہور در ملک

۱۱۸۷ در مطبع فارسی آریہ - لاہور سنۂ ۱۸۸۳ء چاپ سنگی گردیدہ است ؎

۱۱۸۸ یک نسخۂ ازاں در کتاب خانۂ "سری رنبیر سنگھ" جموں موجود است ؎

۱۱۸۹ سنۂ "سپت رشی" یا لوکک تا حال نہ صرف مابین - برہمنان کشمیر متداول است بلکہ در تمام علاقۂ کوہستان جنوبی مثل چمبہ و کانگرہ و منڈی نیز باستعمال می رود (تمہید راج ترنگنی جلد اول ص ۵۸ مترجمہ ستاین)

پروفسور بولر از حوالۂ "الہند" ج - دوم - ص ۸ تصنیف ابوریحان بیرونی ثابت کردہ است کہ آغاز سنۂ لوکک از یکم ماہ چیت شُدی (نصف ماہ روشن) از اختتام سنہ ۲۵ کالی یا بقول دیگر از سال ۷۶ - ۳۰۷۵ ق - م - شد۔

بقول ستائن از آغاز دریافت سنۂ لوکک وقائع نویسان ہند بیانات خود را بایں سنہ منضبط دارند - در کشمیر حساب سنۂ لوکک از ابتداء نصف روشن ماہ چیت کردہ می شود - ازیں سنہ تا حال (۱۹۵۲ء) ۵۰۲۶ سال گذشتہ اند و اکنوں سال ۵۰۲۷ لوکک جاری است (تمہید مذکور ص ۵۸) ؎

مشہور نہ شد پس سلطان شمس الدین در عہد خود سنۂ کشمیری ایجاد نمود و مبدأ آں از جلوس پنجم شاہ سنہ ۷۲۵ھ ابداع فرمود و اسمائے شہور بہ زبان کشمیری موافق سنۂ یزدجردی [۱۱۹۰] معمول داشت چنانچہ ماہ حمل۔ ویک۔ ماہ ثور، جیٹھ۔ ماہ جوزا، ہار۔ ماہ سرطان، شراون۔ ماہ اسد، بادرپیت۔ ماہ سنبلہ آشت۔ ماہ میزان، کارتک۔ ماہ عقرب، مونجہر۔ ماہ قوس، پوہ۔ ماہ جدی، ماگ۔ ماہ دلو، پھاگن۔ ماہ حوت، چیتر۔

و نوروز این سنہ در ضمن ماہ حمل بر ذچیت سودی سوم مقرر ساخت و آں روز را سونت [۱۱۹۱] نام نہاد کہ مردمان کشمیر مراسم آں روز مثل عیدین بجا می آوردند۔ ماہ قمری کشمیریاں را با ماہ قمری ہندیاں ہمگی سیزدہ روز مسابقت دارد و با ماہ شمسی غالباً از بیست روز تا سی روز متفاوت یعنی ماہ شمسی ہندیاں ہرگاہ ہار می باشد اہل کشمیر آں را شراون می گویند۔

باید دانست کہ ایّام ہای سال شمسی سہ صد [۱۱۹۲] و شصت و پنج روز و سہ نزدہ

۱۱۹۰ سنۂ یزدجردی بتاریخ فارسی مطابقت دارد۔ مبدأ این تاریخ از اول پادشاہی یزدجرد است تعداد ایّام سال یزدجردیاں برابر سال رومیاں است۔ لاکن ہر ماہ را سی روز گیرند۔ پنج روز کہ در آخر اسفندار زیادہ کنند و آں روز را "خمسۂ مسترقہ" گویند (حاشیہ اکبرنامہ جلد دوم۔ ص ص۔ ۵، ۱۱ ؛)

۱۱۹۱ "سونت" بضم سین و سکون بقیہ حروف و نون غنہ در کشمیری "بہار" را گویند ؛

۱۱۹۲ یک گھڑی مساوی ۲۴ دقیقۂ انگلیسی (منٹ) یا ۲½ گھڑی مساوی یک ساعت انگلیسی باشد از یں قرار یک سال شمسی بہ حسابیکہ حسن نوشتہ است عبارت از سہ صد و شصت و پنج روز و شش ساعت و سی و شش دقیقہ باشد و این خلاف آنست کہ مولوی محمد صادق علی در حاشیہ اکبرنامہ جلد دوم ص ۱۱ نوشتہ است۔ نزد وے یک سال شمسی عبارت از سہ صد و شصت و پنج روز و ربع روز باشد ؛

ونیم گھڑی معمول است۔ و ایام ہای سال قمری سہ صد و پنجاہ و چہار یوم و بیست و دو گھڑی[۱۱۹۳] معروف۔ دریں صورت سال قمری را از کردہ سال شمسی یازدہ روز شش گھڑی کم و زاید می شود۔ چنانچہ در ایام ہای سہ سال غالباً یک ماہ اضافہ می گردد و آن ماہ را ماہِ لَود نام نہادہ اند۔ سلطان شمس الدین برای حفظ موسم و اوقات تخم ریزی زراعت سال قمری را با سال شمسی تعدّل و مساوات نمود۔ بناں براں حکم داد کہ عرصۂ دو سال و نہ ماہ گذشتہ ماہ لَود باسم ہمان ماہ نہم از حساب ساقط سازند یعنی دو ماہ بہ یک نام وضع نمایند۔ مطابق فرمان او سنۂ کشمیری در حساب و کتاب و نوشت و خواند و عرس اولیا وغیرہ در ملک رواج کلی یافت لیکن مردمان کشمیر موجب سلیقۂ خود در سنۂ مذکور ہمگی آحاد می نوشتند و آت ساقط می کردند۔ چنانچہ نظیر آں بر بعضے لوحِ مقابر و تعمیرات آں وقت موجود است۔ زیرا کہ بر ستون بت خانۂ کوہ سلیمان سال پنجاہ و چہار نوشتہ است۔ حالانکہ تا آں وقت یک صد و پنجاہ و چہار سال از سنۂ کشمیری گذشتہ بود یک صد ساقط کردہ ہمگی پنجاہ و چہار نوشتہ اند و وقتے کہ زمام اختیار حکومت ایں دیار در دست شاہان چغتہ افتاد آں ہا سنۂ کشمیری فسخ کردہ سنۂ ہجری و سنۂ جلوس خود مروّج کردند۔ امّا اسماء شہور عربی در السنۂ عوام مشتہر نہ گشت۔ تا حال زمینداراں ایں جا اسماء شہور بہ زبان کشمیری مستعمل می دارند۔

از ابتدای عہد سنگان لاہور باز سنۂ بکرمی دریں ملک رواج یافت حالا حساب ہندیاں و کشمیریاں خلط ملط می رود۔ مردم عموم را ایں قدر لیاقت نیست کہ ماہ لَو ساقط کردہ حساب خود برابر می دارند۔ لہٰذا در سال سوم بابت ماہ لَود فتور و قصور واقع می شود خصوصاً در بعضے میلہ ہای آستانہ جات کہ بہ حساب کشمیری

[۱۱۹۳] امّا نزد مولوی محمد صادق علی سال قمری عبارت از سہ صد و پنجاہ روز و بست دو گھڑی باشد۔"

مقرر اند بہ سبب عدم اسقاط ماہ نُود اختلاف سخت واقع می شود کہ منجر بہ خصومت می گردد۔ بنا بر آں بابا آیتُ اللہ سلہ کہ منجم کامل بود موجب حساب زیچ مطابق قاعدۂ اصلی سنہ کشمیری استخراج کردہ است کہ ہر گاہ در تاریخ اصلی فتور افتد بر تاریخ ہندیاں عمل سازند بو جہے فرق نہ خواہد شد۔ چنانچہ نامہ نگار عرصۂ سی سال امتحان ایں قاعدہ نمود گاہے منحرف شد۔ بعضے مردم جہول بنا بر تعصب آں را پسند نمی دارند۔

کانگ زونہ پچ	غرہ پوہ	میلۂ عرس حضرت ہردی ریشی	مگرگنہ پچ ^۱۱۹۴^	۲۶ پوہ	میلہ عرس حضرت شیخ العالم
چہتر زونہ پچ چہاردہم	۱۲ وہک	میلۂ عرس زین الدین ریشی	جیٹھ گٹ پچ اول	۱۴ ہار	میلہ بابا نصیب الدین غازی
ساون زونہ پچ دہم	۸ بادرپت	میلۂ میر بابا حیدر تولہ مُولہ	چہتر زونہ پچ نہم	ہفتم وہک	میلۂ بابا حنیف الدین در مبگام
چہتر زونہ پچ پنجم	۳ وہک	میلۂ عرس بابا پیام الدین ریشی	مگرگٹ پچ ہشتم	۲۱ پوہ	میلۂ شوگ بابا صاحب پانپور
چیت سُودی پنجم	۳ جیٹھ	میلۂ عرس شیخ بہاؤ الدین گنج بخش	بساکھ گٹ پچ یازدہم	۲۴ جیٹھ	میلۂ عرس بٹ مالو صاحب

^۱۱۹۴^ گٹ پچھ (گٹ در کشمیری بمعنی تاریکی و پچھ بمعنی پانزدہ روز) کہ بہ ہندی اوراکشن پچھ و ودی نیز گویند عبارت از تاریخ پانزدہم تا سی ام یا بست و نہم ہر ماہ قمری ہندی باشد کہ ایّام تاریکی است و مقابل او زونہ پچ (زونہ در کشمیری بمعنی مہتاب و پچ مثل سابق) یا شکل پچھ باشدی است کہ از تاریخ اوّل ماہ ہندی تا تاریخ چہاردہم باشد ؛

خانہ ہای کشمیر

در سالف زمان ساکنان این گلستان خانہ ہای دو آشیانہ و سہ آشیانہ و پنج آشیانہ از چوب[۱۱۹۵] ہا تراشیدہ بہ کمال متانت تعمیر می کردند۔ امّا در واقعات آتش تباہ می شدند انگاہ خانۂ دو طبقی ہمگی از سنگ و خشت بر افراشتند و بہ حادثۂ زلزلہ ویران گشتند۔ پسانہ بہ تدبیر میرزا حیدر کاشغری خانہ ہای سہ آشیانہ و چہار آشیانہ دار مرکب از چوب و سنگ و خشت بر افراختند تا کہ از آسیب زلزلہ و آتش کم تر ضرر می دیدند ازاں باز ہمیں مروّج است و طاق ہای غرفہ و پنجرہ و بنای حمام و فرش بوریا از مخترعات میرزا حیدر[۱۱۹۶] است و بام خانہای این جا دو طرف سلامی دار می باشند و درمیان شہر بام خانہا را اول تختہ نشانیدہ بالای آں توز فرش گستردہ خاک می ریزند و در اطراف دہات خانہای دو طبقی و سہ طبقی از خشت خام اکثر تعمیر می سازند کہ در طبقۂ سفلی چہار پا و در طبقۂ اوسط بود و باش خود و در طبقۂ بالا اسباب زمستانی و اثاث می گذارند و بام ہا را خس پوش می سازند

سفاین کشمیر

کشتی ہای این دیار بہ چند قسم می باشند کہ بہ سواری آں ہا از انت ناگ تا بارہ مولہ میان بہت می گذرند و بابت بار برداری و غیرہ سیاحت و تماشا درمیان تالاب ڈل و اُلر و غیرہ بسیار بکار می آیند۔ ازآں جملہ:-

قسم اوّل۔ لرہ ناو[۱۱۹۷]۔ کہ طول آں از سی درعہ تا چہل درعہ و عرض چہار پنج

۱۱۹۵ بنائے خانہ ہا از چوب در عہد جہانگیر نیز در رواج بود (توزک جہانگیری ص ۳۰۳)

۱۱۹۶ واقعات کشمیر ص۔ ۸۲

۱۱۹۷ دریں ایام "ہاؤس بوٹ" (کشتی خانہ نما) انگلیسی یکے از قسم ترقی یافتہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

درعہ می باشد دو طرف نوکدار از سطح آب بالا می ماند۔ و درمیان آں بقدر قد آدم آشیانہ یعنی سقف مرتفع سازند و فراز آں آشیانہ یا در زیر آن حکّام وسلاطین می نشینند و از دو جانب ملازمان چہل و پنجاہ کس نشستہ بہ مجدا فہا متحرک ساختہ می دوانند۔

قسم دوم۔ پرندہ طول آں از بیست درعہ تا سی درعہ و عرض سہ چہار درعہ می باشد و بر نوک آں بنگلۂ[۱۱۹۸] مربع گنبد دار مثل گنبد جُنبان تیار می سازند کہ حکّام و سلاطین دراں می نشینند و در ضمن آں تا نوک دوم ملّاحان نشستہ در آب می دوانند از کردہٗ قسم اوّل بزودی می شتابد۔ ایں دو کشتی خاص برای سلاطین و حکّام است فقط۔

قسم سوم۔ ڈونگہ طول آں از بیست درعہ تا سی درعہ عرض سہ چہار درعہ تخمیناً می باشد کہ برای سواری و بار برداری[۱۱۹۹] مقرر است و درمیان آں یک نشیمن

مسُلسل) "لرِہ ناوٗ" (لرِہ بمعنی خانہ و ناوٗ بمعنی کشتی) است۔ بانی وے مسٹر کین راڈ انگلیسی است دکشمیر اِن سن لائٹ اینڈ شیڈ مُصنّفہ ربو۔سی۔ ای ٹنڈیل بسکو۔ چاپ سیبل لی برورس اینڈ کمپنی لنڈن ۱۹۲۲ ص ۱۲۸) ؛

مولوی محمد حسین آزاد در دربار اکبری ص ۱۱۲ می نگارد کہ اکبر بادشاہ چوں بمرتبۂ اوّل بہ کشمیر رسید از ملاحظہ کردن کشتی ہائے ایں جا خوشنود نہ شد۔ حکم داد کہ آئندہ کشتی ہا بطرز بنگال ساختہ شوند۔ درچند روز دریائے کشمیر ازیں قسم کشتی ہا پُر شد۔ از آئین اکبری معلوم می شود کہ دراں ایّام ہم تجارت کشمیر منحصر بہ کشتی ہا بوُد۔

۱۱۹۸ بنگلہ لفظ انگلیسی بمعنی "کوشک" ؛

۱۱۹۹ ڈاکٹر صوفی دکشیر جلد دوم ص ۵۸۷) تخمینۂ بار برداریٔ ڈونگہ قریب ۲۰۰ من ہندی کردہ است ؛

خاص برای نشست گاه خاصان مخصوص می دارند و بر دو جانب نشیمن دو صندوق تختہ بند کردہ برای اسباب می گذارند و خدمت گاران بر آں می نشینند و از یک سمت آں متصل صندوق برائے مطبخ مکانے مقرر است و بر دو نوک آں ملّاحان نشستہ کشتی را بہ مجدافہا متحرک می سازند و بالای آں بام سلامی دار بقدر قامت حسب مناسب مرتفع می باشد کہ از بوریا ہا پوشیدہ می دارند و ملاحاں درمیان آں ہمیشہ بود و باش خود می گذارند ۔ فقط ۔

قسم چہارم ۔ شکاری و آں بہ ترتیب و تقطیع ڈونگہ ہمی باشد ۔ نصف کم جای مطبخ و غیرہ بدستور ۔

قسم پنجم ۔ شکاری خورد و آں برای آمد و رفت متفرقہ بوضع ڈونگہ سوای صندوق و مطبخ می باشد و در ضمن آں پنج شش کس و دو سہ نفر ہانجیاں می نشینند و بعضے خورد تر ازان می باشد ہمگی دو سہ کس دراں می نشینند ۔

قسم ششم ۔ بہتری کہ ہمگی برای بار برداری ہیمہ و شالی و غیرہ اشیا می باشد و آں سہ گونہ است کلان ۔ اوسط ۔ خورد ۔ امّا بہتری کلان طول آں از چہل درعہ تا پنجاہ درعہ و عرض آں پنج شش درعہ نوک ہای آن کشادہ کہ از یک جانب کشتی سلامی دار است و در زیر آں دو سہ حجرہ کہ ہانجیاں[۱۲۰۰] برای بود و باش و اثاث خود می دارند و سمت دیگر برای برداری معرّا می گذارند ۔ و درمیان آن از یک نیم ہزار من تا دو نیم ہزار من پختہ بار ہمی کنند ۔

[۱۲۰۰] ہانجیاں جمع ہانجی بمعنی ملاح و کشتی بان ۔ در کشمیری این لفظ "ہانز" بہ نون غنہ تلفظ می شود ۔ این قوم نسب نامۂ خود را بحضرت نوح علیہ السلام می رسانند ۔ و کشتی ہا کہ در سکونت می کنند بہ "ارک" (کشتی نوح) نسبت می کنند ۔ (کشمیر ج ۔ دوم ۔ ص ۵۸۰) ۔ شمارہ کسانیکہ در کشمیر در کشتی ہا بود و باش می کنند بہ سی و دو ہزار نفر تخمینہ کردہ اند ؛

بهڑی درجۂ اوسط نیز بهمین وضع می باشد - امّا از یک هزار من تا یک نیم هزار من بار می تواند برداشت - بهڑی خورد نیز بدین نوع می باشد - امّا از دو صد من تا یک هزار من بار بردارد که آں فره واری می گویند ۔ درمیان این کشتی ها هانجیاں همیشه سکونت می دارند -

قسم هفتم - کھچو - که همگی بابت بار برداری است طول آن از هشت درعه تا ده درعه و عرض تا دو درعه از بام و صندوق ها معرّا از شصت من تا یک صد و پنجاه من بار می تواند برداشت -

قسم هشتم - کمه ناؤ که بسیار خورد می باشد تا بیست من بار می تواند برداشت - برای شکار ماهیاں و برداشتن سنگار ها و غیره بکار می آید و آں را کم ناؤ هم می گویند -

قسم نهم - ڈینبه ناؤ خورد تر درمیان آں دو کس می نشینند و برای فروختن ترکاری ها و میوه جات و غیره هانجیان میر بحری را بکار می باشد -

قسم دهم - بندوق شکاری که درمیان آں همگی دو کس می نشینند و نوک های آں نازک است که بر جبهۂ نوک آں همگی جای گذاشتن بندوق می باشد و درمیان آں شکار مرغانِ آبی همی کنند که به یک ضرب بندوق ده بیست مرغ شکار می کنند و آں بندوق کلاں می باشد - فقط -

قلعه جات کشمیر

در خطۂ دلپذیر راجه و سلاطین پیشین قلاع سنگین و حصار متین بسیار استوار کرده بودند به تطاول زمانه همه ها معدوم شدند - از آں جمله نیاد بعضے حصن پیشین که تا حال موجود است ایراد کرده شود -

قلعہ سیبر - در سنہ ۱۶۵۵ گاوگ راجہ اشوک شہر سیبر [۱۲۰۱] در پرگنہ کھاور پارہ آباد ساخت و حوالی شہر مذکور قلعہ شہر پناہ در غایت متانت و استواری احداث نمود - اکنون شہر و قلعہ معدوم -

قلعہ آہنین پرسپور - راجہ للتادت [۱۲۰۲] در پرسپور از خشت ہای آہنین کہ بہ ملاط سرب چسپانیدہ بود - قلعہ آہنین استوار نمود - اکنون مردمان آں جا زمین کاویدہ خشت ہای آہن ہمی کشند -

قلعہ ناگام - از تعمیرات راجہ بالادت -

قلعہ ہرش - از تعمیرات چیٹ جاپیڈ [۱۲۰۳] -

قلعہ ہانجک - از تعمیرات [۱۲۰۴] . . . . ؟

قلعہ گلنہ گیر - از تعمیرات گلنہ چندر در پرگنہ لار در سنہ ۵۵۰ [۱۲۰۵] ہجری -

قلعہ سلر - بلاد چندر پسر کھگہ چندر در موضع سلر پرگنہ دچھن پارہ در سنہ ۶۲۰ [۱۲۰۶] ہجری -

قلعہ سوپور - از تعمیرات ریگی چک بود - عطا محمد خان تجدید آں نمود - و در سنہ ۱۲۰۳ [۱۲۰۷] بہ سبب زلزلہ منہدم شد -

قلعہ ناگر نگر - اکبر پادشاہ در سنہ ۹۹۶ھ [۱۲۰۸] شہر ناگر نگر با سواق و دکاکین و کوٹھی [۱۲۰۹] ہای رنگین و دولت خانۂ خاص زیر دامنۂ کوہ ماران احداث فرمود و حوالی

۱۲۰۱ بنائے شہر سیبر از "راجہ ترنگنی" محقق نہ شد ؂

۱۲۰۲ (۷۵۳ ــــ ۷۲۵ ع) ؂　　۱۲۰۳ (۷۸۲ ــــ ۷۵۱ ع) ؂

۱۲۰۴ البیاض فی الاصل ؂　　۱۲۰۵ ۱۱۵۵ ع ؂　　۱۲۰۶ ۱۲۲۳ ع ؂

۱۲۰۷ ۱۸۸۵ ع ؂　　۱۲۰۸ ۱۵۸۷ ع ؂

۱۲۰۹ کوٹھی ہا جمع کوٹھی ہندی بمعنی "کوشک عالی شان" ؂

آں قلعہ شہرپناہ موسوم بہ قلعہ ناگرنگر تا دہ سال تربصبص نمود ایں ابیات بر سنگ دروازہ جنوبی آں منقوش است۔ تاریخ۔

بنائے قلعہ ناگر نگر شد ــــ بہ حکم پادشاہ دادگستر

سرِ شاہانِ عالم شاہ اکبر ــــ تعالےٰ شانہ اللہ اکبر

شہنشاہے کہ در عالم مثالش ــــ نبود است و نخواہد بود دیگر

کروڑ و نہ لک از مخزن فرستاد ــــ دو صد استاد ہندی جملہ چاکر

نکردہ ہیچ کس بیکار اینجا ــــ تمامی یافتند از مخزنش زر

چہل و چہار از ظہورِ پادشاہی ــــ ہزار و شش ز تاریخِ پیمبر

ایضاً

بنائے قلعہ ناگر نگر بہ عونِ اللہ ــــ بہ حکمِ حضرتِ ظلِّ اللہ اکبر شاہ

بسعیِ خواجہ محمد حسین[۱۲۱۰] گشت تمام ــــ حقیر بندہ از بندہای اکبر شاہ

بقایِ دولتِ ایں شاہ تا ابد بادا ــــ بحقِ اَشھَدُ اَن لَّا اِلٰہَ اِلَّا اللہ

۱۲۱۰ کہیں برادر قاسم خاں میر بحر است۔ سال پنجم جلوس عرش آشیانی ہمراہ منعم بیگ خانخاناں از کابل آمدہ شرف ملازمت دریافت۔ چوں میاں غنی خان پسر خانخاناں و حیدر محمد خاں آختہ بیگی (کہ خانخاناں ہر دو را بہ کابل گذاشتہ بود) ناسازگاری بہم رسید۔ پادشاہ فرمانِ طلب بہ حیدر محمد خاں آختہ بیگی فرستادہ، ابوالفتح برادر زادہ خانخاناں را بہ کابل برائے کمک غنی خاں روانہ فرمود۔ نام بردہ باتفاق موحی الیہ تعین کابل گشت و چندے در آنجا گذرانیدہ باز بحضور رسید، در سفر کشمیر در رکاب پادشاہی بود۔ چوں در راستی و درستی کم ہمتا بود۔ ساز موافقت با مزاج عرش آشیانی کوک شد۔ آخر بخدمت بکاول بیگی سرفراز و بہ منصب ہزاری ممتاز گردید۔

سال پنجم جہانگیری چوں حکومت صوبہ کشمیر بہ ہاشم خاں برادر زادہ او (کہ مرزبانی اوڈیسہ داشت) مقرر شد۔ پادشاہ او را تا رسیدن ہاشم خاں بہ بندوبست صوبہ مزبور روانہ فرمود۔ سال ششم بحضور رسیدہ دولت پابوس یافت داد آخر ہمیں سال مطابق (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

مہاراجہ گلاب سنگھ ترمیم آں شروع کردہ بود۔ امّا چناں کہ بعد سہ چہار سال فرو ریخت۔

قلعۂ شیر گڑھ۔ امیر خاں جواں شیر در ۱۱۸۴[۱۲۱۱] ھ آباد نمود۔ مہاراجہ گلاب سنگھ و رنبیر سنگھ در تعمیرات آں بسیار ترقی فرمود۔ اکنون دار السلطنت کشمیر دراں جاست۔ رنبیر سنگھ آں را نرسنگھ گڑھ نام نہاد[۱۲۱۲]۔

گڈھی کٹھائی۔ در ۱۱۴۵[۱۲۱۳] امیر جواں شیر ترصیص نمود۔

گڈھی بیروہ۔ در ۱۱۸۰[۱۲۱۴] لعل محمد خاں[۱۲۱۵] تعمیر ساخت و در ایّام بغاوت دراں جا محصور گشت۔

گڈھی بیروہ۔ عبد اللہ خان استوار نمود۔ در ۱۳۰۲[۱۲۱۶] بہ حادثہ زلزلہ فرو ریخت۔

(مسلسل) ۱۰۲۰ھ رخت زندگانی بربست۔ فرزندے ازو نماند۔ پادشاہ در جہانگیر نامہ می نویسد کہ کوسہ بود (مآثر الامراء جلد اوّل ص ص ۶۷۱ و ۶۷۲)؀

۱۲۱۱ھ ۱۷۷۰ء۔ ہمچنیں باغ امیر آباد و تعمیر جدید سونہ لانک (سونہ در کشمیری زر و لانک بجزیرہ) در کولاب ڈل از یادگار ہمیں امیر خاں است (چہار گلزار کشمیر ص ۲۳۷)

۱۲۱۲ھ ڈاکٹر صوفی (کشمیر ج ۱، ص ۳۱۴) در انتساب نام نرسنگھ گڑھ بمہاراجہ ہری سنگھ موجود غلطی کردہ است؀

۱۲۱۳ھ ۱۷۳۲ء۔ سال ۱۱۴۵ھ غالباً از سہو کاتب است زیرا کہ دریں ایّام کشمیر زیر خاندان چغتائیہ بود و امیر جواں شیر از صوبیداران عہد افاغنۂ درّانی است کہ مدّت حکومت شاں در کشمیر از سنہ ۱۱۶۶ھ تا ۱۲۳۵ھ مطابق ۱۷۵۲ء تا ۱۸۱۹ء بود اغلب این است کہ تعمیر "گڈھی کٹھائی" در وقتے مابین ۱۱۸۷ھ تا ۱۱۹۰ھ (کہ مدّت حکومت امیر خاں است در کشمیر) واقع شد؀ ۱۲۱۴ھ ۱۷۶۴ء؀ ۱۲۱۵ھ لعل محمد خاں ختک؀ ۱۲۱۶ھ ۱۸۸۴ء؀

گڈھی شیوہ پورہ۔ منصور خاں در ایام بغاوت خود آباد ساخت۔

قلعہ کوہ ماران۔ در سنہ ۱۲۲۷ (۱۲۱۶ھ) عطا محمد خان در تعمیر آں کوشش بسیار نمود و در حکومت سنتعارہ بشیخ امام دین از افواج گلاب سنگھ درمیان آں متحصن گشت بنا براں مہاراجہ موصوف در استحکام و مرمت آں سعی بسیار نمود۔

قلعہ بارہ مولہ۔ سردار عطا محمد خان در ایام بغاوت آباد نمود بحادثۂ زلزلہ سنہ ۱۳۰۳ (۱۲۱۸ھ) فرو ریخت۔

گڈھی اوڑی۔ سردار ہری سنگھ در سنہ ۱۲۳۷ (۱۲۱۹ھ) تعمیر آباد ساخت۔

قلعہ مظفر آباد۔ مظفر خاں بمبہ آباد کردہ است۔

بت خانہ ہائی کشمیر

در زمان باستان راجہ ہای دوران بت خانہ ہای فراواں درمیان ایں گلستان آباد کردہ بودند۔ از آں جملہ بعضے ہا از دست سلطان سکندر مسمار شدہ۔ بعضے ہا بطوارق زمانہ فرو ریخت۔ میرزا حیدر در تاریخ رشیدی می نگارد کہ در عہد من دو صد و پنجاہ بت خانہ متین و سنگین از عجائبات روزگار در ساحت کشمیر موجود بود۔ من جملہ آں ہا فی زماننا علامات و امارات بعضے نمایش کدہ عبرت افزا است کیفیت آں ہا مختصر یاد کردہ شود۔

مارتاندے شور۔ راجہ رام دیو در سنہ ۹۵ (۱۰۳۰ھ) کلجگ بر کریوہ مٹن آباد کردہ بود

۱۲۱۶ھ ۱۸۱۲ء ÷ ۱۲۱۸ھ ۱۸۸۵ء ÷ ۱۲۱۹ھ ۱۸۲۱ء ÷

۱۲۲۰ھ ۲۹۴۶ ـــ ۳۰۰۵ ق۔م۔ ڈاکٹر سٹاین نسبت ایں بت کدہ چنیں نوشتہ است:۔

"تقریباً یک میل جنوب بامزو مایہ پرستش گاہ بزرگ مارتنڈ کہ از زمانۂ قدیم تا امروز متبرک بہ شمار می آیم۔ ایں بت خانہ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

تعمیر آں نہایت حیرت افزا است۔ میرزا حیدر در تاریخ خود توصیف آں بُت کدہ بایں عبارت نوشتہ است کہ در عمارت آں در زیر و زبر سنگہای تراشیدہ است چنانچہ مطلقاً ملاط در وے نیست۔ بے رخ و ساروخ سنگ را بالای ہم دگر (مسلسل)

بہ سبب یک چشمہ عالی شان کہ بنا بر روایات قدیمہ بدو حصّہ بملا و کملا منقسم است خصوصیتے بزرگ دارد۔ یک روایت مذہبی ہنود این ہر دو را بہ پیدائش "معبود آفتاب" یعنی مارتنڈ منسوب کردہ است۔ معبد مذکور وقتاً فوقتاً محل ازدحام زائرین است و در سائر ہند شہرت دارد۔

مارتنڈ در حصّہ جنوبی کشمیر ضلعہ اسلام آباد (اننت ناگ) واقع است۔ شک نیست کہ مقام مذکور برائے تعمیرش بنا بر اہمیت خاص منتخب گردید۔ کلہن دریں الفاظ ادرا ستودہ است:۔

"معجوبۂ روزگار۔ مارتنڈ مع دیوارہائے فراخ وسیع۔ درمیان احاطۂ بزرگ"۔

آثار و بقایائے ایں معبد اگرچہ از زلازل و امتداد زمانہ تباہ شد لیکن تاہم یک نمونۂ عمدہ از فن تعمیر قدیم کشمیر است۔ اکثر سیاحان یورپ در تعریف و توصیف آثار مارتنڈ پرداختہ اند۔

"اہمیت مارتنڈ ازیں معلوم تواں کرد کہ راجۂ کیلاش در وفات یافتن زیر دیوارہائے ایں معبد شادمانی محسوس کردہ است (۱۰۸۹ء) ہمچنیں پسر وے ہرش اورا تعظیم بسیار می کرد۔ در عہد کلہن صحن و دیوارہائے فراخ و عالی شان مارتنڈ بحیثیت فصیل استعمال می شد۔ للتادتیہ در عہد خود نزد مارتنڈ نہرے جاری کرد و سلطان زین العابدین بقول پنڈت جونراج ادرا باز مرمت فرمود۔

(بقیہ بر صفحہ آیندہ)

گذاشتہ اند بہ حدے تنگ درز کہ غذ درمیان او نمی رود۔ و طول ہر سنگ از سہ گز تا ہشت گز و حجم آں یک گز و عرض آں از یک گز تا پنج گز کہ عقل برآوردن و بر عمارت برآوردن البتہ امتناع می کند۔

اکثر آں بر یک طرح واقع است مخلوط و مربع مخطوط و مربع کہ ارتفاع آں در بعضے مواضع تا سی گز باشد و ہر ضلع آں کما بیش صد گز و در طرف درُوں ستون ہا گذاشتہ در بالای ستون مفرشہا کلہ مرصع نہادہ و بر بالای آں بغلچہا ماندہ۔ اکثر ستون و بغلچہ بہ التمام از سنگ یک پارہ و مدار طاق ہا بر ستون ہا گذاشتہ و عرض ہر طاقے از سہ گز تا چہار گز باشد و پیش طاقے دروازہ دار دراں جا نصب

(مسلسل)

"نام قصبہ مارتنڈ اکنوں (۱۸۹۹ء) بنام پرگنہ مٹن زندہ است۔ جونراج اورا مارتنڈیش گفتہ است۔ ابوالفضل در آئین اکبری مع تذکرہ بت کدۂ مٹن چاہے را نیز ذکر کردہ است کہ نزد مسلمانانِ کشمیر بچاہ ہاروت و ماروت شہرت دارد۔" ابن سٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۶ تا ۱۷۸؎

پنڈت آر.سی۔ کاک در قدامتِ بت کدۂ مزبور چنیں می گوید:۔

"بنا بر مٹکوکیت کلہن در ذکر مارتنڈی شور تاریخ منسوب بوے غیر یقینی شدہ است۔ اغلب ایں است چنانکہ از طرز تعمیرش ہویدا است۔ بنیاد مارتنڈ از دست راجہ للتا دتیہ در وسط قرن ہشتم میلادی نہادہ شدہ است (ابن شٹنٹ مانومنٹس آف کشمیر ص ۱۳۵)

قریباً ہمیں رائے جنرل کننگھم نسبت ایں بتخانہ اظہار کردہ است چنانچہ گوید:۔

بنائے مارتنڈ از دست راجہ رانا دیتہ نہادہ شد لیکن تکمیل احاطہ اش از دست للتا دتیہ شد۔

(حاشیہ ابن شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۷)

کردہ و درون و بیرون طاق ستون ہا گذاشتہ و چہل گز و پنجاہ گز بلندی آں بغلچہ و مقرنس یک پارہ بر بالای آں چہار ستون سنگ یک پارہ گذاشتہ۔ ایں کہ پیش طاق درون و بیرون شکل دو ایوان داشتہ باشد بہ یک سنگ یا بدو سنگ پوشیدہ شدہ۔ ایوانے را طول بیست گز و عرض ہفت ہشت گز و سر ایوان کہ سنگ یک پارہ است مقرنسہا و منبط ہا و شرفہ و سگ دنداں و پس پوشہا و پیش پوشہا ہمہ منتفرق بہ نقوش و تصاویر کہ بہ شرح راست نیاید و بعضے صورت ہا برہیئات خندہ و گریہ ساختہ اند کہ کس حیران ماند و درمیانہ کرسی عالی از سنگ تراشیدہ و بالای آں گنبدے بہ تمام از سنگ چنانچہ در شرح او تقریر عاجز و بیان او قاصر است در عالم ایں چنیں عمارتے دیدہ و شنیدہ نہ شدہ چہ جای صد و پنجاہ بت خانہ دیگر کہ در ملک موجود است فقط۔

راجہ للتادت در ایام راجگی خود آں بت کدہ را مبلغات کثیر صرف کردہ مرمت نمود و بہ طلا تلمیع فرمود۔ سلطان سکندر[۱۲۲۱] در انہدام آں یک سال کارخانہ جاری ساخت و دیوارہای آں فرو ریخت۔ امّا در انہدام اصل بت خانۂ درون عاجز آمد۔ عاقبت جوف آں از ہیزم پر ساختہ آتش افروختند و تصاویر آں درہم برہم کردند۔ نامہ نگار آں عبرت خانہ معاینہ کردہ بر بعضے ستون ہا تلمیع طلا ہنوز اثر می داد۔

وزیبہ البشری[۱۲۲۲]۔ راجہ وزیبانند[۱۲۲۳] در اوایل کلجوگ سنہ ۳۴ تعمیر آں کردہ

[۱۲۲۱] سنہ (۱۴۱۶ — ۱۳۹۲ء) ؎

[۱۲۲۲] مرکب از وجے و ایشور سنسکرتی۔ وجے بمعنی فتح و ایشور بمعنی خداوند۔ قصبۂ وج بردر (بیجبارہ) کہ تاحال در کشمیر جنوبی بر فاصلۂ پنج میل از اسلام آباد واقع است مخرب وزیبہ البشری برنام ہمیں بت کدہ آباد است۔ مسٹر سٹاین (این شینٹ جیوگرافی آف کشمیر ص۔ ص ۱۲۳، ۱۲۴) در

(بقیہ بر صفحۂ دیگر)

بُود سہ صد ذرع ارتفاع داشت در جوف گنبد آں گاوے بہ طلسم معلّق ایستادہ بُود کہ کالبد او از فلزات صنعت کردہ بُودند دہ لک اشرفی در تلمع قبہ آں صرف شدہ بُود۔ اہل ہنود آں بت کدہ را نہایت متبرک می دانستند۔ راجہ ونتی درما در عہد خود آں را مرمت نمود[۱۲۲۴] سلطان سکندر بر انہدام آں متوجہ شدہ ہنگام شکستن از سنگ ہای آں شعلہ ہا برخاست ہنود آں را حمل بہ کرامات معبودان خود می کردند تا کہ از بنیاد آں سنگے ظاہر شد کہ بر آں منقوش بُود۔ (بسم اللہ منتری نہ نشنت وزیہ الیشری)[۱۲۲۵]۔ یعنی بسم اللہ افسونے است کہ ویران می کند وزیہ ابشری را۔ سلطان سکندر از سنگ ہای آں

(مسلسل) توصیف وے چنیں می نویسد:۔

"قدیم قصبہ کہ ذکرش در سابق رفت۔ در شکل وجے ایشور یا وج بردر موجود بہ ظہور آمد۔ مقام آخر الذکر کہ تقریباً دو میل بالائے "چکردھرا" واقع بود نامش از نیائش گاہ قدیم "شیو وجے ایشور" می گیرد۔ ایں معبودہ تا بایں وقت در وج بردر پرستیدہ می شود معلوم می شود کہ ایں مقام از عرصۂ قدیم در کشمیر مرجعٔ عوام ہنود بود ہمچنیں ذکرش در کلہن (راج ترنگنی کتاب اول ص ۳۸ مترجمہ سٹاین) رفتہ است۔ روایتے کہ تعلق اشوک بایں معبودہ ظاہر کند۔ یک ثبوتِ پختۂ قدامت ایں است۔ اکثر مورخان کشمیر قدیم ذکر ایں معبودہ کردہ اند۔

۱۲۲۳ راج ترنگنی کتاب دوم ص ۶۱ مترجمہ سٹاین ؀

۱۲۲۴ ـــ ۸۸۳ (۶۸۵۵/۶) ؀

۱۲۲۵ بقول سٹاین (حاشیۂ این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر ۱۹۵) اصل عبارت آں سنگ ایں بود:۔ " ایکادشے شتم ورشم سکیندرہ مہابل بسم اللہ یت (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

نیایش کدہ خانقاہے بنا نمود کہ آں را وجاشر خانقاہ می گفتند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ خانقاہ ویران کردہ بت خانہ خود برلب دریا آباد ساخت۔

زیشٹی شور۱۲۲۶ھ۔ برقلۂ کوہ سلیمان راجہ سندیمان در ۲۸۰ ک آباد کردہ است و در ۲۶۷۴ ک راجہ گوپادت ترمیم آں کردہ بود و در ۱۵۰۱ ک بار دوم راجہ

(مسلسل) منترین نہ مشنت وَجے شراہ۔

یعنی در قرن یازدہم سکندر اعظم "وج شراہ" را تباہ خواہد کرد۔ ظاہراً قابل اعتماد نیست۔ مزید براں ڈاکٹر سٹائین در صداقت ایں کتبہ کہ بعد از واقعۂ انہدام رود اومحل شک قرار دادہ است بقول او موجد ایں عبارت غالباً یکے از قبیلۂ "باچ بٹ" (عالم سنسکرت) بودہ است:

۱۲۲۶ھ مراد از جیشٹھیشور است یکے از اسمائے شوجی معبودہ اہل ہنود است۔ سٹائین (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۵۹)۔ ایں بت خانہ تا امروز مرجع خاص و عوام اہل ہنود است

تعمیر ایں بت خانہ مابین محققانِ آثار قدیمہ موضوع بحث و مباحثہ است۔ جنرل کننگھم و لفٹنٹ کول اورا بہ زمانہ جلوکا (۲۲۰ ق م) منسوب کردہ اند۔ لیکن قول ایشاں بنا بریں مقبول نیست کہ تعمیرش جدید معلوم می شود۔ و نیز روایتے کہ دریں ضمن دارد است محل شک و شبہ است۔

فرگوسن (صفحہ ۲۲۵ جلد ۱) مندر زیشٹی شور را از زمانۂ جہانگیر ثابت کردہ است دریں ضمن بیانش ہمیں طور است:۔ "بت خانہ کہ ما می بینیم تعمیرش بدست یک ہندوئے گمنام بہ اعزاز شیوجی در شاہ وسیع مشرب حضرت محمد نور الدین عہد جہانگیر بادشاہ شروع کردہ شدہ بود۔ در ۱۰۲۹ھ چنانکہ بر یکے از دیوار ہے کندہ می بینیم تعمیر مزید وے متروک شد۔ ۱۰۶۹ھ اول سال تخت نشینی اورنگ زیب است۔ از ہماں وقت تا ایں دم بنائے ایں بت خانہ ناتکمیل ماند۔ امروز ایں بت خانہ یکے از آثار ہائے بسیار قدیم در کشمیر بشمار می رود۔

جوبیٹ کارٹوکہ در ۱۸۸۶ء تاریخ خود "ہسٹری آف دی مغل امپائر" (بقیہ بر صفحہ آئندہ)

للنادت مرمت آں نمود - چوں سلطان محمود در صحن آں نماز پیشین خوانده بود
بنا براں سلطان سکندر در انہدام آں تردد نمود - لیکن بحادثہ زلزلہ سنگ
مدار سقف آں شکستہ شد - سلطان زین العابدین در ۸۷۴ھ[۱۲۲۴] چہار ستون سنگین
دقایہ سقف آں استوار نمود - چنانچہ بر یک ستون دو سطر منقوش است -
سطر اوّل - ایں سطور بر داشت خواجہ اکم بن مرجان سال پنجاه و چہار کشمیری
سطر دوم معمار ایں ستون راجی ہشتی زرگر پنجاه و چار - و نیز بر دیوار شمالی
بر زربان سنگین آں منقوش بود (دریں وقت یوذ اسپ نام جوانے از مصر
آمده دعوای پیغمبر زادگی می کند - سال پنجاه[۱۲۲۸] و چہار) و در حکومت گلاب سنگھ

(مسلس) راشائع نموده است باشندگان کشمیر را از قوم یہود شمار کرده است - اقتباس
ذیل مؤید ایں رائے است :-

دریں جا موسٰی نام عام است - از آثار قدیمہ کہ تا اکنوں دریں سرزمین دستیاب شده اند
تائید ایں نظریہ می شود کہ کشمیریاں از قوم اسرائیل تعلق دارند - فی المثل اثر یکہ بر کوه بلند است
تا ایں روز بہ نام "تخت سلیمان" خوانده می شود -

سیاح فرانسیسی موسیو برنیر کہ با اورنگ زیب بہ کشمیر آمده بود بت خانہ مذکور را از
عمارات قدیمہ "بر تخت سلیمان" گفتہ است - کلہن در راج ترنگنی (کتاب اوّل مصرعہ ۳۴۱) بتخانہ
مذکور حتماً از تعمیر گوپادت قرار داده است - در زمان ابوالفضل نیز ہمیں روایت با ہیں سکان
کشمیر متداول بود - (آئین اکبری جلد دوم ص ۳۸۳) ؛ ۱۲۲۴ھ ۶۱۴۶۹ ؛

۱۲۲۸ھ اغلب است کہ یوز آسپ در اصل "بوذاسف" یا "بوذ آسپ" بود - چوں در املاد فارسی حرف باد
با حرف یاد با آسانی مختلط می گردد، در محاوره عوام از غلطی "یوز آسپ" شد -
ابن ندیم (در فہرست ص ۳۴۵ مع حواشی فلوگل) می گوید :-
"نزد محققین دریں امر ہیچ شکے نیست کہ اہل عرب "بدھ"
را "بوذاسف" می گویند"۔
مسعودی (در مروج الذہب ج ۴، ص ۴۹ چاپ پیرس) می نگارد :- (بقیہ بر صفحہ دیگر)

اہل خلاف آن را محو کردہ اند۔ ہنوز اثرش باقی است۔ شیخ غلام محی الدین گنبد آن را مرمت نمود۔ مہاراجہ گلاب سنگھ نردبان کوہ را ترمیم ساخت۔

بیجی شور[۱۲۲۹] ۔ راجہ بجی مطابق سنہ ۲۹۸۶ ک در بیج بارہ بہ کمال رفعت و متانت آباد کردہ بود۔ سلطان سکندر ویران ساخت۔

بوُٹی شور[۱۲۳۰] ۔ نندر آدت در موضع ......[۱۲۳۱] آباد کردہ بود سلطان سکندر ویران فرمود۔

(مسلسل) محققان بیان کردہ اند کہ ایشاں بر دروازۂ نوبہار (بت کدۂ معروف در بلخ) لوحے دیدہ بودند کہ برو نوشتہ بود:۔ "قول بوذآسف است کہ درہاے بادشاہاں محتاج سہ خصلت اند یکے عقل دوم صبر و سوم مال"۔ کسے در ذیلش بہ عربی نوشت:۔
"ہر کہ یکے ازیں سہ خصلت دارد محتاج درہاے شہاں نیست"۔

مولانا سید سلیمان ندوی ("عرب و ہند کے تعلقات" ص ص ۱۷۰ و ۱۷۱ چاپ ہندوستانی اکاڈیمی الہ باد' ۱۹۳۰ء) در تحقیق لفظ "بوذآسف" می نگارد:۔
دریں امر ہیچ شک نماندہ کہ مراد از "بوذآسف" بدھ است۔ در فارسیٔ قدیم بجاے دال ذال می نوشتندے۔ ازیں جہت ایں لفظ بجاے "بوداسف" "بوذآسف" گردید۔ بقول پروفسور زخاو حرف "سف" دریں جا در اصل "ستو" است۔ ایں لفظ از "بدھی ستو" "بوذآسف" گردیدہ است"۔

و آنکہ دریں کتاب مذکور است کہ شخصے "بوذآسپ" نام از مصر آمدہ دعوئ پیغمبری می کرد۔ کلیتہً محقق نگشتہ است بقول ڈاکٹر صوفی (کشیر جلد اول ص ۴۰) یوذآسف مزبور بہ حیثیت سفیر در زمان بدھ شاہ در کشمیر وارد گشت۔ قرین قیاس ایں است کہ "یوذآسپ" در اصل "بوذاسف" (بودھی ستو) است۔ تاریخ شاہد است کہ کشمیر تا ظہور اسلام مانند بلخ و بخارا و افغانستان و ترکستان یکے از مراکز دین بودا بہ شمار میرفت و لیبائے از دہار لمائے (معبد لمائے) ایں دریں سرزمین بودند مشابہت اسمی مابین ایں ہر دو چیزے دیگر موید ایں خیال است:۔ روایتے عام کہ "بوذاسف" در اصل حضرت مسیح علیہ السلام بودند ظاہراً ضعیف است ؛

[۱۲۲۹] ہماں "وزیہ ایشری" است کہ مذکور شد۔ غالباً حسن از غلطی مکرر نوشتہ است۔

[۱۲۳۰] مندر بھوتیش یا موجودہ بھوتیشور نزد بیت خانۂ نندی کھیشتر زیر دامن کوہ ہرمکٹ واقع است از راج ترنگنی و نیلہ مت پوران معلوم می شود کہ بھوتیشور از قدیم ترین زیارت گاہ کشمیر است (ربن شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۲۱۱) ؛

[۱۲۳۱] کذا فی الاصل محل نوعش در حاشیہ ؛

ایشی شور۔ راجہ سندیمان دوم در موضع ایشہ براری آباد ساخت سلطان سکندر منہدم فرمود۔

بھیما دیوی۔ در موضع تھید راجہ سندیمان آباد کردہ بود۔

میگہ مٹ۔ از تعمیرات میگواہن[۱۲۳۲] در موضع بارسو پرگنہ اولہ سنہ ۳۴ بکرمی

مہاشری۔ از تعمیرات پرورسین[۱۲۳۳] متصل مسجد جامع بود۔ سلطان سکندر مسمار کردہ از مصالح آں بنیاد مسجد جامع معمور ساخت۔

سدہ بادہ شری۔ از عمارات راجہ پرورسین در صحن پیر حاجی محمد۔ مدفن سلطان قطب الدین است۔

کالی شری۔ از تعمیرات پرورسین[۱۲۳۴] بود سلطان قطب الدین ویران کردہ از سنگ ہای آں بنیاد خانقاہ معلےٰ ترصیص نمود۔

لوکی شری۔ از تعمیرات پرورسین است در ضمن آں حرم ہای سلطان سکندر مدفون شدہ۔ اکنوں بہ گنبد بڈھ شاہ مشہور است۔ و در احاطۂ آں مزار سلاطین کشمیر حیرت افزا است۔

پروریشور۔ از تعمیرات پرورسین متصل دولت خانۂ اکبر شاہ بہ مقام پوکرہ بل[۱۲۳۵] درو یادگار بود۔

وینشو شورما۔ معمورۂ پرورسین بہ مقام درگجن بود۔ سلطان سکندر برہم زد۔

درونس سوامی۔ آباد کردۂ پرورسین در محلہ سورہ۔ مدفن ملک ریگی ڈار است۔

۱۲۳۲ از ۲۲ قبل مسیح تا ۱۳ء ؛ ۱۲۳۳ پرورسین دوم (۱۳۹-۶۷۹ء) ؛

۱۲۳۴ (۹۸ — ۱۳۷۳ء) ؛ ۱۲۳۵ یعنی پکھری بل ؛

بُوتی شور۔ سنہ ۴۰۶ کلجوگ[۱۲۳۶] از تعمیرات راجہ جلوک[۱۲۳۷] در موضع وانگت پرگنہ لار بر چشمۂ نراین ناگ تا حال موجود است۔ توصل سنگ ہای آں اصلا معلوم نمی شود گویا از یک دانۂ سنگ مخلوق است محرّر این شگرف نامہ چوب چراغ سوختہ بر موقع سنگے افروختہ گذاشت قطرات آہنک از محل وصل سنگ جوشیدن گرفت تحقیق شد کہ تمامی سنگ ہا بہ ملاطۂ آہنک مضبوط شدہ است سوراخ و پرچ بالکل ندارد۔ درمیان آں سنگ "بدرہ پیٹ" اعجوبۂ روزگار است متصل آں راجہ نرندر آدت[۱۲۳۸] پنج بت خانۂ خورد آباد کردہ است۔

ماہیشور۔ از تعمیرات راجہ رنادت بر کوہ ماران در سنہ ۱۴۱ بکرمی۔

ہرتی شور۔ امرت پربھا زوجۂ رنادت[۱۲۳۹] در موضع امرت بھون آباد ساخت۔

بکرمی شور۔ از عمارات راجہ بکرمادت[۱۲۴۰] متصل وچار ناگ بود۔ سلطان سکندر ویران کردہ از سنگ ہای آں مسجد و مدرسہ احداث نمود۔ علامات ہر دو ہنوز موجود سنہ ۵۲۱ بکرمی۔

بمتی شور۔ در موضع رٹ سون از تعمیرات بالادت سنہ ۵۶۳ بکرمی۔

۱۲۳۶ ہماں بھوتیش یا بھوتیشور است کہ مذکور شد۔

۱۲۳۷ — ۳۴ — ۱۳۹۴ ق م۔

۱۲۳۸ (۱۹۱ — ۶۱۷۸)۔

۱۲۳۹ پنڈت آنند کول بامزئی ہرتی شور بجائے رنادت زوجۂ میگواہن (۶۱۳ — ۲۲ ق م) نوشتہ است۔ نیز پنڈت مزبور بجائے ہرتی شور نام بت خانہ امرت بھون می نویسد۔ بقول آنند کول حالا این مقام را "وانتا بھون" می گویند (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۶)۔

۱۲۴۰ (۶۳ — ۶۵۲۱)۔

دُرلب سوامی ۔ در محلہ زینہ کدل سمت جنوب از تعمیرات دُرلب درون بود. بُت شکن مسمار ساخت ۔

نریندری شور ۔ در موضع ناپر ۔ پرتاپ پیڈ[۱۲۴۱] آباد کردہ بود۔ سلطان سکندر برہم زدہ ۔ زین العابدین[۱۲۴۲] سنگ ہای آں سدِّ نابد کھی تا سوپور صرف نمود ۔ سنہ ۶۳۴ بکرمی ۔

تربھون سوامی ۔ از تعمیرات چندرا پیڈ[۱۲۴۳] متصل مزار ٹھگ بابا صاحب معروف ۔ سنہ ۶۸۴ بکرمی ۔

تاراپیٹ ۔ راجہ تارپیٹ متصل مسجد جامع آباد کردہ بود ۔ سلطان سکندر مسمار کردہ مسجد و مدرسہ پیش روے مسجد جامع آباد ساخت ۔

سورج مُکھی ۔ از تعمیرات راجہ للتادت[۱۲۴۴] در موضع لتہ پور بُود سلطان سکندر منہدم ساخت ۔

مُوکتا کیشو ۔ در موضع پرسپور[۱۲۴۵] بر بلندی کریوہ للتادت آباد نمود ۔

۱۲۴۱ پرتاپ پیڈ دوم (۶۸۴ ـ ۶۶۳۴) ۔ آنند کول بانی این بت خانہ نریندر پربھا ملکۂ پرتاپ پیڈ نوشتہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۳) قریۂ ناپر دوازدہ میل از بارہمولہ جانب سرینگر واقع است ؛ ۱۲۴۲ (۴۷ ـ ۱۴۲۳ء) ؛

۱۲۴۳ از ۶۸۴ لغایت ۶۶۹۳ ۔ آنند کول محل وقوعش پائین نوکدل بر کنار چپ دریائے جہلم نشان دادہ است (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۲۵)

۱۲۴۴ از ۶۶۹۰ لغایت ۶۷۳۴ ؛

۱۲۴۵ قریباً پنج میل از نورہ مولہ بطرف مغرب قریۂ پرسپور کہ در زمانۂ قدیم بنام پری ہاسپور معروف بود واقع است ۔ راجہ للتادتیہ بزمانۂ خود شہر پری ہاس پور آباد کردہ دار السلطنت خود ساخت ۔ در حکومت خود بسیارے از بت خانہاے کہ تا اکنوں آثار آنہا از زمین می برآید تعمیر نمود ۔ بقول سٹاین (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۴) (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

سی و دو لک و شانزده هزار توله نقره. بر فرق آن تلمیع ساخت.[۱۲۴۶]

پرہاسہ کیشو متصل پرسپور للتادت تعمیر کرده بود. هشتاد و چهار[۱۲۴۷] هزار پل طلای احمر بر قبهٔ آن تلمیع ساخت. تصویر مهادو راه هیکلی کلان درست[۱۲۴۸] نموده آن را خفتان طلا در بر کرده بود. و در صحن ستونی از یک تختهٔ سنگ به طوالت پنجاه و چهار دست. و بروایت بعضے پنجاه و چهار گز. بر فرق آن صورت گورُوجی رسم کرده قایم ساخت و سی صد و بیست و هشت خروار شالی برنجے را چهار هزار صورت بودھ اوتار[۱۲۴۹] مصنوع کرده درمیان بت خانهای پرسپور موجود داشت.

و غیر ازین اشکال و تصاویر زر و سیم دران جا بسیار نصب کرده بود سلطان سکندر هر دو بت خانه مسمار کرده سنگ های آں در سد بندی صرف نمود

(مُسلسل) صحیح محل و قوعش تا ۱۸۹۲ء دریافت نه شد. حالا پرگنهٔ پرسپور از نام این شهر معدوم خبر می دهد کلهن (راج ترنگنی - ترنگ چهارم - مصرعه ۱۹۴) نسبت پرسپور می نوبد که این شهر در خوبصورتی بر اقامت گاه اندر (خدائے هنود) چشم می زد. معابد تعمیر کردهٔ للتادیتہ بعض از دست جانشینانش راجه و یجرادتیه و راجه اونتی ورما و راجه شمکر ورما (از ۶۸۸۳ تا ۶۹۰۲) تباه کرده شد. (این شٹنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۵)

[۱۲۴۶] در راج ترنگنی بیان کلهن این است:-

"او (للتادتیه) در مجسمهٔ مکتا کیشو هشتاد و چهار هزار تولک (توله) زر داخل نمود" (راج ترنگنی - ترنگ چهارم مصرعه ۲۰۱)

[۱۲۴۷] کلهن از ذکر تعداد خاص خاموشی نموده است (ایضاً مصرعه ۲۰۲)

[۱۲۴۸] وشنو (ایضاً - مصرعه ۱۹۷) - (رب هنود)

[۱۲۴۹] ازین معلوم می شود که در عهد للتادتیه مکتا پیڈ مذهب بدھ در کشمیر اوج کمال بود.

و از بنیاد پری ہاسہ کپشو صندوقے برآمدہ بر ورقے از مس نوشتہ یافتند کہ بعد
این قدر مدت ہادم این بت کدہ سکندر نام پادشاہے خواہد بود و صورت بدھ
او تار خواہد شکست۔[۱۲۵۰]

۱۲۵۰ء انتساب انہدام بت خانۂ پرسپور و دیگر بہ سلطان سکندر۔ از روئے شواہد تاریخی محقق نہ
شدہ است۔ خواجہ محمد اعظم و نارائن کول باتفاق تہدیم بت خانۂ مزبور۔ بہ سلطان سکندر کردہ
اند۔ لیکن خلاف این ہر دو ملک جیدر چاڈورہ کہ قریباً یک صد سال پیشتر از ایشان زیستہ است
شکستن بت خانۂ پرہاسپور منسوب بہ میر شمس الدین عراقی کردہ است چنانچہ می گوید:-

"چنانچہ اکثر بت خانہائے کشمیر را انہدام و معدوم ساختہ
نوبت تخریب و شکست بت خانۂ موضع پرسپور رسید۔ بت ہا
را شکستہ و بت خانہ ہا را برباد کردہ بودند کہ طاقچہ از میانِ دیوار
ظاہر شد و دراں طاقچہ صندوقچہ چوبین ظاہر گشت۔ و چوں
صندوقچہ وا کردند لعلے و یک شیشہ و کتابتے بخط قلم کشمیری
دراں صندوقچہ بود و مضمون کتابت آنکہ صاحب بت خانۂ از
منجماں تحقیق کردہ بود کہ بعد یک ہزار و پانصد سال شخصے با کشف و
کرامات از عراق آمدہ این بت خانہ را ویران خواہد ساخت و لعل را
فروختہ خانقاہ میر سید علی ہماں بنا کند"۔ تاریخ کشمیر قلمی ص ۶۵ ض ۶۷

ڈاکٹر سٹائن (این شنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۹۵) نیز در قبول کردن انتساب انہدام
بت خانۂ پرہاسپور بہ سلطان سکندر۔ و حقیقت این کتبہ شک کردہ است چنانچہ گوید کہ واقعہ
انہدام بت خانۂ پرہاسپور شش صد سال بعد از تاریخ کتبہ واقع شد حالانکہ مطابق تحریر یا سینے کہ
انہدام مزبور بعد عرصۂ یازدہ صد سال بہ ظہور آمدے زیرا کہ باتفاق مؤرخان راجہ للتادتیہ بانی
بت خانہ شش صد سال قبل از سکندر بودہ است بنا برین (بقیہ بر صفحۂ آیندہ)

چترانماکیشو۔ شیشہ شای کیشو۔ امرت کیشو۔ ہر سہ بُت خانہ جیاپیڈ[۱۲۵۱] در اندرکوٹ[۱۲۵۲] احداث کردہ بُود۔ سلطان سکندر مسمار نمود۔ زین العابدین از سنگ ہای آں سدِ سوپور استوار فرمود سنہ ۱۲۸ھ۔

اوتپل مندر۔ اجتاپیڈ[۱۲۵۳] در پانپور آباد کردہ بُود۔

شیرہ دامس سوامی۔ در موضع مرہامہ از تعمیرات اونتی ورما۔

مارگی شور۔ در موضع کوٹھیر پرگنہ کوٹہار بر سر چشمہ از تعمیرات راجہ دُرنا سنہ ۲۲۰ کلجوگ۔

اونتی سوامی۔ در موضع اونتی پورہ از تعمیرات ونتی ورما[۱۲۵۴]۔

شیرہ مٹ۔ زیر دامن کوہ اُدلر از عمارات ونتی ورما از اونتی پورہ پنج میل بالا۔

پربھاکر سوامی۔ در موضع زیون از ونتی درما؟

جادہ براری۔ از تعمیرات شیر ورما[۱۲۵۵] از ونتی پورہ یک میل بالا ہمگی دروازہ موجود دارد۔

بُت خانہ کُلن۔ از تعمیرات شنکرورما[۱۲۵۶] در پرگنہ لار سنہ ۲۷۹ ہجری۔

(مسلسل) صحیح این است کہ انہدام بت خانۂ مزبور آیا بنا بر زلازل قدریہ یا بنا بر غفلتے کہ از طرف سکان ایں دیار بہ قبولیت مذہب اسلام سرزدشد بہ ظہور آمد ؛

۱۲۵۱ھ از ۶۷۵ تا ۶۸۲ ؛

۱۲۵۲ھ اندرکوٹ۔ جیاپورہ نزد سنبل از تعمیرات ہمیں جیاپیڈ است ؛

۱۲۵۳ھ از ۶۸۳ تا ۶۸۵ ؛

۱۲۵۴ھ ۸۵۵ تا ۸۸۳ ؛

۱۲۵۵ھ ؟

۱۲۵۶ھ از ۸۸۳ لغایت ۹۰۲ ؛

ہرِ اِیشور وبِگی شور - از تعمیرات شنکر ورما در موضع پٹن تا حال موجود بود بر حادثۂ زلزلۂ سنہ ۱۳۰۲ھ (۱۲۵۷) ہر دو فرو ریخت -

پروہ گستی شور - از تعمیرات پروہ گپت ۱۲۵۸ھ در محلہ خندان بھون -

۱۲۵۷ھ ۱۸۸۴ء :

۱۲۵۸ھ از ۹۴۹ تا ۹۵۰ء - سکندہ بھون وِہار حالاً "خندہ بھون" محلہ سرینگر است واقع بر کنار راست دریائے جہلم مابین نوکدل و عیدگاہ - خندہ بھون از روئے قواعد صوتی اصلاً و بالذات از سکندہ بھون سنسکرتی ماخوذ است - جزو اول سکندہ بھون اشارہ بہ سکند گپت بانی "وِہار" (بزبانِ سنسکرت بنائے مقدس) مزبور است - خندہ بھون در ترنگ ہشتم مصرعہ ۱۴۴۲ بحیثیت مقامے مذکور است کہ در انجا رانیانِ (بیگمات) راجہ سوسالا وقتیکہ باغیان ملک مقام سوزانیدنِ مُردگان "ماک شِک سوامن" موجودہ مائی سیمہ را غیر محفوظ ساخت - قیاس است کہ دریں جا در زمانۂ قدیم میدانِ فراخ و وسیع باشد - بوقت موجودہ چنانکہ از خریطہ معلوم می شود بہ شمال مشرق و مشرق بسیارے از زمین خراب و بے آباد افتادہ است - عموماً ایں مقام برائے گورستان مسلماناں استعمال می شود ہمیں نتیجہ از شری ورفصل چہارم ۱۲۳ و ۶۲۸ کہ خندہ بھون را معسکر افواج مُسلح در زمانِ پر آشوب حکومت محمد شاہ (۱۴۸۴ — ۸۶ء) بار اول ذکر کردہ است می تواں اخذ نمود -

اغلب ایں است کہ "وہارِ سکندہ بھون گوشہ ایست بر اختتام حصّۂ جنوبی محلہ خندہ بھون - چنانچہ تا امروز مابین برہمنانِ ایں دیار گوشۂ مزبور بنام "سکندہ بھون" یاد کردہ می شود - مقام مزبور بعد طے ۲۵ گز راہ بازار - شمال نوکدل می تواں رسید - دریں جا بجانب چپ بنائے آستانِ ملا محمد باصر ایستادہ است -

رام چند ریشی پسر صاحب رام برہمن عمر ۶۰ سال بیان کردہ است کہ در عہد طفولیت یک آشنائے وے گوردھن داس بزید کہ دراں وقت مردے عمر رسیدہ بود برائے نیایش دریں جا آمد و رفت می کرد - بروز شنبہ قدرے از زندور زیر درخت توت (بقیہ برصفحہ آیندہ)

مندر رکھامہ۔ از تعمیرات مہتر۔ شرما وزیر للتادت۔

مناد ر بونیار۔ از تعمیرات راجہ ۱۲۵۹ھ ۔ در پرگنۂ کھاورہ۔

مندر سہم پورہ متصل پیبرنی راجہ ۱۲۶۰ھ ۔ آباد کردہ است در پرگنہ دچھنہ

میلن مٹ۔ از تعمیرات اننت راج ۱۲۶۱ھ در بیجبہاڑہ۔

کلشی شور۔ از تعمیرات کلش دیو ۱۲۶۲ھ در بیجبارہ۔

زنی شور۔ در موضع پاندریٹھن ۱۲۶۳ھ میان تالاب از تعمیرات جے سنگھ ۱۲۶۴ھ

ہرشی شور۔ در موضع زر پورہ جگدیو آباد ساخت۔

پرنی شور۔ در پرگنۂ پھاک متصل نیل بل از تعمیرات راجہ پرتاپ آدت

سنہ ۱۲۸۶ کلجوگ۔

(مسلسل) بزرگ برائے نماز پیش می کرد۔ درخت مزبور در عہد شیخ غلام محی الدین (۱۸۴۶۔ ۱۸۴۲ء) بدست ملائے زیارت قطع کردہ شد۔ گویند کہ از تنۂ درخت خون جاری گردید۔ گوردھن داس و دیگراں در ایّام عرس در ینجا چراغ می افروختند۔

ازیں جا معلوم می شود کہ مقام سکندہ بھون تا عہد جدید محل پرستش ہنودان کشمیر بودہ است (ملخص از راج ترنگنی جلد دوم نوٹس K۔ ص ص۔ ۳۳۹ و ۳۴۰)

۱۲۵۹ھ کذا فی الاصل۔ بت خانۂ بونیار بر شارع جہلم۔ ۲ میل بالائے رام پور واقع است درمیان ہمہ بت خانہ ہا مندر بونیار بہ حالت درستی در کشمیر موجود است۔ بقول آنند کول بامزئی نام بانی بت خانہ مزبور معلوم نہ شد۔ قیاساً بنائے تعمیرش بہ قرن پنجم میلادی می تواں نسبت داد و معنوں بہ بھوانی بود۔ ۱۲۶۰ھ البیاض فی الاصل۔ ۱۲۶۱ھ ۱۰۶۳ء۔ ۱۰۲۸ء)

۱۲۶۲ھ راج ترنگنی۔ ترنگ ہفتم مصرعہ ۲۵۷۔ لیکن از ہمیں کتاب محل وقوع ایں بت خانہ محقق نہ گشتہ

۱۲۶۳ھ قدیم "جیر نو دھرتی" (راج ترنگنی ج۔ ۸ مصرعہ ۲۳۸۰)

۱۲۶۴ھ از ۱۱۲۸ء لغایت ۱۱۴۹ء

منادر جدید

مندر گدادھر۔ در سنہ ۱۹۰۵ ب مہاراجہ گلاب سنگھ میان شیر گڑھی آباد ساخت۔ قبۂ آن بہ طلا ملمع کردہ۔ رسوم[۱۲۶۵] آں فی خرواریک پاؤ مقرر نمود۔

مندر گنپت یار۔ در سنہ ۱۹۱۱ بکرمی مہاراجہ گلاب سنگھ احداث نمود۔

مندر پنج بہارہ[۱۲۶۶]۔ مہاراجہ گلاب سنگھ در سنہ ۱۹۰۷ بکرمی از سنگ ہای دزیبر ایشری احداث نمود۔

رنبیر سوامی۔ در سنہ ۱۹۳۲ ب مہاراجہ رنبیر سنگھ بہ کمال رفعت و متانت در محلۂ ڈل حسن یار آباد ساخت۔

مندر سمادھ۔ در سنہ ۱۹۱۴ ب مہاراجہ رنبیر سنگھ بہ مقام رام باغ بر شمشان پدر خود تعمیر ساخت۔

پرتاپ سوامی۔ در سنہ ۱۹۳۳ ب میاں پرتاپ سنگھ ولی عہد ریاست در محلہ رعناواری ترصیص نمود۔

بُت خانۂ کرپارام۔ در سنہ ۱۹۲۷ ب دیوان کرپارام مدارالمہام ریاست بالای فتح کدل آباد ساخت۔

بُت خانۂ وزیر پنوں۔ در سنہ ۱۹۲۰ ب متصل حبہ کدل وزیر پنوں حاکم تعمیر ساخت۔

بُت خانۂ امیرا کدل۔ در سنہ ۱۹۳۶ ب دیوان اننت رام[۱۲۶۷] مدارالمہام سلطنت

۱۲۶۵ھ خراج۔ یک پاؤ حصۂ چہارم یک سیر می باشد ٭ ۱۲۶۶ھ ڈاکٹر سٹاین (این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص ۱۷۴) انتساب تعمیر بُت خانۂ پنجبارہ بہ مہاراجہ رنبیر سنگھ (متوفی سنہ ۱۸۸۶ء) کردہ است ٭ ۱۲۶۷ھ دیوان اننت رام پسر دیوان کرپارام مذکور الصدر است۔ بعد پدر خود حاکم شد (کشیر جلد دوم۔ ص ۸۰۳) ٭

ترصیص نمود۔

مندر گنیشور۔ گنیش پنڈت[۱۲۶۸] درمیان موضع راموہ کہ جاگیر او بود ترصیص نمود ۱۸۹۴ء ب۔

مندر صفا کدل۔ در ۱۹۲۱ء پنڈت راجہ کاک در کہ داروغۂ داغشال بُود تعمیر ساخت بعد۔ وفات او پسرش رام چند باتمام رسانید۔

بُت خانہ کرنیل۔ کرنیل بیجا سنگھ محاذی شیر گڑھ آباد کردہ است۔

درآمد و برآمد تجارت کشمیر

در ملک کشمیر درآمد و برآمد مال تجارت در سال تمام تخمیناً تا چہل لک روپیہ سکۂ کشمیری خواہد بُود۔ اشیای تجارت پیداوار ایں دیار ہمگی در بنا در یورپ و ایشیا ہند و خراسان و یارکند و لاسہ و لداخ و اسکردو می رود و اسباب تجارت بلادہای مذکورہ بہ ملک کشمیر می آید تشریح آں از نقشۂ ذیل واضح خواہد شد۔

آنچہ کہ مال تجارت کشمیر بہ اطراف ممالک ہند و خراسان وغیرہ می رود

اقسام پشمینہ کانی	تخم شلغم	چار جامۂ اسپان	سنگ یشم	ابریشم خام
بط ہا	چادری ہا	حقۂ تماکو	زیرۂ سیاہ	اقسام چرم
کشوث	گیلاس	صندوقچۂ چوبین	مغز سنگارہ	بورا بہا
زرد آلو	روغن	شطرنج و نرد	پوست بھنگ	تار پشمینہ
توز	وج	اقسام پشمینۂ سادہ	سوہاگہ	سیب عنبری
قلمدان	تخم نیلوفر	گبہ ہای فرشی	سنگ بلور پیالائے بلور	چوب قسط
پرہای کلغی	ظروف نقاشی	بہی دانہ	پوست جانوران جنگلی	خمیر بنفشہ

[۱۲۶۸] مراد از پنڈت گنیش کول شاستری یکے از مصاحبان مہاراجہ رنبیر سنگھ آنجہانی است۔

آنچه که مال تجارت کشمیر به اطراف ممالک هند و خراسان وغیره می رود				
ادویات	نعلین چوبین	برنج	چوب دیودار	زرشک تبتی
اقسام پٹو	اسپان گونٹ ۱۲۶۹	گرد بنگ	حاشیه پشمینه کانی	نافه چینی
انگور	اقسام پشمینه عملی کار	پوست کوکنار	بگری اسپان یرمزار	سنگ زهر مهره
کاغذ سفید	چوغه پٹو	قبله نما	زعفران	سوزنی ها
افتیمون	بوز	ڈبه های چوبین	گل بنفشه	دسوانها
صمغ زرد آلو	شهد	کتاب های فارسی وغیره	تخم بارتنگ	تهانهای چکتی
عرق بید مشک	کنه گچھ	اقسام پشمینه ڈوریکار	تماکو	ناک ؟
اقسام اسلحه				

آں چه که مال تجارت از ممالک هندوستان و خراسان وغیره به کشمیر می آید				
بزازی انگریزی	بزازی دیسی	زربفت کمخواب	سوت ریسیده	کلابتون
جواهرات	چای بمبی و پهاری	نمک پنجابی	شکر ترین	نبات
شکر سرخ	قند سیاه	مصالح رنگها	تیزآب گوگرد	مرتبای رنگ زنگاری
مرتبای گلناری	اقسام ادویات	لاکھ	اشیای بساطی انگریزی	ظروف چینی
مس	ردی	قلعی	ظروف مس	ظروف ردی
جست	سرب	آهن ولایتی	پیاله چینی	میوه کابلی
نسوار پشاوری	حمص	اسپاں ولایتی	پاپوش پشاوری	بوریای پشاوری
کریانه	تیل کنجد	اشجار هندی	رودنگ	روپیه های سکه مختلف
قالین ملتانے	ظروف های گجراتی	طلا و نقره	کمل ازپنڈی	انار دانه
ساوگی	منقے	چایدانی	مرجان	ابریشم رنگین

۱۲۶۹ رجوع شود به حاشیه ۸۶۲ھ ص ۲۶۹ از همیں جلد ؛

آں چہ کہ مال تجارت از ممالک ہندوستان و خراسان وغیرہ بہ کشمیر می آید

پشم گوسفند	کرم دانہ	پختہ	افیون	شالکی کابلی
دوہسہ کابلی	نگین ہا	زلو	منیاری	چرم خام و پختہ
کتاب ہا	تماکو قندہاری	برنج بارہ	نمد ہای فرشی	قلم ہای ایرانی و پشاوری
پاپوش زری	پوستین ہا	عطر	چوب چینی	باروت
انگوزہ	زاگ	خرمہرہ	خرما	.

مال تجارت آں چہ کہ از بارکند و لداخ و لاسہ بہ کشمیر می آید

پشم شال	پشم توسہ	فرد پشمینہ سادہ	پٹوی پشمینہ	تہرمہ
نمد ہای بارکندی	پارچہ ہای خطائی	زنفوس	لنبیری	لانکہ بارکندی
اسپان بارکندی	گل دار چینی	بادیان خطائے	پیالۂ چینی	چای سبز
چای سیاہ	تنزری خطائی	مامیراں چینی	ریوند چینی	گلر پتھر
خولی	کاٹن زین بارکندی و تبتی	چرس	گوگرد	نافہ
فیروزہ	بعدوار	سنگ	قرص ہای نقرہ	سنگ یشب
جوہای نقرہ	زہر مہرہ	سوہاکہ	بلور	لاجورد
ظروف ہای یشم (یشب)	ابریشم کورہ	کلاہ بارکندی	گج گاؤ	طلای سلطانے
کرم دانہ	ماہوت	قالین بارکندی	دستانہ بارکندی	شنگرف
نمک تبتی	.	.	.	.

اسباب تجارت کشمیر آں چہ کہ بطرف لداخ و بارکند می رود

زعفران خالص	زردۂ زعفران	بزازی ہر قسم	تماکو	شکر تزین
قند و نبات	قند سیاہ	شکر سرخ	زیرۂ سیاہ	کریانہ ۱۲۷۰

۱۲۷۰ لفظ کشمیری بمعنی توابل کہ در اطعمہ استعمال می کنند ؛

اسباب تجارت کشمیر آں چہ کہ بطرف لداخ و یارکند می رود				
نسوار کشمیری و پشاوری	برنج	پوست سگ آبی	سختنانہ	اقسام اسلحہ
پٹوی رنگین	گجری اسپ برہمدار	تہا تہلے چکنے	زربفت و کمخواب	جوراب ہا
تیل سیاہ	روغن زرد	شہد	ادویات عطاری	نیل گنجد
تنبل سیاہ	ظروف مس	پاپوش	اسپان گونٹ	گاوان

اشیای تجارت آں چہ از اسکردو بہ کشمیر می آید				
کشمش خشک	زیرہ سیاہ	فرد شال سادہ	گل سنجد	توت خشک

اقسام پشمینہ کشمیر

آں چہ کہ مال پشمینہ در کشمیر ساختہ شود اقسام آں این است :-

پشمینہ کانی[۱] - جورہ کانی - قصابہ کانی - رومال ہای کانی - شاہ پسند - جامہ وار - حاشیہ -

پشمینہ عملی کار - قصابہ - رومال - گلوبند - پٹکہ - دوشال - چوغہ ہا - انگرکہ - کمر بند - سینہ بند - لنگوٹہ -

[۱] بقول ڈاکٹر صوفی از اقسام شال ہمگی دو قسم کانی و عملی کار اہم بودہ است - اول الذکر پشمینہ بود منسوج مانند جامہ ہا بغیر کشیدہ کاری - و ثانی الذکر مع کشیدہ کاری عملی کار اوسطاً در مدت یک سال تکمیل می شد - بنا بر تحقیق پنڈت آنند کول شخصے سعید بابا در عہد آزاد خاں صوبیدار کشمیر از ۱۷۸۳ء لغایت ۱۷۸۵ء است - گویند سعید بابا این صنعت را از جامہ سفید کہ بروے داغ پلئے کنجشک شدہ بود ایجاد کرد - سعید بابا در دل اندیشید کہ اگر داغ ہمچنیں ماند موجب تباہی جامہ گردد - بنا برین داغ ہا را بعد کشیدہ کاری پوشید و کامیاب گشت -

(جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۹)

پشمینہ چکنی - جورہ عملی دور - جورہ گناری دار - جورہ حاشیہ دار - دستار دوپٹہ - الوان سفید - توسہ سفید و خود رنگ -

پشمینہ داوکار - قصابہ - میز پوش - چوغہ - کرتی - واسکٹ - گلوبند - ٹوپی ہا - قصابہ - رومال - میز پوش -

اقوام مردم کشمیر

قبائل فرقۂ اہل اسلام

مسلمانان متوطن کشمیر در حفظ مراتب انساب خود چنداں پرداخت نمی کنند و تکمیل شجرۂ انساب مطلقاً مرعی خاطر نمی گذارند - چراکہ دریں ملک شرافت و رذالت را استحکامے و اعتبارے نیست کہ بعد و ربعضے امور شرافت شرفا خود بخود زایل می شود و بہ وقوع بعضے فتور رذالت بہ شرافت مبدل گردد - و درضمن آن چند وجوہات است -

اوّل ایں کہ ہر گاہ کسے شخص کمینہ پیشہ را احیاناً حسب تقدیر تا انقضای عرصۂ یک دو پشت مال و دولت و جاہ و حشمت پایدار ماند اورا ابنای ایں ملک شریف پندارند و اگر کسے انسان را از قوم شریف بہ گردش فلکی مال و دولت و جاہ و حشمت نماند و مسکین و فقیر گردد اورا کمینہ انگارند - دریں صورت شرافت مردم کشمیر متعلق است بہ مال و رذالت ملحق است بہ مسکنت و ابتذال -

وجہ دوم ایں کہ اگر کسے از مردم شریف برای اکتساب معشیت حرفۂ از حرفہای معمولہ مثل نجاری و گلکاری و حلاجی وغیرہ بیاموزد - شرافت او فے الحال زایل گردد - و اگر کسے از مردم رذیل در عمل شرفا مثل خواندن علم و اعمال صالحہ شریک گردد اورا شریف پندارند -

وجہ سوم آں کہ بعضے مردم رذیل مثل ڈوم و ہانجی وغیرہ برای استحصال

شرافت در اقوام شریف لاحق می شوند و خود را بہ خطاب سید یا خان یا گنائی یا شیخ نامزد می سازند در عرصۂ یک دو پشت رزالت اصلی او زایل می شود و شرافت فرعی حاصل می کنند۔

وجہ چہارم آں کہ در سابقہ زمان شوخ طبعان کشمیر ہر کسے را از قوم خاص و عام موافق کیفیت و حیثیت واقعی و مطابق عیب و ہنر ذاتی لقبے مقرر می داشتند و آں لقب را بہ زبان کشمیری رِٹَہ[۱۲۷] می گویند۔ چنانچہ بعضے کساں را از روی درشت مزاجی سیہہ یعنی شیر و ہاپت یعنی خرس و سور یعنی خوک میگفتند۔ و بعضے کساں را از روی گزندگی سرف یعنی مار و بچھو یعنی عقرب می گفتند و بعضے کساں را از روی پست فطرتی داند یعنی بقر و ہنڈ یعنی گوسفند و کُکُر یعنی مُرغ می گفتند و بعضے کساں را بہ صدور عیب و ہنر یا بہ وقوع افعال نیک و بد لقبے معین می داشتند۔ مثلاً ہرگاہ کسے کار دزدی می کرد او را چور یعنی دزد میگفتند و ہرگاہ کسے صاحب صلوٰۃ می بود او را نمازی می گفتند و اگر کسے پاپوش خوب می پوشید او را پیزار می گفتند و اگر کسے دستار کلاں می بست او را دستار لقب می کردند و اگر کسے احیاناً چیزے فعل نیک یا بد می کرد او را بہماں نام نامزد می ساختند۔

مُدعا کہ از نام ہائی جانوران چرندہ و پرندہ و وحوش و حشرات و بہایم و از لغات عیب و ہنر و افعال نیک و بد و کارہای شایستہ و ناشایستہ ہیچ نامے خالی نماندہ است کہ بنام مردمان این دیار لاحق نہ کردہ اند و ہر حرفے کہ بنام کسے رٹہ مقرر کردہ اند آں لفظ بر قوم و قبیلہ آن ہا مدام مستقل ماندہ است۔ و لقب اصلی آن ہا بالکل زایل و مفقود و نابود شدہ است۔ ازیں رو شرافت و رزالت

[۱۲۷] بلفظے است کہ اشارہ بحقارت کنند ؎

مردم کشمیر اصلا یافتہ نمی شود و اصلیت قوم تحقیق محققاں نمی گردد۔ امّا در دہاقین نام قوم وقبیلہ بر زمینداراں باقی است۔

وجہ پنجم۔ آں کہ بعضے مردم کشمیر بہ وطن اصلی خود موسوم کردہ اند۔ چنانچہ پکھلیوال وکاؤسہ و ایشہ بری وغیرہ موجب آں لقب اصلی قوم آن ہا معلوم نمی شود۔ فقط۔

وجہ ششم۔ آں کہ در اقوام مسلمانان کشمیر بہ کثرت حادثات زمانہ بسیار تغیر و تبدل واقع شدہ است۔ چنانچہ جمعے کثیر از قوم سادات بہ انقلاب دوران بے سر و پا ماندہ در کار زمینداری افتادہ اند و فے الحال نام سیادت ازاں ہا رفع شدہ با اقوام زمینداراں لاحق شدہ اند و با زمینداراں خویشی و قرابت می سازند غرض کہ بہ وقوع ایں چنیں واقعات اقوام ملک کشمیر را حیثیتے و کیفیتے نماندہ است اکنوں تشریح بعضے اقوام زمینداراں و شہر باشان کہ تاحال برصرافت خود مستقل ہستند گفتہ شود۔ و برائے تشریح آن چہار زمانہ قابل یادگار است یکے زمانۂ سابقہ راجہای ہنود۔ دوم زمانہ سلاطین کشمیر۔ سوم عہد شاہان چغتائیہ۔ چہارم وقت حکومت شاہان افاغنہ۔ فقط

اکنوں باید دانست کہ در اقوام مردم کشمیر مثل مردم ہندوستان چہار قوم بہ نظر می آیند سید[۱]۔ مغل[۲]۔ پٹھان[۳]۔ شیخ[۴]۔ امّا بہ انقلاب دورِ زمانہ ازیں اقوام در کشمیر قومے دیگر منفک شدہ است کہ آنہا را طایفہ دار می گویند و آں مردم حرفت ساز و پیشہ ور ہستند۔

قبائل فرقۂ سادات

زمرۂ سادات ایں دیار در عہد سلاطین کشمیر از روی فترت امیر تیمور و بعضے

از روی قدردانی سلاطین دریں ملک آمده بود و باش این جا اختیار کرده اند و شجرهٔ انساب آنها تا حال برابر می گذرد و در حالت موجوده هر کس که بر طریقهٔ شیخیت و پیر مریدی مستقل مانده است شرافت و سیادت او معتبر است و هر کس که بافعال دیگر مستقل شده است سیادت او را چندان اعتبارے نیست و از زمرهٔ سادات عالی تبار فی زماننا هشت قوم یادگار است اوّل سادات قادریه از احفاد حضرت محبوب سبحانی[۱۲۷۳] رضی الله عنه - دوم سادات نقشبندیه از اولاد حضرت خواجه خاوند محمود[۱۲۷۴] رحمة الله علیه - سوم سادات اندرابیه از احفاد میر میرک اندرابی رحمة الله علیه چهارم سادات منطقی وبیهقی از احفاد سید حسین بن سید تاج الدین بیهقی رحمة الله علیهم پنجم سادات ده بیدی ششم سادات دداربکی از ذریت سید داوٴد دداربکی رحمة الله علیه - هفتم سادات همدانیه از احفاد سید تاج الدین که عموی حضرت امیر است قدس سرهٗ - هشتم سادات متفرقه که از امصار دیگر آمده دریں جا سکونت می دارند و ازاں جمله بعضے ها کار زمینداری سازند -

و دریں جزو زمان بعضے جهلا برای حصول شرافت خود دعوای سیادت ثابت می دارند و نسب نامه ها اختراع می سازند - از روی عدم امتیاز هیچ کسے باز پرس آنها نمی کند -

قبایل فرقهٔ مغلان

مردم ایں طایفه در زمان سلاطین کشمیر از خراسان و ترکستان دریں جا آمده

[۱۲۷۳] مراد از محبوب سبحانی حضرت شیخ سید عبد القادر جیلانی رضؓ است - در ۵۶۱ھ مطابق ۱۱۶۱ء و اصل بحق شدند ؛

[۱۲۷۴] ۱۰۵۰ھ مطابق ۱۶۴۰ء ؛

بود و باش اختیار کردہ اند۔

قوم میر۔ لفظ میر در اصل میرزا است کہ مردم زمانہ آں را ترخیم کردہ اند و اکنون میرزا را میر می گویند و لقب میر درمیان سادات و مغلان مشہور گشت ایں قدر فرق است کہ مردم سادات را لقب میر اول گویند چنانچہ میر مبارک و میر مقبول و مغلان را لقب میر بعد اسم می خوانند۔ چنانچہ عزیز میر و غفار میر لیکن بعض مغلان را از روی تعظیم نام میر اول می گویند چنانچہ میر نازک قادری۔

قوم بیگ۔ در عہد سلاطین کشمیر یادگار زمان شاہان چغتائیہ دریں جا آمدہ اند۔ اکثر ہا منصب دار رئیس عالی مقدار بودہ اند اکنون احفاد آں ہا پیشہ دری و چاکری اختیار کردہ اند شرافت آن ہا برزالت مبدل گشتہ است۔

قوم اشای۔ در زمان سلاطین کشمیر دریں جا آمدہ اند۔ گویند جد آن ہا از مقام عیشاور کہ دہے است در ممالک خراسان آمدہ در مصاحبت بڈھ شاہ سرفراز شدہ بود۔ حالا مردم کشمیر عیشاور را اشای مخفف کردہ اند۔

قوم بانڈے۔ در عہد شاہان چغت از ترکستان آمدہ صاحب ثروت و حکومت بودہ اند و در کشمیر متوطن شدہ موضع بانڈر پورہ جاگیر یافتند موجب آن آن ہا را بانڈے می گویند۔

قوم بچھ۔ جد آن ہا در عہد سلاطین از ترکستان آمدہ موضع بچھ پورہ در کشمیر جاگیر یافتند و دراں جا سکونت می کردند۔ موجب آں قوم آنہا را بچھ خطاب دادہ اند۔[۱۲۷۵]

قوم گانی۔ گویند جد آن ہا از محال گورگان آمدہ دریں جا متوطن شدہ بود موجب آن گورگان را مردم خطۂ کشمیر ترخیم کردہ گانی نام نہادہ اند۔

۱۲۷۵ نزد لارنس (ویلی آف کشمیر ص ۳۰۹) ایں پنج قوم یعنی میر۔ بیگ۔ اشائی۔ بانڈے۔ بچھ مغل ہستند ۞

قوم کنٹ - گویند جدّ آن ہا خواجہ حسین کابلی در عہد اکبر شاہ تعمیر باشی قلعۂ ناگرنگر شدہ بود پادشاہ بر موقعۂ ملاحظہ قلعۂ ایک عدد کنٹھ کہ زیورے است مشہور شال خلعت شاہی بوے عطا فرمود موجب آن اورا کنٹھ خطاب کردہ اند۔

فرقہ پٹھان - اکثر مردم پٹھان در زمان شاہان افاغنہ از کابلستان آمدہ در کشمیر متوطن شدہ اند ہمگی دو فرقہ دریں جا موجود اند یکے خان دوم خیبری لیکن لقب خانی را دریں دیار ہیچ اعتبارے نماندہ است چرا کہ اکثر مردم ڈوم و ہانجی کہ ملازم پیشہ ہستند یا نسوار فروش کہ چندگاہ در کابل و پشاور می روند بر خود خطاب خانی لازم می دارند۔

قبایل قوم شیخ[۱۲۷۶]

اصلی باشندگان کشمیر کہ در عہد سلاطین کشمیر مسلمان شدہ اند ہمہ ہا را شیخ می گویند و دریں قوم وسعت بسیار است چہ تمامی اقوام طائفہ داراں شاخہای ایں فرقہ است۔

قوم پیرزادہ - از جمیع اقوام شیخ فرقۂ پیرزادہ اول است بہ ہمیں سبب کہ اسلاف آن ہا بعد قبولیت اسلام خدا پرستی اختیار کردہ مریدان و معتقداں

۱۲۷۶ لارنس نام ہائے آں قبایل افغان کہ در کشمیر متوطن گشتہ کوکی خیل (شاخے از آفریدیاں) یوسف زئی و بوگوخیری (خٹک) نوشتہ است ہر دمان خیبری یا آفریدی کہ در درنگ ہامہ بود و باش می کنند تاحال روایات قبیلۂ خود برقرار داشتہ در پشتو گفتگو می کنند و بوقت روانگی تیغ و خنجر با خود می دارند۔ محل اقامت یوسف زئی قریہ حمل است و سواتی و نبیری حوالی دیہات بیروہ را آباد کردہ اند۔ مہاراجہ گلاب سنگھ نیز بسیارے از افغاناں را برائے محافظت سرحدات از افغانستان و پشاور طلبیدہ در کشمیر آباد ساخت۔ افغانانِ چھی پورہ (بقیہ بر صفحہ آیندہ)

بہم رسانیدہ اند۔ و اولاد آن ہا تاحال پشت در پشت بر صلاحیت و تقوی و اعمال صالحہ مستقل ماندہ شیوۂ پیر و مریدی می سازند یا بر تولیت مقامات و زیارات مسلط ہستند و بر موقع صلاحیت و تقوی با مردم سادات خویشی و قرابت جائز می دارند و ہم زانوی آن ہا می نشینند و کسانیکہ از شیوۂ پیر و مریدی درگذشتہ بکارہای دیگر عامل می شوند بر حیثیت خود نمانند۔

قوم بابا یا شاہ۔ ذاتی قبیلۂ نیست بلکہ لقب فرعی است یعنی کسے کہ بہ اعمال صالحہ و افعال شایستہ مقبول خلایق گردد او را بابا یا شاہ می گویند۔ رفتہ رفتہ احفاد و ذرّیت آن ہا نیز بہمین لقب نامزد می شوند پیش ازیں مردم پیرزادہ را نیز بابا می گفتند۔ اکنون شاہ گفتن بہ نسبت پیرزادہ ہا مروّج شدہ است فی الاصل شاہ لقب عام است۔ یعنی ہر کس کہ ذرۂ از قوت ظاہری یا باطنی پیدا نمود او را شاہ می گویند۔

قوم ملّا یا مولوی۔ ہم لقبے است فرضی یعنی ہر کس کہ بخواندن علوم معقول و منقول کمال حاصل نماید او را مُلّا یا مولوی می گویند۔ درین ملک چند خاندان عالی شان بُود کہ آن ہا را پشت در پشت مولوی می گفتند۔ اکنون ہمگی خاندانِ مولوی ابو الخیر کہ ہمیشہ آفتاب علم در خاندان آن ہا روشن می بُود موجود است۔

(مسلسل) بنا بر عقد و مواصلت با کشمیریاں با باشندگانِ قدیم مدغم شدہ اند (دیلی آف کشمیر ص ۳۰۹) مردمانِ یوسف زئی در حمل سکونت می کنند۔

بقول لارنس بسیارے از افغاناں را مہاراجہ گلاب سنگھ برائے محافظت سرحدات حکومت خود طلبیدہ در کشمیر آباد ساخت۔ در بیروہ اکثر دیہات در قبضۂ افغانان سواتی و بیزی تاحال موجود است۔ افغانانِ مچھی پورہ بہ سبب عقد و مواصلت با کشمیریاں اصلیت خود را فراموش کردہ اند؂

قوم ملّہ۔ لقبے فرضی بر چہار طایفہ مقرر کردہ اند۔ یکے[1] ملّای مسجد کہ مسلمانان را در شہر و دہ ہمیشہ امامت می سازند و طفلان را تعلیم می دہند و بر خیرات و نذورات مردم گذران می سازند۔ دوم[2] مردم گورکن کہ مردگاں را دفن ہمی کنند۔ سوم[3] غسّال کہ میت را غسل می دہند۔ چہارم[4] قبیلۂ در زمینداراں مشہور است و آں اصلی است[۱۲۷۷]۔

اکنون تشریح قبایل زمینداراں کہ بہ نسبت آنہا لقب اصلی ہنود موجود است کردہ آید۔ ماگرے۔ ڈانگر۔ نیایک۔ تانترے۔ ڈامر یعنی ڈار بٹ۔ لون[۱۲۷۸] راتھر۔ ایں ہشت قوم در عہد راجہا صاحب سیف و سنان جنگی و پہلوان شاید از قوم کھتری بودہ اند۔ بارہا بغی و فساد ورزیدہ ریاست ہا برہم کردہ اند چنانچہ تذکرۂ آں در تواریخ قدیم مشرح ہست۔

و در عہد سلاطین کشمیر مسلمان شدہ لقبے قدیمی بر قبیلۂ آن ہا بدستور موجود ماندہ است۔ ہنوز ہم شرارت ذاتی در نہاد آنہا باقیست و بعضے صنادید ایں اقوام تا عہد شاہان چغتائیہ صاحب حکومت و رئیس ملک بودہ اند کہ در تواریخ ہا مشرح ہست۔

قوم رینہ۔ دو گروہ اند۔ گروہ اول[1] از قبیلۂ براہمہ است آں ہا را رازداں ہم می گویند۔ بعد اسلام رینہ لقب قدیمی باقی داشتند۔ گروہ دوم[2]

۱۲۷۷ بقول لارنس بسیارے از ملاحاں و ڈوم نیز لقب "ملّہ" بر خود اختیار کردہ اند۔ نزد ایشاں ایں لفظ مخرب "ملاح" عربی است کہ در پنجاب بر کشتی بان اطلاق می شود (ویلی آف کشمیر ص ۳۰۸)۔

۱۲۷۸ لارنس قبیلۂ لون را از دیش و ڈامر را از شودراں (رذیل ترین مرداں در ہنود) محسوب کردہ است (ایضاً ص ۳۰۶) دہقاناں میگویند کہ لونہا از چیلاس آمدہ اند (ایضاً ص ۳۰۶ حاشیہ ۲)

از قبیلۂ راجہای چندر بنسی راجپوت ہستند کہ جدّ آنہا راجہ سوسرم چندر اوایل ۵۰۰ھ از نگرکوٹ آمدہ دریں جا تا سال ۷۲۵ھ بر عہدہ سپہ سالاری و مدار المہامی نسلاً بعد نسلاً ممتاز بودہ اند۔ بعد آں راون چندر مسلمان شدہ بہ خطاب رینہ یعنی مدار المہامی سرفراز گشت چنانچہ احفاد او تا عہد اکبر شاہ بر عہدۂ ریاست و مدار المہامی مستقل بودہ اند۔ ایں کہ قوم لون خطاب رینہ گی با خود شامل می دارند غلط است و آں قبیلہ علیحدہ است۔

پنڈت۔ از قوم برہمن صاحب شرافت و تمکین است لقب قدیمی باقی دارد۔

قوم کول۔ از احفاد دتاتری رکھی برہمن بودہ اند لقب قدیمی باقی دارند۔ امّا اقوام بتو و مانتو۔ ٹھکر و پرے۔ وانی پرہ پڈر تری کنبی مسلہ صوفی وغیرہ در عہد ہنود شاید زمیندار پیشہ از قوم شودر یا کایت بودہ اند و بعد اسلام ہم بہ ہماں نام مشہور اند۔ ذکر آنہا جائے در تواریخ یافتہ نہ شد ہمگی ملک احمد بتو و سیدہ مانتو و جہانگیر پڈر در زمان سلاطین رئیس بودہ اند۔ فقط۔

قوم چک۔ جدّ آنہا لنگر چک از دارد و آمدہ۔ در عہد سلاطین احفاد او بر عہدۂ کوکہ گی و مدار المہامی مستقل بودہ اند در سنہ ۹۶۰ھ خود سر شدہ مدت سی و پنج سال در کشمیر شاہی کردہ اند۔

۱۲۷۹ھ مطابق ۱۱۰۶ء ؎ ۱۲۸۰ھ مطابق ۱۳۲۴ء ؎

۱۲۸۱ھ بعض گویند کہ بتو و ٹھکر از کشتواڑ آمدہ اند (حاشیہ ا دبلی آف کشمیر ص۔ ۳۰۶) رائے اکثر مسلمانان ایں است کہ اصل مردمان قبیلۂ پنڈت و کول و بٹ و ایتو و ریشی و مانتو برہمن است (ایضاً صفحہ مذبور)

۱۲۸۲ھ چیلاس (ایضاً ص ۳۰۸) ؎ ۱۲۸۳ھ ۱۵۵۲ء ؎

قوم ملک ۔ ذاتی قبیلۂ نیست بلکہ خطاب شاہی است چنانچہ در زمان سلاطین کشمیر تمامی رُوسا و مصاحبان و جاگیرداران و افسران فوج را ملک خطاب می دارند و محافظان راہ ہندوستان و ترکستان را ہمیں لقب بخشیدند ۔ در اصل قبیلۂ ملکان ہمہ ہا شیخ ہستند ۔ دریں وقت مردم ڈُوم خود را ملک می گویند ۔

قوم گنائی ۔ بزبان کشمیری منشی را گویند و قبیلہ گنای از قوم برہمن نیکو کار و ذو الاقتدار بُودہ است و از صناد ید ایں قبیلہ اکثر ہا رئیس نامدار و اولیای کبار یادگار ۔ از انجملہ ہلمت گنائی تام شخصے نیکو کار مشہور روزگار است ۔ وے کار گوسفند قصّابی بر خود قبول نمود ۔ اکنون ذُرّیّت او تمام کار گوسفند قصّابی می سازند و در زمرۂ طایفہ داراں داخل شدہ اند ۔ سوای آں قوم ڈُوم کہ نہایت ارزل ہستند برای خود لقب گنائی پسند می دارند ۔ ازیں رو قبیلۂ گنائی را ہیچ اعتبارے نماندہ است ۔ اکنوں مردم قوم گنائی خود را گنائی گفتن عیب می دانند ۔

قوم ریشی ۔ ذاتی قومے نیست اما ہر کس کہ بر مجاورت مقابر حضرات ریشیانِ کشمیر تا یک دو پشت مستقیم مقیم ماند او را ریشی می گویند ۔

اقوام طایفہ داران

در اقوام طایفہ داران دو گروہ اند ۔ ازاں جُملہ گروہ اوّل مثل نجار و گل کار و آہنگر و کمہار و قصّاب و دباغ و زرگر و گاذر و خباز و شیر گو جر وغیرہ اہل حرفہ در شرافت و رزالت میانہ روی اختیار کردہ اند ۔ ہمیشہ با اقوام خود خویشی می سازند ۔ چنداں بے حیائی و بے شرعی مرعی نمی دارند ۔ گروہ دوم قوم ڈُوم و گلبان و ہانجی و چوپان و بکت از جمیع اقوام ارزل الناس و بد کردار

ہستند۔

قوم ڈوم[۱۲۸۴] - می آرند کہ راجہ پرورسین ہنگام تسلط ہندوستان از قوم ڈوم وچنڈال پلیچ وسانسی و ہیغ کہ ہمہ ہا ہلاک خواہستند پلاٹن سفر برای تصفیۂ شوارع وبار برداری وغیرہ ملازم کردہ بعد اختتام ایام محاربہ ومجادلہ من جملۂ پلاٹن مذکور یک نفر برای محافظت مال ودولت مردمان ونگہبانی چارپایان دہ بدہ مقرر ساختہ ماکول ومشروب آنہا خانہ بہ خانہ راتبہ مشخص گذاشت چنانچہ تاحال معمول است وتا عہد سنگان ہرگاہ کسے را مال بہ دزدی می رفت از ڈوم دہ تاوان می گرفتند مدعا کہ ذریات آن ہا دریں ملک کثرت پذیرفتہ تسلطی حاصل کردند و در عہد سلطان کشمیر مسلمان شدہ ترک ہلاک خوری نمودند و با قوم مسلمانان در ماکول ومشروب مخلوط شدند۔ وسیاہی چہرہ وتیرہ درونی خصلت ذاتی دارند و در ہر کار مستعد وچالاک ہستند بالفعل پرورش گاوان از دہات وانصرام احکامات حکّام وشقداری وسزادلی وچوکیداری وسایسی ومحافظت خرمن ہا و بردن قسط بہ توشہ خانہ ورسانیدن خطوط حکّام بہ مکتوب الیہ بذمۂ آنہاست و در دزدی وحرام خوری وبے حیای ممتاز اند و در قحبہ گی وحرام کاری بے انباز۔ اکنون کوشش شرافت بسیار می سازند و بر خود لقب شیخ وگنائی وخان وملہ وغیرہ ملزوم می دارند۔

قوم ہانجی[۱۲۸۵] - مجازاً دریں قوم سہ گروہ اند۔ امّا در رزالت وبدخوی و

۱۲۸۴ بعض گویند کہ اقوام ڈوم از اولاد قدیم چک اند (حاشیہ ویلی آف کشمیر ص ۳۱۱)

۱۲۸۵ ملاحان کشمیر از اہم ترین اقوام کشمیر است۔ اگرچہ اطلاع صحیح نسبت اصلیت شان محال است لیکن از ادّعائے شان کہ بلحاظ تاریخ بسیار قدیم است می توان گفت کہ راجہ پربت سین ایں قوم را از سنگل دیپ آورد۔ ہانجیان اصلاً از "ویش" بودند وہمین است (بقیہ بر صفحہ دیگر)

جہالت و بدگوئی ممتاز و در فریب و دغابازی و مال خوری بے انبار۔ ازاں جملہ گروہِ اوّل بہتره ہانجیاں اند کہ غلات و ہیزم در کشتی ہای کلان بہ شہر می رسانند۔ البتہ این فرقہ در بے شرمی و بے حیائی چنداں مبادرت مرعی نمی گذارند۔ و گروہ دوّم[۲] ماہی گیران تالاب اولر و ڈیمبنہ ہانجیاں جھیل ڈل وغیرہ معروف اند۔ امّا از گروہ بہتره ہانجیان در امور رزالت و جہالت زبردست ہستند۔ گروہ سوّم[۳] ڈونگہ ہانجیاں

(مُسلسل) کسیکہ در کشتی رانی اظہار ناقابلیت خود کند۔ دیگر ہانجیاں او را طعنۂ "شودر" می دہند بوقت سوال ہانجیاں خود را بہ نوح منسوب می کنند۔ لیکن درست این است چنان کہ از نمائندۂ این قوم معلوم شدہ کہ ہانجیاں اصلاً شباناں بودہ اند ؛

بقول لارنس پدر ہانجی در عیال خود مرتبۂ بزرگ دارد۔ اولاد نرینہ اموالِ مکتسبہ بدست پدر می نہند و او چنان کہ رضایش باشد بہ عیال خرچ کند۔ پسر ہانجی تا وقتیکہ پدر او را اجازت نمی دہد متاہل نمی گردد۔ لارنس ہانجیاں را بہ طوائف ذیل منقسم کردہ است :-

(الف) ڈیمبنہ ہانز۔ اینان مع کشتی رانی در کولاب ڈل درین جا کاشت سبزی نیز می کنند ؛

(ب) گری ہانز۔ اینان در کولاب ولر سنگھارا چینی می کنند ؛

این ہر دو طائفہ درمیان ہانجیاں سرہائے خود را بلند می دارند۔

(ج) ملّاحان بہت

(د) ڈونگہ ہانز۔ کہ از دختر فروشی و دیگر افعال نازیبا باکے نہ دارند۔ ازین میان بدترین ملّاحانِ نالہ مار اند کہ بنام "مار ہانز" شہرت دارند ؛

(ر) ہاک ہانز۔ این طائفہ در دریاہا شہتیر رانی می کنند۔

(س) گاڈ ہانز یعنی ملّاحانِ ماہی گیر۔ زنانِ این طائفہ در دشنام طرازی و بدزبانی شہرتِ بزرگ دارند (ویلی آف کشمیر ص۔ ص ۳۱۳ و ۳۱۴)۔

است و این قوم از اقوام دیگر نہایت بدخو است در بے شرمی و بے حیای یکتا و در دیوثی و قحبہ گی بے ہمتا شب و روز زبان فحش و دشنام کاری وا می دارند۔ از دختر فروشی و قحبہ گی عار نمی دارند۔ چنانچہ باشندگان دیار کشمیر بہ سبب بدکرداری و ناہنجاری قوم ڈوم و ہانجیاں در ربع مسکون ہمیشہ بدنام۔

قوم گلبان[۱۲۸۶] ۔ بدخصلت قومی است کہ اسپان زمینداران برائے کاہچرائی در یلاق ہا می برند و در غارت گری و قزاقی چالاک ہستند کرنیل میان سنگھ این قوم را بہ قطع بینی و گوش و قتل سخت تنبیہ کردہ بود۔ گلاب سنگھ تمامی اقوام گلبانان در حبس خانہ مغلول ساخت۔ رنبیر سنگھ ہمہ ہا مع عیال و اطفال در گلگت نظر بند گذاشت تا کہ مردمان اندک آسودند۔

قوم چوپان[۱۲۸۷] ۔ مویشیاں مردمان برای کاہ چرائی در مرغزار ہا می برند۔ در حرام خوری و دزدی شریک گلبانان ہستند و با قوم گلبانان خویشی می سازند۔

قوم بکت ۔ برای کسب معشیت تشبیہ ہر قوم می سازند۔ طفلان خود را رقص و سرود آموختہ از بچہ بازی و لواطت عیب نمی دارند با قوم خود خویشی ہمی کنند۔

قوم کنجران ۔ ذاتی قومے نیست ہر کس کہ بریں کار اصرار نمود داخل این قوم شد۔

قوم پارہ دوز ۔ در اصل چمار ہستند از پنجاب آمدہ دریں جا متوطن شدہ اند۔ و در زمان سلاطین مسلمان گشتہ ہلاک خوری ترک کردہ اند۔

قوم پوہر ۔ این قوم ہم از پنجاب آمدہ اگرچہ مسلمان شدہ اند ہنوز

[۱۲۸۶] لارنس اصل گلبانان از ڈوم خیال کردہ است (ویلی آف کشمیر ص ۳۱۲)۔

[۱۲۸۷] در کشمیری "پہل" نیز گویند (ایضاً صفحہ مزبور)۔

ہلاک خوری می سازند۔

مذاہب کشمیر

دریں وقت باشندگان خطۂ کشمیر ہمگی سہ فرقہ است۔ ہنود۔ مسلمان۔ سکھ کیفیت ہر یکے بدفعات مستقلہ گفتہ آید۔

مذہب اہل ہنود۔ مؤرخان باستان خطۂ کشمیر را از ابتدا شامل آریہ ورت ۱۲۸۸ می دارند چنانچہ در زمان نخستین دریں ملک مذہب آریہ بودہ است بلکہ بعضی ہا ناگ پرستی می کردند ۱۲۸۹۔ آنگاہ بہ تعلیم و تربیت بزرگ رکھیشران مذہب شیو ۱۲۹۰

۱۲۸۸ "آریہ" بمد الف وسکون راء و فتح یا وسکون ہاء بمعنے قوم نجیب و "ورت" بفتح واؤ وسکون مابعد در سنسکرت بمعنے حلقہ باشد۔ مراد از آریہ ورت (اقامت گاہ آریہ) سرزمین ہنداست۔ بنا بر تحقیق مؤلف "انسائیکلو پیڈیا آف برٹینکا جلد دوم ص ۶۷۲" (شمارۂ نہم مطبوعہ ایڈن برگ) آریہ لفظ سنسکرتیت بمعنے شخص عالی نسب۔ ابتداء ایں لفظ بحیثیت قوم استعمال می شد۔ لاکن نزد وید آریہ کسے را می گویند کہ در معبود ہائے اندر و اگنی دارائے اعتماد و اعتقاد کلی باشد۔ درزمان مابعد معنیٔ آریہ کلیتہً تبدیل شدہ بمعنے شخصے شد کہ بہ یکے از سہ قوم یعنی برہمن وکھتری و ویش منسوب باشد۔

از امرکوش کہ کتاب مہم لغت سنسکرت است معلوم می شود کہ آریہ از "ار" کہ بہ معنے زمین است ماخوذ است۔ دریں صورت قیاس است کہ اطلاق آریہ بر مردمان دہقین و مزارعین می باشد۔ ۱۲۸۹ "ناگ" بفتح نون وسکون مابعد در سنسکرت بمعنے مار بزرگ باشد۔ ڈاکٹر نالنکشا دت در مقدمۂ "گلگت مینو سکرپٹس" جلد ۱ ص ۱۰ می نویسد کہ "مار پرستی" در کشمیر از قدیم موجود بود واز ہمیں ایں اعتقاد باطراف ہند شائع و منتشر گشت۔ تائید ایں امر کہ کشمیریاں "ناگ پرستی" می کردند از راج ترنگنی و نیلہ مت پوران ہم می شود۔ ازیں کتب ایں امر بہ پایۂ ثبوت رسیدہ است کہ کشمیر از آب پیدا کردہ شدہ ست و از مارہا کہ اہم آنہا نیلہ بود محفوظ ماند۔ ۱۲۹۰ برصفحہ دیگر

دریں جا رواج یافت لیکن چہار ورن [۱۲۹۱] مقرر شدند یکے برہمن دوم کھتری۔ سوم ویش چہارم شودر۔ ازاں میان برہمنان ایں جا بر اکل کاسنی دشتی وغیرہ اعلاف در لباس حقیر قناعت کردہ بوفور ریاضات شاقہ و ترک لذات وشہوات مہذب الاخلاق ومشہور آفاق شدہ بودند۔ پس بہ مقتضای مشیت ایزدی پیش از سنہ بکرمی پانصد سال در ملک اودھ زیر دامنۂ کوہ ہمالیہ راجۂ پیدا شدہ کپل دست نام و فرزندے داشت موسوم بہ شاک منی کہ در آغاز عنفوان جوانی ترک حکمرانی کردہ از لذات شہوانی مجتنب گشتہ بہ تعلیم و تلقین برہمنان مرتاض فوراً بدرجۂ کمال رسیدہ خود را بودھ یعنی عارف خداداں نام نہاد و بعد چندے بہ حرارت ذاتیہ خود ملت جدید یعنی مذہب بودھ اختراع نمودہ عقیدۂ (مسلسل)

۱۲۹۱ مذہب شیو در کشمیر کہ معروف بہ "ترکا شاسترا" یا "ترکا شاستر" یا مخففاً "ترکا" است قسمے از تثلیث وجودی است۔ بقول دکتور جگدیش چندر چٹر جی مصنف "کشمیر شیوازم" حصہ اول ص ۳ چاپ سرینگر ۱۹۱۴ء "مذہب شیو در کشمیر در ابتداء قرن نہم یا در آواخر قرن ہشتم میلادی شیوع پذیر گشت۔ کتب مذہبی ایں کیش از سہ انواع درج ذیل اند:۔

یکے آگم شاستر کہ مجموعہ الواح الہامی شمردہ شود و قواعد علم لدنی و عملیات می بندد۔

دوم سپند شاستر کہ اصول کیش شیو را تفصیلاً در عبارت سہل بیان کردہ از موشگافیہائے فلسفیانہ اغماض می کند۔

سوم پرتی بگیا شاستر است کہ اصل الاصول وخلاصۂ فلسفۂ دین شیو است۔ بانیٔ فرقہ پرتی بگیا در کشمیر سوم اند۔ لشمار می رود۔ لاکن شخصیکہ قواعد او را بہ ضبط آورد شاگردش ادبا کر است مؤیدان فلسفۂ پرتی بگیا نظریہ ہائے آفرینش و تعلقات مخلوق با خالق حسب اقوال سپند شاستر تسلیم می کنند۔ معتقدان سپند شاستر یقین دارند کہ ذات خداوندی در حالت ریاضت و زہد بر قلب طالب منعکس می شود۔ فرقۂ پرتی بگیا در وحدت خدا یقین دارد ؛ ۱۲۹۱ گردد ؛

بہم رسانیدہ کہ آفرینش نوع انسان فی الحقیقت یکسان است کہ در مادہ ذاتی یکدیگر را تفاوت و تجارت ندارند۔

پس سبب نجات انسانی ہمان است کہ مخلوقات را یکسان دانستہ از جمیع تلذذات شہوانی و ہوا و ہوس و مرادات نفسانی اجتناب کردہ بر صداقت و پاکیزگی و خلوص و یگانگی راسخ ماندہ بہ نسبت جمیع مخلوق خیر و صلاح و نیک اندیشی و مہربانی مبذول داشتہ خود را نروان یعنی فانی بہ خدا پندارند ہمچنیں تعلیم ہای شائستہ بہ شاگردان خود آموزش دادہ ہر کسے را برای نشر ایں ملت بہ اطراف و اکناف مامور ساخت۔ ساکنان بہار و مگدھ دیش[۱۲۹۲] را در زندگانی خود منقاد ایں ملّت گردانید و پیش از سنہ بکرمی دو صد و ہشت سال راجۂ اشوک تاج حکومت ہندوستان بر سر نہادہ برای خود مذہب بودھ اختیار نمودہ در اندک فرصت ساکنان اقلیم ہندوستان و ملک برہما و چین و خطا را مطیع و منقاد ایں ملّت گردانید۔ ہمدراں عرصہ راجۂ کشمیر کہ ہمنام راجۂ اشوک[۱۲۹۳]

۱۲۹۲ نام قدیم اطراف ولایت "بہار" ہند شرقی بود۔

۱۲۹۳ نزد محققان ایں امر محلِ نظر است کہ بلحاظ تاریخی آیا دو اشوک (یکے کشمیری و دیگر ہندی) بودند و یا یک۔ از راج ترنگنی دو آشوک مفہوم می شوند و اینکہ آشوک کشمیری از آشوک موریا قریباً یک ہزار سال مقدم بودہ است۔

دکتور ستاین در مقدمۂ راج ترنگنی جلد اوّل ص ۶۴ دریں ضمن روایت کلہن را ناقابل اعتبار قرار دادہ است و ہمیں از بیان دکتور نلی نکش دت (مقدمہ گلگت مینوسکرپٹس ص ۷۔ چاپ سنہ ۱۹۳۹ء سرینگر) مفہوم می شود۔ بروایت اش آشوک موریا در اواخر زندگانی خود کشمیر را فتح نمود و از مشورۂ وزیرش "موگلی پت لتا" داعیان مذہب بدھ با طراف عالم روانہ کرد۔ مجھنتکا کہ یکے از عالمان بزرگ ایں مذہب بود بصوب کشمیر متعین گشت۔

بُود برای خود مذہب بُودھ پسندیدہ باشندگان خطۂ کشمیر ہم بہ انقیاد امرا
مذہب بودھ اختیار کردند و رسم و آئین آن مروّج نمودند۔ بعد آن شاکھ سیہم
و ناگ سین کہ از فضلای بُودھ بُودند ترویج این مذہب در این جا بہ خوبی نمودند۔
و پس از عرصۂ چندگاہ چندرا چارج با علمای بُودھ بحث و مناظرہ کردہ مذہب
شیو را باز فروغ بخشید۔ انگاہ شنکراچارج کہ فقیرے مرتاض بُود با علمای بُودھ
مذہب بحث و مناظرہ ہا کردہ مردماں را باندازِ نصایح راہ ہدایت نمودہ شیو
مذہب را در ہند و کشمیر باز رواج داد۔

بعد آں بہ مرورِ دہور در ملک کشمیر مذاہب مختلفہ واقع شدہ۔ بعض
ناگ پرست۔ بعضے آفتاب پرست۔ بعضے آتش پرست۔ بعضے دیوتا پرست
شدہ از فرقۂ برہمنان قلیلے بر خدا پرستی راسخ ماندہ بُودند۔

و در ۷۲۴ھ[۱۲۹۴] در واقعۂ ذوالقدر خان تمامی ساکنان کشمیر زیر تیغ
آمدہ در نفس شہر ہمگی یازدہ کس بہ مذاہب مختلفہ موجود ماندہ بُودند۔ کسانیکہ
در کمین گاہ جبال متواری شدہ بُودند بر آمدہ در اطراف دہات بود و باش
اختیار نمودند و بہ موجب عدم انتظام حکومت و بہ سبب کثرت حوادث و
شداید ہر کسے از صرافت ملّت خود معرّا ماندہ کالانعام شدہ بُودند ہمدراں
ایام رینچن شاہ طوق مذہب اسلام زیب گردن ساختہ اکثرے از باشندگان
این جا طوعاً و کرہاً در حصن متین دین محمدی در آورد۔

بعد ازاں سلطان سکندر[۱۲۹۵] بُت شکن لوای تغلّب افراشتہ و ہر جا
بُت شکنی کردہ اکثرے از اہلِ ہنود مسلمان نمود۔ امّا بعضے برہمناں کہ در

۱۲۹۴ ۱۳۲۳ع ؛

۱۲۹۵ رجوع شود بہ حاشیہ ۳ ص ادہ تاریخ حسن جلد اوّل ؛

اطراف و اکناف گوشہ نشین و خلوت گزین شدہ بودند بہ تحمل حوادث و نوایب بر ملت خود راسخ ماندہ سرمایۂ عقیدت از دست ندادند تاکہ سلطان زین العابدین در حکومت خود فرقۂ برہمنان را بہ وفور رحمت و احسان نواختہ و بہ خواندن علم فارسی مشغول ساختہ بکار و بار ملکی دخیل شدند۔ و کسانیکہ بہ خواندن علم سنسکرت مستقیم ماندند۔ الحال عام فرقہ ہنود را بہ منزلۂ پیر و مرشد و رہنما و مفتی ہستند و باشتہار شہرت خیر اندیشی بڈھ شاہ بسیارے از مفرورہان این جا و اکثرے از برہمنانِ ہندوستان کہ شوق سکونتِ این دیار تیمنا بہ خاطر می داشتند معاودت نمودہ درین ملک بود و باش اختیار نمودند۔ چونکہ بسبب واقعہ ذوالقدرخان ملل و مذاہب این جا بہ اختتام رسید۔ ازاں وقت باز از فرقۂ ہنود ہمگی برہمن۔ ویش و شودر درین ملک بود و باش می دارند۔ ازاں جاکہ برہمنان این جا یک فرقہ اند امّا مجازاً دو فرقہ شمردہ شوند۔ یکے ملماسی یعنی باشندگانِ قدیمی این دیار دوّم بانہ ماسی یعنی نوآمدۂ اطراف دیگر و درین دو فرقہ ہمگے برای یک امر اختلافست مردم ہنود را کہ بہ حساب سال قمری ایّام ہائے لوُد بعد عرصۂ سہ سال یک ماہ قمری زاید می شود و آں ماہ زاید را ہرگاہ ملماسیان دو جیٹھ وضع کنند پس بانہ ماسیان برخلاف این ہا دو ہار وضع خواہند کرد۔ و فرقۂ ملماسیان در ماہ جیٹھ دوم و گروہ بانہ ماسیاں در دوم ماہ ہار برای رہایش ارواح مردگانِ خود بر چشمۂ چھ بون نذر و خیرات می سازند فقط:۔

این کہ پنڈتان این جا از دست برہمنان بلاد دیگر اکل و شرب نمی سازند وجہ این است کہ در سابقہ زمان یکے از ہلاک خوران درین جا وارد شدہ ہمراہ برہمنان این جا مدتے شریک ماکول و مشروب شدہ بود

عاقبت خباثت باطنی او معلوم شده ازاں وقت باز برہمنان این جا با برہمنان ممالک دیگر اکل و شرب و خویشاوندی نمی سازند و اختلاف در رسومات مذہبی بہمیں سبب واقع است که لوگاگه رکھیشر رکھیشر باشندهٔ این دیار در پیش بیاس منیشر برای استفادهٔ علوم رفته بود و در آں جا بلا اجازت او از جمیع کتب ہای وید و شاستر و پوران وغیره برای پنڈتان کشمیر موافق موسم و طبیعت آنہا یک پوستک [۱۲۹۶] موجز انتخاب کرده آورد که مطابق آں پنڈتان این جا رسومات مذہبی ادا می سازند فقط۔ و عطاران این جا تمام از فرقهٔ شودر باکھتری ہستند و عورات آنہا قصابهٔ [۱۲۹۷] سرخ بر سر می بندند و حلقهٔ زر در بینی می اندازند و طور و طرز آنہا با مردم ڈوگره [۱۲۹۸] مشابہت دارد۔

اشاعت مذہب اسلامیہ

تا عہد راجگان ہنود در کشمیر مذہب محمدی صلی اللہ علیہ وسلم بالکل شایع نه بود۔ بعد واقعهٔ ذوالقدر خان که راجه ہای کشمیر بے استقلال شدند و از نوع بشر جمعے قلیل به مذاہب مختلفه در این جا بقیة السیف موجود ماندند لیکن ہیچ کسے بر ملت خود به صرافت نه بودند۔

رینچن شاه که به مذہب بودھ بود وقتیکه بر حکومت کشمیر استقلال

۱۲۹۶ه پُستک بضم بای فارسی و سکون سین و فتح تا و سکون کاف در سنسکرت بمعنی کتاب باشد ؛

۱۲۹۷ه درست "کستابه" در زبان کشمیری بمعنے رومال باشد که زناں از برنجان خورد و زیور مزین کرده بر سر دارند ؛ ۱۲۹۸ه ڈوگره قومے است مشہور از نواح کوہستان شوالک و مضافات تحصیل سانبه و رام نگر در صوبهٔ جموں (ریاست کشمیر) ؛

یافت بہ کثرت اختلاف ملل مذہب اصلی راخلل دیدہ خواست کہ در قلمرو خود یک ملّت مروج سازد۔ چوں کہ دخول بہ مذہب شیوہ غیر ممکن بود و در مذاہب دیگر متردد ماندہ بادل خود قرار داد کہ بامدادان ہر کہ را اول صبح می بینم بمذہب او می گرایم علی الصباح جناب سید شرف الدین معروف بہ بلبل شاہ کہ بر ساحل آں روی دریای بہت نماز ادا می کرد بہ چشم خود دیدہ نماز و نیاز او پسندیدہ بہ کمال خلوص او را طلبیدہ بہ مذہب او گرویدہ و بہ متابعت او طوعاً و کرہاً خلقت بسیار کہ بہ مذہب مختلفہ بودند مسلمان گردید ہمگی برہمنان و بدخوان بر دین خود استوار ماندہ از خوف کسے نترسیدند بعد آن سلطان سکندر در ایام حکومت خود جم غفیرے بہ مذہب خود شامل کردہ بہ بت شکنی اشتہار یافت۔

و نیز حضرت میر سید علی ہمدانی قدس سرہٗ و حضرت میر محمد ہمدانی قدس سرہٗ رونق بخش ایں دیار شدہ از فرقۂ ہنود جمع کثیر بہ تالیف قلوب و اظہار کمالات خود مسلمان نمودند۔ پس ازاں تا عرصۂ پانصد سال دریں ملک حکومت شاہان اسلامیہ نافذ بود بہ مقتضای اَلنَّاسُ عَلٰی دِیْنِ مُلُوْکِھِمْ روز بروز فرقۂ محمدیہ را ترقی بہ وقوع آمدہ مذہب ہنود سستی پذیرفت چنانچہ فی زماننا دریں ملک دو حصہ مسلمانان و یک حصہ ہنود خواہند بود۔ اکنون در فرقۂ محمدیاں سہ گروہ شدہ اند یکے اہل سنت و جماعت دوم اہل تشیع سوم وہابیہ خارجیہ۔

اشاعت مذہب شیعہ

مورخان می نگارند کہ در سنہ ۸۹۲[۱۲۹۹] ھ در عہد سلطان حسن شاہ میر شمس عراقی

۱۲۹۹ھ مطابق سنہ ۱۴۸۶ء

که از فضلای اهل تشیع عالم اجل و دانای بے بدل بود از جانب سلطان حسین[۱۳۰۰] میرزا والی خراسان به کشمیر آمده مکتوبے از سلطان معه یک پوستین کهیشی که از پوشش خاص سلطان بود برای حسن شاه آورده و اظهار فرایش بعض تحایف نمود۔

همدران ایام حسب مشیت آله سلطان حسن شاه پوستین حیات دریده ازجهان فانی درگذشت۔ و میر شمس عراقی تا عرصهٔ هشت سال درین جا اقامت نموده و خود را بنا بر تقیه در سلک مریدان بابا اسماعیل کبروی که شیخ وقت بود درآورد و ارادت خاص به او ظاهر کرده حیثیتے بهم رسانید۔ چون بر تقیهٔ ذاتی و وضع شایستگی و آراستگی ظاهرش که زبانے و حسن بیانے داشت بعض علوم غریبه می دانست شاید بابا اسمعیل به مریدان خود گفته باشد که مصاحبت این مغل غنیمت پندارند۔ موجب آں بابا علی نجار که از خلفای برجستهٔ حضرت بابا بود برابطهٔ ظاهری و باطنی با وے پیوست با همدیگر خلوص و یگانگی ظاهر نموده متحد گشتند تاکه میر مذکور عقیدهٔ خود به خاطرش موثر گردانید بذریعهٔ او بعضے کسان را اغوا نمود۔ و درمیان امرای کشمیر طرفه نفاقے انداخته باز بطرف خراسان رجعت کرد۔

چونکه[۱۳۰۱] سلطان حسین میرزا از خلل باطنی او آگاه گشته از نوکری خودش معزول نمود بنا بریں بعد عرصهٔ دوازده سال باز عازم کشمیر شد۔ پیش از آمدن خود کسے را برای تحقیق احوال به کشمیر فرستاد و معلوم ساخت که خدمت بابا اسماعیل به کبر سن رسیده و دامن از صحبت خلق کشیده بازار بابا علی گرم است و خطے برای بابا علی نوشت که من ترک دنیا کرده خلافت از سید محمد نوربخش

[۱۳۰۰] (۱۴۶۹-۱۵۰۶ء)؛ [۱۳۰۱] صحیح "چون" است؛

یافته به کشمیر می آیم و بابا علی بکثرت و هنگامهٔ تمام به استقبال او برآمده و اعتقاد تمام بهم رسانیده در خانقاه خود نشانید۔ و مریدان خود حوالهٔ او میکرد و اظهار نسبت سید محمد نوربخش برای فریب عوام می نمود و میر شمس عراقی در اندک فرصتی بازار خود گرم کرده باهر کسی اختلاط و ارتباط فرمود رفته رفته مذهب شیعه را به تدریج رواج داد و به سعی و ترغیب بابا علی بعضی امرای کشمیر مطیع و منقاد او گشته در محلهٔ جڈی بل خانقاه دو طبقی بنا ساخت۔ و دران جا سکونت نموده و خلوت ها بجا آورده بریاضت شاقه درمیان شهر شهرت یافت و باملازمان سلطان معرفتی بهم رسانیده بظهور خوارق و کرامات مزوّره ساده دلان را فریب داده به مذهب خود گردانید۔ و درمیان شهر و اطراف دهات به اعانت مخلصان بابا اسمٰعیل در انحراف مذهب حنفی الامکان کوشیده پنهانی ساده دلان و پست فطرتان را تعلیم و تلقین می داد لیکن تا حیات محمد شاه هیچ کسی اشاعت مذهب تشیّع اصلاً نه توانست کرد۔ دران اثنا ملک کاجی چک که خالوی محمد شاه و مدار المهام سلطنت بود به اتفاق غازی خان و ملک موسی رینه رجوع به شمس عراقی نموده به مذهب او گردیدند و مطیع و منقاد او شدند و شمس عراقی باطاعت آن ها تقویت یافته به اجرای مذهب خود علانیةً مشغول شد و کتابی احوط نام در مذهب شیعه تصنیف کرده شایع ساخت و بابا علی در محلهٔ حسن آباد بیشتر باعث ترویج گشته مذهب خود را فروغ بخشید۔ و همه باباهای حسن آباد و بابا پوره وغیره از اولاد بابا علی مذکور اند۔

بعد ازان در وقت خود بابا خلیل و بابا طالب[۱۳۰۲] و شیخ حسن جڈی بلی

۱۳۰۲ بابا طالب اصلش از اصفهان است۔ در زمان حکومت چکان به کشمیر رسید (بقیه بر صفحه دیگر)

این مذہب را تائید نمودہ شیوع ساخت۔ آنگاہ در حکومت چکان مذہب
شیعہ را قوت پیدا شدہ مردمان جوق در جوق جبراً و کرہاً داخل این ملت
شدند و در عہد امیر خان جوان شیر نیز تقویت پذیرفتند۔

اشاعت مذہب وہابیہ

محمد نصر شامی در تاریخ شام رقمطراز است کہ عبدالوہاب[۱۳۰۳] نام
شخصے بود در کوہستان نجد از احفاد حضرات شاذلیہ[۱۳۰۴] بہ علوم غریبہ آراستہ
و بہ فنون عجیبہ پیراستہ۔ شاید بہ ہجوم وساوس شیطانی یا برای انجاح
ہوای نفسانی یا بہ نظر حصول شوکت و حکمرانی برخلاف مذاہب اربع مذہبے
دیگر از خود ابداع نمود و برای اشاعت احکامات فروع و اصول آن کتابے
جدید مسمی بہ کتاب التوحید تسوید نمود۔ و بر جمیع مجتہدان و مسلمانان سلف را
حکم تکفیر دادہ از بلاد یمن و مسقط و نجد جم غفیرے مطیع و منقاد خود گردانید
ایضاً برای ترجیح مذہب خود خار خار تسخیر ممالک ہموارہ بہ خاطر

(مسلسل) چوں بہ فنون علوم آراستہ بود قبولیتی بہم رسانید۔ نزد سلاطین و امراء زمان خود
اعتبار بسیار داشت۔ چوں رحلت نمود در محلہ بابا پور (محلہ از سرینگر) در مزار بابا خلیل آسود
از شعر و سخن بہرۂ وافر داشت (واقعات کشمیر ص ۱۱۴)

۱۳۰۳ درست محمد بن عبدالوہاب رح متوفی سنہ ۱۲۰۶ھ قائد تحریک نشاۃ ثانیہ ملت اسلامیہ است
کہ بہ حسن مساعی آں جناب در عرب و دیگر ممالک اسلامی رواج یافت۔ آنجناب نہضت خود را
نام "مذہب التوحید" دادہ در احیاء کتاب و سنت سعی بلیغ نمودند۔ در ممالک غربیہ این تحریک
بنام "وہابیت" شہرت دارد۔ "تحریک وہابیہ" حقیقتہً تحریک جدید نیست بلکہ ہماں تحریک و
نہضت است کہ امام ابن تیمیہ حرانی رح قریباً پنج و نیم صد سال قبل در سنہ ۳۲۸ھ برائے احیاء
ملت و استیصال کفر و شرک آغاز فرمودند۔
خلاصۂ تحریک وہابیہ این است کہ عبادت و بندگی محض سزاوار ذات (بقیہ بر صفحہ دیگر)

می داشت حسب تقدیر در سنہ ۱۲۰۳ه[۱۳۰۵] سلطان سلیم[۱۳۰۶] در روم خروج کردہ فرزندان عبدالحمید خان[۱۳۰۷] متوفی را از سلطنت معزول داشتہ تا عرصۂ پانزدہ سال در بلاد روم طبل حکومت نواختہ از دست مصطفیٰ خان کشتہ شد و در سلطنت روم فتنہ و فساد و بغی و عناد روی داد۔ عبدالوہاب موقع غنیمت دانستہ در

(مُسلسل) باری تعالےٰ است۔ عقیدۂ شفاعت و وسیلہ جوئی نوعے از شریک است ہمچناں استعانت از مقابر اولیاء شرک است۔

نہضت وہابیہ در ابتداء قرن نوزدہم میلادی در عرب و شام منتشر گشت و در عرصۂ قلیل بیشتر از مرداں متبعین ایں جماعت شدند۔

(اِسلامک ریویو، انگلستان شمارۂ نومبر سنہ ۱۹۵۱ء)

۱۳۰۴ه شاذلیہ فرقہ ایست از مسلمانان منسوب بہ الشاذلی بانی او ابوالحسن علی بن عبداللہ الجبار الشریف الزرویلی (۱۱۹۶ — ۱۲۵۰ھ) یکے از صوفیان مراقش و بانی فرقۂ شاذلیہ بود۔ از تالیفاتش اوراد وظائف "حزب البحر والبر" و "حزب الفتح" و "حزب الکبیر" یادگار است (جامع اللغات اردو ص ۲۴۲ چھاپ جامع اللغات کمپنی لاہور)

۱۳۰۵ه مطابق سنہ ۱۷۸۸ء ؎

۱۳۰۶ه سلطان سلیم ثالث پسر مصطفیٰ ثالث سلطان روم است۔ در سنہ ۱۷۸۹ء بعد وفات عم خود سلطان احمد رابع تخت نشین شد۔ در عہدش محاربۂ عظیم مابین فرانسیسیاں و روسیاں افتاد۔ فرانسیسیاں از دست انگلیساں شکست خوردند۔ در سنہ ۱۸۰۷ء برخلاف او بغاوت شد و از تخت معزول کردہ شد (جامع اللغات اردو ص ۳۸۷ چھاپ جامع اللغات کمپنی لاہور) ۱۳۰۷ه عبدالحمید خان اوّل بن احمد ثالث (۱۷۲۵ — ۱۷۸۹ء) در سنہ ۱۷۷۴ء بر تخت خلافت نشست۔ در عہدش محاربہ ہائے عظیم مابین ایرانیاں و روسیاں افتاد بکو و بینیہ کہ در مقبوضۂ سلاطین عثمان بود در تسلط آسٹریا رفت و روسیہ بر کریمیا و سربیہ قابض شد (ایضاً ص ۵۷۸)

سنہ ۱۲۰۸ھ / ۱۲۱۸ روز جمعه بر منبر برآمده تقریر کرد که "در سلطنت روم هرج و مرج واقع شده. اکنون سزاوار سلطانی کسے را نمیدانم شما را برای تنسیق مملکت پادشاہے ضرور باید بود هر کس که از ابنای جنس خود افضل می دانید او را بر جهان بانی و حکمرانی مستقل بگذارید"۔ حاضران بدیهه در جواب گفتند که بغیر ذات گرامی شما دیگرے سزاوار این نامی نیست فی الحال او را بیعت نموده به خطاب امیر المومنین ملقب کردند۔

پس عبدالوهاب بر مسند حکومت نشسته مطابق منشای خود اجرای احکامات کردن گرفت و دلایل الخیرات و قصیده برده و بعضے کتب های فقه بسوزانید و در شان انبیا و اولیاء رطب و یابس گفت۔ و درمیان مساجد ذکر و اوراد منع نمود و عید مولود شریف بدعت دانست و بر منارهای کعبه و مدینه درود و سلام هر که می خواند از تیغ گذرانید۔ و زیارت روضهٔ مطهره و استمداد از اولیا بدعت دانست و تفسیر قرآن را موافق منشای خود تجدید نمود و مقابر اولیا را مسمار ساخت۔ می گفت یا رسول الله گفتن کفر است علم صرف و نحو و لغت بدعت است امانت الله یا ولی الله نام کردن و در گورستان قرآن خواندن و پیغمبر خدا را وسیله دانستن و ولی الله را در قبر ندا کردن و نذر و هدیه به نام اولیاء دادن و از بزرگان استمداد خواستن و تبرک جستن عین کفر است۔ می گفت از کردهٔ پیغمبر این عصا بما بسیار مدد کند۔ پسران و خویشان خودش که هر کسے لایق و فایق بودند برائے حکومت و قضایا به اطراف و اکناف فرستاده حکم داد هر کس که متابعت مذهب ما نه کند و بر کتاب التوحید عمل نه سازد او را به قتل رسانند۔ موجب آں در کوهستان نجد و یمن وغیره متابعان مذهب اربعه و مذهب خود را رواج دادند۔

سنہ ۱۲۰۸ھ – ۳۵ – ۱۸۱۶ء ÷

و در سنہ ۱۲۲۱ [۱۳۰۹] عبدالوہاب بہ قضای خود از جان درگذشت۔ و پسرش سعود کہ بسیار طرار و ہشیار بود بر مسند خلافت او جلوس نمود فوراً علمِ تجبر افراختہ صمصام خون آشام از نیام آختہ قوم بنی سعد و بنی ثقیف را در شہر طایف قتل عام ساختہ دراں جا مسجد حضرت ابن عباس [۱۳۱۰] از بنیاد بر انداختہ بہ ہر جا شطرنج نہب و غارت باختہ ارادہ بطحی نمود۔ و پیش از یورشِ خود کتاب التوحید با تہدید و وعید شدید نزد شریف مکہ رسانید۔ و شریف مکّہ ۷ محرّم بروز جمعہ کتاب مذکور در پیش علمای وقت کہ دراں جا برای طواف مجتمع بودند گذرانید۔

و بعد مطالعہ و مزاولۂ آن مولوی عمر ابن عبد الرسول کہ از علمای نامدار بود جوابِ آں بدیہہ تصنیف کردہ بر مصنف آں حکمِ تکفیر تحریر نمود۔ و مولوی عقیل و مولوی حسین مغربی و مولوی عبدالملک مہر تصدیق برآں ثبت فرمود۔ دراں حالت مجروحان طایف وارد مکّہ شدہ خبر ورود سعود بہ مسامع مجامع رسانیدند۔ و بہ خوف او اہل مکّہ و حاجیانِ اطراف در بیت اللہ درآمدند و ابو محامد خطیب مکہ بر منبر برآمدہ مردماں را تحریص و ترغیب غزا نمودہ۔ خون سعود ہدر فرمود۔ روز شنبہ ہشتم محرم سعود داخل مکّہ شدہ صمصام خون آشام بر قتل عام از نیام برکشید و در زمین حرم بلکہ در بیت اللہ اہل اسلام را از خاص و عام کار بہ اتمام رسانید و در خزینہ بیت المال کہ طلا و نقرہ و اسباب و قماش و دولت بیحد و عد موجود

۱۳۰۹ھ مطابق ۱۸۰۶ء ؛

۱۳۱۰ حضرت عبداللہ ابن عباس رض عمزادۂ نبیٔ اکرم صلے اللہ علیہ وسلم سہ سال قبل از ہجرت بہ مکہ مکرمہ متولد شدند۔ در تفسیر قرآن مجید مہارت تامہ داشتند۔ عرصۂ چند در خلافت حضرت علی کرم اللہ وجہہ حاکم بصرہ بودند۔ آخر بعمر ہفتاد سالگی در سنہ ۶۸۷ء مطابق سنہ ۶۸ھ واصل بہ حق شدند (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۷۰) ؛

بود در تصرف خود نمود و شریف مکہ با خیل و خدم در جدہ گریختہ رفت و بعضے اہالیان مکہ بہ خوف جان در مغارہای کوہستان پنہان گشت۔

وسعود بعد نہب و غارت آن بلاد رُو بہ مدینۂ طیبہ نہادہ دست تطاول دراز کرد و ساکنان شہر را مثل واقعۂ حرّہ قتل عام نمود و جمیع مساجد و مقابر منہدم ساخت بلکہ بیل و کلند آوردہ اساس فیض اقتباس روضۂ مطہرہ کشیدن گرفت۔ ناگاہ ثعبانے عنید از سوراخ زمین ظاہر گردید کہ بہ تخویف و ترہیب اُو مردماں ترسیدند و در شعاب اختفا خزیدند پس ازاں عراق و حجاز و یمن را متصرف شدہ متابعان مذاہب اربعہ بہ ہر جا زیر تیغ آوردہ اکثر ہا مطیع و منقاد خود گردانید۔

و در سنہ ۱۲۲۳ھ[۱۳۱۱] پنجم جمید الثانے سلطان محمود[۱۳۱۲] بر تخت روم جلوس فرمودہ اطراف و بلاد را ضبط و ربط نمود۔ و محمد علی پاشا[۱۳۱۳] جیش پرطیش بہ سبیل اگن بوٹ[۱۳۱۴] برای گوشمالی

۱۳۱۱ھ مطابق روز آدینہ ۲۹ ماہ جولائی سنہ ۱۸۰۸ء ؎

۱۳۱۲ھ سلطان محمود ثانی (۱۷۸۵ — ۱۸۳۹ء) پسر احمد چہارم است۔ بعد معزولی عم خود سلطان سلیم سوم در سنہ ۱۸۰۸ء سی و یکم سلطان گردید۔ در سنہ ۱۸۲۱ء یونان از ترکاں آزاد گردید و در سنہ ۱۸۲۸ء جنگے مابین حکومت برطانیہ و فرانس رونما گردید (جامع اللغات ص ۴۸۴) ؎

۱۳۱۳ھ محمد علی پاشا (نائب) در سنہ ۱۷۶۹ء متولد شد۔ وقتیکہ مابین انگلیسیاں و فرانسیساں در مصر جنگ برپا می بود، محمد علی با افواج ترکیہ۔ وانۂ مصر گردید تا در مقابلۂ فرانسیساں معاونت انگلیسیاں کند۔ در سنہ ۱۸۰۱ء چوں فرانسیساں شکست خوردند و از مراجعت انگلیسیاں در مصر ہرج و مرج واقع شد۔ محمد علی موقع را غنیمت شمردہ اعلان استقلال کرد۔ از روئے معاہدۂ ۱۸۴۱ء انگلیسیاں حق اولادش نسلاً بعد نسلٍ بر سلطنت مصر تسلیم کردند۔ محمد علی پاشا در سنہ ۱۸۴۹ء فوت شد و بجائش نبیرۂ او محمد اسمعیل پاشا خدیو مصر شد (بقیہ بر صفحہ دیگر)

سعود تعیین فرمود و همدران ایام سعود در مکه ورود کرده ساکنان مکه از صغیر وکبیر حاضر نمود و گفت شما بگوئید که کدام کس از شما بر تکفیر من حکم فرموده است همه ها اشاره به مولوی عمر نمودند او را پیش خود استاده کرده گفت "السلام علیك یا شیخ المکة والعرب" مولوی در جواب گفت "وعلیك السلام یا شیخ النجد" سعود گفت مرا تشبیه به ابلیس دادی۔ مولوی گفت همچنانکه تو مرا به وطن یاد کردی من هم ترا بوطن یاد کردم۔ گفت به کدام دلیل مرا کافر میدانی گفت به دلیل کتاب التوحید۔ گفت چگونه گفت پدرت می نویسد که هرگاه کسے به یای ندا حضرت را یاد کند وے کافر است۔ ای سعود ناحال هیچ کسے مگر در دنیا مسلمان نه بود که جمیع صحابه و تابعین و تمامی مسلمانان روی زمین "السلام علیك ایها النبی" همیشه در نماز می خواندند مگر بزعم شما همه ها کافر بوده اند هر کس که حلال را حرام پندارد وے کافر است۔ مدعا که به دلائل بسیار او را ملزم ساخت سعود خشم آلود شده بر قتل مولوی عمر فرمان داد مولوی نعرۂ شدید بر کشید (یا احکم الحاکمین) همان وقت بریدے از جدّه رسیده خبر رسانید که جنود مسعود سلطان محمود در ینبوع ورود نمود به استماع این خبر سعود تا محمود را دست و پا گم شده مولوی عمر از قتل نجات یافت۔ انگاه سعود در جدّه فرمود آمده تلاقی فریقین روئداد و بعد قتال و جدال بسیار سعود منفر ورشد۔ هرب السعود الخارجی ۱۳۱۵ھ تاریخ یافتند۔ ابراهیم پاشا ۱۳۱۶ھ تا نجف تعاقب نموده متابعان

مسلسل

(قاموس المشاهیر جلد دوم ص ۱۹۷)

۱۳۱۴ھ قسمے است از کشتی که به زینت تنبر ول می رود ؛

۱۳۱۵ھ ۱۲۲۳ھ مطابق ۱۸۰۸ء ؛ ۱۳۱۶ھ ابراهیم پاشا پسر محمد علی پاشا خدیو مصر بود۔ در سنه ۱۷۸۹ء متولد شد۔ در سنه ۱۸۱۹ء از محاربات وهابیه وفتوحات دیگر (بقیه بر صفحه دیگر)

وے را بہ ہر جا قتل عام کردہ تخم وہابیان از جہاں برداشت لیکن در حدود مسقط و یمن بعضے کساں را اعتقاد مذہب او بہ خاطر پنہاں ماندہ بر کتاب التوحید عمل می کردند۔
دراں اثنا سید احمد خان ۱۳۱۷ کہ از اعاظم ہندوستان بود بہ بہانہ حج چند سال

(مسلسل) نام پیدا کرد۔ در ۱۸۴۸ء چوں محمد علی پاشا از حکمرانی معذور شد، ابراہیم پاشا بہ قسطنطنیہ رفت۔ باب عالی او را نائب محمد علی تسلیم کرد۔ بتاریخ ۹ ماہ نومبر ۱۸۴۸ء بعد از مراجعت از انگلستان در قاہرہ فوت کرد۔ (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۱۴)

۱۳۱۷ حضرت سید احمد شہید رح پیشرو تحریک نشاۃ ثانیہ اسلامیہ ہند قرن نوزدہم میلادی بودند۔ در ماہ صفر ۱۲۰۱ھ مطابق نومبر ۱۷۸۶ء در شہر رائے بریلی (ولائت اُتر پردیش ہند) متولد شدند۔ نام والد بزرگوار آنجناب مولانا سید محمد عرفان بود۔ از عہد طفولیت از شخصیت حضرت شاہ عبدالعزیز محدث رح دہلوی متاثر بودند۔ چوں حاضر بارگاہ شدند حضرت شاہ عبدالعزیز رح برائے تعلیم و تعلم بہ شاہ عبدالقادر دہلوی کہ برادر خورد بودند سپرد کردند۔ حضرت سید احمد شہید رح بعد از تکمیل علوم متداولہ در سلسلہ نقشبندیہ قادریہ بدست حق پرست حضرت شاہ عبدالعزیز رح بیعت کردند۔ الا در مسئلہ تصور شیخ کہ طریق سلاک نقشبندیہ است معترض شدند کہ از کتاب و سنت مستند نیست۔ حضرت شاہ عبدالعزیز از ایں استقامت ایمان مرید خود شاد شدند و آفریں خواندند حضرت سید شہید رح چند سال در سیاحت ممالک عربیہ مصروف گشتہ، در ۱۲۳۹ھ مطابق ۱۸۲۳ء بعد از حج بیت اللہ مراجعت فرمائے ہند شدند۔

حضرت سید احمد شہید رح مرد قوی و توانا بودند۔ قریباً دہ سال در مصاحبت امیر خاں والی ٹونک (۱۷۶۸ــ۱۸۳۴ء) بودہ از استعمال آلات حرب تفنگ و گلولہ اندازی کما حقہ واقف شدند چوں امیر خاں بتاریخ ۱۵ دسمبر ۱۸۱۷ء معاہدہ با انگلیسیاں نمود، حضرت موصوف ترک مصاحبتش کرد۔ چوں در ہند زوال مسلماناں شروع گردید و اقوام جاٹ و راجپوت و مرہٹہ و سکھ برائے استیصال مسلماناں سر برافراختند، حضرت موصوف نہ جذبۂ احیائے حکومت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

در بلادِ یمن و مسقط و نجد سیر و سیاحت می کرد۔ و بہ مطالعۂ کتاب التوحید مذہب وہابیہ بر خود قبول ساختہ بہ جانب ہند باز رجعت نمود۔ دراں جا مولوی اسماعیل دہلوی ۱۳۱۸ کہ

(مُسلسل) الہیہ سرشار گشتہ پیروانِ خود را تبلیغ جہاد و سر فروشی کردند۔ فی الفور پنج صد افراد دعوت آنجناب را لبیک گفتند۔ چوں مظالم سکھاں بر مسلمانانِ پنجاب و سرحد از حد گذشتہ بود بحضرت جہاد با سکھاں مقصد اولین تحریک خود قرار دادند۔ در ۱۸۲۶ء حضرت سید شہید رح از راہ خیر پور (سند) وارد غزنی و قندھار شدند۔ قبیلۂ بارک زئی کہ از ساکنانِ ایں خطہ اند بہ سردمہری و بے اعتنائی پیش آمدند۔ امّا یوسف زئیاں کہ مابین پشاور و دریائے سندھ سکونت کنند حضرت موصوف را وعدۂ امداد خود دادند۔ افراد ایں قبیلہ کہ از جنگجویان آں ولایات محسوب می شوند وجود آنجناب را بہ مقابلۂ یار محمد خان حلیف مہاراجہ رنجیت سنگھ غنیمت شمردہ معاون و مددگار آنجناب شدند از پشاور ایں لشکر مجاہدانِ اولو العزم اسلام براہ چارسدہ و نوشہرہ وارد اکوڑہ (ختک) شدند۔ دریں جا حضرت موصوف بلغار سکھاں کہ بہ سرداری بدھ سنگھ سندھیانوالہ بود، در ماہ نومبر ۱۸۲۶ء پس پا نمودند۔ گویند کہ در ایں اثناء یار محمد خان کوشش زہر دادن آنجناب کرد۔ لاکن ناکام شد۔

بعد چندے در ۱۸۲۹ء در جنگ یار محمد خان ہزیمت خوردہ فوت شد۔ در نتیجۂ ایں جنگ سلطان محمد برادر یار محمد خان بر شہر پشاور قابض شد۔ در ۱۸۳۰ء جنگ سوم مابین افواج خالصہ (سکھّاں) و مجاہدان اسلام وقوع یافت۔ سپہ سالاری سکھاں بدست ہری سنگھ نلوہ و جنرل الارڈ بود دریں جنگ حضرت سید شہید رح بنا بر قلت افراد پسپا شدند۔ لاکن ازیں صدمہ بد دل نہ شدہ بعد از چند ماہ لشکر خویش را از ترتیب نو دادہ بعد از معرکۂ خونین سلطان محمد خان حلیف سکھاں را منہزم کردہ قابض پشاور شدند۔

حضرت سید احمد شہید رح یکے از ائمہ اسلام و اعاظم ملّت اسلامیہ ہند شمردہ می شوند۔ بحکم آں جناب در پشاور کانہائے شراب بند شد۔ در عرصۂ قلیل افعال نازیبا (بقیہ بر صفحہ دیگر)

از اقربای مولوی عبدالعزیز[۱۳۱۹] بود اولاً مرید او شده بہ طفیل او جمعے کثیر در حلقۂ متابعت او در آمدند۔ و مولوی اسماعیل کتاب تقویۃ الایمان[۱۳۲۰] در تائید کتاب التوحید تصنیف

(مسلسل) غیر مشروع کلیتہً ممنوع گردید و شرک و بدعات را قلع قمع شد حضرت موصوف اطاعت کتاب و سنت و اثبات توحید باری تعالےٰ را مقدم داشتہ تلقین کردند۔

در ۱۸۳۱ء حضرت موصوف بر مشورۂ مولوی شاہ اسماعیل شہید رح کہ یکے از نائبین آنجناب بودند خواستند کہ مسلمانان کشمیر را کہ در جور و تعدی سکھاں بودند خلاصی دہند۔ چوں بہ بالاکوٹ کہ چہل و پنج میل شمال ایبٹ آباد بر لب رود کنہار واقع است رسیدند، فوجے از سکھاں کہ در سرکردگی شہزادۂ شیر سنگھ بود مخافصتہ بر مجاہدین یلغار آورد و حضرت موصوف با دیگر غازیان اسلام جام شہادت نوشیدند۔ ایں حادثہ در ماہ ذیقعدہ ۱۲۴۶ھ مطابق مئی ۱۸۳۱ء واقع شد۔ (قاموس المشاہیر جلد اوّل ص ۳۱۴ و ہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ص ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸ اکشیر جلد دوم ص ۷۳۴)

[۱۳۱۸] حضرت مولوی شاہ اسماعیل شہید (۱۷۸۱ — ۱۸۳۱ء) خلف الصدق مولانا عبدالغنی و نبیرہ حضرت شاہ عبدالعزیز محدث رح دہلوی بودند۔ در آخر حلقہ بگوش ارادت حضرت سید احمد شہید رح شدہ و در جنگ سکھاں ہمراہی آنجناب کردند و ہماں جا شہید شدند۔ از تصنیفات شاہ اسماعیل شہید رح رسالۂ در اصول فقہ و تقویۃ الایمان معروف است (جامع اللغات اردو ص ۱۹۸)

[۱۳۱۹] عبدالعزیز رح (شاہ) محدث دہلوی خلف الصدق حضرت امام شاہ ولی اللہ محدث رح دہلوی بودند۔ پیدائش آنجناب در ۱۱۵۹ھ مطابق ۱۷۴۶ء در دہلی شد و نام تاریخی "غلام حلیم" نہادہ شد۔ بعد از تحصیل علوم از پدر بزرگوار در تدریس و ارشاد مشغول شدند حضرت شاہ عبدالعزیز رح عالم باعمل و محدث مشہور بودند۔ از تصانیف آنجناب کتب سر الشہادتین و بستان المحدثین و تفسیر فتح العزیز معروف است۔ بتاریخ ۷ ماہ شوال المکرم ۱۲۳۹ھ مطابق جون ۱۸۲۴ء واصل بحق شدند۔ شاعرے در بیت ذیل تاریخ وفات آنجناب یافتہ است:- ع
بے سر و پا گشتہ انداز دست بیداد اجل عقل و دیں، لطف و کرم فضل و ہنر علم و عمل (قاموس المشاہیر جلد دوم ص ۶۴)

بقیہ بر صفحۂ دیگر

کردہ شایع ساخت بلکہ بہ خیال حصول جاہ و ثروۃ و اشاعت این ملت سید احمد خان را بر خلافت بر انگیختہ فوجے کثیر فراہم آوردند و بہ نیت غزا با فوج رنجیت سنگھ در حدود پیشاور و ڈیرہ غازی خان و ہزارہ بارہا مقابلہ نمودند عاقبت ہمہ ہا در بالاکوٹ حدود پیشاور مقتول شدند۔ ازاں باز در ہند و پنجاب رسم و آئین این ملت روز در ترقی است چنانچہ اکثرے از علمای نامدار آں دیار این طریق را شعار خود دانستہ تاحال بھی کتاب در تائید آن تصنیف کردہ اند۔

خصوصاً فی زماننا سید صدیق حسن خان نواب بھوپال کہ از علمای برجستہ روزگار است در اشاعت این ملت مجتہد وقت شدہ در وثوق این ملت و توہین مذاہب اربعہ و تردید مقلدان دفترہا نوشتہ است و باچند کس از ساکنان این دیار بہ ترسیل رسل و رسایل ابواب مؤاخات و مواسات مفتوح داشتہ کتابہای

۱۳۲۰ کتاب تقویت الایمان بہ زبان اردو است و در کلکتہ مطبوعہ شدہ است۔ اول کمتر است این کتاب بدو حصہ منقسم است۔ حصہ اوّل از تصنیف مولانا شاہ اسمعیل و حصہ ثانی کہ در مرتبہ از کردۂ غیر خیال کردہ میشود۔

در تمہید کتاب حضرت شاہ اسمعیل تردید این امر می کند کہ "کلام خدا" را فقط دانایاں می تواں فہمید خدا خود می گوید کہ ما قرآن مجید را بہ طرف "امیٔ" مرسول داشتہ ایم۔

بقول شاہ اسماعیل مرد موحد را اعتقاد در دو شئی ضروری و لابدی است۔ یکے اعتقاد وحدت خدا دیگر معرفت رسول۔ بسیارے از مرداں اقوال بزرگاں را ہادی و رہبر دانند ولے برائے ہدایت صرف کلام خدا کافی و شافی باید دانست۔ تاوقتیکہ اقوال بزرگاں موافق قرآن نباشند موجب عمل نیستند۔

باب اوّل از تقویۃ الایمان از وحدت ربانی بحث می کند و استمداد از بزرگاں و اولیاء و فرشتگاں اخلاف شریعت حقہ گرداند۔ (حاشیہ ہسٹری آف دی سکھس مصنفہ کننگھم ص ص ۱۸۶، ۱۸۷)

مُصنّفہ خود بہ نظر ایشاں می رساند ونشر مذہب خود می سازد۔ ازاں جملہ حسین بطکو نام شخصے از کمینہ مردمان ایں جا چندے پیش غلام رسول و نذیر حسین وغیرہ رابطۂ ایں ملّت حاصل کردہ برائی اشاعت آں تشریف بہ کشمیر آورد چوں در شہر گرمیٔ بازار خود ندید در قصبۂ شوپیاں اعلام ایں ملّت افراخت فوراً دو سہ صد کس داخل مذہب خود ساختہ رواجے بہم رسانید خصوصاً عطا محمد خان فرزند شیر احمد خان ہمہ بدل وجان با اعوان و انصار خود مطیع ایں ملّت گردانید مہاراجہ رنبیر سنگھ دریں باب تشدد ساختہ حسین بطکو را ازیں ملک اخراج کردند۔ بعد آں سبزار شاہ نام شخصے از مریدان صدیق حسن خان طوق ایں ملّت در گردن انداختہ در محلۂ نرورہ بہ اشاعت ملّتِ خود ساعی شد۔ فی الحقیقت آخگر ایں ملّت در چمن خاطر اکثر کسان افتادہ است۔ امّا بہ خوف حاکم نامدار شررِ آن در زیر خاکستر پنہان است۔ عنقریب شعلۂ آں سر بر فلک خواہد کشید

اشاعت مذہب سنگان

صاحب قصص الہند می نگارد کہ در ۸۸۳ھ [۱۳۲۱] کالو مل نام شخصے از قوم کھتری [۱۳۲۲] پٹواری [۱۳۲۳] موضع تلونڈی [۱۳۲۴] بُود۔ گورو نانک از صلب او ظہور [۱۳۲۵] نمود۔ چوں بہ سن

[۱۳۲۱] مطابق ۱۴۸۳ء ٭ [۱۳۲۲] "کھتری" گروہ دوم از قوم ہنود باشد۔ پدرش کالو مل از بیدیاں کہ طائفہ از کہتریان است بود (دبستان مذاہب چاپ نولکشور پریس لکھنؤ ص ۲۲۳)

[۱۳۲۳] "پٹواری" بفتح یاء وسکون تا ہندی بہندی مردے را گویند کہ شجرہ کش مردمان دیہات باشد۔ در سیر المتاخرین (مترجمہ برگس ج ۱ ص ۱۱۰) مذکور است کہ پدر نانک تاجر غلہ بود۔ و صاحبِ "دبستان مذاہب" ص ۲۲۳ نوشتہ کہ نانک خود حفاظت غلّۂ دولت خان لودھی می کرد

[۱۳۲۴] تلونڈی دہے است دہ میل در شمال گوجرانوالہ (ولائت پنجاب پاکستان) (بقیہ بر صفحہ دیگر)

بلوغ چہرہ افروخت از علم فارسی و حساب رسمی بہرہ آموخت[۱۳۲۶]۔ روزے پدرش چہل روپیہ ہمراہ دادہ بدہے دیگر فرستاد و در اثنای راہ جماعتے از فقیران درخواست نان ازو نمودند۔ نانک چہل روپیہ بہ آنہا بخشید۔ فقیران گفتند مارا احتیاج نان است نقد راچہ کنیم۔ نانک بدہ رفتہ چہل روپیہ را آرد خرید کردہ بہ فقیراں رسانید۔ ازاں جا واپس بہ خانہ آمد۔ پدرش گفت چہ تجارت کردی گفت، تجارتِ آخرت۔ پدرش آشفتہ بہ زجر و توبیخ ادرا زدن گرفت یکے از اہل اسلام کہ ہمسایۂ اُو بُود از زدن نگاہ داشت۔ مختصر کہ نانک بہ اشغال دنیا خیال نہ کردہ بہ خدا جوئی مصروف ہمی بود و پدرش بنا بر عدم قابلیت چنداں التفات نمیکرد۔ امّا مادرش بہ شفقت باطنی پرورش ہمی ساخت و داماد کالو مل در سُلطان پور علاقۂ کپورتھلہ در پیش دولت خان[۱۳۲۷] پٹھان کہ از خویشان سلطان ابراہیم لودی[۱۳۲۸] بُود ملازمت میکرد۔ بادا نانک ہم بطفیل[۱۳۲۹] بزنۂ خود برمودی خانۂ

(مسلسل) در ایّام نانک ایں قریہ در قبضۂ "رائے بھوا" بھٹی بود۔ (سکیچ آف دی سکھس تصنیف میلکم ص ۸، و سفرنامہ فاسٹر جلد اوّل ص ۳ - ۲۹۲)

۱۳۲۵ بروایت کننگھم سال پیدائش "بابا نانک" سنہ ۱۴۶۹ میلادی است (ہسٹری آف دی سکھس ص ۳۹)؛

۱۳۲۶ مُصنّف سیر المتاخرین (جلد اوّل ص - ۱۱) نوشتہ است کہ معلم گورو نانک مردے سید حسن ہمسایۂ اش بود۔ ایں مرد لاولد نانک را مانند پسر خود تربیت کردہ تعلیم میفرمود۔

۱۳۲۷ دولت خاں از یکے سرداران خاندانِ لودی بود۔ ایں دولت خاں ہمیں است کہ بابر بادشاہ را ترغیب فتح کردن دہلی نمود۔ مردے عالم و شاعر نغز گو بود۔ در سنہ ۱۵۲۶ء چندے قبل از فتح دہلی فوت کرد (قاموس المشاہیر جلد اوّل - ص ۲۴۲)

۱۳۲۸ مدت سلطنت از ابتدائے سنہ ۹۱۵ھ مطابق سنہ ۱۵۱۰ء لغایت سنہ ۹۳۲ھ مطابق سنہ ۱۵۲۶ء -

(بقیہ بر صفحہ دیگر)

دولت خان مختار شده به خواهش طبعی دسکینان را بذل و ایثار می کرد -
مخالفان خیال غبن کرده او را به محاسبه گرفتند - و به ارادهٔ خدا در حسابش توفیر
دیدند دران ایّام در علاقهٔ پٹیاله تزویج نمود - و دو پسر یکے سری چند[۱۳۳۰] دوم لچمن
ازو متولد شدند - عاقبت به زن و فرزند و مال و مکنت مایل نه گشته از همه
قطع علایق نموده به خدا پرستی مشغول شد و در کوه و صحرا از بر درختان بے خور
و خواب بریاضات شاقه اوقات بسر می بُرد -

گویند سه روز در آب دریای راوی به یاد خدا مخفی نشسته بُود - هنود و
مسلمان را به صلح کل یکسان می دانست و با هر کسے خوردنی ها می خورد - اگر مسجد
می دید فی الحال به نماز اقامت می کرد و اگر در بُت خانه می رسید اصنام
را پوزش می ساخت -

می گویند که در رُبع مسکون سیاحت کرده زیارت مقابر و مساجد و
تیرت ها و منادر از هر جا نموده به عبُور دریا به طواف حرمین الشریفین رسیده
فنای کُل هر سو جلوهٔ خدا میدید -

روزے پایهای خود به طرف بیتُ الله کرده او را خفته دیدند گفتند
چرا پائے خود به سوئ خانهٔ خدا کردی - گفت من از هر سو خدا را می بینم هر

۱۳۲۹ "مودی خانه" یعنی مخزنِ غلّه - و مُودی بالضم میم آن است که غلّات بدست او باشد
(دبستانِ مذاهب ص ۲۲۳)

۱۳۳۰ این سری چند همان کس است که در تاریخ به حیثیت بانی فرقهٔ اوداسی "مشهور است
امّا لچھمن چون ایّام زندگانی خود را در عیش و عشرت صرف نمود در گمنامی مرد و جز نام چیزے ازو
معلوم نه شده - ملا محسن فانی (دبستان مذاهب ص ۲۲۵) فرزندان نانک را کرتاری گفته است
شاید سبب او این باشد که پدرش در قریهٔ کرتارپور فوت شد و تعظیماً سکهان آنان را کرتاری گفته باشند

سُوکہ خدا نباشد اقدامِ من بدانسُو بکشید۔[۱۳۳۱] مختصر کہ مُوحدِ کامل بُود و از خرق عادات اُو دفترہا نوشتہ اند۔

می گویند کہ روزے نواب دولت خان نماز می خواند و نانک از دُورے دید نواب بہ اُو عتاب کرد کہ چرا نماز نہ کردی گفت تو در عین ایں نماز در قندہار خرید اسپاں می کردی بہ طفیل تو چگونہ نماز درست می شد ہمچناں یک روز قاضی او را در نماز خواندن مجبور ساخت چُوں قاضی از نماز فارغ شد او را ہمچناں استادہ دید و تہدید نمود کہ چرا نماز نہ کردی۔ گفت۔ تو در فکر بیماری فرزند و در خیال غلطیدن کرّہ مادی در چاہ پریشان بُودی من طفیل کہ نماز می گذارم۔

و در میلۂ ہردوار چند کس از برہمناں دید کہ رُو بہ مشرق کردہ ارواح مُردگانِ خود را آب می دادند۔ بادا نانک[۱۳۳۲] رُو بہ مغرب کردہ آب افشاندن گرفت برہمناں او را بے خبر انگاشتہ گفتند کہ چرا رُو بہ مغرب کردہ آب می اندازی گفت۔ در کرتار پُور زراعتِ من خشک شدہ آں را آب پاشی می کنم گفتند۔ تا کرتار پُور صدہا میل مسافت دارد آب در آں جا چگونہ خواہد رسید۔ گفت پس ازیں عالم بعالمِ دیگر ارواحِ مردگانِ شما را چگونہ آب می تواند رسید۔

و دو کس از رفقا ہموارہ ہمراہ او می بُودند یکے بالا از قوم ہنود دوم

[۱۳۳۱] ایں واقعہ در تواریخ معتبرۂ اسلامیہ مذکور نیست معلوم نہ شد کہ حسن از کجا نوشتہ است نیز بہ قول گیبرٹ محشی (" ہسٹری آف دی سکھس " تصنیف کننگھم ص ۴۱) سیاحت گورو نانک بہ طرف عرب و مکہ محقق نہ شدہ است:

[۱۳۳۲] بقول مُلا محسن فانی (" دبستانِ مذاہب " ص ۲۲۳) نانک قائل توحید باری تعالے بود بہ نوعیکہ منطوق شرع محمدی است و بہ تناسخ نیز ایمان داشت۔ و خمر و گوشت و خوک را حرام شمردہ ترک حیوانی کردہ بہ اجتناب آزار حیوانی امر می فرمود:

مردانہ[۱۳۳۳] از قوم ڈوم - مردانہ ہمیشہ در نواختن سیتارہ و سرود مامور بود - و بالاخدمت بالامی کرد - اوایل سنہ نہصد[۱۳۳۴] ہجری باوا نانک در امین آباد چندگاہ مقیم شدہ بود - و دراں ایّام بابرشاہ برای تسخیر ہندوستان عزم کردہ در امین آباد رسید - باوا نانک بمع چیلہ ہا بہ بیگاری گرفتار کردہ پیش بابر رسانیدند و بابر آں دم شراب کشی می کرد - گفت بابا را ایں دم شراب بہ نوشانند - بابا گفت نشاء ایں شراب آنی است و من شرابے نوشیدہ ام کہ نشاء آں جاودانی است بابر گفت در حق من دعا بکند گفت سلطنت ہندوستان فرزندان ترا تا ہفت پشت مبارک باد[۱۳۳۵] -

بعد آں باوا در گورداس پور رفتہ دراں جا دہرم سال[۱۳۳۶] تعمیر ساخت و آں را کرتار پور نام نہاد - عیال و اطفال خود دراں جا طلبیدہ کافۂ انام از اہل ہنود و اسلام مطیع خود نمودہ بہ عمر ہفتاد و یک سال سموت ۱۵۹۶[۱۳۳۷] بکرمی از دنیا نقل نمود - مسلمانان خواستند کہ او را دفن کنند و ہندواں عزم کردند کہ او را

[۱۳۳۳] نسبت مردانہ بجز ایں امر معلوم نہ شدہ کہ او قوالے بود مسلمان کہ در نواختن رباب ید طولیٰ داشت - ایں کس بخدمت گورو نانک بوقت عروسئ وے آمد ہدیہ از گورو نانک طلبید - نانک در جوابش حسن لحن از خدا خواست و مستجاب شد - ہمہ عمر در رباب نوازی گذاشت (ٹن ماسٹرز مولفۂ پورن سنگھ ص ۲۴) ؛

[۱۳۳۴] مطابق ۱۴۹۴ء ؛

[۱۳۳۵] بقول گیبرٹ محشی "ہسٹری آف دی سکھس" ص ۴۰ از دی گرنتھ یعنی از ابواب "اسارگ" و "تیلانگ" نسبت ایں پیشین گوئی صرف ہمیں قدر معلوم شدہ کہ بابا نانک خبر تباہی نہے (۹) و حملہ ہائے بابر بحیثیت فاتح دادہ بود -

[۱۳۳۶] "دہرم سال" در ہندی بمعنے رباط و مسافرخانہ باشد ؛

[۱۳۳۷] ۱۵۳۹ء ؛

بسوزانند تاکہ فریقین را باہمدیگر بہ قتال و جدال نوبت رسید۔ دراں حالت دیدند کہ از تابوت لاشۂ بابا غائب شدہ بود و ہر کس را تحسّر افزود عاقبت بالا پوشِ جنازہ دو حصّہ کردہ یک حصّہ مسلماناں در گور دفن کردند و حصۂ دوم ہندواں در آتش بسوزانیدند و بعد چندے دریای راوی طوفان کردہ ہر دو جا طغیانی شدند۔

پس از وفات باوا نانک گورو انگد[۱۳۳۸] جانشین شدہ سیزدہ سال گذرانید۔ و بعد وفات او گورو امرداس[۱۳۳۹] بیست و دو سال و گورو رام داس[۱۳۴۰]

[۱۳۳۸] نام اصلی گورو انگد لہنا (در پنجابی کسے را گویند کہ محصّل مواجیب از مردماں باشد) بود چوں انگد خدمت گورو نانک بہ دل و جان کردہ بود۔ لہنا خود را بنام انگد کہ عبارت از اصل نانک باشد موسوم کرد (دبستان مذاہب ص ۲۲۵)

بقول کننگھم (ہسٹری آف دی سکھس ص ۴۹) گورو انگد از قوم تیہان کہ شاخے از قوم "کھتری" است بود۔ در ۱۵۵۲ء بمقام کڈور کہ نزد رود بیاس (پنجاب) است فوت شد۔ واقفیت مالسیت او ہمیں قدر است کہ او روایاتیکہ از بالا رفیق نانک شنیدہ بود در حیطۂ تحریر آورد۔ مع ہذا بعض منظومات خود را کہ در تعریف مرشد گفتہ بود جزو گورو گرنتھ صاحب (کتاب مقدس سکھاں) ساخت ؛ [۱۳۳۹] گورو امرداس جانشین سوم گورو نانک است۔ بروایت کننگھم در تاریخ مزبور صفحہ ایضاً گورو امرداس از قوم بھلّہ شاخ کھتری بود۔ در ۱۵۰۹ء (سمت ۱۵۶۶) متولد گردید بیست و دو و نصف سال خلافت نانک کردہ در ۱۵۷۴ء (۱۶۳۱ بکرمی) فوت کرد از کارنامہائے بزرگ ایں گورو (خلیفہ) تفریق اداسیاں (تارکان دنیا) از فرقۂ سکھاں است۔ در عہد گورو امرداس پیروان دین سکھی خیلے ترقی نمودند جلال الدین محمد اکبر کہ وسیع المشربی در خمیر خوش داشت بفضائح گورو موصوف را بغور می شنید ؛ [۱۳۴۰] گورو رام داس از قبیلہ سودھی قوم کھتری بود۔ در ۱۵۲۴ء متولد گردیدہ در ۱۵۸۱ء فوت شد۔ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

داماد امرداس ہفت سال و گورد ارجن[۱۳۴۱] بست و پنج سال و گورو ہرگوبند[۱۳۴۲] ہشت سال و گورو ہر رائی[۱۳۴۳] سیزدہ سال و گورد ہرکشن[۱۳۴۴] سہ سال بعد یک دیگر جانشینی کردہ دولت و جمعیت بہم رسانیدہ درگذشتند۔

(مسلسل) گوبند نزد جلال الدین محمد اکبر پادشاہ خیلے احترام و اعزاز داشت۔ (ہسٹری آف دی سکھس" ص ۵۱)؛

۱۳۴۱ گوروارجن دیو پسر خوردترین رام داس گوروئے چہارم سکھاں است۔ در سال ۱۵۶۳ء بمقام گوندوال (پنجاب) متولد شد۔ برادر کلانش پرتھی چند کہ میلان دنیوی داشت نظر انداز کردہ شد وارجن دیو در سنہ ۱۵۸۱ء گورو منتخب گردید۔ ایں سانحہ تخم عداوت پرتھی چند خلاف گورو کاشت۔ زوجۂ پرتھی چند ہم ایں کینہ را ہوا داد۔ دریں اثنا چندو کہ از حکام آں زمانہ بود خواست کہ دختر خود را در عقد پسر گوروارجن آورد۔ امّا مؤخرالذکر از قبول ایں نسبت ابا کرد پس پرتھی چند و چندو ہر دو خلاف گورو در حسد و دشمنی کمر بستہ شدند۔ از شومی قسمت دراں ایام گوروارجن دیو شہزادہ خسرو را کہ پسر حضرت نورالدین جہانگیر پادشاہ غازی بود و دراں آوان رایت بغی افراشتہ بود پناہ داد و در حق او دعائے فتح و کامرانی کرد۔ پرتھی چند و چندو کہ چنیں موقعہ از خدامی خواستند۔ از سازش ہائے منافقیہ و شکایت ہائے مسلسلہ پادشاہ را یوں داشتند کہ گوروارجن دیو در معرض ہدف عتاب شاہی شود۔ عمال ہوا خواہ چندو بغیر علم پادشاہ گورو را رنج و تعذیب کردند۔ چوں گورو دید کہ از دست شاں مفر نیست از شاہ اذن طلبیدہ از بہانۂ غسل بہ رود راوی رفت و حسب اعتقاد سکھاں در انجا از چشم مردماں نہفتہ شد (ہسٹری آف جہانگیر مصنّفہ بینی پرشاد ص ۱۲۸)؛

۱۳۴۲ گورو ہرگوبند بعمر یازدہ سالگی بعد از وفات پدر در سنہ ۱۶۰۶ء بر مسند خلافت متمکن شد ملّا محسن فانی می نویسد کہ گورو ہرگوبند وضع سپاہیانہ پیش گرفتہ برخلاف پدر شمشیر بست و نوکراں نگاہ داشت و شکار کردن گرفت۔ نورالدین محمد جہانگیر (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

بعدازاں در عہد عالم گیر تیغ بہادر متمکن وسادۂ حکمرانی شدہ با اورنگ زیب مخالفت نمود۔ و پادشاہ اورا چندگاہ حبس کردہ قتل[۱۳۴۵] فرمود۔ بعد انتقال گورو گوبند سنگھ[۱۳۴۶] خیال ملک داری بہ خاطر آوردہ جمعیت بہم رسانید۔ چوں در

(مسلسل) بنا بر جریمۂ پدرش گورو ارجن مل اورا دوازدہ سال بہ قید گذاشت و بعدہ از راہ شفقت رہا کرد۔ سکھاں گورو ہر گوبند را بالوہیت می پرستند۔ اعتقاد شاں بود کہ خدا ست بروز یک شنبہ سوم محرم الحرام ۱۰۵۵ھ (۱۹ فروری ۱۶۴۵ء) گورو سفر آخرت گزید۔

(دبستان مذاہب ص ص ۲۳۵ - ۲۳۷)

۱۳۴۳ھ گورو ہر رائے نبیرہ گورو ہر گوبند است۔ در ۱۶۴۵ء گورو مسلّم شد۔ سکھاں ایں گورو را محل ہفتم می دہند۔ بہ قول ملّا محسن فانی گورو ہر رائے آخریں گورو بود کہ باو (محسن فانی) بسیار آشنا بود و مکاتبہ می داشت۔ گورو ہر رائے در ۱۶۶۱ء بمقام کرتار پور فوت شد ("دبستان مذاہب" ص ۲۳۸ و ہسٹری آف دی سکھس ص ۶۱)

۱۳۴۴ھ گورو ہر کشن در ۱۶۵۶ء متولد گردیدہ در ۱۶۶۱ء باستصواب رائے حضرت محی الدین اورنگ زیب عالمگیر پادشاہ غازی جانشین پدر گردید۔ در ۱۶۶۴ء چوں از دہلی مراجعت نمود در عرض راہ بعارضۂ چیچک وفات یافت ("ہسٹری آف دی سکھس" ص ۶۲)

۱۳۴۵ھ سبب قتل گورو تیغ بہادر ایں بود کہ او پیشۂ بغی و عناد و قطاع الطریقی در متابعت مسلمانے آدم حافظ نام اختیار کردہ بود و تونگران مسلم را غارت می کرد۔ بنا بریں فوج شاہی بہ مقابلۂ تیغ بہادر روانہ شد۔ تیغ بہادر بعد از محاربۂ بسیار مع تعداد کثیر از رفیقانش گرفتار شد۔ اغلب است کہ در سال ۱۶۷۵ء بحکم شاہی بہ پاداش بغی و عصیاں مقتول شد (ہسٹری آف دی سکھس تصنیف کننگھم ص ۶۵) ولے در الفاظ سوہن لال مصنف عمدۃ التواریخ گورو تیغ بہادر در نتیجۂ اعلانے کہ برائے مبارزت دادہ بود از دست یک نفر جلاد کشتہ شد (کشمیر جلد دوم ص ۷۰۳)۔

۱۳۴۶ھ گورو گوبند سنگھ (بقیہ بر صفحہ دیگر)

حکومت شاہان دہلی دہن دستی دید براطراف و بلاد پنجاب رایت بغاوت افراشت۔

باید دانست کہ باوا بانک و گورو انگد درفقر و فنا و صلح و صفا عمر خود بسر بردند و از ابداع ملت و خصومت خود حرفے نہ گفتند۔ بعدازاں امرداس و رام داس مخترع ملت گشتہ امرونہی آں ظاہر کردند و بسیارے از ساکنان پنجاب داخل ایں ملت گردانیدند۔ و تاعہد ہرکشن ہرکسے بہ لباس فقیری و متابعت گورو نانک جی در نشر ایں ملت کوشیدند و مردم بسیارے در حلقۂ متابعت خود درآوردند۔

پس ازاں تیغ بہادر و گورو گوبند سنگھ از فقر و فنا معرا ماندہ در

(مسلسل) پسر گورو تیغ بہادر دہم گوروئے سکھان است۔ در سنہ ۱۶۶۶ء بمقام پٹنہ ولایت بہار (ہند) متولد گردید۔ بعد وفات پدر بمقام آنند پور جانشین شد۔ از بزرگ کارنامۂ گورو گوبند سنگھ ایں است کہ ایں گورو رسم خلافت و جانشینی منسوخ ساختہ بجائش "جماعت خالصہ" کہ مراد ازاں مردانِ پاکیزہ است قائم نمود۔ ہمچناں در سکھاں وجود طائفہ اکالی (سپاہیان خدا) از ایجادات ایں گورو است۔ در سکھاں اختیار شعائر پنج گانہ کہ ہر یکے در زبان پنجابی بہ حرف کاف شروع می شود یعنی کیس[1] (موئے دراز) و کنگا[2] (شانہ) و کرپان[3] (خنجر) و کچھا[4] (زیر جامۂ خورد کہ بالائے زانو باشد) و کڑا[5] (حلقۂ از آہن کہ در ساعد کنند) بہ طرف ہمیں گورو منسوب است۔ گورو گوبند سنگھ در سنہ ۱۷۰۸ء از دست گل خاں پٹھان کہ گورو پدرش را کشتہ بود مقتول گردید۔ ایں گورو از ادائیگی رقم کہ بعوض خریداری اسپاں ذمہ اش بود انکار کردہ ؛ نوبت بمنازعہ افتادہ در قتل پدر گل خاں انجامید۔ گورو گوبند سنگھ بمقام ناندید (دکن) کہ نزد سکھاں بنام اچھالہ نگر شہرت دارد مدفون است۔ نظام حیدرآباد برائے اخراجات خانقاہ گورو گوبند سنگھ و گرنتھی (شارح گرنتھ) وقف پنج دیہات نہاد (کشیر جلد دوم ص ص ۷۰۳، ۷۰۴)

اطراف پنجاب اقتدار حکومت بہم رسانیدہ مذہب خود را فروغ دادند وحیلہ ہائے آنہا ہمراہ شاہان دُرّانیہ بارہا علم بغاوت افراشتہ محاربات[۱۳۴۷] عظیم کردہ اند۔ وبعد تنزل شاہ زمان[۱۳۴۸] نیّر اقبال رنجیت سنگھ از لاہور طلوع کردہ پنجاب وپشاور وملتان[۱۳۴۹] وکشمیر در قبضۂ اقتدار در آوردہ در استحکام مذہب خود کوشیدہ شہر یار نامدار مشہور روزگار گردید۔

ودر ۱۲۳۴ھ[۱۳۵۰] سایہ حکومتش بر دیار کشمیر افتاد جمعے کثیر از سنگان پنجاب کہ ہمرکاب عسکر ظفر انتخاب بود معہ عیال واطفال سکونت این محال اختیار کردہ عوض تنخواہ زمین زرعی جاگیر یافتہ از دست خود آباد کردہ حقوق ملازمت ادا می کردند۔ موجب آں این گروہ را سنگان جنسی نام کردہ اند۔ بعد انتقال رنجیت سنگھ راجہ گلاب سنگھ قابض این ملک شدہ بعض سنگان جنسی را

۱۳۴۷ تفصیل این محاربات در "ہسٹری آف دی سکھس" تصنیف کننگھم باب سوم وچہارم ملاحظہ شود ؛ ۱۳۴۸ شاہ زمان کہ ہمیشہ عزم فتح ہندوستان در دل داشت۔ در سال ۱۷۹۳ء در کابل بر تخت نشین شد۔ در ۱۷۹۵ء حسن ابدال را فتح کرد ولے در نتیجۂ واقعات کہ در مرکز رونما شدہ بود مراجعت فرمائے کابل شد۔ شاہ زمان در ۱۷۹۸ء دوبارہ عازم ہند شدہ بلا مزاحمت غیرے بر لاہور متصرف گردید۔ امّا بعد یک سال بہ سازش برادر خود محمود لاہور را گذاشتہ بہ کابل رفت۔ رنجیت سنگھ کہ ستارۂ اقبالش در طلوع بود فرصت را غنیمت دانستہ قابض لاہور گشت۔ شاہ زمان در ۱۸۰۳ء از دست برادر مزبور نابینا کردہ شدہ بعد از چند سال از موت طبعی در گذشت ("ہسٹری آف دی سکھس" از صفحہ ۱۱۹ تا ۱۳۲) ؛

۱۳۴۹ فتح پشاور وملتان بر دست مہاراجہ رنجیت سنگھ بالترتیب در ۱۸۲۳ء و در ۱۸۱۸ء میسر گشت (ایضاً ص ۱۶۱ و ص ۱۵۶) ؛ ۱۳۵۰ مطابق ۱۸۱۸ء۔ رنجیت سنگھ سہ مرتبہ ساعی فتح کشمیر شد یکے در ۱۸۱۴ء ودوم در ۱۸۱۶ء وسوم کہ کوشش آخرین است کشمیر را در ۱۸۱۹ء از دست جبار خان دُرّانی فتح کرد (ایضاً ص ۱۵۴) ؛

در لشکریان خود بدستور ملازم ساخت همه ها متوطن این دیار شدند۔

و در سنه ۱۲۹۰ھ[۱۳۵۱] قریب سی و دو هزار زن و مرد نفر شماری این فرقه مقرر شده در پرگنۂ اولر و کامراج و بیروه وغیره اکثر جاها بود و باش می دارند و کار کشاورزی می سازند و بر احکامات ملّت خود راسخ هستند۔

پوشاک مردم کشمیر

در دور دیرینه مردمان کشمیر در تابستان و زمستان سراپا کسوت پٹو[۱۳۵۲] پنج لباس می پوشیدند کرته - پاجامه - درمه - کاڑن - لونگی - امّا کرته جامۂ بود مثل پیشواز دامن فراخ و از سینه تا بندِ دست چسپان مثلِ جامۂ مردم کشتواڑ و پاجامه هم مثل کشتواڑیان تنگ و چست می پوشیدند - و درمه طول آں هفت هشت درعه و عرض یک نیم درعه تا دو درعه از پٹوی مالیده دوخته گرداگرد آں ڈوری[۱۳۵۳] چسپانیده سه پیچ بر بدن می پوشیدند - پیچ اوّل بر سر - پیچ دوم بر کتفین - پیچ سوم زیر بغل راست - پس طرفین را بر گردن گره می دادند - و کاڑن پٹوی مهین[۱۳۵۴] ده دوازده درعه که عرض آں پنج شش گره می بود - بر سر می پیچیدند - و لونگی به درازیِ شانزده درعه بر کمر می بستند و پوله که از ریسمان کاه معمولست زن و مرد در پا می انداختند۔

و در زمان سلاطین کشمیر که مردمان هندوستان و ترکستان در این جا وارد شدند و باشندگانِ این جا دستار شصت درعی و کفش اوزبکی یعنی میخ دار

۱۳۵۱ھ مطابق ۱۸۷۳ء ؛ ۱۳۵۲ھ پٹو به زبان کشمیری جامۂ پشمین را می گویند۔

۱۳۵۳ھ ڈوری بمعنی رشته باشد و این جا به معنی رشته است که بچند رشته مالیده باشد ؛ ۱۳۵۴ھ باریک ؛

و پیراہن فراخ و طویل سینہ کشادہ و آستین بہ درازی یک نیم ذرعہ چوڑی دار[۱۳۵۵] مروج نمودند و آستین را برابر مرفق چاکے دریدند برای کشیدن دست کہ آں را قورابہ می گفتند ہمدراں ایام کانگری در بغل گرفتن رواج یافت۔

و در عہد میرزا حیدر مسلماناں ایزار فراخ آستین پسند نمودند و پنڈتاں بر وضع قدیم ماندند و نیز در عہد افاغنہ محمدیاں آستین پیراہن فراخ کردند و بہ جائے کفش زیر پائی در پا کشیدند و پنڈتاں[۱۳۵۶] آستین جامہ بدستور چوڑی دار گذاشتہ قورابہ موقوف نمودند امّا آستین ہای جامۂ زنان فراخ گردانیدند و در عہد سنگاں چادری بجای ذرمہ پوشیدن شروع نمودند و در تابستان چادر کرپاس مروج ساختند و دستار را تقلیل نمودند۔ دریں زمان پوشاک ہندو مسلمان یکسان است ایں قدر فرق می دارند کہ پنڈتاں پیراہن آستین دراز و چوڑی دار و ایزار[۱۳۵۷] چست معمولی قدیم و پگڑی[۱۳۵۸] کہ طوالت آں غالباً تا بیست ذرعہ و عرض آں تا یک فٹ می باشد می پوشند برخلاف آں محمدیاں آستین جامہ و ازار فراخ می دارند و نصفۂ ململ بر سر بندند عموماً چادری پٹو و یا پشمینہ یک بری یا دو بری برای زمستان معمول است۔

و از چند سال کرتنی و سینہ بند پختہ دار درون پیراہن می پوشند و کفش ہای میخ دار بعضے شرفا ہنوز در پا می اندازند و رنہ عموماً پاپوش رواج یافت و نیز از چند سال اہل دربار و دولت منداں پیرایش چوغہ و انگرکھہ وغیرہ بر وضع ولایت می سازند۔

۱۳۵۵ یعنی تنگ و چست ؎ ۱۳۵۶ برہمنان کشمیر ؎

۱۳۵۷ پاجامہ ؎

۱۳۵۸ پگڑی بہندی عمامہ باشد ؎

خورش مردمان کشمیر

چوں کہ در خطۂ کشمیر برنج وافر پیداوار است موجب آں اکثر از ساکنان این جا ہمیشہ براں عادی ہستند۔ امّا مردم زمیندار وکسانیکہ محتاج ہستند عند الضرورۃ مکائی دگال وارزن وغیرہ اجناس می خورند وہانجیاں متعلقۂ تالاب اولر مغز سنگارہ آرد کردہ تناول کنند۔ و نیز ہنود ان بروز فاقہ برت ہا[۱۳۵۹] بجای پھل ہار[۱۳۶۰] مغز سنگارہ غنیمت پندارند۔ و نان گندم ہمگی ہمراہ چائی مسلماناں جایز می دارند عند الضرورۃ والرغبۃ عموماً میل ہمی کنند۔

سالن۔ گوشت گوسفند وگوشت مرغان وماہیان می خورند و برای دوام ساگ کرم احیاناً شلغم وقرع وبادنجان وحُلیہ واسفاناخ و سرمن وغیرہ ترکاری ہا معمولست گاہ گاہ ہندبای دشتی وکاہو وکاسنی ولبقولات کوہی می خورند۔

چائی[۱۳۶۱]۔ در باستان معدوم بود۔ و در عہد میرزا حیدر چائی سبز از راہ

۱۳۵۹ برت در ہندی بمعنی روزہ ۔

۱۳۶۰ "فلوہار" لفظ کشمیری است مرکب از "پھل" بمعنی میوہ "وہار" بمعنی خوراک۔ پس نزد ہنود "فلوہار" خوراکے است کہ کلیتہً مشتمل بر میوہ جات باشد ۔

۱۳۶۱ محقق است کہ اصل چائی از مملکت چین است۔ گویند کہ در عہد شاہ۔ چی۔ ننگ (۲۷۳۷ ق۔م) چائے نوشی در سرزمین چین مروّج بود۔ چنانکہ از کتاب تاریخی کہ قبل پانصد سال از مسیح نوشتہ شد محشی کان فیوکس است ظاہر می شود۔ پیشتر خیال می رفت کہ در چین چائے در تداوی و معالجہ استعمال می شد۔ امّا از ۳۵۰ء از کتابے کہ بولو نام شخصے کہ بر چائے نوشتہ است این امر محقق گردیدہ است کہ چائے در کشمیر یکے از عقاقیر معروف بودہ است۔ در سرزمین اروپا وجود چائے از قرن شانزدہم میلادی نشان دادہ اند۔ امّا عمومیت چائے نوشی در (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

بارکنند ظاهر شده اعلیٰ درجه مردم بداں رغبت می کردند و در عهد افاغنه چای صورتی و
چای سیاه دو گلی وارد گشت که به سبب ارزانی بعضے انام می نوشیدند و خاصاں در نوشیدن
آں عیب وضرر می دانستند و بعضے عوام بهوس چای پوست درخت عرعر پخته کرده آب
آں بدل چای رغبت می کردند و بعضے ها برگ های درخت بهی کوفته جوشنده آں
مثل چای می نوشیدند۔

نوره صاحب پڑوان فقیرے کامل بود۔ وے ریشهٔ رنگ راچ[۱۳۶۲] که از قسم
حشیش است به ترکیب چای جوشانیده بدل چای می نوشید و از بیخ مذکور چای
خوب می شود۔ درد کمر و تپ را مفید است۔ همچنیں چای مجعولی مردماں به چند قسم می
نوشیدند۔

(مسلسل) انگلستان در وسط قرن هفدهم میلادی وقتیکه، ملّاحان ولندیزی چائے را در مقدار
قلیل از ممالک شرقیه به انگلستان بردند۔

در ۱۸۲۰ء شجرهٔ چائے در مبادین ولایت آسام (هند) دریافت گردید۔ در ۱۸۳۴ء وفدے
از "شرکت شرقی هند" که در آں ایام در هندوستان تغلب غاصبانه داشت۔ برائے آوردن تخم
چائے به طرف مملکت چین روانه کرده شد۔ ولے چوں معلوم شد که بے آوردن تخم چائے چینی
در آسام بتواں روئید، وفد مزبور را واپس آوردند۔ دریں سال شرکت مذکوره صدد کاشت چائے
در موضع "کماؤں" آغاز کرد۔ در ۱۸۳۵ء اولیں باغ چائے بمقام لکھیم پور (آسام) تحت شرکت
مذکوره قائم شد۔ در عرصهٔ قلیل هند در پیداوار چائے چناں اهمیتے حاصل کرد که حالا اکثر ممالک
دنیا از هند چائے می گیرند۔ ولایت هائے ذیل از مراکز چائے هندی است:—

۱۔ آسام ۲۔ بنگال ۳۔ بهار ۴۔ اوڈیسه ۵۔ یو۔پی۔ ۶۔ پنجاب

(ملخص از چمبرز انسائیکلوپیڈیا ج ۹۔ ص ۸۹۴)

[۱۳۶۲] بیخ انجبار:

و در عہد گلاب سنگھ بہ توجہ برٹش گورنمنٹ چائی پہاڑی وافر شدہ از عرصہ چند سال مردماں عموماً در نوشیدن آں رغبت ہمیکنند۔

قہوہ[۱۳۶۳] ۔ ہم در اواخر سنہ ۱۳۰۰ھ[۱۳۶۴] ہجری رواج یافت پیشتر بعضے اکابراں می نوشیدند۔

نسوار[۱۳۶۵] ۔ پیش ازیں تا عہد سنگان بعضے کساں نسوار کشمیری استعمال می داشتند۔ و در عہد گلاب سنگھ نسوار پیشاوری عام شدہ در شہر و دہ اعلیٰ و ادنیٰ زن و مرد ہمیکشند۔

تماکو[۱۳۶۶] ۔ ہم دریں صد سال مروّج شدہ عموماً ہمی کشند۔

افیون ۔ بعضے کساں احیاناً می خورند۔

شراب ۔ پیشتر بہ حکم رنبیر سنگھ ممنوع بوُد۔ لیکن عیّاشاں مخفی طور شغل آں می داشتند۔ بالفعل عام شدہ مردمان ہنود کم و بیش بداں رغبت می دارند۔

حوادث و شدائد کشمیر

مؤرخان دوران پیشین تا عہد سلاطین در تحریر حوادث و نوائب ایں سر زمین مثل قحط و وبا و زلزلہ وغیرہ ہا کہ شیوۂ تاریخ نویسی است چنداں نہ پرداختہ اند امّا وقایع نگاران متاخرین برخے از آفات و حادثات ایں جا انشاء کردہ اند۔ املا کردہ شود۔

۱۳۶۳ھ مراد از قہوہ قہوۂ ترکی نیست بلکہ در کشمیر چائی شیریں بے شیر را ہم قہوہ گویند ؛

۱۳۶۴ھ ۱۸۸۲ء ؛ ۱۳۶۵ھ قسمے است از سفوف کہ مردمان عادی بوقت ضرورت در بینی می کنند از حوالۂ انسائیکلوپیڈیا مصنّفہ چمبرص ۱۵۲ معلوم می شود کہ استعمال نسوار از سنہ ۱۵۶۱ء در دنیا موجود بودہ است ؛ ۱۳۶۶ھ یعنی تنباکو ؛

قحط سالی ہای کشمیر

واقعۂ اوّل۔ در حکومت راجۂ تونجین ۳۰۰۶ کلجوگ بہ حادثۂ برف و باران کہ در ماہ بہادروں دو سہ ہفتہ متواتر بود بہ وقوع خامیٔ فصل قحط عظیم برخاست کہ مردمان گوشتِ انسان غنیمت می دانستند راجۂ مزبور بنا بر انصاف اولاً غلات موجودی وقف محتاجاں کردہ بعد آں خزاین و دفاین مصرف نمودہ مردماں الجوع الجوع می گفتند۔ راجۂ مذکور مجبور ماندہ از چارہ و تدبیر معذور گشت و از تیمار بیماران جوع رنجور شدہ شبانگاہ در شبستان خود در آمدہ بہ غرق و حرق جان خود اقدام نمود زوجۂ او کہ واگرپشٹا نام داشت شوہر خود را از اتلاف و سوختن مانع شدہ گفت کہ بحر محیط فضل و رحمت آفریدگار بیکران است و سفرۂ لطف و کرمش بے پایان بہتر آن است کہ امشب من و تو از ماد من درگذشتہ بہ عجز و زاری بہ جناب حضرت باری ملتجی گشتہ از تلاطم امواج زحمت و خواری رستگاری می خواہیم۔ شاید کہ بہ پذیرائی التجای بے ریا از ما این بلا رفع گردد۔ راجہ بہ رہنمونیٔ زوجۂ خود تمام شب بدرگاہ کبریا التجا کردہ۔ فردا بسان قوم موسی مَن و سلوی از سما نازل شد یعنی ہر انسان را دو کبوتر بریان ہر روز در کنار مے رسید تا مدامیکہ غلات پختہ شد و ایّام سختی درگذشت۔

واقعۂ دوم۔ در عہد راجۂ پارتھ ۱۳۶۷ کہ بہ کثرت باران رودبارہا طغیانی شدہ مزروعات تلف گشت و قحط عظیم واقع شد۔ مردگان بعدمِ اندفان طعمۂ ماہیاں شدند۔

واقعۂ سوم۔ در حکومت راجہ ہرش دو سنہ ۱۱۷۹ ۱۳۶۸ بکرمی بہ باعث کثرتِ بارش و سیلاب محصولات تلف شدہ قحط شدید واقع شد کہ یک خروار شالی

۱۳۶۷ (۶۹۰۲ — ۶۹۳۷) ؛ ۱۳۶۸ مطابق سنہ ۱۱۲۲ء ؛

به قیمت پانصد فلوس سکهٔ هرش دیو ارزش یافت و پشم گوسفند و آرد جو هم بوزنِ مس می فروختند و نام و نشانِ نمک و مصالح نابود بود۔

واقعهٔ چهارم۔ در عهد سلطان علاء الدین سنه ۷۵۸ (۱۳۶۹ء) هجری به سبب بارش بے وقت قحط واقع شده مردمان بسیار تلف شدند۔

واقعهٔ پنجم۔ در زمان سلطان زین العابدین در سنه ۸۷۵ (۱۳۷۰ء) هجری به حادثه کثرتِ بارش محصولات خام مانده قحط ظاهر گشت۔ سلطان خزاین و دفاین فراوان وقفِ محتاجان کرده جان بخشیِ قحط زدگان فرمود۔

واقعهٔ ششم۔ در حکومت سلطان محمد شاه سنه ۹۳۹ھ (۱۳۷۱ء) سلطان سعید خان والی کاشغر چهار هزار سوار برای تسخیر کشمیر تعیّن ساخته، تمامی زمستان در جدال و قتال بسر رسید۔ و در ماه هار معرکه به صلح انجامید۔ و به موجب فساد زراعت بمراد نشده قحط و سختی به مرتبهٔ روئیدا که پدر از دهان پسر و مادر از دست دختر لقمه بزور می گرفت و تا عرصه دو سال بسیارے از خلقِ خدا ضایع شدند۔

واقعهٔ هفتم۔ در حکومت علی شاه چک سنه ۹۸۴ (۱۳۷۲ء) هجری در ماه اسوج بارشِ برف شدّت نموده در ملک کشمیر قحط غله به مرتبهٔ افتاد که گوشت مُردگانِ قحط زده زندگان می خوردند۔ علی شاه خزینهٔ معمورهٔ خود به محتاجان صرف نموده غم و غصهٔ خلق خدا بر خود گرفته تا که دو سال بدین منوال درگذشت و در سال سوم زینی شاه (۱۳۷۳ء) مجذوب در راه دید از و پرسید که اے مستانه ایں حادثه تا چند خواهد

۱۳۶۹ء سنه ۱۳۵۶ء ✤ ۱۳۷۰ء ۱۴۷۰ء ✤ ۱۳۷۱ء ۱۵۳۲ء ✤ ۱۳۷۲ء ۱۵۷۶ء ✤

۱۳۷۳ء زینی شاه چک برادر مسعود چک دیوانهٔ مجذوب بود۔ می گویند بخدمت حضرت مخدوم حمزه کشمیری رح الله تعالی حاضر آمدن معمول می داشت۔ مقبرهٔ زینی شاه در منهلئے کامراج بمقام درگوله مشهور است (واقعات کشمیر ص ۱۱۳) ✤

بُود گفت تا تو زنده باشی۔

و در سنه ۹۸۶ھ[۱۳۷۴] علی شاه بروز عید به چوگان بازی مشغول بُود ناگاه در وقت کج شدن خللے در رودهٔ خود دریافته فی الفور چوگان حیات از دست داده در ملک عدم آسود آنگاه قحط رفع شد[۱۳۷۵]۔

نقل است۔ که پیش از وقوع قحط زینی شاه مستانه در راه می رفت و چند دانهٔ طعام از مزبله برداشته گفت اے عزیز جهاں چرا خود را ایں قدر بے حرمت کردهٔ چندے پنهاں باش؟ ناگاه به سبب بارش غیر موسم در کشمیر سه سال قحط افتاد و زینی شاه مجذوب که از قوم علی شاه بُود هر روز به مطبخ امی رفت و می گفت که دیگداں گرم بکنید۔ روزے در شبستان علی شاه در آمد زوجهٔ او را هم زانو نشسته بُود۔ علی شاه از در در آمده۔ او را به زجر بیرون کشید تا که مستانه در مطبخ در آمده تمامی دیگ ها واژگون کرده گفت۔ آتش سرد نمائید۔ آنگاه در عیدگاه بر آمده بر چوب دستی که براں سوار شده می دوید هماں چوب را به ریسماں گرفته همی کشید و می گفت (مَت کر گُنگُل هَت رَکِج کھار) یعنی دیوانه شروع غلبه رانی کرده خروار به یک فلوس ارزش یافت۔ دراں ایّام قحط رفع شد۔ و در عهد لوهر چک یک فلوسه را یک خروار شالی فروختن بُود[۱۳۷۶]۔

واقعهٔ هشتم۔ در ایّام سلطنت اکبر شاه سنه ۱۰۱۳[۱۳۷۷] که میرزا علی اکبر

۱۳۷۴ھ ۱۵۷۸ء ؛

۱۳۷۵ھ طبقات اکبری چاپ نولکشور ص ۶۲۹ و فرشته جلد دوم ص ۳۶۵۔ لاکن مؤخر الذکر سال وفات علی شاه ۹۸۵ھ مطابق ۱۵۷۷ء نگاشته است ؛

۱۳۷۶ھ (۹۸۷ھ ــ ۹۸۸ھ = ۱۵۷۹ء ــ ۱۵۸۰ء) ؛

۱۳۷۷ھ ۱۶۰۴ء ؛

نائب صوبہ شدہ بُود بہ باعث بارش غیر موسم قحط عظیم برخاست ملک رُو بہ ویرانی نہاد خلق خُدا بسیار ضایع گشت۔ اکبر شاہ غلّات موفور از پنجاب ولاہور مرسول داشت۔ کفایت نہ کرد دو سال بدین منوال درگذشت۔

واقعۂ نہم۔ در عہد سلطنت شاہجہان سنہ ۱۰۵۷[۱۳۷۸] ہنگام صوبداری تربیت خان بہ باعث برُودت ہوای خریف نقصان کُلّی بہ غلہ روی آوردہ قحط شدید ظاہر گشت۔ و مردمان بعدم قوت فوت شدند۔ شاہجہان غلّات موفور از گجرات و ملتان ولاہور فرستادہ و بطور خیرات از امراء و حرم خانۂ خود مبلغ بسیارے گرفتہ قحط زدگان را عطا فرمود۔

واقعۂ دہم۔ در وقت حکومت عالمگیر کہ حفظ اللہ خان[۱۳۷۹] حاکم کشمیر بود نقصان فصل شدہ بہ سبب قحط غلّات مردمان طعمۂ نہنگ اجل گشتہ ملک برہم خورد۔

واقعۂ یازدہم۔ در حین جہانبانی محمد شاہ[۱۳۸۰] غازی و نیابت اعظم خان سنہ ۱۱۳۶[۱۳۸۱]ھ بہ باعث کثرت باراں قحط واقع شدہ خروار شالی تا ہشت روپیہ ارزش یافت و برنج حکم طلا گرفت و خلق خدا فوج فوج ہلاک شدند تا شش ماہ قحط بہ شدّت بُود۔ اثر آں تا دو سال باقی ماند۔

واقعۂ دوازدہم۔ در عہد محمد شاہ و حکومت احترام خان سنہ ۱۱۴۴[۱۳۸۲]ھ بہ سبب خامی فصل آتش قحط افروختہ شد احترام خان بہ ترغیب رئیسان

۱۳۷۸ھ ۱۶۴۷ء ؎

۱۳۷۹ھ درست نواب حفیظ اللہ خان (از ۱۶۸۶ء تا ۱۶۸۹ء) است ؎

۱۳۸۰ھ (۱۱۳۱ھ ـــ ۱۱۶۲ھ = ۱۷۱۹ء ـــ ۱۷۴۸ء)

۱۳۸۱ھ ۱۷۲۳ء ؎ ۱۳۸۲ھ ۱۷۳۱ء ؎

این جا بجہتہ غلّات بہر کس متعرض شدہ طرفہ شہر آشوب لے العمل آمد مردم عوام بہ سبب اضطرار نفس و تحریک اہل فساد شورش برداشتہ فضیلت خان داروغہ عدالت و محمد اشرف خان مفتی برای اصلاح گرانی غلہ از خانہ برآوردہ بہ مسجد جامع بُردند و دراں جا ہنگامہ و غوغا کردہ ہر دو فاضل بہ قتل رسانیدند و خانہ ہای بسیار بہ تہمت غلہ داری غارت کردہ بہ آتش افروختند۔ ہم درین سال بمبہ ہای مظفر آباد شورش کردہ ملک کشمیر غارت کردند۔

واقعہ بیست دہم۔ در ایّام پادشاہی محمد شاہ و نیابت افراسیاب خان سنہ ۱۱۵۹ھ[۱۳۸۳] بہ سبب تاراج بمبہ ہا مردمان خستہ حال و پایمال شدہ بُودند علاوہ براں در موسم بہار بہ سبب بارش باراں آبادی مزروعات مطلقاً نہ شدہ قحط شدید ظاہر گشت۔ و غلہ فروشان بہ موجب بے رحمی غلات غائب کردہ تند باد قہر الٰہی وزیدن گرفت۔ روپیہ را دو آثار برنج بدست کسے نیامدہ زیور و آلات و ملبوسات خاک بہا فروختند و مردگان قحط زدہ را اوایل کاہ پوشیدہ دفن می کردند بعد آں بدریا انداختند چنداں کہ بکثرت موتے آب دریا ہم متغیر گشت۔ عاقبت سگ و گربہ و طیور بہ خوردن مُردگان بر زندگان منت نہادند و بعضے گرسنگاں طفلانِ خود نوش جان کردند۔ ہزاراں دختراں و طفلاں کہ قیمت آں ہا زیادہ از دو سہ تنگہ نمی بُود بہ فروخت آمدند۔ ثلثے بہ ہلاکت رسید و ثلثے مفرور گشت و ثلثے باقی ماندہ ہفت ماہ زیادہ تر شدّت داشت۔ بعد آں فصل پیدا شد و در سال دوم قحط فریالشی بُود کہ ہفت روپیہ را خروار می فروختند "قہر مردم کشمیر"[۱۳۸۴] تاریخ است۔

[۱۳۸۳] سنہ ۶۱۷۴۶ء

[۱۳۸۴] سنہ ۱۰۵۹ھ مطابق ۶۱۷۴۶ء

واقعۂ چہاردہم۔ در زمان سلطنت احمد شاہ درّانی سنہ ۱۱۶۹ھ [۱۳۸۵] کہ راجہ سوکھ جیون مل حاکم شدہ بود۔ بہ سبب کثرت بارش گرانی غلّہ واقع شد۔ خواجہ ابوالحسن خان باندے کہ مختار مالیہ بود متکفل این امر گردیدہ ذخیرۂ غلّات کہ اندکے بود بہ حسن تدبیر بہ قدر کفاف ہر کس را خانہ بخانہ رسانید۔

چوں اوّل بہار مردم زمیندار بابت تخم بے کار ماندہ بودند خواجۂ مامدار یک لک خروار از غلہ کشیدہ رعایا را بطور مساعدہ تقسیم نمود کہ سال نو بہ جنس خواہم برد رفتہ رفتہ تا سال سنہ ۱۲۵۰ھ [۱۳۸۶] نزد مردمان آن مقدار دوام باقی ماندہ بود کہ سال بہ سال فی خروار یک ترک و فی روپیہ یک آنہ بالائی می گرفتند۔ آنگاہ معاف شد۔

واقعۂ پانزدہم۔ در زمان حکیم نوردین خان سنہ ۱۱۷۹ھ [۱۳۸۷] نقصان مزروعات و قلّت محصولات بہ حدے رسید کہ خواص و عام در دام بلا گرفتار شدند شش ماہ قحط بہ شدّت بود۔

واقعۂ شانزدہم۔ در عہد سردار عظیم خان سنہ ۱۲۲۹ھ [۱۳۸۸] بہ سبب خامی فصل قحط سر کشیدہ خروار شالی بہ شانزدہ روپیہ می فروختند و زندگان گوشت مردگاں حلال داشتند۔ یک دو سال بہ شدّت گذشتہ تا پنج شش سال اثر گرانی باقی بود۔ "قحط سال عظیم" [۱۳۸۹] تاریخ است۔

واقعۂ ہفدہم۔ در ایّام حکومت رنجیت سنگھ و صوبہ داری شیر سنگھ در سنہ ۱۲۴۸ھ [۱۳۹۰] سموت ۱۸۸۹ب اوایل بہار مہاراجہ رنجیت سنگھ برای سیر کشمیر در حدود پونچھ خیام احتشام افراخت وجمعدار خوشحال سنگھ و شیخ غلام محی الدین پیشتر

۱۳۸۵ سنہ ۶۱۷۵۵ ؛ ۱۳۸۶ سنہ ۶۱۸۳۴ ؛
۱۳۸۷ سنہ ۶۱۷۶۵ ؛ ۱۳۸۸ سنہ ۶۱۸۱۳ ؛
۱۳۸۹ سنہ ۱۲۲۸ھ مطابق ۶۱۸۱۳ ؛ ۱۳۹۰ سنہ ۶۱۸۳۲ ؛

برای نیاری ضروریات بہ کشمیر مامور ساخت - آنہا بہ کمال جوش و خروش ضبط غلات بہر جا نمود - نایرہ قحط شعلہ بہ آسمان رسانید - رنجیت سنگھ بہ استماع اخبار قحط از پونچھ مراجعت بہ لاہور نمود و خوشحال سنگھ بہ سبب تظلم و تعدی و ضبطی غلات باروت خانۂ قحط را آتش افگند مردماں مثل الفر بہ آتش جوع سوختند و در ماہ کتک کہ شالی ہنوز ورود نہ شدہ بود برف بہ کثرت بارید فصل زیر برف ضایع گشت و تنگی قحط ہمچناں شدت نمود کہ مردماں زیورات و آلات و اسباب خاک بہا فروختند لاشۂ مردگان زندگاں بے تحاشا می خوردند اکثرہا طفلاں بہ فلوس و لقمہ ہا بدیگراں بخشیدند دو آثار برنج روپیہ را دستیاب نمی شد۔

در ۱۲۵۰ھ کرنیل میاں سنگھ بر نظامت کشمیر مامور شد وقتیکہ در شیر گڑھ رسید شبانہ بر سر تالار قصر برآمدہ در تمامی شہر جائے روشنی چراغ بنظرش نرسید و آواز مرغ صبح از ہیچ سو نہ شنید و درمیان اسواق و بازار بنج و شوکراں روئیدہ دید در ورطۂ غم و اندوہ مستغرق گردید۔ پس بہ کمال جد و جہد قبیلے از شالی وغیرہ از پنجاب و پہاڑ دستیاب کردہ تخم ریز کنانید و تخم مرغاں از پنجاب طلبانید و بہ احسان فراواں آبادی ملک نمود آتش قحط اندک سرد شد و در سال دویم ارزانی رو داد۔

واقعۂ ہجدہم - در عہد حکومت رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنون در ۱۲۸۱ھ سموت ۱۹۲۱ ب در فصل شالی اندک خامی شدہ ہیچ کسے را خیال قحط بخاطر نہ رفت - در ایام بہار تنگی غلہ واقع شد کہ باوجود موجودی غلات مردماں را بغیر رشوۃ و کارسازی و صعوبت و جاں بازی دانۂ امکان نمی شد - مہاراجہ

۱۳۹۱ھ ۱۸۶۴ء ؎

رنبیر سنگھ بہ استماع اخبار دیوان کرپارام را برای انتظام قحط روانہ کشمیر ساخت و ناظم غمگسار پیش از ورود آن نامدار یکبار غلّات موجودی را در وجہِ طلب و تن خواہ ملازماں فروخت۔ متوسلاں در عرصۂ چند روز صرف نمود و ہنگام ورودِ دیوان در ماہ جیٹھ ہمگی شصت ہزار خروار موجود بود۔ دیوان موصوف بنا بر نیک نیتی خود باوجود تقلیل ذخیرہ در بازار و اسواق غلّات وافر کردہ کہ ہیچ کسے را آثار قحط معلوم نہ شد۔

مہاراجہ رنبیر سنگھ غلّات موفور از پنجاب و لاہور خرید کردہ بہ مؤنت خرچ کثیر در کشمیر رسانیدہ دریں جا بہ نرخ کشمیر ارزاں ساخت و یک لک روپیہ را غلّاتِ پنجاب بہ محتاجاں و مسکیناں مفت بخشید۔ دیوان در ماہ کتک شصت ہزار خروار از فصل نو در شہر رسانیدہ سر ہر خانہ یک یک خروار یکبار دادہ قحط برطرف نمود۔ دریں واقعہ ہیچ کسے را آزارِ جاں نرسید۔

واقعۂ نوزدہم۔ در زمان ایالتِ رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنّوں (بنّو؟) در ۱۲۹۴ھ (۱۳۹۲) سمت ۱۹۳۴ بکرمی در ماہ کتک کہ فصل شالی در صحرا در و طلب بود باراں مثل تار از آسماں باریدن گرفت کہ تا عرصۂ دو نیم ماہ متواتر و منتظم بود۔ دریای بہت طغیانی گشت و تالاب اولر سیلابی شد و فصل شالی با خاک آمیخت آں چہ بہ درو رسیدہ بود در خرمن ہا بوسیدہ گشت ناظم را خیال قحط بہ خاطر نرفت و ذخایر موجودی دو لک خروار در کار سازی از دست داد تا ایام بہار آثار قحط ظاہر نہ شد۔

اوّل بہار مردم زمیندار بابت تخم محتاج شدند و وزیر حکم داد کہ در دہات ہر کس را خانہ تلاشی کردہ شالی بہ کشند بصدور حکم زمینداراں را سہ دفعہ

ــــــــ
۱۳۹۲ھ ۱۸۷۷ء

خانہ تلاشی کردند ہر جا کہ دانہ یافتند بُردند و بہ وقوع خانۂ آتش قحط افروختہ شد بسا دودمان ہا بے دود گشت اکثر ہا بہ عدم اندفان طعمۂ سگاں و جانوراں شدند۔ چونکہ راہ ہای پنجاب تمام مسدود بُودند موجب آں ہزار ہا مردم بر جبال و اسواق بہ سبب بندش راہ ہا ضایع گشتند و درمیانِ شہر فی نفر نیم آثار شالی بوسیدہ بعد یک ہفتہ و یا بعد دو ہفتہ رسد می دادند فی روپیہ سہ آثار غلہ در بازار امکان نہ بُود۔

مہاراجہ رنبیر سنگھ بنا بر علوہمت و دریا دلی بقدر یک لک و نود و پنج ہزار و ہفت صد و چہاردہ من غلات از پنجاب آوردہ در شہر رسانید و درمیان شہر غریب خانہ ہا مقرر نمود و خزاین و دفاین خود خالی کردہ مردماں راجان بخشی داد قریب دو نیم سال آتش قحط مشتعل بود و در سنہ ۱۲۹۷ھ [۱۳۹۳] از درگاہ الٰہی فصل کامل عطا شد آتش قحط منطفے گشت و از فرقۂ مسلماناں غالباً یک حصہ تلف شدہ دو حصہ باقی ماندند و از اہل ہنود ہیچ کسے را بہ ایں حادثہ چشم زخم نہ رسید۔ فقط

حادثۂ وبای کشمیر

در زمان سابقہ حادثۂ وبای عام جائے بر زباں نمی آرند۔ شاید واقع نہ شدہ باشد۔ [۱۳۹۴] ابتدای حکومت شاہان چغتہ آں چہ بوقوع آمدہ است حوالۂ قلم گردد۔

[۱۳۹۳] ۱۸۷۹ء

[۱۳۹۴] بقول پنڈت آنند کول بامزئی یک حادثۂ وبای طاعون در عہد راجہ ہرش (۱۰۸۹ء۔ ۱۱۰۱ء) در کشمیر پدید آمد۔ (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۱۰)

حادثۂ اوّل ۔ در زمان حکومت احمد بیگ خان [۱۳۹۵] سنہ ۱۰۲۴ھ [۱۳۹۶] واقع گشتہ حالتے گذشت کہ بغیر تکفین و تجہیز مردگاں را بدریا انداختند و حسن شال نام مردے متموّل بود تمامی متعلقانش با خاک آمیختند او مواشی بسیار داشت ہیچ کسے پرداخت آنہا نکرد روبہ جنگل نہادند ایں حادثہ تا چہل روز درتزایُد بود

حادثۂ دوم ۔ در عہد آزاد خان [۱۳۹۷] سنہ ۱۱۹۸ھ بر ساکنان ایں دیار طاری شدہ ہمگی در نفس شہر ہزاراں مردم بہ وادی فنا در گذشتند ۔ و در اطراف دہات ہیچ کسے ضایع نہ شد ۔

حادثۂ سوم ۔ در ایّام حکومت دیوان موتی رام [۱۳۹۸] سنہ ۱۲۳۵ھ از کافۂ انام ایں مقام انتقام کشیدہ ہزاراں خاص و عام را بہ ازدحام تمام دریں ہنگام در خیام عدم رسانید ۔

حادثۂ چہارم ۔ در وقت شوکت دیوان کرپا رام [۱۳۹۹] سنہ ۱۲۴۳ھ بر متوطنان

۱۳۹۵ احمد بیگ صوبیدار کشمیر در عہد حضرت نور الدین محمد جہانگیر پادشاہ غازی از سنہ ۱۶۱۵ء تا سنہ ۱۶۱۸ء بود ؛

۱۳۹۶ ۱۶۱۵ء ؛

۱۳۹۷ آزاد خان (۱۱۹۸ھ ـــ ۱۲۰۰ = ۱۷۸۳ء ـــ ۱۷۸۵ء) صوبیدار کشمیر در عہد تیمور شاہ درّانی (۱۷۷۲ء ـــ ۱۷۹۳ء) ؛

۱۳۹۸ دیوان موتی رام پسر دیوان حکم چند است ۔ در سنہ ۱۲۳۵ھ مطابق سنہ ۱۸۱۹ء صوبیدار کشمیر شد ۔ در عہدش پنڈت بیربل حاکم مال شد ۔ بیربل با مسلماناں تعصب تمام داشت و در ادائیگی شرائع اسلام مزاحم می شد ۔ مسجد جامع کہ از بزرگ ترین مساجد کشمیر است و اہمیت تاریخی دارد بحکم ایں صوبیدار مقفل گردید ۔ بعد او ہیچ کسے را جرأت نہ بود کہ در مساجد اذان دہد ۔ (نگارستان کشمیر ص ص ۲۳۹ ـ ۲۴۰) ؛

۱۳۹۹ ۱۸۲۷ء ؛

این گلستان استیلا نموده۔ مدّت یک ماه روز بروز ترقی و متزاید بود۔ هزاران
هزار ابرار از جادهٔ روزگار بدار القرار درگذشتند۔

حادثهٔ پنجم۔ در حین حکومت شیخ غلام محی الدین سنه ۱۲۶۲ھ[۱۴۰۰] اوایل ماه
رجب ظاهر شد تا آخر ماه رمضان از مردمان این گلستان سرمایهٔ جان را غارت کرده
در بادیهٔ عدم رسانید و بعدم اکفان مردگان برهنه و گیاه پوشیده اندخان پذیر رفتند۔

حادثهٔ ششم۔ در حالت فرمان روائی رنبیر سنگھ[۱۴۰۱] سنه ۱۲۷۴ھ[۱۴۰۲] سنه ۱۹۱۴ب
در ماه مگهر و پوه خلقِ خدا را در گورستان برف دفن کرده هزاران هزار بباد رفتند۔
انگاه سه ماه مهلت داده در ماه بساکھ و جیٹھ سنه ۱۹۱۵ب باز عود نمود مدّت دو ماه
بار دیگر شور و شر برداشته عالمیان را از سر گذرانید۔

حادثهٔ هفتم۔ در زمان ایالت رنبیر سنگھ سنه ۱۲۸۴[۱۴۰۳] سمت ۱۹۲۴ب وبا واقع
شده تا عرصهٔ سه چهار ماه هزاران نوع بشر در گورستان عدم رسانید۔

حادثهٔ هشتم۔ ایضاً در عهد شوکت مهاراجهٔ موصوف در سنه ۱۲۸۹[۱۴۰۴] در
ماه ساون سمت ۱۹۲۹ب وبا ظاهر شده تا عرصهٔ سه چهار ماه آدمیان را طعمهٔ اژدهای
اجل نمود۔ همدران ایام تاراج شیعه هم واقع۔ تاریخ این حادثه "جگر سوخت"[۱۴۰۵] گفته اند

حادثهٔ نهم۔ ایضاً در حکومت رنبیر سنگھ سنه ۱۲۹۳ھ[۱۴۰۶] سمت ۱۹۳۳ب وبا مزاحم
مردم گشته تا عرصهٔ سیزده ماه بمردم کار خود کرده بسیارے از خلق خدا در زاویهٔ عدم
گذرانید۔

حادثهٔ دهم۔ ایضاً در حکومت مهاراجه رنبیر سنگھ در سنه ۱۲۹۶ھ[۱۴۰۷] سمت ۱۹۳۶ب

۱۴۰۰ھ ۱۸۴۵ء ÷

۱۴۰۱ھ (۱۸۵۷ء — ۱۸۸۵ء)

۱۴۰۲ھ مطابق ۱۸۵۷ء ÷ ۱۴۰۳ھ ۱۸۶۷ء ÷ ۱۴۰۴ھ ۱۸۷۲ء ÷

۱۴۰۵ھ ۱۲۸۹ھ مطابق ۱۸۷۲ء ÷ ۱۴۰۶ھ ۱۸۷۶ء ÷ ۱۴۰۷ھ ۱۸۷۸ء ÷

مدت چہل یوم ہمگی در نفس شہر ہنگامۂ خود گرم کردہ اکثرے از خلقِ خدا بعدم رسانید
ہمدریں سال آسیب قحط ہم بشدت بُود۔

زلزلہ ہای کشمیر

سانحۂ اوّل۔ وقتے کہ بجائے تالاب اولر شہر سندمت نگر آباد بُود
ساکنان آں جا بہ ارتکاب افعالِ شنیع مورد عتاب گشتہ در عہد سندر سین[۱۴۰۸ء]
شبانۂ زلزلۂ عظیم واقع شد کہ تمام شہر ویران گشت و سطح زمین کفیدہ چشمۂ آبے
ہمچناں جوشید کہ تمامی شہر را دریک آن طوفان ساخت۔ الحال آں چشمہ را
"اولرناگ" می گویند پیشتر مشہ وحا گفتہ شد۔

سانحۂ دوم۔ درعہد راجۂ اونتی ورماسموت ۹۴[۱۴۰۹ء] بشبانہ زلزلۂ
عظیم واقع شد۔ پارۂ از کوہ کھادہ نیار کہ بطرف بارہ مولہ است در قعر دریای بہت
غلطیدہ منفذ آب مسدود گردانید و سطح زمین را تا مقام زیج بارہ غرق سیلاب
نمود و تمامی دہات و مزروعات تباہ شدند۔ آنگاہ بہ تدبیر سُوعِ دانا سنگہای
کوہ از قعرِ آب کشیدہ آب را بدر رُود دادہ ساحت زمین نمودار شد۔

سانحۂ سوم۔ در ایام حکومت فتح شاہ سنہ ۹۰۷ھ[۱۴۱۰ء] ۱۲ ماہ اسوج پاسے
از شب گذشتہ زلزلۂ عظیم واقع شدہ خلقِ خدا بسیار ضایع گشت و خانہ ہا
بہ باد رفت۔ تا عرصۂ سہ ماہ زمین و زمان در ولولہ بُود۔ آنگاہ بہ مرور قرار یافت۔

سانحۂ چہارم۔ در وقت اسماعیل شاہ سنہ ۹۶۰ھ[۱۴۱۱ء] زلزلۂ سخت
واقع گشت گویا زلزلۂ قیامت بُود عمارات مردم با مردم در زمین فرو رفت

۱۴۰۸ء (۲۰۸۲ ق م —— ۲۰۴۱ ق م)

۱۴۰۹ء ۸۵۵ — ۸۸۳ء ✧ ۱۴۱۰ء ۱۵۰۱ء ✧ ۱۴۱۱ء ۱۵۵۲ء ✧

وخانہ ہا با خاک یکسان گشت سطح زمین را شگاف ہای وسیع ظاہر شد و بعضے سر چشمہ ہائی قدیم غایب گشتہ سر نو چشمہ ہا جوشید تا عرصۂ یک ہفتہ یک زلزلہ در جنبش بُود و تا دو ماہ زمین قرار گرفت حالات عجیبہ رُوداد۔ می گویند در پرگنۂ آڈون متصل ننده مرگ حسن پورہ و حسین پورہ نام دو موضع بر کنارۂ دریای ویشو مقابل یک دیگر بہ مسافت یک میل بُودند نیم شبے زمین معمورۂ ہر دو دہ متغیر گشتہ بجای حسین پورہ حسن پورہ رسیده و بمقام حسن پورہ حسین پورہ پدیدار شد۔ چنانچہ الحال زمین زرعی حسین پورہ بطرف حسن پورہ است و آراضی باشندگان حسن پورہ بجانب حسین پورہ واقع میان ہر دو دِہ دریای ویشو می گذرد۔ این سخن ضرب المثل کشمیر است و در پرگنۂ کامراج ضلع ماور کوہ پارہ غلطیدہ شش صد کس ہلاک ساخت۔

سانحۂ پنجم۔ در عہد حکومت سیف خان سنہ ۱۰۸۰ھ[۱۴۱۲] ۳ ماہ صفر حادثۂ زلزلہ رُوداد از شام تا صبح تمامی عمارات بدستور گہوارہ در تزلزل و حرکت بُود لیکن چندان نقصان جان نہ رسید۔

سانحۂ ششم۔ در ایّام صوبہ گی ابراہیم خان[۱۴۱۳] اولاً سیلاب طغیانی نمود بعد آں بہ حادثۂ زلزلۂ سخت خانہا برباد رفت و جان ہا بہ قضا پیوست مدتے مدید بہ مداومت زلزلہ احوال مردم در تزلزل بُود۔ مردمان زلزلہ خانہ ہا جداگانہ

۱۴۱۲ ۱۶۶۹ء؛

۱۴۱۳ ابراہیم خاں صوبیدار کشمیر در عہد حضرت محی الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ غازی بود۔ باوقات مختلف چہار مرتبہ (اولاً در سنہ ۱۶۶۲ء و ثانیاً از سنہ ۱۶۷۸ء تا سنہ ۱۶۸۶ء و ثالثاً از سنہ ۱۷۰۱ء تا سنہ ۱۷۰۶ء و رابعاً در سنہ ۱۷۰۹ء بعہد محمد معظم شاہ بہادر) صوبیدار کشمیر شد۔ سانحہ متذکرہ در سال ۱۰۹۴ھ مطابق سال ۸۲-۱۶۸۲ء واقع شد چنانکہ از تاریخ این زلزلہ مفہوم می شود؛

تیار کردہ بودند "طغیانِ بے حد" تاریخ است۔

سانحہ ہفتم۔ در زمان نیابت دل دلبر خان ۱۱۴۸ سنہ ھ [۱۴۱۴] ۲۲ ماہ ذیقعدہ زلزلۂ عظیم کہ نشان قیامت کبریٰ بود ظہور نمود در شہر و رستاق بہ یک جنبش خانہ ہا افتادہ بنیاد ہستی عالمے بہ باد رفت قریباً سہ ماہ این زلزلہ در ولولہ بود اما مثل دفعۂ اوّل شدت نداشت و در شب و روز چند بار جنبش می نمود بحدے کہ مردمان مایوس از جان می شدند تاریخ این زلزلہ از آیۂ کریمہ (ابتلی المؤمنون و زلزلوا زلزالاً شدیدا) اقتباس کردہ اند۔

سانحہ ہشتم۔ در ایام حکومت کریم داد خان ۱۱۹۳ سنہ ھ [۱۴۱۵] ساعت زمین ہم چناں بہ لرزید کہ خانہای مردم کشمیر از شہر و دہ بہ یک جنبش غلطانید و از نوع بشر بیشتر از سر گذشت مدت یک نیم ماہ سخت جانکاہ بود مردماں در صحرا از زلزلہ خانہ ہا افراشتہ بودند فقط

سانحہ نہم۔ در عہد آزاد خان ۱۱۹۹ سنہ ھ [۱۴۱۶] بہ وقوع آمدہ در نفس شہر بیشتر زیر و زبر نمود تا دو سہ ماہ متزلزل بود خانہ ہای بسیار و جانہای بے شمار ضایع گشت۔

سانحہ دہم۔ در حکمرانی سردار عبداللہ خان ۱۲۱۸ سنہ ھ [۱۴۱۷] پنجم ماہ محرم زلزلۂ عظیمے واقع گشت۔ اکثر جاہا زمین ترقید و خانہ ہا را شکست و ریخت گردید۔ بعضے عورات حاملہ را وضع حمل شد و جمعے در زیر دیوار و جدار بدار القرار

[۱۴۱۴] مطابق روز جمعہ ۲۴ ماہ مارچ سنہ ۱۷۳۶ء ؛ [۱۴۱۵] ۱۷۷۹ء ؛

[۱۴۱۶] مطابق ۱۷۸۴ء۔ آزاد خان صوبیدار کشمیر بود از طرف تیمور شاہ درانی از ابتدا سنہ ۱۷۸۳ء لغایت ۱۷۸۵ء ؛

[۱۴۱۷] مطابق ۲۷ ایریل روز چہارشنبہ سنہ ۱۸۰۳ء ؛

درگذشت و خانقاہ معلّٰے را کلس کنگرہ بام غلطید۔

سانحۂ یازدہم۔ در دوران حکومت کرپارام ۱۲۴۳ھ بہ تاریخ ۲۲ ماہ ذوالحجہ[۱۴۱۸] پاسے از شب گذشتہ زمین و زمان در ولولہ آمدہ شور محشر برخاست اکثرے از خلق خدا بدارالبقا درگذشت۔ زمین ہا خسف شدہ خانہ ہا با خاک آمیخت و خانقاہ معلّٰے را کلس کنگرۂ بام بر زمین اُفتاد تا عرصۂ سہ ماہ بہ شدّت بُود و تا نہ ماہ گاہ گاہ عود می کرد۔

سانحۂ دوازدہم۔ در حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۸۰ھ[۱۴۱۹] سمت ۱۹۲۰ ب بتاریخ ۲۰ ماہ بھادروں[۱۴۲۰] بوقت پاس اخر زمین بہ جنبش آمد۔ در حدود کروہن و بانگل اکثر جا ہا زمین ترقید لیکن خانہا و جان ہا را چنداں آسیب نہ رسید تا عرصۂ سہ ماہ باقی بُود در اطراف شرقی کمتر محسوس می گشت۔

سانحۂ سیزدہم۔ ایضاً در آخر حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۳۰۲ سموت ۱۹۴۲ بہ تاریخ ۱۹ ماہ جیٹھ مطابق ۱۵ شعبان[۱۴۲۱] در شب برات بوقت ۳ بجے صبح۔ ناگاہ زمین در زلزلہ آمدہ شور محشر برخاست بواقعۂ جنبش نخستین درمیان قصبۂ سوپور و بارہ مولہ و حدود بانگل[۱۴۲۲] و کروہن[۱۴۲۳] زیر و بالا کردہ تمامی خانہا فرو ریخت۔ دراں نواح بیشتر طوفان کردہ زمین بہ ہر جا ترقید و بعضے

۱۴۱۸ مطابق ۵ جولائی روز شنبہ سنہ ۱۸۲۸ء ۞

۱۴۱۹ مطابق ۱۸۶۳ء ۞

۱۴۲۰ بھادروں یعنی ماہ بھادوں تقویم ہندی مطابق ستمبر و اکتوبر انگلیسی ۞

۱۴۲۱ مطابق ۳۰ مئی روز شنبہ سنہ ۱۸۸۴ء ۞

۱۴۲۲ بانگل پرگنہ ایسٹ در کامراج (مغربی کشمیر) این شئنٹ جیوگرافی آف کشمیر ص (۲۲۱)

۱۴۲۳ ایضاً ایضاً ایضاً ایضاً

جا ہا ریگ سبز و آب سبز ظاہر شد بوئی گوگرد تا یک ماہ باقی بود۔
و در موضع لرہ ڈورہ پرگنہ کروہن زمین ترقید بخارات اجزائی ارضی که به قول حکما باعث زلزله است بیشتر دراں جا نفوذ کرده تراب جہین و عجیب سفید و نمایاں گردید و به صدمۂ نفوذ ابخره قطعۂ زمین آں جا به طوالت ہفت صد و عرض سه صد فٹ و بقدر ہفتاد فٹ در عمق فرو رفته و در جوف آں پنج شش خانۂ زمیندار نابود شدند و درمیان ایں خسف بعضے قطعات زمین مثل ستون ہا بر ہیئات اصلی استاده مانده بودند اکثر جاہا تبدّل زمیں واقع گشت و در نفس شہر چنداں زور نه کرده باز ہم سه صد خانه از جا برکنده مابقی ترقیده و نرقیده ساخت و در دولت خانه شاہی ہم چشم زخم رسید و چھاونی ہا فرو ریخت بیشتر به جانب شیر گرھ خرابی ساخت و در اطراف و پرگنات دیگر چنداں نقصان نه رسید۔
و در بعض دیہات حادثه زلزله محسوس نه گردید تا عرصه سه ماه شدّت بیشتر داشت که درمیان شب و روز چند بار تزلزل می شد۔ پس ازاں یک دو مرتبه در ہفته لرزه می کرد تا چہارده ماه اثرش باقی بود مردماں در صحرا بوریا خانه ہا قرار داده از خوف می لرزیدند۔
و به وقوع ایں حادثه در کل قلمرو کشمیر سی و پنج ہزار ۳۵۰۰۰ جاندار بے جان گشت ازاں جمله مواشی بیست ہزار اسپاں و گاواں ده ہزار و از نوع انسان ہزار و پانصد کس۔ ازاں میاں در وزارت کامراج ہزار و دو صد و در شہر دو نیم صد و در پرگنات پنجاه کس۔ بقول مورخان در کوہستان کامراج کان گوگرد بیشتر است شاید که به ہماں سبب در علاقۂ کامراج ہر دفعه سخت تر زلزله می آید چنانچه در السنۂ عوام لفظ (وتر ہُنل) مشہور است

رنبیر سنگھ بنا بر رعیت پروری و دریا دلی ستم رسیدگان زلزلہ را از بابت ترمیم قصور و بیوت سی ہزار روپیہ نقد و جنس عطا و مرحمت فرمود زمینداران وزارت کامراج را دو لکھہ روپیہ از مالیہ معمولی تخفیف فرمود۔ و در بارہ مولہ و سوپور باج گذر چوب و چکل کہ معمول بود معاف فرمود = زلزلۂ شدید شب برات = "طغیان کبیر"[۱۴۲۵] تاریخ است۔

سیلاب ہائی کشمیر

طغیان اوّل۔ گویند در پیشینہ زمان[۱۴۲۶] بہ حادثۂ زلزلہ کوہ کھادنیار غلطیدہ سرچشمۂ اولرناگ از زمین جوشیدہ شہر سندمت نگر غرق کردہ تا ہیج بارہ سیلاب نمود۔ قصۂ آن گذشت۔

طغیان دوم۔ در ایام سلطنت راجہ درلب درون[۱۴۲۷] سنہ ۱۴[۱۴۲۸] ھ بہ سبب کثرت بارش شہر سرینگر غرق آب گشتہ سدّ و تالن مرگ کہ

[۱۴۲۴] صحیح وُتر بُنبول ترکیب کشمیریست بہ معنے زلزلۂ شمالی۔ وُتر بمعنے شمال و بُنبول بمعنے زلزلہ و این جا مراد زلزلۂ شدید است ؛

[۱۴۲۵] مطابق ۱۳۰۲ھ ۱۸۸۴ع۔ پنڈت آنند کول بامزئی (جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ ص ۱۱) ماسوائے این دو زلزلہ ذکر زلزلۂ سوم کردہ است کہ بموضع کوندہ بل نزد مانسبل در سال ۱۸۷۸ع رونما شد۔ بروایتش درین زلزلہ شانزدہ مکانات بہ زمین آمدند و جملہ سکان آنہا بہ ہمان وقت زندہ مدفون شدند ؛

[۱۴۲۶] یعنی بعہد راجہ سندر سین (۲۰۴۱ ق م ۔ ۲۰۸۲ ق م) ؛

[۱۴۲۷] درلا بھوردھن (۶۲۷ع ــــ ۶۶۳ع)

[۱۴۲۸] مطابق ۶۳۵ع ؛

راجہ پرورسین استوار کردہ بود ترقیدہ و تا لن مرگ را طوفان نمود تا کہ ڈل واقع شد۔

طغیان سوم۔ در عہد راجہ للتادت[۱۴۲۹] سنہ ۵۷۶ ب طوفان واقع شدہ از شہر عمارات راجہ ویران شد در لتہ پور دولت خانہ خود بنا نمود۔ عمارات شہر اکثر ویران گشت۔

طغیان چہارم۔ در ایّام حکومت اونتی ورما[۱۴۳۰] سنہ ۹۳۶ ب حادثۂ زلزلہ از کوہ کہادنیار کوہ پارہ غلطیدہ آب بہت را سدّ راہ گشتہ سیلاب نمود۔

طغیان پنجم۔ در عہد راجہ پارتھ سنہ ۱۰۱۵[۱۴۳۱] ب واقع شدہ تمامی شہر غرق آب گردید خانہا مثل حباب بر آب می رفت۔

طغیان ششم۔ در وقت پادشاہی سلطان شہاب الدین سنہ ۱۴۳۶[۱۴۳۲] ب سیلاب سخت آمدہ بیست ہزار خانہ ویران گشت۔

طغیان ہفتم۔ در حکومت علی خان چک سنہ ۹۸۲[۱۴۳۳]ھ در موسم برسات عمارات و محصولات تلف ساخت۔

طغیان ہشتم۔ در زمان ابراہیم خان سنہ ۱۰۸۹[۱۴۳۴]ھ خانہ ہا درمیان آب مثل کشتی چرخ می زد خانداراں درمیان آں واویلا می کردند = طغیان بے حد = تاریخ است دراں ایّام تزلزل نیز واقع شد۔

۱۴۲۹ھ (۷۲۵ء — ۷۵۳ء)

۱۴۳۰ھ (۸۵۵ء — ۸۸۳ء) ۱۴۳۱ھ مطابق ۸/ ۹۱۷ء

۱۴۳۲ھ مطابق ۱۳۷۹ء

۱۴۳۳ھ مطابق ۵/ ۱۵۷۴ء

۱۴۳۴ھ ۱۶۶۸ء

طغیان نہم - در ایّام صوبداری نوازش خان سنہ ۱۱۴۳ھ (۱۳۳۵ھ) بہ سبب کثرت بارش سیلاب سخت آمد - عمارات و محصولات تلف شد -

طغیان دہم - در وقت دِل دلیر خان سنہ ۱۱۴۸ھ (۱۳۳۶ھ) سیلاب طغیانی نمود ہزاراں خانہ ہا ویران و برہم شد و در صحن خانہا و میدان ہا مدّتے آب موجود بود -

طغیان یازدہم - در ایّام حکومت افراسیاب خان سنہ ۱۱۶۰ھ (۱۳۳۷ھ) بر باعث سیلاب دہ ہزار خانہ تلف شدہ پل ہای بہت شکستہ محصولات و عمارات را تباہی رسید = طغیان مُلک = تاریخ است -

طغیان دوازدہم - در زمان حکمرانی امیر خان جوان شیر سنہ ۱۱۸۴ھ (۱۳۳۸ھ) طوفان آب پلہای بہت شکستہ عمارات برہم خورد -

طغیان سیزدہم - در عہد جمعہ خان سنہ ۱۲۰۲ھ (۱۳۳۹ھ) دریای بہت طغیانی شدہ سدِّ قاضی زادہ را دروازہ شکستہ حصّۂ شمالی شہر غرق آب گشتہ دار و عقار و مال و منال مردم تباہ شد -

طغیان چہاردہم - در حکومت عبداللہ خان سنہ ۱۲۱۴ھ (۱۳۴۰ھ) دریای بہت سر بہ فلک کشیدہ محصولات بیرونی تلف شد -

طغیان پانزدہم - در عہد کرنیل میاں سنگھ سنہ ۱۲۵۲ھ (۱۳۴۱ھ) پُل کھنہ بل و بیجبارہ و پانپور و امیرا کدل فرو ریخت -

طغیان شانزدہم - در حکمرانی شیخ غلام محی الدین (۱۳۴۲ھ) سدِّ قاضی زادہ

۱۳۳۵ھ ۱۷۳۰ء ؛ ۱۳۳۶ھ ۶/۱۷۳۵ء ؛ ۱۳۳۷ھ ۱۷۴۷ء ؛

۱۳۳۸ھ ۱۷۷۰ء ؛ ۱۳۳۹ھ ۸/۱۷۸۷ء ؛ ۱۳۴۰ھ ۱۸۰۰/۱۷۹۹ء

۱۳۴۱ھ ۷/۱۸۳۶ء ؛ ۱۳۴۲ھ در سال ۱۸۴۱ء

ترقیدہ ضلع خانیار و رعناواری تلف شد۔ از فتح کدل تا سنبل شش پُل ویران ساخت ہفت روز بارش بُود۔

واقعاتِ آتش

اشتعالِ اوّل۔ وقتیکہ راجہ پرورسین[۱۴۴۳] شہر سرینگر معمور ساخت گویند سی و شش لک خانہ آباد شدہ بُود۔ ناگاہ بہ حادثہ آتش سمتِ شمالی کوہ ماران نصف شہر سوختہ خاکستر گردید چنانچہ دریں زمان پنج شش درعہ زمین حفر کردہ خاک سرخی کہ نمونۂ ہماں آتش است مردماں ہمی کشند۔

اشتعالِ دوم۔ راجہ للتادت در ایّام حکومت خود راجۂ بنگالہ را برخلاف عہد بر قتل رسانید وکسان او آمدہ باللتادت محاربۂ عظیم نمودہ ہمۂ شہر را آتش کشیدہ دو بُت خانہ بزرگ ویران کردند۔

اشتعالِ سوم۔ در حکمرانی راجہ ابھی مینو[۱۴۴۴] ۳۸ سنہ ب بسیارے از محلّاتِ شہر بہ حادثہ آتش برہم شد راجہ نندہ گُرت تجدید تعمیر آں نمودہ شہر آباد ساخت۔

اشتعالِ چہارم۔ در زمانِ حکومت سہہ دیو سنہ ۷۰۶[۱۴۴۵] ہجری ذوالقدر خان بمعۂ ہفتاد و دو ہزار سوار در کشمیر آمدہ تمامی شہر را آتش کشیدہ مشتعل گردانید و ساکنان شہر را قتل عام کردہ ملک بے چراغ نمود۔

۱۴۴۳ راجہ پرورسین دوم۔ ۶۵۵ ء

۱۴۴۴ (۶۹۵۸ ــــ ۶۹۷۲) ء

۱۴۴۵ ۶۱۳۲۲ ء

اشتعال پنجم۔ سلطان محمد شاہ و سلطان فتح شاہ در عرصہ سنہ ۹۰۰ھ مدۃ العمر خود باہمدیگر متنازع بودہ حدود شہر را چند مرتبہ آتش کشیدہ بسوزانیدند کیفیت آں بجای خود گفتہ شود۔

اشتعال ششم۔ در عہد سلطان حسن شاہ سنہ ۸۸۵ھ در محلہ اسکندر پورہ تا علاء الدین پورہ آتش افتادہ قریب دہ ہزار خانہ بسوخت مسجد جامع و خانقاہ معلّٰے ہر دو مشتعل شدند و حسن شاہ باز تعمیر ساخت

اشتعال ہفتم۔ در ایّام حکومت دلاور خان سنہ ۱۰۲۹ھ در اسکندر پورہ آتش ظاہر شدہ تا راجوار کدل و صراف کدل وغیرہ یازدہ ہزار خانہ سوختہ شدند مسجد جامع دوبارہ باخاک آمیخت انگاہ جہانگیر شاہ آباد ساخت۔

اشتعال ہشتم۔ در حکمرانی افتخار خان سنہ ۱۰۸۶ھ از کاوہ ڈارہ آتش مشتعل گشتہ تا مسجد جامع سر کشید و دوازدہ ہزار خانہ باخاک آمیخت۔ عالمگیر تعمیر مسجد جامع مرتبۂ ثالث ترخیص فرمود۔

اشتعال نہم۔ در نیابت نوازش خان سنہ ۱۱۲۳ھ بعد حادثۂ سیلاب از محلۂ صراف کدل آتش افروختہ تا محلہ ملچہ مر بیست محلہ بہ قدر چہل ہزار خانہ بباد رفت۔ مصرعہ :- پارۂ ز آتش ببرد و پارۂ از آب برد۔

اشتعال دہم :- در زمان ابو البرکات خان سنہ ۱۱۵۰ھ آتش واقع شدہ وجہ این است کہ ابو البرکات را با منصب داراں نزاع درمیان افتادہ بود غرۂ ماہ رجب پلہای بہت شکستہ باہمدیگر مقاتلہ نمودند و در نفس شہر

۱۴۴۶ سنہ ۱۴۴۶ھ مطابق ۱۴۹۴ء ؛ ۱۴۴۷ھ ۱۴۸۰ء ؛

۱۴۴۸ھ ۱۶۲۰ء ؛ ۱۴۴۹ھ ۱۶۷۵ء ؛

۱۴۵۰ھ ۱۷۱۱ء ؛ ۱۴۵۱ھ ۱۷۳۷ء ؛

آتش کشیدہ بیست ہزار خانہ افروختند۔

اشتعالِ یازدہم۔ در حکومت عطیۃ اللہ خان ۱۱۵۲ھ فخر الدولہ از طرف نادر شاہ ناظم کشمیر شدہ بُود۔ دریں جا عنایت اللہ خان و منصب داران متابعت او ننمودہ باہمدیگر بہ محاربہ پیوستند۔ پانزدہ ہزار خانہ از نفس شہر و اطراف آں بہ حرارت شرارت بسوزانیدند۔

اشتعالِ دوازدہم۔ در نظامت منصور خان ۱۱۵۸ھ ہبر اللہ خان باغی شدہ کھکھہ و بمبہ و کشتواڑیاں متفق گشتہ ملک کشمیر را غارت کردند و از نفس شہر پانزدہ محلہ بہ سوزانیدند = عام التشویش = تاریخ است۔

اشتعالِ سیزدہم۔ در زمان افراسیاب خان قحط واقع شدہ بُود خواجہ علاء الدین نقشبندی و حاجی عتیق اللہ قادری با طایفۂ عوام ازدحام کردہ بر غلّہ فروشان شورش نمودند۔ کسان نایب صوبہ متوجہ تہدید شدہ در حدود زینہ کدل مقابلہ روی داد مردم نایب بہ اطراف زینہ کدل آتش کشیدہ دہ دوازدہ محلہ بسوزانیدند و تاراج خانہا نمودند۔

اشتعالِ چہاردہم۔ در زمان تظلم آزاد خان ۱۱۹۹ھ در محلہ ٹینگی پورہ آتش افروختہ چند محلہ سوختہ شدند و از کنار بہت بہ ساحل دیگر یک برگ توز بہ ہوا عبور کردہ از سد قاضی زادہ تا اہلہ مرو جبہ کدل عالمے تیرہ و تار گردانید۔ قریب ہشت ہزار خانہ تلف شدند۔

اشتعالِ پانزدہم۔ در عہد عبد اللہ خان ۱۲۱۵ھ از محلہ صراف کدل چند محلہ با خاک آمیخت۔

۱۴۵۲ھ = ۱۷۳۹ء ۔ ۱۴۵۳ھ = ۱۷۴۵ء ۔ ۱۴۵۴ھ ایں اشتعال در ۴۴-۱۱۷۳ء روئما شد۔ ۱۴۵۵ھ = ۱۷۶۵/۶ء ۔ ۱۴۵۶ھ = ۱۸۰۰/۱ء

اشتعال شانزدہم۔ در زمان حکومت گلاب سنگھ سنہ ۱۲۶۷ھ[۱] از محلہ ٹینکی پورہ آتش ظاہر شد کہ تا محلۂ زینہ دار صاحب یک دو ہزار خانہ را خاکستر نمود

اشتعال ہفدہم۔ در حکومت رنبیر سنگھ سنہ ۱۲۹۲ھ[۲] باز در محلہ ٹینکی پورہ بوقت دوپہر روز آتش مشتعل گشتہ ہفت صد خانہ بباد رفت۔

اشتعال ہجدہم۔ ایضاً در حکومت رنبیر سنگھ در سنہ ۱۲۹۵ھ[۳] در ملک کشمیر قحط واقع شدہ بود۔ مدّت شش ماہ تابستان بارش باراں موقوف شد در شہر دہ ہزار ہا خانہ سوختہ شدند ہیچ روزے بغیر آتش نمی بُود۔ ازاں جُملہ بتاریخ ۲۲ ماہ بھادروں سنہ ۱۹۳۵ از حبہ کدل آتش شعلہ ور گشتہ تا سدّ قاضی زادہ یک ہزار خانہ در یک دو ساعت افروخت و نیز بہ سبب تاراجہای شیعہ ہا نہ مرتبہ خانہ ہای اہل تشیع را آتش کشیدہ خاکستر کردہ اند۔

تاراج شیعہ

در بلاد و امصار دیگر مردم شیعہ و سنی مانند دو برادر از بطن یک مادر ہستند عمداً ہیچ کسے سب و تبرّا نمی کنند۔ امّا گروہ شیعۂ کشمیر در تعصّب وکینہ وری مشہور اند چنانچہ گفتہ اند:۔ بیت۔ دو گروہ اند در جہاں بے پیر = سُنّیِ بلخ و شیعۂ کشمیر۔ کہ بہ قصد ثواب علانیہ در سب وشنعت اصحاب سید المرسلین صلے اللہ علیہ وسلم ارتکاب می نمایند و غیر ازیں عبادتے دیگر پسندیدہ نمی دانند۔ موجب آں سُنّیاں را آتش تعصّب بہ جوش آمدہ بعد انقضای سی چہل سال ہمیشہ از دودمانہای ایشاں دود ہمی کشند۔ بیت:۔

---

[۱] ۱۴۵۷ھ / ۱۸۵۰ء ∴ [۲] ۱۴۵۸ھ ۱۸۷۵ء ∴

[۳] ۱۴۵۹ھ ۱۸۷۸ء ∴

از مکافاتِ عمل غافل مشو
گندم از گندم بروید جَو ز جَو

تاراج اوّل۔ در سنہ ۹۵۵ھ[۱۴۶۰] میرزا حیدر بہ معاونت امرای شہر مثل عیدی رینہ[۱۴۶۱] و خواجہ حاجی بانڈے وغیرہ اعیان عوام الناس را حکم نافذ داد کہ فرقۂ شیعہ ہا را غارت سازند باشارۂ عوام الناس ہر سو تاختہ شیعہ ہا را تاخت و تاراج کردہ بیوت آن ہا را در دادہ خاکستر نمودند و خانقاہ شمس عراقی کہ در جڈی بل بُود بسوزانیدند و لاشۂ شمس عراقی از گور کشیدہ در سرگین سگاں طعمۂ آتش کردہ مقبرۂ او را مزبلۂ اہل شہر ساختند و شنگلی ریشی[۱۴۶۲] کہ از مریدان

۱۴۶۰ ۱۵۴۸ء

۱۴۶۱ عیدی رینہ پسر موسیٰ رینہ از خانوادۂ رام چندر پدر کوٹہ رانی زوجۂ شاہ میر بود در تاریخ سیاسی کشمیر شخصیت اہم بود۔ در عہد سلطان محمد شاہ (۱۵۱۶ء — ۱۵۲۸ء) عیدی رینہ خواست کہ باامداد جہانگیر پڈر و لوہر ماگرے سکندر شاہ پسر فتح شاہ را بہ تخت بردارد ولے ناکام شد۔ بحکومت مرزا حیدر کاشغری عیدی رینہ بعہدۂ امارت فائز گشت۔ امّا بعد چندے از سازش اسلام شاہ برخلاف ولی نعمت خود کمر بست۔ بعد انتقال مرزا حیدر انتظام دیار کشمیر در قبضۂ عیدی رینہ آمد ولے بوجہ عناد دولت چک تغلب عیدی رینہ دوامے نہ پذیرفت۔ عیدی رینہ در سنہ ۱۵۵۱ء وفات یافت۔

(کشمیر جلد اوّل ص ص ۱۹۵، ۲۰۶، ۲۰۹)

۱۴۶۲ ریشی در سنسکرت بمعنے مرد مرتاض و عارف باشد۔ صوفیائے اسلام در کشمیر از ازمنۂ قدیمہ بنام ریشی شہرت داشتہ۔ محمد نور الدین جہانگیر نسبت ایں طائفہ در تزک خود (ص ۳۰۶ چاپ مطبع نولکشور لکھنو) چنیں می نویسد:-

"و طائفہ فقرامی باشند کہ آنہا را ریشی گویند۔ اگرچہ علمے و معرفتے

بابا علی نجار بود و در نواحی پرسپور رواجے داشت از شالی کدب سرش کوفتہ جسدش بہ خواری بسوختند و مردم بسیارے از اعیان شیعہ و متابعان شمس عراقی بہ قتل رسانیدند۔

و میر دانیال گرامی فرزند میر شمس عراقی کہ در اسکردو ترویج مذہب خود می ساخت میرزا حیدر او را بہ سرزنش آوردہ یک سال محبوس داشت و بگواہی چند شاہداں سب صحابہ بروے ثابت گشتہ بفتوی قاضی ابراہیم و قاضی عبد الغفور بہ قتل رسانید تاریخ قتل او "دشت کربلا" ۱۴۶۳ گفتہ اند:۔

تاراج دوم۔ در سنہ ۹۹۴ھ ۱۴۶۴ وقتیکہ میرزا قاسم خان باعساکر اکبر شاہ برای تسخیر کشمیر در ہیرپورہ رسید و یعقوب خان چک برای مقابلہ و مقاتلہ در ہیرپورہ پیش قدمی ساخت۔ سید یوسف خان بیہقی از نازک بٹ وزیر یعقوب خان چک خلعت و اسپ و اسلحہ بفریب گرفتہ در کچھامہ با عالم شیر ماگرے و ظفر خان چک بچہ شمسی چک پیوستہ باہمدیگر عہد و پیمان بستہ در شہر آمدند و برسیدن این جا شمس چک و محمد بٹ کہ یعقوب خان در زندان داشتہ بود از محبس کشیدہ اند۔ و بہ اتفاق مردم عوام محلہ بڈی بل را آتش دادند و خانقاہ شمس عراقی کہ دولت چک دوبارہ تعمیر کردہ بود

(مسلسل) ندارند لیکن بہ بے ساختگی و ظاہر آرائی می زیند۔ و ہیچ کس را بد نمی گویند۔ زبانِ خواہش و پائے طلب کوتاہ دارند۔ گوشت نمی خورند و زن نمی کنند و پیوستہ درخت میوہ دار در صحرا می نشانند باین نیت کہ مردم ازاں بہرہ ور شوند و خود ازاں تمتع بر نمی گیرند۔ قریب دو ہزار کس ازین گروہ بودہ باشند۔"

۱۴۶۳ھ ۹۵۷ھ مطابق ۱۵۴۹ء ۞ ۱۴۶۴ھ ۱۵۸۵ء ۞

بسوزانیدند و میر شمس عراقی را مزبله کرده شیعه ها بسیار رنجانیدند ننگ و ناموس و مال و جان آن ها بباد داده از راه پونچھ مفرور شده با فوج اکبر شاه پیوستند۔

تاراج سوم۔ در عهد حکومت ظفر خان سنه ۱۰۴۵ھ (۱۴۶۵) مردمان شهر برای توت خوری در بابه شوم رفته بودند۔ در میان شیعه سنی نزاع افتاد شیعه ها از روی بے پروائی سب صحابهٔ کبار نمودند۔ مدعیان در پیش قاضی ابوالقاسم مرافعه کرده اعلام شرعی به نام سابیاں گرفتند۔ صوبدار که از اهل تشیع بود در احضار آن ها مساهله نمود و مردم عام بشورش آمده بعضے خانهای شیعه را غارت کرده بسوزانیدند۔ خواجه خاوند محمود (۱۴۶۶) که از خاندان

۱۴۶۵ھ ۶۱۶۳۵ ؛

۱۴۶۶ھ حضرت ایشاں خواجه خاوند محمود از اکابر سادات بخارا اند۔ والد بزرگوار ایشاں میر سید شریف است که به پنج واسطه بحضرت قطب الابرار خواجه علاؤ الدین عطار قدس سرهٗ می رسد۔ در عنفوان شباب مسافرت از بخارا اختیار فرمودند و از گجرات اول به کشمیر رسیدند۔ چندے ارشاد بخشی فرموده متوجه به هندوستان شدند و در انجا نیز مردم را مستفیض نموده باز به کشمیر مراجعت فرمودند در محله که ایں وقت مسکن اولاد ایشان ست سکونت اختیار کردند و خانقاه و اصل آں مکان خانهٔ حسین شاه پادشاهِ کشمیر بوده است تعلق به خادمانِ حضرت خواجه گرفت۔ مسجدے مختصر بنا فرمودند۔ چوں روز بروز رواج طریقه در تزاید شد اراده خانقاه وسیعی فرمودند و از قوت باطنی خانقاه حضرت میر ویسی بابا در اشم به جنبش برداشته آورده دریں موضع نصب کردند تا از ویرانی بآبادی بیامد۔ و انجا مسجدے مختصر بنا فرمودند۔ بعد ازاں بامر سلطان در لاهور توطن فرموده مرشد السالکین

(بقیه بر صفحه دیگر)

نقشبندیہ بود درمیان آمدہ عوام را از غارت منع کرد و بہ حاکم شرع و نایب صوبہ پیغام نمود۔ امّا در تنبیہ سابیاں از ناظم و قاضی توقف بہ وقوع آمد پس حضرت خواجہ بہ ہفت چنار[۱۴۶۷] بر آمدہ نشستند ازیں رو ناظم صوبہ بہ الحاح تمام خواجہ مذکور را باز آوردہ سابیاں را بہ سزا رسانید لیکن در ضمن مفسدی[۱۴۶۸] خواجہ بہ حضور نوشت۔ خواجہ حسب مطالبہ حضور در دہلی رفت و بعد زیارت مقابر شاہ جہاں آباد در لاہور مراجعت کردہ دراں جا رحلت فرمود۔

تاراج چہارم۔ در عہد ابراہیم خان سنہ ۱۰۹۶[۱۴۶۹] در محلہ حسن آباد عبدالشکور و پسر او صادق نام ہمراہ یک شُستی خصومت و نزاع نمودہ در حق اصحاب کرام حضرت سید انام زبان شنعت کشودند۔ و اہل سنت مرافعہ بہ قاضی نمودند۔ سابیاں بہ اعلام قاضی در پناہ ابراہیم خان کہ شیعہ بود ماندند۔ موجب آں قاضی محمد یوسف بہ شورش آمدہ با صوبہ دار مکابرہ فرمود۔ دراں اثنا مردم عوام حسن آباد را آتش کشیدہ غارت نمودند۔ بایں حرکت فدای خان پسر ابراہیم خان بہ حمایت مردم حسن آباد بر آمد و ازیں

(مُسلسل) خواجہ معین الدین را جہت ترویج طریقۂ خانقاہ بعد اجازت پادشاہ بہ کشمیر فرستادہ در سال ہزار و پنجاہ (۱۶۴۰ء) ہجری رحلت آنخدوم در لاہور واقع شد۔ مقبرۂ متبرکہ حضرت ایشاں در انجا مرجع خاص و عام است۔

(واقعات کشمیر ص ص ۱۳۸ - ۱۳۹)

۱۴۶۷ ہفت چنار محلہ ایست از سرینگر قریباً یک فرلانگ فوق حضوری باغ براہ پل رام باغ ؞ ۱۴۶۸ مراد ازیں "مفسدے" ظفر خان صوبیدار کشمیر است۔ (ایضاً ص ۱۳۸)

۱۴۶۹ ۱۶۸۲ء ؞

طرف مردم عوام و خوانین کابل با افواج خود مثل الف خان و فرید خان و میرزا محمد مقیم وغیرہ بہ اتفاق خواجہ شریف دہ بیدی و خواجہ محمد صابر و میرزا سلیم و میرزا حلیم وغیرہ منصب داران مقابل شدہ جمعے کثیر مقتول و مجروح نمودند۔ و بہ غلبۂ عوام قاضی ہم بے حال شد۔ ابراہیم خان مجبور ماند۔ عبدالشکور و پسر و داماد وے کہ سابق بودند حوالۂ عوام کردہ بقتل رسانیدند۔ بعد ازاں قاضی درخانۂ صوبہ دار نرک آمد و رفت نمود و ملّا محمد طاہر مفتی درمیان آمدہ۔ عوام خانہ او را ہم تاخت نمودند۔ و بابا قاسم مقتدائے شیعہ ہا در راہ گرفتہ بہ صد خواری و اہانت کشتند۔

مدّعا کہ درمیان شہر بہ خون ریزی و دست برد و غارت و احتراق شور و غوغا برداشتند۔ فدای خان برائے تدارک برآمدہ میرزا محمد سلیم با جمعی از عوام زیر تیغ گذرانید۔ دریں اثنا بقا بابا فرزند خواجہ حبیب نوشہری شورش برداشتہ خانۂ ابراہیم خان را آتش کشید و ناظم فوج خود فرستادہ بقا بابا و قلیح نگار و بخشی و رئیسان شہر مثل حاجی بانڈے و خواجہ قاسم و لالہ گنائی گرفتار کردہ محبوس نمودند۔ مردم عوام بایں رعب و ہراس از شورش باز ماندہ۔ حقیقت حال بگوش عالمگیر رسید۔ حفظ اللہ خان بر صوبداری کشمیر مامور شد و ابراہیم خان سر نامۂ عزل خواندہ محبوسان مذکور ہمراہ گرفتہ روانۂ حضور گشت۔ و در لاہور رسیدہ محبوسان بہ فرمان خدیو نجات باز گشت بوطن رسیدند۔ [۱۴۷۰]

تاراج پنجم۔ در حکومت میر احمد خان ۱۱۳۲ھ [۱۴۷۱] کہ از جانب عنایت اللہ خان

[۱۴۷۰] واقعات کشمیر ص ص ۱۷۵، ۱۷۶ ÷

[۱۴۷۱] ۱۷۱۹ء ÷

نائب صوبہ شدہ بود واقع شد وجہ آں این است کہ ملّا عبدالنبی ملقب بہ محتوی خان کہ چندے در پیش گاہ شاہزادہ عالم بہادر ۱۴۷۲ بہ مصاحبت و مجالست باریاب گشتہ بہ خطاب شیخ الاسلامی کامیاب شدہ بود۔ پسانہ از خطۂ دلپذیر بر منصب و جاگیر یافتہ با قوم و تبار خود دریں جا توطن فرمود و با مردم عوام موافقت و موانست تمام حاصل کردہ رتبۂ خود افزود۔ یکے از پنڈتان این دیار بر تصادف موضع چندرہ سیر کہ در نفاذ جاگیر او بود شخص نمود پنڈت مزبور برای رفع بعض قصور و فتور آں آں قریہ در دفتر دیوانی رفت۔ محرران دفتر کہ اہل ہنود بودند از و استدعای رسوم نمودہ وے بہ شرارت و تقویت چیزے نہ دادہ باہمدیگر گفتگو کردند تا کہ کار بہ خشونت و دشنام رسید۔ محرران دفتر بہ طعن مذہبی او را سخت رنجانیدہ انجاح مرام نہ نمودند۔ و پنڈت مذکور در پیش محتوی خان سراسیمہ رسیدہ آشفتگی پنڈتان زیادہ تر از آن بیان نمودہ طبیعت او مشتعل گردانید پس محتوی خان برای تنبیہ فرقۂ پنڈتان قانون زجر و توبیخ احداث فرمود۔ یکے آں کہ ہنود در بازار بر اسپ سوار نہ شوند۔ دوم دستار بر سر نہ بندند۔ سوم بجائی پاپوش پولہ در پا اندازند۔ چہارم طفلان بہ مکتب نہ فرستند۔ پنجم جزیہ بدہند۔

انگاہ میر احمد خان را التماس اجرای آں فرمود وے نظر بر غلبۂ اہل ہنود کہ در حضور و کشمیر داشتند صورت پیش رفت آں نہ دید بلکہ متصدیاں و مفتیان اعیان این ملک مخالف رای محتوی خان ماندہ مجوز اجرای احکامات ملّا نہ شدند۔ لیکن سخن بدست عوام افتادہ بود۔ جمعے کثیر پیش میر احمد خان رفتہ برای اذن احکامات مجوزہ شیخ الاسلام التجا کردند۔ وے بہ لیت و لعل مدافعہ

۱۴۷۲ ابو النصر قطب الدین محمد معظم شاہ عالم بہادر پسر دوم حضرت اورنگ زیب عالم گیر پادشاہ غازی رح (واقعات کشمیر ۲۱۱، ۲۱۲)

نمود۔ عوام کالانعام بہ شورش آمدہ حکم حکّام بر بام گذاشتہ پنڈتاں مزاحمت کردن گرفتند۔ مجلس رائے کہ از کبرای جنود ہنود صاحب مکنت و صراف مداخل پادشاہی بضاعت یک کروڑ روپیہ از خود داشت و قصر دولتش در نواب بازار و کوٹھی تجارتش درصراف کدل بجای داغشال معروف بود۔ دراں ایّام عبرت انجام سوارہ در راہ می رفت مردم عوام اورا از سواری بے دخل کردہ دستارش طوق گردن انداختہ در خاک مذلت آمیختند۔ وے بہ ہزار جہد از جان رہایش یافتہ در پیش میر احمد خان پناہ گرفت و برای محافظت خانماں و مال و جان خود چند نفر سپاہاں از و گرفتہ رجعت بخانہ نمود۔ دراثنای راہ مردم عوام بنا بر زجر و توہین او باز ازدحام کردند سپاہاں بہ معاونت او پای استقامت افشردہ بہ جہت تخویف عوام صمصام از نیام برکشیدند و ہجومیان را ترس و ترہیب دادہ آشوبے برداشتند ازیں غوغا مردم قلاش و اوباش بشورش آمدہ سپاہاں رایکدم بہ عدم رسانیدند و مجلس رای را مجروح و مضروب ساختہ بر خانمان او ریختند و مال و متاع و اسباب و خانۂ او بغارت بردہ قصر و دوکانش را در یک آں خاکستر نمودند۔ گوبند مجلس رای دراں حالت جاں فرسای نیم جان بود۔ تمامی کاغذات داد و معاملۂ مردماں و اسناد و حجّت ہای دام داراں کہ از بیست و چہار لک افزوں بود از دست خود در آتش سوزانیدہ ہر کس را بحل نمودہ از جان درگذشت بصدور ایں فتور مردم عوام از آتش غرور زیادہ تر مشتعل گشتہ خانہای اہل ہنود را از ہر سو آتش کشیدند و مال و متاع و اسباب و دولت آں ہا بہ غارت بردہ آشوب قیامت برپا کردند۔ بوقوع ایں واقعہ میر احمد خان را دست و پاگم گشتہ بہ ہمّت و مشورۂ متصدّیاں افواج شاہی را برائے تنبیہ ہجومیاں و گرفتار کردن محتوی خان مامور ساخت۔ محتوی خان درمیان خانقاہ معلّٰی

بالای طاق پنهان مانده بُود و فوج شاهی در نابدکدل و صراف کدل سرکشیده
تخویف و ترهیب مردمان می کردند لیکن مردم عوام به غیرت آمده در بازار فلاش پوره
فوج شاهی را تباهی نمودند - یک طرف هجومیان با آهنگ جنگ از معبر کوچه های
تنگ مانند تفنگ بی درنگ سرکشیده لشکریان را از گوله های سنگ می زدند
یک طرف بازاریان از جان برخاسته سنگ های ترازو و احجار نمک و غیره بر سر
سپاهان بی محابا می کوفتند - یک طرف زنان و طفلان از دریچه و ایوان و بام
خانها سنگ باران افشانده هاون و شالی کوب و باسن های[۱۴۷۳] سفالین که از خاکستر
پُر کرده بُودند بر فرق هژبران و ببران جنگی انداخته بی جان می کردند -
میگویند که دو عورت نردبان خانه کشان کشان بالای بام رسانیده
بر تارک سرکشان انداخته هفت کس از جان گذرانیدند - دران حالت احوال
قیامت برپا شده شور و غوغا سر بفلک کشید و افواج شاهی را بر جسر نایدکدل
هجوم شده آنقدر سپاهان در ناله مار غرق شدند که آبش مسدود گردید و از هر
سو آتش عظیم واقع شده محلات بسیار و مال و متاع بی شمار طعمهٔ اژدهای نار
گشته فوج شاهی را شکست عظیم رسید - و میر احمد خان را عمل سُست گردید - ماجرای
این بلوای جانکاه به سمع بادشاه رسیده عنایت الله خان که از جانب پادشاه
ناظم صوبه مقرر بود وی میر احمد خان را از نیابت صوبه معزول کرده عبدالله خان
ده بیدی را خلعت نظامت خطهٔ کشمیر پوشید و از دست او تنبیه عوام و
تمشیت احکام ملکی نه شده هرج و مرج بدستور ماند و تباهی و خرابی روز افزون
گشت خصوصاً محتوی خان بصوابدید بعضی متصدیان محال صرف خاص را متصرف
و منتظم شده متمردان و باغیان را خیره سری افزود - انگاه از جانب عنایت الله خان

[۱۴۷۳] باسن لفظ هندی به معنی ظرف خاکی - جمع باسن ها -

مومن خان حاکم صوبہ مقرر شدہ مشار الیہ در ہیبرہ پورہ رسیدہ بود کہ محتوی خان بغرض ملاقات درخانہ شاپور خاں بخشی کہ از اہل تشیع بود عجلت نمود۔ در انجا سید اطہر خان دیوان بیوتات و بعضے منصب داران باہمدیگر گنگاش کردہ محتوی خان را با جمعی از قلاش و اوباش بروز چہارشنبہ آخر روز ۲۱ ماہ ذیقعدہ سنہ ۱۱۳۲ھ (۱۲۷۴) بہ قتل رسانیدند۔ و روز دیگر عوام بشورش آمدہ بر سر محلۂ جڈی بل ریختند مردم شیعہ کہ در ایام فساد با اہل ہنود اتحاد و اتفاق کردہ مورچال عظیمی بستہ مضبوط بودند الحال بگنگاش قتل محتوی خان متہم گشتہ ہجوم بان بر سر آنہا تاختہ بہر جا نہب و غارت ساختہ خانمان آنہا در مہلکۂ آتش انداختہ از صغیر و کبیر و زن و مرد جمعی کثیر بعدم رسانیدند و بافعال ناشایستہ پردۂ ننگ و ناموس آنہا دریدہ نامہ ہای خود سیاہ کردند و در محلہ جڈی بل طفلان و نسوان بخوف جان در میان خانقاہ میر شمس عراقی پناہ گزین شدہ دروازہ مسدود کردہ بودند۔ اہل فساد از باز پرس یوم التناد نہ ترسیدہ خانقاہ مذکورہ را از روی عناد آتش کشیدہ ماہرویان سیمین بدن را بباد دادہ طفلان بے گناہ را خاکستر نمودند۔ المعظمۃ للہ این چنین حادثۂ تباہ و واقعہ جانکاہ بر مردمان شیعہ گاہے بہ عمل نیامدہ بود کہ در عرصۂ یک پہر روز تمامی خانمان و مال و متاع و ننگ و ناموس آن ہا تباہ گشت۔

بعد ازاں ہجومیاں ملا شرف الدین پسر محتوی خان کہ در واقعۂ فساد پدر مخفی شدہ بود بر آوردہ بجای پدر شیخ الاسلام و مربی انام نصب کردند۔ ہمدراں روز مومن خان وارد شہر گشتہ فتنہ و فساد و بغی و عناد زیادہ از سابقہ

۱۲۷۴ھ مطابق ۱۳ ستمبر سنہ ۱۷۱۹ء ۔ ۱۲۷۵ھ بقول خواجہ محمد اعظم (واقعات کشمیر ص ۲۳۴)

"شہید سر گذشت شیخ الاسلام" بتعمیہ تاریخ ایشان ست ۔

رُوداد و تنظیم و تنسیق امور سلطنت چیزے بہ وقوع نیامدہ۔ چنداں بے انتظامی بہم رسید کہ عنایت اللہ خان از نیابت صوبہ بے دخل شدہ در حضور مستعفی گردید۔ و از حضور عبد الصمد خان[۱۴۷۶] سیف الدولہ بر نظامت کشمیر مامور شد مشار الیہ تا ورودِ خود عبد اللہ خان دہ بیدی را نایب ساخت۔ و از دست وے رتق و فتق امورات ملکی صورت نہ بست۔ آتش بغی و عناد و شعلۂ شر و فساد بدستور مشتعل بُود تا کہ در ماہ محرم ۱۱۳۴ھ سیف الدولہ با فوج قاہرہ از لاہور یلغار کردہ وارد خطہ گردید۔ تاریخ "خرِ دجّال آمد از لاہور"[۱۴۷۷] ملّا شرف الدین با جمعے از معاوناں بہ حسن تدبیر گرفتار کردہ بہ قتل رسانید و باغیان و طاغیان بلکہ اکثر اعیان شہر را تنبیہ مالی و جانی بواقعی نمودہ از نایدکدل تا خواجہ یاربل پنجاہ کس بدار کشید و اہل ہنود را دستار بستن و بر اسپ سوار شدن و لباس فاخرہ پوشیدن کہ از یک نیم سال ممنوع بُود تجویز داد۔ بعد تنبیہ عوام و تدارک انام تثبیت و استحکام مہام مملکت بکام دل نمودہ ایام شش ماہ دریں بسر بُردہ روانۂ حضور گشت۔

تاراج ششم ۔ در ایّام حکومت برکات خان[۱۴۷۸] ۱۱۵۶ھ ببر اللہ خان بہ اتفاق راجہائی کوہستان لباس بغاوت پوشیدہ شہر و رستاق را بہ ہر جا تاخت تاراج کردہ ملک بے چراغ نمودند۔ چند روز در محلہ چڈی بل ہمراہ اہل شیعہ ہمراہ اہل شیعہ گنگاش داشتہ علم بغاوت افراخت و

[۱۴۷۶] از ۱۱۳۴ھ تا ۱۱۳۶ھ (۱۷۲۱ء — ۱۷۲۳ء) ؛ [۱۴۷۷] ۱۱۳۴ھ = ۱۷۲۱ء ؛

[۱۴۷۸] بقول صاحب نگارستان کشمیر ص ۲۱۸ ایں واقعہ در ایّام حکومت نواب اسعد یار خاں صوبیدار (۱۱۵۴ھ — ۱۱۵۸ھ = ۱۷۴۱ء — ۱۷۴۵ء) وقتیکہ ابو البرکات خان نائبش بود رونما گردید ؛

فوج شاہی را متواتر ہزیمت دادہ شہریاں را تاراج ساخت۔ عاقبت ابو البرکات خان با جمعیت منصب داران شہر و افواج شاہی استقامت کردہ بعد جدال و قتال بسیار آں باغی طاغی را از شہر بدر کشیدہ در کامراج منہزم گردانید و در تعاقب پرداخت ننمودہ ہمگی عوام الناس را بر تاراج اہل شیعہ مجاز کرد خانہای آں ہا را از ہر محلہ در دادہ مال و دولت بغارت بردہ در ننگ و ناموس آنہا دقیقۂ فرو نگذاشتند و چند محلہ را در یک پہر روز بباد دادند "عام التشویش"[۱۴۷۹] تاریخ است۔

تاراج ہفتم۔ در حکومت بلند خان[۱۴۸۰] مردماں برای صلوٰۃ استسقا در عیدگاہ رفتند و شیعہ ہای جڈی بل بہ نسبت خواجہ حبیب[۱۴۸۱] نوشہری کلام بے ادبانہ گفتند۔ مردم عوام بشور آمدہ جڈی بل را آتش کشیدند و شیعہ ہا را غارت نمودند۔ بلند خان تحقیقات ایں امر نمودہ بعضے شیعہ ہا را قطع گوش و بینی کردہ و مصادرہ ہا گرفتہ بہ سزا رسانید۔

تاراج ہشتم۔ در عہد فرمان دہی عبد اللہ خان[۱۴۸۲] سنہ ۱۲۱۶ و

۱۴۷۹ھ ۱۱۵۸ھ = ۱۷۴۵ء ؛

۱۴۸۰ھ بلند خاں بامزئی (۱۱۷۵ھ — ۱۱۷۷ھ = ۱۷۶۲ء — ۱۷۶۴ء) ؛

۱۴۸۱ھ خواجہ حبیب اللہ نوشہری از طبقۂ نجّار بودند۔ بنا بر توفیق ایزدی مرید حضرت شیخ یعقوب صرفی شدہ بامر حق قیام نمودند و مرتبۂ خلافت حضرت ایشاں یافتند در شعر و شاعری ید طولی داشتند۔ نسخۂ احوال مرشد بزرگوار در نظم و نثر از تصنیف آنجناب معروف است۔ در سال یک ہزار و بیست و شش در ایام غلبۂ طاعون رحلت فرمودند روضہ مطہرہ در محلۂ نوشہرہ مرجع عوام است (واقعات کشمیر ص ۱۲۸)

۱۴۸۲ھ ۱۸۰۱ء ؛

نیابت عطا محمد خان واقع شد۔ باعث آں این است کہ اہل شیعہ بروز عاشورا در ماتم سرا علانیہ سب و تبرا بنام اصحاب کبار ظاہر کردند و در مرثیہ خوانی و جنازہ رانی مبادرت نمودند۔ ازیں رو خاطر خاص و عام برآشفتہ و خوانین کابل را آتش غیرت بہ جوش آمد بہ موافقت اوباشان شہر و قلاشان دہر دست تطاول دراز کردہ مال و مکنت آن ہا بہ ہر جا غارت کردہ بہ آتش قہر و غضب خانمانِ آنہا را در طرفۃ العین تودہ ہائے خاکستر نمودند و در ننگ و ناموس آن ہا دست انداختہ از بے شرمی دقیقۂ نگذاشتند۔

تاراج نہم۔ در نظامت بہمان سنگھ سنہ ۱۲۴۶ھ (۱۲۸۳ / ۱۲۸۴) بہ ظہور پیوست وجہ آں مؤرخان چنیں بیان سازند کہ در تالاب "خوشحال سر" لوخ زارے کہ معروف است گیاہ آں را بوریا ہا منسوج کردہ از عہد ابراہیم خان معمول بود کہ نصفۂ آں برائے فرش مسجد جامع می دادند و نصفۂ دیگر را بساط ماتم سرای بڈی بل می کردند۔

دریں سال اہل شیعہ را بہ سبب حکومت سنگان خیال دیگر بہ خاطر راہ یافتہ بود بنا بر شرارت اندرونی بوریا ہای حصہ مسجد جامع عمداً در ماتم سرای خود فرش کردند۔ سنیان را ایں حرکت دشوار آمد تا کہ بروز غرہ ماہ عاشورا باہمدیگر گفتگو کردہ پیش ناظم استغاثہ بردند۔ بہمان سنگھ حکم داد کہ بوریا ہای معمولی مسجد جامع در مسجد جامع رسانیدہ دہند۔ مردم شیعہ چند روز بہ تغافل گذرانیدہ بوریہ ہا از دست نہ کشیدند۔ علاوہ براں بروز عاشورا سب و تبرا و تقلید تابوت شہدا نمودند و چند کس از سنیاں در پیش بہمان سنگھ از عدم حصول بوریا ہای مسجد عریضہ گذرانیدند۔ بہمان سنگھ دو نفر سیاہاں

ـــــــــــــــــــ

۱۲۸۳ھ جہان سنگھ اردلی ؛ ۱۲۸۴ھ ۱۸۳۰ء ؛

ہمراہ دادہ فرمود کہ بوریاہای مسجد از ماتم سرا کشیدہ در مسجد جامع برسانند۔ سنیاں بہ اعانت سپاہاں در ماتم سرا دست انداز بوریہ ہا شدہ بودند اہل شیعہ بہ شورش آمدہ آتش جنگ و جدل افروختہ سنیاں را ردّ و بدل گفتند۔ ہماں وقت تمام باشندگان شہر را خبر شد از گریبان عناد سر کشیدہ خانہای شیعہ ہا را بہ آتش افروختند۔ اندوختۂ آن ہا از مال و متاع و اسباب تمام بہ غارت بردہ در یک دوپہر با خاک فنا آمیختند و پردۂ ننگ و ناموس آن ہا درید۔ بعد مباشرت فعل شنیع شرمگاہ بعض نسوان را بہ خنجر کشیدہ ریز ریز گردانیدند۔

تاراج دہم۔ در زمان ایالت رنبیر سنگھ و انتظام وزیر پنوں در ۱۲۸۹ھ (۱۴۸۵) سمبت ۱۹۲۹ ب بہ عمل آمدہ۔ وجہ این است کہ در پیش سال دو سہ ماہ آتش وبا درین ملک مشتعل بود و خلقت بسیارے طعمۂ اجل گشت دران اثنا مرداں در مساجد و خانقاہ برائے دفع این بلا بہ خدا التجا می کردند اہل شیعہ در محلہ مدین صاحب متصل خانقاہ بر زمین مقام (مسجد) بنیاد مسجد اما میاں انداختہ بہ سجود و رکوع در آن جا قیام می کردند و سنیاں را این سخن ناگوار می شد۔ ۱۱ ماہ رجب روز عرس سید محمد مدنی (۱۴۸۶) خاص و عام با زدحام تمام

۱۴۸۵ھ ۱۸۷۲ء

۱۴۸۶ھ حضرت سید محمد مدنی از منسوبین میر سید محمد ہمدانی قدس سرہ بود۔ باتفاق ایلچیٔ امیر تیمور در عہد سلطان سکندر بہ کشمیر آمدہ چوں گوشۂ خوب و دل نشین دید بار اقامت انداخت۔ امّا برائے ادائے بعض عہود باز توجہ بولایت ماوراء النہر فرمود و زود مراجعت نمودہ با اہل و عیال در محلۂ رانیواری سکونت کرد۔ چوں سلطان را معلوم شد بہ زیارت آمد و بعد اطلاع کمالات التماس بہ قدوم جوار خود راضی کرد (بقیہ بر صفحۂ دیگر)

دراں جا جمع گشتہ دیوار ہائے مسجد اہل شیعہ از پا بر انداختند۔ اما میاں خروج کردہ باہمدیگر بہ جدل پیوستند و اہل اسلام را مضروب و مجروح ساختہ دوکان داراں را غارت کردند و سنیاں در محکمۂ کوتوالی و عدالت و دربار اعلےٰ استغاثہ نمودند۔ و در تاریکی شب ہیچ کسے از حکّام پرداخت ایں امر خطیر نہ نمود و مردم مستغیث بوقت مراجعت از شیر گڑھ در شہر شہرت افزا انداختند کہ وزیر پنّوں مارا بغارت شیعہ ہا تجویز داد۔ بہ سمع ایں خبر مردم قلاش و اوباش اخگر فساد افروختہ بوقت چار بجے[۱۴۸۷ھ] صبح خانہای شیعہ را یکبار آتش کشیدہ بہ غارت پیوستند و تا ہنگام نہہ نواخت (نو بجے) وزیر از خواب نخوت بیدار نہ شدہ تا کہ مال و متاع و خانہای شیعہ ہا بہ باد رفت۔

پس وزیر بر سمند جلادت سوار شدہ بر موقع رفت و تا یک بجے دوپہر بہ تفرج و تماشا مشغول بود۔ پس افواج را تجویز داد کہ مفسداں را ماخوذ سازند موجب آں سپاہان قلعہ دست تطاول دراز کردہ مسلماناں را غارت نمودند ہر کہ در راہ دیدند بستہ کردہ در حبس انداختند قریب یک ہزار کس ملزم و غیر ملزم محبوس شدند۔ روز دوم از صنادید قوم ہنود برای تفحص و تجسس مال

(مُسلسل) و آں جا خانقاہے بنا ساخت و در ہمیں اثنا رحلت فرمود۔ و در حوالیٔ نوشہرہ آسود۔ زیارت حضرت میر مرجع خاص و عام سلاطین و حکام بودہ بعضے گویند کہ در عہد سلطان زین العابدین اوّل در موضع مالہ سو پرگنۂ بانگل توطن فرمودہ بود بعدہٗ بالتماس سلطان بہ شہر آمدہ در نوشہرہ سکونت نمودند و ہمانجا آسود۔ اقرب بصدق روایت آخیرہ است۔ تا عہد علی مردان خاں (۱۶۵۰ء ——— ۱۶۵۷ء) زیارت گاہ میر سید محمد مدنیؒ مرجع خاص و عام بود و بعد آں گونہ تخفیف شد (واقعات کشمیر ص۴۶)

[۱۴۸۷ھ] "بجے" لفظ ہندی بمعنے ساعت ؎

شیعہ ہا چند کس مقرر نمودند آں ہا بہ تہمت حق و باطل مال و متاع محمدیاں بہ اتہام و حیل کشیدہ انبار ہا جمع نمودند۔ ازاں جملہ گراں مایہ چیز ہا مزد تصدیعہ خود گرفتہ برسخے بہ اہل تشیعہ مسترد کردند و بعضے در خزینۂ عامرہ ضبط کردند۔ سنیاں را از کردۂ آنا میاں دو چند نقصان در حرمت عاید گشت۔ محبوسان قلعہ را عموماً جرمانہ گرفتہ رہایش دادند و سہ صد کس مجرم و غیر مجرم در جموں فرستادند و بعضے علامہ و صنادید قوم در حبس اوڑی[۱۴۸۸] ماموری شدند۔ محبوسان مظلوم را مردمان سوپور بہ آب و نان پیش آمدہ ہمیں بہانہ جرمانۂ آن ہا ہزار روپیہ گرفتند۔

و خواجہ محی الدین گندرو بہ تہمت تحریص بلوا ماخوذ کردہ ہمراہ مجرمان روانۂ حضور نمودند۔ اہل شیعہ مبلغات کثیر در جموں خرچ در بار کردہ اعیان سلطنت بہ خود مایل کردند و محی الدین گندرو از روی بے گناہی خود یک فلوسہ بہ کسے نہ داد۔ ازیں رو اعیان دربار شاہدان زور استادہ کردہ خواجہ محی الدین را ملزم کردند و پنجاہ ہزار روپیہ چلکی جرمانہ گرفتہ رہا نمودند۔ سوای آں بعضے صنادید اسلامیہ را جرمانہ ہا گرفتہ سیاست کلی نمودند۔

بعد تحقیقات یک صد و ہشتاد کس بہ حبس خانۂ رام نگر محبوس شدند۔ ازاں جملہ بعضے ہا بعد دو سہ سال رہا شدند بعضے ہا بہ آن جا تلف گشتند۔ مہاراجہ رنبیر سنگھ بنا بر انصاف و دریا دلی ستم رسیدگان شیعہ را دو لک و ہشتاد ہزار روپیہ انعام بخشید۔ تاریخ۔ ازیں حسرت جہانے را جگر سوخت = خرد تاریخ آں گفتا "جگر سوخت"[۱۴۸۹]۔

۱۴۸۸ قلعۂ اوڑی و حالا قصبۂ خورد از تعمیرات ہری سنگھ نلوہ صوبیدار کشمیر (۱۸۲۰ و ۱۸۲۱ء) در عہد رنجیت سنگھ آنجہانی است۔ ایں قصبہ بلب رود جہلم بہ فاصلۂ شصت میل از سرینگر بہ طرف جنوب مغرب واقع است۔

۱۴۸۹ ۱۲۸۹ھ = ۱۸۷۲ء

حادثات متفرقہ

در عہد راجہ مرہن دیو و کامن دیو سنہ ۵۵۶ کلجوگ بر بلندی چکدر متصل زیج بارہ ماری عظیم الجثہ از آسمان افتاد کہ تا دو روز متحرک بود و تا مدت یک سال لاشہ او ضایع نہ گشت۔

ایضاً در عہد راجہ اندھ یدشٹر سنہ ۲۸۳۸ کلجوگ زیر دامن غربی کوہ ہرموکٹہ در حالت شدت برف و رعد و تگرگ و صاعقہ آن قدر باران سخت در دو سہ ساعت شبانہ بارید کہ از پرگنہ کوہامہ[۱۴۹۰] یازدہ قریہ مع مواشی و اموال از طغیان آب در تالاب اولر رسانید و در ساحت دہات مذکورہ سہ چہار درعہ زمین ہم برداشتہ خاک آن در بحیرہ ولر بہ خیسانید و سنگ زارے ظاہر گردانید۔

ایضاً در سنہ ۷۲۴ھ[۱۴۹۱] ذوالقدر خان ترک کہ از احفاد چنگیز خان بود بمع ہفتاد و دو ہزار سوار جرار بر کشمیر یورش آوردہ تمام ملک را قتل عام نمود و مال و مواشی بغارت بردہ ملک بے چراغ فرمود و بعد عرصہ شش ماہ قصد مراجعت کردہ از راہ گھوڑی بمع پنجاہ ہزار نفر محبوسان این دیار در ماہ مگھر و پوہ[۱۴۹۲] روانہ شد و بالای کوہ رسیدہ آن قدر برف بارید کہ ازاں ہا یکے بابت پیغام زندہ نماند۔

ایضاً۔ در سنہ ۹۲۳ھ[۱۴۹۳] جماعۂ از اہل ہنود بر وقت موعود استخوان ہای مردگاں گرفتہ بہ ہرموکٹہ گنگا رفتند و بالای کوہ مہالشہ مرگ شبانہ بہ آواز غول برخواستہ کوچ کردند و در تاریکی شب راہ گم کردہ قریب نہ ہزار کس زن و مرد از بالای کوہ

۱۴۹۰ء پرگنہ کوہامہ یکے از پرگنات در کامراج دکشمیر غربی)

۱۴۹۱ء مطابق ۱۳۲۳ع ؎

۱۴۹۲ء مطابق ماہ نومبر و دسمبر تقویم انگلیسی ؎

۱۴۹۳ء مطابق ۱۵۱۷ع ؎

هپ رڈن که سنگلاخ است عمیق فرادا فراد به زیر افتادند و تباه شدند۔

ایضاً در سنه ۱۰۲۴[۱۴۹۴]ھ در نواحی شوپیان هم چنیں به سبب شدتِ بارشِ باران متصل کوه پیر پنچال کوه پاره بر فرق آں رود خانه مثل آبشارے به زیر می افتاد از بیخ برکنده در پرگنهٔ شاوره منتشر ساخت۔

ایضاً۔ در عهد شاهجهان سنه ۱۰۵۵[۱۴۹۵] در موضع بدرو پرگنهٔ آڈون[۱۴۹۶] هنگام هیجان برق و باد و رعد و تگرگ آسمان غبارناک شد یک لخته از آسمان افتاد که طول آں هفتاد درعه و عرض آں سی درعه و ضخامت آں هفت و نیم درعه بود و تا دو سه روز ذوبان یافت۔

ایضاً در عهد جهانگیر شاه سنه ۱۰۲۶[۱۴۹۷]ھ در موضع پانپور[۱۴۹۸] از یک عورتے دو دختراں پشت بهم چسپانیده متولد شدند که دنداں ها بر آورده بودند۔ بعد زمانے فوت شدند۔ هم چنیں واقعات و عجائبات بسیار به قدرت خالق مخلوقات اکثر بوقوع می آیند چنانچه در تاریخ گزیده[۱۴۹۹] آورده است که در قزوین زنے دخترے آورد که

۱۴۹۴ھ مطابق ۱۶۱۵ء ۞ ۱۴۹۵ھ مطابق ۱۶۴۵/۶ ۞

۱۴۹۶ھ پرگنه آڈون در مراز (جنوبی و مشرقی کشمیر) ۞ ۱۴۹۷ھ مطابق ۱۶۱۶ء ۞

۱۴۹۸ھ پانپور قصبه ایست مشهور بر کنار رود جهلم به شاهراه جموں و کشمیر هفت میل از سرینگر بطرف جنوب بدست پدم وزیر راجهٔ اجتا سنه ۸۱۳ء تا سنه ۸۴۹ء بنا کرده شد۔ برائے پیداوار زعفران کشمیری مشهور آفاق است ۞

۱۴۹۹ھ تاریخ گزیده مصنفهٔ حمدالله مستوفی در سنه ۷۳۰ھ (۱۳۲۹/۳۰ء) بنام خواجه غیاث الدین محمد پسر رشید الدین فضل الله نوشته شده است۔ بنائے ایں تاریخ بر جامع التواریخ تصنیف فضل الله مزبور الذکر است و بلحاظ عناوین به شش ابواب درج ذیل منقسم است:۔

باب اول در بیان انبیا و اولیاء

(بقیه بر صفحهٔ دیگر)

نیمۂ زیرین او بہ شکل دختراں بود نیمہ بالا از ناف دو پیکر شدہ چہار دست داشت و دو سر متحرک بود و یک سر کمابیش از سرِ دیگر ہر دو آں بچہ قریب پنج شش ماہ در حیات بود۔

ایضاً۔ در عہد سلطان ابو سعید[۱۵۰۰] در ایران گوسالہ بود کہ چہار چشم داشت و دو پا۔

ایضاً۔ ہمدراں عہد مردے بود کہ تمام اندامش را موی چوں موی خرس داشت و لحیۂ او تا کمر امّا کلامش مفہوم نمی شد و گدای می کرد۔

ایضاً۔ در بلاد ایران زنے ظاہر شد کہ روی و دستہایش پُر موی بود مانند خرس و دندان زیریں نہ داشت و سخنش را کسے نمی فہمید مرداں می گفتند خرس با مادرش جمع شدہ است و ایں تحفہ غریب آوردہ است۔

ایضاً۔ در جامع الحکایات گفتہ کہ در زمان سلطان التمش[۱۵۰۱] ایں

(مُسلسل)
باب دوم در بیان شاہانِ ایران پیشتر از اسلام۔
باب سوم۔ از ابتدای پیغمبر اسلامؐ لغایت عہد بنی عباس ؛
باب چہارم۔ در بیان دودمانہائے اسلامی بہ دوازدہ فصول ؛
باب پنجم۔ در بیان ائمہ و مجتہدین و قراء حدیث و قرآن شعراء عصر ؛
باب ششم در خاتمہ یعنی در احوال شہر قزوین

یک ترجمۂ ایں کتاب علی اسبیل الاختصار بزبانِ انگلیسی بدست دکتور گے۔ برادن کردہ شدہ است۔ ایں ترجمہ مبنی بر مخطوطۂ ۸۵۷ھ (۱۴۵۳ء) است (ملخص از پرشین لٹریچر مُصنفہ سی۔ اے سٹوری۔ حصّۂ دوم ص ۸۲، ۸۳، ۸۴)

[۱۵۰۰] یعنی ابو سعید خان بہادر بن الجایتو (۷۱۶ھ — ۷۳۶ھ = ۱۳۱۶ء — ۱۳۳۵ء)

[۱۵۰۱] سلطان شمس الدین التمش متوفی ۶۳۳ھ مطابق ۱۲۳۶ء ؛

نوع کسے را بدیدند و اورا دخترے شد نیز بر ہمیں ہیئت بود و سلطان اورا نزد مستنصر عباسی فرستاد۔[۱۵۰۲]

ایضاً۔ در عہد الجایتو[۱۵۰۳] سلطان دخترے در وقت بلوغ زہار زُد کرد و بعد از چند روز آلت مردی و خصیتیں از فرج او بیرون آمدہ مرد شد۔

ایضاً۔ در بغداد شخصے محمد نام را دخترے بود کہ اورا در حالت زفاف بہ زور دخول شوہر رجولیت پیدا شدہ زن خواست و بچہ ہا آورد۔

ایضاً۔ مردے را دخترے بود چہار سالہ۔ روزے آں دختر حرکتے عنیف بر خود کرد کہ زلزلۂ عظیم بر اندام او افتاد و موضع قبُل را بشگافت و از انجا قضیبے با خصیتین بدر آمدہ آلت مردی پیدا شد۔

ایضاً۔ علامہ قطب الدین[۱۵۰۴] در شرح کلیات قانون آوردہ کہ دختر نجم الدین حفص کہ از علمائے خوارزم بود فرزندے کہ سرش چوں سر آدمی و بدنش چوں مار بود و خود پیش مادر آمدہ شیر می خورد۔ و در برکۂ آبیکہ دراں بوانے بود شنا میکرد و باز بدستور نزد مادر آمدہ شیر می خورد۔ آخر بفتوائے فقہا بعد دو ماہ مقتول شد۔

ایضاً۔ یافعی[۱۵۰۵] در تاریخ خود گفتہ کہ در سنہ ۴۸۵ھ در بغداد دخترے

۱۵۰۲ المستنصر باللہ عباسی ثانی متوفی سنہ ۱۲۴۲ء ؎

۱۵۰۳ مراد از محمد خدا بندہ الجایتو متوفی سنہ ۱۳۱۶ء است ؎

۱۵۰۴ قطب الدین علامہ شاعرے مشہور ہمعصر سعدی شیرازی بود۔ وفاتش بتاریخ ۱۷ رمضان المبارک سنہ ۷۱۰ھ مطابق ۷ فروری سنہ ۱۳۱۱ء واقع شد۔ از تصانیفش شرح کلیات قانون و تحفۂ شاہی و شرح مفتاح العلوم است (قاموس المشاہیر اردو جلد دوم ص ۱۴۴)

۱۵۰۵ بر صفحۂ دیگر ؎

بوجود آمد کہ دو سر و دو گردن داشت در یک بدن۔

ایضاً۔ قاضی میر حسین یزدی در شرح ابیات مثنوی گفتہ کہ در شہر یزد طفلی متولد شد کہ سخناں می گفت و قرآن میخواند۔ و از احوال خفیہ خبر می داد۔ و سرے بزرگ داشت۔ بعد دو سال وفات یافت۔

ایضاً۔ از ابو علی[۱۵۰۶] منقول ست کہ در حوالی جرجان[۱۵۰۷] آہن پارہ کہ بہ وزن یک صد و پنجاہ من بود از ہوا در افتاد و اہالی آں حوالی آواز عظیم شنیدند او را قطعۂ بریدہ نزد والی جرجان بردند۔ و سلطان محمود غزنوی[۱۵۰۸] قدرے ازاں طلب داشت۔ چوں فرستادند وے ہر چند جہد کرد۔ کہ

۱۵۰۵ہ عبداللہ بن اسعد المعروف بامام یافعی از ساکنان شہر یافہ ملک شام بود نسبت ولادتش ہیچ معلوم نہ شدہ۔ از اہم خصوصیات امام یافعی این است کہ وے اُستاد شاہ نعمت اللہ قادری است۔ اکثر مورخاں ۷۶۸ھ مطابق ۱۳۶۶ء سال وفات آنجناب بیان کردہ اند۔ از تصانیف امام یافعی در کتب النظم فی منافع القرآنؒ و روضۃ الریاحین فی حکایات الصالحینؒ و خلاصۃ المفاخر فی مناقب الشیخ عبدالقادرؒ و مرآۃ الجنان فی حوادث الزمان اند۔ در کتاب آخر الذکر احوال تواریخیہ از ابتدا ۱ھ لغایت ۷۳۲ھ مندرج اند۔ گویند کہ این کتاب نہایت دلچسپ و جاذب است (ایضاً صفحہ ۲۸۹) مراد حسن از تاریخ یافعی ہمیں کتاب مرآۃ الجنان فی حوادث الزمان است؛

۱۵۰۶ہ یعنی ابو علی سینا (۳۷۳ھ ـ ۴۲۷ھ = ۹۸۳ ـ ۱۰۳۷ء)

۱۵۰۷ہ جرجان حالا استرآباد در قدیم صوبہ بود در گوشۂ جنوب بحر خضر (کیسپین) بر فارسی گورگان و بہ یونانی بنام ہرکینیا معروف بود؛

(جامع اللغات اُردو ص ۳۴۸)

۱۵۰۸ہ (۳۵۷ھ ـ ۴۲۱ھ = ۹۶۷ ـ ۱۰۳۰ء)

تیغے ازاں درست کنند ممکن نہ شد کہ اجزاے آں مثل جاورس بہم اتصال یافتہ بودند در غایت صلابت۔

ایضاً۔ ابونصر بن منصور ہرمز گفتہ در طبرستان چیزے بہماں وضع از آسماں بزیر افتاد کہ نہ سنگ بود نہ آہن۔

ایضاً۔ ابن جوزی[1509] گفتہ کہ در سنہ ۴۲۰ھ وقتیکہ سلطان محمود بر عزم تسخیر عراق آمدہ در بغداد تگرگے عظیم بارید کہ از انجملہ یک دانہ در وزن زیادہ از صد رطل بود۔

ایضاً۔ در سنہ ۴۴۶ھ[1510] در عہد طاہر بن حکم شبے ستارۂ نورانی ظاہر شدہ مدتی پرتو آں تمامی شہر را روشن کرد و چوں روز منور شد و ہمدراں ایام کافۂ انام بہ قحط غلات مبتلا گشتند۔

ایضاً۔ در زمان مطیع[1511] شبے از لیالی ذوالحجہ ۹ ستارۂ چناں بدرخشید کہ ہمچوں آفتاب تمامی روئے زمین را روشن ساخت۔ بعد ازاں صوتے چوں رعد شدید مسموع خلایق شد۔

ایضاً۔ در شہر مصر زلزلہ شد کہ از غایت شدت آں ماہیاں از قعر دریا بر آمدند۔

ایضاً۔ در عہد سلطان اویس[1512] در سنہ ۷۷۱ھ بلاے مفرط در

[1509] ابن جوزی متوفی ۱۲ ار رمضان سنہ ۵۹۷ھ مطابق ۱۶ جون سنہ ۱۲۰۱ء ؛

[1510] ۱۲۴۸ء

[1511] یعنی المطیع باللہ متوفی سنہ ۳۶۳ ہجری مطابق سنہ ۹۷۴ء ؛

[1512] سلطان اویس جلایر پسر امیر حسن بزرگ در ۱۳۵۶ء مطابق رجب سنہ ۷۵۷ھ در بغداد جانشین پدر شد و در سنہ ۱۳۷۴ء مطابق سنہ ۷۷۶ھ بعد از حکومت (بقیہ بر صفحہ دیگر)

تبریز سانح شد کہ قریب سہ صد ہزار کس فوت شدند۔

ایضاً۔ در ۶۴؁ھ [۱۵۱۳] در بصرہ طاعون افتاد کہ تا چہار روز طول کشید روز اوّل ہفتاد ہزار کس، روز دوم ہفتاد و یک ہزار کس، روز سوم ہفتاد ہزار و نود نفر، روز چہارم یک نفر فوت شدند۔ ذکرہ ابن الجوزی۔

ایضاً۔ در زمانۂ حال در ۱۲۸۸؁ [۱۵۱۴] ہجری سیاہ داغے بر آسمان نمودار شد۔ طولش یک لک و چہارده ہزار میل کہ از زمین تا ماه بیان می کنند۔

ایضاً۔ در شہر شاماجی معمولۂ روس زلزلہ ہائے متواتر آمد کہ ازاں تمام شہر ہلاک گشتہ و جز چند خانہ ہیچ باقی نماند۔

ایضاً۔ در ۱۲۸۹؁ [۱۵۱۵] ہجری بمقام ارح نومند خسف افتاد و در پنج میل کشید۔

ایضاً۔ ہمدریں سال در جزیرۂ جیپان [۱۵۱۶] ۲۲ ماہ مئی زلزلۂ عظیم آمد و زمین منشق گردید۔ و ازاں آب کثیر جوشید کہ تمامی شہر حمدا غرق گشت و معدنِ سیم کہ در آنجا بود منقلب شد۔

ایضاً۔ ہمدریں سال در شہر منبسری وقت زوال آفتاب گرد بادی

(مسلسل) توزده سالہ قمری بروز سہ شنبہ تاریخ ۲ جمادی الاول فوت گردید۔ بجائش پسرش سلطان حسین جلایر بہ نشست۔

(قاموس المشاہیر ص ۱۱۶)

۱۵۱۳؎ مطابق ۶۸۳ ء

۱۵۱۴؎ مطابق ۱۸۷۱ء

۱۵۱۵؎ ۱۸۷۲ء

۱۵۱۶؎ غالباً "جاپان"

بلند شد و ازاں دُخان بیروں آمد۔ و درو سے آوازے بود مثل دویدن گوسالہ ہا ہفدہ درخت از صدمۂ آں از بیخ بیفتاد۔ و بیست و سہ شجر درہم و برہم گرد و یک صد و شانزدہ خانۂ سنگین بشکست و آبگیرہا خشک کرد و سنگہائے گراں ازجائے خود برداشتہ بہ فاصلۂ چہل گز دور انداخت۔

ایضاً۔ در ضلع شاہ پور[۱۵۱۷] درہمیں سال ۱۲۸۹ھ ہجری، ماہ پارچ آنقدر پرندۂ خورد مثل کبک گرد آمدند کہ روز مثل شب تاریک شد و یک پاسے استاد غائب شدند۔ و در مقام گوجراں ۲۳ ستمبر پیش از طلوع آفتاب از طرف افق جنوبی شعلۂ کلاں تر از ماہ بر آمدہ از مشرق بہ مغرب شتافت۔ و دنبالہ دراز از ستارگاں ہمراہ داشت۔

ایضاً۔ ۲۹ ماہ اگست[۱۵۱۸] ۱۲۸۹ھ ہجری بمقام سین پیڈ واقعہ صوبہ بولیبو یہ آوازے ہولناک مسموع شد کہ جبال ایں بلدہ خسف گردید یک قطعہ زمین چہار ہزار گز در طول و دو ہزار گز در عرض با امکنہ و بساتین در یک لمحہ زیر زمیں فرو رفت و غائب گشت۔ فقط

۱۵۱۷ شاہ پور ضلع ایست در پنجاب غربی (پاکستان) صدر مقام سرگودھا۔ رقبہ = ۴۷۶۴ مربع ؛

۱۵۱۸ مطابق ۲۴ جمادی الآخر سنہ مذکورہ ؛

فہرستِ مدارک و ماخذ

۱۔ انسائیکلو پیڈیا برٹینیکا جلد اوّل طبع نہم سنہ ۱۸۷۵ء

۲۔ اینشنٹ جیوگرافی آف کشمیر تصنیف سر اورل سٹائن چاپ سنہ ۱۸۹۹ء

۳۔ اے ہسٹری آف سنسکرت لٹریچر تصنیف پروفیسر کیتھ چاپ سنہ ۱۹۲۸ء

۴۔ اینشنٹ مانومنٹس آف کشمیر مصنفہ رام چند کاک۔

۵۔ الہند (ترجمہ اردو) جلد دوم تصنیف ابو ریحان البیرونی طبع سنہ ۱۹۴۱ء باہتمام انجمن ترقی اردو۔

۶۔ اکبر نامہ جلد دوم تصنیف علامی ابو الفضل بن مبارک ناگوری چاپ نولکشور پریس لکھنو۔

۷۔ امر کوشش (لغت بزبان سنسکرت) طبع بمبئی سنہ ۱۹۲۹ء ؛

۸۔ ببلیوگرافی آف پرشین مینوسکرپٹس مؤلفہ پروفیسر سی۔ اے سٹوری چاپ لیوزک اینڈ کمپنی سنہ ۱۹۳۵ء

۹۔ باغ سلیمان تصنیف ملا سعید اللہ شاہ آبادی کشمیری مخطوطہ مضمون تاریخ در نظم۔ سال تصنیف ۱۱۹۴ھ (۱۷۸۰ء) نمبر ۴۷ کتاب خانہ محکمۂ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر۔

۱۰۔ پرشین لٹریچر مؤلفہ سی۔ اے سٹوری حصہ دوم۔ چاپ لنڈن سنہ ۱۹۳۵ء۔

۱۱۔ تاریخ کشمیر ملک حیدر چاڈورہ (مخطوطہ) نمبر ۳۴ کتاب خانہ محکمۂ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر

۱۲۔ تاریخ حسن جلد سوم (مخطوطہ) مملوکہ کتاب خانہ خانقاہ معلی سری نگر کشمیر۔

۱۳۔ تحائف الابرار فی ذکر الاولیاء الاخیار المعروف بتاریخ کبیر مؤلفہ ابو محمد حاجی محی الدین المتخلص بہ مسکین سرائے بل امیرا کدل سرینگر کشمیر چاپ سنہ ۱۳۲۱ھ (۱۹۰۳ء)

۱۴۔ توزک جہانگیری چاپ مطبع نولکشور لکھنو ؛

۱۵۔ تاریخ اقوام کشمیر مؤلفہ منشی محمد الدین فوق چاپ سنہ ۱۹۴۳ء ؛

۱۶۔ تاریخ کشمیر بیربل کاچرو (مخطوطہ) نمبر ۱۴ کتاب خانہ محکمۂ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر

۱۷۔ تاریخ نارائن کول عاجز (مخطوطہ) مملوکہ سری پرتاپ لائبریری سرینگر کشمیر۔

۱۸۔ تاریخ جموں و ریاست ہائے ملحقہ مصنفہ حشمت علی خان لکھنوی طبع سنہ ۱۹۳۹ء۔

۱۹۔ ٹن ماسٹرز تصنیف پورن سنگھ مطبع سکھ یونیورسٹی نسبت روڈ لاہور سنہ ۱۹۲۰ء۔

۲۰۔ جامع اللغات اردو مؤلفہ خواجہ عبد المجید بی۔ اے چاپ سنگی مطبع جامع اللغات کمپنی لاہور۔

۲۱۔ جموں اینڈ کشمیر سٹیٹ تصنیف پنڈت آنند کول بامزئی۔ چاپ سنہ ۱۹۲۵ء۔

۲۲۔ جیرٹس آئین اکبری جلد دوم چاپ سنہ ۱۸۹۱ء۔

۲۳۔ چمبرز انسائیکلو پیڈیا جلد نہم۔ طبع سنہ ۱۹۲۳ء۔

۲۴۔ چہار گلزار کشمیر۔ تصنیف دیوان کرپا رام سنہ ۱۸۷۰ء۔

۲۵۔ دبستان مذاہب تصنیف ملا محسن فانی کشمیری۔ چاپ مطبع نولکشور لکھنو۔

۲۶۔ راج ترنگنی اردو مترجمہ اچھر چند۔ سال طبع سنہ ۱۹۱۲ء ؛

۲۷۔ راج ترنگنی مترجمہ سر اورل سٹائن۔ چاپ سنہ ۱۹۰۱ء۔

۲۸۔ روٹس ان دی ویسٹرن ہمالیہ تصنیف میجر کینتھ صاحب۔ چاپ دہرادون سنہ ۱۹۲۲ء ؛

۲۹۔ سکرٹ ہسٹری آف دی لاہور دربار مرتبہ میجر کارمیکائل سمتھ صاحب۔ چاپ کلکتہ سنہ ۱۸۴۷ء۔

۳۰- سفر نامہ مورکرافٹ جلد اول و دوم طبع سنہ ۱۸۴۲ء -
۳۱- سفر نامہ بیرن ہیوجل - چاپ سنہ ۱۸۴۵ء -
۳۲- سیر المتاخرین تصنیف سید غلام حسین چاپ نولکشور پریس لکھنو -
۳۳- سفر نامہ وائن - طبع سنہ ۱۸۶۱ء -
۳۴- سفر نامہ مارکو پولو وینسی مرتبہ مینوئیل - چاپ نیویارک امریکہ سنہ ۱۹۳۹ء -
۳۵- شمس اللغات فارسی طبع سنہ ۱۸۷۷ء
۳۶- طبقات اکبری چاپ مطبع نولکشور لکھنو -
۳۷- عرب و ہند کے تعلقات مصنفہ مولوی سید سلیمان ندوی چاپ ہندوستانی اکاڈمی الہ باد سنہ ۱۹۲۸ء
۳۸- گلشن ابراہیمی المعروف بہ تاریخ فرشتہ جلد دوم چاپ نولکشور لکھنو -
۳۹- قرآن کریم -
۴۰- قاموس المشاہیر ہر دو حصہ مرتبہ نظامی بدایونی - چاپ سنہ ۱۹۲۶ء -
۴۱- کشمیر ان سنلائٹ اینڈ شیڈ مصنفہ ریو - سی - ای ٹنڈیل بسکو چاپ سیل لی سروس اینڈ کمپنی لنڈن -
۴۲- کشمیر ہر دو جلد مصنفہ ڈاکٹر غلام محی الدین صوفی چاپ پنجاب یونیورسٹی سنہ ۱۹۴۹ء
۴۳- کنگس توزک بابری طبع سنہ ۱۹۲۱ء -
۴۴- گلگت مینوسکرپٹس جلد اول مدونہ ڈاکٹر نالنکشادت چاپ سرینگر کشمیر سنہ ۱۹۳۹ء -
۴۵- گلاب نامہ فارسی تصنیف دیوان کرپا رام طبع سنہ ۱۹۲۳ بکرمی -
۴۶- لالہ رخ بزبان انگلیسی تصنیف تھامس مور چاپ سنہ ۱۹۰۱ء -
۴۷- مخزن الادویہ ہر دو جلد مطبوعہ نولکشور پریس لکھنو -
۴۸- مخزن الادویہ ڈاکٹری تصنیف ڈاکٹر غلام جیلانی -
۴۹- مآثر الامراء ہر سہ حصہ تالیف میر عبد الرزاق المعروف بہ نواب صمصام الدولہ شاہ نواز خان شہید خوافی اورنگ آبادی مطبوعہ رائل ایشیاٹک سوسائٹی آف بنگال کلکتہ سنہ ۱۸۸۸ء
۵۰- ناردرن بیریر آف انڈیا مصنفہ موسیو ڈریو صاحب - چاپ سنہ ۱۸۷۵ء -
۵۱- نگارستان کشمیر اردو (تاریخ) تصنیف ناظم سیوہاروی طبع سنہ ۱۹۳۴ء -
۵۲- واقعات کشمیر (تاریخ) تصنیف خواجہ محمد اعظم دیدہ مری چاپ سنگی باہتمام نور محمد و غلام محمد تاجران کتب سری نگر کشمیر -
۵۳- ویبسٹرس نیو انٹرنیشنل ڈکشنری طبع سنہ ۱۹۱۸ء -
۵۴- ہسٹری آف دی سکھس مصنفہ کننگھم طبع سنہ ۱۹۱۸ء -
۵۵- ہسٹری آف جہانگیر مصنفہ بینی پرشاد طبع سنہ ۱۹۲۲ء -
۵۶- ہسٹری آف انڈیا تصنیف ایلیٹ صاحب طبع لنڈن سنہ ۱۸۶۷ء -
۵۷- ہسٹری آف دی ویسٹرن تبت تصنیف ریو - اے - ایچ - فرانک چاپ لنڈن سنہ ۱۹۰۷ء ::

فہرست نامہائے کساں

الف

آدمؑ (پیغمبر) :- ۲، ۶۱ -

آزاد خاں (افغان صوبیدار) :- ۴۶۶، ۴۷۰

آزاد خاں (مُلک دار پونیال، گلگت :- ۲۲۲ -

آصف جاہ خاں :- ۱۴۳، ۲۴۴، ۲۶۹، ۲۷۳، ۲۹۰، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۵، ۳۳۷

ابراہیم پاشا :- ۴۳۷

ابراہیم خان (خلف علی مردان خان) :- ۳۴۵، ۳۶۹، ۳۷۴، ۳۸۴، ۴۸۴، ۴۹۱

ابراہیم لودی (سلطان) :- ۴۴۳

ابراہیم ماگرے ملک :- ۳۳۸، ۳۳۹

ابراہیم مؤرخ قاضی :- ۳۳۵، ۴۸۱

ابن جوزی :- ۵۰۰، ۵۰۱

ابن عباس :- ۴۳۵

ابوبکرؓ :- ۵

ابوسعید (سلطان) :- ۴۹۷

ابوعلی :- ۴۹۹

ابوالبرکات خاں :- ۲۳۸، ۳۳۶، ۳۵۱، ۴۹۰ -

ابوالخیر (مولوی) :- ۴۱۶

ابوالحسن خاں پانڈے :- ۳۱۶، ۴۶۲

ابوالفضل (شیخ) :- ۱۹۱، ۳۷۶

ابوالقاسم معروف بہ قاضی زادہ :- ۳۰۴، ۳۱۶، ۴۸۲

ابوحامد :- ۴۳۵

ابونصر بن منصور :- ۵۰۰

ابھی مینو (راجہ) :- ۴۷۶

اجتا پیڈ (راجہ) :- ۲۵۴، ۴۰۲

احترام خان :- ۴۶۰

احسن اللہ خان :- (نواب ڈھاکہ) ۳۳۷، ۳۴۳، ۳۴۴

احمد بیگ خاں (صوبیدار کشمیر) :- ۴۶۶

احمد جیو :- ۲۱۵، ۲۲۰

احمد خاں (میر) :- ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷ ؛

احمد ڈار :- ۳۵۴

احمد شاہ دُرّانی :- ۴۶۲، ۴۷۸

احمد شاہ والئ اسکردو :- ۲۱۳، ۲۱۵، (راجہ) :- ۲۱۶، ۲۲۰، ۲۲۱

احمد (ملا) :- ۸، ۵۳، ۸۱، ۳۶۷، ۳۷۱ ؛

ارادت خاں :- ۳۱۴

ارجن (گورو) :- ۴۴۸

اری رائے :- ۱۰۱، ۱۲۶

اسلام خاں :- ۱۲۳، ۲۵۳، ۳۴۱

اسمعیل (بابا) ۳۰۷، ۳۴۸

اسمعیل : زاہد : بابا : ۲۴۷، ۳۳۵

اسمعیل شاہ :- ۴۶۸

اسمعیل (مولوی) ۴۳۰

اشوک (راجہ) :- ۳۷۶، ۴۶۹

اظہر خاں (سید) :- ۴۸۸

اعظم خاں :- ۴۶۰

افتخار خاں :- ۴۷۷

افراسیاب خاں :- ۳۰۴، ۴۶۱، ۴۶۸، ۴۷۵ ؛

افراسیاب خاں پشکی :- ۲۱۳
افضل خاں :- ۳۰۴
اکبر شاہ :- ۸۲، ۸۸، ۱۲۱، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۷۳، ۲۸۴، ۳۳۴، ۳۷۰، ۳۸۶، ۳۸۷، ۴۱۵، ۴۱۸، ۴۶۰، ۴۸۱، ۴۸۲
اکبر علی خاں :- ۲۳۲
التمش (سلطان) :- ۴۹۷
اُلجایتو :- ۴۹۸
الف خاں :- ۴۸۴
امام الدین (شیخ) :- ۲۳۵، ۳۸۹
امرت پربھا زوجۂ رنادت :- ۳۹۸
امرداس (گورو) :- ۴۴۷
امرناتھ سوامی :- ۵۴، ۸۹
امیر خاں بمو :- ۲۳۲
امیر خاں جوانشیر :- ۱۵۷، ۲۸۵، ۳۰۵، ۳۰۷، ۳۱۱، ۳۸۸، ۴۳۲، ۴۷۵
امیر الدین (پکلیوال) :- ۹، ۳۷۵
امریکو :- ۳۲
اندھ جدشٹر (راجہ) :- ۴۹۵
انس :- ۷۹، ۷۱، ۷۶، ۷۷، ۱۰۵، ۳۷۷
انگد (گورو) :- ۴۴۷، ۴۵۰
اننت راج :- ۴۰۴
اننت رام (دیوان) :- ۴۰۵
اونتی ورما (راجہ) :- ۲۵۵، ۳۹۷، ۳۹۳
اویس (سلطان) :- ۵۰۰
ایوب خاں :- ۲۳۵
ایوب مرزا :- ۲۳۴

ب

بابا ویسی (میر) :- ۳۲۰
بابر شاہ :- ۴۴۶
بانڈے (حاجی) :- ۴۸۴
(بانڈے خواجہ) :- ۴۸۰
بالادت (راجہ) :- ۳۸۶، ۳۹۸
بسر اللہ خان :- ۲۳۲، ۴۷۸
بجے (راجہ) :- ۳۹۶
بزرگ شاہ (سید) :- ۲۴۶
بستی رام (مہتہ) :- ۲۱۵
بطلیموس :- ۳۲
بک (راجہ) :- ۱۴۶
بکرماجیت :- ۲۴۸، ۳۹۸
بلاد چند پسر کھک چندر :- ۳۸۶
بلند خاں :- ۴۹۰
بودھ :- ۴۲۴
بورڈو صاحب :- ۱۹۸
بوناپارٹ (نپولین) :- ۳۵۹
بہادر (شیخ) :- ۴۴۹
بہشتی (شاعر) :- ۲۸۴
بھگوان داس (راجہ) :- ۲۳۱
بہمان سنگھ :- ۳۰۸، ۴۹۱
بھولا راج :- ۳۶۹
بھیم سین (راجہ) :- ۲۵۷
بیاس منیشر :- ۴۲۸
بیربل کاچرو :- ۱۰، ۳۷۵

پ

پاربتی (ماتا) :- ۷۱
پارتھ (راجہ) :- ۴۵۷، ۴۷۴
پاردتی :- ۵۰
پانڈو چک :- ۲۸۲
پراجہ بٹ :- ۳۶۹
پرتاب سنگھ (ولیعہد) :- ۴۵

پرتاپ آدت (راجہ) :- ۴۰۴

پردرسین (راجہ) :- ۱۵۶، ۲۴۷، ۲۸۶، ۳۲۲، ۳۳۷، ۳۹۷، ۴۲۰، ۴۷۴، ۴۷۶

پردہ گپت :- ۴۰۳

پنڈت راجہ کاک در :- ۲۳۴، ۳۶۴، ۴۰۶ ؛

پہنوں (وزیر) :- ۲۸۷، ۴۰۵، ۴۶۳، ۴۹۲ ؛

پہلوان سنگھ :- ۲۱۵

پیر محمد :- ۷۷

پیر محمد (حاجی) :- ۳۹۷

ت

تارپیٹ (راجہ) :- ۳۹۹

تالنی پیر :- ۲۴۹

تربت خان :- ۴۶۰

تلوک چند (منشی) :- ۳۰۸

توفیق :- ۳۷۳

تیغ سنگھ راجہ (سیف خاں) :- ۲۴۲

تیکارام بھان (ٹیکارام) :- ۲۳۴

تیمور (امیر) :- ۴۱۲

تیمور شاہ :- ۲۳۶

ث

ثناؤاللہ شال (خواجہ) :- ۳۰۹، ۳۴۴، ۳۵۱، ۳۵۳

ج

جامی :- ۵۹

جانشین :- ۷۲

جبار خاں :- ۲۱۲

جگ دیو :- ۴۰۴

جلال ٹھاکور :- ۱۴۷

جلدیو :- ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۸۲

جلوک (راجہ) :- ۳۹۸، ۱۳۴

جمعہ خاں :- ۳۷۴

جہانگیر پادشاہ :- ۸۵، ۱۲۱، ۱۴۳، ۲۳۸، ۲۷۳، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۳۰۰، ۳۰۵، ۳۱۱، ۳۳۹، ۳۴۶، ۳۷۲، ۴۷۷، ۴۹۶

جہانگیر رینہ :- ۳۰۷

جھنڈا سنگھ :- ۲۳۵

جیّد (غلام احمد) :- ۳۴۴، ۳۵۴

جیاپیڈ (راجہ) :- ۱۴۶، ۱۵۸، ۴۰۲

جے سنگھ (راجہ) :- ۳۶۷، ۳۶۹، ۳۷۰، ۴۰۴

چ

چنبہ سوامی :- ۲۴۹

چرنگ (راجہ) :- ۲۱۲

چندر :- ۱۵۲

چندراپیڈ :- ۳۹۹

چندرہ پنڈت :- ۱۳۱

چھلکجوٹ (بخشی) :- ۲۱۶

چیٹ جیاپیڈ :- ۳۸۶

چیو (چنبہ) :- ۲۵۰

ح

حاتم خاں :- ۲۳۶

حبہ خاتون :- ۳۱۱

حبیب اللہ نوشہری (خواجہ) :- ۴۹۰

حسن :- ۷، ۳۷۳

حسن ابن غلام رسول :- ۸
حسن بیگ :- ۳۷۱
حسن جڈی بلی (شیخ) :- ۴۳۱
حسن شاہ :- ۳۳۴، ۳۳۹، ۴۳۰
حسن علیخان :- ۲۳۲
حسین بطکو :- ۴۴۲
حسین بیہقی (سید) :- ۴۱۳
حسین شاہ قادری (میر) :- ۳۴، ۳۵۳
حسین کابلی (خواجہ) :- ۲۸۴، ۴۱۵
حسین مغربی (مولوی) :- ۴۳۵
حفیظ اللہ :- ۴۶۰
حفیظ اللہ خان :- ۴۸۴
حمزہ (شیخ) :- ۷، ۸۳، ۳۰۷، ۳۷۳
حمزہ کریری (میر) :- ۳۷۳
حمید الدین (قاضی) :- ۳۳۵
حیدر مرزا (کاشغری) :- ۳۵۵، ۳۸۲، ۳۸۹، ۳۹۰، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۸۰
حیدر ملک چاڈورہ :- ۱۰۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۲۳۸، ۲۹۱، ۳۳۹

خ

خاوند محمود (خواجہ) :- ۲۸۳، ۳۴۳، ۳۵۲، ۴۱۳، ۴۸۲
خصالی :- ۱۰، ۶۰، ۲۸۴
خلیل (بابا) :- ۴۳۱
خلیل خدا (حضرت ابراہیم پیغمبرؑ) :- ۶
خوشحال چوہ (میاں) :- ۲۱۷
خوشحال سنگھ جمعدار :- ۴۶۲، ۴۶۳

د

دانیال (میر) :- ۴۸۶
داراشکوہ :- ۸۳، ۲۹۰، ۲۹۷، ۲۹۸، ۳۱۱، ۳۴۳
داؤد خاکی (بابا) :- ۱۲۸، ۱۳۴
داؤد دوایکی (سید) :- ۴۱۳
درو (ڈریو) :- ۱۰، ۵۰، ۳۷۷
دلاور خاں :- ۳۰۰، ۴۷۷
دلارام قلی :- ۳۶۱
دل دلیر خاں :- ۴۷۰، ۴۷۵
دولت چک :- ۱۴۳، ۴۸۱
دولت خاں پٹھان :- ۴۴۳
دولہ ریشی :- ۱۲۸
دیارام کاتب :- ۳۷۷
دیوی سنگھ (جنرل) :- ۲۲۵

ذ

ذوالقدر خاں (ذوالچو) :- ۲۳۰، ۲۳۱، ۴۲۷، ۴۷۶، ۴۹۵

ر

راجح (شاعر) :- ۳۷۳
رام چند :- ۴۰۶
رام داس (گورو) :- ۴۴۷، ۴۴۸
رام دیو (راجہ) :- ۹
راون چند :- ۴۱۸
رپن (لارڈ) :- ۸۹
رتنا کر (پنڈت) :- ۳۶۷
رتن چند :- ۲۳۴
رتنوں (وزیر) :- ۲۱۵، ۲۱۷
رجب دین (بابا) :- ۸۳
رحمت اللہ خان :- ۲۳۳، ۲۳۵
رحیم خاں :- ۲۱۳

رستم خان :- ۲۳۸
رنادت (راجہ) :- ۱۴۷
رنبیر سنگھ (مہاراجہ) :- ۷۷، ۱۲۳، ۱۴۸، ۱۸۳، ۱۹۰، ۱۹۶، ۲۲۶، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۵۲، ۲۷۳، ۲۸۶، ۲۸۹، ۲۹۱، ۲۹۷، ۳۰۱، ۳۰۵، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۳، ۳۳۴، ۳۴۰، ۳۴۲، ۳۶۴، ۳۷۷، ۳۸۰، ۴۰۵، ۴۲۲، ۴۵۶، ۴۶۳، ۴۶۵، ۴۷۱، ۴۷۳، ۴۷۹، ۴۹۲ ؛
رنجیت سنگھ (مہاراجہ) :- ۲۰۵، ۲۶۲، ۴۴۱، ۴۵۱، ۴۶۲، ۴۶۳
روح اللہ (وزیر) :- ۲۳۹
رنگی چک :- ۳۸۶
رنگی ڈار :- ۳۹۷
رینچن شاہ (سلطان شمس الدین) :- ۳۱۶، ۳۱۹، ۳۷۹، ۳۸۰، ۴۲۸

ز

زبردست خان :- ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵،
زشک (راجہ) :- ۱۴۷
زوجۂ ملک ٹھاکور :- ۴۲۵
زوجۂ یوسف چک :- ۳۱۱
زونہ راج (پنڈت) :- ۳۷۰
زور آور سنگھ :- ۲۱۲، ۲۱۴، ۲۲۰، ۲۲۶،
زینتی شاہ مجذوب :- ۱۳۶، ۴۵۸، ۴۵۹ ؛
زین الدین ریشی :- ۱۰۲
زین العابدین (سلطان بڈشاہ) :- ۹۲، ۹۵، ۱۱۶، ۱۳۱، ۱۴۳، ۱۴۷، ۱۴۹، ۱۵۲، ۱۵۷، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۴۶، ۲۶۸، ۲۸۱، ۲۹۹، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۶، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۵۱، ۳۶۷، ۳۶۹، ۳۷۱، ۳۹۵، ۳۹۹، ۴۰۲، ۴۲۷، ۴۵۸

س

سامی (شاعر) :- ۹، ۳۷۳
سبز ارشاہ :- ۴۴۲
سبز علی سودن :- ۲۳۹
سرفراز خاں کھکہ :- ۲۳۷
سری چیند :- ۴۴۴
سعادت یار خان :- ۲۴۲
سعد اللہ میر :- ۹، ۳۷۴
سعدی (شیخ) :- ۵۹
سعود :- ۴۳۶، ۴۳۷
سعید (مولانا) :- ۳۳۱، ۳۳۳
سکندر خاں :- ۳۲۳
سکندر بت شکن (سلطان) :- ۲۱۹، ۳۰۴، ۳۱۶، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۷، ۳۸۹، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۲۶، ۴۲۹
سلیم (سلطان) :- ۴۳۳
سلیم (شاعر) :- ۱۰، ۶۰، ۲۸۴، ۲۹۷
سلیم (مرزا) :- ۳۷۴
سلیمان (حضرت) :- ۴، ۸۱
سلیمان شاہ مرزبان یاسین :- ۲۲۳
سندر سین :- ۵۵، ۱۵۲
سندیمان (راجہ) :- ۳۹۴، ۳۹۷
سُو (سویا) :- ۲۵۶
سودرن (راجہ) :- ۱۴۰

سوسرم چندر (راجہ) :- ۴۱۸

سوکھ جیون (راجہ) :- ۳۴۶، ۳۷۳، ۳۷۴، ۴۶۲

سوگرام سوامی :- ۲۵۱، ۲۸۶

سہہ دیو :- ۴۷۶

سید احمد خان (مولوی) :- ۴۴۱

سیف خان :- ۱۲۳، ۱۴۷، ۱۵۵، ۱۵۶، ۳۰۱، ۳۰۴، ۳۱۲، ۴۶۹

سیف الدین (مرزا) :- ۳۷۶

سینٹ ٹامس :- ۴۴

ش

شاپور :- ۳۲۳، ۳۲۷

شاپور خاں (بخشی) :- ۴۸۸

شارکا دیوی :- ۸۲

شاکھ سہم :- ۴۲۶

شاہ جہان :- ۶۱، ۱۲۲، ۱۳۷، ۲۵۹، ۲۸۸، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۴، ۳۵۳، ۴۶۰

شاہزادہ عالم بہادر :- ۴۸۵

شاہ زمان :- ۴۵۱

شاہ محمد :- ۳۲۷

شاہ مردان (علیؓ) :- ۱۳۷

شاہ نیاز نقشبندی (خواجہ) :- ۱۴۳، ۳۵۳ -

شدرک :- ۲۴۸

شرف الدین بلبل شاہ :- ۳۱۶، ۴۲۹

شرف الدین (ملا) پسر محتوی خان :- ۴۸۸، ۴۸۹ -

شریف دہ بیدی (خواجہ) :- ۴۸۴

شریور :- ۳۶۹ (پنڈت) ۳۷۰ -

شمس عراقی (میر) :- ۲۱۸، ۳۳۵، ۳۴۲

شمس چک (ملک) :- ۳۴۸

شنکر آچارج :- ۸۱، ۴۲۶

شنکر ورما (راجہ) :- ۲۵۵، ۴۰۲، ۴۰۳

شنگلی ریشی :- ۴۸۰

شہاب (شیخ شہاب الدین سہروردی) :- ۶ ؛

شہاب الدین سندی (شیخ) :- ۶۱

شیر احمد خاں پسر منصور خان :- ۲۲۷، ۲۳۴ ؛

شیر باز خاں :- ۲۳۹

شیر سنگھ :- ۲۳۵، ۴۶۲

شیر ورما :- ۴۰۲، ۴۰۳

ص

صادق :- ۴۸۳

صادق خاں :- ۳۰۱، ۳۰۲

صالحہ باجی زوجہ محمد شاہ :- ۳۳۵

صدارت خاں :- ۳۰۱

صدیق حسن خان (نواب بھوپال) :- ۴۴۱، ۴۴۲ ؛

صفدر خاں :- ۲۳۰

ط

طالب (بابا) :- ۴۳۱

طاہر بن حکم :- ۵۰۰

طغرا :- ۶۰، ۶۱

طیبر شاہ والی نگری :- ۲۲۲

ظ

ظفر خان احسن :- ۱۰، ۶۰، ۶۱، ۱۳۹،

۲۸۴، ۲۸۷، ۲۹۸، ۳۰۵، ۳۱۵،
۴۸۲ ؛
ظفر خاں بچہ شمس چک :- ۴۸۱

ع

عاقل میر :- ۳۵۳
عالم شیر ماگرے :- ۴۸۱
عالمگیر (اورنگ زیب) :- ۱۲۳، ۲۵۳،
۲۹۸، ۳۰۱، ۳۰۴، ۳۱۶، ۳۳۴،
۳۳۹، ۳۴۱، ۳۵۱، ۳۷۵، ۴۴۹،
۴۶۰، ۴۷۷، ۴۹۴ -
عبدالحمید خاں :- ۴۳۳
عبدالشکور خاں :- ۳۸۳، ۴۸۴
عبدالصمد خاں بن سیف الدولہ :- ۴۸۹
عبدالعزیز (مولوی) :- ۴۴۰
عبدالعظیم خاں :- ۲۳۲، ۲۳۹،
۲۸۷، ۲۹۷، ۳۶۲
عبدالغفور (قاضی) :- ۴۸۱
عبداللہ خاں :- ۳۱۳، ۳۴۲،
۳۸۸، ۴۷۰، ۴۷۵، ۴۹۰
عبداللہ خاں دُرانی :- ۱۴۵،
۳۵۹ ؛
عبداللہ خاں دہ بیدی :- ۴۸۷
عبداللہ (شیخ) گزریالی :- ۷۹
عبدالمالک (مولوی) :- ۴۳۵
عبدالنبی (ملا) :- ۹
عبدالنبی (ملا) محتوی خان :- ۴۸۵،
۴۸۶
عبدالنبی خانیاری (ملا) :- ۳۷۷
عبدالوہاب :- ۴۳۲، ۴۳۳،
۴۳۴، ۴۳۵ -
عبدالوہاب شایق :- ۹، ۳۷۳،
۳۷۴ -
عتیق اللہ (حاجی) :- ۴۷۸
عثمانؓ (حضرت) :- ۵
عرفی :- ۶۰، ۶۱
عزیز اللہ ککرو و خواجہ :- ۳۵۱
عطا محمد خان :- ۲۵۸، ۲۸۵، ۳۶۲،
۳۸۶، ۳۸۹، ۴۴۲، ۴۹۱
عطیۃ اللہ خان :- ۴۷۸
عظمت شاہ فرزند سلیمان شاہ :-
۲۲۵ -
عظیم الدین درابو (حاجی) :- ۳۴۰
عقیل (مولوی) :- ۴۳۵
علاءُ الدین (سلطان) :- ۴۵۸
علیؓ (حضرت) :- ۵، ۳۴۵
علی ہمدانی (امیر کبیر) :- ۷۶، ۹۱،
۱۳۸، ۲۳۴، ۳۳۴، ۳۵۴، ۴۲۹
علی خاں چک :- ۴۷۴
علی شاہ فرزند سلطان سکندر :- ۳۱۳،
۳۱۴، ۳۴۱، ۴۵۸، ۴۵۹ -
علی شیر (راجہ) والیٔ کرتاشک :- ۲۱۳
علی (قاضی) :- ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۷۳
علی قلی خاں :- ۱۴۵
علی محمد خان :- ۲۳۱
علی مردان خان :- ۹۳، ۱۹۴،
۲۹۹، ۳۰۰ -
عمر بن عبدالرسول (مولوی) :- ۴۳۵،
۴۳۷ -
علی نجار (بابا) :- ۴۳۱، ۴۸۱ -
عنایت اللہ خان :- ۳۴۹، ۴۷۷،

(خان) :- ۴۸۷، ۴۸۹ -
عیسیٰ بہادر :- ۲۲۵

غ

غازی خان :- ۳۳۵، ۴۳۱
غازی میر :- ۴۲۵
غفار شاہ (حاجی) :- ۳۵۲
غلام خان :- ۲۳۷
غلام رسول :- ۲۴۲
غلام الدین نقشبندی (خواجہ) :- ۴۷۸
غلام محی الدین ناظم :- ۱۳۷، ۲۱۵، ۲۲۰، ۲۲۳، ۲۳۳، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۴۰، ۳۴۳، ۳۵۱، ۳۶۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۹۶، ۴۶۲، ۴۶۷، ۴۷۵ -
غنی (شاعر) :- ۵۹

ف

فاروق رضؓ (عمر) :- ۵
فاضل خان :- ۳۰۲
فاضل قادری :- ۳۵۳
فتح شاہ (سلطان) :- ۳۱۲، ۴۷۷
فتح علی خان :- ۲۳۲
فخر الدولہ :- ۴۷۸
فدائی خان پسر ابراہیم خان :- ۴۸۳
فرید خان :- ۴۸۴
فرید شاہ (سید) :- ۲۴۱
فصیحی :- ۶۲
فضیلت خان داروغہ :- ۲۶۱
فقیر اللہ (راجہ) پسر رحیم اللہ خان - ۲۳۵
فورسائٹھ صاحب :- ۱۹۸
فیضی :- ۶۰

ق

قاسم (خواجہ) :- ۴۸۴
قاسم (مرزا) :- ۴۸۱
قدسی :- ۶۰، ۶۱، ۲۸۴
قطب :- ۶۱
قطب الدین (سلطان) :- ۳۲۳، ۳۲۸، ۳۳۲، ۳۵۵، ۳۹۷ -
قطب الدین (علامہ) :- ۴۹۸
قوام الدین خان :- ۳۰۱، ۳۱۴

ک

کاشم ویر :- ۵۳، ۵۴، ۵۵
کالوئل :- ۴۴۲، ۴۴۳
کبیر بیہقی (سید) :- ۳۲۶
کپیل وست :- ۴۲۴
کرپا رام (دیوان) :- ۱۰، ۳۶۳، ۳۷۳، ۴۸۵، ۴۶۶، ۴۷۱
کریم ڈار (حاجی) :- ۳۰۶، ۳۴۰، ۳۶۱ -
کریم خان برادر سکندر خان :- ۲۲۳، ۲۲۴ -
کریم داد خان :- ۲۳۲، ۴۷۰ -
کفایت خان :- ۳۰۵
کلنبس :- ۲۹، ۳۰، ۳۱
کلون :- ۲۱۶
کلہن (پنڈت) :- ۱۲، ۱۳، ۳۶۷، ۳۷۱ -
کلیم :- ۶۰، ۶۱، ۱۳۷، ۲۸۴، ۲۸۵، (مرزا) :- ۲۹۱

کھکھی خان :- ۲۳۶، ۲۳۷

کھیم اندر :- ۳۶۹

کیچم خان :- ۲۳۷

گ

گگنہ چندر :- ۳۸۶

گلاب سنگھ (مہاراجہ) :- ۹۶، ۲۱۲، ۲۱۴، ۲۱۷، ۲۲۰، ۲۲۳، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۵۳، ۲۵۸، ۳۰۵، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۵۲، ۳۶۴، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۴۰۴ -

گلش دیو :- ۴۰۴

گالکند (راجہ) :- ۹۲

گل محمد خان :- ۳۴۲

گنیش پنڈت :- ۲۳۳، ۴۰۶

گوبند سنگھ (گورو) :- ۴۴۹، ۴۵۰

گوپادت (راجہ) :- ۳۹۴

گوتم رلیشی :- ۱۳۶

گوراں دتا :- ۲۱۵

گوہر امان پسر سلیمان شاہ :- ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵ -

ل

لارنس (صحیح انس) :- ۱۱

لچھمن :- ۴۴۴

لچھمن داس (دیوان) :- ۳۳۷

لچھمہ خاتون :- ۱۴۷

لشکر خان :- ۱۴۷

لعل شاہ فقیر :- ۲۹۷

لعل محمد خان :- ۳۸۸

لکھپت رائے (وزیر) :- ۴۲۲

للتادتیہ (راجہ) :- ۲۰۱، ۲۳۸، ۳۸۶، ۳۹۵، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۴، ۴۷۴، ۴۷۶ -

لو (راجہ) :- ۳۱۴

لونگ (خواجہ) :- ۲۰۱

لوہر چک :- ۴۵۹

م

ماروت :- ۹۱، ۹۲

مایاسوامی :- ۳۰۶

متین :- ۳۷۳

مجا سنگھ کمیدان :- ۲۱۶

مجرم (مرزا) :- ۱۳۷

مجلس رائے :- ۴۸۶

محمد[۳] :- ۴

محمد :- ۴۹۸

محمد (مولوی) :- ۹

محمد اشرف خان مفتی :- ۴۶۱

محمد اعظم دیدہ مری (خواجہ) :- ۸، ۴۹، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵ -

محمد امین اویسی (سید) :- ۳۴۳

محمد بٹ :- ۴۸۲

محمد توفیق :- ۹، (ملا) :- ۳۷۴

محمد حسین (خواجہ) :- ۳۸۷

محمد حلیم (مرزا) :- ۴۸۴

محمد حیات :- ۱۰

محمد خان حاکم لاہور :- ۲۲۲

محمد خان مرزبان پکھلی :- ۲۳۱

محمد خان مرزبان پونچھ :- ۲۳۸

محمد زمان نافع :- ۳۷۳
محمد سلطان کشمیری (شیخ) :- ۳۴۹
محمد شاہ سلطان :- ۴۵۸، ۴۷۷
محمد شاہ پسر احمد شاہ راجۂ اسکردو :- ۲۱۲،
۲۱۳، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۳۸، ۳۰۵، ۳۳۵،
۳۳۶ -
محمد شاہ چغت :- ۳۵۶، ۳۷۳، ۴۳۱،
۴۶۰، ۴۶۱ -
محمد شاہ (سیّد) :- ۳۵۲
محمد شاہ قریشی (سیّد) :- ۳۵۳
محمد لورستانی (سیّد) :- ۳۳۸
محمد (مدنی) :- ۳۴۳
محمد صابر (خواجہ) :- ۴۸۴
محمد علی :- ۲۲۰
محمد طاہر (مرزا) :- ۴۸۴
محمد علی شاہ :- ۴۳۶
محمد علی (مرزا) :- ۳۶۰
محمد مقیم (مرزا) :- ۴۸۴
محمد ناجی (ملک) :- ۳۳۹
محمد نصر شامی :- ۴۳۶
محمد نور بخش (سیّد) :- ۴۳۰، ۴۳۱ -
محمد ولی :- ۲۳۸
محمد ہمدانی :- ۹۱، ۲۲۷، ۲۵۵، ۳۰۶،
۳۲۹، ۳۳۶، ۳۴۱، ۳۴۲ - ۳۴۲،
۳۵۱ - (میر سید محمد) :- ۳۳۲
محمود خان مرزبان منظفر آباد :- ۲۲۷
محمود (سلطان) :- ۳۹۵، ۴۳۶،
۴۳۷ -
محی الدین گندرو (خواجہ) :- ۳۵۱،
۴۹۴ -
مختار الدولہ :- ۳۶۲
مدین شاہ :- ۲۱۴
مراد بخش :- ۲۸۵
مراد (حاجی) :- ۹۶
مردانہ :- ۴۴۶
مرہن (راجہ) :- ۴۹۵
مستنصر عباسی :- ۴۹۸
مصر بولا (بھولا ناتھ) :- ۳۵۹، ۳۶۳،
۵۰۱ -
مصر چند (دیوان) :- ۳۴۰
مُصطفیٰ :- ۶۵
مُصطفیٰ خان :- ۴۳۳
مطیع (خلیفہ) :- ۵۰۰
منظفر خان بمبو :- ۲۳۷، ۳۸۹
منظفر خان راجہ کٹھائی :- ۲۳۱، ۲۴۳!
منظفر علی خان :- ۲۳۲
معز الدین خان :- ۲۲۷، ۲۳۲،
(پسر ہیبت خان) :- ۲۳۲، ۲۳۳ (راجہ
۲۳۵ -
معین الدین نقشبندی (خواجہ) :- ۲۸۲
ملا شاہ (اخوند) مسجد :- ۸۳،
باغ :- ۹۷، ۱۴۷، ۲۸۵، ۳۴۳ -
ملک شاہ :- ۱۹۹
منٹگمری صاحب (مسٹر) :- ۷۲
منصور (سیّد) :- ۱۵۲
منصور خان :- ۲۲۷، ۳۸۹، ۴۷۷
موتی رام (دیوان) :- ۴۶۶
مورنجین :- ۲۱۳، ۲۱۵
مور کرنیل :- ۶۴
موسیٰ (پیغمبر) :- ۴۵۷
موسیٰ شہید (قاضی) :- ۳۲۸
موسیٰ ببنہ (ملک) :- ۴۳۱

مومن خان :- ۴۸۸

مہیش (چوہدری) :- ۳۰۴ ، ۳۱۶

میاں سنگھ (کرنیل) :- ۲۱۳ ، ۲۲۰ ، ۲۳۳ ، ۳۰۸ ، ۳۴۸ ، ۳۶۳ ، ۴۲۲ ، ۴۶۳ ، ۴۷۵ -

میر الٰہی :- ۶۰ ، ۲۹۹

میر حسن یزدی (قاضی) :- ۴۹۹

میرک اندرابی (میر) :- ۴۱۳

میر ولی :- ۲۲۵

میر ہزار خان :- ۳۴۶ ، ۳۴۷

میگواہن :- ۳۹۷

ن

نادر شاہ :- ۴۷۸

نارائن کول :- ۱۱ - (منشی) :- ۳۷۵

ناصر علیخان فرزند محمود خان :- ۲۲۷ ، ۲۳۲ -

ناگ سین :- ۴۲۶

نانک (گورو) :- ۴۴۲ ، ۴۴۳ ، ۴۴۵ ، ۴۴۶ ، ۴۴۷ ، ۴۵۰ -

نجف علیخان :- ۲۳۲ ، ۲۳۴

نجم الدین حفص :- ۴۹۸

نذیر حسین :- ۴۴۲

نر (راجہ) :- ۱۱۸ ، ۱۲۰

نرندر آدت (راجہ) :- ۳۹۸

نطو شاہ (نتھو شاہ) :- ۲۲۳

نظام درابو (خواجہ) :- ۳۵۲

نظام الدین محمد (مولوی) :- ۳۷۳ ، ۳۷۵ -

نظامی (شاعر) :- ۳۹ -

نغز بیگ :- ۳۵۵ ، ۳۵۶ -

نندہ گپت (راجہ) :- ۴۷۶

نندی (نام زنے) :- ۱۴۰

نوازش خان :- ۴۷۵ ، ۴۷۷

نورجہاں :- ۱۵۹ ، ۲۸۹ ، ۳۱۵ ، ۳۱۶ ، ۳۴۵ ،

نورالدین خان :- ۳۱۲

نورالدین (خواجہ) :- ۳۰۲

نورالدین ولی (شیخ) :- ۲۵۵

نورہ شاہ سادھو :- ۳۵۳

نورہ صاحب :- ۴۵۵

نہال چند (دیوان) :- ۹۶

نیدان سنگھ :- ۲۱۳

نیکی ریشی :- ۳۵۲

و

واسدیو (راجہ) :- ۹۱

وردمان سوامی :- ۲۵۱

وزیا نند راجہ :- ۲۵۳ ، ۳۵۲ ، ۳۹۲ -

ہ

ہاروت :- ۹۱ ، ۹۲

ہاشم (میاں) :- ۳۵۰

ہدایت اللہ (مولوی) :- ۹ ، ۳۷۵ -

ہر رائے (گورو) :- ۴۴۸

ہرش دیو :- ۳۴۸

ہرش (راجہ) :- ۴۵۷

ہرکشن (گورو) :- ۴۴۸

ہرگوبند (گورو) :- ۴۴۸

ہری چند (دیوان):- ۲۱۵، ۲۱۶،
۲۱۷، ۲۲۸، ۲۳۹، ۳۱۰
ہری سنگھ صوبیدار:- ۲۳۳،۲۳۷،
۳۰۶، ۳۰۸، ۳۸۹-
ہلاکو خان:- ۲۳۰
ہنڈرسن:- ۱۱، ۴۷
ہوشناک:- ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰-
ہوشیار سنگھ (جنرل):- ۲۲۶
ہیبت خان پسر مظفر خان:- ۲۳۱
ہیبت خان پسر محمود خان:- ۲۳۲
ہیبٹ صاحب:- ۲۲۵

ی

یافعی:- ۴۹۸
یحییٰ (سید):- ۳۵۹
یعقوب چک:- ۳۵۲
یعقوب خان:- ۳۳۸، ۳۴۸
یعقوب خان (سیّد):- ۳۳۴
یوسف شاہ چک:- ۸۴، ۸۵،
۲۳۱، ۲۴۵، ۲۸۳

فہرست نامہائے جاہا

الف

آب سندرہ نار :- ۱۴۰
آڈون :- ۹۳، ۱۴۰، ۲۶۵ (کریوہ) ۵۲
آرمینہ :- ۴۰
آروی (پرگنہ) :- ۱۴۷، ۲۵۱، ۲۶۷
آری گام :- ۱۴۲، ۱۴۸
آری گوئی :- ۴۶
آرڈو (کوہ) :- ۸۹
آسام :- ۴۱، ۴۲
آسٹریا :- ۳۷، ۳۸
آسٹریلیشیا :- ۴۷
آگرہ :- ۲۴۳
آکوسہ (موضع) ۱۴۸
آنچار سر :- ۹۷
آوت کولہ :- ۱۴۸
آدینتھ مولہ :- ۱۳۵
آہک ٹینگ (کوہ) ۶۴، ۸۳، ۹۶، ۱۰۴ -
آئرلینڈ :- ۳۶
اباسند (دریا) :- ۱۰۵
ابی سینیا :- ۴۴
اپرگنی :- ۴۴
اٹلی :- ۲۰، ۳۸
اٹک (قلعہ) :- ۱۴۵
اجمیر :- ۴۲، ۲۴۳
اچھ (پرگنہ) :- ۹۴، ۱۳۰، ۲۶۶
اچھبل :- ۹۸، ۱۲۲، ۱۳۹ -
اچھن :- ۱۴۳، ۲۶۷ -
احمدا کدل :- ۳۴۸
ارح نومند :- ۵۰۱
ارکان پور :- ۲۰۴
اسپین :- ۳۸
استہمان مرگ :- ۸۹
اسکردو :- ۱۴۵، ۱۹۷، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۸، ۲۱۳، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۴۳ -
اسلام آباد :- ۱۲۳، ۱۲۵، ۲۰۸، ۲۵۲، ۲۶۴، ۳۰۶، ۳۱۱ -
اسمال دوری :- ۴۹
اشکورہ (کریوہ) :- ۹۶
اشرف کدل :- ۱۴۳، ۳۱۴
اشم (موضع) :- ۱۵۵
اشتائی کوہ :- ۲۰۹
افروتھ (کوہ) :- ۷۵، ۱۱۳، ۱۴۲
افریقہ :- ۲۷، ۲۸، ۳۵، ۴۲، ۴۴ -
افضل آباد (باغ) :- ۱۴۷، ۳۰۳
افغانستان :- ۴۲، ۳۵۸
اکھنور :- ۱۹۴، ۲۰۵
الجیریا :- ۴۳
الموڑہ :- ۲۱۵
الہ باد :- ۲۴۳
الہی باغ :- ۱۴۷، ۲۸۹، ۲۹۰
امرتا بھون :- ۳۹۸
امرناتھ کوہ :- ۵۴، ۷۵، ۷۶، ۱۱۸، ۱۳۹ -

امریکہ :- ۲۷، ۲۸، ۳۲، ۳۵، ۴۴ -
امیر آباد :- ۲۸۵، ۳۰۷
امیرا کدل :- ۲۴۵، ۳۰۶، ۳۰۸، ۳۱۱، ۴۷۵ -
اندر کوٹ :- ۱۴۶، ۴۰۲
انشال :- ۱۹۷
انشن :- ۲۰۸
انگلستان :- ۵۸، ۸۵، ۸۶
انگلینڈ :- ۳۰، ۳۶ -
اننت ناگ :- ۹۰، ۱۰۴، ۱۲۳، ۱۳۵، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۵۰، ۲۶۴، ۲۷۴ -
انوٹ کوہ :- ۱۱۴
اونتر :- ۱۱۲، ۱۳۶
اودہم پور :- ۱۹۷
اودھ :- ۴۲۴
اوڈیسہ :- ۲۴۳
اورنگ آباد :- ۱۲۳، ۲۴۳، ۲۹۸ -
اوڑی :- ۱۹۳، ۲۰۹، ۴۹۴ (کوہ) ۴۹
اوسرحر :- ۲۰۴
اولر (تالاب) :- ۶۸، ۶۹، ۸۰، ۹، ۱۱۱، ۴۵۲
اولر (پرگنہ) :- ۱۳۰، ۱۳۲، ۲۶۰
اونٹہ کدل :- ۳۱۵
اہرہ بل :- ۱۳۹
ایبٹ آباد :- ۱۹۲
ایران :- ۴۲، ۳۵۸، ۴۹۷
ایشہ براری :- ۱۳۳، ۳۰۲، ۳۹۷
ایشیا :- ۳۵، ۳۸، ۴۸، ۴۰۶
ایلہ پتھری :- ۷۵، ۱۱۳
ایمن آباد :- ۲۴۶

ب

باباپور کریوہ :- ۹۳
باٹھو :- ۱۳۰، ۲۶۲ (پرگنہ)
بادام پورہ (موضع) :- ۱۴۶
بارسو (موضع) :- ۳۹۷
بارہ مولہ :- ۵۲، ۵۴، ۵۵، ۷۰، ۱۰۴، ۱۵۱، ۱۹۱، ۱۹۳، ۲۲۹، ۲۳۳، ۲۵۷، ۳۹۶، ۴۶۸، ۴۷۱، ۴۷۳، ۴ (پل) ۳۱۳
بارہ مولہ (قلعہ) :- ۳۸۹
باڑ (موضع) :- ۱۴۰
باغ احسن آباد :- ۲۲۹
باغ ارادت خان :- ۳۰۰
باغ اسلام آباد :- ۲۵۳
باغ افراسیاب خان :- ۳۰۴
باغ افضل آباد :- ۳۰۳
باغ آقا حسین :- ۳۰۸
باغ امرود :- ۳۰۵
باغ انگور :- ۳۰۵
باغ اونتی پور :- ۲۹۰
باغ بحر آرا :- ۱۴۷، ۲۸۹
باغ بہمان سنگھ :- ۳۰۹
باغ بیجباڑہ :- ۲۹۰
باغ پانپور :- ۲۹۰
باغ پری محل :- ۲۹۷
باغ توت :- ۳۰۶
باغ جہاں آرا :- ۲۹۷، ۳۰۴
باغ جعفر خان :- ۳۰۴
باغ چنار :- ۲۹۰، ۲۹۸
باغ حسین بیگ :- ۳۴۳
باغ درشتی :- ۳۰۷

باغ دلاور خان :- ۳۰۰
باغ سوکھ رام :- ۳۰۸
باغ سلیمان :- ۶۲
باغ سیف آباد :- ۱۴۸
باغ سیف خان :- ۱۲۷، ۳۰۹
باغ شالامار :- ۱۴۳، ۲۹۵، ۳۰۸
باغ شاہ آباد :- ۲۹۷
باغ صدارت خان :- ۳۰۱
باغ صفا :- ۲۸۹
باغ عنایت :- ۱۴۷، ۲۹۹
باغ عیش آباد :- ۲۸۸
باغ فرح بخش (شالامار) :- ۲۸۶، ۲۸۸، (فرح بخش باغ) ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۹۵
باغ فیض بخش :- ۲۸۷
باغ قوام الدین خان :- ۳۰۱
باغ کفایت خان :- ۳۰۵
باغ گلشن :- ۱۴۷، ۲۹۹
باغ لشکر خان :- ۳۰۱
باغ نشاط :- ۱۴۳، ۱۵۶، ۲۹۶
باغ ہری سنگھ :- ۳۰۸، ۳۰۹
بال تل :- ۱۹۷
بانڈی پور :- ۱۴۸، ۱۸۶، ۲۰۱، ۲۵۸، کریوہ :- ۹۶
بانگل :- ۴۷، ۸۴، ۸۵، ۸۷، ۹۵، ۱۲۲، ۲۰۴، ۲۶۳، ۲۷۱
بانہال (کوہ) :- ۷۷، ۹۹، ۱۲۱، ۱۹۶، ۲۳۹، ۲۴۴
بٹہ پورہ :- ۱۴۷
بٹہ مالنہ :- ۱۶۰ (کدل) :- ۳۱۵
بخارا :- ۴۰
بدخشاں :- ۲۰۱، ۳۳۱
بدورہ (موضع) :- ۴۹۶
بدلی :- ۲۰۵
بڈگام :- ۲۰۸ (کریوہ) :- ۹۵
بڈمرگ :- ۸۹
برار :- ۴۲، ۲۴۳
برار آنگن :- ۷۹
برار بال (کوہ) :- ۴۷، ۱۱۷
برار باجی :- ۷۹
برار نمبل :- ۱۴۳
برازیل :- ۴۶
بربر :- ۴۳
برٹن :- ۳۶
برٹش گائنا :- ۴۶
برجی :- ۱۹۹
برزل کوٹھی :- ۲۰۲، ۲۰۴
برزہ بال :- ۱۴۹، ۲۰۱، ۲۰۳
برسلز :- ۳۶
برنگ (پرگنہ) کوہ :- ۴۹، ۴۸، ۷۷، ۱۰۶، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۶، ۱۳۸، ۱۴۶، ۱۴۹، ۲۵۹ -
برنگ سا :- ۱۹۹
برنگ سمبر :- ۱۹۹
برہما :- ۴۱، ۴۲، ۵۱، ۵۲، ۴۲۵
بریہ واری کدل :- ۳۱۵
بریمن :- ۳۶
برین :- ۱۴۳
بسنت باغ :- ۳۰۸، ۳۴۸
بصرہ :- ۵۰۱
بلبل لنگر :- ۳۱۸
بلجیم :- ۳۶
بلوچستان :- ۴۲

بلدہ :- ۲۶۷
بمبئی :- ۴۲ - بمنیو (موضع) :- ۱۴۰
بندا چھل (بندھیاچل) کوہ :- ۵۳
بندو زلن گام :- ۱۲۳
بنگالہ :- ۴۲ ، ۲۴۳
بنگس :- ۱۱۲
بوٹان (بھوٹان) :- ۴۲
بوٹی شور (کوہ) :- ۱۳۴
بوٹو :- ۱۰۲
بودھ گیر :- ۲۲۰
بومزو :- ۹۹
بون ہامہ :- ۱۲۹
بونیار :- ۱۰۶ ، ۱۱۳
بہت (جہلم) :- ۶۸ ، ۶۹ ، ۹۴ ، ۹۷ ، ۱۱۳ ، ۱۳۸ ، ۱۳۹ ، ۱۴۰ ، ۱۴۱ ، ۱۴۴ ، ۱۴۹ ، ۱۵۱ ، ۱۵۲ ، ۱۵۵ ، ۱۵۶ ، ۱۵۷ ، ۱۵۸ ، ۱۵۹ ، ۱۶۲ ، ۲۴۶ ، ۲۴۷ ، ۲۵۲ ، ۲۵۴ ، ۳۱۷ ، ۳۲۲ ، ۴۲۹ ، ۴۶۴ ، ۴۶۸ ، ۴۷۵ ، ۴۷۷ ،
بھدرواہ :- ۲۰۷ ، ۲۴۳
بہرام گلہ :- ۱۹۵
بھمبر :- ۱۹۵
بونجی :- ۲۰۲ ، ۲۲۴ ، ۲۲۵
بوہری کدل :- ۳۱۴
بیاری :- ۲۰۴
بیجباڑہ (کریوہ) :- ۹۱ ، ۹۳ ، ۱۹۶ ، ۲۵۴ ، ۳۱۱ ، ۳۵۲ ، ۴۰۴ ، ۴۶۸ ، ۴۷۳ ، ۴۷۵ -
بیروہ :- ۱۰۳ ، ۲۵۸ ، ۴۵۲
بیگم آباد :- ۲۸۹
بیہامہ :- ۱۶۰

پ

پاپاچھن :- ۱۳۵
پاپہ ہارن :- ۱۳۰
پارم پور :- ۱۵۱
پاندرچ (کریوہ) :- ۹۷
پانپور :- ۱۵ ، ۹۷ ، ۱۹۶ ، ۲۵۳ ، ۳۱۱ ، ۴۰۲ ، ۴۷۵ ، ۴۹۶
پاندہ چھک :- ۳۱۱ - پانزت (موضع) - ۱۸۵
پاندریٹھن (موضع) :- ۴۰۴
پانی شکر :- ۱۹۹
پٹن کریوہ :- ۹۵ ، ۱۵۹ ، ۱۹۱ ، ۱۹۳ ، ۲۰۹ ، ۲۲۸ ، ۲۵۵ ، ۲۶۷ ، ۲۷۴ ، ۴۰۳ -
پٹنہ :- ۲۴۳
پدم :- ۲۵۴
پدمان پورہ :- ۲۵۴
پران گنگ :- ۱۰۹
پرتگال :- ۳۸
پردمن پیٹ :- ۸۲
پرتگیز :- ۴۴
پرسپور :- ۳۸۶ ، ۳۹۹ ، ۴۰۰ ، ۴۸۱
پروشیا :- ۳۶۰
پیشاور :- ۱۹۲ ، ۴۱۵ ، ۴۴۱ ، ۴۵۱
پلسٹین (فلسطین) :- ۴۰
پلہ وار (کوہ) :- ۱۱۱
پہامسر :- ۹۸ ، ۱۱۴
پنجاب :- ۲۲ ، ۷۰ ، ۷۳ ، ۴۵۰ ، ۴۹
پنوچھ (پونچھ) :- ۸۸ ، ۱۱۳ ، ۱۱۴ ، ۱۹۳ ، ۱۹۴ ، ۲۰۲ ، ۲۰۵ ، ۲۱۰ ، ۲۳۵ ،

۲۳۸، ۲۴۳، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۸۲

پوکرکوٹ :- ۲۰۳

پوکرہ بل :- ۳۹۷

پوگا :- ۲۰۱

پولینڈ :- ۳۸

پونلیشا :- ۴۷

پونچھک :- ۲۱۲

پونیال :- ۲۲۱

پوشانہ :- ۱۹۵

پھاک (پرگنہ) :- ۶۳، ۷۵، ۱۲۰، ۱۳۹، ۱۴۳، ۱۴۶، ۲۶۰، ۴۰۴ -

پہرو (نالہ) :- ۱۱۳

پھلی :- ۱۵۲، ۲۳۱، ۲۴۳

پہلگام :- ۴۷، ۱۱۸

پیرو :- ۴۶

پیر پنچال (کتل) :- ۷۶، ۸۸، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۴۰، ۱۹۴، ۲۰۶

پیوں واؤ :- ۲۰۰

ت

تاپر (موضع) :- ۳۹۹

تارزو :- ۱۴۲

تارسر :- ۱۲۰

تارہ بل کدل :- ۳۱۴

تاشکند :- ۴۱، ۲۱۰

تاہن مرگ :- ۴۷۴

تانجی (تانجی) :- ۲۱۰

تان مرز :- ۱۱۵

تاویح :- ۲۰۰

تبت :- ۴۱، ۲۱۰، ۲۱۲، ۲۱۸

تتہ دان (چشمہ) :- ۱۳۲

تخت سلیمان :- ۶۴، ۸۰، ۸۱، ۳۰۶

تراگ بل :- ۲۰۱

ترال :- ۳۳۱، ۳۳۳، ۳۳۷ - (قصبہ) ۲۵۸ -

ترپولیا :- ۴۳

ترکستان :- ۴۱، ۲۰۱، ۲۱۲، ۳۵۴، ۳۵۸، ۴۱۳، ۴۱۴،

ترنز :- ۴۵۲ (موضع :- ۱۴۱)

ترہ گام :- ۱۳۵، ۲۸۲

تس گام (ٹس گام) :- ۱۹۸

تشی گونگ :- ۲۰۱

تلاؤ بل :- ۱۱۱

تلجا :- ۲۲۸

تلونڈی (موضع) :- ۴۴۲

تلکہ مرکٹی :- (ٹلکہ مرکٹی) :- ۱۹۹

تلہ کھن :- ۳۱۵

تنالی :- (ٹنڈالی) :- ۱۹۳

تنگی پورہ (ٹنگی پورہ) :- ۴۷۸، ۴۷۹، [illegible]

تنگی کدل (ٹنگی کدل) :- ۳۱۵

تنگیر :- ۳۲۸

توپلک (ٹوپلک) :- ۱۹۹

توسہ مرگ :- ۸۷

توسہ میدان :- ۸۷، ۱۱۴، ۱۴۲، ۲۰۴، ۲۳۸

تولہ مولہ :- ۱۳۴، ۱۶۰

تونگر (ٹونگر) :- ۱۴۰

تھنگہ مسجد :- ۳۵۲

تھن شن (تھیان شان) :- ۴۱

تھنڈا پانی (ٹھنڈا پانی) :- ۱۹۴

تھنہ :- ۱۹۴، ۱۹۵

تھوکچی :- ۲۰۱

تھید (موضع) :- ۳۹۷

تیل بل :- ۶۵، ۱۴۲، ۱۵۵، ۱۸۵-

تیلیل :- ۸۷، ۱۱۰، ۱۴۹، ۲۰۸، ۲۱۳، ۲۲۰، ۲۲۱، ۴۰۴-

ج

جاپان :- ۴۱ (جپیان) :- ۵۰۱

جامع اسلام آباد :- ۳۵۱

جامع بارہمولہ :- ۳۵۰

جامع بیجباڑہ :- ۳۵۲

جامع سوپور :- ۳۵۱

جامع شوپیان :- ۳۵۱

جبل شیرہ کوٹ :- ۱۵۴، ۱۵۵

جٹن کوہ :- ۱۳۶

جڈی بل :- ۱۵۸، ۳۳۵، ۴۳۱، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۹۰، ۴۹۱

جرجان :- ۴۹۹

جروشلم :- (یروشلم) :- ۴۰

جرمنی :- ۳۷

جزائر اوشینیا :- ۴۷

جزائر انڈمن :- ۴۲

جزائر بحر الہند :- ۴۶

جزائر خالدات :- ۳۳، ۴۸

جزائر زنگ :- ۳۳

جزائر سنڈیا :- ۴۷

جزیرۂ جمکوٹ :- ۳۳

جگر کوٹ :- ۲۰۲

جلال آباد :- ۴۲

جموں :- ۷۳، ۱۹۴، ۱۹۷، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۱۰، ۲۱۳، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۵، ۲۳۹-

جونگ ٹونگ :- ۱۹۹

جوشوٹ :- ۲۰۱

جوئے ناٹھو :- ۱۴۱

جہانیاں (مقام) :- ۱۵۲

جہلم :- ۱۵۲، ۲۰۴

چ

چبرا :- ۱۹۹-

چترالی :- ۲۰۱، ۲۲۵، ۲۲۷

چترار :- ۸۹، ۹۴، ۱۴۱، ۲۴۵-

چڑسو :- ۱۵۰

چکار :- ۲۳۳

چکدرہ :- ۴۹۵

چکری شور :- ۱۳۵

چکوٹھی :- ۱۹۳

چلّی :- ۴۶

چندر باگا :- ۷۱، ۱۱۷

چندرہ سر :- ۱۲۰ (موضع) ۴۸۵

چندن سر :- ۱۱۵

چندر کوٹ :- ۱۹۶

چندریکا :- ۱۲۰

چوکی پور :- ۱۹۴

چوگام کوہ :- ۸۹

چومک :- ۲۰۴

چونٹی کل :- ۱۴۴

چوہدری باغ :- ۳۰۴، ۳۱۴-

چھانہ گنڈ :- ۱۹۸

چھتر گلاس :- ۱۹۳

چھچہ بل :- ۱۴۲، ۱۵۰، ۲۴۵ (کدل) ۳۱۵

چھراٹ :- ۹۲، ۹۷، ۱۱۴
چھنانی (چنانی) :- ۱۹۶
پچھا :- ۲۰۴
چھندپورہ کریوہ :- ۹۵
چھندنہ (موضع) :- ۱۶۲
چہ گام :- ۲۰۳
چیچوٹ :- ۲۱۰
چیرہ ڈور :- ۹۵
چیلاس :- ۱۰۵، ۲۲۸، ۲۲۹
چین :- ۱۴، ۴۸، ۴۲۵
چندی کریوہ :- ۹۷
چیوہ ڈارہ :- ۸۳

ح

حاجن :- ۱۵۱، ۱۸۶
حجاز :- ۴۳۶
حبہ کدل :- ۱۵۷، ۳۱۲، ۴۰۵، ۴۷۸، ۴۷۹ -
حسن آباد :- ۴۳۱، ۴۸۳
حسن پورہ :- ۴۶۹
حسین پورہ :- ۴۶۹
حضورہ :- ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۸، ۲۱۳، ۲۴۳ -
حضرت بل :- ۱۵۶، ۱۵۷، ۲۸۸، ۲۹۰، ۲۹۷، ۳۰۲،
حضوری باغ :- ۳۰۹
حمل :- ۱۱۳
حمید نگر (موضع) :- ۱۴۰
حیدر آباد :- ۱۹۳

خ

خام پور کریوہ :- ۹۳، ۱۴۱، ۱۹۵
خان پور :- ۱۹۲
خاندیس :- ۲۴۳
خانقاہ اعلیٰ :- ۳۳۷
خانقاہ بلبل شاہ :- ۳۱۶
خانقاہ بابا اسمٰعیل :- ۳۴۸
خانقاہ جڈی بل :- ۳۳۹
خانقاہ جیلانی :- ۳۵۳
خانقاہ چشتی :- ۳۴۹
خانقاہ خواجہ شاہ صاحب :- ۳۵۳
خانقاہ نرگجن :- ۳۴۹
خانقاہ سید برخوردار :- ۳۴۴
خانقاہ سید محمد مدنی :- ۳۴۴
خانقاہ سوپور :- ۳۵۱
خانقاہ شمس عراقی :- ۴۸۰
خانقاہ شمسی :- ۳۴۸
خانقاہ شیخ العالم :- ۳۵۲
خانقاہ غوثیہ :- ۳۵۳
خانقاہ فیض پناہ :- ۳۴۳، ۳۴۴
خانقاہ کبروی :- ۲۱۱، ۳۳۷
خانقاہ ملک جلال ٹھاکور :- ۳۴۸
خانقاہ معلیٰ :- ۳۲۲، ۳۳۰، ۳۳۲، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۹۷، ۴۷۱، ۴۷۷، ۴۸۶ -
خانقاہ مخدومی :- ۳۵۱
خانقاہ والا :- ۳۳۷
خانیار :- ۱۴۳، ۲۴۵، ۳۰۵، ۳۰۹، ۳۵۰، ۴۷۶
خجند :- ۴۱

خراسان :- ۲۱۳، ۲۱۴

خندہ بھون :- ۴۰۳

خواجہ باغ :- ۳۰۹

خواجہ بارہ بل :- ۴۳، ۱۵۶، ۳۱۴، ۳۱۵ -

خوارزم :- ۴۹۸

خوشحال سر :- ۹۸

خوشی پورہ :- ۹۵

خوقند :- ۲۰۱، ۲۱۰، ۳۵۵

خیرہ گلی :- ۱۹۲

خیوہ (خیبوہ) :- ۳۰

خیوا :- (خوارزم) :- ۴۱

د

داچیگام :- ۱۲۰، ۱۴۲، ۲۹۵

دارا محل :- ۲۸۵

داردو :- ۱۴۵، ۲۲۵، ۲۲۷، ۲۲۹، ۲۴۳ -

دارآش :- ۸۳

دارہال :- ۲۰۵

دامودر وڈر :- ۹۴، ۹۵

داتا مزار محلہ :- ۳۴۴

دانگر پورہ (ڈانگر پورہ) :- ۳۵۳

دچ گاتنا (ڈچ گاتنا) :- ۴۶

دچھن پارہ :- ۸۹، ۱۱۸، ۱۳۹، (کوہستان) ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۹۰، ۱۹۱ -

دچھنہ (کوہ) :- ۷۰، ۲۲۹، ۲۳۷، ۴۰۴ -

ددوڈر (ڈڈوڈر) :- ۹۷

دراس :- ۷۸، ۱۴۴، ۲۱۰، ۲۱۲، ۲۱۳ -

دراوا :- ۸۷، ۱۱۲، ۲۲۶، ۲۳۲، ۲۴۳، ۲۴۵

درس گھرم :- ۲۰۲

درشنی باغ :- ۱۴۷

درگجن :- ۱۴۴، ۳۰۴ (کدل)، ۳۱۵، ۳۶۷

درند (موضع) :- ۲۹۸

درۂ لار :- ۶۳

درۂ شالمار :- ۶۳

دریائے جہلم :- ۱۴۹، ۱۵۱

دریائے راجوری :- ۱۱۵

دریائے شور :- ۲۷

دریائے کھلچی :- ۲۱۱

دریائے محیط :- ۱۰۱

دریائے وشیو :- ۲۶۹

درنر (موضع) :- ۱۴۷

دشگر :- ۲۰۲

دشنہ سر :- ۱۰۹

دل پورہ (کوہ) :- ۴۹

دلبیت (دلپت) :- ۳۶۴

دلیل :- ۲۰۱

دماہہ سر :- ۱۱۴

دمتور :- ۲۳۱، ۲۴۳

دمشق :- ۲۳۰، ۲۳۱

دمیا (دمیاط) :- ۴۴

دنگ علاقہ :- ۱۲۴

دنمارک (ڈنمارک) :- ۳۷

دنو :- ۲۰۶

دنی زنہ پلا :- (دنزپلا) :- ۴۶

ددیجن :- ۱۱۵، ۱۳۲، ۲۰۵

دوڈی (ڈوڈی) :- ۴۴، ۱۹۶، ۲۰۷

دوڈھ سر (ڈڈھ سر) :- ۱۰۹
دودرامہ :- ۱۰۳ (کدل :- ۳۱۶)
دودھ پھنکری کدل :- ۲۱۵
دودھ سر :- ۱۱۱، ۱۱۴
دودھ گنگا :- ۱۱۴، ۳۰۸
دوڑا (ڈوڑا) :- ۲۰۱
دورو (ڈورو) قصبہ :- ۹۹، ۲۵۲
دوکلہ پل :- ۱۴۹
دولت آباد :- ۱۴۷، ۲۹۰، ۳۰۷
دولت پیگلائی :- ۱۹۹
دومیاں :- ۲۴۳
دونگا گلی (ڈونگا گلی) :- ۱۹۲
دونی :- ۲۰۲
دہرم سالہ :- ۱۹۴
دہلی :- ۲۳۲، ۲۴۳، ۲۵۰، ۲۸۳، ۴
دیب رنگ :- ۲۰۱
دیرہ غازی خان (ڈیرہ غازی خان) :- ۱۴۴۱ -
دیوس :- ۲۰۷
دیوسر :- ۷۳، ۱۰۴، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۴۷، ۲۶۲
(کوہ) :- ۸۸
دیول :- ۲۰۶
دیوہ سوی :- ۱۴۹
دیوہ گول :- ۱۹۶
دین سو (پرگنہ) :- ۹۵، ۱۲۹، ۱۳۸، ۱۴۲، ۲۶۵ -
دیوہ پور (کریوہ) :- ۹۷
ذکرو (موضع) :- ۱۴۷

ر

راجور :- ۲۰۵، ۲۴۴
راجوری :- ۱۹۴، ۱۹۵
راجوری کدل :- ۳۱۴، ۲۰۷
رازہ ترنگ :- ۹
رازدان اگن :- (دکتل) :- ۷۸
رام باغ :- ۳۰۸، ۳۰۵۴
رام بن :- ۱۹۶، ۲۰۷
رام پور :- ۱۹۲
رامہ ڈچ کوہ :- ۱۲۰
رام سو :- ۱۹۶، ۲۰۷
رام گھاٹ :- ۲۰۲
راولپنڈی :- ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳
راموہ (موضع) :- ۳۰۶
راہ کہوری :- ۸۸
راہ یار کوہستان :- ۱۴۲
ربن (موضع) ۱۸۵
رت پورہ :- موضع :- ۳۰۱
رٹ سون :- ۸۳، ۳۹
رزلو (موضع) :- ۱۲۵
رعناواری :- ۳۰۷، ۳۰۵، ۴۷۶ -
رگھوناتھ باغ :- ۳۰۹
رنبی آرہ :- ۱۱۵
رنبوہ کوہ :- ۸۴
روپڑی :- ۸۸ (کوہ) :- ۱۱۵، ۱۴۰
روپہ لنک :- ۱۵۷
رود پدشتی :- ۱۰۵، ۱۱۱
روزنہ :- (روزینہ) :- ۴۳
روس :- ۳۸، ۴۰، ۳۵۲
روشن پر :- ۲۰۳
روکشو :- ۲۱۰
روانہ :- ۱۰
ریاسی :- ۲۰۶

ز

زر پورہ موضع :- ۲۰۴

زامتر ناگ :- ۱۱۸، ۱۲۰

زانپہ کدل :- ۳۱۵

زانسکار :- ۲۱۲

زبہ مرگ :- ۸۹

زجہ مرگ :- ۸۸، ۱۱۷

زچل ڈار :- (موضع) :- ۱۰۴

زڈکسو :- ۲۰۲

زلن گام :- (موضع) :- ۱۲۶

زنہ پتھر (ژنہ پتھر) کوہ :- ۱۱۴

زنگ بار :- ۴۴

زوجہ بال (کنل) ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۶، ۱۰۵، ۱۰۸، ۴۴، ۱۹۷-

زونی مر :- ۸ (کدل) :- ۳۱۵

زوہن (ژوہن) :- ۱۰۶

زہر ناگ (ژہر ناگ) :- ۱۱۷

زہن زہن ناگ (ژہن ژہن ناگ) :- ۱۱۲-

زیشٹی شور :- ۱۳۵، ۳۹۴

زینہ پورہ (کریوہ) :- ۹۲، ۹۳، ۱۴۰، ۲۸۲-

زینہ ڈینب :- ۱۵۲

زینہ سنتھو :- ۹۲

زینہ کدل :- ۳۱۲، ۳۹۹، ۴۷۸

زینہ گیر (پرگنہ) ۹۸، ۱۰۶، ۱۳۵، ۱۴۹، ۱۵۲، ۲۶۱، ۲۶۵، ۲۸۱

زیون :- ۱۱۹، (موضع) ۲۰۲

س

سائبیریا :- ۴۱

ساربون (چشمہ) :- ۹۰

سارن سر :- ۱۱۰

سالن سر :- ۱۱۱

سالیہ موضع :- ۱۳۰

ساور :- ۱۸۵

سائر المواضع پائین :- ۶۸، ۶۹، ۹۶، ۱۴۶، ۱۵۲، (بالا) :- ۱۶۱، ۲۶۵، ۲۶۶-

سپرا :- ۲۰۴

سپرہ سمن :- (پرگنہ) ۱۴۱، ۲۶۲

ستانی سر :- (چشمہ) :- ۱۱۰

ستی سر :- ۵۰، ۵۱، ۵۵

سدرہ کھون :- ۱۵۶

سراندیپ :- ۳۳

سربل :- ۱۱۷

سرحوض خوبجہ :- ۱۹۹

سرمود :- ۲۰۰

سرویا :- ۴۰

سرینگر :- ۸، ۴۸، ۷۱، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۸۰، ۸۳، ۸۴، ۹۰، ۹۴، ۹۵، ۹۷، ۱۰۷، ۱۵۰، ۱۵۲، ۱۵۸، ۱۶۰، ۱۹۱، ۱۹۳، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۰۱، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۳۸، ۲۴۴، ۲۴۹، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۶۰، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۷۴، ۲۷۳، ۴۷۶-

سمس فل :- ۱۹۸

سکاٹ لینڈ :- ۳۶
سکز چن :- ۲۰۰
سکنی (سکسنی) :- ۳۸
سکندر پورہ :- ۴۷۷
سکندریہ :- ۴۳
سک ناگ :- ۱۱۴
سکھ مٹھ :- ۲۰۴
سلر (موضع) :- ۳۸۶
سلطان پورہ :- ۱۴۵، ۴۴۳
سلھڈ :- ۱۹۲
سلیب : (سلےبس) :- ۴۷
سلیمان کوہ :- ۱۵۶، ۲۵۱، ۲۹۸، ۳۰۸، ۳۹۴ -
سمندر باغ :- ۳۰۹
سناسر ناگ (کوہ) :- ۴۹
سنبل :- ۱۵۹، ۲۰۱، ۲۰۶ (کدل) ۳۱۳ -
سند براری (چشمہ) :- ۱۲۶
سندلار :- ۷۴، ۷۹، ۸۶، ۱۰۳، ۱۰۹ -
سندمت نگر :- ۵۵، ۱۰۹، ۱۳۰، ۱۵۲، ۶۸، [illegible] ۴۷۳
سنسار :- ۲۰۴
سن گلو تھر :- ۱۴۰، ۱۴۱
سنگ پور :- ۲۰۷
سنگھے گھاٹ :- ۲۱۱
سندھ (دریا) :- ۴۲، ۴۴، ۸۰
سورت :- ۳۶۹
سوپور :- ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۸۶، ۲۰۹، ۲۲۹، ۲۵۵، ۲۵۷، ۳۵۴، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۹۴ (کدل) ۳۱۳
سورہ :- ۹۷، ۲۱۰، ۳۹۷
سورن :- ۱۹۴
سوئیٹزرلینڈ :- ۳۷
سوئی کلہ :- ۹۳
سونہ مرگ :- ۷۸، ۸۶، ۱۹۷
سونہ لنگ :- ۱۵۷، ۲۸۵
سویڈن :- ۳۷
سہہ پورہ :- ۱۴۵
سیال سوی :- ۱۹۴
سیام :- ۴۱
سیدہ کدل :- ۳۱۵
سیلون :- ۴۲
سمیر کوہ :- ۸۱
میبن پیڈ :- ۵۰۲

ش

شاہ پور (شہر) :- ۵۰۱
شادی پورہ :- ۱۵۲
شاردا :- ۱۴۹، ۲۲۷
شاردا پور :- ۱۶۱
شاکیاٹ :- ۲۰۳
شالہ ٹینگ :- ۱۶۰
شالمار کوہ :- ۱۳۷
شاماچی (شہر) :- ۵۰۱
شادرہ (پرگنہ) :- ۹۲، ۱۳۷، ۲۶۵، ۴۹۶ -
شاہ آباد :- ۷۴، ۹۹، ۱۰۶، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۳۸، ۱۲۹، ۲۵۸، ۲۳۹، ۲۹۰ -
شاہدرہ :- ۱۹۱

شرگول :- ۱۹۸
شکروہ پرگنہ :- ۲۶۲
شگستان :- ۲۰۱
شملہ :- ۱۹۷
شُنگہ بال :- ۱۳۴
سنگم (موضع) :- ۱۴۰
شوپ کوری :- ۱۴۱
شوپیان :- ۸۰، ۹۳، ۱۳۲، ۱۹۴، ۱۹۵، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۵۴، ۲۷۴، ۴۴۲ -
شومہ ناگ :- ۱۳۶
شہاب الدین پورہ :- ۱۴۵، ۱۵۱، ۱۵۸ -
شہید اللہ (موضع) :- ۲۰۰
شیخ باغ :- ۳۰۸
شیر اسر :- (چشمہ) :- ۷۲، ۱۱۱
شیر گڈھی :- ۱۴۴، ۱۵۱، ۱۵۲، ۲۳۷، ۲۴۶، ۳۰۸، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۶۳، ۴۷۲، ۴۹۳ (قلعہ) ۳۸۸
شیشرم ناگ :- ۴۹، ۸۹، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰ -
شیولور کوہ :- ۴۹
شیوہ کوہ :- ۱۳۵
شیوہ ناگ :- ۱۱۲، ۱۳۵

ص

صفا پور (کریوہ) :- ۸۳، ۹۶، ۱۵۹، ۱۶۱ -
صفا کدل :- ۱۵۲
صراف کدل :- ۳۱۲، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۸۶، ۴۸۷ -

ط

طبرستان :- ۵۰۰
طغرا :- ۶۰، ۶۱
طفلس :- ۴۰

ظ

ظفر آباد :- ۱۴۷، ۲۹۸، ۲۹۹

ع

عالی کدل :- ۳۱۰، ۳۱۲، ۳۲۰
عراق :- ۴۳۶، ۵۰۰
عربستان :- ۴۲
علاؤ الدین پورہ :- ۳۳۲، ۳۳۴، ۴۷۷ -
علی آباد :- ۱۹۳، ۱۹۵ (باغ) ۳۰۰
علاقہ پائین :- ۱۸۶
عیش آباد :- ۱۴۷، ۱۵۶ (پل) ۲۱۵
عیش مقام :- ۱۰۵

غ

غار آری رای :- ۹۹، ۱۰۱
غار بازار ہوی :- ۱۰۲
غار منڈا :- ۹۹، ۱۲۸
غزنین :- ۴۲

ف

فام مرگ :- ۸۸ (کوہ) :- ۱۱۷
فتح کدل :- ۳۱۲، ۴۰۵، ۴۷۶

فرانس :- ۳۶، ۳۶۰
فرخار :- ۵۷، ۹۱
فرس ٹن :- ۴۷
فلارنس :- ۳۲
فرنچ گائنا :- ۴۶
فشل تونگ (کوہ) :- ۹۷
فولی :- ۲۲۸
فیروز پور :- ۲۱۰
فیض بحر (نہر) :- ۲۹۶

ق

قادری کدل :- ۳۰۴
قراقرم :- ۱۹۸
قزل انگور :- ۱۹۹
قزل ون :- ۲۰۲
قاضی باغ :- ۳۰۴
قاضی پورہ :- ۱۵۸
قلعۂ عطا محمد خان (ہری پربت) :- ۸۲
قلاش پورہ :- ۴۸۷
قندھار :- ۴۲، ۲۴۳
قوقاں :- ۴۱

ک

کاکا پورہ :- ۱۴۱، ۱۵۰، ۱۶۱
کابل :- ۴۲، ۱۴۵، ۲۴۳
کاجی ناگ :- ۱۴۹ (کوہ) :- ۷۳، ۱۱۴
کاژگل کوہ :- ۱۱۴، ۱۱۵
کاژگلہ (کوہ) :- ۱۴۱، ۱۴۲
کاشغر :- ۴۰
کاغان :- ۲۲۸، ۲۳۱، ۲۳۵، ۲۴۳

کامراج :- ۸۷، ۱۰۶، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۴۸، ۱۳۲ — ۲۷۴، ۴۶۹، ۴۷۲،
کامن دیو :- ۴۹۵
کانہامہ :- ۱۴۳
کاوڈارہ (کدل) :- ۳۱۴، ۳۳۹
کاون :- ۲۰۶
کپوارہ (غار) :- ۱۰۲
کپور تھلہ :- ۴۴۳
کٹھوعہ :- ۱۹۳، ۲۱۰
کٹھائی :- ۱۹۱، ۱۱۳، ۲۳۲، ۲۳۳
کچھامہ :- ۴۸۱
کڈوری سر :- ۱۱۰
کرتار پور :- ۴۴۵، ۴۴۶ (کردستان) ۴۰
کرس :- ۲۰۰
کرشن گنگا (دریا) :- ۷۱، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۲
کرشتہ سر :- ۱۰۹
کرگل :- ۱۴۵، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۱۰، ۲۱۲
کرنا (ہ) :- ۸۰، ۸۷، [illegible]، ۱۴۹، ۲۰۹، ۲۲۷، ۲۳۲، [illegible]، ۲۴۳، ۲۴۵
کرو :- ۲۰۰
کروہن :- ۴۷۰ (پرگنہ) :- ۹۶
کرہامہ :- ۹۶
کریری :- (قصبہ) :- ۲۵۸
کریری (کریوہ) :- ۹۶
کریم سر :- ۱۱۵
کرزہ ٹینگ :- ۱۵۰
کشتواڑ :- ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۱۲، ۲۴۱، ۲۴۳، ۲۵۲
کشمیر :- ۷، ۱۱، ۱۲، ۲۸، ۲۹،

۵۰، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۹، ۶۰،
۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۶، ۶۷، ۶۹، ۷۰،
۷۶، ۷۷، ۸۰، ۸۱، ۸۳، ۸۷، ۹۰، ۹۸،
۹۹، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۱۳،
۱۱۵، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۲، ۱۲۸، ۱۳۸،
۱۴۶، ۱۴۷، ۱۵۲، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۹۱، ۲۱۰،
۲۱۲، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۷، ۲۲۹،
۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹،
۲۴۰، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۷، ۲۶۸،
۲۷۳، ۲۷۸، (کاشمر) ۲۸۳، ۲۸۶، ۲۸۸،
۲۸۹، ۲۹۱، ۲۹۴، ۲۹۷، ۳۰۲، ۳۱۶،
۳۱۷، ۳۲۹، ۳۳۳، ۳۳۵، ۳۴۳، ۳۴۵،
۳۵۴، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۷۸، ۴۰۶، ۴۱۰،
۴۲۳، ۴۲۶، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۴۲، ۴۵۱،
۴۵۴، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳،
۴۷۰، ۴۷۲، ۴۷۹، ۴۸۱، ۴۸۹

ککرناگ :- ۱۲۳
کلو :- ۱۹۷
کلاجا :- ۱۴
کلاک :- ۱۹۷
کم سر :- ۱۱۱
کرنٹ :- ۳۶
کنجو :- ۲۴۳
کنگن :- ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۹۷
کنہ مرگ :- ۸۶
کناڈا :- (کنیڈا) :- ۴۱۵
کنہ کدل :- ۳۱۵
کوپہ وارہ :- ۱۴۸
کوثر سر :- ۱۱۷
کوثر ناگ :- ۱۱۵
کوٹامیٹو :- ۲۰۰

کوٹلہ :- ۱۹۵
کوٹلی :- ۲۰۴
کوٹھا :- ۱۱۷
کوٹھار :- ۱۵۰ (پرگنہ ۱۰۶، ۲۶۹)
کوٹھی باغ :- ۳۰۹
کوٹھی صمد خان :- ۲۰۱
کوٹیبر (موضع) :- ۴۰۲
کوٹی تیرت (تھ) :- ۵۴
کولگام :- ۱۴۰
کولوسر :- ۱۰۸
کولیا (کوریا) :- ۴۱
کوہ ماران :- ۷، ۸۲، ۸۳، ۲۴۶،
۲۵۰، ۳۸۹، ۴۷۶
کوہ مری :- ۲۱۰، ۱۹۲
کھادنیار :- (کوہ) :- ۵۵، ۴۶۸، ۴۷۳، ۴۷۴۔
کھادرہ :- ۷، ۱۰۶، ۱۳۰، ۲۲۹،
۲۳۱، ۲۳۶، ۲۳۷، ۴۰۴۔
کھادرپارہ :- ۹۱
کھانڈا :- ۱۹۱
کھاگ (موضع) :- ۱۳۲
کھیلو :- ۲۰۰
کھرکونہ :- ۲۰۰
کھرب :- ۱۹۸
کھردنگ :- ۱۹۹
کھریو :- ۱۹۹
کھوری :- ۸۸، ۲۰۶
کھوشی پورہ :- (کریوہ) :- ۹۵
کولمبیا :- ۴۶
کھریوشار :- ۱۰۳
کھل ناروائو :- ۸۸، ۲۳۹، ۲۴۴۔

کھلسی :- ۲۰۰

کھنہ بل :- ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۵۰، ۱۵۱، (کدل) :- ۳۱۱، (پل) :- ۴۷۵

کھویہامہ (پرگنہ) :- ۶۸، ۶۹، ۷۱، ۷۸، ۸۶، ۸۷، ۹۶، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۱۲، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۴۹، ۱۵۲، ۳۶۰، ۴۹۵ -

کھیر بھوانی :- ۱۳۳

کیپ کالونی :- ۴۴

کیپ وارڈ :- ۴۴

کیمو (موضع) :- ۱۴۰

گ

گاڈہ سر (چشمہ) :- ۱۱۰ -

گاؤ کدل :- ۳۱۴ -

گالن :- ۱۹۳ -

گاندر بل :- ۱۹۷، ۲۰۸ -

گاہ گوچ :- ۲۰۳ -

گپت گنگا :- ۱۳۳ -

گجرات :- ۱۹۵، ۲۴۳، ۴۶۰ -

گڑ :- ۲۰۱

گرین لینڈ :- ۴۵

گزریال :- ۱۳۶

گڑھی :- ۱۹۲، ۱۹۳، ۳۸۸ -

گڑھی :- (اوڑی) :- ۳۸۹

گڑھی شیوہ پورہ :- ۳۸۹

گگری بل :- ۱۵۵ -

گگنہ براری :- ۱۲۹ -

گگنہ جٹن :- ۱۲۹ -

گگنہ گیر :- ۷۹، ۱۹۷ -

گلاب باغ :- ۲۰۹

گلگت :- ۱۴۵، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۸، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۴۳، ۴۲۲ -

گلمرگ :- ۷۵، ۸۴ (مرغزار) :- ۸۵، ۱۱۳، ۱۴۲، ۲۰۹، ۲۸۳ -

گنٹورب (اینٹورب) :- ۳۶ -

گنڈ سر سنگھ (کوہ) :- ۱۰۹ -

گنڈ شیر سنگھ :- ۱۹۷ -

گنگا :- ۱۰۸ -

گواشہ براری :- ۴۷ -

گوپہ بری :- ۱۳۹ -

گوجہ وارہ محلہ :- ۳۴۸

گودی :- ۲۰۲ -

گورتلاؤ :- ۲۰۶ -

گورچن ناگ :- ۱۱۳

گوردنگ :- (قلعہ) :- ۲۱۴

گورک :- ۴۲ -

گورکوٹ :- ۲۰۳ -

گورس یونی :- ۱۶۱ -

گورہ ویر :- ۱۵۰ -

گوری پورہ :- ۱۴۱ -

گوریچ :- ۷۸، ۸۷ (گوریس) ۸۷، ۱۱۰، ۱۴۹، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۲۱ (قلعہ) :- ۹۴ -

گھوڑا گلی :- ۱۹۲ -

گوس وڈر :- ۹۷ -

گوجہ پتھری :- ۱۳۱ -

گوگل مرگ :- ۸۸ -

گوہلن کدل :- ۳۱۳ -

گوبل :- ۱۲۴ -

گھر :- ۲۱۴ -

گھوڑی (موضع) :- ۲۲۷، ۲۳۴،

۲۳۵ -

گیا :- ۲۰۱

ل

لار :- ۶۱، ۶۴، (پرگنہ) ۶۴، ۶۷،
۷۵، ۷۸، ۷۹، ۱۰۹، ۱۲۹، ۱۳۳، ۱۳۴،
۱۳۹، ۱۴۵، ۱۶۲، ۲۵۸، ۱۹۶، ۲۶۱،
۴۰۲ -

لاسہ :- ۲۰۱، ۲۱۰، ۲۱۲، ۲۱۶ -

لال پانی :- ۲۰۴ -

لالہ گناٹی :- ۴۸۴ -

لال منڈی :- ۳۰۹ -

لاہوپیر :- ۱۹۸ -

لاہور :- ۲۱۳، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۳۴،
۲۳۵، ۲۳۷، ۲۴۳، ۳۳۴، ۳۴۰، ۳۴۸،
۴۵۱، ۴۰۰، ۴۶۳، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۶،

لتہ پورہ :- ۴۰۴

لٹ شاٹ :- ۱۳۵ -

لچھمن ترت :- ۱۳۵ -

لداخ :- ۱۹۷، ۱۹۸

لرہ ڈور (موضع) :- ۴۷۲

لعل (پرگنہ) :- ۶۳، ۸۶، ۸۷، ۹۶،
۱۰۳، ۱۳۴ -

لعل پور :- ۲۰۴، ۲۰۹، ۲۱۰ -

لکھر پورہ :- ۱۴۰، ۱۴۱

للہ ہار :- ۱۴۱، ۱۵۰ -

لمبودری (رود) :- ۱۱۸، ۱۲۰ -

لندن :- ۲۱، ۳۲، ۴۸ -

لوبراہ :- ۲۱۰ -

لوبک ہمر :- ۳۹ -

لپلینڈ :- ۳۷ -

لوکھ بون :- ۱۲۳ -

لولاب :- ۵۵، ۸۷، ۱۴۹ -

لوبرگنی :- ۴۴

لہرنی (ضلع) :- ۱۲۶ -

لیورپول :- ۳۲

م

مارتنڈ (پرگنہ) :- ۹۹ (مارٹانڈی شور)
۹۱، ۱۲۲، ۳۸۹ -

مارسر :- ۱۲۰ -

مارگلی :- ۱۹۲ -

مالوہ :- ۲۴۳ -

مان تلاؤ :- ۲۲۰

مانٹ نگر :- (مانٹی نیگرو) : ۴۰ -

مانچھامہ (پرگنہ) :- ۸۳، ۹۵، ۱۴۲،

مانسبل :- ۱۵۹ -

مانسر :- ۸۳، ۹۸، ۱۱۵

مانسیرہ :- ۱۹۲ -

ماور :- ۱۱۳ -

میرٹن :- ۲۰۲ -

متر گنڈ :- ۱۵۰ -

مٹاین :- ۱۹۷ -

مٹن (پرگنہ) ۹۹، ۱۲۲، ۱۲۳، ۲۳۷،
(کریوہ) :- ۹۰ -

مچھ بھون :- ۱۲۲

مچھی پورہ :- (پرگنہ) :- ۱۰۴، ۱۰۶،
۱۱۳ -

مدراس :- ۴۲ -

مدمتی :- ۱۱۱، ۱۱۲ -

مدوورا :- ۴۷ -

مدینہ :- ۴۲

مدین صاحب :- ۲۹۲

مراکو :- ۴۳

مربل :- ۴۹، ۷۰ (کنل)

مرجان پورہ :- ۱۴۳ (کدل) :- ۳۱۴

مرگن (کنل) :- ۸۷ (مرغزار) :- ۸۹، ۲۰۹

مرغزار نرگس :- ۸۷-

مرغزار نندن سر :- ۸۸-

مرغزار سنگ سفید :- ۸۹-

مرو :- ۴۷، ۸۹، ۲۳۹-

مرو داڈون :- ۸۷، ۲۰۷، ۲۴۳-

مرہامہ :- ۹۷، ۱۶۲، ۲۰۲-

مری :- ۱۹۳

مس ٹھوکر (چشمہ) :- ۱۰۹

مسجد جامع بانڈی پورہ :- ۳۵۳-

مسجد جامع :- ۱۴۷، ۱۵۸، ۲۳۸، ۲۵۱، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۹۷، ۳۹۹، ۴۷۷، ۴۹۱، ۴۹۲-

مسجد دارا شکوہ :- ۲۸۵-

مسجد رینچن شاہ :- ۳۱۹-

مسجد سنگین :- ۳۴۳-

مسجد عالی :- ۲۴۶، ۲۴۷، ۳۴۱

مسجد ملا شاہ :- ۳۴۳-

مسجد نبوی :- ۳۴۴-

مصر :- ۴۳-

مظفر آباد :- ۷۰، ۱۴۹، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۹۱، ۲۰۹، ۲۲۷، ۲۲۹، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۷۴، ۳۹۰، ۴۶۱

مسقط :- ۴۳۲، ۴۳۸-

مقام نائنہ :- ۱۴۰-

مقام اوچی بانہ :- ۱۴۱

مقام وال زب :- ۱۴۱

مکسیکو :- ۴۵-

مکہ :- ۴۲، ۴۳۷-

مکھامہ :- ۱۱۴-

مگرو :- ۱۹۹-

ملایا :- ۴۱-

ملتان :- ۱۴۵، ۲۴۳، ۴۵۱، ۴۶۰

ملچھر :- ۴۷۷-

ملہ کھاہ :- ۲۴۷، ۳۰۷-

منچوریا :- ۴۱-

منڈا :- ۹۹

منزہار (موضع) :- ۱۱۲-

منڈلن :- ۷۴، ۸۹-

منشی باغ :- ۳۰۸

منہ مرگ :- ۸۷-

منگولیا :- ۴۱

موضع میگام :- ۱۳۴، ۱۴۲-

مہادیو (کوہ) :- ۷۵-

مہالشہ مرگ :- ۹۷، ۱۰۹، (کوہ) ۴۹۵-

مہہ داس :- ۲۰۳

میرپور :- ۱۵۲، ۲۰۴-

میگام :- ۱۳۴-

مینسری (شہر) :- ۵۰۱-

ن

نادی بلد :- ۱۴۸-

نارہچہ :- ۲۰۶-

ناگام :- (پرگنہ) :- ۹۳ (کریوہ) :- ۹۴، ۱۳۱، ۱۴۲، ۲۶۲ -

ناندی :- ۱۴۰

ناگر :- ۲۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۴۱۵

ناگہ مرگ :- ۸۶ (مرغزار) :- ۱۱۲

ناگہ پور :- ۱۴۲

نانتھ پورہ :- (موضع) :- ۱۴۸ -

ناو پورہ :- ۱۴۰، ۲۵۰، ۲۵۱، ۳۴۴ (کدل) :- ۳۱۴ -

نایدکدل :- ۳۱۴، ۴۸۷ -

نایدکھی :- ۱۴۲، ۱۵۵، ۱۵۹ (پُل) :- ۲۱۶ -

نایدیار :- ۱۵۶، ۲۴۵، ۲۹۹ -

نایئہ کدل :- ۳۱۲ -

نبٹل (نیپال) :- ۴۴ -

نجد :- ۴۳۲، ۴۳۹ -

نجف :- ۴۳۷ -

نروره محلہ :- ۴۴۲ -

نرہ :- ۲۰۰

نستہ چھنو :- ۸۰

نسیم باغ :- ۶۵، ۱۴۷، ۲۱۶، ۲۹۱

نشاط باغ :- ۶۵، ۲۹۲، ۲۹۳، ۳۰۸ -

نکوبار :- ۴۲

نگرکوٹ :- ۴۱۸

نگری :- ۱۴۵، ۲۴۳ -

نن تارہ :- ۱۵۹ -

نندن سر :- ۱۱۵ -

نندن کالو :- (چشمہ) :- ۱۰۸

نندن پورہ :- ۱۵۷ (پل) :- ۳۱۵

ننگا پربت :- ۲۲۱ -

ننگل :- ۱۱۳ -

نندن مرگ :- ۴۶۹ -

ننہ مرگ :- ۸۸ -

نمو :- ۲۰۰، ۲۰۱ -

نمس گام :- ۲۰۰ -

نوبوک نے :- ۷۸ -

نوبیا :- ۴۴ -

نوپور (موضع) :- ۱۲۶ -

نور اللہ :- (موضع) :- ۱۹۸ -

نوشہرہ :- ۹۳، ۱۳۳، ۱۴۷، ۱۹۵، ۲۴۳، ۲۸۲ -

نوکدل :- ۳۱۲ -

نوگام :- ۲۰۲ -

نومسجد :- ۳۰۸، ۳۴۶ -

نونگر (کریوہ) :- ۹۲ -

نونر :- ۱۰۴ -

نہال پور :- ۹۶ -

نہرلاڑ :- ۱۴۱ -

نئی یا :- ۲۰۱ -

نیلہ بون :- ۱۱۱ -

نیلہ پشن ناگ :- ۱۱۳ -

نیلہ سر :- ۱۱۱، ۱۱۲ -

نیمہ :- ۱۹۸ -

نیلہ ناگ :- ۹۴، ۱۲۲ -

نیویارک :- ۳۲ -

و

وانل کدل :- ۳۱۵ -

واج وڈر :- ۹۷ -

وارہ ہادن :- ۱۴۰ -

واڑون :- ۷۴، ۸۹، ۱۱۷، ۱۱۸، ۲۳۹ -

واسک ناگ :- ۸۸، ۱۲۴-

واگب (کریوہ) :- ۹۶-

وانگت (موضع) :- ۳۹۸-

وانگن واس :- ۱۱۳-

وان دیونگام :- (موضع) :- ۱۲۲-

وادہ مال (کوہ) : ۶۹-

وایلو :- ۱۴۷-

وتر :- ۱۱۲، ۱۳۴ (پرگنہ) :- ۱۳۵، ۱۴۹؛

وتہ سر :- ۱۱۵-

وتستہ :- ۱۵۰، ۱۵۱-

وتھ نار :- ۱۴۱-

دتھہ :- ۱۵۰-

وتھ وتر :- ۱۲۴ (دریا) :- ۱۲۶-

وٹ کوہ :- ۱۳۶-

وٹ پور :- ۱۴۸-

وٹو (موضع) :- ۱۳۹، ۱۴۰-

وٹو منزل گام :- ۲۰۵-

وجہ بال :- ۱۱۲-

وجہ مرگ :- ۸۷-

وجہ واؤ :- ۷۰-

وچار ناگ :- ۱۳۳-

وچی (قریہ) :- ۳۳۱، ۳۳۳، ۳۳۷؛

وزہامہ :- ۱۱۳-

وسطی امریکہ :- ۴۵-

وشنہ پاد :- ۱۱۶-

وشنہ سر (مرغزار) :- ۸۶-

وشیو :- ۱۱۷-

وگام (موضع) :- ۱۳۷-

ولٹینگ :- ۱۲۴-

ونتی پورہ :- ۱۳۲-

وندہامہ :- ۱۴۶، ۳۰۵-

وہو (پرگنہ) :- ۹۷، ۱۰۳، ۱۰۶، ۱۱۹، ۱۳۰، ۱۳۸-

وہاب جلکا :- ۱۹۹-

ویول :- ۱۹۳-

ہ

ہابلس (موضع) :- ۱۴۰-

ہارتا پل :- ۳۱۶-

ہارون (موضع) :- ۱۰۶، ۱۳۵، ۲۵۱-

ہاری پربت :- (کوہ ماراں) :- ۴۸، ۵۲، ۸۱، ۸۲، ۱۵۶، ۳۸۶، ۳۹۸-

ہاکورسر :- ۹۵، ۹۸-

ہالینڈ :- ۳۶-

ہانجی ویر :- ۱۴۲-

ہانجن :- ۱۵۵-

ہانجک :- (کریوہ) :- ۹۵، ۱۵۹-

ہٹیاں :- ۱۹۱، ۱۹۳، ۲۳۲-

ہرات :- ۴۲-

ہریو :- ۲۰۲-

ہرموکھ :- ۷۴، ۸۶، ۱۰۴، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۱، ۱۴۸-

ہرموکھ گنگا :- ۷۲، ۸۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۱، ۱۲۹-

ہرن (موضع) :- ۱۴۵، ۳۴۸-

ہری پور :- ۱۹۲-

ہزارہ :- ۲۱۰-

ہفت اقلیم :- ۳۳، ۳۴-

ہفت کھی :- ۱۱۳-

ہلر :- ۱۲۸-

ہلدر :- ۱۲۹

ہمال :- ۲۰۵

ہندوستان :- ۲۸، ۴۲، ۱۰۲، ۲۱۲، ۲۴۳ -

ہوکھسر :- ۱۱۷، ۲۰۷ -

ہونزی :- ۱۴۵، ۲۲۵

ہیپ رڈن کوہ :- ۴۹۶

ہیرہ بل کنل :- ۲۰۷

ہیرہ پورہ :- ۵۱، ۷۶، ۱۴۰، ۱۹۵، ۴۸۸ -

ی

یارکند :- ۱۴، ۱۹۸، ۲۰۰، ۲۱۰، ۲۱۲، ۲۱۸، ۳۳۴، ۴۵۵ -

یاسمین :- ۲۱۰ -

یاسین :- ۲۰۱، ۲۰۳، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷ -

یزد :- ۴۹۹ -

یبل سر :- ۱۱۱ - (چشمہ)

یمن :- ۴۳۲، ۴۳۸ -

ینبوع :- ۴۳۷ -

یورپ :- ۳۵، ۳۶، ۳۸، ۴۸، ۷۱، ۱۰۲، ۱۰۶، ۴۰۶

یونان :- ۳۸، ۴۸



لطفاً

قبل از مطالعه اغلاط ذیل را تصحیح فرمایند ؛

م — متن   ح — حاشیه

صفحه	سطر	نادرست	درست
۱	۱۴م	مملکت از	مملکت او از
״	۱ح	ال عمران	آل عمران
۲	۱ح	تغابن	تغابن
۳	۱۵م	دیوان دفاتر	دیوان دفاتیر
۵	۳م	مقتدایاں	مقتدایان
״	۴م	وفور	وفود
۶	۸م	سهروردی	سهروردی
۸	۱م	عبادت	عبادت
۸	۹م	تاریخ	تواریخ
۹	۱۳ح	در تاریخ کشمیر	در حصهٔ اول
۱۰	۱۱ح	مذبور	مزبور
״	۱۶ح	مهارت نامه	مهابت نامه
۱۱	۱م	لارنس	انس (INCE)
״	۲ح	مراد از ویلی آف کشمیر ارنج	مراد از انسز کشمیر هینڈ بک مطبوعهٔ ٹھیکر سپنک اینڈ کمپنی کلکته
״	۱۲م	بلاغت	بلاغت
۱۲	۹م	ممکن	تمکن
۱۳	۱۵م	آسمان	آسمان اول
״	״	مدورانه	مدور اند
״	۱۸م	باالقسر	بالقسر
۱۴	۸م	محیط	محیط عالم
״	۱۱م	فلک الخارج المرکز	فلک خارج المرکز
״	۱۶م	بمانند	بمانند
۱۵	۱م	سکان	به سکان
״	۱۱م	دوازه	دوازده
۱۶	۱۶م	سمت	سمت
۲۱	۲۰م	۱۲و۹	۱۲و۹ میل
۲۲	۳م	تمام کنند	تمام مے کنند
۲۲	۵م	گرداه	گرده
۲۲	۱۷م	تمام کنند	تمام مے کنند
۲۲	۱۴م	دوده اکنند	دوردا می کنند
۲۳	۱۳م	درحالت بودن قمر	درحالت بودن بدر قمر
۲۴	۷م	لاکھ	لک
״	۱۱م	گرده	گرده

صفحه	سطر	نادرست	درست
۲۶	۶م	ششس	شش
〃	۱۱م	گرده	گرده
۲۹	۶ح	اروبا	اروپا
〃	۷ح	الهٔ مذبور درین وقت	آلهٔ مزبور درین ایام هم
〃	۱۱ح	کنیبری	کنیبری
〃	۱۵ح	آنکس عرب بود نام مرشد	آن کس عرب علی نام از همراهیان کولمبس بود که این بشارت
۳۰	۱۵م	نموده	نمود
〃	۱ح	این امر واقع شده	شد
〃	〃	شده	داد
۳۱	۳م	بر جهاز	کلمبس بر جهاز
〃	۱۰م	آنگا	آنگاه
۳۳	۱۰م	گفته شده آن	گفته شد آن
〃	۱۲م	سیاهان	سیاحان
۳۵	〃ح	نقشه اوربا	نقشه اروپا
۳۶	۲۰م	سه کرور	دو کرور
۴۲	۱ح	مبینی	مبنی
۴۲	۲ح	میل	x
۵۱	۲ح	نظرے به عقیدهٔ علماء طبقات الارض	این نظر به عقیدهٔ علمائے طبقات الارض
〃	۳ح	ولایات گاندهار	دو لایات گاندهار
۵۸	۹م	برزند	بردند
۵۹	۴ح	درینجا	همانجا
〃	۶ح	تا امروز از هیچ یکے - الخ	تا امروز کسے جواب اینها نه نگاشته است
〃	۱۰ح	نغمات الانفس	نفحات الانس
۶۱	۲م	کاں	گانٗ
۶۲	۴ح		دیگر
۶۳	۹م	تغلیط	تغلیظ
۶۶	۱۴م	طاف	لحاف
۷۳	۴م	اقعی	افعی
۷۴	۱۱م	یا سند لارمی پیوندد	یا سند لاره پیوندد
۷۹	۱م	متصادم باشد	متصادم می باشد
۸۰	۳م	بسیار	یسار
۸۱	۱م	کشمیر	کشمیر و
〃	۶م	عمر عزیز	عمر عزیز خود
〃	۱۰، ۱۱م / ۹ح	نمبره ۷ که ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷ بر صفحه ۸۲ این نزد ما "قیامت" و نزد هنود "پرلے" است	این نزد ما "قیامت" و نزد هنود "پرلے" است
۸۲	۶ح	متبدینش	متبعینش
〃	۸ح	هستمکا	هستا ملکا
۸۳	۴ح	کلدمش	کلامش
〃	〃	تماریخش	تاریخ
۸۵	۱۰م	بانگل	بانگل را
۸۶	۱۷م	این دیار	این دیار است

صفحه	سطر	نادرست	درست
۸۸	۹ م	کره	کرده
۹۲	۲ ح	سی صد	سه صد
۹۳	۱ م	جماعة	جماعت
۹۵	۱۳ م	زیره وڈر	ژیره وڈر
۹۷	۲ م	فراوان	فراوان مردمان
〃	۵ م	کنارهٔ تالاب	بر کنارهٔ تالاب
〃	۲ ح	بفتح طاء	بکسر طاء
〃	〃	جائے	خائے
۹۸	۱ ح	مرد	سر
۹۹	۶ م	رمیان	درمیان
〃	۱۰ م	شکفت	شگفت
۱۰۰	۱۰ م	نتوانستیم	نتوانستیم نمود
〃	۸ ح	سبیل الاختصار	سبیل الاختصار
۱۰۰	۹ ح	پرگنهٔ ماگام	پرگنهٔ ناگام
۱۰۱	۶ م	غار را آری رائے	غار را غار آری رائے
۱۰۲	۳ م	تحت التعاع	تحت الشعاع
〃	۶ م	سنابتیاں	سناسبیاں
〃	۹ م	موضع بولو	موضع بولو
۱۰۴	تنبیه	در متن بعد سطر ۱۰ این عبارت از سهو کاتب متروک شده است	سنگ شالمار بزنگ سبز خالدار می باشد نگین و تکمه هائے قبا ازاں می سازند سنگ غار آنبیار موجود
۱۰۴	۱۳ م	معادن کشمیر	معادن کشمیر
〃	۱۷ م	مار وافعی	مار وافعی
۱۰۶	۱۲ م	کان انگشت	کان انکشت
۱۱۲	۱۶ م	جائیست	جاری است
۱۱۳	۱ م	کھهل	کهمل
۱۲۱	۱ ح	منابع	منبع
۱۲۲	۶ م	بهشت	بهشت
۱۲۳	۲ م	مهانم	مهاتم
〃	۳ ح	می پرند	می پرانند
۱۲۴	۲ م	حاکساں	حاکمان
〃	۸ م		×
〃	۱۳ م	جوش می زند	جوش می زند العلم عندالله
۱۲۷	۸ ح	کفر	کفره
۱۲۸	۸ م	انفاکس	انفاس
〃	۳ ح	آں واحد	آن واحد
۱۳۰	۱ ح	خالی است	خالی است (صفحه ۲۶۸ واقعات کشمیر مطبوعه
۱۳۹	۳ ح	تراود می کند	می تراود
۱۴۱	۲ ح	نام سنسکرتیست دریائے وهت	نام سنسکرتی دریائے دهت است
۱۴۳	۴ ح	خطیرهٔ	حظیرهٔ
۱۴۴	۱ ح	شیخ کمان	سنج کمان
〃	۵ ح	دو راه	در راه

صفحه	سطر	نادرست	درست
۱۴۴	۶ ح	رهائی رهامند	رهانید
۱۴۷	۲ ح	احقاد بابر ا	احقاد بابر
۱۵۳	۱ ح	بزبان سنسکرت کشتی	بزبان سنسکرت نوکا کشتی
۱۶۳	۸ م	حی بالیست	می بالیست
۱۶۵	۸ م	تنگن	اشکن
۱۶۶	۸ ح	در هندی او را	در هندی
۱۶۷	۱۲ ح	خشمک	چشمک
۱۶۹	۷ ح	داراے	دواے
۱۷۱	۸ م	درچهارم درسوم خشک	درچهارم سرد درسوم خشک
۱۷۵	۱ ح	یونانی	یونانی
۱۸۰	۷ م	بیندوند	هندوبند
″	۲ ح	تبهنی	متبهنی
۱۸۱	۷ م	بهی	هی
۱۸۲	۱۱ م	املوک ا	الوک ا میوه آن حفص
۱۸۳	۶ م	۴۷	۲۷
″	″	ثانچه	ثانجه
۱۸۴	۷ م	گرم وتر	سرد وتر
″	۲۵ م	انارف	انار (ف)
۱۸۵	۱۲ م	می شد	می باشد
۱۸۶	۷ م	آش کرده می خورند	آش آرد کرده می خورند
″	۱ ح	می شود	می باشد
۱۸۸	۶ م	ستهٔ وت	ستهٔ توت
۱۹۰	۶ م	ذرده اریخ	ذرد اریخ
″	۱ ح	بجمع ذردرج الخ	بزبان اردو تیلینی مکهی
۱۹۷	۱۳ م		دراس، ۱۵ میل ساحل رودباد
۱۹۸	۱۴ م	تارکند	تا بارکند
۲۰۱	۵ م	۷۱	۱۷
″	۱۰ م	۲۹۸ میل میزان کل	۲۴۴ میل میزان کل
۲۰۵	۱ م	کوه شوپ	کوه شوپ کودی
۲۰۶	۴ ح	نگردته	نگروتهرا
۲۰۷	۴ م	آن سری نگه	آن از سرینگر
۲۰۹	۱۹ م	راه ومری	راه کوه مری
۲۱۱	۳ ح	برادر دیگر	دیگر برادران
۲۱۳	۱۷ م	مرزبان آنجا را قلعه	مرزبان آن را در قلعه
۲۱۴	۱۶ م	دد	داد
۲۱۵	۶ م	درپانزده یوم ده هزار نفر	پانزده یوم و ده هزار نفر
۲۱۶	۳ م	شد	شده
″	۶ م	یلغار	محاصره
″	۱۴ م	خلاع	بعطای خلاع
۲۱۸	۲ م	سنه ۱۹۴۹ ب	سنه ۱۹۲۹ ب
۲۲۰	۱۵ م	معانت	معاونت

صفحه	سطر	نادرست	درست
۲۲۰	۱ ح	۷۰۳ھ	۷۰۲ھ
″	۴ ح	۷۰۴ھ	۷۰۳ھ
۲۲۱	۵ م	از برف پر	زیر برف
″	۱۲ م	اپل	رپل
۲۲۱	۱۵ م	سـ ھ	۷۰۴ھ
″	۱۶ م	سـ ھ	۷۰۵ھ
″	۱۷ م	سـ ھ	۷۰۶ھ
۲۲۴	۱۲ ح	از یک	از حوالهٔ
۲۲۵	۲ ح	که	زیرا که
۲۲۷	۱۶ م	فرار نمود	فرار اختیار نمود
۲۳۰	۱۳ م	خود را	×
۲۳۲	۲ م	جهد	جهت
″	″	میثاق	یساق
″	۴ م	شورش ساخت	شورش رفع ساخت
″	۱۵ م	کرتاه	کرناه
۲۳۳	۵ م	برّی	بری
۲۳۴	۲۰ م	وبه سبب	وے به سبب
۲۳۵	۳ م	غلام محی الدین	شیخ غلام محی الدین
″	۷ م	جان افستانی	جان فشانی
۲۳۶	۸ م	ملارم	ملازم
″	۱۰ ح	وادی دریائے (ولستہ)	وادی جهلم
″	۹ م	. . . . . .	به
۲۳۷	۱۰ م	غلام خان	غلام علی خان
″	۱۴ م	سفاکی . . . . بے بیباکی	سفاکی و بیباکی
۲۳۸	۵ ح	قاموش	قاموس
۲۴۰	۳ م	درآن	درانی
″	۱۲ م	کشمیر	کشمیر را
۲۴۳	۸ م	عظیم آبادسی	عظیم آباد
۲۴۵	۲ م	حویلی	پرگنهٔ حویلی
″	۷ م	بتقطتیع	بتقطیع
۲۴۸	۱ ح	برهت کنتها بود	برهت کنتها
۲۵۲	۱ ح	چه	چون
۲۵۵	۱۰ م	دراں	دراں جا
۲۵۶	۸ ح	حردار خوراند	مردار خوراند
۲۵۸	۷ ح	عدد بود	بود
۲۶۵	۳ م	منتصل	منتصل پرگنهٔ آدون
۲۶۹	۲ ح	وصولیابی ز	وصولیابی
۲۷۲	۷ ح	(۲۶ھ)	(۷۷۶ھ)
۲۷۳	۸ ح	نظام کهنه	نظام کهنه شده است
۲۷۶	۱۱ م	سی چهار	سی و چهار
۲۷۸	۶ م	۹۵ پر	۹۵۰ پر

صفحہ	سطر	نادرست	درست
۲۷۹	۱ م	ہندو	ہنود
۲۸۰	۱ م	ہندو	ہنود
۲۸۵	۳ م	شہرے	شہرے جدید
۲۹۵	۱۸ م		قبہ
〃	۲۱ م	فرح بخش	باغ فرح بخش
۲۹۶	۹ م	صفحۂ	صفحۂ
〃	۱۷ م	رہ	راہ
۲۹۸	۱ م	مرشد	مرشد
〃	۱۱ م		باغات هویداراں
〃	۱ ح	شش	برشش
〃	۲ ح	او	رو
۲۹۹	۱۱ ح	در نوزده	در نورده
۳۰۲	۷ ح	نیائے	بنائے
۳۰۳	۴ م	اولی گفتہ بودند	اولین گفتہ بودند
۳۰۷	۱ ح	نردچھی	نلوچھی
〃	۴ ح	امیر دوست خان	امیر دوست محمد خان
۳۰۹	۱۴ م	لال	لال منڈی
۳۱۴	۴ م	تاریخ	تاریخ بنایش
۳۱۵	۱۲ م	در ڈل	واقع در ڈل
۳۱۶	۳ م	پل نابدکھی	پل نابدکھی، پل شادی پورہ
۳۱۹	۴ ح	در ہےتھے آمد	در ہےتھے آمدہ بود
۳۲۲	۱۴ ح	نوشتہ	بود
۳۲۳	۱ ح	ہمراہش	ہمراہیش
〃	۱۲ ح	......	پرستیدہ
۳۲۴	۱ ح	میر سید ہمدانی	میر سید علی ہمدانی
〃	۷ ح	—	×
〃	۱۰ ح	......	بیست
〃	۱۱ ح	بقول	بقول
〃	۱۲ ح	رفتند	رفتند
۳۲۵	۴ ح	فقرہ بسم اللہ	آیتہ بسم اللہ الرحمن الرحیم
〃	۱۰ ح	ذخیرہ الملوک	ذخیرۃ الملوک
۳۲۷	۱ م	متولد	متولد گردد۔ سید گفت غلط، بچہ زادہ برنگ سیاہ سفید دم اکنون متولد شود
〃	۲ م	سید فرمود بود	سید فرمودہ بود
〃	۳ م	باز داشت	باز داشت تا کہ
۳۳۲	۱۱ م	چوں	چوں حضرت
〃	۱۷ م	منزل	منزل منیف
۳۳۴	۶ م	حسین چک	حسین شاہ چک
۳۳۸	۱۲ م	بسیارد	بسیار د خطوط
۳۳۹	۱۳ م	بازگاہ	باز روز

صفحه	سطر	نادرست	درست
۳۳۹		در متن بعد سطر چهارم هم از سهو تاریخ این شعر قلم زد شده است	چو تاریخ بنایش جست گفتا هاتف غیبی نهاد از ذر اساسش "بارگاه عید قربانی"
"	۱۸م	تعمیر	تعمیر مسجد
۳۴۰	۹م	کار بد اینجا رسید	کار به بلوا انجامید
۲۱۲۱	۱۳م	صخیم	ضخیم
۳۴۶	۵ح	عروة الدشقی	عروة الوثقی
"	۱۰ح	خزینة العامره	خزانه عامره
۳۴۷	۱۳ح	سنه ۱۰۷۵ھ	سنه ۱۱۷۵ھ
۳۴۸	۱۱م	مسموع نمی باشد	مسموع می شد
۳۴۹	۱م	شیخ محمد سلطان کشمیری حضرت سید محمد همدانی	شیخ سلطان کشمیری به تجویز حضرت میر محمد همدانی
"	۱۰ح	هشت ونه	هشت بانه
۳۵۳	۱م	روز به البشری	وزیر البشری
"	۱۴م	کنکره	کنگره
۳۵۵	۷م	پوشش خود	پوشش زمستانی خود
۳۵۶	۲م	یک شال است یا دو شال است	یک شال است یا دو شال است نغز بیگ گفت آقا دو شال است
۳۵۷	۱م	پنجاه هزار را	پنجاه هزار روپیه را
۳۵۸	۵م	ٹپکا	پڈکا
۳۶۰	۶م	از بنجاب	از پنجاب
۳۶۱	۳م	این در تخفیف	در تخفیف
۳۶۴	۱۵م	..... بکارخانه داران	بندش ساخته شاگردان ذمهٔ کارخانه داران
۳۶۵	۳م	سن نعه	مد للعه
۳۶۶	۷م	این صاحب	دائن صاحب
۳۶۹	۳م	پھولا کر	پنڈت پھولا کر
۳۷۰	۱م	پوکر	پوہلر
۳۷۷	۹م	موزون ثبت کرده است	موزون محققانه منصفانه بزبان انگریزی تصنیف کرده است
۳۷۸	۹م	مشهور در ملک	مشهور عربی در ملک
۳۸۰	۵م	باسمال	باسال
۳۸۱	۵م	منحرف شد	منحرف نه شد
"	۱۰م	بٹ مالو	بته مالو
"	۸م	بادرپت	بادربیت
۳۸۳	۶م	جنبان	جنیان
۳۸۴	۱۵م	کرشتی سلامی دار	کشتی بام سلامی دار
"	۱۶م	برای برداری	برای باربرداری
۳۸۶	۱۲م		آباد ساخت
"	۱۴م	سنه ۱۳۰۳	سنه ۱۳۰۲
۳۸۹	۴ح	می رسیم	می رود
۳۹۱	۴م	مخلوط و مربع	مخطوط و مربع
۳۹۵	۵م	خواجه اکم	خواجه اکرم
"	"	ندر	نرندر
"	۱۵ح	این ..... دین	این مذهب، درین
"	۲۰ح	گاهے	نگاه

صفحه	سطر	نادرست	درست
۳۹۸	۹م	برجهاز درجه	پر بهاز درجه
۴۰۲	۵م	دامن سوانی	دامن سوانی
۴۰۳	۳م	پرده گستی	پرده گفتی (کذافی الاصل)
〃	〃	تنندان بهون	تننده بهون
۴۰۴	ام	میتر	میتیره
۴۰۵	ام	منادر جدید	منادر جدید کشمیر
۴۱۰	۱۵م	زرالت	رذالت
۴۱۳	۴م	مستغل	مشتغل
〃	۱۲م	سازند	می سازند
۴۱۵	۱۳م	پیرزاده	پیرزاده بدرجه اول
۴۱۹	۳م	می دارند	می دادند
〃	۱۷م	کمهار	کمار
۴۲۰	۹م	ماقوم	باقوم
۴۲۱	ام	انبار	انبار
〃	۲ح	نوع	نورخ
۴۲۴	۹ح	سوم اند	سوم اندر
〃	۱۲ح	منعکش	منعکس
۴۲۶	۲ح	سه	۱۲۵۰
۴۲۸	۲م	خوپشاوندی	خویشاوندی
〃	۳ح	زنان	زنان کشمیر
۴۳۳	۵ح	شریک	شرک
۴۳۴	۲۰م	اربعه ومذهب خود	اربعه را بهر جا قتل عام نمودند
۴۳۹	۱۹ح	کانهائے	دکانهائے
۴۴۷	۱۳ح	بضائح	نصائح
۴۵۰	۳م	بانک	نانک
۴۵۴	۳م	عندالفرورة	عندالضرورة
۴۵۹	۹م	احی رفت	ادمی رفت
۴۶۱	۱۲م	مردگان	مرده هائے (کذافی الاصل)
۴۶۲	۲م	حاکم شده	حاکم کشمیر شده
〃	۹م	حکیم نوردین	حکومت نوردین
۴۶۵	ام	خانه آتش	خانه تلاشی آتش
〃	۱۵م	سابقه ...	سابقه مورخان
۴۶۶	۳م	او	اورا
۴۶۸	۱۳م	ازقعر	از قعر
〃	۱۴م	فتح شاه	سلطان فتح شاه
۴۷۱	۸م	پاس انخیر	پاس اخیر
۴۸۰	۲م	جو (محو) جو	تجوز جو
۴۸۷	۱۴م	گشتنه	گشتة
۴۸۸	۱۴م	المعظمة لله	العظمة لله
۴۸۹	۱۷م	همراه اهل شیعه (مکرر)	×
۴۹۶	۴م	......	دشالی زار را سنگ زارے بهم رسانید
〃	۶م	لخته	لخته برف از آسمان

printed these plates without proper proof reading. This accounts for a big errata that had to be appended with the printed texts. Our thanks are due to Shri J. N. Sharma, Controller of Stationery & Printing, whose abiding interest in our work is a guarantee for improvement in printing in the successive volumes and the library edition which is expected to follow.

The department will fail in its duty if it does not record their deep sense of gratitude to the Idara-i-Auqaf Khanqah-i-Mo'alla, Srinagar, who made the manuscript of this work available to them.

The staff also takes this opportunity to offer their thanks to Director of Education, Research and Publication, for learned guidance, help and encouragement they received from him from time to time which made the work easier and interesting for them.

In the end the department offers their grateful thanks to the Jammu and Kashmir Government whose munificence had made it possible to publish this voluminous work.

Raj Garh
Srinagar,
January, 1954.

(Sd.) SAHIBZADA HASSAN SHAH,

Assistant Director,

Reserach & Publication Department.

---

the manuscript without any notes was under Kitabat and a portion had already been printed. Of Volume I only a few plates had been printed. These were discarded and the text was re-edited with critical notes in the interest of further research and to make this first publication on history of Kashmir in 'Kashmir Series of Text and Studies" as informative as our meagre resources could permit. 227 pages of volume II which had already been printed and could not be discarded without serious loss and delay had, therefore, to be left as they were and do not bear explanatory notes. This deficiency is proposed to be made up in the next edition.

Want of first rate reference library near at hand has been a great obstacle in this laborious work and there is much room for further research as yet. It is, therefore, with a sense of humility that volume I of this publication is being presented to the learned public. Editing and Kitabat of volume II has been completed. It is under print and is expected to be released shortly. Work on volumes III and IV continues.

The burden of this stupendous task has been mainly borne by Moulvi Mohammad Ibrahim. The department is also grateful to Pt. Rughnath Zadoo, *Shastri Vidya Bhushan*, Moulvi Abdul Latif and Mr. Muhammad Amin Ibn-i-Mahjoor other members of the staff, for their valuable help both in editing and proof reading.

Printing of the book has been handled by the Government Press Jammu and Srinagar. Their work had been handicapped for want of resources both in material and talent. It was the first undertaking of its kind and now with the equipment that the Government has been kind enough to arrange better results are expected in future. During the course of printing some of the plates faded out and were re-written in the Government Press Srinagar. In their anxiety to cover up this mishap the Press did not report the matter to this department and

he has mostly relied on Waqaiat-i-Kashmir of Kh. Muhammad Azam and contemporary Mughal histories.

Pir Ghulam Hassan has thus covered a very vast field and has benefited from all important sources of information. This also accounts for certain lapses here and there which have been noted by the editor.

Our author died at the age of 68 at Gamuru on 28th Jamadi-us-Sani 1316 A. H. = 13th November, 1898 A. D. and was buried there in the precincts of the Mazar of Mir bibi Khatun a pious woman of his village. A tradition holds that he composed the chronogram of his birth and death, later on discovered from his papers reproduced below, some ten years before he actually breathed his last.

آه غلام حسن بلبل باغ سخن
رفت ازین خوش چمن جانب مینوفکو
هاتف فرخنده فال از پے تاریخ سال
عمر و ولادت وصال گفت زیک بیت حو

۶۸ ۱۲۴۹
بلبل باغ اصفیا آمدو ساجد بزیست

۱۳۱۶
ازپے سال وفات یافت حسن بهشت گو

Just two years before his death in 1314 A. H. he presented a manuscript of the present work to Khanqah-i-Mua'lla as Waqf. The set bears his seal. It is this manuscript that has been followed by us. The authenticity of this manuscript is, therefore, unquestionable.

Printing of the book had been initially taken up by my predecessor Shri T. N. Khazanchi Superintendent of Archaeology, Jammu and Kashmir Government when the Research Section was a part of the Archaeology Department. In 1951 the department of Research and Publication was instituted into a separate department. On assuming charge of this newly created department I found that the text of

copy of it bearing the seal of our author's brother Ghulam Ahmed Jayyad (D. 1327 A. H.= 1908 A. D.) a poet of repute and author of 'Khilafatnamah" in Persian verse is available with M. Muhammad Sulaiman of Gamuru, Bandipore.

The volume under review follows the arrangement of "Khawariq us-Salikeen" and is divided into the following five chapters :--

a. Syeds.
b. Reshis.
c. Other Mystics and Saints.
d. Ulema.
e. Majzubs.

At the end of the volume is a section on the sacred relics of Muslim saints enshrined at various places in the Valley of Kashmir. It is very unfortunate that the author, in spite of his liberal outlook, is silent on the Ulemas and religious leaders of the Shias and non-Muslims of Kashmir.

The manuscript of this volume contains a number of blanks where words seem to have been erased by interested persons belonging to the respective families. These gaps have, however been filled up from manuscript copy of this volume fortunately found in the Jammu and Kashmir University collections. Our grateful thanks are due for this to Khawajah G. A. Ashai, Registrar of the Jammu and Kashmir University and Prof. Ghulam Muhammad, Special Officer of the University who ungrudgingly placed the manuscript at our disposal for comparison and noting the variations at relevant places.

Volume IV of the present work is entitled Tazkira-i-Sho'ara and briefly notices the Persian poets of Kashmir from the Chak period (1555-1586 A. D.) down to 1309 A. H.= 1891 A. D. This part unfortunately is very brief. Ther is no specific mention of his sources of information. Some of the poets have just been referred to in a line or two. It appears that

translated into Kashmiri by Pir Ghulam Muhmmad Shah Shayaq, and published by the same publishers under the title of "Zikar-ul-Wasleen" in 1365 A. H. 1946 A. D.

vii. " خوارق السالكين " *Khawariq-us-Salikeen* also known as "*Tarikh i-Hadi*" by Ahmed Bin Assabur Kashmiri compiled in 1109 A. H.= 1697 A D is a Tazkira in Persian of Kashmiri Muslim saints and mystics. An undated manuscript copy of it exists in our collections.

viii. " تاريخ شايق " *Tarikh-i-Shayaq* by Abdul Wahab Shayaq is a part of Dewan Sukh Jiwan's Shahnameh of Kashmir noticed above.

ix. " تاريخ باغ سليمان " *Tarikh-i-Bagh Suluiman* by Mir Saad Ullah Shahabadi (noticed above).

x. " وقايع نظاميه " *Waqia-i-Nizamia* by Mulla Nizam-ud-Din (noticed above).

xi. " خمسه بهاءالدين " *Khamsa-i-Baha-ud-Din* by Mulla Baha-ud-Din Mattoo (D. 1248 A. H. = 1832 A. D.). It is a collection of the following five Masnavis in Persian.—

a. Sultania on the life of Makudum Sheikh Hamza.
b. Naqash bandia
c. Qadriya
d. Chastitiya
e. Reshinama
(b–e:) On Muslim mystics of these orders.

A few manuscript copies of it exist in our collections. The oldest copy available here is dated 1269 A. H. = 1852 A. D.

xii. " تجقيقات اميرى " *Tahqiqat-i-Amiri* by Amir-ud-Din Pakhliwal (noticed above).

xiii. " مجموعقه شيوا " *Majmuah-i-Shaiwa* by Ghulam Rasul Shaiwa father of our author. It has already been referred to above. A family

Reshi order of Muslim mystics of Kashmir which owes its origin to Sheikh-ul-Alam, Sheikh Nur-ud Din Wali Alamdar-i-Kashmir of Chrar Sharif, Kashmir (D-820 A. H. = 1417 A. D.). A study of this order reveals an interesting fusion of Budhist Shaivist and Islamic mysticism in Kashmir. It has not yet been published. Two copies of it exist in our collections. Both are dated 1177 A. H. = 1763 A. D. It was compiled in 1065 A. H. = 1655 A.D.

iii. " واقعات کشیر " *Waqıat-i-Kashmir* by Khawajah Muhmed Azam Dedamari (noticed above).

iv. " فتوحات کبرویه " *Fatuhat-i-Kuberawia* by Abdul Wahab Nuri (D. 1182 A. H. = 1768 A. D.) This is a Tazkira in Persian of the Kuberawi order of Muslim mystics both Kashmiri and Iranian and draws mostly upon "Asrar-ul-Abrar". A few manuscript copies of it exist in our collections.

v. " فتوحات قادریه " *Fatuhat-i-Qadria* in Persian by (Mir Syed Muhammad Hussain Qadri Mantaqi (D. 1300 A. H. = 1882 A. D). It deals with the Qadriya order of Muslim mystics and notices Kashmiri, Indian and Iranian saints. It was compiled in 1282 A. H. 1867 A. D. exists in our collections.

vi. " دستور السالکین " *Dastur-us-Salikeen* also known as "*Sharh-i-Wirdul Murideen*". In Persian by Sheikh Baba Daud Khaki (D. 994 A. H. = 1585 A. D.) is a comentary on his own panegyric in honour of his spiritual preceptor Mukhdum Sheikh Hamza. The book refers to many contemporary and ancient saints and mystics and to the prevalent mystic practices. It was lithographed by M/s Ghulam Muhmad Nur Muhmad Publishers, Srinagar in 1356 A. H. = 1937 A. D. It has also been

6. " ناسخ التواریخ "*Naiskh-ul-Twarikh.*—It has not been possible to locate this book. A book with this title has, however, been noticed by prof. C. A. Storey who ascribes the authorship to M. Taqi Sipihr Kashani the Royal Panegyrist of Muhammad Shah Qajar of Iran (1834-1848 A.D.) It is general history of little value except for contemporary history published in 14 volumes and extending to 1267-A H.= 1851 A. D. with a later continuation to 1273 A. H.=1857 A. D. the part relating to the Qajars having the sub-title Tarikh-i-Qajariyay.

7. " واقعات درانی " *Waqiat-i-Durrani* by Mir Waris Ali Saifi was printed at Kanpor in 1875 A. D. It is an Urdu translation of Tarikh-i-Ahmed by Abdul Karim which is a history of the regin of Ahmed Shah, Timur Shah and Zaman Shah to 1797 A. D. and contains a brief sketch of the beginning of the first Afghan War.[2]

8. " رنجیت نامہ " *Ranjit Nama* by Kanhayya Lall is a history of Maharaja Ranjit Singh in persian verse. It is also known as Zafar Namah-i-Ranjit Singh. It was published in Lahore in 1876 A. D. 3

Volume III is entitled Asrar-ul Akhyar or "the Secrets of the Pious" and gives an account of the Muslim saints and mystics of Kashmir. In the introduction to this volume the author has cited the following authorities:—

i. " وقائع کشمیر " *Waqia-i-Kashmir* by Allama Ahmed (noticed above).

ii. " اسرار الابرار " *Asrar-ul-Abrar* by Baba Daud Mishkawti, (D. 1097 A. H = 1685 A. D.). It is one of the earliest Tazkiras in Persian based, according to the author, on original sources in Persian and Kashmiri. It notices especially the

---

1. Persian Literature by C. A. Storey P. 153
2. Persian Literature by C. A. Storey P-403.
3. Persian Literature by C. A. Storey P-675.

All of these are school text books on history of India and are of no importance.[1]

3. " خرد افروز ,, (*Khirad Afroz* by Hafiz-ud-Din Ahmed): It is an Urdu translation of "Ayyar Danish" by Abul Fazl Allami. An edition of its text carefully revised with critical and explanatory notes by E. B. Eastwick was published by Hertford in 1857 A. D. The text was originally published in Calcutta in 1805 A. D. "Ayyar Danish" is a modernised version of "Kalila wa Dimnah" of Hussain Waiz. It is based on *Panchtantra*. The book has no historical importance, except for the examples and similies quoted here there in the present work.[2]

4. World Geography by Anderson entitled "Modern Geography for the use of Schools." 6th edition of this book was printed in London in 1860 A. D.[3]

5. " مفتاح الارض " *Miftah-ul-Arz* by Karim-ud-Din is a geography of the world. It was revised by Pyare Lal. Sixteen editions of the book were published from Lahore including one from Lucknow during 1868-79 A. D.[4]

Both No 4 & 5 noted above appear to be the sources of our author for the portions of volume I of the present work. These are not standard books but mere school text books on geography.

---

1. India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-147 and British Museum Catalogue of Hindustani books PP-228 289.
2. India Office Library, Cataloge, Volume II, Part II, P-143. British Museum Supp. Catalogue of Hindustani books PP 26-27.
3. Punjab Public Library classified Catalogue, Volume I P-209.
4. India Office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-81.

XXI. " گلدستۂ کشیر " (*Guldasta-i-Kashmir*) by Hargopal Khasta is a brief history of Kashmir in Urdu. It was lithographed in 1883 A. D. in Lahore. It is a partial and unauthentic work.

XXII. " جام جہان نما " (*Jam-i-Jehan Numa*).—There are two books of this title in Persian noticed by Elliot and Dawson. The one is by Muzzafar Hussain and the other by Qudrat Ullah. In the latter there is a section on Kashmir. It is probably this latter work to which our author refers*.

The author cites the following works of minor importance also in his sources :—

1. " قصص الهند " (*Qasis-ul-Hind*). Tales from Indian History in Urdu, part I by Pyare Lal and part II by M. Muhammad Hussain Azad. The book was printed at Lahore in 1872, 1873, 1874, 1875, 1877, 1878 & 18 4 A. D. and 1894 A. D.†

2. " واقعات هند " (*Waqiat-i-Hind*).--There are three books of the same title detailed below :—

   (*a*) " واقعات هند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Ram Chand & Zai-ud-Din. The book was printed in 1863 & 1865 A. D. in Lahore.

   (*b*) " واقعات هند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Ram Chandra Sen and Hanuman Prasad. It was printed in 1866 A. D. in Lucknow.

   (*c*) " واقعات هند " *Waqiat-i-Hind* in Urdu by Karim-ud-Din. 17 editions of this book were printed in Lahore, Lucknow and Delhi during 1868-1889 A. D.

---

*History of India Elliot & Dawson, Volume VIII, PP 15, 184.
"India office Library Catalogue, Volume II, Part II, P-92 and British Museum Catalogue of Hindustani Books page 162."

XVI. " مجموعۂ تواریخ " (*Majmauah-i-Twarikh*) by Birbal Kachru is comparatively a later work in Persian and brings down the account to 1251 A. H. = 1835 A. D. It is useful for the history of the early Sikh rule in Kashmir. A manuscript copy of it exists in our collections.

XVII. "Kashmir Hand Book" by J. Ince in English primarily meant to be a guide for visitors, published for the first time in 1868 A. D. It contains a brief note on the history of Kashmir and describes mainly the routes leading to Kashmir from the Punjab, from Srinagar to Gilgit and Ladakh, as well as description of the flora and fauna. Our author has made use of it mostly in volume I of the present work.

XVIII. "Northern Barrier of India" by Fredrick Drew in English is a popular account of Jammu and Kashmir territories published by Edward Stanford, London in 1877 A. D. It is a selection from the same author's more detailed work, "The Jammu and Kashmir Territories" published by the same firm in 1875 A. D. It describes the physical conditions of the country, the language, faith and manners of the people contemporary political organisation and main routes of the State.

XIX. " تاریخ فرشتہ " (*Tarikh-i-Frishta*) is too well known and needs no detailed notice here. It contains a section on history of Kashmir.

XX. " تاریخ رشیدی " (*Tarikh-i-Rashidi*) by Mirza Haider Dughlat Kashghari is the famous history in Persian of the Turks of Central Asia. It has been translated into English by N. Elias and E. D. Ross and published by Samson Low Marston and Co., London in 1895 A. D. It contains useful information about Sultan Said's expedition against Ladakh, Kashmir and Tibet in 1532 A. D., Haider's Conquest of Kashmir in 1541 A. D. and the conditions prevailing here in the last days of Independent Kashmir.

Tarikh-i-Malik Haider Chadura. Tarikh-i-Naryan Koul Ajiz noticed below) and Tarikh-i-Birbal Kachru (noticed below . It contains very interesting appendices on products, arts and crafts and various trades of Kashmir and was lithographed in 1871 A. D. A copy of its exists in the Pratap Public Library Srinagar.

XIV. " گلاب نامہ " *Gulab Nama* by the same author is a court history of Maharajah Gulab Singh (1846-57 A. D.) the founder of the last ruling dynasty of Jammu and Kashmir State. The book has been written after the model of Abdul Fazl's Akbarnamah and shares its virtues and vices. It is written in high flown Persian in immitation of the style of Abbul Fazl. It traces the origin and history of the Dogra rulers from the most ancient times and brings down the account of the close Maharajah Gulab Singh's career. It seems to be based mainly on Raj Darshani* a history of Jammu in Persian by Ganesh Dass Badaarah Sadar Daftar-i-Dewani Jammu in the beginning of the reign of Maharajah Gulab Singh though the author does not acknowledge it. The book was lithographed by the Ranbir Prakash Press Jammu and is now available on sale in the Government Press Book Depot, Jammu.

XV. " ملتخب التواريخ " (*Muntakhab-ut-Twarikh*) by Pt Narayan Koul Ajiz).—It is a short history of Kashmir from the earliest times undertaken by the author at the instance of Arif Khan, the Mughal Governor of Kashmir in 1122 A. H.=1710-11 A. D. The author compared Malik Haider's florid and diffused translation with the Sanskrit originals collected by Arif Khan, and prepared an abridgement in simple style. Microfilm copies of it have been received in this department, from British collections.

---

*An incomplete copy exists in the Pratap Museum, Srinagar, and microfilm copy of its manuscript in India Office Library has recently been obtained by the information Department of the State.

earliest times to 1828. The book is divided into three parts. Parts I & II deal with the geography and political history of Kashmir and part III with Muslim saints and mystics. Microfilm copies of parts I & II have been received in this department from the British Museum. Part III is rare.

IX. " باغ سلیمان " (*Bagh-i-Suleiman*).—It is a history of Kashmir in Persian verse compiled by Mir Saad Ullah Shahabadi of Kashmir and brings down the account to the reign of Juma Khan (1787—1793 A. D.). It gives an account of princes as well as of saints and mainly follows Waqiat-i-Kashmir by Muhammad Azam Dedamari. It has not yet been published. Two manuscript copies of it are available in our collections.

X. " وجیز التواریخ " (*Wajiz-ut-Twarikh* by Mulla Abd-un-Nabi).—It is a short history of Kashmir in Persian up to the regin of Maharaja Ranbir Singh with a short account of Muslim Saints. A manuscript copy of it exists in our collections.

XI. " تاریخ هادی " (*Tarikh-i-Hadi* by Muhmmad Hayat). It has not been possible to locate it.

XII. " پنج مثنوی " (*Panj Masnawi* is a collection of five masnawis in Persian in praise of Kashmir by Salim (D. 1057 A. H.=1647 A. D.), Kalim (D. 1062 A. H.=1652 A. D.) Khisali (Harawi circa 17th century A. D.) Mir Elahi (D. 1063 A. H.=1653 A. D.) and Ahsan (D. 1073 A. H.= 1663 A. D.). Pir Ghulam Hassan's own copy of these peoms has been acquired by this department.

XIII. " گلزار کشمیر " (*Gulzar-i-Kashmir*) by Dewan Kriparam, Prime Minister of Jammu and Kashmir in the days of Maharajah ,Ranbir Singh. This is a history of Kashmir in Persian from the earliest times to 1857 and was compiled by the author at the instance of Mr. Roberts Judicial Commissioner of the Punjab. It is mainly based on Raj Trangni,

IV. " نظام الوقائع یا وقائع نظامیه " (*Nizam-ul-Waqia* or *Waqai i-Nizamia* by Mulla Muhammad Nizam-ud-Din S/o Sheikh-ul-Islam Mulla Qawwam-ud-Din. It is a supplement of Waqiat-i-Kashmir by Muhammad Azam and brings down the account to the time of Dewan Kirpa Ram the Sikh Governor (1827-1831 A. D.). The author of this book died in 1240 A. H. = 1824 A. D.) A copy of it has been seen in the private collections of Moulana Mufti Muhmmad Qawwam-ud-Din Sahib, the present Mufti-i-Azam of Srinagar.

V. " تاریخ مولوی هدایت الهد متو " *Tarikh-i-Moulvi Hidayat Ullah Mattoo*). This is an earlier supplement of Waqiat-i Kashmir upto the reign of Juma Khan the Afghan Governor of Kashmir (1787 to 1793 A. D.). The author died in 1206 A. H. = 1761 A. D. The book is quite rare now.

VI. " تاریخ شاهنامه محمد توفیق سامی و شایق " *Tarikh-i-Shahn meh-Muhmmad Taufiq, Sami and Shayaq*). (in Persain verse).

In imitation of Mahmud Ghazni, Dewan Sukh Jiwan the Governor of Kashmir (D. 1765) entrusted the work of writing a Shahnameh of Kashmir to seven of the contemporary poets namely Sami, Nawid, Rahaj, Matin, Hassan, Taufiq and Shayaq, the last was entrusted with writing a history of saints. The project fell through due to the death of the Dewan. The portion compiled by Taufiq on political history in verse exists and is in our collections The rest are exceedingly rare.

VII. " تحقیقات امیری " (*Tehqiqat-i-Amiri* by Amir-ud-Din Pakhliwal—D. 1282 A. H. = 1865 A. D.).—This also is a very rare book. It is an adaptation of Waqiat-i-Kashmir, Waqia-i-Nizamia and Lubut-Twarikh-i-Baha-ud-Din Khushnawis and brings down the account to 1828 A. D.

VIII. "لب التواریخ بهاءالدین" (*Lubb-ut-Twarikh-i-Baha-ud-Din*). It is a short history of Kashmir in Persian from the

The book is exceedingly rare. This department has secured microfilm copies of manuscripts from India Office Library and the British Museum.

I1I. "تاریخ ملک حیدر چادوره" (*Tarikh-i- Malik Haider Chadura*): The author of this book Rais ul Mulk Haider Malik Chadura accompanied his master Yusaf Khan [son of Hussian Shah Chak Sultan of Kashmir (1563-1570 A D.) and not Yusaf shah Chak the penultimat Sultan of Kashmir as alleged by Rieu and after him by Prof. Storey* to Bengal and later on rose in favour of Nur-ud-Din Jehangir an became a Governor of Kashmir. It is a sort of his family annal in Persian but contains important contemporary evidence for Mughal invasion of Kashmir. He gives an eye witness account of the murder of Sher Afgan and of the way he escorted Mehr-ul-Nisa to the court and won the favour of the Emperor. He says :—

" ... .درآں هنگام مهرالنسا را جهاں گیر شاه پیش خود طلب نمودند و اول چیزے که بعرض خدیو جهاں مطاع رسانید ایں بود که حیدر ملک و علی ملک کشمیری هر دو برادر خدمات خوب بجا آوردند لایق عنایت و تربیت آند انها را طلب نموده سرفراز باید کرد.... بمجرد رسیدن فرمان واجب الاطاعت هر دو برادر را بدرگاه خلایق پناه حاضر گردانیدند و چون بشرت استان بوسی اختصاص دافتیم بیش ازلیاقت نوازش فرموده درسلک باد یافتگان درگاه اسمان جاه گیتی پناه آفتاب شجاع ابوالمظفر نورالدین جهانگر بادشاه غازی انتظام یافز بمنصب آدمیانه و بانعام و اکرام شاهانه به لقب چغتائی معزز گشت و حکومت شمیر بپاداش آں خدمت بالقب رئیس الملکی که منسوب بایالت و امارت آں ولایت باشد سر فراز و ممتاز شد.

زلطف حضرت شاه جهانگیر
شده حیدر رئیس ملک کشمیر

The last event recorded in the book is dated 10 9 A. H.= 1619 A D. Th book has not been published. Recently the microfilm copies of it have been received in this department from the India Office Library and British Museum.

---

*Reiu's Catalogue Vol. I. P-297 b, Persain Literature by C. A. Storey P-680& manuscript of Tarikh Malik Haider Research Library, Srinagar. Folio 42.

In this connection PP. 15-37 & 71-76 of volume II may please be referred to.

11. " واقعات کشمیر " (*Waqiat-i-Kashmir*), by Khawaja Muhammad Azam Dedamari (D. 1179 A. H.=1765 A. D.). It is a short history of Kashmir in Persian and besides political history, gives a brief account of Muslim mystics and poets of Kashmir. It has been a popular source of information for later writers (C. F. Hadaiq-ul-Hanfia, Tazkira-i-Ulema-i-Hind, Tarikh-i-Gauhar-i-Alam etc.). Its manuscripts are found in all the main manuscript collections in India and England. It has been lithographed by Messrs Ghulam Mohammad Nur Mohmmed, Publishers, Srinagar, under the guidance of the last Persian Chronicler of Kashmir, Mufti Muhmmad Shah Saadat (D. 1952 A. D.). An earlier edition appeared in 1886 at Lahore. Urdu translation of this work by Munshi Ashraf Ali of Delhi College was published in 1846 A. D. in Delhi.

2. " بهارستان شاهی " (*Baharistan-i-Shahi*).—It is one of the earliest histories of Kashmir in Persian by an anonymous author. Popular tradition believes his name to have been Mirza Mehdi. He himself refers to his great grand father in the book as under:—

وجد پدر مسوداین اوراق که ملا حسام الدین نام داشت از غزنی مرید بابا حاجی
ادهم شده همراهش بود و در مطبخ وے جماعت درویشان را خادمی میکرد
و این بابا حاجی ادهم تاز مان سلطان زین العابدین در قید حیات بود۔

Referring to the invasion of Kashmir by Zulkadar in 724 A. H=1324 A. D. he says:—

" تا اکنون که دویست و هفتاد سال گزشت "

This gives the date of starting the compilation as 994 A. H=1586 A. D while the chronogram at the end gives 1023 A. H.=1614 A. D. as the date of completion. He says.—

به پرسیدم ز عقل راست تدبیر
بگفتا " نامۀ شاهان کشمیر " ۱۰۲۳ هه

11.	Marahan Deva	.. 55	years.
12.	Kaman Deva	.. 55	,,
13.	Chandra Deva	.. 52	,,
14.	Anand	.. 28	,,
15.	Drupad Deva	.. 51	,,
16.	Harnam Deva	... 39	,,
17.	Sulkan Deva	.. 28	,,
18.	Sena Dat	.. 17	,,
19.	Mangala Dat	... 39	,,
20.	Kshemendra	.. 66	,,
21.	Bhima Sena	.. 61	,, 7 months.
22.	Indra Sena	... 46	,,
23.	Sundara Sena	.. 41	,,
24.	Galgandar	.. 45	,,
25.	Bala Deva	.. 53	,,
26.	Nala Sen	.. 25	,,
27.	Gokarna	.. 36	,,
28.	Prahalada	.. 11	,,
29.	Bambur	.. 8	,,
30.	Pratapa Sila	.. 36	,,
31.	Sangrama Chand	... 1	,, 4 months.
32.	Lark Chand	.. 31	,,
33.	Beram Chand	.. 45	,,
34.	Vibhikhan (Vibhishana)	— 17	,,
35.	Bhagavant	— 14	,,

List of six kings before and one after the reign of Ranaditya is as under:—

1.	Tunjina	.. 191—234	A. D.
2.	Sarabsena	.. 234—282	A. D.
3.	Gandharvsena	... 282—319	A. D.
4.	Lachhman	.. 319—352	A. D.
5.	Surak	352—403	A. D.
6.	Vajraditya	.. 403—414	A. D.
7.	Ranaditya	.. 414—474	A. D.
8.	Vainyaditya	.. 474—521	A. D.

of the volume is exclusively devoted to the geography of Kashmir, has a wealth of details and is very interesting. In topography the author, however, does not evince the depth of vision and scholarship characteristic of Sir Aurel Stein in "Ancient Geography of Kashmir" though he covers a much vaster field. The account of flora and fauna, archaeological remains and monuments, ethnographical notes and description of natural calamities as we find them in this volume are very important contributions to our knowledge.

Volume II is devoted to the political history of Kashmir. According to his own statement he had relied on the following authorities: —

1. " وقائع کشیر " (*Waqia-i-Kashmir* : *Allama Ahmed*) already mentioned above. It is from this book that he has taken the account of the thirty-five kings missing in Kalhana's Chronicle as also of the kings who reigned before and after Ranaditya (whose reign according to Kalhana extended over 300 years) from 191 to 414 A. D. and 474-521 A. D. A list of these kings is given below to illustrate the importance of this rare contribution of our author.

List of thirty-five kings whose names and deeds according to Kalhana have perished through the destruction of records is given below:—*

1.	Hiran Deva	..	30	Years.
2.	Rama Deva	..	69	,,
3.	Vyasa Deva	..	56	,,
4.	Drona Deva	—	58	,,
5.	Simha Deva	..	54	,,
6.	Gopala Chand	..	13	,, 3 months.
7.	Vijayanand	...	25	,,
8.	Sukha Deva	..	44	,,
9.	Ramanand	..	57	,,
10.	Sandhiman	..	65	,,

*Section I, note 72, page 73 Stein's Raj Trangini, Volume I.

From the author's papers in the custody of his descendants at Gamru we have discovered a letter (reproduced below) which shows that Dewan Anant Ram the contemporary Prime Minister persuaded him to compile a geography of Kashmir which eventually forms volume I, of the present publication.

بعالیخدمت فیض موهبت بندگان حضور فیض گنجور دیوان صاحب فیاض زمان مفخر دوران عالیجاه کیوان پایگاه ظهیر سلطنت مشیر مملکت دام اقبالهم‌واجلالهم
میر ساند که

فرمان لازم الاذعان که درباره تصنیف کتاب جغرافیه کشمیر بنام ایس گمنام صادر شده بود پر تو ورود ارزانی فرمود رجای واثق انست که در تمهید و تسویدآن بدل و جان کوشش کرده آید. چونکه تا حال کسے ازمورخان کشمیر ذکر مکانات متبرکئه اهل هنود بفارسی ضبط تاریخ نکرده است نظر برآن درتبیئین مکانات اهل هنود از آنجناب امداد و اعانت باید بود. اُمیدوارم که بنام کسے پنڈت شاستردان ارشاد صادر شود که نوجب کتاب نیله مت پوران وغیره تمامی استهان های دیوی و دیوتا و بیروها وغیره بنده را مترجم کرداند.

احوال ملک نوعیکه بود بدستور. بعض رعایا آباد و بعض مغرور. خیانت کنندگان مغرور مالگزاران مقهور. بدنامی منتظمان مشهور. در آبادی آینده در بعض جاها گمان قصور. در بے باقی مالیات فتور. بنده در تشریح و توضیح آن معذور.

زیاده اُفتاب دولت و حشمت تابنده و درخشان باد.

عرضی
غلام خاکسار حسن شاه

This, ultimately led to the compilation of a complete history of Kashmir from the earliest times to the death of Maharajah Ranbir Singh.

He has Planned his work in 4 volumes. Volume I deals with geography, volume II with political history, while volumes III & IV are devoted to an account of saints, scholars and poets of mediaeval and modern times.

Volume I opens with a brief introduction followed by a discussion on physical and regional geography. Obviously these chapters are based on some cheap text books and there is hardly anything of interest for a modern reader. The rest

During his life-time the author was respected for his learning, winning manners, quick wit and liberal outlook, the qualities which stood him in good stead for the compilation of a complete history of his native land. His intense love for his country and people is nowhere better expressed than in his prayer contained in اعجاز غریبہ where he says :—

خداوندا ژہ رچھتن ملک کشیر
ز آفات زمان و ظلم و تشویر
مسلماں یم چھہ اندر ظلم مجبور
ژہ کرتک از عنائیت شاد و مسرور

"O! God protect the country of Kashmir from natural calamities tyranny and anxiety, Muslims, who are a helpless prey to tyranny, out of your bounty grant them happiness and joy".

In 1295 A. H.=1878 A. D. when a severe famine coupled with the tyranny of Wazir Punun, the Dogra Governor of Kashmir, caused extreme distress to the people, our author was overwhelmed by the grief. Even at the risk of provoking the Dogra beauracracy he prepared a memorandum in Persian verse and submitted it to Maharajah Ranbir Singh (D. 1885 A. D). It had the desired effect and the people were delivered of the tyranny of Wazir Punun and relief measures were ordered by the Maharajah. This introduced our author to higher circles and when Sir W. R. Lawrence came as Land Settlement Commissioner, Pir Ghulam Hassan was selected by him as his guide in ascertaining local conditions and assessing hardships from which the local peasantry suffered. He acknowledged the services of the author in his book, "The Valley of Kashmir" in these words:—

*"My knowledge of Kashur (Kashmiri Language) is chiefly limited to a colloquial acquaintance with terms in common use in village and agriculture life. What else I have learnt I owe to Pir Hassan Shah, a learned Kashmiri, whose work lies entirely among the villagers".

---

*"Valley of Kashmir" by W. R. Lawrence, published by Henry Frank; London, 1895, P-454.

"I travelled in every direction and met many of the great men of the day".

It was during these travels that he secured a copy of "وقائع کشیر" (*Waqia-i-Kashmir*) by Allama Ahmed the poet laureate of Sultan Zain-ul-Abidin of Kashmir from Mulla Mahmud, an Afghan inhabitant of Pindori village in Rawalpindi District now in Western Pakistan. It is a translation of a history written in Sanskrit namely "Ratnakar Puran". It contains an account of thirty-five kings who ruled over Kashmir five thousand years ago and also of seven kings who ruled from the end of the second to the beginning of the sixth century. These accounts were lost to history*. Our author used this book with benefit for the portions of his work dealing with ancient Kashmir as will be seen presently.

Pir Ghulam Hassan wrote with equal facility in Persian and Kashmiri. In addition to the present work he composed the following also:—

1. "گلستان اخلاق" (*Gulistan-i-Ikhlaq*.—A long moral peom in Persian composed in 1283 A. H. = 1866 A. D. It has not yet been printed. A copy exists in our collections.

2. "خریطہ اسرار" (*Kharita-i-Asrar*).—A compilation in Persian on almanacs, astrology and medicine composed in 1286 A. H.=1869 A. D. A manuscript copy is in the possession of the author's descendants at Gamru. It has also not been published so far.

3. "اعجاز غریبہ" (*Aijaz-i-Ghariba*). A long peom in Kashmiri describing the miracles of the prophet and containing a brief autobiographical note at the end. It was composed in 1299 A. H.=1882 A. D. and has been lithographed by the Matba-i-Mujjaddadi, Amritsar in 1911 A. D. and Messrs Ghulam Mohmmad Nur Mohmmed. Publishers, Srinagar in 1938 and 1943 A. D. respectively.

*See J. A. S. B. Volume IX No. 5, 1913, P-195

The family, however, fell on bad days during the Sikh rule and migrated to Gamru in Pargana-i-Khuihama as he himself says :—

سکو یلہ بند کور جٔگیر سونوی
لگوٗی در کھویہامہ بابہ میونوی

"When the Sikhs confiscated our jagir, my father settled down in Khuihama".

Shaiwa was very anxious for his sons to shine as accomplished youngmen. This is evident from the closing chapter of his Majm'uah in which he offers advice to them.

Pir Ghulam Hassan completed his early education at the feet of his father and later on acquired knowledge of Tib (Greek medicine) this amply equipped him for his ancestral profession of a religious preceptor and a physician. He had a great veneration for the family saint Makhdum Sheikh Hamza who first initiated the family in the fold of Islam as he himself says in " اعجاز غریبہ "

مے اوسوم از سعادت جان تقدیر
جناب شیخ حمزہ حضوم پنن پیر
جلس میانس تمی دت تاج اسلام
کورن تس شیخ غازی ناو زاکرام

"By divine bounty I had the good luck of having Sheikh Hamza as my religious preceptor ; it was he who gave the crown of Islam to my great grand father and blessed him with the name of Shiekh Ghazi".

Our author was, however, later on initiated into the Naqashbandi order of Muslim mystics by Khawajah Muhammad Tashkandi.

Our author travelled extensively over the Punjab and parts of Afghanistan and met some of the renowned personalities of his time as he himself says in " اعجاز غریبہ "

مے کر سیر و سیاحت ہر کوانہ ستھاہ ڈیٹھم بزرگان زمانہ

* Opt. Cit.

INTRODUCTION.

IN the North West of the Valley of Kashmir is situated the small but picturesque village of Gamru overlooking the Wular Lake. It is about a mile and half from Bandipora and used to be a flourishing centre of Gilgit and central Asiatic trade. It was in this village that our author Pir Ghulam Hassan *alias* Hassan Shah was born in 1249 A. H. = 1833 A. D. His father Hafiz Ghulam Rasul Shaiwa (D. 1288 A. H. = 1871 A. D.) was himself a good scholar of Persian and Arabic and greatly interested in Muslim Mysticism and in literature. His poetic and literary talent is evident from his long poem entitled "Majmuah-i-Shaiwa". It is here that Shaiwa alludes to the early history of his family and traces his lineage from Ganesh Koul Dattatraya or Ghazi-ud Din Koul who embraced Islam at the hands of Makhdum Sheikh Hamza (D. 984 A. H. = 1576 A. D.) the celebrated saint of Kashmir. Shaiwa's account also throws light on the later traditions of learning and piety in the family. Perhaps the most illustrious scion of this family was Sheikh Muhammad Fazil (D. 1150 A. H. = 1737 A. D.) who was awarded a jagir by the Mughals and who settled in Mohalla Zoonimar in Srinagar. Referring to him our author says in his book "اعجاز غریبه"*

بعهد خود سو اوسوی شیخ کشمیر
زشاهان چغت تس اوس جاگیر

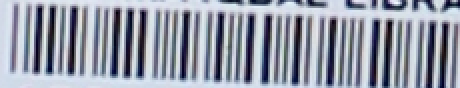
"In his times he was the Sheikh of Kashmir; from the Mughal emperors he had received a jagir".

---

*Printed in Mataba-i-Mujaddadi Amritsar, 1911, P-97.







The Kashmir Series of Texts and Studies

No. 82

Tarikh-i-Hassan

V I.

GEOGRAPHY of KASHMIR

BY

Pir Ghulam Hassan Khuihami



PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY
OF
JAMMU & KASHMIR GOVERNMENT
BY
THE RESEARCH AND PUBLICATION DEPARTMENT,
SRINAGAR.

